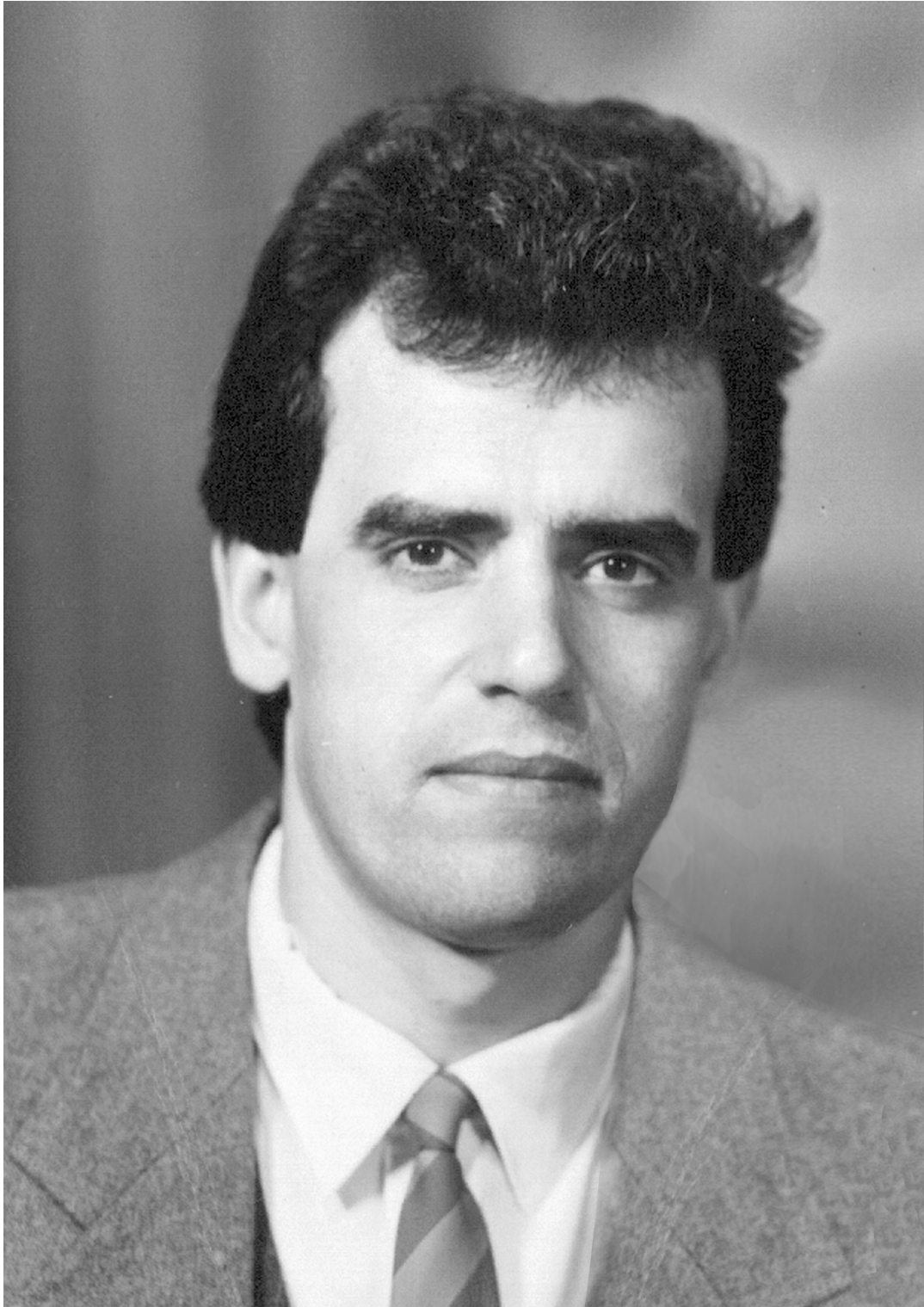

*Світлій пам'яті
Олександра Васильовича Царука
присвячується...*

01.08.1961 – 13.08.1999

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Кафедра української мови

Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри

Матеріали Міжнародної наукової конференції

5–6 листопада 2009 року

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2009

УДК 811.161.2 (082)

ББК 81.2Ук

Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні
У45 параметри : [матеріали Міжнародної наукової конференції] (Кривий Ріг, 5–6 листопада
2009 р.) / М-во освіти і науки України ; Криворізький державний педагогічний
університет. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – 570 с.
ISBN 978-966-177-072-9

Анотація

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.** доктор філологічних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет
(відповідальний редактор)
- Козлов А. В.** доктор філологічних наук, професор,
Криворізький державний педагогічний університет
- Кондрашова Л. В.** доктор педагогічних наук, професор,
Криворізький державний педагогічний університет
- Білоусенко П. І.** доктор філологічних наук, професор,
Запорізький національний університет
- Олексенко В. П.** доктор філологічних наук, професор,
Херсонський державний університет
- Поповський А. М.** доктор філологічних наук, професор,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Калашник В. С.** доктор філологічних наук, професор,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Караман С. О.** доктор педагогічних наук, професор,
Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного
університету імені Б. Д. Грінченка
- Малюга Н. М.** кандидат філологічних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет
(відповідальний секретар)
- Віняр Г. М.** кандидат філологічних наук, доцент,
Криворізький державний педагогічний університет
(технічний секретар)
- Бакум З. П.** кандидат педагогічних наук, професор,
Криворізький державний педагогічний університет

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Гуйванюк Н. В.** доктор філологічних наук, професор,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича
- Стишов О. А.** доктор філологічних наук, професор,
Київський національний лінгвістичний університет

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного
університету (протокол № 3 від 08.10.2009)

ISBN 978-966-177-072-9

© КДПУ, 2009

ЗМІСТ

ТРАДИЦІЯ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО Й ТИПОЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК СВДЧЕННЯ ЇЇ САМОБУТНОСТІ

Biłozor-Twardy Maryna. Był prawdziwym ukraincem.....	9
Гамали О. И. Отражение особенностей национального коммуникативного поведения в драматургии (на материале пьес М. Булгакова и В. Винниченко).....	11
Глущенко В. А., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Лексичні запозичення як джерело вивчення історії східнослов'янських мов у концепції О. О. Шахматова, М. М. Дурново та А. Ю. Кримського.....	19
Коротич К. В. Контрпропагандистські стратегії і тактики в радянському дискурсі 1941–1945 років.....	27
Косьонкіна Г. Ю. Теоретичні проблеми історико-типологічних досліджень в історіографії мовознавства.....	33
Микитюк О. Р. Самобутність української фонетичної системи.....	39
Пилипенко Є. М. Відображення системи вокалізму говірки селища Стеблів у повісті Івана Нечуя-Левицького «Причепи».....	44
Полюга Л. М. Зіставний аналіз слов'янських мов у концепції Олександра Царука.....	52
Тихонова О. Ф. Фонетична і фонологічна асиміляція англіцизмів як спільна риса процесу запозичення неспоріднених мов (української і китайської).....	54
Токарев Г. В. Вербализованные символы культуры.....	60
Фаріон І. Д. Термін «руська мова» в контексті історії мови.....	63
Фельчак О. О. Лінгвістичноісторіографічний аспект вивчення генетичних зв'язків слов'янських мов.....	73
Холодова Н. В. Учені Празької лінгвістичної школи про морфологічну класифікацію мов.....	80
Царук Н. В. Розвиток поглядів С. Смалі-Стоцького на походження української мови у праці Олександра Царука „Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”.....	87
Шутак Л. Б., Собко І. О. Мовна політика в Україні: проблеми і перспективи.....	93
Явір В. В. Рідна мова як одна з вузлових ланок духовно-національного буття народу і держави.....	100

**ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
МОВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ,
ПСИХОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ**

Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка	108
Білка О. Л. Зооморфічна метафора у структурі біологічної лексики	114
Борита В. М. Конфесійний стиль української мови: етапи становлення і розвитку	122
Бочина Т. Г. Коннотативные антонимы в русской паремике	127
Величко Г. Г. Кінетичні паралінгвістичні фразеологізми української мови як мовна реалізація психічних процесів та станів українців	133
Вербовий М. В. Із спостережень над говіркою містечка Кривий Ріг (коло 1911 р.)	141
Віняр Г. М. Полонізми в діалектному мовленні однієї з говірок Західного Поділля (матеріали до діалектного словника).....	145
Глуховцева К. Д. Граматичні класи слів як одиниці лексикону діалектної мовної особистості	148
Голікова Н. С. Структурно-ономасіологічна парадигма топонімів – назв вулиць міста Дніпропетровська	155
Зимовець Г. В. Атрибутивні двочленні ергоніми в ономасіологічному та когнітивному аспектах	161
Іваноў Я. Я. Ад прыказкі да анты-прыказкі (эвалюцыя жанру).....	168
Іншаков А. Є. Актуальні проблеми вивчення кольороназв у лінгвістиці	176
Іншакова І. О. Ботанічна лексика у словнику Є. Славинецького	180
Кажан В. І., Калініна Р. П. Запозичені слова як джерело поповнення газетної лексики	189
Казаків В. Л., Паранько І. С., Шипунова В. О. Географічні урботопоніми міста Кривого Рогу.....	193
Калашник В. С., Філон М. І. Лексико-семантична група «змії» в сучасній українській мові: аспекти діахронічного аналізу.....	199
Клімчук Г. П. Лексичні діалектизми в публіцистичній спадщині Михайла Грушевського	205
Колесник Н. С. Фольклоронім <i>Дунай</i> та проблема етногенезу слов'ян...	214
Литовченко І. О. Військова справа як одне з джерел поповнення фразеологічної системи української мови.....	222

Мамчич І. П. Розвиток лексичного значення слів у сучасній українській мові.....	228
Мех Н. О. Лінгвокультурологема <i>логос</i> в українському мовному просторі	233
М'ясянкіна Л. І. Термінологічна лексика в українському рекламному дискурсі	241
Навчук Г. В., Ткач А. В. Проблемні аспекти функціонування українських медичних термінів	245
Савєлова Л. А. Лакуни в системі руського нареччя (на матеріалі діалектної лексики)	252
Шарманова Н. М. Афоризм у поліпарадигмальному аспекті	258
Шевченко С. В. Початок формування театральної термінології української мови.....	264
Щербатюк В. С. Історія становлення поняття „синонім” у лінгвістиці ..	267
Яніцька Н. Р. Мікроергонімія центральних та східних районів Львівщини	274

СЛОВОТВІРНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.	283
Білоусенко П. І. Назви спадків із суфіксом <i>-ина</i> та <i>-щина</i> в історії української мови.....	288
Бузько С. А. Оказіональні лексичні утворення в текстах української постмодерної прози (функціонально-стилістичний аспект)	294
Висоцька Т. Й. Сполучники підрядності <i>бо, ли, да, же</i> в пам'ятках української мови XVI –XVII ст.	302
Девальєр О. М. Семантична класифікація абрєвіатурної лексики сучасної української мови	308
Дядечко Л. П. О понятии обиходно-массовой языковой стихии и ее составляющих	313
Качайло К. А. Особливості структури і семантики назв місцевості (конфіксальні іменники на <i>-ок</i>).....	321
Левакіна Т. В. Місце мікрогрупи соціативності – паралельного зв'язку у прийменниковій системі сучасної української мови	328

Литвиненко О. В. Назви фізичних величин як складові концепту «неозначено велика кількість» в українській мові	336
Михайличенко Н. Є. Способи словотворення українських ойконімів на <i>-ець</i>	341
Московченко О. П. Значення морфеми <i>бог-/біг-/бож-/біж-/баж-</i> в українській мові в порівнянні зі співвідносними морфемами у споріднених словах інших слов'янських мов	347
Олексенко В. П. Словотвірний потенціал збірних іменників із суфіксами іншомовного походження в сучасній українській мові	356
Поповський А. М. Українські прізвища з компонентом <i>-ід- (-іж-)</i>	362
Савич К. С. Особливості функціонування відабrevіатурних okazіоналізмів у публіцистичному стилі сучасної української літературної мови	367
Сегін Л. В. Типи двозонних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах	373
Сологуб Н. М. Варіантність відмінкових закінчень іменників у контексті сучасного українського мовного розвитку	379
Стишов О. А. Тенденції до автохтонізації в лексиці і словотворенні сучасної української мови	385

СИНТАКСИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗНОГО ТЕКСТУ

Барна Г. С. Прецедентні феномени як елемент політичного рекламного тексту	395
Білоконенко Л. А. Чутки як джерело суспільної конфліктної комунікації ...	400
Вавринюк Т. І. Засоби суб'єктивації оповіді в новелах М. Коцюбинського ..	407
Городецька В. А. Зміна форми предиката в односкладних реченнях при перекладах з української мови російською	412
Єршова Н. В. Видо-часова організація складносурядних речень у прозі Євгена Гуцала	416
Колоїз Ж. В. Молитва як конфесійний та художній текст	422
Конюхова Л. І. Обмежувально-видільні частки як засіб актуалізації в мові реклами	432
Кульбабська О. В. Теорія скорочених речень у трактуванні С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера: погляд крізь призму сучасності	437

Литвинюк О. І. Ідеографічні виміри комунікативного ядра сучасної української мови.....	443
Лошаков А. Г. Сверхтекст как неканоническое текстовое образование .	447
Майструк Т. С. Стилiстичнi функцiї англiзмiв рiзних семантичних груп у текстах публiцистичного стилю	454
Малюга Н. М. Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення співвідносних засобів вираження референтно тотожних значень: перехід від однієї системи координат до іншої	459
Мелкумова Т. В. Градація як засіб увиразнення мовлення мас-медіа.....	464
Мішеніна Т. М. Структура і семантика посесивних одиниць в українській мові.....	468
Остроушко О. А. Епічно-спонукальні замовляння в українській магiчнiй традицiї	476
Skab Maryan. Specifika apelace v češtině očima ukrajinisty	481
Талаш І. О. Вставлені конструкції як маргінальний компонент функціонально-семантичного поля темпоральності в публіцистичних текстах.....	485
Чумак-Жунь И. И. Когнитивно-эстетическая информация поэтического текста	489

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

Бакум З. П. Компетентнісний підхід: проблеми реалізації на профільному рівні навчання української мови.	498
Бондаренко Г. О. Застосування технології проектів у формуванні фоностилістичних умінь і навичок учнів.	503
Борисенко В. В. Текст як засіб формування професійної мовленнєвої компетенції майбутніх фахівців економічного профілю	509
Кондрашова Л. В. Духовно-нравственная и эмоционально-интеллектуальная направленность университетского филологического образования	515
Павлик О. А. Специфічні лексико-граматичні засоби як система орієнтирів у навчанні близькоспорідненого мовлення	523
Токарева И. Ю. Формирование культурно-языковой компетенции школьников при изучении социально дифференцированной лексики .	529
Цоуфал Л. С. Формування комунікативної компетенції учнів у процесі вивчення морфології	532

СЛОВО ПРО ЛЮДИНУ, НАУКОВЦЯ, ПРОСВІТНИКА

Царук-Гуйванюк Н. В. Він любив вас усіх, а найбільше любив Україну... 541	541
Татарин-Кнігніцька М. Усе життя – у творчому горінні..... 548	548
Явір В. В. Ніщо в житті не минає безслідно 549	549
Козлов А. В. За критеріями людства 551	551
Поповський А. М. Із когорти славетних 552	552
Розмова у «Книгарні біля брами»: Інтерв'ю Олександра Царука і Ярослава Ороса (26 лютого 1999 року, м. Київ) 554	554
Скаб М. С. РЕЦЕНЗІЯ на монографію Царука Олександра Васильовича «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.) 561	561
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 563	563

ТРАДИЦІЯ ГЕНЕАЛОГІЧНОГО Й ТИПОЛОГІЧНОГО РОЗПОДІЛУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК СВДЧЕННЯ ЇЇ САМОБУТНОСТІ

УДК 811 (09)

Maryna Bilozor-Twardy

BYŁ PRAWDZIWYM UKRAJNCEM

Bilozor-Twardy Maryna. Był prawdziwym ukraincem.

У статті йдеться про роль О. В. Царука в розбудові лінгвістичної теорії щодо походження української мови, визначення її місця в системі слов'янських мов; наукова праця науковця розглядається як така, що на основі комплексного підходу з урахуванням лінгвістичного та етнологічного характеру змінює традиція генеалогічного й типологічного розподілу слов'янських мов.

Ключові слова: українська мова, дослідник, етнологічні та граматичні параметри.

Maryna Bilozor-Twardy. He was a true Ukrainian.

The article shows O. V. Tsaruk's role in building of linguistic theory concerning the origin of the Ukrainian language, defining its position in the system of Slavic languages; the scientific work of the scientist regarded as the one that on the basis of the comprehensive approach taking into consideration linguistic and ethnological character changes the tradition of genealogic and typological distribution of Slavic languages.

Key words: the Ukrainian language, researcher, ethnologic and grammatic paramemters.

Od kilkudziesięciu lat nie słabnie zainteresowanie lingwistów, zajmujących się językoznawstwem wschodniosłowiańskim, a w szczególności ukraińskim, istotą funkcjonowania języka ukraińskiego wśród innych języków świata (F. Kłymczuk, O. Melnyczuk, H. Piwtorak, badania Wydziału Socjolingwistyki Instytutu Języka Ukraińskiego Akademii Nauk Ukrainy). Niestety, na Ukrainie przez bardzo długi czas nie powstawały prace naukowe z dziedziny slawistyki, które miałyby charakter całościowy, byłyby zorientowane na autentyczność rozwiązywania problemów o charakterze ogólnym i ściśle lingwistycznym oraz pokazywałyby proces wyodrębniania języka ukraińskiego z języka prasłowiańskiego, obrazując początki jego kształtowania się wśród innych języków słowiańskich jako samoistnego systemu lingwistycznego.

Dlatego też od ponad dziesięciu lat aktualne jest opracowanie naukowe Ołeksandra Caruka „Język ukraiński wśród innych języków słowiańskich: parametry etnologiczne i gramatyczne”(1998)*, w którym autor udowadnia tezę, że „język ukraiński znajduje się w centrum słowiańskiego obszaru językowego oraz jest bardzo ważnym elementem w analizie porównawczej i historycznej języków słowiańskich” [1, 13]. Ukraiński lingwista zbadał problemy genealogicznego powiązania języków słowiańskich, pochodzenia języka ojczystego, kładąc nacisk na ontologiczne, etnologiczne oraz gramatyczne cechy języka ukraińskiego, wyróżniające go wśród języków pokrewnych.

---

* Uwaga tłumacza: dalej w tekście wszystkie cytaty – tłumaczenie z oryginału.

Jako zasadniczą i najbardziej właściwą tezę o charakterze metodologicznym O. Caruk wybiera całościowe podejście do analizy faktów językowych, badając nie tylko materiały językoznawcze, ale i fakty z dziedzin etnografii, historii, archeologii. Tu warto zaznaczyć, że naukowiec, sam nosiciel języka, nie tylko opiera się na własnej intuicji lingwistycznej, ale i włącza do swoich rozważań „istniejące fakty historyczne, archeologiczne i lingwistyczne, opierając się na ogólnej zasadzie ich przenikania się i wzajemnej zgodności w punktach metodologicznie ważnych. Właśnie tak powinno być, gdy chodzi o ustalenie prawdziwej historii języka i narodu” [1, 20]. Pozwala to jednocześnie na ujawnianie i analizowanie ukraińskiego systemu językowego, bez utraty poczucia przynależności do niego oraz na otrzymywanie zestawionych i sformalizowanych opisów genezy języka ukraińskiego. Takie stanowisko przedstawia autor w pierwszym rozdziale: Język ukraiński oraz tradycja genealogicznego i typologicznego podziału języków słowiańskich.

Przedstawiając etnologiczne podstawy genealogicznego podziału języków słowiańskich (rozdział 2 monografii) Ołeksandr Caruk przedstawia szereg czynników istotnych z punktu widzenia ukraińskiej dialektologii, historiografii oraz archeologii, a w szczególności: 1) istotne znaczenie zróżnicowania plemiennego w rozwiązywaniu problemu genealogicznej klasyfikacji badanej grupy języków; 2) słowiańską praojczyznę oraz dialektyczne zróżnicowanie języka prasłowiańskiego; 3) najstarsze informacje historyczne o Słowianach, podgrupa antyjska i słoweńska oraz wczesne migracje Słowian; 4) wielkie słowiańskie rozsiedlenie oraz problem tożsamości osobnych kultur archeologicznych z językowymi obszarami antyjskimi i słoweńskimi; 5) słowiańskie języki, jako połączone różnowarstwowe systemy lingwistyczne. Właśnie w ostatnim podrozdziale autor zwraca uwagę na związek języka cerkiewnosłowiańskiego z innymi językami słowiańskimi, wskazuje na dawne prajęzyki słowiańskie – prasłowiański, słoweński, antyjski.

O. Caruk pisze: „Należy przypuszczać, że wskutek zwiększenia się zróżnicowania obszaru prasłowiańskiego, Słowianie utworzyli dwie wielkie grupy: słoweńską i antyjską [1, 110]. Podsumowując, według badacza język ukraiński wraz z językiem białoruskim, polskim, czeskim, słowackim, serbsko-chorwackim (z ograniczeniem – „w dawnej części chorwackiej”), górnołużyckim oraz prajęzykiem antyjskim należą do podgrupy antyjskiej języków słowiańskich, a do podgrupy słoweńskiej należą: słoweński prajęzyk, język starosłowiański i współczesne języki: rosyjski, bułgarski, macedoński, serbsko-chorwacki („w dawnej części serbskiej”), dolnołużycki, dialekt kaszubski i słowiński języka polskiego oraz – „z pewnymi zastrzeżeniami” – język słoweński. Mówiąc o obecnym stanie słowiańskiej klasyfikacji genealogicznej, O. Caruk pokazuje nie tylko ukraińsko-rosyjskie i ukraińsko-białoruskie stosunki językowe, ale podkreśla też bliskość pomiędzy ukraińskim i zachodnio-słowiańskim obszarem językowym itd.

Rozdział trzeci Metodologia i metodyka analizy porównawczej języków słowiańskich został poświęcony przedstawieniu kryteriów genealogicznej i typologicznej klasyfikacji języków słowiańskich, problemom zestawienia języka praruskiego i staroruskiego, języka ukraińskiego oraz pisemnego języka doby książąt. U podstaw takiego zestawienia lingwistycznego leży fonetyczny, leksykalny, semantyczny, derywacyjny, morfologiczny i syntaktyczny system języka ukraińskiego i innych języków słowiańskich. Na specjalną uwagę zasługuje fakt, że do analizy materiału językowego badacz włącza zarówno współczesne języki słowiańskie (większość z nich lingwista z Ukrainy znał doskonale), jak i dawne języki słowiańskie, języki klasyczne oraz język gocki, staroirlandzki, staropruski, staroskandynawski, osetyński, perski, pragermański, rumuński, węgierski, francuski oraz szereg innych języków i dialektów.

Znaczącą wartość naukową stanowi załącznik kartograficzny, w którym pokazane zostały obszary zamieszkałe przez plemiona doby usamodzielnienia i jedności prasłowiańskiej, współoddziaływanie kultur słowiańskich i podział na antyjski i słoweński obszar językowy, rozsiedlanie się plemion słowiańskich, markery lingwo-geograficzne podziału języków słowiańskich według podgrup antyjskiej i słoweńskiej oraz samogłosek *ě we współczesnych dialektach słowiańskich itd.

Niewątpliwie badania Ołeksandra Caruka pokazują – na podstawie nowego podejścia naukowego – miejsce i rolę języka ukraińskiego wśród innych języków słowiańskich i sedno głównych etnologicznych oraz gramatycznych parametrów pochodzenia języka ukraińskiego. Dla samego autora najważniejszym osiągnięciem jego teorii jest fakt, że „dalsze badania uczynią dawne pokrewieństwo języków słowiańskich, podzielonych na podgrupy antyjską i słoweńską, jeszcze bardziej oczywistym, precyzyjnym i uargumentowanym.

Literatura

1. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [монографія] / Олександр Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 323с.

УДК 811.161.1'42+811.161.2'42

О. И. Гамали

ОТРАЖЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ НАЦИОНАЛЬНОГО КОММУНИКАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ДРАМАТУРГИИ (на материале пьес М. Булгакова и В. Винниченко)

Гамали О. И. Отражение особенностей национального коммуникативного поведения в драматургии (на материале пьес М. Булгакова и В. Винниченко).

У статті розглядаються особливості російської й української комунікативної поведінки, віддзеркалені у драматичних творах М. Булгакова і В. Винниченка.

Ключові слова: національна комунікативна поведінка, лінгвістичні особливості текстів драматичних творів, драматургія М. Булгакова і В. Винниченка.

Hamali O. I. The reflection of specifics of national communicative behavior (on the basis of dramas by M. Bulgakov and V. Vynnychenko).

The article deals with the specifics of national communicative behavior reflected in dramas by M. Bulgakov and V. Vynnychenko.

Key words: national communicative behavior, linguistic qualities of dramatic texts, dramas by M. Bulgakov and V. Vynnychenko.

Как известно, помимо информационной, важнейшая функция языка – коммуникативная: общение, установление и поддержание контакта между членами общества. Совокупность норм и традиций общения народа составляет его коммуникативное поведение (термин введен в научный оборот И. А. Стерниным в 1989 году) и является частью национальной, групповой и личностной культур [4, 25]. Изучение коммуникативного поведения рассматривается как важный компонент методики обучения иностранному языку, поскольку без знаний о речевом этикете, традициях, привычках носителей изучаемого языка невозможна полноценная межкультурная коммуникация. Предложенный И. А. Стерниным и Ю. Е. Прохоровым для анализа коммуникативного поведения народа понятийный аппарат [4, 42-48] включает более 40 компонентов, среди которых коммуникативная культура, коммуникативные нормы, коммуникативные традиции, коммуникативный шок, коммуникативные табу, вербальное и невербальное коммуникативное поведение и др. Разработана также методика описания коммуникативного поведения. Эта методика апробирована многими учениками и последователями ученых (Л. Г. Антонова, Н. В. Багрянская, Г. В. Ботерашвили, Д. Б. Гудков, А. А. Куникеева, И. П. Лысакова, Т. Н. Матвеева, Л. В. Московкин, О. Г. Розова, Т. А. Филимонова и др.), в трудах которых русское коммуникативное поведение описывается на фоне американского, английского, грузинского, китайского, немецкого, финского, французского. В контексте коммуникативного поведения славянских народов рассматривались и отдельные параметры украинского коммуникативного поведения.

Думается, что ознакомление со спецификой национального коммуникативного поведения может и должно стать элементом преподавания как русского, так и украинского языков в Украине.

Одним из источников материала при моделировании коммуникативного поведения служит художественная литература [4, 61].

Лингвистика XX – начала XXI вв. рассматривает разнообразные аспекты языка художественной литературы: структурно-смысловой (И. Р. Гальперин, Н. А. Купина, В. А. Кухаренко, Д. М. Магомедова, Л. А. Новиков, Ю. М. Лотман и др.), стилистический (И. В. Арнольд, С. Н. Иконников, В. В. Одинцов, Н. М. Шанский и др.), анализ выразительно-изобразительных средств языка и индивидуально-авторских стилей (Л. И. Еремина, А. И. Ефимов, В. П. Ковалев, М. Н. Кожина и др.). Однако в большинстве работ внимание ученых сосредоточено на

особенностях эпических и лирических текстов. Вопрос о лингвистических аспектах драматургии изучен недостаточно. В контексте же исследований коммуникативного поведения драматический текст, предназначенный не только для чтения, но и для «разыгрывания», построенный на монологах, диалогах, полилогах, предполагающий сочетание вербальной и невербальной коммуникации, исключительно важен и интересен, поскольку непосредственно представляет категорию собственно общения.

Цель статьи – описать отдельные особенности русского и украинского коммуникативного поведения, отраженные в драматических произведениях М. А. Булгакова («Бег», «Белая гвардия», «Дни Турбиных», «Зойкина квартира») и В. Винниченко («Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Між двох сил»).

Выбор авторов и произведений не случаен. Хотя М. Булгаков и В. Винниченко нельзя назвать ровесниками, поскольку разница в возрасте составляет 11 лет, в их биографии есть, несомненно, общее: Киев как город становления, учеба в Киевском университете, наконец, революция и гражданская война, пережитые все в том же Киеве, пусть в разном статусе и, по существу, по разные стороны многогранной баррикады. Показательны с этой точки зрения булгаковские пьесы «Дни Турбиных», «Белая гвардия» и «Між двох сил» В. Винниченко, в которых осмыслены события, происходившие в Киеве в 1918-1919 гг.

М. Булгаков – выходец из среды русской учительско-преподавательской интеллигенции, впитавший ее лучшие черты и традиции. В. Винниченко – интеллигент по духу, весь художественный простор которого, по свидетельству критиков «заповнює українська людина» [2, 7].

В рассмотренных произведениях представлены персонажи, принадлежащие к различным социальным слоям предреволюционного и послереволюционного общества, что позволяет обнаруживать в их поступках и словах наиболее общие принципы национально-коммуникативного поведения. У Булгакова диапазон действующих лиц – от *графа* Обольянинова (в др. ред. – Абольянинова) до *горничной* Манюшки. Но главные герои, несомненно, – представители интеллигенции, которая тоже неоднородна по своему составу: *кадровые военные* Турбины и их гости, *сын петербургского профессора* Сергей Голубков, *молодая петербургская дама* Серафима Корзухина. Социальная палитра персонажей проанализированных пьес В. Винниченко также широка: от парижско-украинской богемы (художник Корней Каневич – Белый Медведь – и его жена Рита – Черная Пантера, вамп-красавица Снежинка и др.) до полурабочей-полумещанской семьи Слипченко, лидеров большевиков Семяникова и Гринберга, а также целого сонма эпизодических фигур, обозначенных автором в соответствии с родом занятий (*червоногвардійці, селяни, робітники*). Пьесы обоих

авторов отличаются подлинностью, достоверностью, глубиной психологических характеристик, выразительностью, меткостью языка, яркой индивидуализацией образов, что и превращает их в зеркало коммуникативного поведения.

Итак, коммуникативное поведение определяется коммуникативным сознанием – совокупностью «механизмов сознания человека, которые обеспечивают его коммуникативную деятельность. Оно включает совокупность ментальных коммуникативных категорий, а также коммуникативные установки сознания, отражающие принятые в обществе нормы и правила коммуникации для разных типовых коммуникативных ситуаций» [4, 300]. Под коммуникативными категориями понимаются самые общие коммуникативные, упорядочивающие знания человека об общении и нормах его осуществления, в частности вежливость, грубость, коммуникабельность, коммуникативный оптимизм /пессимизм, широта тематики и экспрессивность общения, родной язык, иностранный язык, культура речи и многое другое. Объединяют русские и украинские коммуникативные установки черты, которые принято считать типично славянскими: мягкость, доброта, гостеприимство, душевность [3, с. 346].

На поверхности общения находятся формы обращения персонажей друг к другу.

Так, в доме Турбиных («Дни Турбиных», «Белая гвардия») приняты традиционные для начала XX века этикетные формы обращения: общеупотребительные *господа*, имена и отчества (*Леонид Юрьевич, Николай Васильевич, Александр Брониславович* и т.д.), традиционные для военных обращения по званию (*полковник, штабс-капитан, поручик*), а также по фамилии (*Шервинский, Студзинский, Мышлаевский*). Между друзьями и родственниками возможны обращения по имени в полной (*Виктор, Алексей, Елена*), уменьшительной (*Лена, Алеша, Никол, Володя*), уменьшительно-ласкательной (*Леночка, Витенька, Лариосик, Николаша*) и уменьшительно-фамильярной формах (*Николка, Алешка*). Уменьшительно-ласкательные обращения у Турбиных больше указывают на внутреннюю близость, чем на возраст. Хорошие знакомые сохраняют вежливую дистанцию и используют обращение на *Вы*. Близким (родственникам и старым друзьям) позволительно *ты*. Переход на *Вы* и к обращению по имени и отчеству означает не уважительное отношение, а увеличение дистанции между говорящими: **Тальберг.** *Я органически не выношу эту трактирную физиономию. – Елена. Володя, как тебе не стыдно! – Тальберг.* *Как мне ни тяжело расстаться, Лена, на такой большой срок, обстоятельства сильнее нас. Я отчасти даже доволен, что уезжаю один. Ты побережешь нашу половину. – Елена. Владимир Робертович, здесь мои братья. – Тальберг. Елена! Елена! Елена! Я не узнаю тебя.*

В противоположной ситуации в сцене объяснения Шервинского с Еленой смена форм обращения сигнализирует о том, что к концу разговора

дистанція между героями заметно уменьшается: **Елена.** *Садитесь, Шервинский...* – **Шервинский.** *А вы знаете, что, Елена Васильевна? Он не вернется...* – **Елена.** *Леонид Юрьевич, это нахальство. Какое Вам дело?* – **Шервинский.** *Нехорошо с Вашей стороны, Лена, как нехорошо с твоей стороны...* – **Елена.** *Ты исправился?* – **Шервинский.** *А от чего мне, Леночка, исправляться?... Я теперь иной. А материально ты не беспокойся, Ленуша.*

Аналогично в разговоре генерала Чарноты («запорожца по происхождению») с товарищем министра торговли Корзухиным («Бег»): **Чарнота.** *Здорово, Парамоша!* – **Корзухин.** *Мы с вами разве встречались?* – **Чарнота.** *Ну, вот вопрос! Да ты что, Парамон, гредишь? А Севастополь?* **Корзухин.** *Ах да, да... Очень приятно. Простите, а мы с вами пили на... брудершафт?* – **Чарнота.** *Черт его знает, не припомню... Да раз встречались, так уж, наверно, пили.* – **Корзухин.** *Прости, пожалуйста...*

Намерение сократить дистанцию в общении переходит в фамильярность, если нарушаются этикетные нормы.

Нарушение этикета не следует путать с коммуникативным демократизмом в общении как со знакомыми, так и с незнакомыми, стремлением к паритетности, к простоте, коммуникативному равенству. Например: **Мышлаевский.** *<...> Виноват, ваше имя-отчество: Ларион Иванович, если не ошибаюсь?* – **Лариосик.** *Ларион Ларионович. Но, право, мне было бы очень приятно, если бы вы меня называли попросту – Ларион.* – **Мышлаевский.** *Ну что ж. Вот, даст бог, сойдемся поближе. За фасонами мы особенно не гоняемся («Белая гвардия»).*

Следует подчеркнуть, что М. Булгаков вольно или невольно активно использует характерное для русских стремление к неформальному общению – за столом, с попутчиками, в любой группе общения. Его герои часто собираются за столом, в неформальной обстановке, играют в карты, поют, ведут беседы на различные, часто отвлеченные темы Традиционно большое место занимают споры. Любовь к спорам по глобальным, философским вопросам – яркая черта русского коммуникативного поведения. Например: **Алексей.** *<...> Ты знаешь, кто такой был Достоевский?* – **Мышлаевский.** *Подозрительная личность. <...> – Алексей.* *Он был пророк! Ты знаешь, он предвидел все, что получится. Смотрите, вон книга лежит – «Бесы». Я читал ее как раз перед вашим приходом. Ах, если бы это мы все раньше могли предвидеть! Но только теперь, когда над нами стряслась такая беда, я начал все понимать... («Белая гвардия»).*

В большинстве случаев герои М. Булгакова опираются на традиционные этикетные формы приветствия, представления, извинения, благодарности даже на бытовом уровне: *честь имею представиться, позвольте, покорнейше благодарю, помилуйте, пожалуйста, душевно вам*

признателен и пр., что превращает тексты пьес в своеобразный учебник хороших манер.

Весьма показательна речь штабс-капитана Мышлаевского («Белая гвардия», «Дни Турбиных»), в которой этикетные формы перемежаются с разговорной и даже бранной лексикой: *Здравствуй, Леночка. ... Осторожнее вешай, Никол. ...Здравствуйте, все здравствуйте. Ох. Позволь, Лена, ночевать у вас. Не дойду домой! ...Кабак, черт их возьми!* и т.п. Появление таких слов в речи Мышлаевского – результат долгого пребывания в экстремальных условиях на передовой. Но его образование и воспитание позволяют сохранять лицо собеседника, не опускаться до вульгарности и хамства, чего нельзя сказать о повседневном общении в семье домовладельца, инженера Лисовича, по прозвищу Василиса: **Василиса. Ты – дура. – Ванда. Я знала, что ты хам, уже давно, но в последнее время твое поведение достигло геркулесовых столбов. – Василиса. Это свинство с твоей стороны. – Ванда. До чего нудный человек.**

Не менее разнообразны формы обращений, встречающиеся на страницах пьес В. Винниченко. Здесь также часты обращения по именам в полных (*Рито, Корню, Панасе, Софіє, Микито, Христе*), уменьшительных (*Паню, Нію, Лесю*), уменьшительно-ласкательных (*Софієчко, Лесику, Арсику, Ритонько*) вариантах. Имена и отчества встречаются значительно реже, чем в русских текстах, и используются практически всегда для обращения к лицам, значительно старшим по возрасту (*Ганно Семенівно, Микито Івановичу, Гликеріє Хведорівно, Михайле Петровичу*). Исключение составляет эпизод объяснения между Панасом и Софией («Між двох сил»), в котором подчеркнуто официальные обращения *Панасе Антоновичу і Софіє Микитівно* служат знаком существующих между героями сложных любовных отношений, приводящих к напряженности в общении. В пьесе «Чорна Пантера і Білий Медвідь» отмечаются также принятые в декадентской среде прозвищные обращения (*Чорна Пантеро, Медвідю, Сніжинко*), причем даже в семейном общении.

Невозможно не заметить обилие обращений по степени родства, практически отсутствующее в русских пьесах. Это касается не только обращений к отцу и матери (*батьку, тато, таточку, мамо, мамонько, мамуню, мамцю*) – персонажам, аналогов которым нет в пьесах М. Булгакова, но и к другим родственникам (*дитинко, дитинча моє хороше, дітоньки, хлопчику мій, синку, синочку, дочко, сестро, братику*). Только в пьесах В. Винниченко зафиксированы обращения жены к мужу (супруги Слипченко) *старий, старенький*; обращения, восходящие к уменьшительно-ласкательным наименованиям животных (*голубко, голубчику, медвежатко моє біленьке, котику*). У В. Винниченко обращения нередко сопровождаются оценочными определениями.

В пьесе «Між двох сил» особо значимими становяться форми вежливих обращений *господин, товарищ, сударыня* (в цитатах сохраняется авторская орфография). *Товарищами* именуют себя большевики. В устах антибольшевистски настроенных героев это обращение приобретает негативный, оскорбительный характер. На фоне идеологически маркированных *господин* и *товарищ* обращение *сударыня* воспринимается как нейтральное, хотя и несколько архаичное: **Гликерія Хвед.** (*Падає навколюшки перед Грінбергом.*) *Господин, помилуйте, зжальтеся, кормильці ж вони наші.* – **Грінберг.** *Товарищ!.. Сударыня, что вы, что вы! Встаньте.*

Обращение же *мадам* в речи не вполне трезвого и разгневанного Панаса воспринимается как саркастическое.

Речь рядовых большевиков-красногвардейцев, воплощающих в глазах автора зло, насилие, максимальную безнравственность, почти лишена обращений, кроме неизменного *товарищ* с фамилией или без оной, наименований по фамилии или статусу (*Корниенко, провожатые*) и бранных окриков (*чортова душе, угрожающе-пренебрежительного господа*), адресованных арестантам. Думается, такое поведение за гранью каких бы то ни было этикетных норм – тоже элемент речевой характеристики этих персонажей. У М. Булгакова подобным образом ведут себя петлюровцы, что еще раз подтверждает мысль о том, что гражданские войны жестоки, беспощадны и у каждого в них своя правда и своя боль.

Заметное место в пьесах обоих авторов занимает эмоциональная речь, причем эмоциональны все категории коммуникантов, независимо от возраста, пола и социального положения. Центральные герои искренни, откровенны, открыты. Однако следует заметить, что реплики, монологи, посвященные как политической («Між двох сил»), так и не политической («Чорна Пантера і Білий Медвідь») тематике, и поведение героев в целом у В. Винниченко более экспрессивны, чем у М. Булгакова. Экспрессия в текстах обоих писателей часто выражена в грубой, бранной форме, что, по-видимому, обусловлено спецификой изображаемых событий, прежде всего жестокой и беспощадной гражданской войны.

Получила свое отражение в пьесах и культура комплимента. Compliments считаются прерогативой образованных людей, считается также, что сфера комплиментов – это преимущественно сфера общения мужчин с женщинами и говорить комплименты – преимущественно мужское дело: **Шервинский.** *Вы чистой воды богиня. (Целует руку.)* – **Елена.** *Отстаньте* («Белая гвардия»).

Комплименты чаще всего стандартны, а «объекты комплиментов» вынуждены реагировать на сказанный в их адрес комплимент стандартным *спасибо* или его эквивалентом, поскольку нет речевых формул, позволяющих вежливо принять комплимент. Например: **Лариосик.** <...> *Вообще-то, не сочтите за лесть, ваше лицо произвело на меня самое*

приятное впечатление. У вас так называемое открытое лицо. – **Николка.** *Покорнейше вас благодарю. Вы мне тоже очень понравились* («Белая гвардия»). Комплименты многими рассматриваются как чуждые, как проявление неискренности, как неискренняя похвала. В русском общении допустимо разоблачение комплимента – «спасибо за комплимент», «умеете вы сказать комплимент женщине», что фактически обесценивает комплимент. Например: **Мышлаевский.** *Ты замечательно выглядишь сегодня. Ей-богу. И капот этот идет к тебе, клянусь честью. Господа, гляньте, какой капот, совершенно зеленый!* – **Елена.** *Это платье, Витенька, и серое* («Дни Турбиных»); **Шервинский.** *Я просидел бы в бурке всю ночь у ваших ног.* – **Елена.** *Ой, Шервинский, армейский комплимент.* – **Шервинский.** *Виноват, это гвардейский комплимент...* («Дни Турбиных»).

Аналогично в украинской пьесе «Між двох сил»: **Грінберг.** *О, не в доброму серці річ, а в тому, що, дякуючи Мусаловій, ми маємо таку велику артистку, такий талант.* – **Софія.** *Ну, це вже не по-большевицьки, товаришу. Це буржуазність – говорить компліменти дамам...*

У Булгакова комплимент характеризуется как *армейский*, у Винниченко – как *буржуазність*. Можно предположить, что отсутствие на рубеже XX-XXI вв. в русском коммуникативном поведении культуры комплимента отчасти является следствием социальной революции начала XX в. и последующей ориентации на пролетарскую культуру.

Существенной составляющей коммуникативного поведения современная наука считает отношение к родному и иностранным языкам. В пьесах М. Булгакова («Белая гвардия», «Дни Турбиных») и В. Винниченко («Між двох сил») слышны отголоски языковых проблем, следы которых можно обнаружить и в современной культурно-языковой ситуации в Украине. Если русская интеллигенция, офицерство воспринимают украинский язык с долей раздражения как язык предавшего белую гвардию гетмана и пугающих дикостью поведения гайдамаков (**Мышлаевский.** *Здоровеньки були, пане личный адъютант. Чому це ви без аксельбантов?.. “Поезжайте, господа офицеры, на Украину и формируйте ваши части...” И прослезился. За ноги вашу мамашу!*), то герои В. Винниченко, называющие русский *кацапською мовою*, категорически его не приемлют, сопровождая негативными, бранными определениями почти каждое его упоминание.

К сожалению, узкие рамки статьи не позволяют осветить и другие аспекты рассматриваемой проблемы: отраженную в драматургии любовь русских и украинцев к шутке и спору, специфику самопрезентации, категоричность и доброжелательность и т. д., что открывает перспективы дальнейшего исследования и поиска выхода его результатов в практику преподавания языков.

Література

1. Булгаков М. А. Драматические произведения 1920-х гг. / Михаил Афанасьевич Булгаков // Театральное наследие. – Л.: Искусство, 1989. – 591 с.
2. Винниченко В. Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. О. М. Савченко / Володимир Винниченко. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2005. – 352 с. – (Серія «Програма з літератури»).
3. Плунгян В. А. «С чисто русской аккуратностью...» (к вопросу об отражении некоторых стереотипов в языке) / В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина // Московский лингвистический журнал. – 1996. – Т. 2. – С. 340 – 351.
4. Русские: коммуникативное поведение/ Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин. – [3-е изд., испр.]. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 328 с.

УДК 811.161.2'0+811.161.1'0

**В. А. Глущенко,
В. М. Овчаренко,
І. М. Рябініна**

**ЛЕКСИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У КОНЦЕПЦІЇ
О. О. ШАХМАТОВА, М. М. ДУРНОВО ТА А. Ю. КРИМСЬКОГО**

Глущенко В. А., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Лексичні запозичення як джерело вивчення історії східнослов'янських мов у концепції О. О. Шахматова, М. М. Дурново та А. Ю. Кримського.

У статті розглядається специфіка опрацювання лексичних іншомовних запозичень у східнослов'янських мовах як джерела вивчення мовної історії. Показано те нове, що було внесене О. О. Шахматовим, М. М. Дурново та А. Ю. Кримським у розробку проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов.

Ключові слова: джерела вивчення історії мови, лексичні запозичення, східнослов'янські мови.

Glushchenko V. A., Ovcharenko V. M., Ryabinina I. M. The lexical borrowings as a source of the Eastern-Slavonic languages History study in the concept of A. A. Schachmatov, N. N. Durnovo and A. Yu. Krymskyi.

The article analyses the specificity of establishment of Methodology of processing foreign borrowings in the Eastern-Slavonic languages as a source of language History Study. It also shows the very new contributed by O. O. Schachmatov, M. M. Durnovo and A. Yu. Krymskyi in the researching of Study sources on the Eastern-Slavonic languages.

Key words: Source of Language History Study, borrowings, the Eastern-Slavonic languages.

Проблема джерел вивчення історії мови для сучасного порівняльно-історичного мовознавства не втратила своєї значущості: у наш час виходить ряд праць, автори яких залучають для дослідження матеріал таких джерел вивчення історії мови, як запозичення в інші мови зі східнослов'янських, запозичення з інших мов у слов'янські, насамперед східнослов'янські мови, свідчення іноземців про східнослов'янські мови, дані топоніміки.

Тому лінгвоісторіографічний аспект проблеми залишається актуальним.

У російському мовознавстві першим до цих джерел звернувся О. О. Шахматов, який показав їхній допоміжний характер. Методика використання зазначених джерел одержала теоретичну розробку в працях А. Ю. Кримського та М. М. Дурново.

В українському та російському порівняльно-історичному мовознавстві 70-х рр. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. поряд з матеріалом давніх писемних пам'яток і сучасними діалектними даними починають використовуватися й інші джерела вивчення історії східнослов'янських мов. Серед них М. М. Дурново виділяє, по-перше, «слова, форми й звороти, а частково й фонетичні особливості, запозичені іншими мовами з руської», тобто східнослов'янських мов, по-друге, «історичні свідчення іноземців про руські мови» (тобто східнослов'янські) [2, 31].

Першим з російських та українських мовознавців ці джерела почав використовувати О. О. Шахматов. До них ще не зверталися вчені Харківської лінгвістичної школи. Річ у тім, що лише в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. у мовознавстві починають з'являтися праці, у яких наводяться факти запозичень зі східнослов'янських мов в інші мови та навпаки. Це дослідження Й. Мікколи [20], Я. Каліми [18], О. Погодіна [6], О. Брюкнера [17], Я. Ендзеліна [15], Я. Карловича [19]. Посилань на ці праці в О. О. Шахматова немає, однак учений, поза всяким сумнівом, був з ними добре обізнаний, завдяки чому й стало можливим плідне використання відповідного матеріалу у власних дослідженнях.

Визначною подією в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві стала й поява етимологічних словників Ф. Міклошича [21] та Е. Бернекера [16]. Дані цих словників О. О. Шахматов також брав до уваги.

Відзначимо, що активне використання цих джерел саме О. О. Шахматовим є показовим: як учений, він прагнув до синтезу знань, до об'єднання різних і різнопланових фактів.

Активне джерело вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення зі східнослов'янських (і ширше – слов'янських) в інші мови О. О. Шахматов використовував дуже обмежено. На це є об'єктивна причина: назване джерело може відігравати в дослідженнях лише допоміжну роль, оскільки кількість лексичних запозичень порівняно обмежена, а якщо розглядати історичну фонетику, то фонетичну значущість мають далеко не всі з цих запозичень. Але не можна не брати до уваги їхню важливість для інтерпретації деяких історико-фонетичних явищ. Саме про це свідчить матеріал досліджень О. О. Шахматова.

Розглядаючи історію носових голосних на східнослов'янському мовному ґрунті, учений висунув твердження, згідно з яким утрата носових «характеризує спільноруську добу» [12, 112]. За О. О. Шахматовим, «розпад спільноруської прамови відбувся не пізніше ІХ ст.», відтак і втрата носових відбулася не пізніше ІХ ст. Саме тому, як вважав учений, «ті малочисельні слова слов'янського походження, які потрапили до західнофінських мов і які мають сполучення *un*, *on*, навряд чи можуть походити від руської» [там же, 113], тобто від давніх східнослов'янських діалектів. Ці слова, на думку О. О. Шахматова, запозичені з «ляських» говорів, а можливо, частково ще зі «спільнослов'янської прамови» [там

же]. Сюди О. О. Шахматов відносив фінське *kuontalo* «прялка», порівнюючи його з російським *кудель* і реконструйованою вченим праслов'янською лексемою **kǫdělъ*; фінське *suntia* «церковний служитель», естонське *sundima* «мститися, судити, примушувати» (з цими словами порівнюються праслов'янські **sǫditi*, **sǫdija*); естонське *und* «вудка». Сюди О. О. Шахматов включав литовське *ūnda* «вудка» (пор. праслов'янське **ǫda*) [там же, 113; 10, 34].

Подальші дослідження засвідчили фонетичну значущість цих запозичень, хоч і мали дещо іншу, уточнену інтерпретацію. В. В. Іванов бачив у них ранні запозичення з давньоруської мови (до втрати нею носових голосних) [4, 107]. Так само інтерпретував ці запозичення й В. В. Колесов [5, 80].

Окрім того, В. В. Колесов навів ранні запозичення з мови східних слов'ян до угорської: «У кінці IX ст. через південноруські степи пройшли кочові угри, які запозичили східнослов'янські слова ще з носовими голосними: угор. *galamb* < давньор. голѣвъ, угор. *rënd* < давньор. рѣдъ тощо. Саму назву народу східні слов'яни перейняли як *жгы* < (v)engr-» [там же]. Навпаки, у найдавніших запозиченнях зі східнослов'янських говорів у литовську мову етимологічний носовий голосний *ę*, так само як голосний *ǫ* та звукосполучення *ja*, передається за допомогою голосного *ė*. Це пояснювалося тим, що до часу контактів східних слов'ян з литовцями (після X ст.) носового *ę* в східнослов'янських діалектах не було [там же]. Отже, звернення до запозичень зі східнослов'янських говорів у фінно-угорські та балтійські мови дозволяє хронологізувати процес деназалізації носових голосних на східнослов'янському мовному ґрунті.

Такі запозичення є показовими й для характеристики східнослов'янського повноголосся. Сюди, за О. О. Шахматовим, відносяться фінське *karsta* (з ним учений порівнював російське *короста*, сербське *краса*), фінське *palttina* (пор. російське *полотно*, старослов'янське *платъно*; для праслов'янської мови О. О. Шахматов реконструював слово **poltъno*), фінське *varpu* (пор. російське *воробей*, старослов'янське *вравни*; у праслов'янській мові – **vorbii*), фінське *talkoo* (пор. російське *толока*, сербське та словенське *тлака*, польське *tłoka*) [10, 34].

Проаналізувавши ці й подібні слова, запозичені фінно-уграми у східних слов'ян у VII – VIII ст., які відбивають давні неповноголосні форми, український мовознавець другої половини XX ст. М. А. Жовтобрюх дійшов висновку, що розвиток повноголосся в мові східних слов'ян можна віднести на період не раніше кінця VIII ст. – початку IX ст. [3, 159].

М. А. Жовтобрюх відзначав, що давні неповноголосні форми відбивають і ранні східнослов'янські запозичення до балтійських мов,

куди відносяться литовське *skavarda* (пор. українське та російське *сковорода*), литовське *karvõjus* (пор. українське та російське *коровай*), латиське діалектне *kārms* (пор. українське *хороми*, російське *хоромы*), латиське *kalps* (пор. українське та російське *холоп*), литовське *čėrpė* (пор. українське та російське *череп, черенок*) [там же, 159–160]. Аналогічні запозичення відомі також в інших індоєвропейських мовах: албанське *baltë* «болото», румунське *baltă* «болото» тощо [там же, 160].

Для характеристики праслов'янських сполучень типу **ort* на початку слова є показовим фінське *artti* (пор. російське *рать*, сербське *рам*) [там же]. На думку О. О. Шахматова, подібні запозичення можуть пролити світло й на реконструкцію в окремих словах праслов'янського сполучення *tj*: фінське *kaatio* «штанина» є давнім слов'янським запозиченням (учений порівнював з цим словом російське *гачи* «ляжки, штаны», українське *гачи* «підштаники», старослов'янське *гашти*) [10, 34–35]. При етимологізації російського й українського *гачи* О. О. Шахматов спирався на етимологічний словник Е. Бернекера [16].

Пізніше до цієї етимології приєднався М. Фасмер [8, т. 1, 397–398].

Як уже було зазначено, М. М. Дурново виділяв і таке допоміжне джерело вивчення історії східнослов'янських мов, як «історичні свідчення іноземців про руські мови». Ми назвали б це джерело транскрипцією власних імен і загальних назв мови (мов) східних слов'ян за допомогою графічних засобів інших мов.

Класичним прикладом використання такої транскрипції стало звернення О. О. Шахматова до назв дніпровських порогів, які згадуються у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи» (949 р.).

О. О. Шахматов відзначив, що записана Костянтином Багрянородним на слух назви порога **Вероѡтѡ** є передачею східнослов'янської назви **вьроучи** «той, що кипить», тобто це слово є активним прислівником теперішнього часу від дієслова **вьрѡти**. У старослов'янській мові формі **вьроучи** відповідає **вьрѡти**. Назва іншого порогу – **Неѡсѡт**. Це, як зазначав О. О. Шахматов, передача східнослов'янського **неѡсѡтъ** «пелікан». У старослов'янській мові йому відповідає **неѡсѡтъ**. Отже, східнослов'янське **и** (з **ѡ**) передається через грецьке **ου**, а східнослов'янське **а** (з **ѡ**) – через грецьке **α**. Порівняння східнослов'янських і грецьких форм свідчить, що східнослов'янські **оу** та **ѡа** відповідають **ѡ** та **ѡа** у старослов'янській; тож у «спільнослов'янській прамові» в цих словах були носові голосні, але в мові східних слов'ян середини Х ст. носових голосних уже не було [12, 112]. Це є вагомим аргументом на користь того, що в ІХ – Х ст. носові голосні в мові східних слов'ян уже перетворилися на неносові [там же].

Лінгвістичну значущість матеріалів Костянтина Багрянородного підкреслював А. Ю. Кримський. Він зазначав, що трактат «Про народи»,

написаний Костянтином, «має вагу не лише для нашої історії, а й для мови, бо наводить грецькими буквами як варязькі («руські»), так і праукраїнські («слов'янські») назви для дніпрових порогів та руських міст і племен» [13, 134]. Зазначимо, що уривок зі згаданого трактату з перекладом українською мовою А. Ю. Кримський подав у складеній ним «Хрестоматії з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.» [там же, 135-141].

Запропонована О. О. Шахматовим інтерпретація стала загально визнаною й увійшла до підручників вищих навчальних закладів [4, 106–107; 5, 80].

М. А. Жовтобрюх уважав найменування дніпровських порогів у транскрипції Костянтина Багрянородного найважливішим доказом того, що в середині X ст. східні слов'яни, принаймні подніпровські, уже не мали у своїй мові носових голосних [3, 152].

Протилежний погляд висловив Ю. В. Шевельов. На його думку, назви дніпровських порогів у транскрипції Костянтина не є вагомим аргументом на користь того, що «в X ст. протоукраїнські діалекти вже не мали носових голосних». Ю. В. Шевельов уважав, що записи Костянтина «були зроблені не від жителя України, а від варяга чи болгарина (або від того й того), до того ж їхню фонетичну форму допасовано до грецької мови» [14, 185–186].

М. А. Жовтобрюх [3, 152] залучив до розгляду й працю географа Баварського «*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem partem Danubii*» (873 р.), у якій назва східнослов'янського племені *уличі* передається як *unlizi*, а найменування етноніма *лутичі* – як *lendizi* (М. А. Жовтобрюх покликався на відому працю П. Шафарика [9, 70, 225]). Як відзначив М. А. Жовтобрюх, те, що відповідні східнослов'янські голосні неслов'янською мовою передавалися сполученнями *in*, *en*, є свідченням їхньої тодішньої вимови [3, 152].

Можливості застосування джерела, що розглядається, були узагальнені в праці М. М. Дурново «Введение в историю русского языка». Цьому джерелу в ній присвячено окремий невеликий розділ, який автор назвав «Свідчення іноземців про руську мову» (розділ IV) [2, 223-228]. У цьому розділі проаналізовано всі слова, які трапляються в Костянтина Багрянородного та які становлять інтерес для історії східнослов'янських мов. Це не лише назви дніпровських порогів, а й імена князів, назви міст, назви племен, окремі слова [там же, 224-225].

Як відзначав М. М. Дурново, під час аналізу східнослов'янських слів, які наводив Костянтин, необхідно враховувати 1) неточність передачі, викликані відсутністю відповідних звуків у грецькій мові (букв у грецькому письмі), 2) перекручення, викликані описками, 3) ту обставину, що свідчення могли бути отримані Костянтином з різних джерел, не лише від східних слов'ян, а й від болгар або скандинавів; окрім того, носій

одного зі східнослов'янських діалектів, який передав Костянтину відповідні свідчення, «міг старатися говорити болгарською»; 4) деякі назви «могли відтворювати ту форму слова, у якій вони були вимовлені» (для деяких слів це форма родового відмінка, для деяких – місцевого) [там же, 225].

Заслугою М. М. Дурново є виділення ним низки фонетично значущих для історії східнослов'янських мов явищ у транскрипції Костянтина Багрянородного.

Як ми бачили, закладені О. О. Шахматовим, М. М. Дурново, А. Ю. Кримським традиції використання транскрипції власних імен і загальних назв мови (мов) східних слов'ян за допомогою графічних засобів інших мов активно розвивалися в другій половині ХХ ст. й удосконалювалися на тому ж мовному матеріалі. Водночас у цей період починають залучати й інший матеріал, якого не мали у своєму розпорядженні мовознавці 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. Показовим прикладом такого підходу є дослідження Ю. В. Шевельова.

Характеризуючи перехід *e* в *i*, Ю. В. Шевельов відзначає українські назви та слова в чужомовних джерелах [14, 542]. Ці факти підтверджують дані українських пам'яток, хоч датовані вони здебільшого пізнішими часами. Наприклад, це вірменське *virozumit* (1559), *iminja* (але також і *imenja*) «масток» (1562), *terpit* (1563) та ін. з Кам'янець – Подільського, де вірменська діаспора має давні корені; є приклади з їдишу: *Bilsk* (укр. *Більськ*), *Bilkamin* (укр. *Білий Камінь*) (єврейські поселення задокументовано з початку ХVІ ст. та з середини ХVІІІ ст.) [там же, 542].

Менш значущими є, за спостереженнями М. М. Дурново, свідчення арабських географів ІХ – Х ст. – Ібн-Хордадбега, Ібн-Росте, Ібн-Фадлана, Мас'уді, Істархія, Ібн-Якуба, хазарського царя Іосифа, свідчення так званого анонімного перського географа Х ст. та перських географів ХІІІ ст. (останні запозичені в старших арабських географів). Ці свідчення «для історії руської мови майже нічого не дають». Сюди входить декілька географічних і племенних назв, «але в такій неточній передачі, що не завжди можна здогадатися, про яке ім'я чи слово йдеться. Щоправда, слова *Wântit* «в'ятичи» й *Wândžslâwe* «В'ячеслав» можуть указувати на збереження носових голосних» [там же, 223]*.

«Невиразними» вважав свідчення арабських істориків і географів ІХ–Х ст. й А. Ю. Кримський, який подав відповідні уривки в перекладі українською мовою та зі своїми коментарями в книзі «Нариси з історії

* Першим на це вказав О. О. Шахматов [11, 38], який звертався до свідчень арабських і перських письменників середньовіччя й хазарського царя Іосифа переважно для відтворення давньої історії східних слов'ян. Фонетичну значущість зазначених написань пізніше визнав Ю. В. Шевельов. Він уважав, що вони «скоріше свідчать про стан проторосійських, а не протоукраїнських діалектів» [14, 186].

української мови та хрестоматія з пам'ятників писемної староукраїнщини XI – XVIII вв.» [13, 131-134].

Звернемося до ще одного джерела історії східнослов'янських мов – запозичень з інших мов у слов'янські, передусім східнослов'янські мови.

Це джерело М. М. Дурново не називав і не досліджував. Проте, як свідчить аналіз «Очерка древнейшего периода русского языка» О. О. Шахматова, здійснений нами, це джерело привернуло увагу науковця й було використане вченим настільки, наскільки йому притаманні певні пояснювальні можливості.

О. О. Шахматов відзначив повноголосся в деяких словах східнослов'янських мов, які походять від слів, запозичених праслов'янською з інших мов: *короб*, *коробка*, *коробья*. З цими словами він порівнював старослов'янські *крабии*, *крабица*, чеські *krabka*, *krabice*, польські *krobia*, *króbka*. Наявність зазначених відповідностей дозволила вченому реконструювати праслов'янський корінь **korb-*: праслов'янський корінь **korb-* запозичений з германських мов, які отримали його з латинського *corbis* [12, 151-152]. При етимологізації слів, які розглядаються, О. О. Шахматов підтримує погляд Е. Бернекера, висловлений ним в етимологічному словнику слов'янських мов [16].

Аналогічно до слова *короб* О. О. Шахматов розглядав форму *коромола* (кваліфікував як давньоруську) й *коромóли* (цю форму О. О. Шахматов відзначив в українській мові). На думку вченого, названі форми походять від праслов'янської форми **kormola*; цю він О. О. Шахматов виводив із середньолатинської форми *carmula* «повстання, заколот» і співвідносив зі старослов'янським словом *крамола*, чеським *kramola* [12, 152].

Згідно з О. О. Шахматовим, для характеристики східнослов'янського повноголосся показовою є історія слова *король*. Ім'я франкського короля Карла Великого, яке слов'янам стало відоме у VIII – IX ст., перетворившись на загальну назву іменника, пережило в слов'янських мовах усі ті зміни, які переживали споконвічні слова зі сполученнями типу **tort*: пор. східнослов'янське (за О. О. Шахматовим, давньоруське) *король*, старослов'янське *краль*, польське *król*, чеське *král*. О. О. Шахматов уважав, що це слово потрапило в давньоруську мову у вигляді *kor̄ľь* з однієї із західнослов'янських мов (чеської або польської) до метатези голосного й приголосного звуків [там же].

Пояснення О. О. Шахматова стало класичним. Його дотримувалися, зокрема, В. В. Иванов і М. А. Жовтобрюх [4, 128-129; 3, 160]. Інакше інтерпретував походження слова *король* Ю. В. Шевельов: українське *король* є адаптацією в протоукраїнських діалектах чеського *král* і болгарського *краль* [14, 131].

Одним з пізніх запозичень О. О. Шахматов уважав слово *морморь*, яке походить від праслов'янського **mormorь*; реконструйоване ним слово **mormorь* визнавав запозиченням з грецької мови [12, 152].

З цією етимологією погодився М. Фасмер, який припустив латинське посередництво (*marmor*) [8, 668]. В. В. Иванов, не покликаючись на О. О. Шахматова, навів етимологію слова *мрамор* як приклад, який ілюструє запозичення в російську мову з інших мов [4, 24].

Так само В. В. Иванов і В. В. Колесов розглядали два інших уперше проаналізованих О. О. Шахматовим слова – *корон* «назва риби» й *соломья* «пролив» [4, 24; 5, 74].

О. О. Шахматов уважав слово *коронь* давньоруським запозиченням «з якої-небудь західноєвропейської мови», навівши як порівняння латинське *carpo*, давньоверхньонімецьке *charfo*, *karpo*; у зв'язку з цими словами мовознавець згадав українське *кóрон*, *коронель* [12, 153].

Давньоруським запозиченням О. О. Шахматов уважав і слово *соломья*. На думку вченого, воно було запозичене з фінської мови (фінське *salmi*). В архангельських говорах російської мови є слово *сáлма*, яке також походить від фінського *salmi* [12, 153].

Етимологічні дослідження, проведені пізніше, підтвердили правоту О. О. Шахматова. Так, М. Фасмер уважав джерелом слова *соломья* фінське *salmi*, а слово *салма* трактував як більш пізнє запозичення [8, т. 3, 713, 550].

Заслуговує на увагу думка О. О. Шахматова щодо етимологізування давньоруського *скоропиа* [там же, 654]. З погляду вченого, це слово є грецьким запозиченням [12, 153].

До числа запозичень, які відбивають східнослов'янське повноголосся, О. О. Шахматов відносив і російське *уборок* «назва міри». Дослідник вважав його германським запозиченням, наводячи для порівняння давньоверхньонімецьке *ambar*, яке, на думку вченого, було запозичене з латинського *amphora*. З цією етимологією погодився М. Фасмер, який вніс до неї деякі уточнення: першоджерелом є грецька мова, а латинська виступає як мова-посередник [8, т. 4, 143-144].

О. О. Шахматов досліджував праслов'янські запозичення з германських й іранських мов для локалізації прабатьківщини давніх слов'ян [10, 28-29]. Учений звертався й до топонімичного матеріалу, щоправда, не з лінгвістичною метою, а для відтворення давньої історії східного слов'янства [там же, 37; 11, 24; там же, 40].

Ураховуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що проблема опрацювання лексичних запозичень О. О. Шахматовим та А. Ю. Кримським є дуже важливою, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації.

Подальше фронтальне дослідження в цьому аспекті праць українських та російських мовознавців дасть можливість глибоко й

різнобічно розкрити прийоми роботи з іншомовними запозиченнями у східнослов'янській мові.

Література

1. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському та російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
2. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка / Н. Н. Дурново. – М.: Наука, 1969. – 295 с.
3. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
4. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка: [учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. "Рус. яз. и лит."] / В. В. Иванов. – [3-е изд.]. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
5. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: [учеб. пособие для вузов] / В. В. Колесов. – М.: Высш. школа, 1980. – 215 с.
6. Погодін А. Л. Севернорусские словарные заимствования из финского языка / А. Л. Погодін // Варшавские университетские известия. – 1904. – № 4. – С. 4 – 32.
7. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ірина Миколаївна Рябініна. – Донецьк, 2008. – 20 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Макс Фасмер. – [2-е изд.]. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; Т. 2. – 672 с.; Т. 3. – 832 с.; Т. 4. – 864 с.
9. Шафарик П. Славянские древности / П. Шафарик. – М., 1847. – Т. 2. – 225 с.
10. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: Исторический процесс образования русских племен и наречий / А. А. Шахматов. – Пг., 1916. – Ч. 1 – 146, III с.
11. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени / А. А. Шахматов. – Пг., 1919. – 64 с.
12. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – [репринтное изд.]. / А. А. Шахматов – М.: Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.
13. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. / Олекса Шахматов, Агатангел Кримський. – К., 1924 – С. 5 – 134.
14. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
15. Эндзелін І. Латышские заимствования из славянских языков // Живая старина / И. Эндзелін. – 1899. – Вып. 3 (107). – С. 312 – 320.
16. Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch / E. Berneker. – Heidelberg, 1915 – 1924. – 1024 s.
17. Brückner A. Litu-slavisches-Studien. Die slavischen Fremdwörter im litauischen / A. Brückner. – Weimar, 1877. – Bd. I. – 101 s.
18. Kalima J. Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen / J. Kalima. – Helsingfors, 1910. – 142 s.
19. Karłowicz J. O języku litewskim // Rozprawy i sprawozdania z posidzień wydziału filologicznego Akad. umiejętności w Krakowie. – 1875. – Т. 1. – S. 12 – 29.
20. Mikkola J. J. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen / J. Mikkola. – Helsingfors, 1894. – Bd. I. – 342 s.
21. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen / F. Miklosich. – Wien, 1866. – 878 s.

УДК 811.161.2'42:070

К. В. Коротич

КОНТРОПРОПАГАНДИСТСЬКІ СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ В РАДЯНСЬКОМУ ДИСКУРСІ 1941–1945 РОКІВ

Коротич К. В. Контрпропагандистські стратегії і тактики в радянському дискурсі 1941–1945 років.

У статті на матеріалі журналу «Перець» 1941–1945 рр. розглянуто мовні та когнітивні особливості контрпропагандистської стратегії, що викривала неправдивість інформації, яку подає противник.

Ключові слова: дискурс, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, дискредитація, вплив, стереотип.

Korotych K. V. The contrpropagandistic strategies and tactics in the Soviet discourse of 1941-1945.

The article deals with the linguistic and cognitive peculiarities of contrpropagandistic strategy, which exposed the remissness of information, that the opponent gives (on the basis of „Perets“ journal of 1941-1945).

Key words: discourse, communicative strategy, communicative tactics, discredit, influence, stereotype.

Розгляд лінгвістичних технологій пропаганди і контрпропаганди в тоталітарний період є цікавим і перспективним напрямом досліджень у галузі прагматики й комунікативної лінгвістики. Загальні особливості інформаційних воєн проаналізували Г. Почепцов, С. Расторгуєв, В. Лисичкін, Л. Шелепін. Особливості застосування окремими країнами (США, СРСР, Китаєм, Німеччиною) комунікативних технологій, спрямованих на зміни в поведінці людей шляхом модифікації їхніх моделей світу, виявили В. Клемперер, Р. Зульцман, Г. Почепцов. Лінгвістичні й когнітивні механізми переконування, застосовуваного в персуазивній комунікації, є предметом розгляду Р. Блакара, Л. Войтасика, Е. Аронсона, Е. Пратканіса, С. Московічі, А. Стриженко, А. Баранова, В. Чернявської, Л. Павлюк, Л. Кудрявцевої, О. Дмитрук та ін.

У нашій роботі ми прагнемо виявити стратегії, які репрезентують радянський пропагандистський і контрпропагандистський дискурс. Так, дискурс журналу «Перець» [П] 1941–1945 років відображає зіткнення пропагандистських машин двох тоталітарних ідеологій – комуністичної і нацистської – та, відповідно, двох енкратичних мов. Однією з провідних стратегій тогочасного радянського дискурсу, репрезентованого й аналізованим часописом, було викриття в очах читача неправдивості інформації, яку подає противник (ВНП). Метою нашої статті є виявлення структур знань і їхніх лінгвальних репрезентантів, що реалізують цю стратегію радянської контрпропаганди.

Радянська тоталітарна мова відображає полярний світ із чітко визначеними аксіологічними опозиціями, провідною з яких є *свій / чужий*. Мова часопису «Перець» так само чітко відображає прагматичні ролі, нав'язані енкратичним дискурсом учасникам уявних комунікативних ситуацій, витворених у радянському дискурсивному публіцистичному просторі. У текстах, які маніфестують стратегію ВНП, наявні «свій» і стилізований радянським дискурсом «чужий» комунікативний простір, в основі яких лежать когнітивні категорії «свого» і «чужого» кола [2, 202–205]. Така особливість аналізованого дискурсу зумовлює вживання в комплексі кількох дискурсивних практик. Тому ми розмежовуватимемо прямі комунікативні засоби, які відсилають до радянського пропагандистського та контрпропагандистського дискурсу, і опосередковані – ті, що репрезентують псевдонімецький дискурс.

Традиційною тактикою, яка втілювала стратегію ВНП, була дискредитація, спрямована на виникнення недовіри до інформації та її джерел. Ця тактика передусім виявлялася у продукуванні синонімічних номенів-ярликів зі значенням «той, хто є визначним брехуном» для

називання керівника німецьких пропагандистських служб Й. Геббельса (*обер-брехун Геббельс, заслужений діяч брехунства Геббельс, король брехунів усього світу, дзвонар брехні*). Одним з елементів мовного забезпечення тактики дискредитації є називання внаслідок мовної гри німецьких інформаційних органів okazіоналізмами, які репрезентують концепт БРЕХНЯ (газета «*Пелькішер Брехобахтер*»* замість «*Фолькішер Беобахтер*», *Німецьке інформаційне бюро* скорочено названо *НІБито*). Для посилення дискредитації в радянському дискурсі використано й прийом невігідного порівняння рейхсміністра інформації з еталонами брехунів *бароном Мюнхгаузен*ом і *паном Заглобою*, а також невідповідного статусові опису («*Зустрів мене сам Геббельс, що на той час розбовтував у діжці качиний послід і розливав у пляшки з лаконічним написом: «Чорнило. Вживати тільки для писання зведень»* [П. – 1941. – № 8. – С. 2]). Тактика мовного зниження може здійснюватися як описовими засобами, які «інкримінують» непригаманну об'єктові дискредитації діяльність, так і вкладеними йому в уста радянською пропагандою висловами, що можна назвати прийомом автодискредитації («– *Не в пору, не в пору завітали на мою ферму, – забубонів Геббельс. – Худоба моя, тобто, пробачте, качки зробили черговий виліт: сьогодні вони займуть Київ і облетять увесь світ»* [П. – 1941. – № 8. – С. 2]). Тактика сміхового зниження іміджу противника може втілюватися різкою зміною дискурсивної практики («...*Качка* [опредметнений образ чутки в дискурсі «Перця», заснований на кальці з російського слова *утка* – К. К.] *кліп оком і (я аж перелякався) заговорила* [до військового кореспондента – К. К.]: – *Не риж моєї горлянки. Мене в Берліні сам пан Геббельс з яйця висидів»* [П. – 1941. – № 8. – С. 2]).

Щоб закріпити у свідомості реципієнтів стереотипний образ неправдивості геббельсівської інформації, застосовували когнітивну тактику стереотипізації [1, 259], своєрідно подану в гумористичному ключі. Найбільш уживаними прийомами стереотипізації в перчанських текстах є наявність дериватів, у семантиці яких ця характеристика повторюється, тропів (*правдомовний, як Геббельс*), своєрідно трансформованих у тоталітарному дискурсі паремій. Прикметною тенденцією радянського дискурсу є ідеологізація фрагментів народної картини світу, що її і нею «оперують» в енкратичному дискурсі [3, 133], застосована в тактиці стереотипізації. Усталені українські порівняння та загадки зазнали в перчанському дискурсі модифікації стереотипної ситуації, на якій вони ґрунтуються. Наприклад, у трансформованому в загадку порівнянні («*Бреше як сірко на вітер (фашистське радіо)*» [П. – 1941. – № 9. – С. 6]) у слот *суб'єкт дії* замість будь-якої неконкретизованої особи з відповідними рисами було вміщено конкретний засіб ідеологічної

* Цитати й приклади наводимо відповідно до правопису й пунктуаційного оформлення оригіналу.

трансляції. Як один із виявів стереотипізації ми виділили й застосування конотацій, у цьому разі неправдивості, опредметнених у мовленнєвому жанрі казки («...тварини пробралися через фронт і прийшли на радянську сторону. Осел заявив: – Фашисти такі дурниці плетуть по своєму радіо, що навіть мої досвідчені вуха не змогли витерпіти. А собака сказав: – Там гавкає такий пес – Геббельс, якого я нізащо в світі не перегавкаю» [П. – 1941. – № 7. – С. 6]). У стилізованому псевдонімецькому дискурсі на підтвердження стратегії ВНП застосовували прийом модифікації стереотипів. Він полягає в трансформуванні прислів'їв відповідно до ідеологічних настанов радянського пропагандистського і контрпропагандистського дискурсу («Не вір вухам своїм [заголовок]. Під час подорожі по Німеччині американець будить у вагоні свого сусіда-німця: – Вибачте, ви страшно хропете. – А ви звідки знаєте? – Я ж чую. – Ет, це дурниці. У нас, у Німеччині, не все те правда, що ви чуєте» [П. – 1941. – № 8. – С. 3]).

На «свідченнях» комунікантів-німців, які мають достовірні знання про правдивість чи неправдивість їхньої інформації, базується тактика свідчень представників «свого кола». Передусім названу тактику реалізували різноманітними мовними засобами, що актуалізували у свідомості реципієнтів концепт БРЕХНЯ. Так, у комунікативному акті – з'ясуванні стану подій на фронті – про постійну німецьку неправдивість свідчить наказ із вимогою говорити правду, про що сигналізує словоформа без брехні («Рейхсканцлер нахмурился: – В чому річ? Що там іще на фронті? Без брехні викладайте, віч-на-віч» [П. – 1941. – № 10. – С. 3]). У наступному уявному комунікативному акті («По-щирості (Розмова по телефону) [заголовок]. Гітлер: – Алло! Скільки сьогодні збито літаків? Геббельс: – 390. – О! Йозеф, наші справи не такі вже погані! – Ах, це ти, фюрер... Бачиш... Сьогодні з обох сторін збито всього... 39 літаків. – Скільки ж з них наших? – Щось із 40» [П. – 1941. – № 9. – С. 4]) усі репліки «Геббельса» містять неточну інформацію. На мовному рівні найбільш показовими з «Геббельсових» тактик викривлення інформації й ухиляння від правдивої відповіді є в цьому контексті маніпуляції з числівниками: гіперболізація, приблизне позначення кількості. Укрупнення радянського дискурсу – іронічне вживання в сильній позиції заголовка прислівникової сполуки *по щирості* – налаштовує реципієнта на критичне сприйняття прочитаного.

Інший різновид комунікативних ситуацій являють собою імітації звернень до німецької чи української аудиторії, які також містять вкраплення радянського дискурсу – викривальні коментарі, що налаштовують читача на «правильне» сприймання. Так, монологічний тип комунікативного акту імітує, за висловом автора, «радіоперехват з примітками» – виступ Геббельса по радіо («Виявіть довір'я, українські хлібороби-селяни, контуженому співцеві Третього райху. (Не мучтесь у

здогадках – це Йозеф Геббельс). <...> Мій фюрер вийшов на арену історії, щоб винищити всі слов'янські народи, як наприклад... (На цьому слові дзвонар брехні запнувся, згадавши, що його слухають...). <...> Клянусь своєю совістю (дванадцятипудова туша Герінга завовтузилась на стільці, і її сухотні груди вибухнули сміхом, що скидався на іржання трьох кобил), мій фюрер не має на увазі української нації, як це мають на увазі злісні більшовицькі шептуни. Повірте на слові, не слов'янські українці!» [П. – 1943. – № 13. – С. 2]). У цьому виступі порушено тактику оптимальної адресації, що призвело до фатальної комунікативної невдачі – поплутання оратором аудиторії. Щоб ліквідувати недовіру до висловленого патогенного тексту, розрахованого на німецьку, а не українську аудиторію, промовцеві вкладають в уста перформатив *клянусь совістю*, дію якого сміхом як виявом недовіри знімає представник його ж кола. «Геббельс» у стилізованому псевдонімецькому дискурсі застосовує фразеологізми із семантикою запевнення, марно намагаючись актуалізувати концепт ДОВІРА й цим самим реалізувати стратегію переконливості вислову. Далі використано підміну понять і парадоксальний елемент комунікативного ходу – оксюморонний номен *не слов'янські українці*, який виводить українців із кола приречених на загибель народів і «вводить» їх у «своє коло».

Мовленнєвий жанр *репортаж німецького інформаційного бюро* подано як чергування елементів стилізованого псевдонімецького інформаційного дискурсу і радянських коментарів («*Німецьке інформаційне бюро (в скороченому вигляді: НІБито) насамперед повідомляє, що подорож по Україні справила на імперського міністра Розенберга... досить “сильне вражіння”. “Не зважаючи на нестачу пального, тяглової сили і робочих рук, – твердить НІБито, – в рейхскомісаріаті Україна обробіток землі було проведено в великих масштабах”. Чудеса, правда? Без пального, без тяглової сили, без робочих рук і раптом – “великі масштаби”. Як же ж пояснює це чудо НІБито? Дуже просто... “Як міг переконатися імперський міністр, цього успіху ми домоглися дякуючи великій ініціативі та енергії обласних комісарів і керівників сільського господарства”. Зворушлива картина. Німецькі обласні комісари возять гній, а німецькі сільськогосподарські керівники тягнуть самотужки плуг... Та ні! НІБито жартує. НІБито інакше розуміє енергію і ініціативу німецьких окупантів, енергію живодерів і ініціативу злодіїв. Воно лише хотіло показати світові найновіше досягнення німецької техніки: як можна під дулом револьвера змусити одного селянина працювати за десятьох» [П. – 1943. – № 18. – С. 2]). На неправдивість повідомлення читачеві вказує передусім оказіоналізм *НІБито*, який уживають замість узуального номена, налаштовуючи на недовіру до повідомлення, «автором» якого є цей орган. Надалі в тексті сему 'недовіра' актуалізують також репрезентанти концептів ЧУДО і*

ЖАРТ, розгортаючи одну тематичну лінію недовіри. Реципієнт зазнає персуазивної дії синтаксичних засобів контактування [4, 31] (*Чудеса, правда?*), а коментар радянського дискурсу поступово перетворюється на інвективу через іронію, а далі й сарказм.

Уявні щоденникові записи солдата гітлерівської армії демонструють своєрідний тип псевдонімецького дискурсу («— Я три дні нічого не їв, — прошепотів я. Червоний офіцер здивовано глянув на мене “Ого!” І до конвойного тоном наказу: “Борщю!” У мене затремтіли коліна і мороз сипнув поза спиною. “Ось воно, починається... Недарма ж наше інформбюро...” <...> Чорт забери!.. Каткування, до якого мене присудив червоний командир, виявилось дуже... смачною стравною! <...> Я був ситий, веселий і спокійний. Слово честі: не зважаючи на всі жахи геббельсівських інформацій, червоним можна таки довірити свою долю!» [П. — 1941. — № 8. — С. 5]). У цьому типі псевдонімецького дискурсу перлокутивний ефект дії німецької пропаганди на одуреного нею німецького солдата передано фразеологізмами й лексикою на позначення страху, що знімається гумористично обіграною підміною понять.

Однією з тактик, реалізовуваних у псевдонімецькому дискурсі, є стилізація німецьких побутових діалогів і газетних заміток, побудована, зокрема, на негативнооцінних метафорах («Отруїлись. До центральної клініки Берліна з ознаками отруєння доставлена родина Мюллер. Як встановлено експертизою, отруєння сталося в наслідок непомірного вживання газетних вуток Геббельса» [П. — 1943. — № 13. — С. 3]; «Жертва грамотності. — Щоб мати здоровий шлунок, арієць мусить бути безграмотним. — Хіба це впливає на травлення? — А як же? Сам доктор Геббельс сказав, що його нудить від кожного друкованого слова» [П. — 1941. — № 7. — С. 6]). Для більшої переконливості в псевдонімецькому дискурсі використано і прийом посилення на дані експертизи та авторитет — самого рейхсміністра інформації.

Як бачимо, дискурс радянської пропаганди і контрпропаганди, реалізуючи стратегію ВНІП, продукував два дискредитаційні типи письма: прямий радянський і опосередкований псевдонімецький, — які тісно взаємодіяли, виявляючись у різноманітних уявних комунікативних ситуаціях, що створювали ефект «присутності». Прагматичний ефект стратегії посилювали змодельовані в радянському дискурсі нестандартні типи викриття неправдивості інформації: автодискредитація та дискредитація членами «свого кола». Перспективним вважаємо подальше дослідження в зіставному аспекті пропагандистських та контрпропагандистських стратегій і тактик у різних типах дискурсу.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. — К.: Академія, 2004. — 344 с.
2. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. — М.: Едиториал

УРСС, 2002. – 284 с.

3. Трифонов Р. Идеологізація картини світу в «радянських прислів'ях і приказках» / Роман Трифонов // У вимірах слова : збірник наукових статей (до ювілею професора кафедри української мови Л. Г. Савченко). – Х. : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 131–139.

4. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия : [учеб. пособие] / В. Е. Чернявская. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 136 с.

УДК 801.56

Г. Ю. Косьонкина

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРІОГРАФІЇ МОВОЗНАВСТВА

Косьонкина Г. Ю. Теоретичні проблеми історико-типологічних досліджень в історіографії мовознавства.

Історична типологія як окрема наукова галузь лінгвістики почала формуватися лише в 70-і рр. ХХ ст. На сучасному етапі розвитку мовознавства виникає потреба в більш глибокій розробці історико-типологічних досліджень. Вирішення потребують питання саме діахронічної лінгвістики.

Ключові слова: теоретичні питання, історико-типологічні дослідження.

Kosyonkina H. Yu. The theoretical problems of historical and typology researches in the historiography of linguistics.

The historical approach to typology is not a new one. In the middle of the XIX century scientists made a lot of attempts in order to give a historical interpretation of morphological types of languages. Analysis of their investigations is a starting-point for the solution of the problems of historical typology.

Key words: theoretical problems, investigations of historical typology.

Історична типологія як наукова галузь мовознавства сформувалася лише в 70-і рр. ХХ ст. Розвиток типологічних досліджень незаперечно довів, що діахронічний план мови є надзвичайно важливим та необхідним для розкриття її суті, тому необхідність історико-типологічних досліджень не викликає сумнівів. У цьому плані розв'язання потребує низка кардинальних питань діахронічної лінгвістики, серед яких центральними визначаємо теоретичні питання.

Актуальність запропонованої статті зумовлена актуальністю теоретичних проблем історико-типологічних досліджень. У лінгвоісторіографічному аспекті ці проблеми є малодослідженими. Немає жодної лінгвоісторіографічної праці, безпосередньо пов'язаної з названими проблемами загалом.

Мета статті – вивчення поглядів мовознавців на кардинальні проблеми історико-типологічних досліджень.

Хоч розробка проблем історичної типології й привертала увагу дослідників, але, безумовно, панував пріоритет конкретних досліджень на матеріалі споріднених та неспоріднених мов над теоретичними роботами, у яких визначався б предмет та зміст історичної типології, її понятійний апарат та методика мовного аналізу. Як зазначили дослідники другої половини ХІХ ст., зокрема М. М. Гухман і Г. А. Климов, проблеми теоретичних основ історичної типології – питання про її можливості, межі

та завдання, про її співвідношення з історичною універсологією – залишаються поза увагою мовознавців [4, 27].

У лінгвістичних працях зустрічаються деякі міркування щодо підходу певних мовознавців і лінгвістичних шкіл до теоретичних питань історико-типологічних досліджень, проте спеціальних праць з аналізом відповідних концепцій дуже мало.

Здійснений нами розгляд праць мовознавців XIX – XX ст. виявив, що історико-типологічні проблеми розглядалися в роботах А. Шлегеля, В. фон Гумбольдта, А. Шлейхера, М. Мюллера, О. О. Потебні, М. Я. Марра, Е. Сепіра, В. Скалічки, Дж. Грінберга, С. Д. Кацнельсона, І. І. Мещанінова та інших учених.

Як відомо, у лінгвістиці XIX ст. панувала тенденція приписувати атрибут історизму виключно генетичному (порівняльно-історичному) дослідженню. Однак, як зазначив Г. А. Климов, у працях Г. Пауля та І. О. Бодуена де Куртене бачимо вже більш глибоке трактування історичного підходу до мовного матеріалу.

Першим, хто зробив спробу визначити завдання та зміст типології, яка б вивчала закономірності мовних процесів, був американський лінгвіст Дж. Грінберг. Досліджуючи наукову спадщину Дж. Грінберга, мовознавці найбільшу увагу приділяють таким досягненням ученого, як визначення трьох різновидів типологічного аналізу. Зокрема, у праці «The nature and uses of linguistic typologies» мовознавець відокремив формальний, функціональний і процесуальний вид та наголосив на необхідності вивчення змін мовного типу. Як відзначали М. М. Гухман та Г. А. Климов [18, 46], у монографії «Language Typology: A Historical and Analytic Overview» Дж. Грінберг уперше спеціально виділив розділ «Типологія та діахронія» і здійснив спробу сформулювати основні методичні прийоми вивчення різноманітних типів змін, включаючи і перетворення типу мови. Але саме поняття мовного типу залишається нечітким, а матеріал, який ілюструє запропоновану методику, розрізнений та випадковий.

Праці Дж. Грінберга привертали увагу багатьох учених. Так, А. Кребер [20, 34], досліджуючи квантативний метод Дж. Грінберга, який він представив у роботі «A quantitative approach to the morphological typology of language», [17, 67] намагався дати історичне осмислення синхронних варіацій. Розвідки Дж. Грінберга сприяли включенню проблеми «Типологія та мовні зміни» до західнонімецьких праць з проблем типології [19, 87; 16, 45].

Як зазначають дослідники, першим у радянському мовознавстві, хто наголосив на необхідності будувати типологію мови на основі визначеної сукупності ознак-координат, був М. Я. Марр. М. М. Гухман, Г. А. Климов, В. З. Панфілов зауважили: саме М. Я. Марр довів, що одна ознака не може

слугувати критерієм визначення мовного типу, потрібні ознаки-координати, які в сукупності й визначають той чи той мовний тип [7, 65].

Щодо проблеми типологічної класифікації мов, то дослідники (Т. С. Шарадзенідзе, М. М. Гухман, Г. А. Климов), аналізуючи спадщину М. Я. Марра, зазначили, що вчений намагався співвіднести стару морфологічну класифікацію мов із схемами єдиного глотогонічного процесу, згідно з яким усі мови єдині у своєму походженні. Разом з цим всі вони проходять одні й самі стадії розвитку. Саме ці стадії і є традиційні морфологічні типи. Стадії змінюють одна одну в єдиному глотогонічному процесі, однак досконаліми є лише флективні індоєвропейські мови [7, 135].

Хоч у кінці XIX ст. – на початку XX ст. концепція нерівноцінності морфологічних типів і була спростована, все ж деякі мовознавці продовжували розробку старих ідей. Це стосується також лінгвістичної спадщини О. Єсперсена, який розробляв теорію переваги аналітичних мов. Виходячи з постулату, що розвиток мов повинен означати й прогрес, О. Єсперсен на противагу А. Шлейхеру визнав досконаліми не стародавні, а нові індоєвропейські мови [2, 34]. Він, спостерігаючи в індоєвропейських мовах перехід від синтетичного строю до аналітичного, побачив прогрес саме в цій трансформації. Найбільш досконаліми він визнав мови, які далі за інших пішли цим шляхом. Такою виявилася англійська мова [2, 87].

З'ясовуючи питання типології стадіальних перетворень мовних систем, що співвідносна з ученням про єдність глотогонічного процесу, треба відзначити праці лінгвістів Ленінградської школи, а саме І. І. Мещанінова та С. Д. Кацнельсона. Розглядаючи їх наукову спадщину, дослідники, зокрема М. М. Гухман, зауважують, що завдяки саме цим мовознавцям системний підхід при визначенні типологічних характеристик отримав розвиток у радянському мовознавстві [8, 67; 5, 76].

І. І. Мещанінов наголошував на поєднанні системного та історичного підходів у типології. Як зазначив Г. А. Климов, системне урахування різнорівневих мовних кореляцій привело І. І. Мещанінова та його учнів до побудови трьох паралельних комплексів синтаксичних та морфологічних явищ, які співвідносять із структурами посесивної, ергативної та номінативної будови. У працях І. І. Мещанінова мова трактується як продукт історії, який мовознавець вивчає на тому чи тому етапі його розвитку [8, 78].

У 20 – 40-х роках з'являється ціла низка радянських публікацій, присвячених історико-типологічним дослідженням. Треба назвати праці таких мовознавців, як С. Д. Кацнельсон «К генезису номінативного предложения», І. І. Мещанінов «Новое учение о языке. Стадиальная типология», М. М. Гухман «Происхождения строя готского глагола», А. С. Чикобава «Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках» [8, 148; 6, 69; 14, 98].

Аналізуючи проблему історико-типологічних досліджень, лінгвісти дійшли висновків, що після найбільш серйозних спроб обґрунтування історичної концепції розвитку мови, зроблених у багатьох радянських публікаціях 30 – 40-х рр., інтерес до історико-типологічної проблематики послабшав. Весь наступний період історії науки панувала діахронічна типологія, що уникала розробки саме історичної проблематики.

Вивчивши наукові праці 30 – 40-х рр., Г. А. Климов зауважує, що такий стан у лінгвістиці зовсім не означає повної єдності поглядів мовознавців того часу. Так, він вказує на вислів Л. І. Жиркова, згідно з яким «у будь-якому разі ми можемо погодитися з передумовою, що будь-яка будова мови може розвиватися з будь-якої іншої будови, що вся складність процесу розвитку мовних типів полягає тільки в історичній дії звукових законів та аналогії» [3, 57].

Опрацьовуючи питання про прогрес у розвитку мовної будови та історичної послідовності структурних типів, мовознавці звернулися до наукової спадщини В. фон Гумбольдта. Дослідники, зокрема Г. А. Климов та М. М. Гухман, зауважили, що вчений уважав головним завданням саме аналіз граматичних форм з точки зору їх досконалості та відношення до мислення: «Навіть ті мови та мовні сімейства, які не виявляють між собою історичних зв'язків, можна розглядати як різні ступені єдиного процесу їх утворення. А якщо це так, то цей зв'язок зовнішньо не об'єднаних між собою явищ слід шукати в загальній внутрішній причині, якою може бути лише розвиток творчої сили» [1, 57].

Лише в 60-і – 70-і рр. ХХ ст. з'являються окремі праці, які свідчать про відродження в лінгвістиці інтересу до історичної типології неспоріднених мов. Слід відзначити студії Г. А. Климова, який продовжує розробку проблематики, визначеної ще в роботах І. І. Мещанінова. Він представив модель цільної та системної типології у працях «Очерк общей теории эргативности», «Принципы описания языков мира», «Типология языков активного строя». Ця модель концентрисної типологічної класифікації будується на структурній специфіці засобів передачі в різних мовах універсальних суб'єктно-об'єктних відношень.

М. М. Гухман доходив висновку, що, на відміну від І. І. Мещанінова, який збудував синтаксичну типологію на основі обмеженого набору суттєвих синтактико-морфологічних координат, Г. А. Климов визначив глибинну залежність синтактико-морфологічних типів від принципів організації лексики. Він не тільки вперше розглянув лексичні параметри в типологічній систематиці, але й запропонував гіпотезу про існування в мовах, які належать до різних концентрисних типів, відповідної змістовної домінанти, що визначає структуру кореляцій між рівнями [4, 26].

У зв'язку з розглядом принципів цілісносистемної типології, а особливо тих труднощів, які виникають при її будові, увагу багатьох лінгвістів, зокрема Г. А. Климова, М. М. Гухман, Г. Альтмана та

В. Лефельдта, привернули праці В. З. Панфілова, який намагався включити до типологічних досліджень змістовні диференційні ознаки. Г. А. Климов та М. М. Гухман [4, 28], помітили, що В. З. Панфілов представляв інший аспект історико-типологічної інтерпретації мовних фактів. Їх увагу привернуло історичне дослідження універсальних категорій кількості та якості на основі виявлення розбіжностей у їх мовній реалізації. М. М. Гухман наголошує, що саме В. З. Панфілов урахував змістовні диференційні ознаки та приділив увагу не тільки кореляції структури слова та структури граматичних категорій, а й відмінностям за ступенем ізоморфізму між планом змісту та планом вираження.

Суттєвою відмінністю його концепції, як зазначив Г. А. Климов, є прагнення включити змістовні диференційні ознаки при виділенні типів мов. В. З. Панфілов чітко визначає відмінності у співвідношенні синтаксичного та логіко-граматичного рівнів, а отже розширяє набір диференційних ознак, які традиційно пов'язувалися з типологічними відмінностями у структурі слова [12, 69].

Щодо проблеми історико-типологічних досліджень та змісту історичної типології, то дослідники відзначили великий внесок у розробку цього питання М. М. Гурман, яка зміст історичної типології вбачала в моделюванні типологічних діахронічних констант. Діахронічні константи розглядаються як будівельний матеріал історичної типології, що є у всіх її різновидах: в історичній типології споріднених та неспоріднених мов, функціональній, формально-структурній та контенсивній типології. Саме вони поєднують всі ці типології в єдине лінгвістичне дослідження – історичну типологію [4, 34].

При розробці проблеми впровадження системного підходу в дослідженнях з діахронічної типології увагу мовознавців привернули праці В. М. Солнцева. Як зауважив Г. А. Климов, В. М. Солцев уважав, що діахронічна типологія повинна будуватися з більш послідовною опорою на поняття мовного типу, яке повинно акумулювати максимально широкий набір ознак-координат мови різних рівнів [15, 76]. Така опора допомогла б подолати випадковий відбір критеріїв типологізації, що спричиняє тотожність будь-якого різновиду структурного аналізу мови з типологічним дослідженням.

З'ясовуючи питання про принцип історизму в діахронічній типології, дослідники (М. М. Гухман, Г. А. Климов) зверталися до праць С. Д. Кацнельсона. Як зауважив Г. А. Климов, С. Д. Кацнельсон передбачає як необхідну умову прийняття ідеї поступального руху мови, яке повинно обслуговувати розвиваюче мислення. Це означає, що впровадження цього принципу в типологію неможливе без визнання історичного характеру лексичних та граматичних категорій.

С. Д. Кацнельсон уважав, що поняття мовного типу також відіграє важливу роль у дослідженні, тому що воно формується в рамках

формально-типологічної та особливо контенсивно-типологічної схематики. Учений займався доказом тісного взаємозв'язку обох принципів, які відображають глибоку внутрішню єдність логічного та історичного у вивченні мови [6, 27].

Увесь комплекс питань історичної типології, не тільки не може недооцінюватися, але напроти заслуговує на пильну увагу. Наприклад, деяких мовознавців задовольняє урахування лише вимог чисто формального підходу до мовного матеріалу. Г. А. Климов, аналізуючи праці М. М. Гухман, стверджує, що визнання факту зміни мовного типу, можливості його перетворення від одного структурного стану до іншого, не завжди передбачає дослідження, які орієнтовані на історичну перспективу [4, 38]. Принципова відмінність між поняттями *зміна* та *розвиток* повинна бути безперечною: «Не кожна зміна мови, навіть та, яка включає перетворення відносно крупних її сегментів, указує на поступовий для цієї мови рух» [4, 39].

Отже, аналіз літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, які були б присвячені теоретичним проблемам історико-типологічних досліджень у лінгвоісторіографічному аспекті. Роботи, у яких розглянуто погляди мовознавців на ці проблеми, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Це стосується, зокрема, студій М. М. Гухман, Г. А. Климова, С. Д. Кацнельсона, В. М. Солнцева, Т. С. Шарадзенідзе, які становлять величезний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

Література

1. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – 325 с.
2. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М.: Наука, 1958. – 389 с.
3. Жирков Л. И. Всегда ли случайно типологическое сходство языков / Л. И. Жирков // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 54 – 59.
4. Историческая типология и проблема диахронических констант / Мирра Моисеевна Гухман. – М.: Наука, 1981. – 247 с.
5. Кацнельсон С. Д. Историко-грамматические исследования / С. Д. Кацнельсон. – М.: Наука, 1949. – 248 с.
6. Кацнельсон С. Д. К генезису номинативного предложения / С. Д. Кацнельсон. – М., 1936. – 267 с.
7. Марр Н. Я. Яфетическая теория / Н. Я. Марр – Баку, 1927. – 232 с.
8. Мещанинов И. И. Новое учение о языке. Стадиальная типология / И. И. Мещанинов. – М., 1936. – 469 с.
9. Мещанинов И. И. Общее языкознание / И. И. Мещанинов. – М., 1940. – 468 с.
10. Мещанинов И. И. Проблема классификации языков в свете нового учения о языке / И. И. Мещанинов. – М., 1935. – 378 с.
11. Панфилов В. З. Категории мышления и языка / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1976. – №6. – С. 3–12.
12. Панфилов В. З. Типология грамматической категории числа и некоторые вопросы ее исторического развития / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1976. – №4. – С. 5–9.
13. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания / В. З. Панфилов. – М.: Наука, 1977. – 328 с.

14. Чикобава А. С. Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках / А. С. Чикобава. – Тбилиси, 1948. – 272 с.
15. Солнцев В. М. Установление подобия как метод типологического исследования / В. М. Солнцев. – М.: Наука, 1965. – 167 с.
16. Altmann G. Allgemeine Sprachtypologie. Prinzipien und Messverfahren / Altmann G., Lehfeldt W. – München, 1973. – 235 s.
17. Greenberg J. H. A quantitative approach to the morphological typology of language / J. H. Greenberg // International journal of linguistics. – 1960. – V. 26, № 3. – P. 45–55.
18. Greenberg J. H. The nature and uses of linguistic typologies / J. H. Greenberg // International journal of linguistics. – 1957. – V. 23, № 2. – P. 78–85.
19. Haarmann H. Grundzüge der Sprachtypologie / H. Haarmann. – München, 1976. – 327 s.
20. Kroeber A. L. On typological indices. Ranking of languages / A. L. Kroeber // International journal of linguistics. – 1960. – V. 26, № 3/ – P. 172–185.

УДК 811. 161. 2' 34

О. Р. Микитюк

САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Микитюк О. Р. Самобутність української фонетичної системи.

У статті проаналізовано самобутність української фонетичної системи, розглянуто мелодійність мови, зв'язок „звукового тла мови” з довколишньою природою та інші фонетичні особливості.

Ключові слова: українська фонетична система, самобутність мови, звукове тло.

Mykytyuk O. R. The originality of the Ukrainian phonetic system.

The article analyzes originality of Ukrainian phonetic system, examines melodiousness of the language, connection of “sound background of the language” with the surrounding nature and other phonetic peculiarities.

Key words: Ukrainian phonetic system, originality of the language, sound background.

„Щоб спілкуватися якоюсь мовою, потрібно володіти її фонетикою майже на 100%, граматику – на 50-90%, лексику – на 1%” [5, 84]. Ганс-Георг Гадамер, з'ясовуючи універсальність мовної проблеми у всьому її обсязі, звертається до „Метафізики” Аристотеля, який уважає, що саме за допомогою слуху ми сприймаємо мову і при цьому розрізняємо всі відмінності, відтак звучання (себто фонетика) і сприймання (за яке відповідає слух) „вказує на універсальність мови” [1, 177]. Кожен народ чує по-різному навіть ті звуки, що видають тварини. Наприклад, крик качки „українці чують як „кря-кря”, англійці – як „квак-квак”, французи – як „кан-кан”, данійці – як „ран-ран”. А собаче дзявкотіння англійці сприймають як „бау-вау”, французи – як „ау-ау”, німці – як „вау-вау”, шведи – „вув-вув”, японці – „ван-ван”, а українці – як „гав-гав” [11, 1].

Фонетика є засадничим мовознавчим розділом, позаяк саме звуки – це будівельний матеріал для творення слів. Звук, будучи акустично універсальним, відтворюється в кожного народу в самобутнє звукове тло, яке відповідає „етнічній картині”. За В. фон Гумбольдтом звук – це „об'єднана духовна енергія народу”, яка розгортає самобутні історичні коди, зрозумілі для нації і незрозумілі для ворога. Відомо ж бо, що навіть немовлята – представники різних народів – відтворюють своїм плачем різні звуки. Зрештою, відмінність артикуляційного апарата, тобто участь мовних органів у звукотворенні, спричиняє різну вимову слів, а це все

(артикуляційний апарат, відповідні звуки) сприяє диференціації мовного колективу. Факти засвідчують пряму відповідність між зовнішністю і мовою. Наприклад, вихідець з Полтавщини, випускник Київського університету ім. Т. Шевченка, захопившись японською та китайською мовами, став професійним перекладачем. Відтак „під потужним впливом цих мов” змінилася і його зовнішність; колишні однокурсники зазначають: „замість людини з типово слов'янськими рисами, перед ними був білявий і блакитноокий азіат” [11, 1].

Саме в оперті на фонетичні критерії проведено те розмежування слов'янських мов, яке називають „традиційним”, або „історичним”. „А найзначнішим фонетичним процесом на власне праслов'янському ґрунті після виділення праслов'янської мови була дія закону відкритості складу (відпадиння всіх приголосних в кінці слів, зникнення або перехід на початок наступного складу приголосних, що закривали склади в середині слів; дифтонги перейшли в монофтонги” [8, 181] та ін.).

Метою статті є аналіз неповторності та своєрідності української фонетичної системи, позаяк саме звуки творять мовне тло, характерне для певного народу. у віршових текстах звуки буквально відтворюють звуки природи: гуркіт грому, свист вітру, крик птаха (творюючи звукопис): *чути: кру! кру! кру! в чужині умру...* (Б. Лепкий). звукопис, наповнений образами *осені* та *ос*, підсилений алітерацією [с], маємо у Є. Гуцала: *Знов прийшла на землю осінь, Розпустила сиві коси, А у неї в сивих косах Позаплутувались осі. Дуже любить осінь осі, Що бринять у сивих косах. І, мабуть, що через осі Та й назвали осінь – осінь.* зір, слух, дотик та алітерація звуків [р], [г], [б] відтворюють світ у вірші в. стуса: *Цей білий грім снігів грудневих, грудного болю білий грім, безокрай марень полудневих, спогадувань рожевий дим.* своєрідний звуковий резонанс створюють повтори звуків: *Нанизали намистинки Намистинки з горобинки Низочку однецьку* (В. Гринько). звукопис, алітерація, звуковий резонанс є зрозумілими лише для представників певного народу.

Самобутність української фонетики вмотивовують такі чинники:

1. **Мелодійність, чи доброзвучність мови**, себто нема умлявтів, дифтонгів, поєднання шиплячих, проте є врівноважені у вжитку голосні та приголосні звуки, є чисті (виразні) голосні. Саме такі ознаки фонетичної краси бачить Володимир Самійленко, поет, прозаїк, драматург і перекладач, відомий як глибокий знавець української мови. Ще 1917-го року він пише статтю „Дбаймо про фонетичну красу мови”, у якій переконливо ілюструє евфонійність мови, яка „цілком аналогічна мові італійській” [6, 28]. Доктор філологічних наук Ніна Тоцька зазначає, що милозвучність української мови забезпечує гучність, вокалічність, приємне звучання (власне милозвучність), мовна мелодика [7].

Гучність мови має такі вияви: виразна вимова голосних і приголосних, невеликий збіг приголосних, плавна акцентно-ритмічна

структура, наспівна мелодика. „У системі української мови голосні становлять 15,8 %, приголосні 84,2 %. У мовленні (народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45-46%. Добре видно, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського” [7, 29].

Вокалічність української мови посилюють сонорні приголосні, відсутність оглушення дзвінких у кінці слова та в середині перед наступним глухим, паралельні форми на зразок *у-в, уві-вві, з-зі-із-зо, ж-же, б-би, від-віді-од-оді, ся-сь* та ін.

Власне милозвучність (приємне звучання) забезпечує асиміляція, словесний наголос, плавність українського мовлення, потаємний прихований зв'язок між музикою і мовленням. Наприклад, милозвучності Шевченкового *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть* досягнуто завдяки різним за способом і місцем творення приголосним, що йдуть один за одним.

Мовна мелодика – це специфічна вимова голосних звуків; розлоге, вільне, спрямоване в далечінь звучання; зв'язок з українською піснею. „Власне, українські пісні такі мелодійні і звучні, тому що в їхній основі лежить така сама мова” [7, 31].

З огляду на милозвучність мови жартують: „Італійською розмовляють з Богом, еспанською – з ангелами, мадярською з гусьми, німецькою з солдатами, українською з дівчатами”. Ота мелодійність української мови і була визнана нещодавно у Франції, де на курсах для молодих мам французькі жінки вивчають саме українські колискові, аналогів до яких не знайдено в жодній мові [3, 38].

2. Зв'язок „звукового тла мови” з довколишньою природою. Наприклад, гортанне [ɣ] відтворює в нашій уяві картини природи, пов'язані з гудінням, гупанням, гуркотом, гамором. Відтак, “можна не сумніватись, що із праукраїнського слова *гу* (голос, звук), пізніше утворилися...слова *гул, гук, гудіння, гуркіт, гурчання, гукати, гугіт, гуляння, гуслі, губи* і похідні. В українських язичницьких веснянках є отой праукраїнський вигук *гу* як *гу+кання* весни, та й наші слова – *гулі, гуляння* – якнайкраще в'яжуться з отим первовічним *гу* (звук, голос)” [2, 225-226]. Мовознавчий геній кінця ХІХ ст. Олександр Потебня, зазначає: „Нові поняття, входячи в мислення і в мову народу, означалися звуками, які раніше мали зміст”.

Зрештою, африкати [дж], [дз] (їх немає навіть у близькоспоріднених мовах) – це також неповторна українська дійсність з бджолами, джмелями, хрущами, яка відтворена у таких назвах: *джміль, дзвін, бджола, дзеркало* (пор. неукраїнську вимову *жміль, звін, зеркало..*, що порушує фонетичну мовну норму). До речі, імена *Дзвенислава, Дзвенимира, Дзевонія* засвідчують існування цього звука на українських теренах.

3. **Специфічна українська вимова певних звуків.** Приміром, м'який [ц] – це маркувальна риса української мови. Станіслав Губерначук зазначає, що пам'ятки доби Русь-України просто „впиваються” цією літерою: *”Божниця, Вкраїниця, Котельниця, Медведиця, Студениця, Ушиця, Глушець, Крем'янець, Лисець, Теремець..*, імена: *Степанець, Федорець, Янець, Ярославець*; в „Ізборнику Святослава” 1073р. назви планет: *Водоліць, Стрілець, Тілець”* [2, 49-50]. Відома побрехенька стверджує, що наші північно-східні сусіди не можуть вимовити такий звук (*Заходить українець з крісом до трамваю з вимогою сказати слово „паланиця”. Кожен чемно вимовляє слово, аж тут переляканий негр, тремтячи губами, вимовляє: „п...п...п...”*. Хлопець до нього: *„Сиди, хлопче, бачу, що ти не москаль!*).

Традиційно в українській мовній системі маємо тверді губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф]. Іван Огієнко зауважував: „Треба пам'ятати, що якраз апостроф зазначає нашу відмінну вимову губних серед цілого слов'янства, а вже саме це змушує нас зберігати його” [10, 71].

Самобутньою у фонетичній системі української мови є літера [г], правила вживання якої описав у „Граматичці” Мелетій Смотрицький (1619 р.). Знищена 1933-го року, позаяк такої літери не було у графічній системі російської мови, вона (після запеклої боротьби) повернувся врешті-решт в українське слововживання. Проект правопису 1999-го року вмотивував вживання [г] в українських та запозичених словах, бо ж „нинішня ситуація вибору та співіснування конкуруючих правописних принципів перетворює написання (і вимову) чужих слів на прапори та емблеми, за якими можна відрізнити представників різних ідейних та культурних угруповань” [12, 192].

Показовим для української вимови є початкове [о], коли в інших мовах маємо [а] чи [ε] (пор.: „Ізборник Святослава”, наприклад, подає: *Олексій, Орина, Остафій, Огафія, Оксина*) [2, 48]. Російська мова взагалі не мала внутрішніх передумов для послідовного проведення зміни початкового [je] в [о]. Про це свідчать запозичені власні назви: рос. *Емельян* – укр. *Омелян*, рос. *Ефрем* – укр. *Охрім*, рос. *Евстахій* – укр. *Остан*.

Типовим для української мови є вживання початкових з-, із- у давніх українських географічних назвах: *Збираж, Зборів, Здвижень, Ізборськ, Ізволя* та інших.

Специфічний звук *и* (верхньо-середнього піднесення) утворений злиттям давнього звука *ы* та *і*; відомий в українській мові з IX ст.

Так званий „ять” (ѣ) на більшій частині української території перетворився на *і*, унаслідок чого слова *віече, гріех, діети, лісок* почали вимовлятися як *віче, гріх, діти, лісок* (X – перша половина XI ст.).

Специфіку української мови творять тверді шиплячі та нескладотворчий у [ў]: [л'у'боў], [бу'ў].

4. Нормою української мови літописних та й попередніх часів було **повноголосся -оло-, -оро-**. Показово, що воно не притаманне церковнослов'янському письму. Отже, літописні географічні назви й імена з такою мовною рисою відбивають саме українське, давніше за ті назви та імена, мовне явище, як ось ці: *Володарев, Городець, Городище, Дорогочин, Дорогобуж, Полоний, Хоробор* (населені пункти), *Оболонь, Полонина, Пороги* (урочища), *Володар, Володимир, Воротислав, Всеволод, Дорожай...* (імена) [2, 49]. Українське повноголосся зафіксоване також в угоді київських князів з греками (907-го року): *город, ворота, наволоки, сором, волость, голод, череда* [2, 89].

5. „До характерних ознак української мови належить також **явище подовження приголосних**, напр. *житие* → *житье* → *життя*, *судия* → *судья* → *суддя*, *ночию* → *ночью* → *ніччю* [9, 21].

6. Десь протягом 3,5 тисяч років простежується на українських землях така винятково українська мовна риса, як **чергування і з о (кінь – коня)**. А. Кримський каже, що саме ця мовна риса відрізняє українську мову з-посеред усіх слов'янських мов. „Ще Геродот у V ст. до н.е., наводячи ім'я царя скіфів *Скіл* подає і самоназву скіфів *склоти*” [2, 51] (пор.: етнонім *скіфи* перегукується і з українським *скитатися*). „Літопис Руський” подає назву купця *Турбрід* (друга частина імени від загальноживаного *брід*) та назву міста *Броди*. Чергування *г, к, х* зі свистячими *з, ц, с* у давальному та місцевому відмінках було присутнє в давньоукраїнській мові, де маємо: *дівци, слуги, (на) березі, (на) ріці, (в) книзі*. Порівняймо також чергування *у з в*: *Україна – Вкраїна, ужити – вжити*.

Отже, „основна маса літописних географічних назв та імен підказує, що їхнім мовним живильним середовищем, підґрунтям чи то мовним субстратом на рівні фонетики була рідна їм українська мовна стихія” [2, 52]. Піфагор зазначав, що світ не інакше створений, як за допомогою приємної суголосності. Дані фонетики потверджують, що саме українські звуки створили і до нині віддзеркалюють мовне тло української землі, творячи фундамент усієї мовної системи. Відтак „у звуках як найменших сегментах відображення світу згорнена вся історія виникнення нашої мови, її еволюція і сьогодення. Звукова матерія мови як стрижень її структури резонує й відлунує тим, що в неї заклала сама природа: який голос, такий і відголос. Себто існує, на думку Карла Фосслера, неминуча відповідність між уявленням народу про світ, його фантазією і тим, як він артикулює звуки. М'якість нашої вимови асоціюється з м'якістю української душі” [8, 180-181].

З огляду на самотню українську фонетику, учні школи склади словничок наймелодійніших і найпоетичніших слів. За літерами це виглядає так [4, 12]:

К.: калина, коровай, квітувати, клекіт, колисковий, колос, колядка, кохання, крайнебо, красуня, криниця;

Л.: ладо, ласкавий, ластівка, латаття, легінь, легіт, лелека, лелія, либонь, линути, любисток;

М.: мавка, мальви, мальовничий, матуся, мережити, милий, милосердя, мова, мріяти.

Самобутня українська фонетика забезпечує гармонію і звуковий лад в мові, сприяє стабільності мови, дозволяє самоідентифікувати певну спільноту, виявити внутрішню єдність та приналежність до певної етнічної території, а також показати власну неповторність.

Література

1. Гадамер Г. Герменевтика і поетика / Ганс-Георг Гадамер // Вибрані твори; [пер. з нім. В. Бабич, М. Кушнір, В. Клочков, Є. Горева, Г. Петросаняк]. – К.: Юніверс, 2001. – 288с.
2. Губерначук С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова: [монографія] / Станіслав Губерначук. – К.: „БЛІЦ-ІНФОРМ”, 2002. – 234 с.
3. Курило О. Щоб святково і надовго / Олександр Курило // Урок української. – 2003. – № 1. – С. 38-42.
4. Романюк Є. У майстерні слова / Євгенія Романюк // Дивослово. – 2004. – № 6. – С.12-15.
5. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування: [монографія] / Ярослав Радевич-Винницький. – Львів: Вид-во „Сполом”. – 224 с.
6. Самійленко В. Дбаймо про фонетичну красу мови / Володимир Самійленко // Урок української. – 2003. – № 2. – С. 28-29.
7. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови / Ніна Тоцька // Урок української. – 2003. – № 10. – С. 29-32.
8. Фаріон І. Д. Звуки – національні коди мови / І. Д. Фаріон // Мова і культура. – Вип. 5. – Т.П. – Ч.2. Культурологічний компонент мови. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – С.180-190.
9. Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.: [монографія] / Ірина Фаріон. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”, 2007. – 212 с.
10. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір: [монографія] / Ірина Фаріон. – Львів: Свічадо, 2006. – 120 с.
11. Федоренко В. Мовні цікавинки / Валерій Федоренко // http://abetka.ukrlife.org/movni_cikk.htm. – 12/1/2006.
12. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада: [монографія] / Г. М. Яворська / Нац. акад. наук України; Ін.-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2000. – 288 с.

УДК 811. 161. 2'282

Є. М. Пилипенко

ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМИ ВОКАЛІЗМУ ГОВІРКИ СЕЛИЩА СТЕБЛІВ У ПОВІСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ПРИЧЕПА»

Пилипенко Є. М. Відображення системи вокалізму говірки селища Стеблів у повісті Івана Нечуя-Левицького «Причеп»

На основі описового й порівняльного методів, аналізу лінгвальної інформації та лінгвогеографічних даних простежено особливості відображення системи вокалізму мовлення носіїв говірки селища Стеблів (Корсунь-Шевченківського району Черкаської області) у мові рукопису повісті Івана Нечуя-Левицького «Причеп».

Ключові слова: діалект, ідіолект, діалектне середовище, діалектний тип, рефлексія праслов'янських голосних звуків.

Pilipenko Ye. M. The reflection of the vocalism system in the Stebliv village dialect in the story of Ivan Nechui-Levytsky «Prychera».

On the basis of descriptive and comparative methods, the analysis of linguistic information and linguo-geographic data, the peculiarities of the reflection of the vocal speech system in the dialect of Stebliv's speakers (Korsun-Shevchenkivsky district of Cherkasy region) were followed in the language of Ivan Nechui-Levytsky's manuscript «Prychera».

Key words: dialect, idiolect, dialectical environment, manners of speaking, the reflection of Great Slavic vocals.

Вивчення ідіолекту українських письменників є однією з центральних проблем на сучасному етапі розвитку української лінгвістики. Мова існує не в абстракції, а в конкретних індивідуальних проявах. І для того, аби повніше дослідити будь-яку національну мову, потрібно розглянути особливості ідіолектів її носіїв. Аналіз ідіолекту конкретного адресанта дозволяє повною мірою прослідкувати в його мовленнєвій творчості специфічні, неповторні особливості – складники його індивідуальної манери, відтворити мовну картину світу і осмислити, яким чином відбивається дійсність у певній мовленнєвій системі, констатувати мовні риси окремого діалекту чи соціолекту, всього націолекту.

У контексті цього актуальною постає необхідність опрацювання мовних особистостей митців слова, що стояли коло витоків формування сучасної української літературної мови. Високий авторитет письменників, громадських діячів другої половини ХІХ – початку ХХ століть, зумовив вироблення на основі їхніх творів певного літературного типу, що поступово став загальнонаціональним. До таких митців належить і постать Івана Нечуя-Левицького.

Потреба детального дослідження особливостей формування й функціонування ідіолекту письменника зумовлена також відсутністю достатньої наукової бази з цієї проблематики. Доводиться констатувати, що творчість Івана Нечуя-Левицького багатосторонньо вивчається науковцями й аналізується критиками, починаючи з другої половини ХІХ століття. Однак ці дослідження переважно висвітлюють літературознавчі аспекти його художнього доробку, з'ясовують його ролі в мовній дискусії кінця ХІХ – початку ХХ століть та в суспільно-політичному житті країни (О. Білецький, С. Браславський, В. Власенко, Р. Іванченко, Н. Крутікова, Р. Міщук, І. Приходько, М. Чернописький та інші). У науковому доробку, присвяченому ідіолекту Івана Нечуя-Левицького, варто відзначити розвідки М. Богдан, Л. Мацько, Г. Їжакевич. Так Г. Їжакевич у праці «Мова творів І. Нечуя-Левицького», що увійшла до курсу історії української літературної мови, дає загальні характеристики особливості індивідуального функціонування мови митця слова [5, 435-454]. Про відображення деяких рис середньоаддніпряньського говору в мові творів Нечуя-Левицького йдеться у статті І. Матвіяса, надрукованій на сторінках журналу «Українська мова» [7, 33-41].

Виникає потреба ґрунтовного дослідження чинників формування та особливостей мовної особистості письменника. І важливою передумовою до цього є вирішення проблеми встановлення співвідношення мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького з його питомим мовним повсякденням – середньонаддніпрянськими і вужче – рідними стеблівськими й сусідніми говірками.

У цьому дослідженні на основі порівняльного аналізу мови рукопису одного з ранніх творів Івана Нечуя-Левицького "Причепи" та опрацювання записів мовлення корінних жителів батьківщини митця – селища Стеблів, зроблених у 2007-му році, лексикографічних матеріалів, поданих в «Атласі української мови», і досліджень з історії української мови та діалектології визначено особливості впливу на формування ідіолекту письменника системи вокалізму середньонаддніпрянського говіркового типу. Увагу при цьому зосереджено на відображенні процесів у системі рефлексії праслов'янських голосних звуків. Аналіз мовлення носіїв стеблівської говірки подається не окремо, а в контексті середньонаддніпрянського діалекту зі з'ясуванням впливу мовного оточення мешканців Середньої Наддніпрянщини.

[а] на місці давнього *а в наголошених і ненаголошених позиціях. У стеблівській говірці етимологічний *а в сильній і слабкій позиціях як після м'яких, так і після твердих звуків реалізується фонемою |а|, основним виявом якої є звук [а]: (баба, давно, душа, хата), що відображається і в ідіолекті Івана Нечуя-Левицького: «На подвір'ї отця Федора стояла проста здорова **хата**, навіть з помостом для челяді» [Пр1, арк. 26]; «В гостину вступила **стара бабуся**, одягнута чепурненько, в білу сорочку...» [Пр1, арк. 20]; «Будьмо здорові – промовив він, витив и закусив **варенням**. Прошу покорно, о. Мойсей» [Пр1, арк. 5].

Як свідчать діалектологічні зокрема лінгвогеографічні джерела, реалізація в сильній і слабкій позиціях фонемі |а|, похідної з етимологічного *а, звуком [а], є характерною для більшості середньонаддніпрянських мовних ареалів [6, 94, к. 13].

[а] на місці давнього [*к] в наголошених і ненаголошених позиціях. Простежуємо в ідіолекті Івана Нечуя-Левицького і характерну стеблівській говірці появу на місці *к звука [а] зі збереженням пом'якшення приголосних: «Панотці **полягали** и ще довго балакали, що далі, то все тихіше» [Пр1, арк. 12]; «Коли тобі скучно за дітьми... візьми, будь-ласка, в мене зо двоє... Я тобі ще й **подякую**» [Пр1, арк. 4].

Рефлексія *к → [а] у всіх позиціях слова (що припадає на IX-X століття [4, 148-149]), незалежно від наголошеності-ненаголошеності чи сусідства з приголосними, характеризує говірки Середньої Наддніпрянщини. Подані в «Атласі української мови» дані на прикладі лексеми колодязь засвідчують переважання в середньонаддніпрянських говірках на місці *к звука [а], за винятком окремих населених пунктів, де

фіксується паралельно з моделлю *к → [а] варіант *к → [е] (коло[д'е]зь) (Рудка Гребінківського району на Полтавщині та Землянка Кагарлицького району Київської області). В останньому прикладі виявлено третій варіант реалізації *к – звуком [е], що не пом'якшує попередній приголосний (коло[де]зь) [АУМ, 1, к. 48]. У східних ареалах середньонаддніпрянського діалекту на місці *к зафіксовано звук [і] (колод[і]зь) [6, к. 13].

Рефлексія [а] на місці давнього *к у наголошених і ненаголошених позиціях незалежно від сусідства з приголосними відрізняє говірки Середньої Наддніпрянщини від північних та північно-західних діалектів української мови, де реалізація *к може залежати від наголосу [АУМ, 1, к. 48-56]. Так, відповідно до давнього *к звук [а] в більшості поліських діалектів, зокрема в лівобережно-поліських і правобережнополіських говорах, виступає лише під наголосом, а в ненаголошеній позиції замість [а] тут маємо [е], що звичайно не пом'якшує попереднього приголосного. У галицько-буковинській групі говорів південно-західних діалектів, зокрема в покутсько-буковинських, східнокарпатських, наддністрянських і надсянських говірках, фонема |а| реалізується в звукові [а] звичайно після твердих приголосних, а в позиції після м'яких приголосних, шиплячих та [j] відповідно до [а] будь-якого походження (з етимологічного *а чи з давнього *к) виступають звуки [е], [e^н], [e^с], [и], [и^н] [и^с], [і], що, за припущенням С. Бевзенка, сталося, внаслідок пересунення артикуляції [а] в напрямі до переднього ряду і середньо-високого піднесення під впливом попереднього м'якого приголосного [1, 57].

[о] на місці етимологічного *о у відкритих складах. У наголошеній і ненаголошеній позиціях у мовленні жителів Стеблева на місці давнього *о реалізується звук [о] (море, слово, кожух, собі, вода). Простежується це і в мовній особистості Івана Нечуя-Левицького: «— *Коли б уже, Ганю, ти швидче йшла собі заміж! казав батько, сміючись*» [Пр1, арк. 21]; «*Читаю... чітко, виразно, слово за словом, а дяк з паламарем приспівують*» [Пр1, арк. 11]; «*Що се сталося з панами, думаю було собі?*» [Пр1, арк. 11].

Наявні лінгвогеографічні дані засвідчують у межах українського діалектного масиву ареали нейтралізації опозиції |о| : |у| в ненаголошених позиціях, де виявами фонем |о| можуть бути звуки [o^у], [y^о], [у]. Зміна вияву фонем |о| через звуження в ненаголошеній позиції [о] до [o^у], [y^о] чи [у] зустрічається у всіх діалектах української мови, хоча й проявляється в кожному мовному регіоні різною мірою. Дані АУМ свідчать, що типовим це явище є переважно для південно-західної групи говорів, окремих говірок північних діалектів [АУМ, II: к. 55, 55a]. Фіксується це явище і в говорах південно-східного наріччя [АУМ, III: к. 3].

Дані "Атласу української мови" [АУМ, I: к. 70] вказують на збереження |о| та |у| у всіх позиціях у слові на всій території Середньої

Наддніпрянщини. Як приклад наводиться функціонування лексем г[у]ляє – г[о]лубка, прор[у]б – сор[о]м, батьк[у] (дав. відм., одн.) – батьк[о] (наз. відм., одн). Водночас укладачі атласу виокремлюють ареали часткової чи повної нейтралізації опозиції |о| : |у| в складах перед [і], фіксуючи населені пункти, де ця нейтралізація відбувається найбільш яскраво і у всіх позиціях у слові. До таких належать окремі села в центральній частині Черкащини. У цих же населених пунктах, а також у селах південніше, у пониззі річки Синюхи характерним є реалізація фонемі |о| звуками [у], [у^о] та [о^у] в ненаголошеному закінченні -ові (брат[оу]ві, батк[уо]ві, син[у]ві). Випадки нейтралізації опозиції |о| : |у| в позиціях перед складом з [і] зафіксовано й у населених пунктах північніше батьківщини Івана Нечуя-Левицького: Богуславського району Київської області. На порубіжжі середньонаддніпрянських та східноpodільських діалектних типів (територія Уманського району, західні райони Тальнівського району Черкаської області) зустрічається нейтралізація |о| : |у| у вимові переднаголошених складів у словах л[о^у]ша, ск[у^о]р[у^о]дити, з[у]виця, г[у]л[у]бенята, с[о^у]лодкий, м[о^у]роз. Доповнює дані АУМ Г. Мартинова, яка наводить факти нейтралізації опозиції |о| : |у| в мовленні носіїв південно-західного суміжжя середньонаддніпрянського діалекту, південного суміжжя, спорадично – західного порубіжжя середньонаддніпрянського діалекту, південно-східного. Втрата опозиції |о| : |у| проявляється і у складах перед наголошеним [у] (г[о^у]лубка, наг[о^у]дуй, г[у^о]лубка, наг[у^о]дуй, г[у]лубка, наг[у]дуй). Подібне явище фіксується в багатьох населених пунктах середньонаддніпрянського діалектного ареалу та сусідніх західноукраїнських та південних говірок [6, к. 14].

Для батьківщини Івана Нечуя-Левицького (Корсунщини) та сусідніх Городищенського, Канівського, Черкаського районів характерна чітка вимова [о] у препозиції до наголошеного [у]. Хоча простежується не у всіх населених пунктах. Приміром, випадки руйнування опозиції |о| : |у| зафіксовано в Корсунь-Шевченківському та в Завадівці Корсунь-Шевченківського району, спорадично зустрічається у Стеблеві. У творчості Івана Нечуя-Левицького руйнування опозиції |о| : |у| не фіксується. Хоч, напевне, письменних спостерігав подібні зміни в мовленні односельців чи жителів сусідніх сіл, але, усвідомлюючи діалектну основу цього явища, уникав його при написанні повісті: *«Не зозуля в зеленім лузі веде перед між галочками, то молода... виходить на заручини з молодими сестрицями»* [Пр1, арк. 19].

[і] та спорадичне [о] на місці давнього *о в закритих складах. У системі голосних звуків у творах І. Нечуя-Левицького фіксується звук [і] на місці давнього *о в закритих складах, що, як свідчать наявні дослідження, є характерним для говірок Середньої Наддніпрянщини та Полтавщини і водночас увійшло в сучасну українську літературну мову як

типова й виразна її риса. «*По під стінами стояло дванадцять стільців, в кутках косі столики, коло стіни стояла камода, а перед канапою – стіл*» [Пр1, арк. 2]; «*З під чорних брів світились чисто польські ясно-сірі великі очі...*» [Пр1, арк. 16].

В. Ващенко визначає цю рису як одну з найдавніших особливостей українського вокалізму і на прикладах з писемних джерел ХІХ століття доводить, що вже в цей час перехід *о в [і] остаточно оформився і послідовно простежувався в говорах по обидва боки Дніпра [3, 34-35]. На це вказує й Г. Мартинова, яка посвідчує в переважній більшості говірок Середньої Наддніпрянщини реалізацію давнього *о у закритих складах звуком [і].

Водночас, зазначає дослідниця, у частині середньонаддніпрянських говірок рефлексом *о в ненаголошеній позиції в окремих іменниках у відкритих і закритих складах може виступати голосний [о] (ж[о]нки, р[о]вчак, ласт[о]вка, п[о]шла, к[о]стки, гв[о]здок, сп[о]дниця тощо) [6, 97]. Це явище характерне й для жителів Стеблова, знайшло відображення на сторінках рукописів Івана Нечуя-Левицького: «*Дом був не новий, але чисто вимазаний білою глиною з новим сосновим помостом...*» [Пр1, арк. 28]; «*Переобідняний час – то був задля неї вольний час*» [Пр1, арк. 28].

[и] як наслідок рефлексії давнього *і. Давній *і в середньонаддніпрянських говірках модифікувався у звук [и]. Така рефлексія стала наслідком ствердіння приголосних звуків перед голосними переднього ряду, у результаті чого *і втратив здатність пом'якшувати попередні приголосні. На це, зокрема, вказують автори дослідження "Історія української літературної мови. Фонетика" [4, 249-252] та Г. Півторак [8, 99]. Це явище, що стало проявлятися в Х столітті, в ХІ-ХІІІ століттях було закріплено в мовленні носіїв наддніпрянських діалектів. Водночас можливі випадки, коли *і репрезентується звуком [і] у словоформах: з[і]ма, п[і]сьмо, виб[і]рати, ум[і]рати, так[і]х, к[і]сіль, ч[і]йсь. Подібне явище характерне для стеблівської говірки та переважної більшості ареалів Середньої Наддніпрянщини, окрім західних та південно-західних [6, 107].

У рукописах Івана Нечуя-Левицького фіксуємо вживання на місці давнього *і звуків [и] та [і]. Однак використання останнього, на нашу думку, зумовлене не лише особливістю рефлексії *і у стеблівських та сусідніх говірках, а й впливом редакторської правки, зокрема Пантелеймона Куліша, на ранні рукописи письменника. Так, у рукописному варіанті повісті "Причепа" подибуємо на виправлення, зроблені Кулішем, слова зима, де буква и виправлена на і: «*Зимою там сиділи наймити, а літом заганяли туди качки та гуси*» [Пр1, арк. 26]. У той час, як у більшості випадків фіксуємо модель рефлексорної заміни давнього *і звуком [и] (приміром: «*Я б и не всиділа без роботи... Хоч би в мене було и три наймички*» [Пр1, арк. 29]).

[i] на місці давнього *ě. На місці *ě в стеблівській говірці функціонує [i], що пом'якшує попередній приголосний (вітер, пішки, річка, міні, мішок). «Коли воля ваша **хліб** наш приймайте и дітей заручайте» [Пр1, арк. 18]; «Бо тоді бач пани на дрова з сього **лісу**» [Пр1, арк. 13]; «Вже й в вікнах **сіріє**, и небо **світліє**, **світ** недалечко» [Пр1, арк. 17].

Характерна рефлексія *е → [i] для більшості середньонаддніпрянських говірок починаючи з XI століття [6, 99; 2, 150-151; 4, 240-241].

Звуком [i] на місці давнього *ě говірки Середньої Наддніпрянщини відрізняються від поліських та частини південно-західних говорів. Так, в окремих словах деяких південно-західних ареалів замість [i] можуть виступати й інші звуки. Приміром, у середньозакарпатських говірках [i] під впливом наступного [y] та [v] може лабіалізуватися або внаслідок асиміляції до [y] в наступному складі переходити в [y]. У багатьох же говірках південно-східних діалектів в окремих словах, як, наприклад, стрельнути, крепкий, крепосць, сетка замість *ě виступає [e], що, як зауважує С. Бевзенко, може бути пояснене впливом російської мови, а в ряді випадків, зокрема в північній смузі цих говорів у ненаголошеній позиції, також як прослідки давньої поліської основи їх чи проникненням впливу цих говорів [1, 41-42].

Типові поліські говори, зокрема лівобережнополіські та правобережнополіські, на місці [i], що походить із давнього *ě, мають фонему неоднорідного утворення, дифтонг [ie] з його фонетичними різновидами або ж монофтонги типу [e], [и]. Відбиття давнього *ě в поліських діалектах залежить від наголосу. У наголошеній позиції відповідно до давнього *ě виступає дифтонг [ie]. У західних правобережнополіських говірках виступають лише прослідки дифтонгів із зникаючим ненаголошеним (нескладотворчим) компонентом у вигляді [ie], [ие], [іе], а то й монофтонги [i], [i^н], [и], [e] чи [e^н]. У волинсько-поліських говірках, навпаки, звичайним відбиттям давнього наголошеного *ě є [i]. У ненаголошеній позиції усі поліські українські діалекти, включаючи й волинсько-поліські, на місці давнього *ě мають звичайно [e] з твердим попереднім приголосним перед ним або ж [и]: белок, бельмо, мешок, гнездо, дедок, бедня, секач, свежина, осень, попел та ін.; писок, билити, до дивчат, лиуша, співајут та ін. [1, 42].

[e] та **[i]** на місці давнього *е. Записи мовлення жителів Корсунщини та наявні діалектологічні дослідження вказують на те, що похідними *е в говірці Стеблева є звуки [e] та [и], а також – [e^н], [e^н]. Рідше репрезентантами *е виступають звуки [i], [a], [e^а] та [a^н]. Г. Мартинова зауважує на залежності похідних *е від позиції у слові: наголошеності-ненаголошеності, сусідства з приголосними, відкритості-закритості складу. Приміром, у сильній позиції, у відкритому складі кінця слова, зрідка перед

складом з наголошеним [e] дослідниця фіксує голосний [e]. У ненаголошеній позиції переважно виявом *e є звуки [и], [и^с], [e^н]. У кінці слова переважає [e] [6, 98]: «А мужики... та орали **поле**, та лаяли панів» [Пр1, арк. 17]; «...Громада верховодить по **селах**, далі будуть верховодити й нами» [Пр1, арк. 17]; «**Але** ж треба жінки й дочки спитати» [Пр1, арк. 18].

Діалектологічні дослідження та лінгвогеографічні дані виявляють звужені вияви *e в позиції між м'якими приголосними: п[і]чі, с[і]ми, ут[і]кли. Досить поширеним є це явище в північно-західних та західних говірках, менше – у мовленнєвих ареалах південного й західного порубіжжів, зустрічається в невеликій групі говірок на півночі середньонаддніпряньського діалекту (Помоклі Переяслав-Хмельницького району, Маслівка – Миронівського) та в центрі (Шевченкове Звенигородського району, Вільшана – Городищенського, у Стеблеві та Гарбузині, що на Корсуньшевченківщині) [6, к. 5].

У слабкій позиції перед складом з наголошеним [e] властива поява на місці *e звуків [a], [a^с], [e^а] (з[а]лений, б[ae]ре, ч[ea]твер, пл[а]сте), що характерне для окремих ареалів говірок на всій території середньонаддніпряньського діалектного типу. Подібні явища зафіксовані у Стеблеві та довколишніх селах: Гарбузині, Виграєві, Драбівцях, Бровахах Корсунь-Шевченківського, Хохітві – Богуславського районах [6, к. 6], хоч і не відображається в ідіолекті Івана Нечуя-Левицького: «...Обквітчаний **зеленим** листом рожі, сидів тут неначе предок його козак **Середа**» [Пр1, арк. 16]; «Коли в їх згода, то про **мене** хоч на продаж!» [Пр1, арк. 18].

Неоднорідним є й вияв *e в нових закритих складах. Як свідчать картографічні дані [6, к. 8], у північній зоні середньонаддніпряньських говірок на місці *e перед складом з давнім *ь фіксується [і] (кул[і]ш, ос[і]нь, поп[і]л), перед *ь – звуки [и], [e], часто паралельно з [і] (погр[и]б, погр[e]б, погр[і]б). В інших говірках, зокрема й стеблівських, переважає [і], що й відображається в мовленні Івана Нечуя-Левицького.

Отже, опрацьований матеріал дає змогу виокремити риси, що засвідчують вплив на формування системи вокалізму ідіолекту Івана Нечуя-Левицького рідних йому стеблівських говірок, що загалом відображають специфіку функціонування моделі голосних звуків середньонаддніпряньського діалектного типу. Наявні приклади віддзеркалення на сторінках повісті "Причепа" середньонаддніпряньського впливу на формування мовної особистості митця слова вказують на засвоєння письменником на генетичному рівні властивих носіям стеблівської та сусідніх говірок мовленнєвих рис з відкиданням вузькодіалектних характеристик.

Джерела

АУМ – Атлас української мови: у 3-х т. – Т.1. Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984.

Пр1 – Фонд 11/22: Нечуй-Левицький І.С. Причепа. Повість. – 1868. – Автограф. – 99 аркушів.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Безпалько О. П. Історична граматика української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін. – К.: Радянська школа, 1962. – 510 с.
3. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків: Вид-во ХДУ, 1957. – 538 с.
4. Жовтобрюх М. А. Історія української літературної мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – К.: Наукова думка, 1979. – 367 с.
5. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Курс історії української літературної мови. – Т. 1 (дожовтневий період) / Г. П. Їжакевич ; за редакцією І. К. Білодіда. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – С.435-454.
6. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика: [монографія]. – Черкаси, 2003. – 367 с.
7. Матвіяс І. Відображення середньонадніпрянського говору в мові творів Івана Нечуя-Левицького // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 33-44.
8. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К.: Наукова думка, 1988. – 277 с.

УДК 811 (09)

Л. М. Полюга

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ЦАРУКА

Полюга Л. М. Зіставний аналіз слов'янських мов у концепції Олександра Царука.

У статті розкритий зіставний аналіз слов'янських мов у концепції Олександра Царука, згідно з якою українська мова на основі слов'янської племінної диференціації утворювалася одночасно з іншими слов'янськими мовами після розпаду так званої праслов'янської єдності.

Ключові слова: слов'янські мови, зіставний аналіз, концепція.

Poluga L. M. The comparative analysis of Slavic languages in the Oleksandr Tsaruk's conception.

The article gives the comparative analysis of Slavic languages in the conception of Oleksandr Tsaruk according to which the Ukrainian language on the basis of Slavic tribal differentiation has been forming simultaneously with other Slavic language after so called praslavic unity collapsed.

Key words: Slavic languages, comparative analysis, conception.

Дотеперішня славістична наука звикла ділити слов'ян та їх мови на три групи – південнослов'янську, західнослов'янську та східнослов'янську. Започаткував цю теорію Й. Добровський, і вона вже в часи своєї появи мала супротивників. У східнослов'янській групі перевагу надавали російській мові, хоч вона сформувалася значно пізніше від української, якій у цій групі відводилася роль ілюстративного матеріалу.

Мовознавці давно ставили під сумнів погляди Й. Добровського, але першим, хто наважився це зробити з усією наполегливістю та ґрунтовністю, був Олександр Царук. Для свого дослідження він використав не лише матеріали лінгвістики, якими володів досконало, а й дані історикоетнографічних дисциплін.

Він із замилюванням писав про красу, милозвучність, гармонійність і природність української мови, яка особливо розкішно відкрилася світові наприкінці XVIII ст. Всебічне осмислення самобутніх явищ становлення і розвитку української мови перейшло в розряд актуальних саме тепер, коли

на політичній карті Європи виникли нові слов'янські держави і увага спрямовується на об'єктивне вивчення їхніх етносів.

У монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (Дніпропетровськ, 1998) Олександр Царук подивився на історію української мови не з московської, а з київської сторони, із Савур-Могили, із сторожового горба, дотримуючись принципу об'єктивності та послідовності у встановленні наукової правди. У розділі «Українська мова і традиція генеалогічного й типологічного розподілу слов'янських мов» дослідник з'ясовує причини кризи традиційного поділу слов'янських мов на підгрупи і вважає, що вирішення цього питання можливе лише на основі комплексного підходу з урахуванням лінгвістичного та етнологічного характеру дослідження.

Саме такий підхід дав йому змогу в наступних розділах визначити етнологічні підвалини генеалогічного розподілу слов'янських мов та підібрати такі методологічні та методичні засади для зіставного аналізу слов'янських мов, які б враховували і риси живої української мови в писемних пам'ятках часів Київської Русі-України, і різноманітні явища її фонетичної системи, і випадки стягнення або усічення звукової оболонки слова, і звуконаслідувальні утворення, а також дані лексичних, семантичних, словотвірних, морфологічних та синтаксичних систем.

Щоб звести все це в єдину струнку будову, О. Царук перш за все глибоко опрацював минуле і сучасне українського народу, що збереглося у фонетичних, словесних, значеннєвих, морфологічних, синтаксичних, фольклорних, етнографічних, антропологічних та археологічних фактах, а також діалектних та топонімійних і антропонімійних даних усіх слов'янських та індоєвропейських народів загалом і тих, що зафіксовані в записах пам'яток різних народів світу про слов'ян, а також історичних документах доісторичного періоду (арабів, греків, германців, скандинавів). Та найхарактернішим є те, що дослідник поставив у центрі свого аналізу українську мову, яка до цього часу в більшості праць учених світу чомусь опинялася на другому плані. Дотримуючись об'єктивного наукового погляду, він доводить, що кожна зі слов'янських мов пройшла дуже складні процеси становлення, і на основі величезної кількості різноманітних фактів доходить висновку, що ці мови мають змішаний характер, а сучасні слов'янські нації постали на ґрунті народностей, які консолідувалися з фрагментів антського і словенського етнічних масивів. У поняття антів та словен (скловен) учений вкладає таке розуміння, яке засвідчене в давніх історичних пам'ятках інших народів або даних інших дисциплін. Що ж до віднесення якоїсь слов'янської мови до однієї з трьох теперішніх слов'янських підгруп, то це суперечить мовним фактам.

Подібне обґрунтовується і розвиненою автором теорією дуалістичної дистрибуції (двоїстого поділу). Глибоке дослідження

О. Царука переконливо доводить, що ніякої спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови не було, як і не було спільної колиски трьох братніх народів, що наполегливо намагалися стверджувати апологети російської та радянської історіографії і що заперечували представники української та славістичної шкіл М.Максимович, С. Смаль-Стоцький, Ф. Міклошич, В. Ягич, Ю. Шевельов, О. Горбач та ін.

Українська мова на основі слов'янської племінної диференціації утворювалася одночасно з іншими слов'янськими мовами після розпаду так званої праслов'янської єдності, яку також можна вважати умовною. Висновки О. Царука переконують, що риси української мови не лише не збігаються з особливостями російської мови, а в багатьох випадках з нею розходяться, відтак говорити про якісь спільні коріння давньої та вічної єдності нема жодних підстав. Ці зв'язки з'явилися згодом і можуть у багатьох випадках видаватися штучними. Більше того, вчений підтвердив погляди П.Куліша, О.Огоновського та сучасних дослідників, що існує велика близькість або навіть тотожність української та білоруської мов, української мови та мови колишньої Новгородської землі до її знищення московськими правителями.

Праця О.Царука надзвичайно багатопланова та багатопроблемна, охоплює велику різноманітність поглядів з різних ділянок знань, торкається багатьох аспектів історії та передісторії слов'янських етносів. У сучасних умовах утвердження української мови значення аналізованої публікації важко переоцінити. Той факт, що в Україні друкуються такі праці, свідчить про невичерпність глибин українського інтелектуалізму, про могутність, велич та силу народу. Коли читаєш убогі інсинуації та інтерв'ю таких українських професорів, як М. Попович, О. Білодід чи академіка П. Толочка, і зіставляєш їх з поглядами О.Царука, мимоволі впадає у вічі мізерність і продажність світогляду цих дослідників. Може, тому українці спокійно можуть реагувати на цей примітивізм і вірити в правдивість Франкових слів, що наш народ глядить «як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полю».

УДК 811.115, 811.161.2

О. Ф. Тихонова

ФОНЕТИЧНА І ФОНОЛОГІЧНА АСИМІЛЯЦІЯ АНГЛІЦИЗМІВ ЯК СПІЛЬНА РИСА ПРОЦЕСУ ЗАПОЗИЧЕННЯ НЕСПОРІДНЕНИХ МОВ (УКРАЇНСЬКОЇ І КИТАЙСЬКОЇ)

Тихонова О. Ф. Фонетична і фонологічна асиміляція англіцизмів як спільна риса процесу запозичення неспоріднених мов (української і китайської).

У статті йдеться про процес асиміляції й адаптації запозичень. Більшу частину запозичень становлять англіцизми, що характерно не тільки для української, але й для китайської мови.

Ключові слова: запозичення, англіцизми (англомовні запозичення), фонетична та фонологічна асиміляція, адаптація.

Tykhonova O. Ph. Phonetic and phonological assimilation of Anglicisms as a common feature of adaption of non-cognate languages (Ukrainian and Chinese).

The article is devoted to the analysis of the process of phonetic and phonological assimilation and adaptation of English loan-words in Ukrainian and Chinese languages.

Key words: loan-word, anglicism, phonetic and phonological assimilation, adaptation.

У XIX – на початку XX ст. велика увага приділялася причинам іншомовних запозичень, але не було достатньої зорієнтованості на встановлення зв'язку причин запозичення з процесом освоєння слова в мові – реципієнті. Тільки у другій половині XIX ст. почала розроблятися теорія асиміляції іншомовного запозичення. Так, А. Шлейхер висунув ідею поділу іншомовної лексики за ступенем її адаптації в мові. Проблему ж поділу всього процесу освоєння іншомовного запозичення на етапи ще не було порушено як в українській, так і в китайській мовах.

В останніх мовознавчих дослідженнях, пов'язаних із проблемою запозичення, загальний процес освоєння іншомовного слова почали поділяти на окремі етапи. До сьогодні ще не було зроблено спроби проаналізувати долю конкретних запозичених слів на основі їх диференційних ознак з урахуванням причин запозичення. Сучасні вчені при визначенні ступеня асиміляції й адаптації іншомовного слова орієнтуються на мову, але не враховують фактично ступінь адаптації запозичення пересічними носіями мови, тобто в реальній мовленнєвій практиці, що не дає можливості зробити повний і вичерпний опис складного процесу освоєння іншомовних слів в китайській і українській мовах.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. У зарубіжній і українській лінгвістиці проблемі збагачення мови численними іншомовними словами присвячено роботи Л. Кислюк, О. Потебні, І. Огієнка, С. Семчинського, Ю. Жлуктенка, Л. Лисиченко, О. Муромцевої, Б. Ажнюка, О. Ахманової, Ю. Сорокіна, Л. Крисіна, Е. Хаугена, У. Вайнрайха та ін. Серед сучасних вітчизняних лінгвістів, які висвітлили питання запозичень і зокрема аббревіатурних в українській мові, можна назвати В. Сімонок, Л. Кислюк, Н. Попова, Л. Архипенко, Т. Рудакова.

Актуальність теми дослідження зумовлена відсутністю комплексних зіставних досліджень української і китайської мовних систем, незважаючи на те, що останніми роками істотно активізуються процеси проникнення англійських запозичень у зазначені мови.

Мета статті полягає у виявленні фонетичних і фонологічних особливостей запозиченої лексики китайської і української мов шляхом дослідження особливостей інтеграції різних видів запозичених лексичних одиниць у китайську та українську мовну системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість мовознавців визначає, що запозичення – це повне чи часткове використання лексичних одиниць інших мов, а також сам процес переходу елементів з однієї мови

до іншої. Узаємодія двох мов найчастіше відбувається саме на лексичному рівні.

Запозичення як складова частина лексики знаходяться у процесі зміни і розвитку, можуть удосконалювати свою форму. Запозичувати можна не тільки слова та елементи іншомовних слів, а й скорочені варіанти чи аббревіатури номінативних одиниць.

Запозичена лексика – це один із виявів мовної взаємодії народів. Той чи той вплив однієї мови на іншу завжди пояснюється історичними причинами: війни, завойовування, подорожі, торгівля та ін. зумовлять більш чи менш тісну взаємодію різних мов. Інтенсивність появи нових запозичених слів у різні періоди дуже різна. Залежно від конкретних історичних умов вона то збільшується, то зменшується. Ступінь впливу однієї мови на іншу при цьому значною мірою залежить від мовного фактора, а саме: від ступеня близькості взаємодіючих мов, тобто від того, чи є вони близькоспорідненими чи ні [1, 209]. Проте у сучасній лінгвістиці чітко простежується тенденція до появи значної кількості запозичень англійського походження (англіцизмів). Саме цей чинник привернув нашу увагу, бо на часовому зрізі кінця ХХ – початку ХХІ ст. дві неспоріднені мови, такі як українська і китайська, можуть бути зіставлені саме завдяки наявності англіцизмів та скорочень англійського походження як виду запозичень.

Енциклопедія української мови дає таке визначення англіцизму: “англіцизм – різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів тощо, які запозичені з англійської мови або перекладені з неї чи утворені за її зразком. Англіцизми переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження: фонетичні (*джерм, імідж*), словотвірні (*смокінг, маркетинг*), семантичні (*яструби* – політики, прихильники жорстокого агресивного курсу у різних країнах). Ряд англіцизмів позначають національні (англійські, американські) реалії: *Скотланд-Ярд* (англійська реалія), *діснейленд* (американська реалія), а також предмети і явища в галузі спорту, техніки, економіки, політики” [6].

Англіцизми в системі української мови, як і запозичення англійського походження в китайській мові, мають здатність до асиміляції в новому лінгвістичному середовищі задля інтегрування в систему реципієнта. Еволюція запозичень в українській мовній системі відбувається відповідно до законів української мови на фонетичному, графічному, граматичному, семантичному рівнях. Процес асиміляції нових слів має важливий соціолінгвістичний аспект, пов'язаний з особливостями освоєння іншомовної лексики різними соціальними групами носіїв мови. Фонетичне та графічне адаптування мають першорядне значення для успіху подальшої асиміляції – втрати запозиченим словом свого первісного іншомовного вигляду. У міру можливості зберігаються фонетичні та фонологічні особливості англійської мови [1, 104-106]: при

написанні іншомовних слів не вводяться літери, які не відповідають звукам, властивим цій мові. З іншого боку, необхідно враховувати факт неминучості субституції звуків англійського слова відповідними звуками української мови, які, як правило, відрізняються від них в тій чи тією мірою у фонетичному й фонологічному відношеннях. Таким чином, можливе тільки певне наближення конкретного англійського слова, його фонетичних та фонологічних характеристик до типічних характеристик українського аналога. Англійське *May* – аналог українського *Мері*. Як ілюстрацію можна навести застосування повної або часткової транслітерації: передача міжзубного англійського *th* літерою *m* (*Tackerau* – *Текерей*, *Thatcher* – *Тетчер*). Повною мірою використовуються можливості української фонетики та фонології, тобто фонологічних розрізень і протиставлень, характерних для рідної мови.

Проблеми графіки неможливо відмежувати від фактів специфіки фонетичного та фонологічного порядку. Літера – це засіб зображення звука, а звук – це репрезентант фонем певної мови. Одночасно варто пам'ятати, що в основі української графеміки, яку звично називати фонетичною, лежить по суті фонологічний принцип, що стосується, як правило, й усіх інших систем цього роду. Це означає, що графічні знаки, а в окремих випадках, і їх комбінації співвідносяться з фонемами англійської мови. “Літерофонемі” можуть лише в якомусь наближенні передавати фонемну структуру англійських слів, тому що в кожній мові діє своя специфічна фонологічна система. У такій ситуації висувається на перший план звукова (а не фонемна) цінність літер. “Літерофонемі” перетворюються в “літерозвуки”. Саме як такі вони сприймаються в процесі переносу слова з його фонетичним складом з однієї мови в іншу. Відбувається субституція звуків оригіналу звуками, а водночас і фонемами мови-рецептора і, нарешті, чим і завершується вся процедура, – відповідними графічними знаками цієї мови. При цьому часто фонологічні розрізнення характерні для мови оригіналу (*Mary* – *sherry*, *Mepi* – *шері*, пор. ще *Cantbury* – *Кентербери*: три англійські фонемі, позначувані трьома літерами – *a*, *e*, *u*, передані в українській транскрипції однією літерофономою “*e*”). Зрозуміло, що в такій графічній системі, як англійська, певні літери набувають своєї конкретної фонетично-фонологічної значущості тільки в синтагматиці (*a*: *grass*, *bell*, *bad*).

Грамматична асиміляція англійських слів пов'язана з категоріями роду, числа, про які було згадано раніше, а також з відмінюванням іменників, прикметників та дієвідмінюванням дієслів. Як правило, слова набувають граматичних категорій мови-реципієнта незалежно від присутності або відсутності в мові-донорі та втрачають своє граматичне значення. При порівнянні двох мовних систем, що контактують, найменш серйозні розходження між англіцизмами в українській мові та їх етимонами в англійській спостерігається в категорії числа, найбільш – у

категорії роду. До розряду морфологічної асиміляції можна віднести процес словоскладання англійських слів у моменти їх запозичення в українську мову. До цієї групи лексиколізованих запозичень належать слова на зразок: *вокзал (Vauxhall)*, *футбол (football)*, *трамвай (tramway)*, у яких обидві частини складного англійського слова ввійшли в єдине слово в українській мові; *бейдевінд (by the wind)*, *делінд (delint)*, до складу яких увійшли іменник, прийменник; слова, утворені словоскладанням лексем коротких речень – *аврал (over all)*, *полундра (fall under!)* та інші.

Варто зазначити, що найбільш розповсюджений спосіб асиміляції запозичень у мові-реципієнті – фонологічний, він типовий як для української мови, так і для китайської мови.

Асимілюючись в китайській мові, іноземні лексичні одиниці переоформлюються відповідно до внутрішніх законів її розвитку, змінюється їх звуковий склад відповідно до фонетичної системи китайської мови (якщо вони мали у своєму складі звуки, не характерні для китайської фонетичної системи), запозичення набувають нових значень.

Серед причин виникнення запозичень можна виділити дві головні [4, 11]: перша – необхідність вираження нових значень, які раніше не існували мові; друга – це потреба в оновленні й увиразненні, заміні старих лексичних одиниць на нові, більш марковані. Варто враховувати і вплив часу, популярність, моду на іншомовні слова та вислови. У першому випадку лексичні запозичення не мають синонімів, а в другому – як наслідок запозичення з'являються синоніми. Найбільш розповсюджений випадок, коли запозичене слово передає лексичне значення та зберігає стилістичні особливості.

Основним засобом збагачення словникового складу китайської мови протягом її розвитку було утворення нових слів на базі існуючого в ньому будівельного матеріалу. Разом з тим ще більшого значення набуває інше джерело поповнення словникового складу мови – іноземні запозичення **外来** *wailaici* (дослів.: “слова, що прийшли ззовні”).

Хоч кількість іншомовних запозичень у китайській мові з кожним днем зростає, однак вона не така значна, як в українській та інших європейських мовах. Це пояснюється двома головними факторами: по-перше, це найтриваліше перебування країни в феодальних стосунках, звідси відносна замкнутість, закритість Китаю; по-друге, лінгвістичними причинами (склад мови, ієрогліфічна писемність). Починаючи з кінця XIX століття інтенсивні контакти Китаю із зовнішнім світом (як наслідок політики відкритості) спричинилися до того, що кількість іноземних запозичень у китайській мові збільшилася. В останні 20 років з'явилися нові слова:

迪斯科

disike

“*диско*”

拉力塞   *lalisai*   “*пали*”

Іноземне слово, потрапляючи в китайську мову, втрачає свою внутрішню форму, стає простим сполученням декількох фонем, що не викликають у китайця, який уперше чує їх, ніякого уявлення про відповідне поняття. І навпаки, скажімо, не кожен українець здогадається, що китайське **格里夫** *gelifuna* є транскрипцією слова «гривня»: занадто значна різниця в звучанні. Проте це слово міцно увійшло в словниковий запас і служить повноцінним засобом спілкування китайців в Україні. Або, наприклад, **咖** *kafei* *кава*, де є навіть однакова приголосна “*k*”, або **坦克** *tanke* *танк*, де є дві однакові приголосні “*t*”, “*k*” [2, 11].

Нині в Китаї відбувається активна «американізація» мови. Сучасна китайська молодь замість **我打**, що значить «зателефонуй мені», говорить просто “call **我**”. А такі англійські слова, як: yes, 'OK, DJ, bye-bye, Mister – узагалі стали нормою китайської мови [3, 224].

Артикуляційна база китайської мови для нас значно складніша в порівнянні із західними мовами, тому що тут ми маємо справу не тільки з артикуляційними особливостями звуків і звукових сполучень, але і з незвичним для нас модулюванням мови, тобто зміною руху тону голосу на кожному складі.

В українській мові кількісна будова складу досить широка: у нього може входити від одного до семи звуків, порівняйте: *а, погляд, дощ, надія*. При цьому послідовність звуків у складі більш вільна і різноманітна. Будова китайської мови характеризується визначеною структурою. Кількість звуків у китайському складі не перевищує чотирьох, і їхня послідовність чітко закономірна. Китайська фонетична система відрізняється від української цілим рядом особливостей, що стосуються як системи звуків, так і структури складу. Щодо граматичного рівня, ці дві мови не можуть бути порівняні. Але ми можемо стверджувати, що процес фонологічного адаптування відбувається за загальними принципами.

Висновки. Отже, англіцизми в системі української мови, як і запозичення англійської мови походження в китайській, мові мають здатність до асиміляції в новому лінгвістичному середовищі задля інтегрування в систему реципієнта. Еволюція запозичень в українській мовній системі відбувається відповідно до законів української мови на фонетичному, графічному, граматичному, семантичному рівнях; асиміляції запозичень у китайській мові також протікає за внутрішніми законами китайської мови.

Інтенсивність процесу адаптації визначає актуальність проблеми та необхідність її подальшого вивчення.

Література

1. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М., 1959. – 213с.
2. Кленин М. Д. Иноязычные заимствования в современном китайском языке / М. Д. Кленин // Мир китайского языка. – 1998. – №2. – С.8-12.
3. Семенас А. Л. Лексика китайского языка. – М.: Муравей, 2000. – С. 210-229.
4. Радук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Радук // Дивослово.– 2002. – №4. – С. 110-115.
5. Українська мова. Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови). – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
6. 代典-商印。 – 1996年。 - 北京。 – 2150。

УДК 811.161.1'373

Г. В. Токарев

ВЕРБАЛИЗОВАННЫЕ СИМВОЛЫ КУЛЬТУРЫ

Токарев Г. В. Специализированные лексические средства кодирования культурного знания: квазисимволы и квазистандарты.

У статті йдеться про процеси, пов'язані з установленням семантичних зв'язків між квазисимволами та квазистандартами; сукупність квазисимволів і квазистандартів, що репрезентують відповідний концепт, розглядається як така, що утворює своєрідну сітку взаємозв'язків і відображає особливості тієї чи тієї культури.

Ключові слова: квазистандарт, квазисимвол, мова, кодування культурного знання.

Tokarev G. V. The specialized lexical means of coding the cultural knowledge: quasisymbols and quasistandards.

The article deals with the processes connected with the ascertainment of semantic links between quasisymbols and quasistandards; totality of quasisymbols and quasistandards that represent corresponding concept is considered as the one that forms peculiar net of correlations and reflects the specifics of one or another culture.

Key words: quasistandard, quasisymbol, language, different cultural codes.

Любой тип концептуальной информации может быть репрезентирован и подведён под ту или иную категорию. Та или иная культурно маркированная языковая единица может соотноситься как с референтом, так и с идеей. Поэтому процесс категоризации культурной информации имеет по меньшей мере два вида.

Первый вид, когда языковая единица имеет референциональную соотнесённость, использует традиционную модель лексической категоризации. Например, культурно маркированный смысл «крестьянин, освобождённый от уплаты подати за землю» репрезентируется словом (структурный аспект лексической категоризации) – субстантивированным существительным **белопашенный**. Данное слово входит в лексико-тематическую категорию «Земледельцы», формирует антонимическую: **белопашенный** – **тягловой**, синонимическую: **белопашенный** – **бестяглый**, **нетяглый**, гиперо-гипонимическую: **белопашенный** – **земледелец** категории.

Культурно маркірованні мовні одиниці, що стосуються тільки до світу ідей (другий вид категоризації культурної інформації), мають дві ступені категоризації. На першій ступені той чи інший зміст втілюється в значенні мовного знаку: він оформляється в вигляді конотації. На другому етапі даний знак функціонує як той чи інший культурний зразок, символ. При цьому культурно маркірована мовна одиниця стає константою, універсалиєю для лінгвокультурної групи.

Етапи категоризації цього виду розділені великим часовим проміжком, оскільки процеси еталонізації, символізації пов'язані з тривалою роботою колективного свідомості, що відображає генезис культури.

Символічне значення народжується саме з коннотативного. Проілюструємо це положення прикладом.

Так, використання російської лінгвокультурної спільнотою слова *овечка*, спостереження за референтом породжує конотації «слабкість», «роботність». Процес виникнення коннотаций характерний для першого етапу культурної категоризації. На другому етапі коннотации даного слова змінюють свій статус: переходять до зони денотації; дане значення для членів мовного колективу стає культурною константою, зразком робочого, безвідповідного людини.

Формування мовного символу *мозоль*, з однієї сторони, обумовлено культурними значеннями, що знаходять своє відображення в коннотациях слова, з другої – сам символ стає елементом матеріальної культури.

В результаті такого інтерактивного взаємодіяння мови та культури, двох семиотических систем, культурна інформація кодується мовними засобами, а мовні знаки отримують здатність виконувати функцію знаків культури. Втілення мови в культуру здійснюється за допомогою мовних стереотипів, квазіеталонів, квазісимволів, культурно маркіованих мовних одиниць, експліцируючих в повній формі культурні установки. Таким чином, вербальні знаки формують, з однієї сторони, мовні, з другої – культурні категорії.

Квазістереотипи, зафіксовані внутрішніми формами, можуть стати базою для формування квазіеталонів та квазісимволів.

Квазісимвол або квазіеталон в свою чергу організує квазістереотипи. Наприклад, квазісимвол *пот* організує квазістереотипи, репрезентивовані поряд стійких одиниць: *пот градусом; все потом вийде; от поту раскис; работай в поте лица; много поту, но мало проку; не от росы урожай, а от поту; не столько роса с неба, сколько пот с лица; пот ключом льёт, а жнец своё берёт* і др.

В. Н. Телия отмечает, что семантика квазисимволов и квазиэталонов специфична: слово в этом случае указывает не на референт (обозначенный предмет), а на какую-либо идею, репрезентированную образом данного референта. Символ опирается на содержание, которое служит планом выражения для более сложного, культурно значимого значения. Например, квазисимволы **вол**, **бык** указывают не на домашнее тягловое животное, а на идею максимального проявления сил при выполнении трудовой деятельности – идею, которая репрезентируется образами этих животных.

Глубинность и многомерность семантики языкового символа выражается в том, что символ никогда не может полностью реализовать свои значения. Например, квазиэталон **как негры** имеет значение «человек, выполняющий тяжёлую, грязную, подневольную работу; много работающий и прочее». Тот или иной контекст актуализирует некоторые из названных сем. Однако данный квазиэталон может иметь и иное значение. Так, А. С. Серафимович в рассказе «Семишкура» использует значение данной единицы при описании людей, выполняющих тяжёлый, подневольный труд: **«Но больше всего едкая пыль въедается в людей, – негритянское царство, где нет лиц, а лишь сверкающие белки да зубы»**. Авторское использование квазиэталона **негр** «тот, кто занимается тяжёлым физическим низкооплачиваемым трудом», во-первых, меняет интерпретацию внутренней формы: негр (тёмнокожий) не по естественному цвету кожи, а от пыли, во-вторых, актуализирует новые смыслы, отражённые потенциальными семами «обезличивание, нивелирование человека», «постоянная, бессмысленная работа».

Углубление семантики квазисимвола осуществляется путём абстрагирования прямого значения: происходит расширение значения. Так, **пflug** изначально являлся символом земельного труда, позже значение расширяется – **пflug** становится символом труда вообще.

Семантика квазиэталона и квазисимвола характеризуется антропоцентричностью, культурной маркированностью, образностью и экспрессивностью. Компоненты значения репрезентируют многомерную информацию о ценностях, стандартах и стереотипах, установках, сформированных данной лингвокультурной общностью, хранят продукты эмоционального переживания явлений действительности.

Языковые символы являются устойчивыми координатами, константами данного лингвокультурного пространства. Они обобщают и организуют квазистереотипы, отражают доминанты языковой интерпретации тех или иных аспектов действительности. Они закрепляют наблюдения, которые стали житейскими правилами.

Языковые символы могут репрезентировать стереотипные представления об окружающем мире (квазисимволы) или о качествах человека (квазиэталоны).

Так, квазисимволы трудовой деятельности: *весна, голова, дом, заря, спасибо, земля, зерно, живот, колос, лето, мозоли, нива, осень, плоды, поле, пора, пот, пуп, плуг, спина, соха, страда, топор, хлеб, хомут, утро, хребет* – отражают представления о процессе трудовой деятельности, его видах, способе, времени, месте его осуществления, результатах труда.

Квазиэталонны объективируют представления о мере затрачиваемых человеком усилий в процессе труда, степени владения мастерством и др.: *вол (бык), как белые люди, дурак, золотые руки, Золушка, как машина, муравей, как негры, как папа Карло, пчела, как рабы, Фигаро*.

Как можно заметить, квазиэталонны, в отличие от квазисимволов, всегда экспрессивны. Ср.: *зерно* – символ результата труда – и *пчела* – эталон человека, много работающего на пользу общества, вызывающий положительную оценку и одобрение. Как видим, в значение квазиэталона включена положительная оценочная и одобрительная эмотивная семы.

Репрезентации тех или иных слотов квазисимволами и квазиэталоннами образуют ряды, члены которых связаны тождественными, эквивалентными, привативными отношениями. Языковые символы организуют массивы квазистереотипов в культурный тезаурус, объединяя несколько лингвокультурем (лингвосемиотических рядов), объективированных средствами различных культурных кодов. Эти процессы связаны с установлением семантических связей, с одной стороны, между квазисимволами и квазиэталоннами, с другой – с соотносимыми с ними квазистереотипами. Совокупность квазисимволов и квазиэталоннов, репрезентирующих тот или иной концепт, образует своеобразную сеть взаимных связей и отражает особенности той или иной культуры. Рассмотрим ряды квазисимволов и квазиэталоннов.

Процесс трудовой деятельности символизирует слово *хомут*, которое выражает идею тяжести, принужденности трудовой деятельности, отрицательного восприятия труда (см. подробнее выше). Данный квазисимвол обобщает вербализованные представления о труде, нейтрально или отрицательно его интерпретирующими, в рамках:

а) акционального кода – как пути, повседневных занятий, действий, требующих максимального проявления сил: *тяглый, тянуть, тягло, маятис, маячить, усиловать, спешити, поди-ка попляши, работать на гребях* и др.;

б) антропоморфного кода – как человека, выполняющего те или иные функции, проявляющего чувства, связанного определенным типом социальных отношений: *работа с зубами, а лень с языком; работа дураков любит; работа молчит, а плеча крехтят* и др.;

в) фетишного кода – как падающего или покрывающегося плесенью предмета: *у него дело из рук валится; работа в руках плеснеет* и др.;

г) анимического кода – как трудовой деятельности, представленной образами тех или иных природных стихий: *гора дел; вертеть горами; свернуть горы; «Труд... – это море бездонное»* (Н. Михайловский) и др.

Квазисимвол *хомут* связан привативными отношениями с квазисимволами: *дом, голова, земля, нива, поле, соха, топор, плуг*.

Квазиэталонны отражают компрессированные ценности человеческого сознания, типичные представления о тех или иных явлениях действительности. Квазиэталонны первыми приходят на ум при ответе на вопросы типа: «Как называется человек, обладающий качествами .., свойствами .., делающий что-либо?» На этом основании можно предположить, что они репрезентируют прототипы. Так, вербализованные представления об опытном человеке: *опытный, бывалый, выдавший виды, обстрелянная птица, обстрелянный волк, старый волк, искушённый, умудрённый, матёрый, наторелый, видалый* и др. могут быть обобщены и ёмко образно представлены квазиэталонном *стреляный воробей*.

Формирование того или иного квазиэталона, репрезентирующего прототип категории, опирается на практический опыт, наблюдения человека за действительностью либо на архетипические представления, априорно передающиеся от поколения к поколению. Так, наблюдения за поведением птиц легли в основу формирования прототипов рано или поздно встающего или ложащегося спать человека и вербализации их квазиэталонами *жаворонок, сова*.

Прототипический характер квазиэталонны подтверждается рядом их функциональных, номинативных характеристик.

Квазиэталонны обладают высоким продуцирующим потенциалом. Они часто выступают в роли ономаσιологического базиса при образовании слов и устойчивых единиц. Ср.: *попугай → попугайничать, обезьяна → обезьянничать. Волк → не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел; волка ноги кормят; с волками жить по-вольчьи выть. Ворона → ворона в павлиньих перьях, белая ворона, ни пава ни ворона*.

Квазиэталонны частотны в речи носителей языка. Они широко используются в различных речевых жанрах (особенно в прецедентных текстах), выступают в качестве названий произведений, что свидетельствует об их текстообразующих функциях.

ТЕРМІН «РУСЬКА МОВА» В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МОВИ

Фаріон І. Д. Термін «руська мова» в контексті історії мови.

У статті досліджено термін «руський язык (мова)» у контексті історії української мови та формування мовно-етнічної свідомості*. Усталення терміна тривало на тлі реформаційних рухів XVI – XVII століття та розвитку опозиційних відношень до термінів «слов'янська» та «польська мови».

Ключові слова: лінгвономен, етноатрибутив, термін «руський язык (мова)», мовна опозиція, мовно-етнічна свідомість.

Pharion I. D. The term “Rus Language” in the context of language history.

Article studies the term “rus language” in the context of history of Ukrainian language and formation of language-ethnic awareness. Term formation lasted against the background of reformation movements of XVI–XVII centuries and development of oppositional attitudes to terms “Slavonic” and “Polish” languages.

Key words: lingvonomen, ethnoattributive, term “rus language”, language opposition language-ethnic awareness.

Термін *руський* здебільшого був об'єктом аналізу у працях істориків, етнологів та принагідно філологів. Однак поза межами їхніх студій залишалася знакова сполучуваність цього етноатрибутива з лінгвономеном «мова» в історичному контексті. Наша розвідка має на меті не лише розкрити смислову наповненість, продуктивність та валентність етноатрибутива *руський* з лінгвономеном *мова*, але й через цей складний термін-концепт простежити формування мовної свідомості наших предків.

Провідним етноатрибутивним складником лінгвономена *мова* від XI до XVIII століття (на Заході України та Закарпатті в XIX–XX століттях) був похідний від хороніма *Русь* відносний прикметник *руський*, який відповідно до ССУМ XIV–XV століття, КІС XVI – першої половини XVII століття і практики вживання у XVII столітті існував у низці фонетичних варіантів: *руский, рускии, роускии, роуский, русскіи, руски, роуски, руськии, рускіи, роускы, рускыи, русьскыи, рускій, руський, русскый, рускій*. Словник староукраїнської мови XIV–XV століття фіксує етноатрибутив *руський* в 11 різних фонетико-правописних варіантах та 61 граматичній формі, наприклад *роуски(м) языко(м)*, у чотирьох значеннях «який стосується східнослов'янських земель, що входили до складу Королівства польського і Великого князівства Литовського», «давньоруський», «який стосується східнослов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського», «у значенні іменника середнього роду» [ССУМ 2, 308]. Прикметно, що це вторинне, розширене, а не первісне значення терміна *руський*. І ось чому.

Руський – єдиний термін етноатрибутив, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію (ендоетнономен) українцям, попри всі політичні маніпуляції навколо нього у XVIII–XXI століттях. Етнонім *русь* у множині, *русин* в однині вперше фіксує «Повість временних літ» під

* Збережено особливості правопису автора.

911–912 рр. у договорах 911 р., а пізніше 944 р. з Візантією. Як твердить Нестор, Русь – це поляни: «*Поляне, ꙗже нынѣ зовемат Русь*» [ПСРЛ 2, 18]. Полянська земля – це сучасна Київщина, Переяславщина, з кінця XII століття – Чернігівщина. До XIII століття ні Новгородська, ні Смоленська, ні Володимиро-Суздальська, ба навіть Галицько-Волинська земля *Руссю* не називалися. На початку XIII століття постає поняття Галицько-Волинська Русь, а володар цього князівства величається «*самодержцем всієї Руси*» [УСПД X–XV 1, 23; 4, 16, 21, 16–30]. Аналізуючи етноад'єктив *руський*, слід брати до уваги характерний для його структури суфікс *-ск-* зі значенням належності. Саме цей суфікс є показником типових земельно-власницьких взаємин часів Руси. Первісно «*руським*» називали лише *київського* князя, визначаючи його як володаря власне Руської землі, на противагу до князів галицьких, новгородських, полоцьких [2, 153–154]. Як зауважує І. Огієнко, «*Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину – це була тільки державна назва, до того, можливо, й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти*» [13, 63].

Показовими щодо етнічного наповнення цієї назви є історичні роздуми М. Брайчевського. На думку історика, етнічний складник у феодальній Русі знайшов свій найповніший вияв у міжусобній боротьбі за владу і землі, позаяк взаємини між князівствами були різними саме з огляду на їхню етнічну характеристику: «*...Володимиро-Суздальські князі прагнули до збереження свого впливу в Рязані, Муромі, Ярославлі, претендували на зверхність над Новгородом, але виявляли цілковиту байдужість до Чернігова, Переяслава, Полоцька, не кажучи вже про Галич і Волинь. Натомість волинські князі дуже ретельно пильнували Берестя, Туров, Пінськ, добивалися влади над Галичиною й Поділлям, простягали свої претензії аж до Києва і Чернігова, але були цілком байдужими до значно ближчих Слуцька, Мінська або Полоцька. Сферою ж інтересів полоцьких князів, починаючи від виділення Полоцької землі в окремий уділ, були землі полочан і дреговичів – Мінськ, Вітебськ, Луцьк, Друцьк та ін.*» [3, 362–363, 364].

Однак цей принцип етнічності як основний історичний рушій розвитку нації і держави не діє як абсолют у назві мови – *руська*. Натомість вона стала спадкоємицею політичного означення Руської імперії, набувши вторинного розширеного значення – східна і православна: українська, білоруська і російська. А. Кримський, акцентуючи на чужоназві, відзначав: «*Східнослов'янську сім'ю звать інакше р у с ь к о ю, за іменням тієї «руської» (цебто нармансько-варязької) династії, яка в київський період панувала з Києва над усіма східнослов'янськими племенами*» [7, 16–38, 21]. Зокрема, у XV–XVI століттях в європейській

лінгвістиці *руську мову* трактували по-різному: Т. Бібліандер *руську* трактував як *українську* та *білоруську* разом, П. Статоріус поряд з *польською* літературною мовою виділяв діалекти *мазовецький, руський* (український) та *литовський* (білоруський); А. Могорич згадує *московську* та *руську* мови. Прикметно й те, що в московському перекладі XVII століття книжок українського письменника Й. Галятовського «Небо новое» (1665) та К. Ставровецького «Зерцало богословія» (1692) зазначено, що їх перекладено з *білоруської* мови, ділові матеріали від 1599 до 1637 року, зокрема з канцелярії Б. Хмельницького, подані як «Списокъ съ бѣлоруского писма» [8, 67-68; Ак.ЮЗР т. 14, 165].

У XIX столітті засновник славістичної науки І. Домбровський у праці «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» (1822) розрізняв лише групу мов «*Russica*», П. Шафарик у групі «*Russen*» (1836) виділяє дві підгрупи: а) «*Russen*», б) «*Russniaken (Ruthenen), Kleinrussen* (малоруський)», а В. Копітар (1836) виокремлює «*linguae ruthenica*» і «*linguae russica*», не згадуючи про білоруську, А. Шляйхер у *руській групі* виділяє «*великоруську*» і «*малоруську*» галузь, Ф. Палацький (1836) до східної групи долучає «*русь і болгарів*», у В. Ягича «*північно-східна галузь*» – це «*руські слов'яни*», за Г. Гіртом (1905) «*das Russische*» (Руське) поділяється на два великі діалекти: «*das Kleinrussische oder Ruthenische*» (малоруське чи рутенське) на півдні і *великоруське* на півночі. *Білоруське* – це видозміна великоруського на заході, Я. Розвадовський (1915) наголошує на загальному чи широкому значенні слова *руський* як північно-східний чи коротко східний, що охоплює мови російську, чи великоруську, білоруську і малоруську, а також у вузькому значенні *руський* – це *український* [14, 48-115].

Причини такого розширеного значення етноатрибутива *руський* систематизував О. Тараненко. Вони мають позамовний характер, ба більше – ідеологічно-політичний. Розширенню значення лінгвономена *руський*, а потім і його спотворенню сприяла низка чинників: 1) проживання східних слов'ян у межах спільних державних утворень (Русь, Велике князівство Литовське, Московія-Росія, СРСР) – назви Мала, Велика, Біла Русь були спадкоємними назвами часів могутньої Русі; 2) наявність у них спільної літературної церковнослов'янської мови; 3) наявність спільної православної (руської) церкви і перенесення 1299 року церковної митрополії до Володимира на Клязьмі, а в середині XIV століття до Москви з титулом «*митрополит всея Руси*». Окремо виділю останній як найбрутальніше сфальсифікований факт: носієм «*русского языка*» щонайменше з XVIII століття «*і ніби правонаступником руської державності став [...] усвідомлюватися тільки один зі східнослов'янських народів...*» – російський. Термін став не лише засобом зміни масової свідомості, але й вплинув на свідомість, як зауважено вище, не тільки російських науковців. «*Звідси недиференційоване оперування терміном*

руський у двох об'єднувальних значеннях: а) «руський і російський» (пор. напр.: «Словарь русского языка XI – XVII вв.) і б) «східнослов'янський»» [16, 280-286, 282]. Так термінологічна маніпуляція з політичною метою заклала основи офіційної радянської (розумій російської) теорії про так звану «спільноруську», «спільносхіднослов'янську», чи «давньоруську» мову.

Щоб уникнути цієї термінологічної плутанини і підміни прикметника старої етнічної назви *руський* ад'єктивом *русский* «російський», В. Німчук пропонує «відповідний давній етнос та його мову [...] позначати прикметником **давньосхіднослов'янський** (народ, народність, мова), а сукупність протоукраїнських говорів – **давньоруськоукраїнською мовою»** [12, 3-12, 5]. Гадаємо, що для аналізованої доби й аналізованої мови найвідповідніше вживати термін *руський* як усталений фонетико-правописний варіант, а не *русский* (як це роблять здебільшого російські вчені, хоч такого поняття і терміна не існувало взагалі, як і етносу) або ж так, як називано *русинів* у латиномовних джерелах, починаючи з другої половини XI століття – *рутенський* [9, 123].

Щонайменше з XVIII століття лінгвономен *руський* під впливом історичних обставин зазнає різних політичних конотацій. Зокрема, С. Смаль-Стоцький, заперечуючи чеському вченому М. Вайнгарту в його некоректному вживанні і трактуванні терміна «*ruský*» у «Граматичі» М. Смотрицького як «*московський*», підкреслює: «*Нехай Вайнгарт і інші слависти не баламутяться тим, що Смотрицький свою мову називає руською, нехай тому не дивуються. Українці від часів Київської Русі називали себе завжди і правильно русинами, а свою мову руською. Так називали себе ще донедавна звичайно галицькі і буковинські українці Підкарпатської Русі, розуміючи докладно – як і за часів Смотрицького – відрубність своєї руської мови від російської (московської)*» [15, 117].

Зауважимо, що в Московському князівстві атрибутив *русский* (з двома «с», що для української мови було винятковим явищем) при означенні літературної мови називав *церковнослов'янську* мову, себто *русский* і *словенский* – це термінологічні синоніми, тоді як в українській дійсності *руський* і *словенський* – це антоніми. Промовисто свідчить про це міркування А. Филиповича, висловлене у його «Диариуші» (1646). Автор відрізняє «славенскую» мову від «рускоюю» так само, як поляки – польську мову від латинської: «*з'ты(х) причинь ѿ(д) одного гре(ц)кого РѢ(с) словенки(м) и рѢски(м) а поляки лати(н)ски(м) и по(л)ским Ъзыка(м) ведл Ѣгь народѢ и потреби литера(л)но кни(г) заживаючи двоѣмъ Ѣю ꙗкобы вѣрѢ чинили...*» [1, 232].

З другої половини XVII століття під впливом «масової експансії південно-західноруської культури на великоруську територію» також виникає, як висловився Б. Успенський, «штучний характер[...]»

великоруського простого язика з його вихідною зорієнтованістю на просту мову» [17, 85, 96]. Наслідком цього аж на 200 років пізніше, ніж в Україні, щойно у другій половині XVIII століття, з'являються в Росії «*церковнославянско-русские словари*» [17, 105]. Крім того, етнонім «*русские*», на відміну від субстантивних самоназв усіх слов'янських народів, є атрибутивом, що, відповідаючи на запитання «чий?», виражав поняття ординської рабської підданости чи власности своєму зверхникові.

Цілком слушно назву мови, особливо в контексті окремоти споріднених мов, В. Німчук пов'язує зі самосвідомістю її носіїв, «*усвідомлення ними своїх мов як оригінальних, властивих тільки їм. Таке усвідомлення виражається (есплікується) по-різному. Нові мови позначають новими лінгвономенами або далі йменують так, як називали ту, з якої вони розвинулися (пор. *limba gotâna* «румунська мова», буквально «римська мова, мова римлян»)»* [10, 263]. Поширення і культивування цієї самоназви є свідченням етнічного рівня свідомости наших предків, що на зламі XVI–XVII століть під впливом фізичного винищення з боку степу, польського національного гноблення та внутрішнього релігійного протистояння трансформувалася в національну свідомість.

Якщо етносамоназва «*є найбільш чітким індикатором існування етносу*» [2, 181], то історія функціонування лінгвономена *руська мова* (язик) – це кардіограма етнонаціонального самоутвердження з усіма зигзагами історичної долі. У добу XVI–XVII століть *руська мова* була спадкоємицею давньоруської мови часів домонгольської Руси, що обслуговувала світські кола (юридичні акти, літописи, художня література) [11, 31]. Зокрема, у заголовках глосаріїв та словників, що збереглися у списках XIII століття, читаємо: «*А се имена жидовськаю роусьскы тълкована*», «*Рѣчь жидовскаго юзыка преложена на роускою...*» [10, 269].

Для Литовської доби (1320–1569 рр.), а далі Польської (1569–1654), коли українські та білоруські землі увійшли до Великого князівства Литовського, а відтак до Речі Посполитої, термін *руська мова* став спільним для українців та білорусів, що називали себе на ту пору «*старовинним етнонімом русинъ (чоловік), руска (жінка), Русь (збірне), а свою територію Русь*» [12, 7]. На це були ґрунтовні позамовні причини: а) проживання у спільній Руській державі від X до XIII століття; від XIV до середини XVI століття у складі ВКЛ (крім Галичини, Буковини, Підкарпаття); з другої половини XVI століття до кінця XVIII століття – у складі Речі Посполитої; б) спільна священна церковнослов'янська мова, себто православна культура. Утвердженню терміна *Русь* і *руський* на білоруських землях сприяло і те, що, опинившись із XIII ст. у складі Литви, «*жителі майбутньої Білорусі зіткнулися впритул з тими, хто «руссю» (в широкому розумінні) не був, а саме з етнічними литовцями. І це*

сприяло усвідомленню ними своєї єдності й відмінності від литовців» [2, 173-174].

Попри різні етноназви теперішніх українців і білорусів, у досліджуваній період їхня офіційна мова у ВКЛ називалася *руська*, позаяк постала на ґрунті літературно-писемної мови Русі – давньоруської мови, що увібрала в себе найбільшу кількість поліських живомовних рис. Згодом (від XVI ст.) визначальні українські риси (ікання, тверда вимова приголосних перед *e, u*, злиття давніх *i, y > u* на противагу до білоруських рис: акання, дзекання, цекання тощо) усе відчутніше виявляються в пам'ятках, протиставляючись поліським рисам [8, 69, 82]. Про тотожність називання мови, попри різність етносів та відмінність усного мовлення, свідчить переклад білоруса Ф. Скорини: «*Бібвля руска...*» (1519), створена «*к наученню людемъ посполитымъ руского языка*», С. Будного «*Катехисисъ ... для простыхъ людей языка руского...*» (1562) [5, 428, 432], а також наскрізні апелювання до «*власного езыка роуского*» в передмові до перекладу «*Євангелія*» В. Тяпинського (бл. 1580) з використанням експресивного атрибутива «*язиком прирожонымъ*» [УСДП XVI, 267-269].

Відповідно до КІС XVI–XVII століття, натрапляємо всього лише на 9 уживань атрибутива *руський* з лінгвономеном *язик* порівняно з частотнішими етноатрибутивами *словенський* – 34, *грецький* – 28, *латинський* – 13. Це переконлива світлина ієрархічного співжиття мов у XVI–XVII століттях. Однак, починаючи з XVI століття, етноатрибутив *руський* наполегливо пробиває собі дорогу в різні суспільні сфери, формуючи в офіційно-діловій царині виразну опозицію до польської мови. Знаковим щодо цього є основне формулювання «*Гадяцького договору Війська Запорізького з послами Речі Посполитої Польської про права з'єднаної з Польщею Південної Русі під іменем Великого князівства Руського*» (1658), де **терени держави і безпека грецької віри визначаються поширенням руської мови**: «*Вѣра Греческая древная сия и таяжде, съ якою старожитный (древный) Русский народъ до корони Полской приступилъ, дабы при своихъ прерогативахъ, сирѣчь преимуществвахъ и свободномъ употребленіи набожества прибывала, поки языкъ народу Руского засягаеть во всѣхъ градѣхъ, мѣстечкахъ и селахъ такъ въ коронѣ Полской, яко и въ Великомъ Княженіи Литовскомъ ...*» [Ак. ЮЗР, т. IV, 142]. Не випадково, а саме через свою особливу важливість це формулювання в розширеному вигляді було повторене в першій статті (серед 24) гетьмана Петра Дорошенка на з'їзді з польськими комісарами в Острозі 1670 року [Ак. ЮЗР, т. IX, 197, 199].

Проникає *руський* *язик* і в релігійну царину, вступаючи в опозиційність до слов'янської мови, про що найперше свідчить «*Пересопницьке Євангеліє*» (1556–1561) з характерною післямовою: «*прекладана изъ языка бѣлгар'ского на мовоу роускоюю*» [ПЄ, 392]. Зовнішнім поштовхом до цього стало друкарство та його супутнє творіння

– перекладацтво, тоді як європейська реформація з її етнічними орієнтирами стала основною внутрішньою пружиною виходу на кін історії *руської мови* в нерівному бою зі священною *слов'янською* (церковнослов'янською) мовою та державницькою *польською* мовою. Від ототожнення, відтак синонімного вживання і до протиставлення – такою є діяхронна крива взаємин між *руською* та *слов'янською* мовою від XI до XVII століття: «*А словенський язык и русский одно есть, от варяг бо прозвашася Русью ...*» [ПСРЛ, 20], у «Густинському літописі» (1623-1627) саме мова є визначальним ідентифікатором «*слов'янського народу*»: «*Проте, наскільки се нам відомо, всі народи слов'янські єдиного суть отця сини, бо єдиноголося мови їхньої показує, що вони є єдиним народом*» [УЛ XVII, 149]. Про синонімність термінів *руський* і *слов'янський* свідчить прагнення ієродиякона Йокима отримати копії Біблії «*по нашему языку руському словенському*» [6, 64]. Таке ототожнення, утілене через різні терміни, відображало загальнослов'янську метаєтнічну свідомість, означену спільнослов'янською самоназвою «*словени*». Загальнослов'янська свідомість певною мірою була наслідком кирило-методіївської традиції, культивованої Руською державою, однак із її розпадом формується новий тип відокремленої етнічної свідомості, означеної терміном *руський язык*.

Виразну етнічну опозиційність через *словенську* і *руську* мову спостерігаємо в рукописній передмові двомовного – *словенського* та *руського* – «Євангелія» (бл. 1580) В. Тяпинського. Автор, не заперечуючи слов'янської мови «*хай би їм (русинам – авт.) також властивої*», подає переклад *руською*, позаяк «*не влох, не німець*», а «*з-поміж них русин для них, русі, послугу чинить*» «*для ліпшої їхньої віри*», «*для ліпшого їхнього розсуду, надто ж і для їхнього навчання в тій недобре знаній словенській мові Євангелія...*». Наприкінці передмови автор резюмує: «*В чому всі інші народи, за їхнім прикладом, ледве аж у ці наші віки переконались і прийшли до того не без малого збурення та змагань, що слово Боже із латинських та інших письм почали перекладати й читати своєю-таки природженою мовою*» [УСДП XVI, 267-269]. Уже на протиставність цих мов натрапляємо у зверненні єпископа Й. Шумлянського до єпархіяльного духовенства (1687): «*Сія и въ той новой книжици судихомъ тупомъ изъяснити, и для снаднѣйшаго каждому вырозумѣнья, не Словенскимъ языкомъ, але нашимъ природжонимъ Російскимъ діалектомъ изволихомъ писати, архіерейско и пастырско всѣхъ вобще и кожного зособно упоминаючи, да пребудете въ тѣхъ яже вамъ здѣ наказующе пишемъ*» [Ак.ЗР, т. V, 197].

Визначальною характеристикою в ієрархії мов аналізованої доби є типове, часто вживане атрибутивно-експресивне означення *руського языка* як *прирожденного, природного*, тобто *рідного*, на відміну від п'ятнадцятьох суперлятивів, що означають *слов'янський язык*: *славний, широкий, велико-*

славний, стародавній, родовитий, dobroглавий, просторий, зацнійший, п'єкнійший, зв'язнійший, суптельніший, достаточніший, спасительний, святий, плодоноснійший...

Отже, метатермін *руська мова (язык)* в історії української мови відіграє роль терміна-концепта, з допомогою якого простежуємо еволюцію етнічної свідомості наших предків та провідну роль у цьому мови. На хвилі реформаційних рухів пізнього середньовіччя і в контексті суспільно-політичних обставин відсутності власної держави *руська мова* стає креативною опозицією до словенської та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнічної самосвідомості українців.

Джерела

- Ак.ЮЗР – Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – Спб., 1861–1892. Т.1–15.
- Ак.ЗР – Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Спб., 1846–1853. Т. 1–5.
- КІС – Картотека Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття, що зберігається у Львівському інституті українознавства НАН України
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження.Транслітерований текст. Словопоказчик. – Київ, 2001.
- ПСРЛ – Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – 2-е изд. – М. Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
- ССУМ XIV–XV – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1977–1978.
- УЛ XVII – Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. і вступ. стаття Крєкотня В. І.; ред. тому Мишанич О. В.]. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.)
- УСПД X–XV – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001 / [передм. Сліпушко О., Яременко В.; упор. прим. Сліпушко О.]. Т. 1. X–XV ст. – 632 с.
- УСПД XVI – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001 / [упор., передм., приміт. Шевчука В.]. Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. – 560 с.

Література

1. Анічєнка У. В. Беларуско-Ўкраїнська письмова-моўныя сувязі [рэд. П. Ф. Глєбка, М. А. Жаўтобрух]: [монографія] / У. В. Анічєнка. – Мінск: Навука і тєхніка, 1969. – 289 с.
2. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія: [монографія] / Василь Балушок. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. – 304 с.
3. Брайчєвський М. Вибрані твори. Походження Русі / Михайло Брайчєвський. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 597 с.
4. Генсьорський А. І. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй / А. І. Генсьорський // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т.V. – С. 16-30.
5. Грушевський М. Історія України – Руси. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI. – 667 с.
6. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці / Михайло Грушевський. – Київ–Львів, 1912. – 243 с.
7. Кримський Агатангєл. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Історія української мови: хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсєєнко]. Агатангєл Кримський. – К.: Либідь, 1996. – С. 16–38.
8. Мойсєєнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Рєчї Посполитої / В. М. Мойсєєнко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 67-82.
9. Наконєчний Є. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями: [монографія] / Євгєн Наконєчний. – Львів: Піраміда, 2004. – 349 с.
10. Німчук Василь. Південні давньоруські говори – основа української мови / Історія української мови: хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсєєнко]. Василь Німчук. – К.: Либідь, 1996. – С. 258–269.

11. Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 21-31.
12. Німчук В. В. Періодизація як напрямки генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3-12.
13. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К.: «Либідь», 1995. – 293 с.
14. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення / Історія української мови: хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко] / Степан Смаль-Стоцький. – К.: Либідь, 1996. – С. 48–115
15. Смаль-Стоцький С. Українська церковнослов'янщина / Історія української мови: хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко] / Степан Смаль-Стоцький. – К.: Либідь, 1996. – С.116-119.
16. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / Історія української мови: хрестоматія / [упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко] / Олександр Тараненко. – К.: Либідь, 1996. – С. 280-286.
17. Успенский Б. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка / Б. Успенский. – Москва: Изд-во Московского университета, 1983. – 143 с.

УДК 81-13:81'1:811.161.2 (09)

О. О. Фельчак

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ГЕНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Фельчак О. О. Лінгвістично-історичний аспект вивчення генетичних зв'язків слов'янських мов.

Статтю присвячено питанню генетичних зв'язків слов'янських мов у лінгвістично-історичному аспекті. Проаналізовано наукову спадщину мовознавців, які зверталися до проблеми генетичних зв'язків слов'янських мов. Розкрито внесок лінгвістів різних поколінь у розв'язання цієї проблеми.

Ключові слова: праслов'янська мова, спільносхіднослов'янська мова, класифікація слов'янських мов.

Felchak A. A. The linguistic – historical – graphic aspect of Slavonic languages genetic connections study.

The article is devoted to the problem of the genetic connections of Slavonic languages in the linguistic – historical – graphic aspect. The scientific heritage of the linguists who investigated the genetic connections of the Slavonic language is analyzed. The contribution of the linguists of different generations in the process of solving the problem mentioned above is revealed.

Key words: ancient Slavonic language, common East-Slavonic language, classification of Slavonic languages.

У лінгвістично-історичному аспекті генетичні зв'язки слов'янських мов у мовознавстві досліджено недостатньо. Аналіз відповідних праць свідчить про те, що в мовознавстві немає спеціальних студій, присвячених вивченню генетичних зв'язків слов'янських мов загалом. У лінгвістичних працях трапляються лише окремі міркування щодо поглядів деяких лінгвістів на походження слов'янських мов. Проте спеціальних лінгвістично-історичних робіт, присвячених аналізу концепцій тих або тих мовознавців щодо генетичних зв'язків слов'янських мов, немає.

Вивчаючи праці компаративістів XIX – XX ст., ми виявили, що проблема генетичних зв'язків слов'янських мов порушувалася в роботах Й. Добровського, П. Шафарика, О. Востокова, М. Максимовича, І. Срезневського, Ф. Міклошича, В. Ягича, О. Потебні, П. Житецького, О. Огоновського, О. Шахматова, М. Дурново, Б. Ляпунова, С. Кульбакіна, В. Поржезинського, І. Бодуена де Куртене, В. Богородицького,

Г. Ільїнського, Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, І. Огієнка, П. Бузука, Ю. Шевельова, О. Горбача, Т. Лер-Сплавінського, Р. Нахтігала, Ф. Філіна, Р. Аванесова, С. Бернштейна, Г. Півторака, О. Царука, К. Тищенко, М. Мозера та ін.

Питання про спорідненість слов'янських мов між собою та про те, які мови походять з праслов'янської, на науковому рівні почав розглядати чеський учений-славіст Й. Добровський на початку ХІХ ст. У своїй відомій роботі „*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*” (1822) дослідник запропонував поділ слов'янських мов на дві групи: південно-східну та північно-західну (з часом цю дуалістичну класифікацію критикують багато науковців, серед яких був і М. Максимович). Констатацію поділу Й. Добровським слов'янських мов на дві групи можна побачити в роботах І. Срезневського [16], Т. Флоринського [19, 3], С. Смаль-Стоцького [14], І. Огієнка [13, 140], П. Коваліва [9, 227], Г. Мацюк [10, 115] та ін. До поглядів Й. Добровського, що стосуються класифікації слов'янських мов та походження слов'ян, звертається Ф. Філін [17, 14-16]. Т. Вендіна аналізує висунуту Й. Добровським та О. Востоковим гіпотезу про членування слов'янських мов на дві групи.

Як відзначав Ф. Філін, уже М. Ломоносов чітко уявляв собі поділ слов'янських мов та їх походження з єдиного джерела – давньої праслов'янської мови [17, 13-14]. Він мав науково обґрунтоване уявлення про склад слов'янської групи мов і доводив, що східнослов'янські мови більш близькі до південнослов'янських, ніж до західнослов'янських.

Порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов починається з праці О. Востокова «*Рассуждение о славянском языке...*» [1]. Досліджуючи наукову спадщину О. Востокова, мовознавці найбільшу увагу приділяють таким відкриттям ученого, як визначення хронології пам'яток старослов'янської мови, її фонетичних і морфологічних особливостей, зокрема з'ясування значень старослов'янських юсів та ерів, пояснення закінчень у прикметниках тощо. Як відзначили М. Чемоданов, Ф. Березін, В. Колесов, Ф. Філін, відкриття О. Востокова стали одним із перших у світовій науці прикладів застосування порівняльно-історичного методу в мовознавстві.

Аналізуючи спадщину О. Востокова, дослідники (М. Чемоданов, В. Колесов, Р. Кравчук та ін.) обмежуються лише зауваженнями відносно важливих висновків ученого про надзвичайну близькість слов'янських мов у минулому та з питань слов'янського етно- і глотогенезу взагалі.

У розвитку славістики величезну роль відіграла висунута М. Надеждіним тричленна класифікація слов'янських мов. Це, а також питання походження східнослов'янських мов у працях М. Надеждіна, розглядає у своїй роботі О. Жихарєва [8, 45-48].

Крім того, відзначають (перш за все мовознавці-україністи) визнання М. Надеждіним самостійності української мови серед інших слов'янських,

створення ним класифікації слов'янських мов, прийнятої в сучасній лінгвістиці, і, звичайно, вагомий внесок у науку та вплив праць ученого (насамперед статті „Европеизм и народность”) на наукову творчість його сучасників, зокрема М. Максимовича.

Мовознавчі погляди М. Максимовича докладно описує М. Жовтобрюх. Ю. Мосенкіс під час розгляду питання класифікації слов'янських мов радить спиратися на великий досвід класичних представників української компаративістики, до яких відносить саме М. Максимовича [12, 5].

Безперечними заслугами М. Максимовича є наукове обґрунтування ним поділу слов'янських народів на три групи (північно-західну, південно-західну та східну), а також обстоювання ідеї спільності походження слов'янських мов і народів. Це питання розглядається в роботі В. Глуценка і О. Жихаревої [3]. Але спеціальних розвідок, де б аналізувалися погляди М. Максимовича на генетичні зв'язки слов'янських мов, на жаль, немає.

Лінгвістичні ідеї І. Срезневського не залишилися поза увагою історіографів мовознавства. Зокрема, І. Мещанінов указував на те, що книга І. Срезневського „Мысли об истории русского языка” започаткула цілу серію ґрунтовних робіт з історії слов'янських мов [11, 17].

Докладний аналіз поглядів І. Срезневського дав свого часу Ф. Філін у відомій книзі „Образование языка восточных славян” [17]. Дослідник відзначив, що робота „Мысли об истории русского языка” стала другою авторитетною працею в російському порівняльно-історичному мовознавстві після роботи О.Востокова „Рассуждение о славянском языке...” [17, 16].

І. Срезневський поділяв слов'ян на західних та південно-східних (це відзначив Ф. Філін [17, 17]). Цієї ж точки зору дотримувався і Ф. Буслаєв у своїй відомій роботі „Историческая грамматика русского языка”, на що також вказує Ф. Філін.

Наукова спадщина І. Срезневського викликала інтерес також у С. Бархударова, М. Чемоданова, О. Царука, В. Іванова, М. Павлюка, Г. Хабургаєва та інших дослідників, але всі вони, як правило, торкалися лише однієї праці вченого – „Мыслей об истории русского языка”, інші ж роботи майже не згадуються.

Розглядаючи наукову діяльність І. Срезневського, автори названих вище робіт, на жаль, не ставили за мету висвітлення питання генетичних зв'язків слов'янських мов в інтерпретації славіста. Так, В. Іванов і М. Чемоданов акцентують увагу на методологічних проблемах, а М. Павлюк дає лише загальну характеристику науковій спадщині вченого.

Завдяки дослідницькій діяльності Ф. Міклошича з'ясувалася не лише загальна картина, але й більшість деталей структури мови давніх слов'ян. Але самих лише даних з мовознавства недостатньо для

встановлення часу походження праслов'янської мови та головних етапів її історії, для встановлення території, на якій жили носії цієї мови. Дані мовознавства повинні доповнюватися матеріалами з інших наукових дисциплін, особливо з історії. Здійснений Ф. Міклошичем розподіл слов'янських мов в порядку їх географічно-територіальної близькості (старословінська, новословінська, болгарська, сербохорватська, українська, російська, чеська, польська, верхньолужицька і нижньолужицька) розглянув у своїй роботі П. Ковалів [9, 228]. За словами В. Ягича, у Ф. Міклошича переважала схильність до мовно-порівняльного методу над історичною спрямованістю [19].

Що стосується поглядів П. Лавровського, то лише деякі дослідники аналізують їх при розгляді питання походження української мови: Л. Булаховський та М. Павлюк згадують статтю „Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями”, у якій П. Лавровський визначив основні фонетичні, морфологічні й синтаксичні риси української мови в порівнянні їх з відповідними рисами російської та інших слов'янських. На цю ж працю посилається й П. Ковалів у роботі „Основи формування української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами” : дослідник критикує позицію П. Лавровського щодо близької спорідненості української із сербською.

До книги П. Лавровського „О языке северных русских летописей” звертається Ф. Філін при вивченні питання про давньоруські діалекти та походження української, російської та білоруської мов [16, 31]. Аналізує погляди П.Лавровського й В. Глушенко, розглядаючи питання про східнослов'янську мовну єдність [6, 19].

Лінгвістичні ідеї О. Потебні досліджували М. Чемоданов, М. Жовтобрюх, В. Франчук, О. Білодід, О. Мельничук, В. Глушенко та багато інших мовознавців. О. Мельничук проаналізував філософсько-лінгвістичний світогляд О. Потебні, значення праць ученого для розвитку українського мовознавства розкрив М. Жовтобрюх. Загальна характеристика творчості мовознавця належить В. Франчук. М. Булахов пише про те, що саме О. Потебня першим у мовознавстві дав розгорнуту картину розвитку фонетичної системи східнослов'янських мов від прадавнього періоду до середини XIX ст.

З галузей мовознавчої науки О. Потебню приваблювали історична лексикологія та етимологія, історична фонетика, морфологія та історичний синтаксис східнослов'янських мов. Про це йдеться у низці лінгвоісторіографічних досліджень. Питання ж генетичної спорідненості слов'янських мов в інтерпретації О. Потебні лишається поза межами спеціальних лінгвоісторіографічних досліджень, зустрічаються лише деякі згадки відносно міркувань вченого про час виникнення української мови та її подальший розвиток. Погляди О. Потебні на процес утворення

східнослов'янських мов із „спільноруської” та на історію „руської мови” взагалі розглядають у своїх роботах В. Глущенко, О. Жихарева. Виходячи з визнання „спільноруської” мови, О. Потебня глибоко вивчав її найважливіші фонетичні риси, розкривав процеси формування фонетичних і морфологічних явищ східнослов'янських мов. Це стимулювало подальші пошуки у працях М. Колосова, П. Житецького, О. Соболевського, Є. Карського, для яких вихідним положенням при дослідженні історії східнослов'янських мов було визнання спільнослов'янської мови.

Наукова спадщина П. Житецького також привернула до себе увагу дослідників (В. Плачинда, І. Білодід, М. Жовтобрюх та ін.).

Відомий внесок П. Житецького в розробку теоретичних питань східнослов'янської діалектології, лексикографії, українського правопису. Саме П. Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі, на що вказує у своїй роботі „П. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов” В. Глущенко [5, 49-52]. Зберігають певне теоретичне значення його роздуми про походження східнослов'янських мов, про основні етапи розвитку української літературної мови. Дослідників цікавлять головним чином його новаторські ідеї в підході до аналізу мови рукописних пам'яток, висвітлення розвитку української літературної мови та проблеми взаємозв'язку мов. Питання ж генетичних зв'язків слов'янських мов майже зовсім не розглядається. У книзі М. Павлюка є певні міркування стосовно розрізнення П. Житецьким спільноруської мовної єдності і давньоруської мови та виділення української мови із східнослов'янської мовної єдності. О. Жихарева розглядає питання утворення східнослов'янських мов у розробці П. Житецького.

Наприкінці ХІХ ст. плідно в галузі слов'янського мовознавства працював О. Огоновський. Порівнюючи українську мову з іншими слов'янськими, він прагнув точно визначити її становище серед інших слов'янських мов. Його наукову діяльність вивчали й високо оцінювали С. Смаль-Стоцький [14], І. Огієнко [13], П. Ковалів [9], проте вони, на жаль, лише окремі погляди вченого на українську мову. Треба зазначити, що в останні роки до праць О. Огоновського майже не звертаються.

Неоцінений вклад в розробку питання походження східнослов'янських мов зроблено яскравим представником Московської лінгвістичної школи О. Шахматовим. Він був першим ученим, який створив загальну картину походження східнослов'янських народів та їх мов [16, 33]. У своїх численних дослідженнях він намагався реконструювати „спільноруську прамову” в усіх її фонетичних рисах шляхом порівняльно-історичного дослідження стародавніх і сучасних східнослов'янських діалектів на широкому порівняльному тлі всіх слов'янських мов. Про те, що О. Шахматов висував як критерій

прамовного походження наявність комплексу архаїчних мовних особливостей, та про особливості східнослов'янських мов, успадковані зі східнослов'янської прамови (з одного боку, визначені О. Шахматовим слідом за його попередниками О. Востоковим, І. Срезневським, П. Лавровським, О. Потебнею, М. Колосовим, П. Житецьким, О. Соболевським та ін., з іншого боку – фонетичні закони та архетипи, реконструйовані самим О. Шахматовим), писав В. Глущенко [4, 3-6]. Цікавим є також відзначений В. Глущенком факт [7, 125], що в межах однієї школи можна побачити певні розбіжності при розгляді питання щодо виділення епохи мовної єдності (так, О. Шахматов виділяє південно-східнослов'янську епоху, Б. Ляпунов – західно-східнослов'янську).

Незважаючи на величезний авторитет О. Шахматова, з 20-х рр. ХХ ст. усі його припущення послідовно піддаються критиці. С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, П. Бузук, К. Німчинов, В. Ганцов та ін. критикують переважно ті його погляди, що стосуються концепції існування в минулому „спільноруської прамови”. Погляди опонентів О. Шахматова аналізували І. Огієнко, П. Ковалів, В. Німчук, М. Жовтобрюх, але не в лінгвоісторіографічному аспекті. Відомо також, що критичні зауваження, як правило, мають відношення лише до окремих моментів гіпотези та не порушують її принципів основ.

Шахматовська концепція в мовознавстві аналізується достатньо повно. На загальному тлі яскраво виділяються фундаментальні монографії Л. Булаховського, Ф. Філіна, де розв'язуються питання походження східнослов'янських мов (водночас лінгвоісторіографічний огляд має тут допоміжний характер).

Наукові погляди на питання генетичних зв'язків слов'янських мов інших представників Московської школи (М. Дурново, Є. Будде, Б. Ляпунова, С. Кульбакіна, В. Поржезинського) майже не висвітлено. Дещо можна знайти в роботах Р. Будагова, Л. Булаховського, С. Обнорського, С. Бернштейна.

У галузі історичної фонетики та морфології східнослов'янських мов плідно працював О. Соболевський. У зв'язку з гіпотезою М. Погодіна – О. Соболевського головну увагу дослідників звернуто на відомі праці О. Соболевського „Древнекиевский говор” і „Два древних памятника галицко-волинского наречия”. О. Соболевський, продовжуючи гіпотезу М. Погодіна, стояв на тому, що в Києві ще до монголо-татарської навали жили великоруси. Учений не завжди був точним у своїх лексико-діалектологічних пошуках, що дало підставу Л. Булаховському і Ф. Філіну для критичного аналізу даної концепції. У лінгвоісторіографічному аспекті гіпотезу Погодіна-Соболевського досліджено у статті В. Глущенка та О. Жихаревої [2].

Немає спеціальних робіт, присвячених поглядам А. Кримського, М. Каринського, Ю. Карського на генетичні зв'язки слов'янських мов, крім

окремих стислих згадок на питання щодо походження східнослов'янських мов.

Л. Булаховський при написанні роботи „Питання походження української мови” звертається до поглядів О. Шахматова, Р. Аванесова, Т. Лера-Сплавінського, О. Потєбні, О.Соболевського та ін., що стосуються, насамперед, питання стосунків української мови з іншими східнослов'янськими, українсько-білоруських мовних зв'язів та критичного огляду найважливіших теорій розгалуження східнослов'янської мовної єдності.

Цінними в історико-лінгвістичному плані є роботи Ю. Шевельова „Історична фонологія української мови” та „Портрети українських мовознавців”, де автор історично аналізує фонологію української мови в розробці мовознавців другої половини ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. (П. Лавровський, О. Потєбня, П. Житецький, К. Михальчук, О. Соболевський, А. Кримський, С. Смаль-Стоцький, Т. Лер-Сплавінський та ін.).

Не можна не згадати про роботу В. Глуценка та В. Овчаренка „Проблеми моделювання історії східнослов'янських мов на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р.”. У статті висвітлено питання про становище білоруської мови серед інших слов'янських, про реконструкцію історії східнослов'янських мов. Учені по-різному ставилися до застосування в компаративістиці теорії „родовідного дерева” і „хвильової” теорії. П. Бузук і К. Німчинов виступали з ідеєю, що до прамови слід іти „методом ізоглос”; М. Фасмер та Я. Вовк-Леванович зробили спробу примирити обидві теорії, підтримали тезу щодо існування в минулому спільноруської прамови й визнали доцільність існуючої класифікації східнослов'янських мов.

Отже, питанню генетичних зв'язків слов'янських мов лінгвістична історіографія не приділила достатньої уваги. Праці, присвячені аналізу поглядів на генетичні зв'язки слов'янських мов, не охоплюють тему дослідження комплексно, бо жоден з лінгвістів (Л. Булаховський, Ф. Філін, О. Царук, В. Глуценко та ін.) не займався цією темою спеціально.

Література

1. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам / А. Х. Востоков // Востоков А. Х. Филологические наблюдения / Издал, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СПб., 1865. – С. 1-27.
2. Глуценко В. А. Гіпотеза М. П. Погодіна – О. І. Соболевського в мовознавстві ХІХ ст. – 20 – 30-х рр. ХХ ст. / В. А. Глуценко, О. Л. Жихарева // Філологічні дослідження: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Донецьк: ТОВ „Юго – Восток, ЛТД”, 2006. – С. 169-181.
3. Глуценко В. М. Максимович про походження східнослов'янських мов / В. Глуценко, О. Жихарева // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: ЛДПУ, 2002. – № 10 (54), жовтень. – 178 с.
4. Глуценко В. А. Методологические основы концепции общерусского праязыка в трудах А. А. Шахматова / В. А. Глуценко // Проблемы загальної, германської, романської та слов'янської

- стилістики : матеріал II міжнародної науково-практичної конференції: у 2 т. – Горлівка : ГДПІМ, 2005. – Т. 1. – С. 3-6.
5. Глушенко В. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов / Володимир Глушенко // Історія української лінгвістики: зб. наукових праць / ред. С. В. Зінченко. – К.; Ніжин: Наука-сервіс, 2001. – С. 49-52.
  6. Глушенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова / В. А. Глушенко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 18-25.
  7. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.): [монографія] / В. А. Глушенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
  8. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у працях М. І. Надеждіна / Ольга Жихарева // Історія української лінгвістики: зб. наукових праць / ред. С. В. Зінченко. – К.; Ніжин: Наука-сервіс, 2001. – С. 45-48.
  9. Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами / Пантелеймон Ковалів // Історія української мови: хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 226-250.
  10. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) / Галина Мацюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 373 с.
  11. Мещанинов И. И. К истории отечественного языкознания / И. И. Мещанинов. – М.: Учпедгиз, 1949. – 40 с.
  12. Мосенкіс Ю. Л. Деякі питання вивчення генетичних зв'язків української мови / Ю. Л. Мосенкіс. – К., 1996. – 78 с.
  13. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко // Історія української мови: хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 137-160.
  14. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення / С. Смаль-Стоцький. – Прага: Укр. громад., 1927. – 92 с.
  15. Срезневский И. И. Из библиографических статей / И. И. Срезневский. – СПб., 1852 – 1855. – 160 с.
  16. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк / Федот Петрович Филин. – Л.: Наука, 1972. – 655 с.
  17. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Федот Петрович Филин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 294 с.
  18. Флоринский Т. Лекции по славянскому языкознанию / Тимофей Флоринский. – К., 1895. – Ч. 1. – 527 с.
  19. Ягич В. История славянской филологии // Энциклопедия славянской филологии. – СПб., 1910. – Вып. 1. – 961 с.

УДК 808.3 + 808.2 : 801

Н. В. Холодова

УЧЕНІ ПРАЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ ПРО МОРФОЛОГІЧНУ КЛАСИФІКАЦІЮ МОВ

Холодова Н. В. Учені Празької лінгвістичної школи про морфологічну класифікацію мов.

Стаття присвячується аналізу поглядів учених Празької лінгвістичної школи щодо питання морфологічної класифікації мов. Розкривається внесок учених у розвиток типології і характеріології, а саме застосування типологічного підходу до проблем структурної морфології.

Ключові слова: морфологічна класифікація мов, мовний тип.

Kholodova N. V. The scientific views of Prague linguistic school members concerning the morphological classification of languages.

The article reveals scientific views of Prague linguistic school members on morphological classification of languages, their contribution to typology and characteriology development, application of typological method to the structural morphology.

Key words: morphological classification of languages, language type.

Вагоме місце серед типологічних досліджень першої половини XX ст. посідає наукова діяльність представників Празької лінгвістичної

школи: В. Матезіуса, В. Скалічки, Л. Новака, Фр. Данеша, Й. Вахека та ін. Одним із головних досягнень цих лінгвістів стало застосування типологічного підходу до проблем структурної морфології (ширше – граматики); його специфіка полягає у взаємному зіставленні морфем, мінімальних елементів звукової форми мови та сем, що утворюють мінімальні одиниці змістового значення [9, 6]. При такому підході увага приділялася як формі, так і змісту мовного висловлювання. Б. Трнка зазначав, що форма не може бути відділена від значення: «Одна й та ж форма може бути використана для вираження минулого часу без зміни, яка формально виявила б зрушення часового значення» [11, 57]. Цю думку повною мірою поділяв і В. Скалічка, якого Фр. Данеш називав засновником типологічних досліджень [2, 326].

Незважаючи на велику кількість лінгвістичної літератури, присвяченої діяльності Празької лінгвістичної школи в царині фонології, бракує праць, де було б висвітлено надбання учених цієї школи щодо розробки та вдосконалення морфологічної класифікації мов. Водночас актуальність такого лінгвістичного дослідження не викликає сумнівів. Тому **мета** пропонованої наукової розвідки саме й полягає у студіюванні питання морфологічної класифікації мов у працях учених Празької школи. Досягнення поставленої мети видається можливим за умов розв'язання визначених нами **завдань**: по-перше, проаналізувати твердження вчених Празької школи щодо морфологічної класифікації мов; по-друге, розкрити специфіку типологічних концепцій В. Скалічки, Л. Новака, Б. Трнка; по-третє, визначити їх вклад у розвиток загальної типологічної теорії.

Для В. Скалічки, на відміну від інших представників Празької школи, найменшою одиницею мови є сема, а не морфема. Він уважав, що подібно до того, як граMATика є одночасно наукою про функцію та наукою про форму, так і сема є одночасно формальною та функціональною одиницею, тобто граматичним, а не морфологічним елементом [4, 135, 136, 138]. Морфема ж, за визначенням мовознавця, є «комбінацією сем, що виражається безпосередньо або за допомогою інших морфем безперервним ланцюжком фонем» [4, 194]. Спираючись на своє нове визначення семи та її відношення до морфеми, В. Скалічка намагався уточнити наявну на той час морфологічну класифікацію.

Так, для розмежування мов необхідною умовою, за В. Скалічкою, є дослідження структури сполучення сем і морфем, організації морфем і слів у реченні, порядку слів, наголосу та паузи. Саме за принципом організації морфем і, відповідно, сем у словах і реченнях лінгвістами ХІХ ст. було класифіковано мови на ізолятивні, аглютинативні та полісинтетичні, адже вони мають назву саме за формою, що в цих мовах зустрічається найчастіше та є для них характерною. В ізолятивних мовах, наприклад, слово дорівнює семі (морфемі); у них сильніше розвинута протилежність

між словом та реченням, у той час як в інших мовах слово складається з більшої або меншої кількості сем і морфем [4, 149].

В. Скалічка вважав, що за наявністю у слові однієї або кількох семантем можна визначити, чи є форма ізолятивною або полісинтетичною. Різне відбиття однієї й тієї ж семи може бути використано функціонально. Трапляються випадки, коли одна й та ж морфема передає дві семи. Особливо часто це явище спостерігається в закінченнях. Наприклад, *лат. -i* у *vir|i* «чоловіки» одночасно виражає форму однини та форму генетива, тобто має дві функції [4, 150].

В. Скалічка зазначав, що на засоби оформлення різних сполучень сем значною мірою впливає наявність сем, не виражених морфемою: форми з «неморфемними семами більшої мірою наближаються до ізолятивних, ніж до полісинтетичних мов» [4, 151]. Ізолятивний тип – це сполучення двох сем у двох словах, тобто слово дорівнює семі. У мовах цього типу розвинуто протиставлення між реченням та словом. У полісинтетичному типі сполучення двох семантем речення дорівнює слову; тут сильно розвинуте протиставлення між словом та семою. Аглютинація становить сполучення двох сем, принаймні одна з яких є формальним елементом в одному слові, а флективний тип – це сполучення двох сем в одній морфемі.

Коментуючи класифікацію В. Скалічки, Л. Новак загалом погоджувався з визначенням запропонованих чотирьох мовних типів, попри те, що він визнавав основною одиницею граматичної системи саме морфему, а не сему. Л. Новак не погодився лише з останнім формулюванням, адже так само, як і в морфологічній класифікації ХІХ ст., залишається невирішеним питання про наявність у деяких аглютинативних мовах більшої або меншої кількості флективних форм, наприклад, в угорській та фінській мові на противагу турецькій. На думку Л. Новака, запропонована класифікація є недосконалою, оскільки вона не відбиває структурний характер відповідних мовних систем [1, 217].

Слабким місцем у реабілітованій В. Скалічкою морфологічній класифікації мов, на думку Л. Новака, є визначення відмінностей між аглютинацією та флексією. Сам факт наявності двосемності морфем (словозмінювальних, рідше словотвірних) не є, насправді, суттєвим критерієм для розрізнення флективного та аглютинативного мовних типів, якщо флективність ототожнюється з двосемністю, а аглютинація – з моносемністю. Найбільш суттєвим фактом постає актуальність цих утворень для всієї системи імені або дієслова, або для її частини. Цей факт також нерозривно пов'язаний з відсутністю граматичних родів чи з відсутністю яких-небудь інших граматичних категорій із функцією основних факторів у класифікації словозмінювальних зразків і з вираженням граматичних категорій якимось «особливим знаком», а саме:

спеціальною морфемою, іншою, а ніж морфема відмінкова або особова [там же, с. 223].

В. Матезіус, єдиний учений Празької лінгвістичної школи, який займався теорією В. Скалічки, хоч і підтримував негативне ставлення останнього до деяких положень «Проекту стандартизованої фонологічної термінології», але не вважав остаточною запропоновану мовознавцем кількісну дефініцію семи як мінімальної граматичної одиниці. В. Матезіус визнавав, що «у мові не може існувати функція поза формою та форма без функції», але, на відміну від В. Скалічки, констатував, що «форма і функція є не просто двома сторонами одного й того ж явища, а часто може перехрещуватися» [10, 45].

В. Матезіус, незважаючи на підтримку типологічного дослідження проблеми морфологічної класифікації мов В. Скалічкою, нарікав, що ще зарано говорити про створення системної наукової типології: «Усі спроби створення системної типології за наявного рівня наших знань є передчасними й тому ведуть лише до непотрібного ускладнення завдань» [8, 58]. За В. Матезіусом, порівняння різних типів мов безвідносно до їх генетичних зв'язків надає найбільшу цінність для лінгвістичної характеріології, оскільки значно сприяє правильному розумінню дійсної природи та значення мовних явищ, які підпадають під аналіз [8, 57].

Відмінності в будові мовних типів передусім відображені в царині морфології. Тому, за В. Скалічкою, головне завдання типології – виявити ці відмінності, «направити зусилля на вивчення конкретних особливостей окремих мов, і тоді, можливо, буде встановлено зв'язок явищ мовного ізоморфізму та аломорфізму з позалінгвістичними явищами» [6, 29; 5, 35].

У своїх пізніх працях В. Скалічка вже з більшою обережністю описував мовні типи та нарікав на те, що їх визначення не можуть бути повними на сучасному етапі розвитку типологічної теорії. До того ж учений намагається пояснити одночасну в одній мові появу різних мовних типів, не притаманних їй. Наприклад, аглютинативні риси індоєвропейських мов дуже часто намагаються пояснити тим фактом, що «стара індоєвропейська» мова була аглютинативною. Але таке пояснення слід визнати незадовільним, якщо взяти до уваги всю складність мови. В одній мові (наприклад, у російській) можна спостерігати елементи різних типів, але пояснити останні як релікти російської мови немає змоги [7, 28].

В. Скалічка пояснював: «припустимо, що всі явища мови квантативні, то й тип у мові має здійснюватися тільки до певної міри. Здійснення окремого мовного явища на всі 100 відсотків неможливе – це означає, що одночасно з'являється й інший тип, для якого притаманна відсутність цього явища». Саме з цього витікає можливість часткового, а не універсального розповсюдження того чи того мовного явища. Проілюструвати тезу В. Скалічки видається доречним за допомогою

прикладу вірменської мови, яка, попри той факт, що в аглютинативних мовах існує тільки одна відміна, має багато типів відмінювання. Тип, за В. Скалічкою, є граничним станом, за умов якого сприятливі один для одного явища розвинені найповніше [4, 194].

В. Скалічка у своїй статті «К вопросу о типологии» наводить характеристику кожного мовного типу. Так, для аглютинативного типу є характерним: 1) сильне протиставлення корневих і службових елементів; 2) слабе протиставлення словотвірних елементів та закінчень; 3) слабе протиставлення частин мови; 4) невелика кількість формальних слів; 5) невелика кількість випадків узгодження; 6) чітко встановлений порядок слів; 7) багаточисельні словотвірні елементи; 8) малочисельність складних слів; 9) відсутність синонімії та омонімії граматичних елементів; 10) слабе вираження категорії речення; 11) чітке вираження категорії слова; 12) синтаксичний порядок: підмет – додаток – присудок; 13) велика кількість дієприкметників, інфінітивів та дієслівних імен; 14) багаточисельність приголосних фонем.

Флективному типу, за В. Скалічкою, притаманні: 1) слабе протиставлення корневих та службових елементів; 2) чітке протиставлення словотвірних елементів та закінчень; 3) сильне протиставлення частин мови; 4) наявність формальних слів; 5) добре розвинуте узгодження; 6) вільний порядок слів; 7) обмежена кількість словотвірних елементів; 8) малочисельність складних слів; 9) добре розвинута синонімія граматичних елементів; 10) граматичний рід та класи іменника; 11) чітко виражена категорія слова; 12) чітко виражена категорія речення; 13) послідовність синтаксичних одиниць у реченні: підмет – присудок – додаток; 14) розвиненість підрядних речень; 15) велика кількість голосних фонем [7, 29].

Ізолятивний тип – 1) сильне розрізнення корневих та службових елементів; 2) сильне протиставлення словотвірних елементів та закінчень; 3) сукупність перших двох якостей зумовлює відносну лаконічність слів; 4) слабе розрізнення частин мови (існує «конверсія»); 5) використання формальних слів замість закінчень; 6) слабо виражене узгодження; 7) чіткий порядок слів; 8) малочисельні словотвірні елементи; 9) мала кількість складних слів; 10) слабо виражена синонімія та омонімія граматичних елементів; 11) нечітке визначення слова як мовної одиниці; 12) чітко виражене речення; 13) порядок слів: підмет – присудок – додаток; 14) часте вживання підрядних речень; 15) велика кількість голосних.

Для полісинтетичного типу характерними ознаками слугують: 1) слабка класифікація корневих та службових елементів; 2) довге слово; 3) корені замість закінчень; 4) уживання корневих морфем як словотвірних суфіксів; 5) уживання корневих морфем як формальних слів; 6) слабе розрізнення частин мови; 7) слабо виражене узгодження; 8) чіткий порядок слів; 9) велика кількість складних слів; 10) синонімія та

омонімія коренів; 11) слабке вираження слова; 12) часте використання інкорпорування; 13) превалювання однокладних морфем [7, с. 30].

Для інтрофлексивного типу мов притаманні такі якості, як: 1) сильне протиставлення кореневих та службових елементів; 2) слабке протиставлення словотвірних елементів та закінчень; 3) невелика кількість формальних слів; 4) невелика кількість складних слів; 5) розбиття морфеми за допомогою вставки всередину фонемі або фонем, завдяки чому передається інше значення, аніж значення цієї морфеми; 6) словотвірні засоби вставляються всередину кореневої морфеми; 7) граматичні елементи інкорпоруються всередину кореневої морфеми [7, 29].

Стосовно виділення В. Скалічкою інтрофлексивного типу свої сумніви висловив І. О. Мельчук, на думку якого неможливо порівнювати семітські «корені» приголосних (наприклад, *к – т – б, р – дж – л*) з чергуванням індоєвропейських кореневих голосних (англ. *foot – feet*) [3, 30]. На таке зауваження знаходимо антитезу В. Скалічки про те, що різниця є кількісною. В англійській мові є тільки три таких приклади (*foot, tooth, goose*), що спричиняє неможливість виділення «морфем» *-oo-* та *-ee-*. В арабській мові, навпаки, є значна кількість слів, у яких спостерігається чергування [7, 28].

Але і в англійській мові можна відмітити велику самостійність голосних, наприклад *began – drank – rang – shrank – sang*. З іншого боку, семітські голосні також часто мають у слові змістове значення, наприклад у множині: *раджулун* «чоловік» – мн. *риджлун, риджлун* «нога» – мн. *арджулун*. Так, В. Скалічка доходить висновку, що «розбита» множина арабської мови дуже схожа на дієвідмінювання сильних дієслів (*strong verbs*) германських мов. За таких умов можна припустити існування інтрофлексивного типу навіть в індоєвропейських мовах [7, 29].

Напрочуд цікавою є спроба класифікації мов світу за морфологічними показниками, яку запропонував Б. Трнка. Учений виділив такі класи мов: 1) мови, для яких характерні аналітичні морфологічні показники, або складні слова, наприклад, китайська, сіамська та інші полісинтетичні мови; 2) мови, для яких характерним морфологічним показником є чергування, наприклад, семітські мови; 3) мови, для яких характерними морфологічними показниками слугують синтетичні або навіть складні слова без чергувань у кореневих морфемах слів, наприклад, мови банту, американські та урало-алтайські мови; 4) мови, що, є окрім складних слів, синтетичних, фонологічних та аналітичних засобів, використовують також комбіновані морфологічні показники, як, наприклад, індоєвропейські мови. Відповідно до того, які морфологічні показники цієї групи використовуються, цю групу можна розділити на декілька типових підгруп. Наприклад, латинська, чеська, грецька та інші мови є синтетичними, у той час як у сучасних германських мовах,

насамперед у англійській, переважають аналітичні та фонологічні показники [11, 59; 60].

Морфологічні показники, у свою чергу, можуть бути згруповані у два класи залежно від того, чи виражають вони реляційні або ж семасіологічні модифікації одного і того ж корня, наприклад в *англійській*: *wait, waits, waited, waiting, waiter, waiters, waitress*, або ж позначають семасіологічні модифікації різних слів, наприклад: *kings, wives, men; the king's garden; the garden of the king* [11, 60]. Б. Трнка стверджує, що уніфікуючим елементом першої групи є спільний корінь, який може виступати у вигляді слова або кореневої морфеми.

Звичайно, класифікації Б. Трнка бракує пояснювальної сили та теоретичної обґрунтованості, його праця націлена передусім на виявлення морфологічних показників різних мов та їх особливостей, що, безперечно, слугує більш глибокому вивченню відмінностей морфологічних систем мов.

Застосування типологічного підходу до проблем структурної морфології В. Скаличкою ще в середині 30-х років ХХ ст. відкрили нові горизонти дослідження проблеми морфологічної класифікації мов, слугували поглибленому вивченню структурних особливостей як споріднених, так і неспоріднених мов. Багато в чому завдяки дослідженням учених Празької школи окреслено напрямки подолання непорозумінь, пов'язаних із нечіткою термінологією традиційної морфологічної класифікації мов, а саме: визначення мовного типу та типу в мові, а також внутрішньої флексії. Типологічні дослідження Празької лінгвістичної школи, хоч і поступаються першістю фонологічним дослідженням, посіли своє вагоме місце в мовознавстві. Перспективність досліджень В. Матезіуса і В. Скалички засвідчують подальші розробки цієї проблематики у працях Б. Потье, Г. Альтмана, В. Леефельдта.

Література

1. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типологии языка / Л. Новак // Пражский лингвистический кружок: сб. статей. – М.: «Прогресс», 1967. – С. 210 – 225.
2. Данеш Фр., Вахек Й. Пражские исследования в области структурной грамматики на современном этапе / Фр. Данеш, Й. Вахек // Пражский лингвистический кружок: сб. статей. – М.: «Прогресс», 1967. – С. 325 – 337.
3. Мельчук И. А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках / И. А. Мельчук // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1963. – № 4. – С. 27 – 40.
4. Скаличка В. О грамматике венгерского языка / В. Скаличка // Пражский лингвистический кружок: сборник статей. – М.: «Прогресс», 1967. – С. 128 – 195.
5. Скаличка В. О современном состоянии типологии / В. Скаличка // Новое в лингвистике. Вып. 3. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 19 – 35.
6. Скаличка В. Типология и сопоставительная лингвистика / В. Скаличка // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: «Прогресс», 1989. – Вып. 25. – С. 27 – 31
7. Скаличка В. К вопросу типологии / В. Скаличка // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1966. – № 4. – С. 22 – 30.
8. Mathesjus V. On linguistic characterology with illustrations from modern English / Vilém Mathesjus // Actes du premier congrès international de linguistes. – Leiden, 1929. – pp. 56 – 63.
9. Praguina: some basic and less known aspects of the Prague linguistic school. An anthology of Prague school papers / selected by J. Vachek. – Praha : Academia, 1983. – 321 p.

10. Skalička V. Typologische Studien / V. Skalička. – Wiesbaden : Vieweg, 1979. – 344 s.
11. Trnka B. Some thoughts on structural morphology / Bohumil Trnka // Charisteria Guilelmo Mathesio. – Prague, 1932. – s. 57 – 61.
12. Altmann G., Lehfeldt W. Allgemeine Sprachtypologie: Prinzipien und Messverfahren / Gabriel Altmann, Werner Lehfeldt – München : Fink, 1973. – 142 S.
13. Pottier B. La Typologie / Bernard Pottier // “Langage”. – P. : Gallimard, 1968. – p. 300 – 322.

УДК 811(09)

Н. В. Царук

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО НА ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРА ЦАРУКА „УКРАЇНСЬКА МОВА СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ: ЕТНОЛОГІЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ”

Царук Н. В. Розвиток поглядів С. Смаль-Стоцького на походження української мови у праці Олександра Царука „Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”.

У статті йдеться про наукову інтерпретацію поглядів академіка Степана Смаль-Стоцького на походження української мови та спорідненість слов'янських мов у праці Олександра Царука «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (Дніпропетровськ, 1998).

Ключові слова: Історія мови, генеалогія, типологія, українська мова, слов'янські мови.

Tsaruk N. V. The development of S. Smal-Stotskyi's views on the origin of the Ukrainian language in Oleksandr Tsaruk's work “The Ukrainian language among other Slavic languages: ethnologic and grammatical parameters”.

This article represents the scientific interpretation of academician Stepan Smal-Stockyi's views on the origin of the Ukrainian language and cognation of Slavic languages in Oleksandr Tsaruk's work „The Ukrainian language among other Slavic languages: ethnologic and grammatical parameters” (Dnipropetrovsk, 1998).

Key words: History of language, genealogy, typology, the Ukrainian language, Slavic languages.

Метою нашого дослідження є окреслення ролі граматичних праць Степана Смаль-Стоцького у формуванні наукового світогляду мовознавців ХХ ст. і зокрема впливу його поглядів на Олександра Васильовича Царука, автора монографії „Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри” (Дніпропетровськ, 1998), який взявся за розв'язання досить складного і часто суперечливого, але надзвичайно важливого завдання, домагаючись, як він сам зауважує, „якнайбільшої узгодженості історичного, археологічного, етнографічного і лінгвістичного матеріалу” [13, 281]. Для підтвердження власних думок, висновків з копійного і всебічного лінгвістичного аналізу автор використовував численні авторитетні праці українських та зарубіжних мовознавців, зокрема Я. Головацького (1849), Ф. Міклошича (1852), А. Шлейхера (1860), О. Огоновського (1880), О. Гуера (1914), Є. Тимченка (1924), К. Німчинова (1926), Б. Ткаченка (1930), Т. Лера-Сплавінського (1975), Ю. Шереха-Шевельова (1964 та ін.), Г. Півторака (1993) та багатьох інших. Помітне місце в цьому переліку посідають праці Степана Смаль-Стоцького.

Наукова спадщина українського мовознавця і педагога, громадсько-

політичного діяча, професора Чернівецького університету (1885-1918) та Українського Вільного університету в Празі (з 1921 р.), Слов'янського інституту в Празі (з 1928 р.), академіка ВУАН (з 1918 р.) Степана Смаль-Стоцького (1859-1938), яка була високо оцінена багатьма ученими-славістами на початку ХХ ст., на жаль, належним чином не поцінована досі. А був він, за визначенням його учня і послідовника Василя Сімовича, „велика наукова сила”, полишив великі наукові цінності [4].

Чи не найвагоміше місце в мовознавчій спадщині С. Смаль-Стоцького посідають граматичні праці („Руська граматика”(1893; 1907), третє і четверте видання під назвою „Граматика руської мови” (1914; 1928) [5; 6; 7; 9] та фундаментальна наукова граматика української мови „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache” (1913) [10], підготовлені у співавторстві з його колегою Теодором (Федором) Гартнером.

Закінчивши 1882 року Чернівецький університет, С. Смаль-Стоцький їде до Відня, де слухає лекції відомого чеського славіста Франца Міклошича, який відіграв надзвичайно важливу роль у його формуванні як мовознавця. „Учень „батька славістики”, проф. Ф. Міклошича, – пише В. Сімович, – до смерті залишився вірним його основним принципам наукового досвіду: спиратися у своїх висновках на факти, які дає нам чи сама мова, чи історичні джерела” [4, 409].

Під керівництвом Ф. Міклошича С. Смаль-Стоцький пише дисертацію „Процес аналогії у словозмінах руської мови”, складає докторантські іспити (т. зв. *rigorozum*) і стає доктором слов'янської філології. Ф. Міклошич запропонував С. Смаль-Стоцькому пройти габілітаційний іспит у Віденському університеті, який надавав право не тільки викладати в університеті, але й посідати відповідну кафедру, запропонував тему габілітаційної роботи про середньовічний „Кодекс Ганкенштайна”, пам'ятки, що належала до ХІІ ст. У липні 1884 року Міністерство затвердило його приват-доцентом Віденського університету. 1884-1885 рр. – період плідного спілкування з Францом Міклошичем, удячність за уроки якого Степан Смаль-Стоцький проніс через усе життя. Зокрема в листі до Ф. Міклошича в січні 1889 року він пише: „Поспішаю висловити Вам, великий маестро і найкращий вчителю, мою найщирішу подяку та прошу водночас ласкаво прийняти моє запевнення, що я завжди буду старатися виправдати надію, яку Ви на мене покладаєте, і цю добру думку, яку Ви маєте про мої наукові здобутки, постійною пильністю, а також буду завжди намагатися своєю працею і своїми поглядами бути гідним Вашої похвали” [2, 354].

22 березня 1885 року двадцятишестирічного С. Смаль-Стоцького за активної підтримки Ф. Міклошича іменовано надзвичайним професором Чернівецького університету (до роботи приступив у жовтні того ж року).

За щасливим збігом обставин з січня 1885 року в Чернівцях починає виходити перша українськомовна газета „Буковина” (редактором її стає Юрій Федькович), яка відіграла надзвичайно важливу роль в українському національному відродженні краю. 1885 року до Чернівців прибуває і Теодор Гартнер (1843-1925), німець за національністю, уродженець Відня, який обійняв посаду завідувача кафедри порівняльного романського мовознавства, вивчив (передусім завдяки С. Смаль-Стоцькому) українську мову і став на все життя надійним другом Степана Смаль-Стоцького та співавтором наукових праць. І хоч 1899 року Гартнер переїхав до Інсбрука, їхня дружба і наукова співпраця тривали загалом понад тридцять років.

Працюючи на посаді професора кафедри руської філології в Чернівецькому університеті, восени 1886 року С. Смаль-Стоцький разом зі своїм колегою Теодором Гартнером звертається до Міністерства віросповідань та освіти Австрії, до складу якої входила тоді Буковина, з вимогою запровадити фонетичний правопис в українські школи Буковини й Галичини. У серпні 1887 року С. Смаль-Стоцький стає головою новоствореного товариства „Руська школа” в Чернівцях і знову підносить голос за „управильнення” української шкільної орфографії.

З листування Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера з Францом Міклошичем дізнаємося про початок спільної праці учених над „Рускою граматикою”. У листі за 28 січня 1889 року С. Смаль-Стоцький пише, що його основною роботою в цей час є Руська граматика, з якою вже до того був ознайомлений і Франц Міклошич: „...Мені дуже приємно, що Ви тепер маєте чіткішу думку про неї. Моя щаслива доля звела мене з доктором Гартнером, сердечно зблизила і з'єднала з ним для спільної роботи. Не потрібно мені тут підкреслювати, як багато я протягом трьох років, коли ми щоденно працюємо дві години разом, вже навчився і продовжую вчитися в цієї незвичайно освіченої людини, яка має всебічні знання, досвід і велику ерудицію. Це найкраще можете оцінити Ви, великий маестро, тому що знаєте нас обох! Але при цій спільній роботі ми дещо зв'язані практичною метою, яку тепер поставили перед собою; в усякому разі ми напишемо *першу руську граматику, з якої можна навчитися руської мови* [виділено нами – Н. Г.]. Ми сподіваємося, що цією граматикою зробимо Вам, вельмишановний пане надвірний раднику, справжню приємність...” [2, 355]. Це була, мабуть, чи не найголовніша наукова засада майбутньої граматичної праці, сформульована самим автором. У листі до Ф. Міклошича, датованому 18 листопада 1890 року, Степан Смаль-Стоцький пише про нелегкі суспільно-політичні умови, у яких вони з професором Гартнером працювали над „Рускою граматикою”: „Ми взяли за цю роботу в умовах, які в жодному разі не були для нас сприятливі. Унормування руської шкільної орфографії, про яке ми ще в 1886 році підняли питання і від якого, так би мовити, залежить поява наших робіт, не здійснене до сьогоднішнього дня; саме ця справа

викликала неприхильність і ворожість деяких високодостойних осіб до мене, наприклад Ягича..." [2, 357].

Безперечно, готуючи свою працю, автори майбутньої „Руської граматики” критично опрацювали всю граматичну літературу, зокрема й найновішу „Граматику руського язика” О. Огоновського, про яку вони відгукувалися не зовсім схвально. Рецензію опубліковано в „Газеті для австрійських гімназій” за 1889 р. Примірник рецензії вони надіслали і Ф. Міклошичу. У листі до Ф. Міклошича згадано про гнів львівського мовознавця Омеляна Огоновського, на граматику якого С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер написали не зовсім позитивну рецензію, особливо засудивши етимологічний правопис, який відкидав українську мову далеко назад порівняно з іншими слов'янськими мовами. Про Граматику Омеляна Огоновського ще критичніше висловлюється Т. Гартнер у листі до Ф. Міклошича в серпні 1889 року, у якому він називає цю працю *конфузним твором*, який вони разом із Стоцьким *піддали ґрунтовній критиці* [2, 88].

Появу граматичних праць на основі фонетичного правопису підготували довголітні студії Степана Смаль-Стоцького над живою українською мовою. Він активно записує усну народну творчість на теренах Буковини з фіксацією в точних фонетичних записах, залучаючи до цієї роботи і студентську молодь. Саме ці записки й були використані як ілюстрації в граматичних працях С. Смаль-Стоцького. До цього його спонукав і Ф. Міклошич. І це була ще одна принципова наукова засада – описати граматичну систему української мови на основі живого українського мовлення.

„Грамматика руської мови” – це перша спроба урегулювати, нормалізувати фонетичну і граматичну систему української мови. Правопис, запроваджений у шкільній граматиці С. Смаль-Стоцького, згодом почали використовувати в усіх українських виданнях Буковини й Галичини. В. Сімович зазначив, що це „підручник єдиний у своїм роді”, якому можуть позаздрити й інші слов'яни. Головна її прикмета – у методичних засадах навчання рідної мови: „автори не диктують згори т. зв. граматичних правил, як їх бачимо у граматиках мертвих мов, а освідомлюють тільки того, що з неї вчиться, із законами мови” [3, 35]. Автор рецензії також висловлює своє бачення теоретичних засад граматики як універсальної науки пізнання мови.

Високу оцінку здобула і наукова граматична праця С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, що репрезентує „найповніший на той час образ живої української мови і є важливою подією в європейській славистиці” [1, 132].

Крім того, у своїх граматичних працях Степан Смаль-Стоцький уперше по-новому показав місце української мови серед слов'янських мов, обґрунтував новий погляд на історію української мови. На особливе

пошанування заслугоує в цьому плані „Грамматика руської мови”, написана німецькою мовою у співавторстві з Т. Гартнером, яка побачила світ у Відні 1914 року [10]. Український учений побачив слов'янську прабатьківщину на великому просторі від Вісли до Дніпра, де жили праукраїнські племена – бужани, волиняни, дуліби, лучани, деревляни, тиверці, угличі та ін. „Одним заходом, – писав Ю. Шевельов про працю С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, – за сорок сторінок тексту, Смаль-Стоцький набув слави Герострата в славистиці. У цьому бо розділі він заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської мови, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П. Лавровським), ніж до російської” [14, 382-383]. У своїх працях „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення”, яка побачила світ у 1927 р., і „Східні слов'яни” (1928) він стверджував, що не було спільної *руської* або *праруської* мови, а кожна із слов'янських мов розвинулася безпосередньо із праслов'янської, набувши власної самобутності [12]. „Праруська мова – це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викоринити в нашій науці ... Українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської...” [11, 59]. На особливу увагу заслугоує у цьому зв'язку і праця С. Смаль-Стоцького „Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні прикмети”, опублікована в журналі „Дзвони” у Львові 1933 року.

Видання граматичних праць Степана Смаль-Стоцького не залишилися непоміченими і у Східній та Центральній Україні. 14 листопада 1918 року його обрано академіком-фундатором Української Академії наук у Києві. Проте згодом історичні умови склалися так, що вчений опинився в еміграції і помер на чужині, а його праці в радянський час намагалися замовчати, проголошували шкідливими.

Погляди Степана Смаль-Стоцького на походження і розвиток української мови, як і на питання про місце української мови серед інших слов'янських, не могли не привернути уваги молодого поступового вченого-патріота Олександра Царука, який поставив за мету в час перших років незалежності нашої держави, „коли український народ, розділений кордонами чужих держав, іще тільки пробував торувати шляхи до національної єдності й відродження” [13, 3], дослідити початкові щаблі становлення української мови як самобутної лінгвістичної системи на тлі процесів, пов'язаних із постанням інших слов'янських мов.

На основі залучення різних історичних, етнологічних матеріалів та суто мовних фактів автору монографії вдалося заперечити традиційну тріалістичну дистрибуцію слов'янських мов і запропонувати розподіл на **антську** та **словенську** підгрупи. О. Царук використав віденське німецькомовне видання С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Schprache” (1913), а також працю

С. Смаль-Стоцького „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення” [11].

Аналізуючи мовознавчі погляди щодо розподілу слов'янських мов на підгрупи, О. Царук покликається на працю С. Смаль-Стоцького „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення”, у якій влучно зазначено, що перед східнослов'янською підгрупою слов'янських мов учені „стають як вкопані” [13, 10]. На підтвердження штучності поділу на три слов'янські групи мов, дослідник спирається на граматичну працю С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, які вважали, що „південнослов'янська” чи „західнослов'янська” є „тільки географічним означенням, яке нічого не говорить для історії мови” [10, 112]. У той же час українська мова, знаходячись у центрі слов'янського мовного ареалу, є особливо важливою для історичного та порівняльного аналізу слов'янських мов, поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення, – зазначає О. Царук, приєднуючись до поглядів авторів граматичної праці [13, 13].

О. Царук вважає, що основою для творення самостійних слов'янських мов послужили племінні діалекти давніх індоевропейців. Так само вважав і С. Смаль-Стоцький, зауважуючи, що єдиного слов'янського мегаєтносу ніколи не існувало, що єдиною організаційною одиницею слов'янської мови були насамперед роди, які пізніше розвинулися у племена [11, 45; 13, 22]. С. Смаль-Стоцький, провівши зіставний аналіз маркуючих особливостей слов'янських мов, дійшов висновку, що жодної групової спорідненості між ними взагалі не існує. Зокрема, кількість українсько-російських ізоглот приблизно дорівнює українсько-польсько-чеським [10, 470-471]. О. Царук солідарний з поглядами С. Смаль-Стоцького, що українська і російська мова належать до різних слов'янських підгруп. Саме такий погляд висловлював С. Смаль-Стоцький у праці „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення”, відзначаючи, що „з певного становища мусимо сполучити болгарів з великорусичами в одну групу і поставити її проти всіх останніх слов'ян, залічуючи до того і українців” [11, 3; 13, 92].

Розкриваючи значення етноніма „словени” як більш давньої назви слов'ян загалом, О. Царук покликається на різних учених, що висловлювали подібні припущення (Я. Спал, В. Седов, М. Кучер, Л. Гавлік та ін.), підтверджуючи також словами С. Смаль-Стоцького, що загальне значення „слов'яни” могло виникнути внаслідок перенесення з частини на цілісність, „як це часто в історії буває” [11, 17; 13, 43].

Говорячи про антсько-словенську взаємодію на різних теренах України, про зони спільного контактування племен, О. Царук наводить свідчення про своєрідну ізоглотну пов'язаність північних українських говорів із гуцульськими, бойківськими та лемківськими, наведені у праці О. Огоновського, а також С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера [13, 73].

У питанні, що начебто окремі слов'янські мови є діалектами інших слов'янських, як-от: білоруська – діалект української (Міклошич), а словацька – чеської (С. Смаль-Стоцький), О. Царук справедливо і впевнено зауважує, що „давня етнічна своєрідність носіїв цих мов весь час нагадує про себе. Незалежно від характеру їхнього говору виникає необхідність визнання його не діалектом, а самостійною мовою” [13, 79]. Проте О. Царуку імponує думка С. Смаль-Стоцького про вплив політики на тлумачення історії мовного розвитку. У праці „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення” С. Смаль-Стоцький зауважував: „Якраз примішка політики до науки нанесла їй багато шкоди. Тільки тим можна пояснити, що, н. пр., українська мова у Ягича в Росії вважалася наріччям, у колишній Австрії мовою...” [11, 30; 13, 115].

Як відомо, питання про статус і роль старослов'янської мови в розвитку слов'янських мов і зокрема української, є дискусійним. З одного боку, – говорить О. Царук, – ми повинні визнати, що мова перших перекладів християнських текстів була регіональною мовою слов'ян болгаро-македонського відламу, однак, з іншого боку, „ця мова була, безперечно, близькою до тієї, якою розмовляли майже всі племена словенського угруповання. Ця мова в своїй основі склалася ще в надрах праслов'янської. У цьому зв'язку ми можемо визнати її одним із двох головних праслов'янських діалектів”, тобто словенської [13, 105]. При цьому вчений зауважує, що на близькість церковнослов'янської мови до праслов'янської вказував свого часу С. Смаль-Стоцький [10, 455]. Хоч українська мова, за твердженням О. Царука, „єдина з мов антської групи, яка на тривалий час була заступлена в державному, культурному та релігійному житті мовою старослов'янською – чужою з походження, відмінною за граматичною структурою” [13, 105]. На підтвердження свого погляду він наводить емоційну цитату Т. Зіньківського: „Ся мертвотина старослов'янська заважала розвиватися національній українській культурі, бо письменникам українським близькість старослов'янської мертвої мови не давала змоги подивитись на речі просто, без мудрацій [...]. Вони не могли зрозуміти, що живе письменство можна здобувати тільки на ґрунті живої і до того ж своєї мови”. Подібну думку висловлював і С. Смаль-Стоцький, твердячи, що церква та її мова „довгий час закривали дійсний стан речей на Русі” [11, 51]. Проте нам відомі й інші думки славіста про роль церковнослов'янської мови. Універсальність граматики української (руської) мови Степана Смаль-Стоцького як науки пізнання полягає в тому, що в ній присутній як невід'ємний складник і церковнослов'янська мова. Погляд ученого на церковнослов'янську мову є надзвичайно оригінальним. Він писав, що церковнослов'янська мова „з українською вимовою на Україні в своїй поукраїнщеній формі уважалася своєю, немов рідною мовою, бо мовою рідної української церкви. Її навіть називали *руською*, цебто українською мовою. Тому мала вона й великий

вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках” [12, 7].

Безперечно, одне о основних питань у монографії О. Царука – питання про мовну близькість слов'янських мов. Ще й на сьогодні існує найбільш поширений погляд про близькість української та російської мов. Тому в монографії на основі залучення свідчень мовознавців різних часів і народів, а також використання власних спостережень автора над мовними особливостями кожної слов'янської мови висловлені нові твердження з цього питання. З одного боку, автор говорить про близькість усіх слов'янських мов, яка є надзвичайно виразною, виразнішою, ніж, наприклад, серед діалектів німецької мови (Горбач). Тому визначення маркуючих рис та зіставлення двох довільно обраних слов'янських мов обов'язково виявить таку близькість. С. Смаль-Стоцький у свій час зауважував, що між російською та українською мовами „не може бути встановлений більший рівень спорідненості, ніж між іншими слов'янськими мовами, особливо якщо зважити на те, що ці дві мовні області мають набагато довшу контактну лінію, а також на те, що більшість українців знаходяться під російським пануванням, під впливом російської мови у школі, церкві, і часто в повсякденному житті, що, зрештою, у ХУІІ-ХУІІІ ст. українська мова у своєму становленні як писемної й літературної підпала структурному впливу російської писемної мови” [10, 480].

Визначаючи надійні критерії генеалогічної й типологічної класифікації слов'янських мов, О. Царук взяв на озброєння пораду С. Смаль-Стоцького про те, що „дійсне пізнання ступеня спорідненості мусить опертися не на одній або декількох прикметах, а на сумі прикмет” [11, 44; 13, 117]. С. Смаль-Стоцький був переконаний, що порівняння тільки на лексичному та фонетичному рівні недостатньо. „Коли ж порівняння слов'янських мов поповнити за рахунок області словотвору, змін у значенні слів і поширити на синтаксис, то можна здобути нові важливі аргументи для оцінки взаємопов'язаності між слов'янськими мовами” [10, 477]. Відтак Олександр Царук для окреслення місця української мови серед інших слов'янських мов використовує дані лексичного, фонетичного, словотвірного і граматичного мовних рівнів. Він переконливо довів, що українська мова „і досі залишається мовою *антською* за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов анської підгрупи зберігає особливості говору носіїв ще пшеворської культури. Тому при встановленні історії певних українських форм потрібно звертатися, у першу чергу, не до російської, а принаймні до білоруської, потім до польської, чеської, сербсько-хорватської, верхньолужицької, словенської та ін.” [13, 284-285].

Дослідники наукового доробку Степана Смаль-Стоцького відзначають “сучасність” поглядів ученого, їх далекоглядність, сміливість

і перспективність. Зокрема, це доводить і самотутня праця „Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”, автор якої Олександр Царук, скориставшись цінними відомостями та порадами мовознавців попередніх історичних періодів, створив оригінальне і глибоко наукове дослідження, відкривши перспективу для подальших студій з українського мовознавства.

Література

1. Даниленко В. М. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність / В. М. Даниленко, О. В. Добржанський. – Київ-Чернівці, 1996. – 232 с.
2. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. – К.: Наук. думка, 1993. – 399 с.
3. Сімович В. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера “Руска граMATика” / В. Сімович. – [2-е вид.]. – Львів: Накл. Красового фонду, 1907: Рецензія // Праці: у 2-х т. До 125-річчя від дня народження. – Т.1. Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 31-47.
4. Сімович В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького / В. Сімович // Праці: у 2-х т. До 125-річчя від дня народження. – Т.1. Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 407-417.
5. Смаль-Стоцький С. Руска граMATика / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1893. – 175 с.
6. Смаль-Стоцький С. Руска граMATика / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – [2-е вид.]. – Львів, 1907. – 246 с.
7. Смаль-Стоцький С. ГраMATика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – [3-є вид., переробл.]. – Відень, 1914. – 202 с.
8. Стоцький і Гартнер. Українська граMATика. – Вінніпег-Канада, 1919. – 242 с.
9. Смаль-Стоцький С. ГраMATика української (руської) мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – [4-е вид.]. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1928. – 209 с.
10. Smal-Stockij S. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Schprache / S. Smal-Stockij, Th. Gartner. – Wien, 1913. – 550 s.
11. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення / С. Смаль-Стоцький. – Прага: Укр. громад. видав. фонд, 1927. – 91 с.
12. Смаль-Стоцький С. Східні слов'яни / С. Смаль-Стоцький // Україна. – Київ, 1928. – Кн. 3. – С. 3-17.
13. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / О. Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.
14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії (дві статті про постання української мови) / Юрій Шевельов // Вибрані праці: у 2-х кн. – Кн. I, упор. Л. Масенко. – К., 2008. – С. 382-383.

УДК: 811.161.2(477)

Л. Б. Шутак, І. О. Собко

МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Шутак Л. Б., Собко І. О. Мовна політика в Україні: проблеми і перспективи.

Одним із основних виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя. Для цього слід впроваджувати державну мовну політику відповідно до конституційних норм та міжнародно-правових зобов'язань України. Дане дослідження є фрагментом наукової теми „Вивчення цінностей у системі науки та культури”, виконуваної кафедрою суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Ключові слова: державна (офіційна) мова, європейська мова, мовна політика, україномовне середовище, функціонування державної мови.

Shutak L. B., Sobko I. O. The language policy in Ukraine: problems and perspectives.

State status of its native language and functioning of a state language in all the spheres of social life is supposed to be one of the basic manifestations of a nation self-assertion and consolidation. To achieve this aim it is obligatory to introduce state language policy according to Constitutional norms and international law obligations of Ukraine. The present investigation is a fragment of a scientific theme: „Study of values in the

system of science and culture”, being carried out by the department of social sciences and Ukrainology of Bukovinian state medical university.

Key words: state (official) language, European language, language policy, Ukrainian (language) environment, state language functioning.

Українська мова – одна з найдавніших мов, що постала з праслов'янської. Деякі вчені пов'язують її виникнення з часом, коли з'являються слов'янські племена і зароджуються слов'янські мови, інші доводять спорідненість української мови з латиною, грецькою та санскритом, починаючи її відлік від VI–VII ст. до н. е. Усі версії зводяться до того, що українська мова – багата, милозвучна, високорозвинена європейська мова. Вона не поступається своїми функціональними можливостями жодній із найбагатших і найрозвиненіших мов світу.

Одним із найважливіших виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, що законодавчо забезпечує її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Проблема статусу української мови, її місця в житті країни, соціокультурному контексті висвітлювалася відомими українськими мовознавцями Л. Масенко, М. Жулинським, І. Дзюбою, А. Погрібним, С. Єрмоленко, О. Ткаченком, М. Вівчариком, вченими-істориками Я. Калакурою, В. Василенком та ін., західноєвропейськими дослідниками, проте залишається актуальною й досі.

Проаналізувавши мовну ситуацію, що склалася в Європі, приходимо до висновку, що гомогенних країн, тобто таких, де проживає лише одна нація з притаманною їй мовою, не існує. Відповідно, на територіях майже всіх європейських країн, окрім титульної нації, що дала назву державі, живуть інші автохтонні групи, з відмінною мовою і значно меншою чисельністю, ніж чисельність титульної нації. Саме тому європейські держави надають серйозної уваги питанням правової регламентації статусу мов, їх використанню в різних галузях життя, а також здійсненню мовної політики. У переважній більшості європейських країн основоположні принципи мовної політики викладено в конституціях. Насамперед визначається статус офіційної (державної) мови чи мов. Причому переважна більшість країн застосовує конституційно закріплену норму: одна національна держава – одна державна (офіційна) мова, що функціонує на території всієї держави. Важливо зазначити, що питання визначення статусу мов належать до компетенції законодавчих органів держави і регулюються виключно законом.

В Україні є чинним „Закон про мови в УРСР”, ухвалений у 1989 році. Основоположні норми цього Закону підтверджені чинною Конституцією України, зокрема її статтею 10, згідно з якою державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. З моменту прийняття Закону минуло двадцять років, проте його функціонування досі є сумнівним, а гасла щодо

розвитку й використання української літературної мови – декларативними і маловиконуваними. Через це суспільство не налаштоване на серйозне сприйняття законодавчих актів щодо розвитку і функціонування української мови як державної. А мовні питання часто-густо зі сфери суто філологічної мігрують у сферу політичну. При цьому громадян України, які послуговуються українською мовою, – стає менше і менше.

Натомість асиміляційні процеси набирають усе більших масштабів. Українська мова трактується як непридатна для вживання в усіх сферах суспільного життя, а спроби розширити її функціональний спектр розцінюються як витіснення російської. Більшість населення України в ситуації, що склалася, не знає жодної літературної мови – ні української, ані російської – а послуговується суржиком, який руйнує засади будь-яких літературних норм і є згубним явищем. У деяких західноєвропейських дослідженнях суржик постає варіантом української літературної мови, адже, як зазначають науковці, ним розмовляє майже весь народ країни, а тих небагато, хто говорить правильно, сприймають як диваків і чужаків. За висловом В. Радчука, українці, які спілкуються українською в Україні, почуваються діаспорою.

Більшість населення України є двомовним, до того ж, за даними соціологічних досліджень, двомовними є етнічні українці та ті, хто вважає рідною мовою українську. Етнічні росіяни та ті, хто рідною мовою називає російську, є здебільшого одномовними. З цього приводу пригадується теза М. Вівчарика, який писав: „Унаслідок взаємодії таких чинників, як багатовікова русифікація, міграція на територію України росіян, фізичне знищення, депортація і вимушена еміграція українців за межі України, створилася вкрай небезпечна і виняткова, суто „російська” ситуація, коли не мігранти змушені докладати зусиль проти їх асиміляції корінним народом, а, навпаки, національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів і доморощених збільшовичених перевертнів” [2, 186]. Насторожує й те, що серед російськомовних українців великий відсоток складає молодь, яка вважає вивчення української мови непотрібним і непрестижним.

Українська мова так і не стала одним із чинників кар’єрного зростання. Нині в Україні можна посісти будь-яку посаду без знання державної мови.

Проблема полягає також і в тому, що в країні немає україномовного середовища. Іноземці, потрапляючи в Україну, дивуються такій ситуації і не розуміють причин її виникнення. Справді, великі міста переважно російськомовні чи двомовні. Українська мова не використовується як розмовна, немає так званого міського сленгу. Телефір заповнений російськомовною продукцією, переклад українською мовою телесеріалів та більшості кінофільмів здебільшого неякісний, а інколи – примітивний. Товари і послуги рекламують двома мовами – російською та українською.

На жаль, й українська книга є малодоступною. По-перше, її видається мало, по-друге, вона значно дорожча за російськомовну. Тираж україномовних газет становить всього 31% відсоток, російськомовних – 64%, при цьому наклад україномовних газет і періодичних видань щороку зменшується (дані Держкомтелерадіо).

Що стосується української мови в системі Інтернет, то її там практично немає. Майже всі сайти російськомовні чи англomовні. Якщо ж трапляється україномовна продукція, то вона головним чином не якісна. Тому українською не пропонуються будь-які новації, не розповсюджується інформація стосовно різних наукових, технічних, медичних, соціальних програм.

А якою є мова наших чиновників та політиків? Більшість із них нехтує українською мовою не тільки в побуті, а й у професійній діяльності, забуваючи про те, що Закон „Про мови” передбачає, що у роботі державних, партійних, громадських органів, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовуватися їхні національні мови, але „поряд з українською”, а не замість неї. Українською мовою (переважно ламаною, нековиристою) вони послуговуються лише під час публічних заходів. З їх уст (особливо політиків Півдня та Сходу України) неодноразово чуємо про дискримінацію за мовною ознакою, хоч насправді значно більше підстав твердити про дискримінацію україномовних громадян. Але ж не можна забувати того, що мова є відображенням мислення. У ній відбивається характер людини, рівень її інтелекту, загальної культури. Політичний діяч мусить швидко орієнтуватися в ситуації, що склалася під час спілкування, вдало планувати своє мовлення, правильно вибирати тему доповіді й знаходити відповідні мовні засоби, щоб передати її зміст. Політик чи будь-який громадський діяч повинен уміти забезпечувати зворотній зв'язок з аудиторією засобами мови.

Мовне питання є предметом гострих політичних дискусій. Визначення статусу української мови як єдиної чи не єдиної державної спричиняє соціальну напругу в суспільстві, а подекуди створює сепаратистські настрої, що суперечить інтересам національної безпеки України. Неодноразово чуємо тези про те, що справжні патріоти мають розмовляти українською. Але ж очевидно патріотизм вимірюється не тільки знанням державної мови, а й прагненням до добробуту українського народу, вивченням його культурних здобутків, розширенням національних інтересів тощо. А розмовляти українською повинно стати не обов'язком, а потребою і політиків, і державних службовців, і медиків, й освітян, і науковців, і пересічних громадян. Тільки за таких умов українська мова стане загальнодержавною.

Деякі зрушення за час незалежності щодо використання української мови відбулися у сфері освіти. У багатьох регіонах Заходу та Центру

України і дошкільна, і середня, і вища освіта майже стовідсотково україномовна. Як зазначає С.Єрмоленко, „у свідомості батьків вивчення української мови пов'язане з освітою і культурою... І в цьому можна вбачати запоруку майбутнього зростання соціального престижу української мови як ознаки освіченої, культурної людини” [3]. Значно більше уваги нині приділяється вивченню української мови в середніх школах. Щороку проводиться конкурс знавців української мови ім. М. Яцика. Змінився підхід до вивчення української мови, а отже, принципи, мета і завдання. Основний акцент зроблено на виробленні комунікативних умінь і навичок. Діти вчать мислити по-українськи. Але для значної кількості дітей школа є чи не єдиним місцем, де вони перебувають хоча б частково в україномовному середовищі і мають можливість спілкуватися українською мовою. Часто україномовною школа є тільки упродовж занять, а на перервах та за межами школи і вчителі, й діти спілкуються російською чи мовами інших національних меншин.

Дещо гірше ситуація склалася у вищій школі. Хоча викладання основних предметів ведеться українською мовою, кількість годин, відведених на її вивчення, щороку зменшується. Знижується також її престиж. У багатьох навчальних закладах українська мова оцінюється лише відміткою „зараховано / незараховано”, що є цілком неприпустимим. Ще М. Грушевський зазначав: „Поки мова не здобуде місця у вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетських та інших навчальних закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні й літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі „нижчої”, культурно неповноцінної нації” [6, 305]. Саме тому варто переглянути навчальні плани для вищої школи, повернути як форму контролю іспит з мови в усіх вищих навчальних закладах, оскільки досконале вивчення мови майбутніми фахівцями – це запорука їх вільного самовираження в майбутній професії, науковій та офіційній сферах спілкування. Знання державної мови – це один із компонентів професійної підготовки, той чинник, що підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися в складній професійній ситуації та в контактах із представниками своєї професії.

Отже, стисло проаналізувавши сучасну мовну ситуацію в Україні, можна твердити, що лише пафосних декларацій для утвердження повноцінного функціонування української мови як державної недостатньо. Слід упроваджувати державну мовну політику відповідно до конституційних норм та міжнародно-правових зобов'язань України. Необхідно виробити нові, виважені та послідовні підходи у вирішенні мовних проблем, створивши відповідну законодавчу базу. Треба пам'ятати слова не українця Д. Мейса, який говорив: „Ніхто нічого не має проти російської культури і мови, але доки українська мова залишатиметься другорядною в очах самих українців, ця нація ніколи не буде єдиною”.

Література

1. Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вільсон [пер. з англ.] – К.: К.І.С., 2004. – 552 с.
2. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: [навч. посібник] / М. М. Вівчарик. – К.: Вища школа, 2004. – 219 с.
3. Єрмоленко С. Соціальна престижність української мови в сучасному комп'ютерно-інформаційному світі. – <http://www.ualogos.kiev.ua/>:: Інститут українознавства. Українознавство. Електронне наукове фахове видання, 2005. Число №4 (17).
4. Калакура Я. Мова як об'єкт та інструмент історичного дослідження. – <http://www.ualogos.kiev.ua/>:: Інститут українознавства. Українознавство. Електронне наукове фахове видання, 2005. Число №4 (17).
5. Погрібний А. Г. Поклик дужого чину (3 промов про наболіле) / А. Г. Погрібний. – К.: Видавн. центр „Просвіта”, 2004. – 496 с.

УДК 811.161.2'27:130.122

В. В. Явір**РІДНА МОВА ЯК ОДНА З ВУЗЛОВИХ ЛАНОК ДУХОВНО-НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ НАРОДУ І ДЕРЖАВИ**

Явір В. В. Рідна мова як одна з вузлових ланок духовно-національного буття народу і держави.

У статті йдеться про те, що жодна національна культура як самодостатня й самобутня не може реалізуватися засобами іншої мови, що рідна мова є однією з вузлових ланок духовно-національного буття народу і держави, глибинним осередком морального здоров'я нації; наголошується на тому, що криза національної ідентичності пов'язана передусім з глибокою кризою національної ідентичності на мовно-культурному рівні.

Ключові слова: мова, національна культура, національна ідентичність.

Yavir V. V. The native language as one of the central links of spiritual and national being of nation and country.

The article deals with the fact that none of the national cultures as all-sufficient and distinctive can not be realized by means of other language, that native language is one of the central links of spiritual and national being of nation and country, it is its deep core of moral health. The author emphasizes that crisis of national identity first of all is connected with the crisis of national identity on language and cultural levels.

Key words: language, national cultures, national identity.

Проблеми „мова і народ”, „мова і культура”, „мова й особистість” залишаються актуальними впродовж тривалого часу. І це не випадково, оскільки мова, за визначенням багатьох, зокрема європейських учених (В. Гумбольд, О. Потебня, Л. Вайсгербер, М. Гайдеггер, К. Леві-Строс та ін.), є духовною субстанцією, культурним кодом, „домівкою буття”, живим функціонуванням народного духу, зрештою, вербалізованим інтелектом як народу, нації, так і окремої особистості. Тому цілком закономірною є неперехідна увага до мовних проблем не лише філософів і мовознавців, культурологів і політиків, соціологів і психологів, а й суспільства загалом. З огляду на це принципове значення мають дослідження креативного потенціалу рідної мови як потужного джерела морального здоров'я народу, глибинно закоріненого в його внутрішній світ [4, 16].

Особливо загострилися названі проблеми й постали на вістрі часу з прийняттям Закону про мову в Україні та з виникненням й утвердженням української держави як самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Через кілька років після проголошення державної незалежності і викликаного цим фактом періоду національного, політичного і культурно-

мовного пожвавлення під шаленим тиском певних політичних сил поширювалися стогнаційні явища в розвитку державних функцій української мови. Порівняно з початковим етапом звужується сфера дії Закону про мови, дедалі більшої популяризації набувають погляди про необхідність зміни мовного законодавства в напрямку закріплення державних функцій на території України і за російською мовою. Гасло двомовності, за слухним висновком І. Дзюби, висувається російськомовними одномовниками не для того, аби вивчити українську мову і стати двомовними, а, навпаки, щоб назавжди затвердити за собою право нав'язувати свою російську одномовність усьому суспільству [1, 804]. Отже, фактично розгорнувся шалений наступ на мовні права корінного народу. Прикрим є те, що з цим солідарні й окремі українські політики з науковими ступенями та вченими званнями. Наведемо для ілюстрації пасаж віце-президента НАН України: „Відроджувати можна те, що було раніше. Але української нації як державно-політичної спільності ніколи не існувало. Що ж ми маємо намір у такому випадку відроджувати?... Тут має бути щось одне: якщо є що відроджувати, то не все так погано було в нашій історії. Якщо ж справді погано, то навіщо нам таке відродження?” [10]. Академік П. Толочко обстоює впровадження двомовності, за якої, на його думку, російська зніме психологічну напругу в суспільстві, розблокує шлях до становлення української політичної нації. Незважаючи на державний статус української мови, „глибока тривога за її буття і майбутнє набрала нової гостроти і гіркоти” [1, 796]. Чи виправдана ця тривога? Спробуймо оцінити мовну ситуацію наших сьогоденних реалій. Безумовно, деякі зміни на краще відбулися. Українська мова дещо потіснила російську в офіційній сфері, сфері державного управління, в офіційній документації, трохи розширила своє функціонування в міському побуті, дещо зміцнила свої позиції в ряді вишів і середніх спеціальних закладів. Звісно ж, це успіхи мінімальні, неадекватні державному статусові нашої мови і напівмірні з тими сподіваннями, які ми пов'язували зі здобуттям державної незалежності України.

Без сумніву, мовне одужання суспільства – процес довготривалий, він є „складовою загального національно-культурного поступу” [1, 796]. Для долі мови набагато важливішим є те, що відбувається в інших сферах суспільного життя – культурі, ЗМІ, книгодрукуванні, бізнесі тощо. У цих сферах російська мова майже безконтрольно панує в Україні, створюючи атмосферу „природної” російськомовності українського простору [1, 796].

У кінці 80-х – на початку 90-х років чимало громадян України почали прихильно ставитися до української мови, асоціюючи її з протестом проти гніту, з утвердженням власної гідності, з прагненням до демократії, свободи і справедливості... Однак ущербність української державності, засилля комуно-номенклатурної мафії, соціально-економічна

катастрофа кинули зловісну тінь на цю нестійку репутацію української мови серед значної частини зрусифікованого населення [1, 797].

Незважаючи на значне формальне збільшення україномовних дитячих садків, навчальних закладів різних рівнів, молодь, яка народилася і досягла повноліття в незалежній державі, опанувала українську мову, але, як правило, не користується нею на побутовому рівні, очевидно, через те, що колосальні механізми русифікації діють уже в режимі самовідтворення.

Ущербність реального, а не юридичного законодавчого статусу української мови віддзеркалює неповноцінність української теперішньої державності, слабкість державної волі, брак морально-політичного авторитету, її політичну, економічну, адміністративну анемічність. Тобто ущербність державності є наслідком ущербності національного буття народу. А щодо законодавчої пріоритетності української мови, вона залишається лише декларацією, допоки не буде підтверджена добре продуманою і відповідним чином профінансованою програмою реального забезпечення цієї пріоритетності. І тоді відпаде потреба в багатьох дискусіях на цю тему. Поки ж що більший дискомфорт в Україні відчувають не російськомовні, а ті, чия рідна мова – українська. Улюблений аргумент тих, хто не хоче емансипації української мови, – „так історично склалося”. А „історично склалося” провінційне, другорядне, підколоніальне становище української мови і культури. Хіба не пам'ятаємо, як у роки т. зв. „застою” в академічному Інституті мовознавства ім. О. Потебні під керівництвом академіка І. Білодіда розроблялася і пропагувалася псевдотеорія „двомовності”, „двох рідних мов”? Звісно, ніякої науки там не було – було звичне для тих часів ідеологічне замовлення, покликане обслуговувати ще одну комуністичну „теорію” про „злиття націй”, про „формування єдиного радянського народу” із „спільною мовою міжнаціонального спілкування” [2, 104-105]. „Двуязычіє” і тоді, й тепер – звичайна політична спекуляція.

Чи не є парадоксом, що багато депутатів Верховної Ради не знають і не хочуть знати державну мову? Чиї інтереси вони обстоюють у вищому законодавчому органі держави – питання риторичне. І чи ж має бути успішною країна, якщо у складі її найвищого органу є такі „представники народу”? Вимога до чиновників вищого державного рівня, депутатів, політиків знати мову держави розцінюються ними як злісний український націоналізм, утиски громадянських прав, заборона користуватися російською мовою і т. ін. Звісно, нашому суспільству потрібен фаховий діалог з цих пекучих, доленосних для держави і народу проблем на науковому, а не псевдополітичному, демагогічному рівнях. Політики ігнорують думки науковців – мовознавців, філософів, соціологів, психологів, культурологів з науково-дослідних академічних інститутів, таких, як, скажімо, Інститут мовознавства ім. О. Потебні, Інститут української мови, Інститут літератури ім. Т. Шевченка, Інститут

мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, Інститут суспільствознавства та ін. Який же це „діалог”? На сьогодні в нашій державі немає інституцій, які системно на державному рівні, з урахуванням глибоких наукових висновків розбудовували б і впроваджували б у життя розв'язання цих пекучих і для держави, й для нашого суспільства загалом проблем.

Позиція основної маси українців була б набагато спокійнішою, якби не було безпрецедентних зусиль зберегти непохитну гегемонію російської мови в Україні. Пристрасті навколо цих проблем не вщухнуть, доки українці не відчують себе затишно у своїй державі. Чия земля, чії банки, чия економіка, чії ЗМІ, чия влада в нашій країні? І чия мова? Отож-бо. У цивілізованому світі без знання державної мови не можливо отримати громадянство, а в Україні керувати державою – можна. І приймати закони про мову, якої не знаєш і знати не хочеш [1, 828]. Тому хто ж, як не патріоти, мають обстоювати свої права на своїй землі? Нам треба вчитися в росіян захищати і насаджувати свою культуру, свою мову, свої права. Тоді буде все гаразд у нашій державі і, очевидно, не буде будь-яких підстав стверджувати деяким сусідам, що „Україна – не держава, а територія”. А поки що загроза втрати нами і мови, і культури, і держави не зникла. Адже зникнення мовно-культурної ідентичності – це зникнення нації. Українці ж, які зберегли свою національну і мовно-культурну ідентичність, ніколи не погодяться на наявну ситуацію у своїй державі, бо в мові, як відомо, „концентрується сама сутність історичного буття народу” [1, 809].

Як цілком справедливо наголошує у своєму есе „Мова і влада” О. Забужко, „мова виконує, серед інших, дуже важливу філософсько-світоглядovu функцію: вона прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого, предметно-обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу” [2, 106-107]. За повідомленнями литовських учених, складена геофізиками карта електромагнітних полів на території республіки збіглася з картою литовських діалектів з точністю до 1 км!.. „Мова й людину вписує в чітко окреслений континуум – робить свого носія тутешнім, звідки б він не походив” [2, 107]. Варті уваги й ті спостереження авторки, що стосуються зв'язків між генетичною пам'яттю і мовою людини: так, етнічний українець, мешканець Пенсільванії, який уперше ступив на українську землю, „пронизливо „впізнає” досі ним не бачений краєвид, закодований в рідному слові (виділено нами – В.Я.), ... відчуває, як його трудно збережена, забур'янена англїцизмами українщина, легко, без жодних зусиль допасовується до навколишньої землі, води і неба: будь-яка інша мова тут неприродна, неадекватна, неістинна!” [2, 107].

Безперечно, мовне питання не можна розглядати ізольовано від усієї і політичної, і соціально-економічної, і культурної ситуації. „Вписування людини в історію, в історичну пам'ять, – підкреслює П. Мовчан, – дає їй

необхідність підґрунтя причетностей не до скороминушності, а до Вічності, до Великої Родової Пам'яті. А поза мовою рідною, мовою материнською такого прилучення не буде. Відповідно й культурного відродження, на яке ми покладаємо великі надії” [6, 124]. Саме мова перш за все є осередком людської гідності. Мовні ж асимільовані мутанти, як відомо з праць В. Гумбольдта, О. Потебні, Л. Вайсгербера та ін., є нецілісними в психологічному плані, бо користуються не „глибинним знаннями мови, а віддзеркаленими” [6, 138]. Денаціоналізація є чинником аморалізації, внутрішньої спустошеності, бездуховності не лише асимільованого народу, але й асимілятора [9, 271]. Безсумнівним є те, що жоден народ не зміг би оживити і запліднити чужу мову своїм духом, аби не перетворити цю мову в іншу [9, 271]. Мова – це певним чином і антропологія, оскільки зміна мови позначається на зміні об'єму пам'яті [3, 197].

Соціологи спостерегли, що найвищий відсоток злочинів чиниться саме в зденаціоналізованих містах, де українська мова майже відсутня, а російська помітно спотворена. Цей факт переконує, що звуження сфери вжитку національної мови безпосередньо пов'язане зі звуженням зони духовності, деградацією, утратою народних традицій, зрештою, загальним моральним зубожінням, коли втрачається неповторний національний світ, збіднюється його палітра. Цікаве спостереження подав А. Окара щодо російської мови, яка побутує на теренах України: „Украинский русский” ніяк не „великий и могучий”, а убоге аргі південно- та східноукраїнських технополісів – воно панує над українською, яка давно вже має ознаки елітарної мови” [8, 3]. Саме російська мова, на думку автора, є нині носієм космополітичних настроїв, відповідного спрямування культури. У багатьох російськомовних ЗМІ з мазохістським самозахопленням пишуть про „разрушение общего культурного пространства”, про „насиленную украинизацию”, про „угрозу для существования русского языка и русской культуры в восточных областях Украины”. Такі досить цинічні заяви, зазначає уродженець Полтавщини, етнічний українець, нинішній мешканець Москви А. Окара, якщо дивитися на проблему з самої України, робляться або некомпетентними, або ангажованими людьми. Ковбасні потреби, на думку науковця, можна без проблем задовольнити й російською мовою, „кока-кольні” – англійською. Українська ж, принаймні на сьогодні, – це для духу. Без рідної мови і сама людина, і весь народ випадають з космічного ладу, перетворюються на „населення”, „споживачів”, етномаргіналів, що стоять на межі двох етнокультурних та мовно-культурних світів і не є органічно інтегрованими в жоден із них, адже мова є „дух” народу.

За спостереженнями Р. Кіся, „етномаргіналізація, а з нею і вивітрювання українських сенсожиттєвих інтенцій... охоплює вже навіть і найсвідоміше українське університетське студентство у Львові, Луцьку чи Івано-Франківську” [4, 26]. Утрачаючи себе як осередок власного мовно-

культурного світу, ми ще більше стаємо пасивними „периферійними” споживачами чужих смислів, цінностей та інтерпретаційних моделей [4, 26]. Криза особи, криза національної ідентичності та українська мовно-культурна катастрофа, як цілком слушно зазначає Р. Кісь, узаємно зумовлюють і взаємно посилюють одна одну. Сьогодні великі міста України, по суті, виконують функцію „плавильних котлів” етномаргіналізації українців, їх зросійщення навіть активніше, ніж це було двадцять-тридцять років тому. А отже, одним із нагальних і актуальних завдань національно-мовної політики на державному рівні має бути насичення українського урбаністичного простору своїм рідним смислонаповненням [4, 31].

Саме українська мова й українське „пробудження” є „містком” до української культури, оскільки саме вона має скерувати українців на осягнення смислових і духовних глибин нашого мовно-культурного світу, саме мова й культура мають „повернути націю до себе додому”, опанувати „собою” і всім „своїм” – від земельних надр до історії й культури” [2, 91]. Усіх тих, – українців, росіян, євреїв, – хто обстоює своє право „не знати мови” держави, у якій живуть, „об’єднує одне – внутрішнє, на рівні самопочування, духовне чужинство щодо землі, на якій мешкають. І вододіл між „тутешністю” і „чужинством”, причетністю і непричетністю, присутністю і неприсутністю (психологічною) в домі автохтонного етносу, як досить точно визначила О. Забужко, „проліг через мову” [2, 102].

Механічне вживання української мови з обов’язку, ситуативно, тільки як засобу здобуття певного суспільного статусу або ж тільки як чинника, що може створити додаткові шанси у просуванні кар’єрними щаблями, як засвідчують спостереження за мовленням багатьох високо посадових чиновників, аж ніяк не включають мовця органічно в український комунікативно-культурний світ. У зв’язку з цим уже давно на часі перегляд хибної і досить шкідливої концепції т. зв. „вільного вибору” мови спілкування. Парадоксально, але навіть деякі психологи, соціологи, не кажучи вже про політологів та політиків, дотримуються думки про вибір мови як справу начебто суто приватну, як акт індивідуальний. Концепція „вільного вибору” сприятиме поширенню явища „мозаїчності”, що, безумовно, неприпустимо, зокрема, на офіційному рівні спілкування. По-перше, „мозаїчна” мовна особистість не може бути рівноцінним мовним партнером для монолінгва, що ми спостерігаємо на прикладах мовлення багатьох чиновників; по-друге, така особистість, як цілком слушно зазначає О. Закарян, обмежена в розвитку своїх творчих можливостей [3, 194]. Науковці висловлюють сумнів, що „роздвоєні” мозаїчні особистості можуть досягти повноцінного духовного й інтелектуального розвитку, а в багатьох випадках деякі фрагменти цієї мозаїчності не покриваються жодною з мов і залишаються „білими плямами” в духовному світі особистості. Це явище кваліфікується фахівцями як

напівмовність, яка полягає в тому, що особистість не володіє ні мовою своєї нації, ні будь-якою іншою в межах загальноприйнятих для грамотної людини норм. Напівмовна людина не здатна висловити засобами мови всі найтонші відтінки думки, яка, до речі, з цієї ж причини не може бути чітко структурована на вербальному рівні. Чи ж спроможні такі особистості вирішувати надскладні національно-мовні, соціально-економічні, державотворчі та інші проблеми? Більшість державних очільників України навіть українцями себе визнати не наважуються. „Дивлюся на Верховну Раду. Там із них усіх [депутатів] вилучені українські гени,” – з боєм сказав гірку правду Ю. Мушкетик [7, 19].

Ті політики, які лицемірно нав'язують думку про консолідацію, про формування політичної нації лише за умови офіційної двомовності в нашій державі, хай дадуть відповідь на питання: якою мовою (чи мовами?) за умови офіційної двомовності має послуговуватися армія і всі силові структури? Якою мовою (чи мовами?) мають користуватися, наприклад, авіадиспетчери? Якою мовою (чи мовами?) слід репрезентувати нашу країну на міжнародному рівні? Обстоювачам двомовності слід було б більш зважено осмислювати названі проблеми і хоч би ознайомитися з досвідом розв'язання національно-мовних проблем у США, Польщі, країнах Прибалтики, Чехії, Бельгії та ін.

Науковці одностайні в тому, що „мова – гарант нашого національного й державного самозбереження. Тому, втративши її, ми втратимо не тільки державу, а й самих себе” [3, 183]. Своєчасна й правильна думка, яку слід було б викарбувати на одній зі стін у залі засідань Верховної Ради. Увесь досвід світової історії засвідчує, що будь-яка національна ентропія, зникнення з лиця Землі народів і держав завжди починалося з втрати мовної культури, з відмови від мовної самостійності, з капітуляції перед мовною експансією. Турбота про національну мову і національну культуру знаходиться на чільному місці навіть у тих країнах, де цим національним святиням нічого не загрожувало. Так, кілька років тому французький сенат затвердив спеціальний закон „На захист французької мови”, відповідно до якого особи, що зловживають англійськими словами, для яких існують національні еквіваленти, можуть бути оштрафовані на суму до 20 тисяч франків [5, 17]. Подібні закони в останні десятиліття були прийняті в Польщі, Німеччині, США та інших країнах. У нашій же країні деструктивні сили намагаються розколоти народ на мовно-культурному ґрунті, бо суперництво двох мовних спільнот у межах однієї нації – це шлях до конфронтації, яка завжди складається, на жаль, не на користь національної мови, що в кінцевому результаті призводить до повного її витіснення. Очевидно, у тих, хто домагається двомовності в Україні на офіційному рівні, дещо інші наміри, інші бажання і плани, аніж турбота про „російськомовних”.

Український народ є політично розколотий саме на мовно-культурному ґрунті. Жодна національна культура як самодостатня й

самобутня не може реалізуватися засобами іншої мови. Бо саме мова конструює, вибудовує „ті виміри позамовної реальності, які невідомі іншим лінгвокультурним системам”, у мові здійснюється „духовне обживання світу” [4, 15]. Саме в рідному слові світ стає нам ближчим. Денаціоналізуючись, ми втрачаємо з поля зору і наш український світ. Досить слушною є думка О. Забужко: „Нація, що мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), мислить несамостійно, тобто сходить з єдиної, унікальної у всесвіті позиції, приділеної лише їй” [2, 148]. Духовне чужинство пролягає перш за все через мову, а відібрати мову – означає фактично підготувати ґрунт для „духовної кастрації майбутніх поколінь” [2, 104].

Поданих міркувань знаних лінгвістів, філософів, культурологів, очевидно, досить для з'ясування унікальності когнітивно-пізнавальних аспектів відображення світу засобами рідної мови, для усвідомлення рідної мови і культури як глибинного осередка морального здоров'я народу. Отже, криза національної ідентичності пов'язана передусім з глибокою кризою національної ідентичності на мовно-культурному рівні.

Науково обґрунтованого і справедливого державного лінгвокультурного планування в нас ще не здійснено. А без нього вирівнювати мовно-культурний простір у нашій державі безперспективно. Сильній опозиції до соціокультурної і мовно-культурної асиметрії має опонувати життєстверджуюча чітка позиція держави, спрямована на захист і утвердження її мови і культури, що мають глибинний просторовий і часовий зв'язок зі своєю землею.

Держава не поставила міцний щит від досить потужних спроб утверджувати російську мову й культуру в українському просторі в статусі рідної не тільки для росіян, а й для русифікованих українців. Мовно-культурний розвиток України відбувається викривлено, однобічно. Це в свою чергу поглиблює деградацію морального здоров'я народу, провокує можливість розколу країни на мовно-культурному ґрунті.

Література

1. Дзюба І. М. Доля мови – доля народу / І. М. Дзюба // 3 криниці літ: У 3-х т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.3. – С. 795-819.
2. Забужко О. С. Хроніки від Фортінбраса: [вибрана есеїстика 90-х] / О. С. Забужко. – К.: Факт, 1999. – 340 с.
3. Закарян О. Л. Несколько замечаний о национальном языке и двуязычии / О. Л. Закарян // Национальный вопрос и новое мышление: сб. научн. статей. – Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1989. – С. 183-201.
1. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність / Р. Кісь. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
2. Кужель О. Про роздвоєння мови / О. Кужель // Дзеркало тижня. – 2004. – 27 листопада.
3. Мовчан П. М. Мова – явище космічне: [есе, літературно-критичні статті] / П. М. Мовчан. – К.: Просвіта, 1994. – 168 с.
4. Мушкетик Ю. Багато з того, що маю сьогодні, уже б не писав / Ю. Мушкетик // Україна молода. – 2009. – 31 липня.
5. Окара А. На захист російської мови / А. Окара // Дивослово. – 2001. – №7. – С. 2-4.
6. Потебня А. А. Язык и народность / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
7. Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? / П. Толочко // Киевские новости. – 1995. – 20 октября.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ, ПСИХОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 811. 161. 2

Ю. О. Арешенков

КОНЦЕПТ «ХАТА» В ПОЕТИЧНОМУ ІДІОСТИЛІ Т. ШЕВЧЕНКА

Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка.

У статті простежується внутрішній та інтертекстуальний механізм концептуалізації одного з найбільш частотних іменників поетичного мовлення Т. Шевченка, показано відмінність семантичних структур його індивідуально-авторського та загальномовного варіанту.

Ключові слова: концепт, семантична структура слова, тематичне поле, конотація.

Areshenkov Y. O. The concept of "house" in a poetic idiosyle of T. Shevchenko.

The internal and intertextual mechanism of conceptualization one of the most frequent nouns of the Shevchenko poetic speech is revealed, semantic structures show differences to individually and common language variant.

Key words: concept, semantic structure of words, thematic field, connotation.

Центральне місце слова у структурі поетичного тексту є загальноновизнаним, адже, за вдалим порівнянням О. Блока, «кожен вірш – покривало, напнуте на вістря кількох слів». Лексичні елементи, що посідають ключову позицію в системі семантичних зв'язків художнього тексту (ключові слова), як правило, набувають статусу стрижневого слова, тобто опорного слова тематичного поля. Тематичні слова, розміщені на сильних позиціях, стають основою семантичної домінанти як образного стрижня твору. Типологія опорних лексичних елементів, їхня функціонально-семантична характеристика, конфігурація самих тематичних полів – усе це може бути цінним джерелом для опису ідіолекту і суттєво доповнювати загальну картину мовотворчості того чи того митця.

Важливим компонентом образно-тематичної константи художнього тексту, безперечно, стають концептуально навантажені лексеми. Метою статті є вияв художньо-естетичного потенціалу лексеми *хата* як етнокультурного концепту української мови в поетичних текстах Т. Шевченка.

Увага лінгвістів до концептуалізованої лексики стала помітною відносно недавно, і в мовознавстві досі немає усталеного термінологічного визначення концепту. Найбільш удалим видається розуміння концепту як об'єкта ідеального світу, що має ім'я та відображає культурно зумовлені уявлення людини про дійсність [6, 181]. На відміну від точних, наукових понять як елементів терміносистеми, концепти постають як поняття буденної свідомості, «людські поняття». Будучи лінгвокультурним феноменом, концепт належить мисленню лінгвокреативному, а не власне

логічному, результатом якого стає поняття. Якщо в значенні поняття присутній лише сигніфікативний компонент, то в структурі концепту обов'язково з'являється компонент конотативний, що містить насамперед етнічно зумовлене сприйняття та оцінку певних реалій.

У своїй роботі ми виходимо з тези, що характер конотацій, зумовлений етнокультурним фактором, може також модифікуватися фактором суб'єктивним, коли йдеться про творчість митців слова. На підтвердження цього спробуємо проаналізувати функціонально-семантичні особливості лексеми *хата* в поетичних текстах Т. Шевченка. Ставимо собі завдання виявити ті компоненти семантичної структури, які створюють індивідуально-авторський зміст концепту та спрямовуються на реалізацію художньо-естетичного задуму.

За словником-довідником «Знаки української етнокультури», лексема *хата* (*хатина*) має значення: «сільській одноповерховий будинок»; також «кімната в ньому»; також «хатне господарство» [2, 616]. Мовокраїнознавчий словник-довідник «Україна в словах» подає дещо відмінні тлумачення: 1. Невеликий житловий, переважно дерев'яний будинок. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. 4. Квартира (розм.) [7, 294], які практично повторюють визначення «Великого тлумачного словника сучасної української мови» [1, 1340].

Для лінгвостилістичного аналізу, очевидно, більш цікавим є той етнокультурологічний коментар, що супроводжує лексикографічний опис, і з якого довідуємося, що «споконвіку хата у великій повазі», вона є «уосібненням родинного вогнища, благополуччя, гостинності, волі, незалежності» [2, 616]. Автори «Мовокраїнознавчого словника-довідника» відзначають: «Хата» в українській культурі – це символ космічного зв'язку зі Всесвітом, домівки, сімейного затишку, родинного вогнища, рідної землі, батьківщини» [7, 295]. Зразу ж зауважимо, що певні конотації розглядуваного концепту генетично або функціонально пов'язані з шевченковою мовою, на що вказують і подані В. Жайворонком ілюстрації до словникової статті: *В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля, Благав у Бога тільки хату, одну хатиночку в гаю* [2, 616].

Утвердження «хати» («свої хати») як символу волі, незалежності, власне – державності, безперечно, базується на фольклорному, міфологемному підґрунті (пор.: *Своя хата – своя правда; Чужа хата не гріє; В своїй хаті кожний пан* і под.). Т. Шевченко зумів піднести міфологему-символ до рівня ідеологеми, світоглядної категорії, що претендує на роль української національної ідеї, про що докладніше йтиметься далі. Ось як говорить про це філософ та фольклорист І. Мойсеїв: «Саме в «Кобзарі» уперше знаходимо ту ліричну, медитативну палкість, яка воліє, покладає, стверджує предмет свого жадання як даність,

справжність, абсолют. Отже, відкрито «хату» як парадигму особистісної свідомості, осердя істини інтимно-заповітної» [5, 158].

Щоби простежити генезу цього перетворення, побачити, як прирощувався той додатковий смисл, який, власне, і визначив наявну смислову структуру, необхідно виявити бодай деякі параметри функціонування лексеми *хата* в усьому корпусі текстів. Певне уявлення про контекстуальну специфіку іменника *хата* можуть дати матеріали словника «Поетичне слово Кобзаря» [4], з якого видно, що як компонент атрибутивної конструкції він посідає 11 позицію за ступенем функціональної навантаженості, тобто в порядку зменшення кількості поставлених відповідно до нього слів-ознак. Причому в цьому ряду *хата* єдиний іменник з власне предметним значенням (перша десятка має такий вигляд: *дитина, людина, мати, син, земля, очі, серце, сльози, дівчина, душа*).

Мовностилістичні параметри субстантива значною мірою визначаються характером прикметникової дистрибуції. За кількістю творів, у яких ужито певний атрибут, перед ведуть прикметники *нова* (6 творів), *чужа* (5), *весела* (4), *біленька* (4), що свідчить про загальну позитивну конотативність лексеми *хата* в ідіолекті Т. Шевченка. Активне використання слова *білий* (стосовно хати – виключно *біленька*) безпосередньо сприяє концептуалізації означуваного поняття, бо білий колір має виразну сакральну символіку і пов'язується в національній свідомості з чистотою, святковістю, святістю [3, 105].

Якщо зважувати на функціональну семантику цієї назви житлового будинку, то в аналізованих творах *хата* найчастіше служить для вираження просторової локалізації описуваних подій: *коло хати, біля хати, в хаті* і под. Найближчі до неї слова-локативи – *село, гора, поле, могила, степ*. Принагідно зауважимо, що іменник *могила* відзначається як високою частотністю, так і виразною концептуальною функціональністю в ранніх поезіях та творах періоду «Трьох літ». Антонімічність пари *хата: могила* дає конкретний поштовх для осмислення динаміки розвитку наскрізних тем, мотивів та образів протягом усього творчого життя поета, а з огляду на наше завдання це є підтвердженням значної ролі концепту в художньо-образній системі загалом. Ясна річ, що найбільш потужні механізми семантичних зрушень діють на текстовому рівні. Методика виявлення тематичних полів та визначення семантичної домінанти дозволяє простежити ці процеси та краще пізнати приховані смисли.

Відомо, що в художньому тексті структура полів-мікротем великою мірою визначається функціонально-семантичними параметрами та концептуальними компонентами лексичного значення слова. Синтагматичні зв'язки найбільш виразно простежуються у творах, де слово постає як цілком окреслений художній образ. У нашому випадку такими творами є насамперед два вірші з циклу «В казематі»: шедевровий

«Садок вишневий коло хати...» та менш відомий «Рано-вранці новобранці...», що є своєрідним сюжетним продовженням попередньої поезії. У «Садку» хата – центр зображуваного світу. Хата – це насамперед родина: *сім'я, мати, дочка, діточки*. Хрестоматійна інтерпретація змісту твору – зображення ідилічного сільського життя. У наступній поезії картина докорінно міняється: щаслива *хата* (2 слововживання) стає сумною *пусткою* (4 слововживання), життя обернулося трагедією. Тема хати продовжується в поемі «Княжна», що хронологічно заступає цикл «В казематі», і в якій знаходимо нову опозицію: *білі хати: почорнілі палати*. І зразу після цього («Мені тринадцятий минало...») – ще одна грань концепту, а саме: *хата-рай*.

«Щільність» та активність розроблюваного образу на малому часовому відтинку, очевидно, має свої літературознавчі пояснення. Ми ж простежуємо генеалогію формування семантико-концептуального поля з елементом *хата* від цих творів, бо, як вже зазначалося, саме тут починає чітко проявлятися художньо-естетична окресленість цього образу.

Нагадаємо, що тематичними словами, тобто смисловими компонентами тематичного поля, можуть ставати слова, пов'язані між собою синонімічними, родо-видовими, семантико-тематичними та антонімічними відношеннями. Крім того, у лінгвостилістичному аналізі повторювані елементи автоматично набувають пріоритетності при побудові лексичних ланцюжків.

Візьмімо для прикладу вірш «Садок вишневий коло хати...». Що потрапляє в концептуальне поле стрижневого слова *хата*, крім названих *сім'я, мати, дочка, діточки*? Це насамперед *дівчата* (2 слововживання), *садок, соловейко* (2 слововживання) – слова, які конкретизують образ, але водночас розгалужують його семантичний вектор. Уже тут простежується діалектика розвитку концепту, коли «захоплені» в силове поле опорного слова елементи з периферійними значеннями починають послаблювати домінуючі семи. У динаміці це може призводити до того, що саме стрижневе слово втрачає свій статус і разом з усім рядом потрапляє у сферу більш потужного поля.

Такі перетворення можна виявити поза межами окремого твору, бо в рамках закінченого тексту подібна трансформація неможлива за визначенням. У своєму дослідженні ми виходимо з передбачення, що тематичні поля художнього тексту не лише мають індивідуалізовану структуру, але й від твору до твору зазнають певних модифікацій як у будові, так і в семантиці.

Для аналізу ми брали ті твори, де виразно простежувався лексичний ланцюжок слів, тематично близьких концепту «Хата», а саме: 1) «Садок вишневий коло хати...»; 2) «Сонце заходить, гори чорніють...»; 3) «Мені тринадцятий минало...»; 4) «Немає гірше, як в неволі...»; 5) «Зацвіла в долині червона калина...»; 6) «У нашій раї на землі...»; 7) «Не молилася за

мене...»; 8) «Якби ви знали, паничі...»; 9) «І досі сниться: під горою...»»; 10) «Поставлю хату і кімнату...»; 11) «Тече вода з-під явора...»; 12) «Зійшлись, побрались, поєднались...»; 13) «Чи не покинуть нам, небого...». Розподіл тематичних слів за окремими творами має такий вигляд (цифри в колонках виражають частоту вживання конкретного слова в конкретному творі):

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Усього
<i>хата</i>	3		2		1	2	5	11	4	1	1	1	2	33
<i>рай</i>			2		2	1	2	8		3			1	19
<i>сад</i>	1	1	1	1			1			2	1	1	1	10
<i>гай</i>		1	1		2			1			1	1		7
<i>зоря</i>	1	3		1		1								6
<i>мати</i>	3			2		3	1	2	1	1	1			14
<i>дитина</i>				3	2	2		2	1	1		1		12
<i>дівчина</i>	2		1	2	2									7
<i>пташка</i>		1			1	1								3

Із таблиці видно, що хоч слово *хата* має найвищий індекс частотності, з погляду категоріальної семантики важливішою є лексема *рай*. Лексеми *мати*, *дитина*, *дівчина* пов'язані із значенням «родина» безпосередньо, *сад* і *гай* актуалізують локативну сему значення «будинок», а от слова *пташка* і *зоря* мають опосередковані зв'язки з семантичним полем «Хата» і разом з лексемами *сад* і *гай* утворюють мікротему «Природа». Таким чином, маємо право говорити власне про два мікрополя – «Родина» та «Природа». І тоді стає очевидною роль лексеми *рай*, яка інтегрує їх як категоріальне опорне слово нової семантичної домінанти.

Перше зближення семантично далеких слів зафіксовано в поезії «Сова» (травень 1844), де вжито пряме порівняння: *В хаті, як у раї! У подальшому образ хати динамічно розвивався, поглиблювався, та найвиразнішу концептуалізацію значення «щастя, родинне благополуччя» спостерігаємо у вірші «Зацвіла в долині червона калина...» (перша половина 1849) і наступному за ним «У нашім раї на землі...». Ряд попередніх творів, зокрема «Садок вишневий коло хати...», «Сонце заходить, гори чорніють...», «Мені тринадцятий минало...», «Немає гірше, як в неволі...», об'єднаних спільною темою «хати-раю», ніби готує читача до сприйняття прямого поетового звернення – *Якого ж ми раю // У Бога благаєм?* («Зацвіла в долині червона калина...»), бо *У нашім раї на землі // Нічого кращого немає, // Як тая мати молодая // З своїм дитяточкам малим* («У нашім раї на землі...»).*

Використання у знаменитому «Якби ви знали, паничі...» художнього прийому заперечення – *Не називаю її раєм // Тії хатиночки у гаї...* – посилює і закріплює модифікаційний ланцюг *хата*→*родина*→*щастя*→*рай*.

Перебравши на себе функцію опорного слова концептуально-тематичного поля, слово *рай* не лише стає контекстуальним синонімом *хати*, але й стає образним заміником понять «щастя», «життя», «світ», пор.: *Та недовго сонце гріло, // Недовго молилось... // Запекло, почервоніло // І рай запалило.* <...> *Чому Господь не дав дожити // Малого віку у тім раю* («Мені тринадцятий минало...»); *Такії, Боже наш, діла // Ми творимо у наших раї // На праведній твоїй землі! // Ми в раї пекло розвели...* («Якби ви знали, паничі...»).

Ще однієї важливої авторської конотації концепт «Хата» набуває у творах останнього періоду життя поета. Можна стверджувати, що тут спостерігаємо певну сконцентрованість усього його особистісного уявлення про щастя, світ, життя та власну долю. Найбільш адекватним відповідником авторському значенню слова *хата* у використуваних контекстах може бути поняття «Мрія». Від уперше поетично сформульованого прохання про крихту щастя для себе в поезії першої половини 1850 року (а) «Не молилася за мене...», а потім художньої конкретизації своїх мрій у хрестоматійному (б) «Поставлю хату і кімнату...» (вересень, 1860) до заключного твору «Кобзаря» (в) «Чи не покинуть нам, небого...», у якому мрія про хату-рай стає заповітною, – такими є етапи перетворення й ускладнення семантичної структури індивідуально-авторського варіанта концепту «Хата». Ось як це виглядає на прикладах:

(а) *А я так мало, небагато // Благов у Бога. Тільки хату, // Одну хатиночку в гаю...<...> Я тільки хаточку в тім раї // Благов і досі ще благаю, // Щоб хоч умерти на Дніпрі, // Хоч на малесенькій горі.*

(б) *Поставлю хату і кімнату, // Садок-райочок насаджу. // Посиджу я і походжу // В своїй маленькій благодаті // Та в одині-самотині // В садочку буду спочивати. // Присняться діточки мені, // Веселя присниться мати, // Давне-колишній та ясний // Присниться сон мені!..*

(в) *... У раю, // Неначе над Дніпром широким. // В гаю – предвічному гаю, // Поставлю хаточку, садочок // Кругом хатини насаджу...*

І в цих, і в усіх попередніх творах, що розглядалися, наявна спільна семантична домінанта – «Рай: хата, сад, гай; мати, дитина, дівчина». Вона й стала тим психолінгвістичним підґрунтям, на якому відбулися семантичні зрушення найбільш важливих його лексичних компонентів – іменників *хата* і *рай*. Слово *рай* стає повноцінним контекстуальним синонімом з огляду на обидва конотативних компоненти концепту «Хата»: 1) щастя, родинне благополуччя, 2) держава, суспільне благополуччя.

Отже, у шевченковому поетичному словнику концепт «Хата» відіграє важливу ідейно-естетичну роль, особливо у творах, написаних після ув'язнення. У контексті конкретних творів лексема *хата* найчастіше стає компонентом концептуально-семантичного поля «Рай», у результаті чого починають актуалізуватися оказіональні конотації «щастя»,

«щасливе життя». У творах останнього періоду життя концепт «Хата» набуває ще одного індивідуально-авторського значення – «заповітна мрія». Національно-мовний концепт «Хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка має специфічно-авторський зміст, найсуттєвішим ідеологемним елементом якого стає конотація «власна держава», а у складі тематичного поля «Рай» – «щасливе життя (у власній державі)». На концептуальному рівні образу хати протистоїть образ могили, що відкриває новий аспект дослідження поетичного слова Кобзаря й осмислення його художньо-естетичного та ідейно-філософського спадку.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В. В. Український психотип у мовотворчості Тараса Шевченка / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2009. – № 3-4. – С. 104 -112.
4. Меншиков І. І. Поетичне слово Кобзаря: [словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій] / І. І. Меншиков, Н. В. Підмогильна. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.
5. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / Ігор Мойсеїв // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151-163.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
7. Україна в словах: [мовознавчий словник-довідник]. – К.: ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.

УДК 811.161.2'373.611

О. Л. Білка

ЗООМОРФІЧНА МЕТАФОРА У СТРУКТУРІ БІОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Білка О. Л. Зооморфічна метафора в структурі біологічної лексики.

У статті проаналізовано зооморфічну метафору в біологічній термінології. Розглядаються метафори з напрямом перенесення на рослину, рибу, комаху, птаха, амфібію, ссавця, людину. З'ясовано, що основою семантичного перенесення виступають реальні властивості тварин: зовнішній вигляд, будова частин тіла, поведінка, особливості харчування, місце паразитування.

Ключові слова: зоонім, зооморфізм, зооморфічна метафора.

Bilka O. L. The zoomorphic metaphor in the structure biological vocabulary.

In the article a zoomorphism metaphor is analysed in biological terminology. Metaphors are examined with sending of transference to the plant, fish, insect, bird, amphibian, mammal, man. It is found out, that the real properties of zoons come forward basis of semantic transference: original appearance, structure of parts of body, conduct, features of feed, place of parasitizing.

Key words: zoonim, zoomorphism, zoomorphism metaphor.

У наукових студіях останніх десятиліть українські мовознавці приділяють велику увагу питанням, що стосуються становлення й розвитку галузевої лексики загалом і термінологічної зокрема. Однією з актуальних проблем є з'ясування ролі метафори у формуванні наукової термінології. Цій проблемі присвячені праці Н. Арутюнової, О. Вербицької, О. Винник, Т. Гончарової, Х. Дацишин, І. Колеснікової, І. Кочан, Е. Лапині,

Т. Маркелової, Г. Мацюк, П. Мельника, О. Тараненка, В. Телії, О. Хабарової, О. Чадюк та ін.

Зооморфічні метафори відіграють важливу роль у формуванні біологічної термінології. Повсякденна людська свідомість не знає обмежень у процесі створення зооморфних характеристик. Так, Т. Гончарова вважає, що потенційно всі зооніми (назви біологічних тварин) можуть бути використані для образної характеристики та соціальної оцінки людини за тими чи тими ознаками та властивостями, оскільки тварини складають найближче оточення людини. На думку авторки, негативні зооморфізми переважають над позитивними, що пов'язано з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми в негативний бік [4, 9]. Зоосемантичні метафори можуть бути як об'єктивними, заснованими на реальних властивостях тварин, так і суб'єктивними, тобто використовувати немотивовані властивості (наприклад, *п'яний як свиня*). У створенні зооморфічної метафори має значення належність людей до різних культурних ареалів, а отже, є дві особливості у створенні метафори: 1) використання різних образів тварин, що соціально або естетично значущі для певних народів. Такими, наприклад, для китайців є *елья* (дикий кінь), *ханьчань* (осіння цикада), для японців – *тако* (восьминіг), *камо* (качка), *кавадзунебо* (жаба); 2) різноманітні уявлення про тварину. Європейці, наприклад, корову вважають твариною некрасивою, незграбною, дурною, а в Індії, навпаки, вона – найдобріша, найніжніша, найволелюбніша тварина [4, 18-19].

Ф. Гукетлова з цього приводу зазначила, що зооморфний код культури дає змогу виявити систему символів і еталонів національної культури. “Тварини, яких людина залучила у світ власних перетворень, – наголошує дослідниця, – відіграють важливу символічну роль у міфопоетичній картині світу, виступають еталонами носіїв тих чи тих людських якостей” [5, 99].

Про поширеність зооморфних метафор свідчить той факт, що практично у всіх мовах світу їх активно використовують для образної характеристики людини. Пор.: *черепаха* – повільність, *засць* – боягузтво, *бджола* – працелюбність, *лисиця* – хитрість. Т. Гончарова і Ф. Гукетлова розглядають зооморфну метафору в широкому спектрі функціонування, а на неминучість і необхідність використання зоосем у науковому стилі вказують термінологи.

Необхідність багатоаспектного вивчення зооморфічних метафоричних процесів у біологічній термінології викликана тим, що, по-перше, сучасні дослідження ще не досить глибоко проникають у саму природу цієї проблеми, по-друге, є потреба різновекторного аналізу всіх граней явища метафоризації.

Зв'язок роботи з важливими науковими програмами або практичними завданнями. Стаття відповідає загальній науковій проблемі

кафедри філологічних дисциплін Полтавського державного педагогічного університету імені В. Короленка і є складником комплексної теми “Слово і його системні зв'язки в мові і мовленні”.

У пропонованій статті спробуємо визначити місце зооморфічної метафори у формуванні біологічної лексики сучасної української мови та проаналізувати типи зооморфічного метафоричного перенесення в біологічній термінології.

Джерельною базою статті є укладена картотека, яка містить понад 500 термінів, дібраних із біологічних словників, підручників, довідників.

Методи дослідження. Аналіз досліджуваного матеріалу здійснювався здебільшого описовим методом.

Предмет дослідження становлять спеціальні найменування зооморфічного метафоричного походження, що входять до складу біологічної лексики.

Об'єктом дослідження є сучасна біологічна лексика, яка сформувалася на основі зооморфічної метафоризації.

Результати дослідження. У класифікації термінів, що походять із загальноживаних слів, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк ставлять на перше місце саме назви тварин (*баран, бик, бджола, журавель, їжак, кінь, козел*) та їхні окремі органи (*вим'я, вухо, голова, жало, крило, хвіст*), що свідчить про великий метафоричний потенціал згаданих лексем [7, 196].

Тенденція до образного сприймання навколишньої дійсності за допомогою зооморфічної метафори сягає глибокої давнини. Так, уже в працях римських істориків натрапляємо на назви металевих машин, які звать “скорпіонами”, а Вітрувій дає детальний опис водяного гвинта, називаючи його “равликом” (слимаком). З праць Агріколи дізнаємося, що у штольнях породи вивозили на “собаках” [1, 57-58].

З розвитком науково-технічного прогресу наукові галузі удосконалювалися та змінювалися, але незмінним залишався метафоричний спосіб творення спеціальної лексики. О. Винник з цього приводу зазначила, що, зооморфізми – це багатий і різнобічний емпіричний матеріал для заповнення порожніх поняттєвих лакун у сфері наук [2, 68]. Не винятком є й біологічна лексична система.

У сфері зооморфічної лексики напрями перенесень варіюються між різними категоріями денотатів (тварина → рослина, тварина → риба, тварина → комаха, тварина → тварина, тварина → людина).

Першу групу утворюють метафоричні терміни, де основою семантичного перетворення слугує зовнішній вигляд чи будова частин тіла тварини. Тип зооморфічних метафор цієї групи може бути пов'язаний із характеристикою: великої жуйної тварини з гілчастими рогами і коротким хвостом (*жук-олень*); дикого африканського коня, який має смугасту шкіру (*риба-зебра, традесканція зебрподібна*); великої травоядної тварини з одним або двома рогами на переніссі, яка живе в Африці та Південно-

Східній Азії (*жук-носоріг, птах-носоріг*); великого трав'яїдного ссавця з довгим хоботом і двома бивнями, що живе в тропічній Африці та Азії (*водяний слон*); слона льодовикового періоду з довгою вовною та великими бивнями (*мамонтове дерево*); хижого ссавця з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом (*летюча лисиця*); великого хижого ссавця з незграбним масивним тілом, укритим густою вовною (*ведмедиця*); домашньої тварини, яку використовують для охорони, на полюванні (*собачий зуб*); хижого нічного птаха з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом (*совка*); свійського птаха з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах (*півники, півняче просо*); неотруйної змії середнього розміру, що має жовті плями з обох боків голови (*вужачка*); плазуна із видовженим тілом, укритим лускою (*гірчак зміїний (ракові шийки, зміїовик), змієподібний кактус, ожина змієвидна*); комахи, що має по дві пари крил, укритих дрібними лусочками, які зумовлюють яскраве і різноманітне забарвлення (*риба-метелик*); членистоногої тварини з отруйними залозами, що живиться дрібними комахами, вловлюючи їх у виткану нею самою павутину (*павучок*); найбільшого морського ссавця, схожого на рибу (*китова акула*); невеликої тварини-ссавця, спина й боки якої вкриті твердими голками (*риба-їжак, їжаковий кактус*); нічного ссавця з широкими крилами, утвореними перетинками між довгими пальцями ніг (*морський кажан*); хижої прісноводної промислової риби, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою (*щучий хвіст*); шкідливого ссавця, значно більшого за мишу, переважно з сірою шерстю і довгим лускатим хвостом (*пацючки*); невеличкої тварини, переважно сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом (*миший*). Пор.: *жук-олень* – жук, у якого самці мають видовжені верхні щелепи і разом з ними сягають завдовжки 8 см. У загальномовному вжитку *олень* – велика жуйна тварина родини оленевих з гілчастими рогами і коротким хвостом. Спеціальне значення випливає із системного значення (верхні щелепи жука нагадують роги тварини). Основа семантичної трансформації – сема “роги”. *Совка* – нічний метелик з темним забарвленням, гусінь якого є шкідником сільськогосподарських культур. У загальномовному вжитку *сова* – хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом. Спеціальне значення ґрунтується на системному значенні (комаха дістала таку назву за наявністю позаду голови комірця, утвореного з м'якеньких волосків, тому спостерігаємо деяку подібність до голови сови). Основа семантичної трансформації – сема “голова”. *Мамонтове дерево* – вічнозелене дерево, у якого товсті гілки загинаються догори, немов бивні мамонта. У загальномовному вжитку *мамонт* – вид слона льодовикового періоду з довгою вовною та великими бивнями, загнутими догори.

Спеціальне значення пов'язане із системним значенням, а основа семантичної трансформації – сема “бивні”.

Отже, у найменуваннях проаналізованого типу метафоричне перенесення відбувається в межах таких категорій денотатів: ссавець → комаха (*жук-олень, жук-носоріг, пацючки, ведмедиця*); птах → комаха (*совка*); комаха → рослина (*павучок*); птах → рослина (*півники, півняче просо*); плазун → рослина (*вужачка, гірчак зміїний (ракові шийки, зміювик), змієподібний кактус, ожина змієвидна*); ссавець → рослина (*мишій, їжаковий кактус, традесканція зеброподібна, собачий зуб*); риба → рослина (*щучий хвіст*); ссавець → риба (*риба-зебра, риба-їжак, морський кажан, водяний слон*); риба → риба (*китова акула*); комаха → риба (*риба-метелик*); ссавець → ссавець (*летюча лисиця*); ссавець → птах (*птах-носоріг*); ссавець → рослина (*мамонтове дерево*).

Другу групу утворюють метафоричні терміни, де основою вторинної номінації слугує поведінка тварин. У цій групі виокремлюємо зооморфічні метафори, які можуть бути пов'язані з характеристикою: імітації діяльності (*метелик-осовидка* – метелик, який імітує лісову осу; *муха-бджоловидка* – муха, що імітує бджолу); вдачі (*півник*); здатності тварини видавати певні звуки (*риба-собака* – рохкає, *жаба-бик* – голосно реве, *морський півень* – уміє квоктати). Напр.: **півник** – *рибка з великими яскравими плавниками, схожими на крила. У загальномовному вжитку півень* – *свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах*. Спеціальне значення пов'язане із системним значенням, адже свою назву риба отримала через задерикувату вдачу та наявність у самців великого хвостового плавця, що нагадує півнячий хвіст. Основа семантичної трансформації – сема “бійцівська вдача”. **Жаба-бик** – *один з найбільших представників роду жаб (довжиною тіла до 20 см, маса до 600 г). У загальномовному вжитку бик* – *велика свійська рогата худоба*. Спеціальне значення ґрунтується на системному значенні, адже свою назву жаба отримала через гучний голос, що нагадує ревіння бика, яке чути на відстань 2-3 км. Основа семантичної трансформації – сема “гучний голос”.

У цьому типі зооморфічних метафоричних найменувань перенесення ознак відбувається в таких категоріях денотатів: комаха → комаха (*метелик-осовидка, муха-бджоловидка*); птах → риба (*півник*); ссавець → риба (*риба-собака*); ссавець → амфібія (*жаба-бик*).

Третю групу утворюють метафоричні терміни, де основою семантичного перетворення слугують такі ознаки рослин, як “дикий, неїстівний, отруйний”. Ці ознаки можуть відтворюватися в назвах, що стосуються певних тварин: великого хижого ссавця з незграбним масивним тілом, укритим густою вовною (*цибуля ведмежа, вовчі ягоди (вовче лико), вовче тіло*); домашньої тварини, яку використовують для охорони, на полюванні (*шипиша собача, фіалка собача, собача петрушка*); великої свійської однокопитної тварини, яку використовують

для перевезення людей і вантажів (*кінський часник*); прямокрилої комахи чорного чи бурого кольору з довгими вусиками, що живе в житлових приміщеннях і пошкоджує харчові продукти (*дивина тарганяча*); безкрилої маленької комахи – паразита тварин і людини (*м'ята блошина*). Напр.: *вовчі ягоди (вовче лико)* – отруйний кущ з жовтою корою і рожевими квітками. У загальномовному вжитку *вовк* – хижак родини собачих. Спеціальне значення пов'язане із системним значенням, адже відомо чимало випадків отруєння плодами вовчих ягід (кілька червоних кістянок можуть викликати смерть людини). Основа семантичної трансформації – сема “отруйність”.

Отже, у найменуваннях третьої групи метафоричне перенесення відбувається в межах категорій денотатів: ссавець → рослина (*цибуля ведмежа, вовчі ягоди (вовче лико), вовче тіло, шипшина собача, фіалка собача, собача петрушка, кінський часник*) та комаха → рослина (*дивина тарганяча, м'ята блошина*).

Четверту групу утворюють метафоричні терміни, де основою семантичного перенесення слугують особливості харчування представників фауни. У цій групі виокремлюємо зооморфічні метафори, які можуть бути пов'язані з характеристикою: плазуна з видовженим тілом, укритим лускою (*зміїд*); перетинчастокрилої комахи (*осоїд*); медоносної комахи, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед (*бджолоїд*); великої жуйної тварини, одно- або двогорбої, що відзначається надзвичайною витривалістю (*верблюжа колючка*); хребетної тварини, яка має тіло, укрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок крила (*вишня пташина*); великої жуйної тварини з гілчастими рогами і коротким хвостом (*оленячий лишайник*); високоорганізованої тварини-ссавця, що за будовою тіла стоїть найближче до людини (*мавпячий хліб*); великого водоплавного свійського і дикого птаха з довгою шиєю (*гусяча трава, гусяча цибуля*); парнокопитного ссавця, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала, щетини, шкіри (*свинячий хліб*); шкідливого ссавця, значно більшого за мишу, переважно з сірою шерстю і довгим лускатим хвостом (*щуряче дерево*). Пор.: *зміїд* – птах родини яструбиних, який живиться зміями, ящірками, жабами. У загальномовному вжитку *змія* – плазун із видовженим тілом, укритим лускою. *Осоїд* – невеликий хижий птах родини яструбиних, що живиться личинками ос та інших комах. У загальномовному вжитку *оса* – чорна з жовтими поперечними смужками перетинчастокрила комаха, що жалить, як бджола. В обох випадках спеціальне значення впливає із системного значення (птах харчується зміями й осама). Основа семантичної трансформації – сема “їжа”. *Верблюжа колючка* – кущ або багаторічна трава. Квітки червоні або рожеві, у пазухах листків на колючих гілочках. У загальномовному вжитку *верблюд* – велика жуйна тварина, одно- або двогорба, що живе в зоні пустель та сухих степів і

відзначається надзвичайною витривалістю. Спеціальне значення ґрунтується на системному значенні, адже рослину охоче поїдають верблюди. Основа семантичної трансформації – сема “їжа верблюда”.

У цьому типі зооморфічних метафоричних найменувань перенесення ознак відбувається в таких категоріях денотатів: плазун → птах (*змісід*); комаха → птах (*осоїд, бджолоїд*); ссавець → рослина (*верблюжа колючка, мавпячий хліб, оленячий лишайник, свинячий хліб, щуряче дерево*); птах → рослина (*вишня пташина, гусяча трава, гусяча цибуля*).

П'яту групу утворюють метафоричні терміни, де основою семантичного перенесення слугує місце паразитування представників тваринного світу. Тип зооморфічних метафор цієї групи може бути пов'язаний із характеристикою: домашньої тварини, яку використовують для охорони, на полюванні (*кліщ собачий*); великої свійської рогатої тварини (*тедзь бичачий*); шкідливого ссавця, значно більшого за мишу, переважно з сірою шерстю і довгим лускатим хвостом (*пацюкова блоха*). Пор.: *кліщ собачий* – *свербун, що паразитує у шкірі голови та на різних ділянках тіла собаки. У загальномовному вжитку собака* – *домашня тварина, яку використовують для охорони, на полюванні*. Спеціальне значення пов'язане із системним значенням (*кліщ паразитує саме на шкірі собаки*). Основа семантичної трансформації – сема “паразит”.

У найменуваннях проаналізованого типу метафоричне перенесення відбувається в межах категорій денотатів ссавець → комаха (*кліщ собачий, тедзь бичачий, пацюкова блоха*).

Окрему групу становлять найменування, що утворилися за напрямом перенесення від тварини до людини. “Особливістю цих метафор, – указує Е. Вольф, – є надання людині таких ознак, які завжди чи майже завжди мають оцінний зміст, оскільки перенесення на людину ознак тварини має на увазі оцінні конотації” [3, 59]. Проте самі назви тварин оцінки не містять, але відповідні ознаки, якщо вони стосуються людини, майже завжди набувають оцінного змісту, приписуючи людині етичні, психічні чи соціальні властивості, особливості поведінки. На цю особливість звернули увагу Г. Скляревська та Т. Ніколашина. Г. Скляревська, зокрема, указувала, що символ перенесення, “відриваючись” від первинної реалії, “прикріплюється” до реалії іншої семантичної групи – ознаки неістот використовуються для оцінки різних якостей людини. Відбувається процес, протилежний персоніфікації, коли фізичні якості як живої, так і неживої природи приписуються не лише зовнішності, поведінці, але й духовному світові людини [8, 62]. Спонтанні метафоричні процеси, що постійно відбуваються, не можна вважати випадковими. Тваринний світ дає дуже велику кількість конотацій, при цьому метафорична характеристика може бути не лише одноплановою, коли в метафорі реалізується одна ознака (*лисиця* – “*хитрий*”), але й різноплановою, коли символ перенесення містить декілька ознак (*індик* – “*дурний + пихатий +*

гордовитий”), а в окремих випадках у процесі метафоризації беруть участь цілі комплекси символів перенесення, створюючи диференційні характеристики: **свиня** 1) “неохайний”; 2) “неосвічений”; 3) “непорядний”; 4) “невдячний”. Отже, зооморфічні характеристики можуть бути пов’язані із зовнішньою подібністю (**ведмідь** – “невправний, вайлуватий”), характеру поведінки (**півень** – “забіяка, задирака”), властивостей особистості (**індик**).

Т. Ніколашина зазначила, що зооморфізм – це образно-переносне значення, у якому назва тварини постає як своєрідний еталон певних властивостей, особливостей, здібностей людини [6, 127]. Проте в біологічній термінології назви таких понять – явище рідкісне. Воно представлене лише кількома прикладами: *зозуля, пастернак, гоголь, змія, жовтобрюх, ведмідь, лисиця, лев*. Пор.: *зозуля* – *корисний перелітний птах-самка із світло- чи бурувато-сірим оперенням*. У загальномовному вжитку *зозулею* називають жінку, яка, народивши дитину, віддає її до дитячого притулку. Спеціальне значення ґрунтується на переносному системному значенні, адже зозуля підкладає яйця плискам, щеврикам, очеретянкам, кропив’янкам та іншим дрібним комахоїдним птахам. Основа семантичної трансформації – сема “форма поведінки”.

У згаданих найменуваннях метафоричне перенесення відбувається в межах категорії денотатів: птах → людина (*зозуля, гоголь*); рослина → людина (*пастернак*); плазун → людина (*змія, жовтобрюх*); ссавець → людина (*ведмідь, лисиця, лев*).

Отже, зооморфічна метафора в біологічній термінології ґрунтується переважно на реальних властивостях тварин. Це передусім зовнішній вигляд чи будова частин тіла, поведінка, особливості харчування, місце паразитування тощо. І лише в найменуваннях диких, неїстівних, отруйних рослин спостерігаємо ознаки, що стосуються певних тварин.

Метафоричне перенесення відбувається здебільшого в напрямках від представників тваринного світу на рослину, рибу, комаху, птаха, ссавця, амфібію, людину.

Література

1. Александрова Г. А. Образність як джерело утворення технічної літератури (на матеріалі французької мови) / Г. А. Александрова // Мовознавство. – 1973. – №5. – С. 56-59.
2. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Олена Павлівна Винник. – Харків, 2007. – 264 с.
3. Вольф Е. М. Метафора и оценка / Е. М. Вольф // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 53-65.
4. Гончарова Т. І. Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Харківський державний університет. – Харків, 1996. – 22 с.
5. Гукетлова Ф. Н. Этноспецифические особенности зооморфизмов в разносистемных языках (на материале французского, русского и кабардино-черкесского языков) / Ф. Н. Гукетлова // Известия Российского государственного университета имени А. И. Герцена. – СПб., 2008. – №12 (84). – С. 98-105.
6. Ніколашина Т. І. Зооморфізми в жаргонно-сленговій комунікації / Т. І. Ніколашина // *Eslavistica Complutense*. – 2008. – № 8. – С. 125-133.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підручник для вузів / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
8. Склярєвская Г. Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания / Г. Н. Склярєвская // Вопросы языкознания. – 1987. – №2. – С. 58-65.

КОНФЕСІЙНИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Борита В. М. Конфесійний стиль української мови: етапи становлення і розвитку.

У статті досліджуються стадії розвитку конфесійного стилю, мовностилістичні особливості, сфера поширення й побутування, а також основне призначення стилю.

Ключові слова: конфесійний стиль, мовностилістичні, стилетвірні особливості, розвиток, становлення.

Boryta V. M. The religious style of the Ukrainian language: phases of formation and development.

The article deals with the development of religious style, language and stylistic peculiarities as well as with the sphere of propagation and the main purpose of the style.

Key words: religious style, language and stylistic peculiarities, style-forming peculiarities, development, formation.

Визначення структурно-функціональних стилів мови, а також дослідження принципів застосування їх у мовній діяльності суспільства є наслідком історичного розвитку мовознавчої науки та одним із найбільших її досягнень. Проте на сьогодні лінгвістика не має єдиного й загальноприйнятого поняття стилю, оскільки у стилістиці сучасної мови спостерігається поповнення, збагачення та жанрове диференціювання функціональних стилів. Традиційно в сучасній українській літературній мові виділяють п'ять стилів: офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній та розмовний. Однак соціально-політичні та культурно-духовні процеси останніх десятиліть в Україні стали поштовхом до виокремлення в сучасній лінгвістиці цілого ряду підстилів. Так, офіційно-діловий стиль поповнився законодавчим, дипломатичним та адміністративно-управлінським підстилями. Мова засобів масової інформації набуває ознак окремого інформаційного стилю [4, 5]. Сьогодні наше суспільство повертається до національних традицій християнства, до української мови в церковній діяльності. Відновлюється конфесійний стиль української мови, започаткований ще за часів Київської Русі.

Конфесійний – це стиль „який стосується віросповідання, релігії; релігійний, духовний” [1, 451]. На сьогодні в мовознавстві немає єдиного трактування стилю, що обслуговує сферу релігії. Так, науковцями використовуються такі визначення, як богословський, релігійний, сакральний, стиль церковної мови, церковний, церковно-релігійний тощо.

Більшість учених, що розробляють теорію названого стилю, послуговуються терміном «конфесійний». Це, скажімо, С. Богдан, Н. Дзюбишина-Мельник, П. Дудик, Л. Мацько, І. Огієнко, І. Павлова, Н. Пуряєва, В. Русанівський, Л. Шевченко та ін. Такі мовознавці, як Т. Вільчинська, С. Гарбуз, Л. Мовчун, Л. Струганець та інші, окрім звичного «конфесійний» у своїх розвідках послуговуються терміном «сакральний» О. Петришина, досліджуючи мову проповідей, надає перевагу найменуванню «релігійний стиль». На її думку, «найбільш

адекватним, передусім у сенсі духовної толерантності та демократичності, є термін «релігійний стиль», оскільки він: а) виходить за межі християнського віросповідання; б) не зосереджує уваги на церковно-обрядовій практиці, як термін означення «церковний» або «церковно-релігійний» стиль; в) не зорієнтовує лише на церковні учення про Бога та догмати релігії, як термін «богословський» стиль; г) не загострює міжконфесійного протистояння, як «конфесійний» [9, 6].

Ми, як і більшість науковців, маємо намір у своєму дослідженні послуговуватися формулюванням «конфесійний». Оскільки, на нашу думку, цей термін є найбільш усталеним.

Актуальність статті зумовлена великою увагою сучасних науковців – мовознавців, істориків, теологів – до проблеми історії розвитку стилю та його функціонування. Свідченням цього є поява великої кількості наукових розвідок, пов'язаних із мовностильовими особливостями, конститутивними ознаками, історією становлення конфесійного стилю.

Метою роботи є дослідження етапів розвитку і становлення конфесійного стилю наряду української мови; виявлення його мовностилістичних особливостей, сфери поширення й побутування, а також основного призначення.

Сучасний конфесійний стиль має багатовікову історію становлення.

I. Павлова пропонує таку, на її думку умовну, періодизацію його розвитку:

I. Конфесійний стиль у дохристиянський період витворення (від найдавніших часів до IX ст.).

II. Конфесійний стиль християнського періоду (з IX ст.).

1. Конфесійний стиль початкового етапу (IX–XIII ст.) (давньокиївська доба).

2. Конфесійний стиль XIV – до кінця XVII ст. (доба Реформації).

3. Конфесійний стиль кінця XVIII – першої половини XIX ст. (доба масової русифікації).

4. Конфесійний стиль другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. (доба чергування періодів національного піднесення із суворими заборонами всього українського).

5. Конфесійний стиль 30–80-х рр. XX ст. (доба застою; діаспорний етап).

6. Конфесійний стиль 90-х рр. XX ст. (доба нового відродження) [8, 20].

Первинними елементами зародження і розвитку конфесійного стилю за часів Київської Русі є переклад культових книг з грецької мови на старослов'янську, оскільки „запровадження християнства неможливе без відповідних богослужб, а богослужби неможливі без належних книжок” [6, 84]. Слов'янську мову почали використовувати в релігійних обрядах, додаючи окремі українські вимовні та граматичні ознаки. Митрополит Іларіон (І.Огієнко) зазначає, що руські переклади Біблії

існували ще до появи перекладів Костянтина (Кирила), такі тексти вже в IX ст. читали місцевою полянською мовою: „Я вважаю за цілком можливе, що в Києві для потреб християнської громади якийсь священик, слов'янин або грек, що добре вмів по-слов'янському, переклав потрібні йому для проповіді уривки з Євангелії та Псалтиря на місцеву київську мову. Вірні, що цікавилися новою вірою, могли мати собі відписи з такого перекладу” [6, 8].

У другій половині IX ст. Біблію з грецької на слов'янську мову перекладають брати Кирило і Мефодій. Про це зазначає Є. Голубинський: „Уже першовчителями слов'янськими дана була слов'янська Біблія в повному її обсязі (...) їх власною слов'янською мовою” [Цит. за 12, 145]. Про цей факт зауважує також І. Огієнко: „Брати Костянтин та Мефодій, родом солуняни, все своє життя присвятили на просвіту слов'янських народів і переклали для цього потрібні богослужбові книжки Святого Письма на добре знану їм слов'янську мову” [6, 84]. Братам Кирилу та Мефодію належить також переклад зі староболгарської мови найдавнішої пам'ятки духовного письма „Остромирова Євангелія” [11, 13].

Відомо, що в XVI ст. у церквах використовували давню українську мову: „духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова; вона сильно зросла й літературно вигладилася на самий навіть XVI вік” [7, 58-59]. Найціннішою пам'яткою того періоду є Пересопницьке Євангеліє, про яке В. Русанівський зазначає: „архімандрит Григорій і писар М. Василевич, син протопопа із Санока, переклали на староукраїнську мову четвероєвангеліє, що за місцем написання (м. Пересопниця) дістало назву Пересопницького”. Окрім Пересопницького, з того часу збереглися переклади Волинського, Хорошівського, Літківського Євангелій, „Крехівського апостола” та кількох десятків учительних євангелій, написаних староукраїнською мовою [11, 65-66]. Про становлення конфесійного стилю в українській мові того періоду доводить і те, що палкий захисник церковнослов'янської мови І. Вишенський частину своїх послань написав простою українською мовою, хоч і „сильно виступав проти внесення до церкви „простої мови” [6, 103].

У XVI–XVII ст. конфесійний стиль староукраїнської мови формується під впливом церковнослов'янської, на той час уже досить розхитаної з погляду норм. Значна частина церковнослов'янізмів, уже адаптованих на українському ґрунті, лишається в мові конфесійної літератури, звідки проникає і в інші стилі староукраїнської літературної мови: художній, полемічний і навіть діловий [11, 71]. Як уважає В. Німчук, друга половина XVI – перша чверть XVII ст. були періодом розквіту конфесійного стилю.

З 1686 р. Росія підпорядкувала українську православну церкву російській, а служба Божа і церковні книги українською мовою були заборонені. Протягом наступних років Собор російської православної церкви наклав прокляття й анафему майже на всі видатні українські богословські твори українських проповідників і талановитих письменників С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та інших і вилучив їх з ужитку. Склалися суцільні заборони на все українське [6, 120]. У 1753 р. заборонено викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії, яка готувала проповідників вищого духовенства, і далі на цілі століття конфесійний стиль був вилучений з контексту української мови.

Проте розвиток нової української літературної мови на початку ХІХ ст. стимулює й формування конфесійного стилю. Так, з'являється український переклад Євангелія М. Шашкевича, поширюються українською мовою псалми, Псалтир. Філософськи-поетично трансформує біблійні сюжети й образи Т. Шевченко („Давидові псалми”, „Марія”), робить переклад Євангелія П. Морачевський. Разом з І. Пулюєм Біблію перекладає П. Куліш, а після його смерті працю завершує І. Нечуй-Левицький [11, 237].

На початку ХХ ст. відбувається радянська суспільства, яка не могла співіснувати з церквою та її культурою, а тому усе церковне забороняється і витісняється за межі суспільного „радянського” життя України. Це стає основною причиною втрати конфесійним стилем усіх прав на повноцінний розвиток і на належне ґрунтовне дослідження, він зникає з кола наукових інтересів мовознавців. Однак, незважаючи на утиски і заборони, конфесійний стиль розвивається у зв'язку з діяльністю Української автокефальної православної церкви під орудою В. Липківського. У цей час Псалтир і Новий Завіт перекладає українською мовою О. Бачинський, Я. Левицький перекладає Новий Завіт і частину Старого Завіту.

Стійким осередком розвитку стилю на той час стає діаспора, де були українські релігійні громади. Представники діаспори зуміли зберегти безперервність історії конфесійного стилю. Ними видавалися катехізиси, молитовники, проповіді і послання, вийшла друком Біблія українською мовою в перекладі І. Огієнка. Поширеними сьогодні в Україні є переклад Біблії І. Хоменка та переклад Четвероєвангелія Л. Герасимчука.

У самій же Україні протягом тривалої доби так званого «застою» конфесійний стиль функціонував переважно в усній формі. Це стосується як церковно-релігійних обрядових дійств, так і деяких його окремих елементів – молитов, піснеспівів, читання священних книг. Відсутність конфесійного стилю у традиційних класифікаціях свідчить про те, що він не підлягав науковому дослідженню, а в лексикографічних джерелах мовні елементи стилю фіксувалися, зазвичай, з позначкою „застаріле” [8, 21].

Сучасні умови розвитку суспільства активно сприяють повноцінному розвитку всіх засобів мовної організації стилю сфери релігійно-церковного культу. Сьогодні спостерігаємо сплеск уваги до конфесійних текстів: з'являються численні розвідки вчених, пов'язані з дослідженням історії, становлення, мовних засобів, конститутивних ознак стилю. Зокрема, мову молитви досліджує Н. Бабич, Учительних Євангелій – У. Добосевич, І. Чепіга та Г. Чуба, пастирські послання – Г. Нуцковська, духовну поезію – І. Гримайловський. Дослідження складу, джерел і шляхів формування української церковної термінології здійснюють С. Бібла та Н. Пуряєва. Н. Ізмайлова розглядає мовні засоби в «Житті Феодосія Печерського» (XI ст.). Церковна проповідь досліджується в таких аспектах: мовно-стилістичні особливості проповідей конкретного священнослужителя досліджують І. Павлова та О. Петришина, вивчення сакральної лексики здійснює С. Гарбуз, проповідь у контексті проблем культури мови розглядає З. Кунь. Дискурсний аналіз проповіді як жанру (на матеріалі окремої проповіді) виконує С. Кот.

Активності дослідників-мовознавців сприяє поява богословської літератури, яка дає багатий матеріал для наукових розвідок. Конфесійний стиль відроджується, поступово набуваючи належного статусу одного з традиційно запроваджених у сучасній українській літературній мові стилів.

Сферою поширення конфесійного стилю є культові установи: церкви, монастирі, теологічні навчальні заклади, молитовні будинки та релігійні громади. Головним призначенням конфесійного стилю є допомога віруючим у спілкуванні їхніх душ з Богом, збереження і продовження культових ритуалів тощо. Конфесійний стиль сучасної української літературної мови зберігає основні риси класичної сакральної мови: урочистість, канонічність словоформ і конструкцій, сталість жанрів і т. ін. Головними конститутивними ознаками конфесійного стилю є урочистість і піднесеність як стилістичні доміанти, благозвуччя, символізм та стійкість стильової норми.

До основних мовностильових засобів конфесійного стилю належить маркована лексика, яку в українській літературній мові називають конфесійною.

Серед граматичних стилетвірних особливостей конфесійного стилю поширеними є такі: переважання стандартно-стійких, здебільшого синтаксично повних, простих і складних речень найрізномантішої будови, що містять додатковий значеннєвий компонент; синтаксична схожість початкових структур; широкий спектр риторичних запитань; спонукальні конструкції як обов'язковий елемент завершувальної частини (епілогу) в текстах проповідей.

Мовлення конфесійного стилю урочисте, йому притаманні інверсія, велика сконцентрованість маркованих одиниць, висока і водночас своєрідна ритмомелодика, елементи прощальності тощо. Більш ґрунтовно

мовностилістичні особливості конфесійного стилю маємо намір висвітлити в подальших наукових розвідках.

Отже, конфесійний стиль української мови, зародившись ще за часів Київської Русі, зазнавши занепаду й переслідувань, замовчування й ігнорування, відроджується, поступово набуваючи належного статусу повноцінного функціонального стилю сучасної української мови.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. В. Т. Бусел та ін.]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
2. Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М., 1880. – Т. 1; 1882. – Т. 2.
3. Дудик П. С. Стилїстика української мови: [навч. посібник] / П. С. Дудик. – ВЦ «Академія», 2005. – 386 с.
4. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: [підручник] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Німчук В. В. Християнство й українська мова / В. В. Німчук // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 11-34.
6. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
7. Огієнко І. І. Українська літературна мова XVI століття / І. І. Огієнко. – С. 58-59.
8. Павлова І. Лексика конфесійного стилю / І. Павлова // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 18-24.
9. Петришина О. І. Мова проповідей Йосифа Сліпого: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Петришина. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
10. Пуряєва Н. В. Українська церковна титулатура / Н. В. Пуряєва // Мовознавство. – 2000. – № 2-3. – С. 45-54.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: [підручник] / В. М. Русанівський. – К.: АртЕК, 2002. – 424 с.
12. Шевченко Л. Л. Слов'янські переклади Святого Письма та їхній вплив на становлення національних мов / Л. Л. Шевченко // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 145-150.

УДК 811.161.1:398

Т. Г. Бочина

КОННОТАТИВНЫЕ АНТОНИМЫ В РУССКОЙ ПАРЕМИКЕ

Бочина Т. Г. Коннотативные антонимы в русской паремике.

У статті на матеріалі російських паремій подано типологію лексичних засобів створення контрасту; розглянуто прийомотвірну функцію конотативних антонімів.

Ключові слова: паремія, контраст, антоніми, оцінка

Bochyna T. G. The connotation antonyms in Russian proverbs.

On the basis of Russian proverbs the classification of the lexical units used for creating contrast is presented; the receptive function of connotation antonyms is also discussed in the article.

Key words: proverbs, contrast, antonyms, valuation.

Изучение оппозитивных пословиц убеждает в том, что языковые средства выражения контраста представляют собой систему с полевой структурой, которой свойственны все особенности поля. Сравни с выводами, полученными экспериментальным путем: «противопоставления представлены как гетерогенное семантическое пространство, в центре которого расположены традиционные слова-антонимы, на обширной периферии находятся группы слов, менее четко противопоставленные в языковом сознании индивидов» [5, 19].

Учитывая общепринятую практику структурирования поля, выделяем в системе языковых средств выражения контраста ядро, центр и периферию. При определении внутренней структуры поля руководствовались и содержанием, и языковой формой единиц, образующих контрастные оппозиции. Ядро поля (I) образуется наиболее репрезентативными средствами выражения контраста, которыми являются отстоявшиеся в языке антонимы, разнокоренные и словообразовательные, конверсивы, а также положительно-отрицательные оппозиции предикатов (глаголов). Каждый из четырех видов оппозиций формирует определенный сектор поля, в котором в направлении от центра к периферии уменьшается степень стандартизации языковых средств выражения смыслового контраста.

Кроме того, в центре поля (II) находятся еще четыре типа оппозиций, характеризующихся узуальной противопоставленностью, но не специализирующихся на выражении отношений противоположности. Во-первых, это слова одного семантического поля, которые связаны отношениями взаимного противопоставления (но не противоположности!) системного характера: согипонимы, партитивы, синонимы. Во-вторых, это оппозиции слов, противопоставленных по своим грамматическим значениям. При этом, как известно, согипонимы и партитивы в результате регулярного противопоставления в речи могут переходить в разряд узуальных антонимов.

Периферию поля (III) образуют ассоциативные оппозиции несистемного характера.

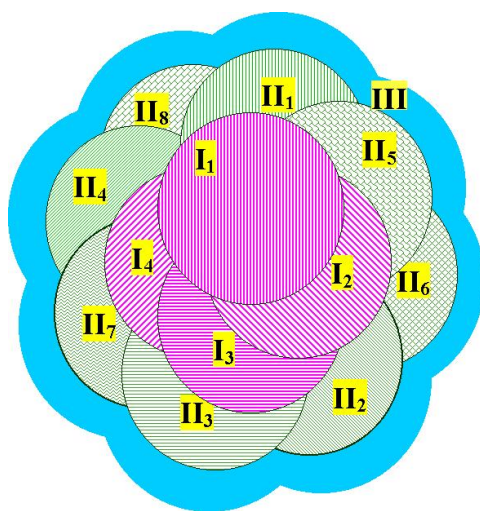

Рис. 1. Лексические средства выражения контраста

I.1. Разнокоренные антонимы: *Добро не умрет, а зло пропадет.*

II.1. Неоднородные оппозиции: а) семантически неоднородные: *Сверху густо, снизу пусто* (антонимы *густо – жидко, полно - пусто*); б)

грамматически неоднородные: *Начали благо, а конец потребен*;
в) стилистически неоднородные: *Одно нынче лучше двух завтра*.

III.1. Комбинированные неоднородные оппозиции: *От умного и брань на пользу, от дурака и ласковое слово ни к чему*.

Второй сектор поля образуют оппозиции слов, интегральный семантический компонент которых выражен формально: основой или аффиксом (аффиксами), созвучием другого рода.

I.2. Словообразовательные антонимы: *Стыдливый покраснеет, а бесстыжий побелеет*.

II.2. Одноосновные оппозиции, или оппозиции единиц словообразовательного гнезда, не являющихся антонимами: *Миллионы – за мир, а миллионеры – за войну*; аффиксальные оппозиции, которые понимаются как пара разнокоренных слов с антонимичными аффиксами: *Добрая жена дом сбережет, а худая рукавом ратрясет*; оппозиции омонимов: *Толку́ век, а то́лку нет*.

III.2. Парофоны, разные по значению слова, характеризующиеся любым созвучием (Т.В.Веракша), представляют собой оппозиции ассоциативных лексем несистемного характера: *Много обетов, да мало обедов*.

I.3. – III.3. Оппозиции положительного и отрицательного глаголов: *Не дать взаймы, остуда на время; дать взаймы, ссора навек*. Чем больше отличаются значения глаголов, тем более размытым должен быть выражаемый ими контраст. Однако в силу того, что оппозиция утверждения и отрицания является элементарным и эксплицитным способом выражения логической противоположности, даже противопоставления несистемного характера легко декодируются как контрастные: *Собакой залаеши (на меня), а петухом не запоёши* ('не победишь').

I.4. Конверсивы: *Возьмешь лычко, а отдашь ремешок*.

II.4. Квазиконверсивы: *Вели Бог дать, не вели Бог отнять*.

В центре поля находятся также оппозиции слов одного семантического поля, а также слов, противопоставленных по своим грамматическим значениям:

II.5. Оппозиции согипонимов: *Удача – брага, неудача – квас*.

II.6. Оппозиции синонимов: *Ума палата, да разума маловато*.

II.7. Оппозиции партитивов, понимаемые как противопоставления слов, называющих часть и целое либо разные стороны одной и той же вещи: *Соломину и муха сломит, а сноп и лошадь не раздавит*.

III.7. Оппозиции квазипартитивов: *Наряд соколий, а походка воронья; И в новом платье, да в старом разуме*.

II.8. Грамматические оппозиции. *Добрый жернов всё смелет, плохой сам смелется; Друзей-то много, да друга нет*.

III. К периферии средств выражения контраста относятся различного рода ассоциативные оппозиции несистемного характера, в том числе коннотативные антонимы, которым посвящена данная статья.

Коннотативные антонимы понимаются как оппозиции слов с неоднородными денотативными компонентами и противоположными оценочными компонентами: *Лучше горькая правда, чем красивая ложь; Смеется, а во рту холодно; Со лба красив, да с затылка вшив*. Для пословичного жанра более свойственна коннотативная антонимия семантических дериватов эмоциональной оценки, производных от конкретных слов.

Как известно, оппозитивная пословица немыслима вне оценочной квалификации объектов противопоставления. В соответствии с тем, что лексико-семантическое макрополе оценки состоит из поля «хороший» и поля «плохой» [10], все семантические дериваты оценки также группируются вокруг двух полюсов оценочной шкалы – аксиологических плюса и минуса. Можно с известной долей уверенности утверждать, что в речи любой компонент множества «хороший» может образовать антонимическую оппозицию любому элементу множества «плохой». Оказиональную антонимическую пару могут составить как слова, связанные тематической общностью исходных (неметафорических) единиц: *петух – курица, ангел – черт: Дома – петух, на улице – курица; В людях – ангел, а дома – черт*, так и противопоставления типа *kozyрь – курица*, исходные единицы которых относятся к различным ЛСГ (*kozyрь* – элемент искусственной системы, *курица* – домашняя птица), а семантические дериваты являются элементами одного поля, находящимися в оппозитивных отношениях: *kozyрь* – «человек бойкий, расторопный, смелый» [1-2, 133], *курица* – «человек бесхарактерный, безвольный, размазня»: *Разбодрится человек – козырь, раскиснет – курица* [1-4, 14]. Как правило, контрастное противопоставление семантических дериватов оценки опирается на контекстную актуализацию целого комплекса их соотносительных дифференциальных сем. К примеру, полярные характеристики *петух – курица* могут даваться субъекту как по внутренним качествам, так и по внешнему виду (или их совокупности): *петух* – «задорный, драчун, забияка» [1-3, 550], «ходить петухом, с гордым, важным видом» [6, 514], (*мокрая*) *курица* – «о жалком на вид и бесхарактерном человеке» [6, 315].

Однако круг семантических дериватов, вступающих в антонимические отношения, не ограничен рамками их функциональной соотнесенности с общеязыковыми антонимами. Как показывает материал русских пословиц, антитеза часто создается алогичными на первый взгляд контрастными противопоставлениями слов, входящих в различные понятийные ряды, тем не менее имеющих противоположную эмоциональную (одобрительное – неодобрительное) и оценочную

(хороший – плохой) коннотацию. Контекстуальные антонимы, которые противоположны только по коннотативным компонентам значений, вслед за Н. А. Купиной называем коннотативными антонимами [4, 107].

К примеру, в пословицах о примате внутренних качеств человека над его внешностью одним из частотных средств создания семантической противоположности являются коннотативные антонимы с самыми разнообразными дескриптивными элементами: ‘красивый’ – ‘глупый’, ‘злой’, ‘пустой’, ‘с низменными наклонностями’ и проч.: *С виду малина, а раскусишь – мякина; Поглядишь – картина; а разглядишь – скотина; Спереди картина, а сзади животино; С собой-то краля, а умом-то фаля*, где *краля*, производное от *королева* (титул), – «видная, красивая женщина, красиво убранная», а *фаля* – «глупец, простак», образованное от собственного имени Фалалей [3, 99]; *В людях – весна красна, а дома – зимушка лютая*. В последнем примере весьма показательны прилагательные-определители *красный* (красивый) – *лютый*.

В серии вариантных паремий: *Рожею хорош, а умом тетерев; Видом орел, а умом тетерев; Видом сокол, а голосом ворона* семантическая противоположность *орел – тетерев, сокол – ворона* строится на контрасте их оценочных сем, в то время как денотативные семы не являются соотносительными: с одной стороны, ‘гордый, смелый, удалой’, а с другой – ‘глупый’, ‘размазня’.

В разряд коннотативных антонимов можно отнести оппозицию *лебедушка – полынь* в пословице *Чужая жена – лебедушка, а своя – полынь горькая*. Денотативные семы членов данной пары не являются соотносительно противоположными: ‘красивая’ – ‘горькая’. Но контрастирование семантически производных слов *лебедь – полынь* не является семантической аномалией. Согласно традиционной народной символике, *лебедь* – символ не только молодой пригожей женщины, но и красоты, всего светлого, противостоящего темному (Сравни: белая лебедь – «девушка» как антипод серой гусыни – «замужней женщины» и *ворона* – «символа темного») [7, 310], а *полынь*, как и другие горькие растения, – символ горя, печали [7, 297]. Применительно к языку фольклора можно сказать, что слова *лебедь* и *полынь* – знаки сверхположительной и сверхотрицательной оценок, приложимых не только к женщине, но и к мужчине, а также к объектам окружающего мира. О доминировании оценочных сем в значениях членов данной пары свидетельствуют морфологический и синтагматический показатели: уменьшительно-ласкательный суффикс *-ушк-* и «тавтологичное» сочетание *полынь горькая* (т. е. горечь горькая) [о показателях оценочности фольклорного слова см.: 11, 153]. Заметим также, что данная пословица прошла многовековую шлифовку в народных песнях, в которых неоднократно повторен мотив *лебедь – полынь*: *Как чужая-то жена лебедь белая моя; / А своя-то жена – полынь горькая трава*. А по поводу своеобразия данной оппозиции

В.И.Еремина писала: «*Лебедь белая* – хорошая, красивая; *попынь горькая* – плохая, неприятная; т. е. перед нами типичный случай метафорической перифразы, когда она покоится не на сопоставлении, а на образном замещении характеризующего признака» [2, 40].

Необходимо отметить, что соотносительная противоположность коннотативных сем лексических единиц, различных в понятийном плане, играет чрезвычайно важную роль в формировании пословичного высказывания. Дело не только в расширении возможностей достижения эвфонической благозвучности, создания оригинальных рифм, некоторые из которых впоследствии становятся излюбленными (*картина – скотина*), и даже не в создании неповторимого стилистического своеобразия, эффекта новизны и непредсказуемости, хотя это имеет большое значение. Главное заключается в приемообразующей функции коннотативных антонимов. Их семантическая двойственность (несоотносительность денотативных и противоположность коннотативных сем) позволяет обосновать, вербально эксплицировать контрастность элементов, не являющихся строго дизъюнктивными (*собой – умом*), перевести в семантическую плоскость семиотическую противоположность членов инвариантных тематических пар. Еще один пример, когда коннотативные антонимы формируют оппозитивную поговорку: *На языке мёд, а под языком лёд* или *На язычке медок, а на сердце ледок*; *В словах – солодок медок, а в груди – холодок ледок*. В «Рассуждениях и исследованиях об отечественных пословицах» И. Снегирев писал: «Старая русская поговорка *На языке медок, а на сердце ледок* буквально: сходна с Плавтовым ... стихом *In medde* (по чтению Ире, вм. *melle*) *sund linguae sitae verstaе – corda felle sunt sita*. А. Кантемир в 4 сатире так предлагает сию Латинско-Русскую поговорку: *Мед держи на языке, а желчь всю прячь в грудях*. Для рифмы Русской *медок* и *ледок* исчезает Латинская противоположность в словах мед (*mel*, или *med*) и желчь (*fel*) или горечь (*u-*)» [9-1, 99].

Действительно, окказиональными антонимами с соотносительно противоположными денотативными семами могут быть семантические дериваты, соотносимые с эталонами сладкого и горького, например, *мед* – *попынь*, *желчь*, ср.: *Сладкие уста – горькие сердца*; *Речи, как мед, а дела, как опынь*. Однако каждому русскому человеку понятен и общий смысл пословицы, ее антитетичность, и полярность членов противопоставленной пары *мед* – *лед*. Кроме того, рифма *мед* – *лед* – одна из традиционных, актуальных и в XX веке: *Я на лед послов пошлю, а на мед сам пойду*; *Есть медок, да засечен в ледок*; *Фашист думал на Десне мед, а его спустили под лед*, поэтому объяснение ее «права на существование» лишь требованиями эвфонии далеко недостаточно. Так, *мед* издавна был символом красноречия, синонимами слова *мед* были: *сладость, красота, блаженство, мудрость, красноречие, наслаждение и удовлетворение, богатство* [подробнее см.: 3, 88], т. е. слова с положительной оценочной

коннотацией. Символика широко отразилась в языке: *медоречивый, медоязычный, сладкоглагольный, сладоречивый, сладкие и медоточные слова* [см.: 8-2₁, 122; 8-3₁, 410]. Ассоциации символического и вербально-семантического планов лежат в основе семантического образования слова мед 'сладкий' (со сверхположительной оценкой). Напротив, слова *лед, мороз, холод* – своеобразные «артиклы» сверхотрицательной оценки, генетически восходящие к символу *холод* – печаль, забота, жестокость. Так, в лирических песнях жестокая мать соотносится со снегом, свекор – с морозом и т. д. [7, 305].

Таким образом, коннотативные антонимы в силу их семантической двойственности выполняют приемообразующую функцию: противоположность коннотативных сем позволяет вербально эксплицировать контрастность элементов, не являющихся строго дизъюнктивными.

Литература

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1981. – Т. 1-4.
2. Еремина В. И. Поэтический строй русской народной лирики: [Текст] / В. И. Еремина. – Л.: Наука, 1978. – 184 с.
3. Кондратьева Т. Н. Метаморфозы собственного имени: [Текст] / Т. Н. Кондратьева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. – 110 с.
4. Купина Н. А., Скорнякова М. Ф. Коннотативность в семантической группе названий лица: [Текст] / Н. А. Купина, М. Ф. Столярова // Классы слов и их взаимодействие: [межвуз. темат. сб.]. – Свердловск, 1979. – С. 92-108.
5. Медведева И. Л. Опыт психолингвистического исследования антонимии: [Текст] / И. Л. Медведева // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин, 1981. – С. 68-81.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – [22-е изд., стер.]. – М., 1990. – 921 с.
7. Потебня А. А. Слово и миф: [Текст] / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 622 с.
8. Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1975. – Вып. 1-25.
9. Снегирев И. М. Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках И. Снегирева: [Текст]. – Кн. 1-2. – М., 1831 – 1832.
10. Столярова Э. А. Лексико-семантическое поле оценки в разговорной речи / Э. А. Столярова // Словарные категории: [сб. ст.]. – М., 1988. – С. 186-191.
11. Хроленко А. Т. Семантическая структура фольклорного слова: [Текст] / А. Т. Хроленко // Русский фольклор. Материалы и исследования. – М.; Л., 1979. – Т. XIX. – С. 147-156.

УДК 811. 161. 2'37

Г. Г. Величко

КІНЕТИЧНІ ПАРАЛІНГВІСТИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК МОВНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПСИХІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СТАНІВ УКРАЇНЦІВ

Величко Г. Г. Кінетичні паралінгвістичні фразеологізми української мови як мовна реалізація психічних процесів та станів українців.

У статті йдеться про структурно-семантичні особливості кінетичних паралінгвістичних фразеологізмів, у яких закодована етнопсихологічна характеристика носія мови, зафіксована стереотипність його мислення; кінетичні фразеологізми диференційовано відповідно до особливостей рухів тіла, поз, власне жестів, пантонімічних дій символічного характеру.

Ключові слова: паралінгвістичний фразеологізм, кінетичний фразеологізм, жест, поза.

Velichko G. G. The kinetic paralinguistic set expressions of the Ukrainian language as linguistic realization of mental processes and states of the Ukrainians.

Structural and semantic peculiarities of one of the types of kinetic set expressions are examined in this article. Specifically the peculiarities of the kinetic set expressions are examined; ethnopsychological character, stereotype of its mentality were fixed in the kinetic set expressions. The kinetic set expressions are analysed according to the body movements, pose, gesture, pantomimical actions symbolical character.

Key words: paralinguistic set expression, kinetic set expression, mimical reaction, gesture, pose.

Питання фразеології є надзвичайно цікавими не лише для мовознавства, культурознавства, не залишають вони байдужими психологію, а також ті царини знань, які „лежать на межі” різних наукових „стихій”. Усе частіше в мовознавстві зосереджується увага на дослідженні окремих груп фразеологізмів, що відрізняються своїми питомими ознаками від інших стійких сполучень слів. Такими є паралінгвістичні фразеологізми, вивчення яких видається перспективним та доцільним, адже тут особлива увага звертається на психологічні, психокогнітивні, етнокультурологічні аспекти, акцентується саме на ментальному зв'язку зі світом дійсності, на пізнанні цього світу та на його відтворенні в мові, збереженні людського досвіду в усталених одиницях мови. У цьому плані вирізняється саме паралінгвістичний компонент таких мовних конструкцій, що виступають як допоміжний засіб комунікації і мають певне змістове навантаження. Паралінгвістичні фразеологізми як особлива група ФО „закарбували” в собі не лише багатовіковий досвід українського народу, вони є джерелом інформації щодо носія мови, його соціальної, національної та інших характеристик [3]. Окремих спеціальних досліджень, які б стосувалися паралінгвістичної фразеології, у мовознавстві поки що немає, однак дотичними до цього питання є розвідки з психокогнітивної лінгвістики, етнокультурології, українознавства, фразеології, психології спілкування тощо (О. Селіванова, А. Павлова, В. Лабунська, Л. Скрипник, В. Ужченко та ін.)

Люди можуть обмінюватися різними типами інформації на різних рівнях. Відомо, що спілкування не вичерпується усними або письмовими повідомленнями. У цьому процесі важливу роль відіграють емоції, манери партнерів, жести. Психологами встановлено, що у процесі взаємодії людей від 60 до 80% комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів вираження і лише 20-40% інформації передається за допомогою вербальних. Ці дані примушують нас замислитися над значенням невербального спілкування для взаємопорозуміння людей, звернути особливу увагу на значення жестів і міміки людини.

Людина навчається соціальних норм невербальної комунікації не тільки через імітацію, але й через виховання. Деякі норми невербальної комунікації мають загальнонаціональний і навіть етнічний характер, інші – вузький професійно зумовлений. Подвійна природа невербальної комунікації пояснює наявність універсальних і специфічних невербальних засобів, що використовуються в різних культурно-генетичних ареалах.

З вивченням природи невербальної комунікації пов'язані питання співвідношення навмисного / ненавмисного і свідомого / несвідомого.

На основі ознак навмисності / ненавмисності розрізняють три типи невербальних засобів: 1) поведінкові знаки, зумовлені фізіологічними реакціями людини на той або той стимул, наприклад, потовиділення від хвилювання, тремтіння від холоду або страху і т. ін.; 2) ненавмисні знаки, використання яких зумовлено звичками людини, наприклад, терти ніс, смикати себе за вухо без жодної потреби (самоадаптори); 3) власне комунікативні знаки – сигнали, що передають інформацію про об'єкт, подію або стан.

У практиці взаємодії виділяють кілька основних жестів, що відображують внутрішній стан людини. Рухи рук і тіла передають багато відомостей про людину.

По-перше, у них відображається стан організму і безпосередні емоційні реакції. Це дозволяє судити про темперамент людини (сильні чи слабкі в неї реакції, швидкі чи уповільнені, інертні чи рухливі).

По-друге, пози і рухи тіла виражають риси характеру людини, ступінь її впевненості в собі, скутість чи розкутість, обережність чи поривчастість. У позі і рухах виявляється і соціальний статус людини. Такі усталені конструкції, як *йти з високо піднятою головою, розправити плечі* чи, навпаки, *стояти на напівзігнутих*, не тільки описують пози, але й виражають визначений психічний стан людини.

По-третє, у позі і жестах виявляються культурні норми, засвоєні людиною. Наприклад, вихований чоловік ніколи не буде розмовляти сидячи поруч з жінкою, що стоїть, незалежно від того, як він оцінює її особисті якості.

По-четверте, жестам і позі приписуються чисто умовні символічні значення; вони здатні передати точну інформацію.

Мета нашої статті полягає в тому, аби встановити специфіку реалізації несвідомої жестової інформації мовними засобами, а саме стійкими висловами української мови, визначити структурно семантичні-особливості подібних стійких сполучень слів, виходячи саме з дослідження їхнього паралінгвістичного навантаження.

Серед кінетичних фразеологічних одиниць варто виділити: 1) стійкі сполучення слів, що описують власне жести; 2) фразеологізми на позначення рухів тіла, поз; 3) такі сполучення слів, які відображають пантомімічні дії символічного характеру.

На думку Т. Ніколаєвої [5, 68-70], при класифікації жестів необхідно враховувати те, що в людини відсутня можливість відображення руху у тривимірному просторі і часі. У процесі комунікації рух може бути відображений тільки в одній з площин, тому для опису жесту слід вказати або орган, що виконує рух; або його спрямованість; або циклічність, етапність у здійсненні руху; або його відношення щодо положення

людського тіла у просторі. Ці принципи опису покладено в основу словників жестів.

У спілкуванні жести виконують різноманітні функції. У класифікації жестів, розробленій психологом О. Петровою, ураховані не тільки особливості жестів, але й різноманітні функції спілкування, які вони реалізують:

1) афектно-комунікативна – жести, що виражають відчуття, волю, бажання, інші стани (емотивна функція); жести, які виражають перебіг перцептивних, мімічних, інтелектуальних процесів (функція вираження процесів); жести, що сигналізують про відносини, установки, оцінки, самооцінки (модальна функція);

2) регулятивно-комунікативна – фатичні жести (жести вступу в контакт); конативні жести (жести, які сприяють підтримці й посиленню контакту); ендичні жести (жести завершення контакту);

3) інформативно-комунікативна – презентація інформації про об'єкт, про себе, про інше [1, 146-147].

Ми розглянемо стійкі сполучення, що описують жести з позиції їх експресивності, емоційної виразності, тобто реалізації афектно-комунікативної функції спілкування, а також з позиції знаковості (своєрідні жести-символи) – інформативно-комунікативна функція.

Описи експресивних жестів, які виражають різноманітні емоції (розпач, відчай, здивування, задоволення), волю, бажання та ін.: [*аж*] *вхопитися / братися за живіт (за боки, в боки)* [4, 144]; *братися / взятися фертом в (попід) боки* [4, 45]; [*аж*] *за голову взятися* [4, 61]; *ухопитися [руками] за голову* [4, с.738]; *переминатися (переступати) / переступити з ноги на ногу* (4, 356); *опускати / опустити руки* [4, 496]; *махнути / рідше махати рукою* [4, 382]; *ламати (заламувати, ломити) / заламати (заломити) руки* [4, 325] тощо.

Фразеологізми [*аж*] *за голову взятися*; *ухопитися [руками] за голову* використовується для характеристики стану переживання, туги, розпачу, хвилювання через безвихідність становища, безнадійність і т. ін. Створюється враження, що людина прагне руками допомогти голові й безпосередньо мозкові знайти шлях розв'язання своєї проблеми, зарадити фізичною дією емоційній нестійкості та нестабільності. Процес усвідомлення свого стану чи неусвідомлена дія мотивується думкою „вилікуй (допоможи) собі сам своїми руками”, тим самим вкладається сакральний зміст у людські руки.

Значення людських рук відображено й у ФО *опускати / опустити руки*, що означає „стати бездіяльним, байдужим до всього; збайдужіти, розгубитися; утратити інтерес до чого-небудь, віру в щось; засмутитися, зневіритися”. Стійкий вислів описує звичайний стан апатії, який у психології розуміється як стан емоційного збайдужіння до себе та до тих, хто оточує, до подій, як стан бездіяльності, відсутності бажань тощо. Інші

стійкі вислови, які так чи інакше пов'язані з руками, також мають „психологічний сенс”. Так, вислів *махнути / махати рукою* стосується тих випадків з життя людини, коли вона „перестає займатися ким-, чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужіла до когось, чогось; перестає говорити про когось, щось; відмовилася від кого-, чого-небудь; утратила віру; примирилася з чимось, заспокоїлася”. Рухи руками можуть мати різне значення: виконання певних дій (робота, письмо, ритмічні дії, наприклад, гра на музичних інструментах), символічні дії, дії, які підтримують процес життєдіяльності, захисні дії (прикрити очі руками від впливу світлу, удару та ін.) тощо. Відмахуючи від себе важкі, нав'язливі думки, турботи, утрачаючи віру у свої сили, ми ніби допомагаємо фізичним рухом відмахнутися, зректися негативних емоційних переживань. ФО на зразок *ламати (заламувати, ломити) / заламати (заломити) руки* означає „жестом, виглядом виражати переживання, страждання, хвилювання; побиватися, плакати” що, на думку психологів, є специфічно жіночим жестом. До „жіночих знаків” належать такі: *заламувати руки від відчаю, закривати долонями очі від страху; стояти, упертися руками у стегна, показуючи своє обурення або рішучість, настояти на своєму, сидячи в задумі, підперти голову долонями, прикрити обличчя (рот) долонею (рукавом) від збентеження (у сільській місцевості), вертити обручку на пальці у знервованому стані* і т. ін. Це насамперед вияв властивих особистості жінки надмірної емоційності, хвилювання – емотивна та адаптувальна функція невербальної комунікації.

ФО, що називають жести-символи зі стійким знаковим характером: *бити / вдарити по руках* [4, 28]; *брати під козир* [4, 318]; *давати хреста* [4, 261]; *з простягнутою (довгою рукою)* [4, 625]; *показувати дулю (фігу) [з маком]* [4, 532]; *показувати / показати кулак* [4, 533]; *перебивати / перебити руки* [4, 28]; *бити себе в груди [кулаком]* [4, 29] та ін.

Далеко не кожен рух має статус жесту. Необхідно, щоб рух мав знаковий характер. Людина може протягнути руку вперед, нахилитися, і це не буде жестом. Рух стане таким тільки в тому випадку, якщо йому приписується не тільки практичне, але й символічне значення, наприклад „людина вітається”. Крім того, необхідно, щоб він мав комунікативну спрямованість: жест завжди або безпосередньо звернений до іншої людини, або хоч би припускає наявність якоїсь зовнішньої позиції. В історії комунікативної поведінки, як ми вже зазначали, особлива роль належить руці. У ретроспективі їх значення тісно пов'язане з ритуально-міфологічною символікою руки. Архаїчний характер має і знак руки як символ влади, високого статусу в суспільстві, а кулак – символ сили, могутності, волі. Фразеологічний зворот *бити себе в груди [кулаком]* тлумачиться як „гаряче запевняти, переконувати кого-небудь у чомусь”. В. Лабунська [2, 85-86] показала, що невербальна поведінка особистості, зокрема жести, входять у структуру експресивного „Я” особистості і виражають

динамічність і спрямованість ставлення людини до дійсності. ФО зафіксувала динаміку символічного руху, його експресію. Кулак постає як уособлення міцності людської позиції у відстоюванні своїх переконань, а саме биття у груди – акцентуація на грудній зоні як місці, де розташоване серце та душа людини. Людина наголошує на значущості свого „Я”, емоційно, енергійно переконує в чомусь тих, хто її оточує, і себе.

Фразеологізм *бити / вдарити по руках* означає „певну домовленість між людьми”. Рука постає як виразник довіри та підтримки, а жест рукостискання – презентація своєї налаштованості на плідну співпрацю, щирість у стосунках чи принаймні згода на комунікацію.

Важливим елементом кінесичної підструктури невербальної поведінки є поза. Поза – це положення людського тіла, типове для певної культури, елементарна одиниця просторової поведінки людини. Загальна кількість різних стійких положень, які здатне прийняти людське тіло, близько тисячі. З них, через культурну традицію кожного народу, деякі пози забороняються, а інші – закріплюються. Тому вивчення поз повинне бути порівняльним, міжкультурним.

Загалом пози можуть виконувати у спілкуванні дві функції: розчленовувати мовний потік на одиниці і регулювати міжособистісні стосунки. Саме за допомогою поз можна створити щодо тих, хто оточує, уявний бар'єр, визначити орієнтацію партнерів стосовно один одного. Зміни пози, їх синхронізація свідчать про зміни відносин між тими, хто спілкується.

У другій групі кінетичних ФО слід виділяти фразеологізми на позначення рухів тіла, поз: *вбирати / ввібрати голову в плечі* [4, 54]; *випростовувати (розправляти) / випростати плечі* [4, 81]; *обертатися / обернутися спиною* [4, 448]; *переминатися / переступати з ноги на ногу* [4, 496]; *повертатися / повернутися обличчям (лицем)* [4, 525]; *тупати ногами* [4, 29] та ін.

Наприклад, фразеологізм *випхати в плечі (потилицю)* означає „грубо вигнати кого-небудь звідкись”. Звісно, цей вираз набув переносного значення, що на сьогодні є ключовим. Проте спершу він пройшов певний процес фіксації в людській свідомості та пам'яті. Звернувши увагу на особливість поведінки людини в конфліктній ситуації, яка характеризується максимально негативним станом із проявом фізичних дій (фізичне насильство), вияв негативних емоцій невербальними способами, можна зробити висновок, що фразеологізм відображає поведінкову реалію. *Плечі* або *потилиця*, за результатами спостережень, є дійсно тією частиною тіла, яку штовхають ззаду, виганяючи когось. За таким же принципом можна трактувати і власне паралінгвістичний фразеологізм *випростовувати (розправляти) плечі* – „починати виявляти повною мірою свої сили, здібності; сміливо, рішуче діяти”. Відомо, що людина, яка не впевнена в собі, своїх силах, напружена емоційно, намагаючись захистити себе, блокує переживання завдяки так званому „м'язовому панциру”,

створюючи своєрідний блок (позиція тілесно-орієнтованої психотерапії). Так, ділянка між плечами до лопаток і потилиця фіксують емоційну реакцію, а людина виглядає сутулою, „фізично замикається” в собі (*вбирати / ввібрати голову в плечі*). І навпаки, коли вона рішуча, упевнена в собі, плечі розправляються, відчувається внутрішня сила, рішучість до чогось. Звичайно, використовуючи такий фразеологізм, ми не замислюємося над його глибинним значення, але сама реальність, яка спричинила його виникнення, не зникла. Його значення має первинно-психологічний підтекст.

Фразеологізм *переминатися / переступати з ноги на ногу* означає „тупцюючи, виявляти свою ніяковість, нерішучість, збентеження, розгубленість і т. ін.”. Психологічний підтекст полягає в тому, що фізичний рух допомагає зняти емоційну напругу, тим самим змінити домінуючу уваги, своєрідного „переключення” на ритмічні рухи, а відтак відбувається акцентуація на менш вразливій для психіки дії. Стояти на землі обома ногами означає мати тверду основу для життя, упевненість у собі, міцність переконань. Тому можна припустити, що такі якості як нерішучість, розгубленість, ніяковість виявляються в рухах ніг через невпевненість у власній позиції.

До третьої групи кінетичних ФО належать такі сполучення слів, що відображають пантомімічні дії символічного характеру: *бити [низькі] поклони* [4, 29]; *бити чолом* [4, 30]; *віддавати (класти, складати) / віддати (скласти) [земний (низький, поясний)] поклін (уклін)* [4, 99]; *класти / покласти поклін (уклін)* [4, 99]; *ламати (м'яти) шапку* [4, 327]; *падати / упасти в ноги (до ніг)* [4, 480]; *ставати / стати на коліна* [4, 687]; *викидати (викинути) колінця (колінце, коліно, коліна)* [4, 72]; *хилити (клонити) голову (чоло)* [4, 702]; *подавати (давати, простягати і под.) / подавати (дати, простягти і под.) [братню, помічну і т. ін.] руку [допомоги]* [4, 528]; *розводити / розвести руками* [4, 605].

Пантоміміка – виражальні рухи всього тіла або окремої його частини. Вона допомагає виділити в зовнішності головне – образ. Навіть найідеальніша фігура не справить потрібного ефекту, якщо людина не вміє триматися, у неї неправильна постава. Гарна, виразна постава (пряма хода, зібраність) виражає внутрішню гідність, упевненість людини у своїх силах. Сутулуватість, опущена голова, млявість рук здебільшого свідчать про внутрішню слабкість, невпевненість у собі. Часто красива постава є результатом спеціальних вправ і звички. Людина має виробити манеру правильно стояти, сидіти, рухатися. Усі рухи й пози повинні бути витонченими й простими. Естетика пози не терпить похитування, тупцювання, вертіння в руках сторонніх предметів тощо. Гармонійною, плавною має бути хода, адже вона передає інформацію про стан людини, її здоров'я, настрій, професію.

ФО *віддавати* (*класти, складати*) / *віддати* (*скласти*) [*земний* (*низький, поясний*)] *поклін* (*уклін*) означає „1) кланятися, поклонятися; 2) виражати почуття глибокої поваги, пошани, схилитися перед ким-небудь”. Відчуваючи шану до людини, зважаючи на соціальний статус учасників комунікації, прийнято вклонитися їй, нібито „опуститися” в її очах, на її рівні. У таких випадках старша людина або людина, що наділена певними повноваженнями, владою, буде сприймати ситуацію комунікативної взаємодії на рівні вищому, ніж інші учасники цієї взаємодії, буквально „дивитися згори донизу”, тішитися своєю позицією, вдовольняти своє „Я”. Звичайно, жест, який лежить в основі фразеологічного звороту, призначений і для вираження почуття захоплення, пошани, наприклад, при зустрічі з людиною, що старша за віком, мудріша, необхідно, за давніми українськими звичаями, вклонитися, зняти головний убір. Тому вислів є мовною концентрацією морально-етичних, виховних ідеалів для нашого народу.

У стійкому вислові *подавати* (*давати, простягати і под.*) / *подавати* (*дати, простягти і под.*) [*братню, помічну і т. ін.*] *руку* [*допомоги*] первісна семантика затемнена. Так, зараз це означає „підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час” і не вказується про руку як елемент допомоги. Отже, можна припустити, що перше значення, яке мав фразеологізм, стосувалося допомоги: подавання руки при падінні, у сумісній праці, при негараздах із самопочуттям (утрата свідомості, координації рухів, зору та ін.). З часом вислів стали розуміти більш абстраговано, відірвано від реальних ситуацій, унаслідок переосмислення та кристалізації значення виникло розуміння про подавання руки за умов будь-яких проблем у житті людини, не лише фізіологічних, побутових, а й духовних, психологічного вигорання, виснаження.

Фразеологізм *розводити* / *розвести руками*, що називає досить характерний, виражальний жест є багатозначним: „1) виражати здивування, захоплення, розгубленість і т. ін.; 2) виявляти свою неспроможність щось зробити, у чомусь розібратися; 3) відмовитися від участі в якій-небудь справі, виражати свою непричетність до чогось”. За умов безпосереднього спілкування, що, крім вербального вияву, буде мати невербальне навантаження, кожне з визначених вище значень ФО можна відстежити в рухах рук. Здивування може підтвердити відповідний рух рук, які не розкриваються долонями до іншої людини, ніби розсікають повітря під прямим кутом до землі; при другому семантичному вираженні руки більш відкриті долонями, що характеризують людину, яка може бути в момент мовлення розгублена, можливо, навіть непевна в собі і не приховує цього; розводити руками тоді, коли людина відмовляється від участі в якій-небудь справі – виражати свою непричетність до чогось.

Отже, порушуючи питання кінетичних паралінгвістичних фразеологізмів, ми „торкнулися” проблеми фіксації жесту в мові, визначили ті механізми підсвідомого, які впливають на поведінку людини, її емоційний стан.

Література

1. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
2. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) / В. А. Лабунская. – Ростов н / Д: РГУ, 1986. – 136 с.
3. Павлова А. Паралінгвістичні фразеологізми в українській мові / А. Павлова // Ucrainistica.– Кривий Ріг, 2003. – 144 с.
4. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.] – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
5. Николаева Т. М. Языкознание и паралингвистика / Т. М. Николаева, Б. А. Успенский // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М.: Наука, 1966. – С. 67-80.
6. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

УДК.811.161.2*282

М. В. ВЕРБОВИЙ

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ГОВІРКОЮ МІСТЕЧКА КРИВИЙ РІГ (коло 1911 р.)

Вербовий М. В. Зі спостережень над говіркою містечка Кривий Ріг (коло 1911 р.).

У статті проаналізовано мову написів, вишитих на рушниках у містечку Кривий Ріг приблизно 1911 року.

Ключові слова: напис, текст, мовні особливості говірки.

Verbovyi M. V. From observations on patois of Kryvyi Rih town (about 1911).

The article deals with the problems of dialectology. The texts of inscriptions on the Ukrainian rushnyks are analyzed.

Key words: texts of inscriptions, linguistic features of dialect.

На превеликий жаль, нам невідомі записи, які б фіксували живе мовлення мешканців містечка Кривий Ріг кінця ХІХ–початку ХХ ст., тому, гадаємо, інтересними будуть написи, що так чи інакше відображають мовний стан Криворіжжя вказаного періоду. Досі вдалося виявити трохи більше десятка текстів, які прямо або опосередковано відображають особливості говірки містечка.

Один напис характеризує мову церкви, зроблено його на Євангелії, виданому в Москві 1887 року:

Сіе святое Евангеліє 4го Августа 1893 года//
на складочные деньги прихожанъ Михайловской Церкви//
с. Миркова въ память прибытія на служеніе въ сей//
Церкви Настоятеля Священно–іерея Федора Скальскаго.

Зрозуміло, що відправа служби російською мовою була важливим засобом у русифікації населення краю. Місцева мова, річ очевидна, впливала на тогочасну російську, вживану на Криворіжжі, що спричинило виникнення відповідного варіанта російської мови. Наприклад, можна вказати на такий запис на друці 1789 року (Москва):

Сіе Евангеліє за спасеніе и за отпущеніе Грѣхов Отмѣнѣныль
отставной Капраль Пентелимонъ Найда зацену тридцять

рублей и отдалъ Екатеринославского уѣзда въ помещецкое село Великіе Терны въ тамошную приходскую церковь въ чемъ свидѣтельствую села Черконовки священныкъ Нестеровскій¹.

Безпосередньо говірку містечка характеризують написи, вишиті на рушниках².

Текст № 1 (КИМ КП–7019/И–848)

АНГЫЛЫПОЮТНАНЕБѢСИ.М.//³

літери вишиті різними кольорами: червоні – 1, 3, 7, 11, 15, 19 (червона риска); чорні – 2, 6, 10, 14, 18, 19 (решта літер); сині – 4, 8, 12, 16; білі – 5, 9, 13, 17.

Текст № 2 (КИМ КП–7011/И–840)

КАТЕРИНА

Ф(m/u?)АНА//

усі літери червоні, в другому рядку друга буква сіра.

ЯВДОКИЯ

Ф(m/u?)АНО

так само.

Ф(m/u?)АНА – слід гадати, прізвище; на другому рукаві буква А не дошита до кінця (хвостика нема), тому виходить О.

Текст № 3 (КИМ КП–7007/И–836)

Щирою рукою рушныкъ вышивала

Та щастя у Бога для тебе благала

усі літери вишиті чорними нитками.

Текст № 4 (КИМ КП–7002/И–831)

ВЫШЫВАТ.БУЛА.ОХОТА.ПРЫК.//

(червоні літери – 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19; решта чорні)

На другому рукаві вишита дата **1911**

Текст № 5 (КИМ КП–6998/И–827)

МЫЛО СѢРО,

ДА МОСТЬ БѢЛО

напис вишито червоними нитками.

¹ Текст подаємо за виданням Каталог Екатеринославского обласного музея имени А. Н. Поля. – Екатеринослав, 1910. – С. 197.

² Рушники зберігаються у фондах Криворізького історичного музею (у дужках вказую номер одиниці збереження). За допомогу в доборі матеріалу висловлюю щирю подяку Валентині Іванівні Петренко.

³ Знаком // указую кінець напису на одному рукаві рушника.

Текст № 6 (КИМ КП–5981/И–672)

**ЛЕЦЕ.У ТЫРА Й
МЕ НЕ.СПОМЫ НАЙ.//**

1 рядок, червоні літери – 1, 4, 5, 7 (друга паличка), 8, 10 (хвостик під буквою).

2 рядок, червоні – 1, 4, 5, 8, 9 (Ь), 11, 12.

**УМЫЙСЯ. БИЛЕНКО
УТРЫСЯ. СУХЕНКО**

1 рядок, чорні – 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13; решта червоні.

2 рядок 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11; решта червоні.

Текст № 7 (КИМ КП–21886/Э–504)

**ВСТАНЫШЬ РАНЕН
ІРНА
БЕГЕНЬКО //**

**КО ТО Й ЗГАДАЙ
И В А Н О В
НА**

Текст № 8 (КИМ КП–18452/Э 462)

КЛНМЕНКО. М.А.

Текст № 9 (КИМ КП–13855/Э–254)

**У Т Р О
Д О Б Р Е**

Текст № 10 (КИМ КП–12361/Э–203)

**ВЄ РА
Ш И Л А**

Із фонетичних особливостей розгляданих написів укажемо на зближення й змішування у вимові ненаголошених голосних звуків *e* та *и*. Наприклад, звук *e* перед складом із наголошеним *и* **АНГЫЛЫ** (текст № 1), звук *и* перед складом із наголошеним *e* **ЛЕЦЕ** (текст № 6). Дослідники називають це явище «характерною рисою південно-східних говорів, що стало рисою і сучасної української літературної мови (її вимови)»⁴. Ще пор. **ВСТАНЫШЬ** (текст № 7).

Відсутність чергування голосного *o* у відкритому складі з голосним *i* в закритому так само є характерною рисою степової говірки, наприклад, **ИВАНОВНА** (текст № 7).

⁴ Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К.: Радянська школа, 1958. – С. 143, ще пор. Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. – К.: Вид-во Київського університету, 1973. – С. 181.

На місці старого голосного **ѣ** у нашій говірці виступає звук 'е': **ВЄРА** (текст № 10). Відповідно до сказаного, приголосні перед голосним *е* в говірці не стверділи, на відміну від літературної мови.

До морфологічних рис розгляданих текстів віднесемо закінчення *-ою* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду I відміни твердої групи та відповідного прикметника: **Щирою рукою** (текст № 3).

Текст № 4 засвідчує інфінітив на *-ть*, характерний для степових говірок: **ВЫШЫВАТ**. М'який знак у розгляданих написах вишивальниці, як правило, не вживали, пор. у прислівниковому суфіксі *-енько*: **БИЛЕНКО**, **СУХЕНКО** (текст № 6). У межах сьомого тексту за допомогою ерів, як видається, графічно позначено *твердість / м'якість* приголосних: **ВСТАНЬШЬ** / **БЕГЕНЬКО** (текст № 7); насправді ж, шиплячий у нашій говірці аж ніяк не твердий, отже, авторка, скоріше за все, позначила не твердість приголосного, а виділила кінець слова, пор. четвертий текст, де кінець кожного слова позначено крапками, так само шостий і восьмий тексти, у решті текстів (п'ятий тут до уваги не беремо, бо він не український) проблеми кінця слова автори не відчували. Перший напис з такого погляду, найвірогідніше, буде співаним (?) текстом, або уявленим як співаний, тому закономірно в кінці тексту-слова крапка є. Зі сказаного випливає, що автори написів послуговувалися, безумовно, різними «традиціями» грамотності, найближчою до тогочасної школи визнаємо авторку сьомого тексту.

Ще в сьомому написі повертає до себе увагу хитання між різними буквами для передачі голосного звука *і* в **ІРНА** / **ИВАНОВНА**. Спокусливо вбачати в такому хитанні дві різні традиції письма, хоча причина може насправді бути цілком іншою (наприклад, найменування по батькові дошите пізніше).

Здається, що на позначення голосного звука *и* в народній традиції написання прийнято було використовувати обернену букву **и**, пор. **ІРНА** (текст № 7) та **КЛІМЕНКО** (текст № 8). Ясна річ, здогад вимагає обстеження широкого фактичного матеріалу й детального обґрунтування.

Із лексичних особливостей укажемо на збереження в говірці старого іменника **УТРО** (текст № 9), на користь чого може непрямо свідчити стягнена форма прикметника в називному відмінку однини середнього роду (якщо вбачати в цьому іменникові вплив російської мови, то, найвірогідніше, і прикметник мав би бути в нестягненій формі)⁵.

Упадає в око використання лексики на позначення процесу вишивання: **вышивала** (текст № 3), **ВЫШЫВАТ** (текст № 4) та **ШИЛА** (текст № 10). Цікаво, що в тогочасному *Словарю української мови* слово *шити* зафіксоване тільки зі значенням 'шити'⁶, а в сучасній українській літературній мові це слово одним зі своїх значень має вже й таке

⁵ Пор. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 74.

⁶ Б. Грінченко. Словарь української мови. К. Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. IV. – С. 200.

‘3. вишивати, розшивати чим–небудь. Оздоблювати чимось тканину, вишиваючи, роблячи мережку’⁷.

Написи зберегли для нас й антропонімічну лексику: **КАТЕРИНА. ЯВДОКИЯ. Ф(т/и?)АНА** (текст № 2), **ІРНА БЕГЕНЬКО ІВАНОВНА** (текст № 7), **КЛІМЕНКО. М.А.** (текст № 8), **ВЄРА** (текст № 10). Цікавою, що обидва прізвища утворені лише за допомогою суфікса –енко: **БЕГЕНЬКО, КЛІМЕНКО.**

Текст № 3 написаний популярним у народі дванадцятискладовим розміром:

Щирою рукою рушникъ вишивала // Та щастя у Бога для тебе благала.

Один напис зроблено російською мовою (текст № 5). Правильність уживання в цьому тексті ятів та коми схиляє до думки, що конструкція або була скопійована з якогось (друкованого чи писаного іншою особою) джерела вишивальницею-українкою, або, що так само ймовірно, вишивала росіянка з походження.

Скоріше за все, книжного походження треба визнати й перший текст, на що вказує церковнослов'янیزована ятем форма **НАНЕБЪСИ.** Змішування ненаголошених голосних *e/i*, пропуск у дієслові кінцевого ера та вживання форми давального відмінка однини замість форми місцевого відмінка множини іменника **небо**, свідчить, що друкованого тексту перед очима вишивальниці не мала⁸.

Проаналізовані вишиті тексти, як показує викладений матеріал, дозволяють зробити висновок, що розглянуті риси степової говірки за майже сто років не змінилися.

УДК 811. 161. 2'28

Г. М. Віняр

ПОЛОНІЗМИ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ ОДНІЄЇ З ГОВІРОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (МАТЕРІАЛИ ДО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКА)

Віняр Г. М. Полонізми в діалектному мовленні однієї з говірок Західного Поділля (матеріали до діалектного словника).

У статті подано діалектну лексику однієї з говірок Західного Поділля, що, незважаючи на відсутність прямих контактів з Польщею упродовж останніх 2 століть, відбиває польський вплив, порушується проблема статусу таких діалектизмів у плані походження.

Ключові слова: говірка, діалектизм, діалектна мова, полонізм.

Vinyar H. M. The Polish loan words in a dialectic speech of one of the Eastern Podillya patoises (materials for the dialectic dictionary).

⁷ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. XI. – С. 463.

⁸ На початку ХХ ст. були поширенні листівки з малюнками Єлизавети Бем (1843–1914), одна з яких має назву «Ангелы поють на небесахъ: и насъ на земли сподоби чистымъ сердцемъ Тебя славить!», очевидно, текст на рушникові постав як відгомін цього напису?

The article gives the dialectic vocabulary of one of the Eastern Podillya patois which despite the absence of direct links with Poland during last two centuries reflects the Polish impact; the problem of such dialecticisms' status in the terms of their origin has been raised in the article.

Key words: patois, dialecticism, dialectic speech, Polish loan words.

Подільський говір, а особливо західноподільські говірки, не належить до детально, а тим більше вичерпно досліджених. У працях Я. В. Закревської значна увага приділена особливостям діалектного словотвору Поділля, вокалізм подільських говірок описав А. М. Залеський. Потребує збирання й систематизації великий лексичний пласт цього діалектного ареалу, оскільки саме подільські діалектизми найменш представлені, на наш погляд, у сучасній літературній мові. Тому лексика однієї з подільських говірок (с. Немиринці Городоцького району Хмельницької області) і стала предметом вивчення у пропонованій статті.

Говірка с. Немиринці належить до подільського говору південно-західного наріччя. Про польський вплив тут можна говорити лише до кінця XVIII ст., тобто до часу розпаду Польщі і переходу цих споконвічно українських земель до Росії. Традиційно громада села поділялася на 2 конфесії: православні («руські») і римо-католики («польські») десь у співвідношенні 4 : 1. У діалектному відношенні ця обставина, принаймні в останній чверті XX ст., не позначалася на мовленні представників обох конфесій – його можна вважати однорідним. Хіба що в мовленні так званих «поляків» спостерігаються польські вкраплення типу *кжиж* (хрест), *набоженство* (служба Бога), *пацір* (молитва), що сприймаються як конфесійно марковані.

Представлені в статті діалектизми є говірковою нормою в побуті для всіх мешканців села (за винятком приїжджих). Причому пересічні мовці не сприймають їх як полонізми, оскільки не знають польської мови. Найбільше серед зафіксованих діалектизмів іменників: **Без заців:** з пол. *bez* – бузок; **Церету треба купити** (клейонку): з пол. *cerata* – клейонка (на полотні); **Хату вимастила, навела бляск** (чистоту): з пол. *blask* – блиск, сяйво; **Надворі така хляпанина** (сльота): з пол. *chlapanina* – сльота; **До нас цьоця приїхала** (тітка): з пол. *ciocia* – тітка; **Хруставки треба собаці дати** (хрящі): з пол. *chrząstka* – хрящ; **До такої роботи треба хлопа** (чоловіка): з пол. *chłop* – чоловік, мужчина; **Цьма залетіла на світло** (нічний метелик): з пол. *śma* – нічний метелик; **Диньки будеи дзьобати?** (Гарбузове насіння лузатимеш?): з пол. *dynia* – гарбуз; **То мишача дзьюра** (діра): з пол. *dziura* – діра; **Коло дробу тяжко ходити** (свійська птиця): з пол. *drób* – свійська птиця; **То в неї цип такий** (рум'янець): з пол. *cera* – шкіра обличчя, колір обличчя; **Бабця часто варила фляки:** з пол. *flaki* – страва з використанням нутрощів тварин; **Треба в аптеці масці** купити: з пол. *maść* – мазь; **Неси килішки** (скляночки, стаканчики): з пол. *kieliszek* – келих; **Купила хустку з френдзлями** (китицями, бахромою): з пол. *frędzla* – бахрома; **Кавки всю кукурудзу повитягали з землі** (галки): з пол. *kawka* –

галки; *Він вже кавалір* (парубок): з пол. *kawaler* – холостяк, парубок; *Розстели калу* (жакардове покривало): з пол. *kara* – покривало; *Марчиха камізельку пошила* (безрукавку): з пол. *katizelka* – жилетка; *В мене сильний катір* (нежить): з пол. *katar* – нежить; *Лежить хліб кавалками* (шматками); *Не кавальцюй хліб* (не ламай); *Мені навіть кавальчика не лишили* (шматочка): з пол. *kawal* – шматок; *Оливу з фусом не купляй* (олію з осадом): з пол. *oliwa* – оливкова олія; *fusy* – осад; *Молоко налила в фляшку*: з пол. *flaszka* – пляшка; *Пошивки тоді з тафтом були* (мереживо): з пол. *haft* – мережка; *Буде дощ: гаврони кричат* (ворони): з пол. *gawron* – ворона; *Помстила в кухинці* (побілила в кухні): з пол. *kuchenka* – кухонна плита; *Купи ще миделка* (туалетного мила): з пол. *mydelko* – туалетне мило; *Буду начиння мити* (посуд): з пол. *naczynia* – посуд; *Пацьорки на ній, кульчики золоті*: з пол. *raciorki* – чотки; *kolczyki* – сережки; *То добра пательня*: з пол. *patelnia* – сковорідка; *Вже варги накрасила*: з пол. *warga* – губа; *Складай у варстеву*: з пол. *warstwa* – шар, верства; *Молодуха в вельоні була?* (Наречена у фаті була?) з пол. *welon* – вуаль, фата; *Всьо вбйори купляє*: з пол. *ubior* – одяг; *Пішву з перкалю пошила*: пол. *roszwa* – підодіяльник; *perkal* – ситець; *Почав патики рубати* (дрова): з пол. *ratyk* – патики, палиця; *Окуляри в пуделко поклади*: з пол. *rudelko* – коробка; *Болять рамньона*: з пол. *ramię* – плече; *Як хліба нема, то пляцки печем*: з пол. *plasek* – корж; *Бери тлумак на плечі* (клунок на спину): з пол. *plecy* – спина; *Купила обаринків*: з пол. *obarzanek* – бублик; *Дай велику лижку і чайну лижечку*: з пол. *łyżka* – ложка; *Її кличут ладити, як яка okazія* (весілля, поминки): з пол. *okazja* – випадок.

Значна частина діалектизмів польського походження є дієсловами, наприклад: *Пальця дуже втяла* (врізала): з пол. *ciąć* – різати, рубати; *Вже зацирувала* (заштопала): з пол. *serować* – штопати; *Хватит вже цукрити!* (підсолоджувати): з пол. *sukrzyć* – посипати цукром; *Не дончи тут (топчи)*: з пол. *deptać* – топтати; *Погласкай котеня* (погладь): з пол. *glaskać* – гладити; *Склади так, щоб не горувало* (не вивищувалося): з пол. *gorować* – вивищуватися; *Так вона бідна єньчала!* (стогнала, ойкала): з пол. *jęczeć* – стогнати; *Запарювала чай і обпарила руку*: з пол. *oparzenie* – опік; *parzyć* – заварювати; *парар* – настій; *Він вже й трохи обувся там*: з пол. *obuć się* – призвичаїтися, звикнути; *А полокати не будеш?* з пол. *plukać* – полоскати; *То до нього не тичиться*: з пол. *tyczyć się* – торкатися, стосуватися; *Пішов рибу лапати*: з пол. *łapać* – ловити; *Лигнув як собака муху*: з пол. *łykać, łyknać* – ковтати, ковтнути.

Прикметників серед діалектизмів-полонізмів небагато, наприклад: *На дно кладу бабкове листя* (лавровий лист): з пол. *bobkowy* – лавровий лист; *Вони з нею цьотечні* (двоюрідні): з пол. *cioteczny* – двоюрідний брат; *Хліб печу з разової муки* (темної): з пол. *chleb razowy* – чорний хліб; *Такий грубий, крепкий став* (товстий): з пол. *gruby* – товстий; *крепкі* – товстий,

міцний; *Дуже тембаний хлопець* (грубіян): з пол. *gęba* – губа; *Такий файний, ладний виноград* (гарний): з пол. *fajny* – гарний; *ładny* – гарний.

Серед полонізмів говіркового характеру є поодинокі прислівники: *Зійшло все на ніц* (на ніщо): з пол. *na nic* – на ніщо; *Вона нігди не віддихає* з пол. *nigdy* – ніколи; *Поневчасі кається*: з пол. *ropiewczasie* – надто пізно; *Топіру тут був* (щойно): з пол. *dopiero* – щойно; *Йому вже не до їзнення* (не до їжі): з пол. *jedzenie* – їжа.

Більшість діалектизмів-полонізмів увійшли в загальнонародну українську мову лише з частиною значення, звузивши граматичні характеристики та синтаксичні можливості: *Все, ціхо!* (цить! – вигук): з пол. *ciicho* – тихо (прислівник і вигук).

Деякі полонізми, що позначають негативні явища, функціонують лише в складі лайки: *А на хороби воно мені* (різновид лайки): з пол. *choroba* – хвороба; *От недза!* (лайка): з пол. *nędza* – нужда, вбогість; *От джума!* (різновид лайки): з пол. *dżuma* – чума.

Питання про статус наведених діалектизмів – польські запозичення чи спільнослов'янський спадок – залишається, на наш погляд, відкритим і потребує подальшого зіставного аналізу.

Література

1. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К., 1976.
2. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К., 1973.
3. Słownik polsko-rosyjski / pod redakcją M. F. Rozwadowskiej. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1961. – 776 s.

УДК 211.161.2'366'28

К. Д. Глуховцева

ГРАМАТИЧНІ КЛАСИ СЛІВ ЯК ОДИНИЦІ ЛЕКСИКОНУ ДІАЛЕКТНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Глуховцева К. Д. Граматичні класи слів як одиниці лексикону діалектної мовної особистості.

У статті подано характеристику частини мовної приналежності слів, що є складовими діалектного тексту, записаного від носіїв українських східнословобожанських говірок. Кількісна репрезентація цих одиниць проливає світло на диференційні риси ідіолекту діалектоносія.

Ключові слова: ідіолект, ідіолексикон, текст, змістова проекція тексту.

Glukhovtseva K. D. The grammatical classes of words as vocabulary units of dialectic linguistic personality.

The description of words' belonging to parts of speech, which are components of the dialectal texts, which were recorded from the speakers of Ukrainian East Slobozhanshchina dialects, is considered in the article. The quantitative representation of their units illuminates differential peculiarities of dialect-speaker's idiolect.

Key words: idiolect, idiolexicon, text, semantic text projection.

Поняття ідіостилю та ідіолекту, сутність яких по-різному тлумачать дослідники, потрапляють у різні ряди співвідношень з поняттями мови, тексту й „мовної особистості” (В. В. Виноградов, Ю. Н. Караулов). У русистиці ХХ ст. поняття „індивідуального стилю” та „мовної особистості” перш за все пов'язують з іменем В. В. Виноградова, хоч паралельний

розвиток ідей цілісного опису творчої мовної особистості можна знайти в працях Р. О. Якобсона, М. М. Бахтіна, Б. М. Ейхенбаума, В. М. Жирмунського, О. В. Іванцової. В україністиці питання, пов'язані з ідіолектом діалектоносія, порушені в працях Л. Д. Фроляк, П. Ю. Гриценко, Г. Л. Аркушина та ін.

У літературознавстві прийнято визначати ідіолект як індивідуальне мовлення, що можна пояснити місцем проживання, віком, фахом, соціальним станом, загальним рівнем культури певної людини [7, 301].

Idio – перша частина складних слів, що відповідає поняттям „свій”, „особливий”, (*dia*)*лект* – розмова, говір, наріччя [15, 312]. Отже, ідіолект – індивідуальна мова, мовні навички індивідуума або групи людей у певний період, індивідуальний різновид мови, виявлений у сукупності різних ознак мовлення окремого носія мови, містить ознаки норми й узусу відповідної мови й демонструє екземплярний рівень лінгвальної діяльності [9, 173].

Одні вчені індивідуальний стиль, ідіолект визначають як сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естетичну функцію й вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших; своєрідність мови окремого індивіда [14, 603]. Інші уявляють ідіолект як індивідуальну мовну систему, що має особливий статус у системі літературної та діалектної мови [7, 301].

Якщо говорити про ідіолект діалектоносія, то найбільш вдале визначення цього явища знаходимо в працях Л. Фроляк: „Ідіолект – це конкретний соціально-територіальний вияв функціонування літературної мови, елементарна комунікативна система, яка репрезентує якийсь соціальний чи територіальний різновид літературної мови. Специфічні риси такого різновиду літературної мови визначає наявність того чи іншого (історичного, соціального, територіального) варіанта літературної норми в індивідуальній мовній системі” [16, 173].

Ідіолект притаманний окремому носієві говірки. „Говірка ж як часткова діалектна система, що обслуговує комунікативні потреби мікросоціуму – спільності людей, об'єднаних територією проживання, сукупністю звичаєвих норм, походженням, родом занять тощо, – є сукупністю ідіолектів індивідуальних мовних систем, притаманних кожному членові мікросоціуму. Відмінності між ідіолектами, які входять до однієї говірки, зумовлені відмінностями в лінгвістичній біографії носіїв ідіолектів” [17, 249-250].

На формування індивідуальної мовної системи впливають різноманітні чинники, серед яких особливе місце належить говірці чи говірці батьків, дідів та найближчого оточення носія ідіолекту в час формування мовної системи, а також говірці, в умовах якої функціонує конкретний ідіолект. „Крім цього, важливими чинниками, які визначають склад словника, граматичну будову індивідуального діалекту, ступінь

оволодіння говірковими й літературними нормами вимови, слововживання, синтаксису, є лінгвальні умови освіти, рід занять, вік, час побутування в умовах говірки, контактування з іншими говірками (мовами) та ін.” [16, 174].

Завдання нашої статті вбачаємо в тому, щоб з'ясувати функціональну активність слів, які належать до різних частин мови, в ідіолексиконі типового носія українських східнословобожанських говірок (вони розміщені в басейнах приток Сіверського Дінця – річок Красна, Борова, Айдару, Євсюга, Деркулу, Комишної). Це сприятиме характеристиці ідіолекту з функціонального боку, а також виявленню типологічних особливостей ідіолексикону діалектоносія.

Якісний аналіз мови являє собою її категоризацію, тобто виділення певних класів явищ, об'єднаних спільними ознаками, що нерозривно пов'язано з квантифікацією мови, тобто її кількісним аналізом [6, 10]. Ці свідчення особливо важливі при типологічному чи контрастивному вивченні мов [2, 249-252; 5, 97-105]. Аналізуючи категорії мови, ми встановлюємо, що в німецькій мові, на відміну від української мови, не 7, а 4 відмінкових форми; у російській мові – 6, а в латинській – 8.

Кількісні показники важливі також для встановлення функціональної активності окремих одиниць у мові. Так, доведено, що приблизно 50% вокабул у загальномовних словниках української мови є іменниками, другою частиною мови за кількістю вокабул у словнику є дієслово. Центральність іменника і дієслова в системі частин мови доведена за семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, сукупністю морфологічних категорій і парадигм, за морфологічною членованістю [1, 44-47]. Проте в мовному потоці функціонування цих одиниць у різних мовах чи різних діалектах однієї мови має відмінності, які важливі для встановлення функціональних особливостей мови.

Загальні закономірності поділу слів за частинами мови традиційно вивчаються у сфері граматики, але там зазначено, що типологічна характеристика класів одиниць ідіолексикону без визначення їх граматичної приналежності була б неповною. Тому набувають актуальності підрахунки граматичної характеристики слів у текстах, записаних від конкретних носіїв мови. Для нас важливо визначити такі показники, які б характеризували ідіолексикон носія східнословобожанських говірок.

Для аналізу ми взяли текст, записаний від Горбенко Марії Григорівни (1939 року народження, проживає в с. Білолуцьк Новопокровського району Луганської обл.), що дозволило отримати такі цифрові показники (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ідіолексикон діалектної мовної особистості – вихідця зі східнослобожанських говірок української мови		
Частини мови	Кількість слів 16350	У %
Іменник	5120	31,3 %
Дієслово	3992	24,4 %
Прийменник	2431	14,4 %
Займенник	1330	8,1 %
Сполучник	1082	6,6 %
Прикметник	941	5,7 %
Числівник	570	3,4 %
Частка	542	3,3 %
Прислівник	351	2,1 %

Частиномовне співвідношення слів цікавило всіх лінгвістів, які вивчали мову конкретних мовних особистостей. У результаті ми маємо можливість зіставити свідчення наших підрахунків з висновками, зробленими при вивченні мови діалектоносів російської мови (А. Г. Горшкової [11, 32], Є. М. Тимофєєвої [13, 140; 4, 37]).

Таблиця 2

Зіставна характеристика ідіолектів діалектоносія російської та української мов

Частини мови	Горшкова Рос. мова	Тимофєєва рос. мова	Горбенко укр. мова
Іменник	35,2 %	38,3 %	31,3 %
Дієслово	45,6 %	43,5 %	24,4%
Прикметник	11,3 %	5,0 %	5,7%
Прислівник	6,8 %	7,8 %	2,1%
Займенник	0,6 %	0,07 %	8,1
Частка	0,9 %	0,3 %	3,3
Числівник	–	–	3,4%
Сполучник	–	0,3 %	6,6%
Прийменник	0,4 %	0,2 %	14,8%

Із зазначеного вище бачимо, що у всіх інформантів іменник і дієслово за частотою вживання займають два перших місця в таблиці. У Горшкової й Тимофєєвої прикметники й прислівники поділяють третє й четверте місце, а в Горбенко – шосте й сьоме місце. У той же час у двох діалектоносіїв російської мови дієслівна лексика переважає над іменниковою, хоч у Горбенко М. Г. навпаки. У її мовленні більше

іменників, ніж дієслів, кількісно різниця між ними становить близько 7 %. Великий відсоток у мові складають неповнозначні частини мови: на третьому місці знаходиться прийменник – 14,8%, на п'ятому сполучник – 6,6 %. Це, імовірно, типологічні особливості українського діалектного мовлення: перевага іменникових словоформ над дієслівними, значний відсоток прийменників та сполучників, уживаних у текстах.

Якщо розглядати текст з погляду його структури й значення, то задумку тексту трактують як нерозривну змістову єдність, що має кореляти найбільш важливих компонентів подальшого розвитку проекції тексту. Вони можуть виявлятися у вигляді предметних образів [3, 428]. Такими одиницями в аналізованих текстах є іменники. Вони виконують функцію елементів, які зберігають тотожність тексту.

Цікавими є спостереження про функціонування іменникових і дієслівних форм. Зокрема, функціональне навантаження форм наз. та знах. в. у діалектних текстах, записаних в українських східнословобожанських говірках, значно перевищує інші форми. Так, у записах з центрального ареалу досліджуваного континууму ([12], говірок, розміщених у басейнах річок Айдару та Євсюга) у текстах, які нараховують приблизно 2030 іменникових словоформ, на наз. в. одн. припадає 30,9% слововживань, причому 15,5% словоформ складають форми жін. р., 12,9% – чол., 2,4% – середн. Тексти, записані в західному ареалі досліджуваних говірок ([8], умовно відносимо до говірок, розміщених у басейнах річок Красна й Борова), довжиною 1850 іменникових словоформ містять 19,1% форм наз. в. (форми чол. р. складають 7%, жін. – 10%, середн. – 2,5%). Форми знах. в. за частотою вживання не поступаються називному: у записах з центрального ареалу вони складають 19,5% виявлених іменникових словоформ, у записах із західного ареалу – 29,4%. Загалом формам однини наз. і знах. відмінків належить від 48% до 50% іменникових слововживань. Значне місце посідають також форми наз. і знах. в. мн.: перші становлять 20,4% слововживань (центральный ареал) та 10,1% (західний ареал); другі – 14,6% та 13,9% відповідно. Отже, форми наз. та знах. відмінків одн. і мн. складають в аналізованих діалектних текстах 83,6% (центральный ареал), 71,9% (західний ареал) іменникових словоформ, що підтверджує характеристика цих відмінків як центральних градем морфолого-синтаксичної категорії відмінка, а також свідчить про вияв типової функції підмета для наз. в. та функції придієслівного додатка – для знах. в. Функціональне навантаження відмінкових форм іменника (крім називного) в текстах, записаних від типових носіїв українських східнословобожанських говірок, подаємо в таблиці 3.

Центральність дієслова в системі частин мови, зумовлена його активною валентністю, організаційною роллю в елементарному реченні, спонукає до розгляду його форм у тексті, який, як відомо, виявляє реальне

співвідношення структурних елементів говірки, у ньому виразно проступає поділ одиниць за частотою їх використання, що важливо при відтворенні говірки як функціонуючої системи.

Таблиця 3

Співвідношення форм непрямих відмінків іменника в текстах

	чол. р. (східний ареал)	чол. р. (західний ареал)	жін. р. (східний ареал)	жін. р. (західний ареал)	середн. р. (східний ареал)	середн. р. (західний ареал)	разом (східний ареал)	разом (західний ареал)	східний ареал (мн.)	західний ареал (мн.)
Род. в.	2,9%	2,5%	1,8%	4,1%	0,7%	0,2%	4,7%	7%	1,4%	2,7%
Дав. в.	0,9%	0,4%	0,2%	0,5%	0,1%	0,2%	0,5%	0,6%	0,6%	0,7%
Знах. в.	9,4%	9,7%	6,6%	14,1%	3,1%	5,5%	19,5%	29,4%	14,6%	13,9%
Оруд.в.	0,9%	2,7%	0,5%	2,4%	0,3%	0,3%	1,8%	5,4%	3,3%	2,3%
Місц.в.	0,9%	1,5%	1,2%	3,2%	0,6%	1,2%	2,7%	6,5%	1,3%	1%
Кл. в.	–	0,2%	–	0,2%	–	–	–	0,1%	–	–

Підрахунки кількості дієслівних форм інфінітива, а також форм дійсного, умовного і наказового способів дозволяють зробити висновки про різну функціональну активність аналізованих одиниць у діалектному мовленні. Так, з 1395 дієслівних форм, засвідчених в аналізованих записах, інфінітив складає 15,7%, форми теперішнього часу – 28%, минулого – 54%, майбутнього – 9,1%. Меншим функціональним навантаженням характеризуються форми наказового та умовного способів: перші з них складають 9,3% усіх дієслівних форм, а другі – 0,4%.

Зіставний аналіз частоти вживання іменникових та дієслівних форм свідчить про різну активність у текстах початкових форм цих частин мови. Якщо з 2030 іменникових словоформ, ужитих у цих текстах, 30,9% слововживань становлять форми називного відмінка однини та 20,4% слововживань називного відмінка множини, що разом складає біля 62%, то в цих же текстах інфінітивні форми складають 15,7% усіх дієслівних форм.

Перше місце за частотою вживання в аналізованих текстах посідають дієслова минулого часу множини, вони складають 28% аналізованих мовних одиниць. Друге місце за цією ж ознакою займають дієслівні форми третьої особи множини теперішнього часу (16,55%). Третє місце – дієслова жіночого роду минулого часу (12,61%). Четверте місце – дієслівні форми

третьої особи однини теперішнього часу (7,95%). П'яте місце – дієслівні форми чоловічого роду минулого часу (5,1%). Шосте місце – дієслівні форми третьої особи множини майбутнього часу та середнього роду минулого часу (9,1%). Сьоме місце займають дієслівні форми першої особи однини теперішнього часу (1,57%) усіх аналізованих дієслівних форм. Восьме місце посідають дієслівні форми першої особи однини майбутнього часу та першої особи множини майбутнього часу; другої особи однини майбутнього часу та другої особи множини майбутнього часу; першої особи множини теперішнього часу; другої особи множини теперішнього часу (3,65% усіх аналізованих форм).

Звичайно, перевага дієслівних форм минулого часу множини (як і минулого часу загалом) у діалектних текстах може бути пояснена тематикою текстів (це нерідко спогади про минуле), віком та статтю інформаторів (матеріал записаний від 35 осіб, з яких 6 чоловіків, а решта – жінки), проте перелік провідних тем розповідей свідчить про різнобічну тематику текстів. Це оповіді про історію виникнення назв сіл, хуторів, про природу, господарювання на землі, різні види господарської діяльності, ремесла (бджільництво, вишивання, гончарство, городництво, мисливство, тваринництво), про особисте життя, про родину, про дозвілля та відпочинок на селі, про війну, колективізацію, розкуркулювання, родинну обрядовість, духовну культуру (вірування, народні прикмети, народний календар, свята) тощо. Отже, у текстах відображено широке коло питань, актуальних для сільського жителя, а тому можна припустити, що наведені цифрові показники до певної міри об'єктивно відображають частоту вживання дієслівних форм в усному мовленні. Тим більше, що вони суголосні з підрахунками, зробленими на матеріалі літературної мови: „В основному, безвідносно до стилю, у мовленні переважають форми минулого часу. Якщо загальну кількість форм (в активній формі предикатива) прийняти за одиницю (100%), то вживання часових форм характеризуватиметься такими показниками: теперішній час – 29 – 43%, минулий час – 50 – 60%, майбутній час – 0 – 22%” [12, 382].

Отже, і в наш час, коли сукупність прийомів, які використовуються дослідниками прагмалінгвістичного і когнітивного напрямку, що, безумовно, сприяє глибокому й повному опису функціональних і комунікативних рис мови і мовлення, залишаються актуальними питання про місце математичних методів дослідження мови і мовлення [6], адже запровадження кількісних методів репрезентації мовного матеріалу забезпечує об'єктивність і точність отриманих результатів. Створення бази даних про основні риси одиниць мови і мовлення на матеріалі різних мов буде сприяти типологічному та контрастивному їх вивченню, з'ясуванню типологічних рис ідіолекту діалектоносія і, скажімо, носія міського просторіччя чи літературної мови.

Частиномовна характеристика ідеолексикону діалектоносія проливає світло на способи репрезентації повідомлюваного, ментальні особливості мовця та є свідченням своєрідності мовної картини світу.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
2. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. / С. І. Дорошенко. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 288 с.
3. Залевская А. А. Психолінгвістические исследования. Слово. Текст : Избранные труды / А. А. Залевская. – М. : Гнозис, 2003. – 543 с.
4. Ивановцова Е. В. Феномен диалектной языковой личности / Е. В. Ивановцова – Томск : Изд-во Том. ун-та, 2002. – 312 с.
5. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко – К. : Академія, 2006. – 336 с.
6. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике / В. В. Левицкий – Винница : Нова кн., 2007. – 264 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / р.т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 752 с.
8. Сватівщина : матеріали фольклор.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 134 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
10. Скитова Ф. Л. Из наблюдений над словарным запасом одного человека / Ф. Л. Скитова, Е. А. Огиенко // Живое слово в русской речи Прикамья. – Пермь, 1971. – Вып. 2. – С. 26 – 39.
11. Старобільщина : матеріали фольклор.-діалект. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ, 2000. – 128 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 578 с.
13. Тимофеев В. П. Диалектный словарь личности / В. П. Тимофеев. – Шадринск, 1971. – 141 с.
14. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
15. Універсальний словник української мови. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2005. – 848 с.
16. Фроляк Л. Д. Ідіолект діалектної мовної особистості / Л. Д. Фроляк // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Л., 2003. – С. 190 – 202.
17. Фроляк Л. Д. Ідіолект як частина говірки / Л. Д. Фроляк // Лінгвістичні студії. – Вип. 10. – Донецьк, 2002. – С. 249 – 261.

УДК 811.161.2'373.21

Н. С. Голікова

СТРУКТУРНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ТОПОНІМІВ – НАЗВ ВУЛИЦЬ МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Голікова Н. С. Структурно-ономасіологічна парадигма топонімів – назв вулиць міста Дніпропетровська.

У статті розглядаються структурні та ономасіологічні особливості однієї топонімної мікросистеми – назв вулиць міста Дніпропетровська, визначаються їхні типологічні риси, здійснюється класифікація годонімів.

Ключові слова: ономастика, онім, топонім, годонім, структура, номінація, класифікація.

Golikova N. S. The structural and onomasiological paradigm of toponyms – street names of Dnipropetrovsk city.

In this article some structural and onomasiological peculiarities of the toponymic microsystem – names of Dnipropetrovsk streets are considered, their topological features are determined. A classification of 'godonyms' is given in the article.

Key words: onomastics, onym, toponym, godonym, structure, nomination, classification.

Власні назви – оніми – за характером відображення реалій дійсності належать до тих лінгвальних універсалій, які існують у всіх мовах світу. Як найменування окремих одиничних об'єктів вони з'являються тоді, коли індивідуальне розрізнення предметів навколишнього світу набуває суспільної значущості. Загальна кількість власних назв на земній кулі вимірюється мільярдами, причому нерідко одне й те ж ім'я має варіанти, які в свою чергу збільшують кількість онімів і їх питому вагу в мові [1, 4]. Сукупність власних назв – ономастичний простір – у кожній мові має свої ознаки, що залежать від її історичних та функціональних особливостей, структури і наповненості лінгвальних рівнів.

Ономастикон сучасної української мови – це оригінальний набір власних найменувань із характерними фонетичними трансформаціями (суттєво відмінними, наприклад, від близькоспорідненої російської мови), з розмаїтістю пестливих іменних форм (чого немає, наприклад, в англійській мові), із специфічним комплектом продуктивних словотворчих засобів (наприклад, назви населених пунктів на **-івці**, клички тварин на **-ко**) тощо [3, 80].

В українському мовознавстві ця розгалужена система власних назв стала предметом активного дослідження тільки наприкінці минулого століття. Спільними зусиллями науковців – представників ономастики на сьогодні вже виділено й описано більше десятка класів онімів (у межах яких розрізняють, як правило, декілька підкласів найменувань), зокрема антропоніми, топоніми, етноніми, космоніми, теоніми, міфоніми, зооніми, ергоніми, хрононіми, хрематоніми і т. ін.

Незважаючи на те, що праці з ономастики в сучасній україністиці складають потужний дослідницький арсенал, створений на спільній методологічній базі, мусимо констатувати відсутність деяких сторінок у цій надзвичайно цікавій науковій книзі про історію й сучасне життя онімів. Так, наприклад, топоніміка – один із найраніше викристалізованих в ономастиці розділів про власні назви географічних об'єктів, яких в Україні кілька мільйонів! – подає досить детальну інформацію про походження, значення, функціонування гідронімів (власних назв водних об'єктів), ойконімів (власних імен будь-яких поселень), оронімів (власних найменувань об'єктів рельєфу земної поверхні) та ін., але обходить увагою деякі топонімні підсистеми в їх структурі. Так, недостатньо опрацьованими поки що залишаються урбаноніми (власні назви внутрішньоміських географічних об'єктів), а з-поміж них, зокрема, годоніми – назви вулиць (проїздів), виділення яких особливо важливе в містах, де самі реалії, закріплені цими топонімами, визначають адміністративну й географічну (картографічну) структуру населеного пункту.

Підкреслюючи органічний зв'язок назв міст (полісонімів) та внутрішньоміських об'єктів, О. В. Суперанська, зокрема, зауважує, що ці

оніми належать до різних систем, бо, по-перше, вони номінують різні за своїм масштабом, призначенням, функціями денотати (фрагменти дійсності) і, по-друге, позначувані полісонімами й урбанонімами реалії сприймаються неоднаково: місто – як цілісний комплекс, а внутрішньоміські об'єкти – кожний сам по собі [2, 72].

Урбаноніми – це своєрідна й дуже складна система найменувань проїздів, будівель, інтер'єрів у містах, які набувають відповідного статусу за умови найдрібнішої градації топонімів. Наприклад, тільки соціально значущі, найцікавіші, найпривабливіші будівлі та споруди отримують індивідуальне ім'я: *Оперний театр, Преображенський собор, Тихвінський монастир, Троїцька церква, Художній музей* та ін.

Проїзди належать до тих внутрішньоміських об'єктів, які важко не помітити, тому вони завжди мають власну назву. З давніх-давен годоніми позначали шляхи сполучення між сусідніми містами. У такому розумінні вони швидше набували статусу дромонімів (власних назв будь-якого шляху сполучення – наземного, водного, підземного, повітряного). Ця специфіка збережена тільки в небагатьох сучасних назвах проїздів на зразок *Донецьке шосе, Запорізьке шосе, Криворізьке шосе, Полтавське шосе*. Сьогодні розгалужена система годонімів (особливо у великих містах) цілковито відображає внутрішню географію населеного пункту.

Загалом ця група ономастикону в українській мові демонструє неабияке лексико-граматичне різнобарв'я, її важко систематизувати, не прив'язуючись до конкретного міста, селища чи села. У певному ж населеному пункті годоніми, навпаки, легко впорядковуються як лінгвальний матеріал, хоч і вимагають відповідних знань з історії, культурології, краєзнавства та релігієзнавства. У цій статті ставимо за мету дослідити структурно-семантичні особливості назв проїздів одного населеного пункту – міста Дніпропетровська, які утворюють мікросистему найменувань, що потребує детального наукового опису.

Сучасний Дніпропетровськ – це велике й густонаселене місто, у якому нараховується 2258 проїздів – бульварів, вулиць, майданів, площ, провулків, проспектів, тупиків, узвозів, шосе, де розташовані органи державної влади, різні установи, заклади освіти, культури, сфери обслуговування тощо, де мешкають городяни. Як просторово-локальні реалії проїзди виникли, зрозуміло, не одночасно і в подальшому у зв'язку з розбудовою міста мають перспективу на збільшення, що нелегко прогнозувати, хоч цим і займаються спеціалісти відповідних наукових та адміністративних галузей.

Як відомо, фрагменти дійсності, пізнані й виділені в суспільстві, за необхідністю отримують своє ім'я. Процес номінації передбачає обов'язкове встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і т. ін.) [3, 385]. На відміну від загальних назв (апелятивів) – носіїв понять,

власні назви співвідносяться тільки з однією реалією, що і є їх провідною ознакою. Позбавлені здатності узагальнювати, оніми пов'язуються з поняттями лише тією мірою, якою вказують на різновид об'єктів, до яких належать їх денотати [3, 79]. Так, наприклад, топонім *Дніпропетровськ* указує на те, що його денотат – це місто.

Зазвичай апелятив (носій поняття) і власна назва (позначальник одиничного об'єкта) поряд уживаються рідко, оскільки структура лексичного значення оніма включає сему, яка виражає поняття. Скажімо, словосполучення *місто Дніпропетровськ* видається семантично надмірним і рідко вживаним у розмовному, публіцистичному, художньо-літературному стилях української мови, однак для офіційно-ділового та деяких видів наукового стилю (найчастіше в текстах із географії) воно є прийнятним і нормативним.

Годоніми як специфічна топонімна мікросистема, навпаки, частіше репрезентують поєднання загальної і власної назви. Реалізація родових відношень для них – прикметна ознака, яка виділяє найменування проїздів у загальній масі онімів. Таким чином, мінімальна формально-семантична структура годонімів задається моделлю **гіперонім (родова назва) + гіпонім (видова назва):** *вулиця Глинки, вулиця Героїв Сталінграда, проспект Свободи* та ін.

Залежно від характеру й типу номінації назви вулиць можуть суттєво відрізнятися за будовою. Це зумовлено структурою онімного компонента, який виражається словом (проста чи складна назва) або стійким лексикалізованим словосполученням (складена назва).

Більшість власних найменувань проїздів у Дніпропетровську є структурно простими. Назви-слова можуть з'являтися внаслідок лексико-семантичного переосмислення і в такий спосіб поповнюють список омонімів: *вулиця Добра, вулиця Спогадів, провулок Молодості, вулиця Радісна, вулиця Світла, провулок Поетичний* та багато інших. Зазвичай такі годоніми походять від загальних назв, різноманітних за семантикою і морфологічною (частиномовною) належністю.

Офіційний список проїздів м. Дніпропетровська демонструє величезну кількість онімів, джерельною базою для яких послужили власні назви, найчастіше антропоніми-прізвища. Це одна з найпродуктивніших моделей творення годонімів, яка закріпилася в радянські часи в усіх населених пунктах СРСР, коли вулицям активно присвоювали імена видатних людей. Сьогодні вона переважно є простою, або згорненою, бо містить у структурі топоніма, як правило, тільки прізвище, наприклад, *вулиця Брюллова, вулиця Тичини, провулок Грінченка* тощо. Розгорнена (повна) модель цих годонімів має виглядати так: *проспект імені Юрія Гагаріна, вулиця імені Максима Рильського* й под.

На відміну від простих онімів, утворених на основі апелятивів, годоніми, які мотивуються власними назвами, у процесі закріплення в

значенні “вулиця (проїзд)” проходять кілька етапів переосмислення, тобто демонструють ланцюжкову номінацію. Наприклад, одна із вулиць Дніпропетровська носить ім'я Аврори. Згадаймо, що первинне значення цього латинського слова – “ранкова зоря”, згодом у давньоримській міфології Аворою називали богиню ранкової зорі, а вже від цієї власної назви може походити ім'я вулиці, хоч у радянській дійсності був і всім відомий крейсер “Аврора”, назва якого теж могла бути позначуваним для найменування проїзду. Якщо це так, то процес номінації вулиці відбувався за схемою: *аврора (зоря) → Аврора (богиня) → “Аврора” (крейсер) → вулиця Аврори*.

Прості топоніми – позначальники вулиць у поєднанні із родовими назвами утворюють словосполучення, тому їх структура визначається й морфолого-синтаксичними нормами. Граматичне узгодження гіпероніма з гіпонімом залежить від частиномовного походження власної назви: іменники й субстантивовані слова вживаються у формі родового відмінка (*вулиця Дружби, вулиця Довженка, вулиця Відважних, провулок Водіїв*), прикметники та дієприкметники поєднуються з гіперонімом у називному відмінку (*вулиця Осіння, вулиця Сортувальна, вулиця Урожайна*).

Функціонально наближеними до простих годонімів є оніми, які утворилися способом основоскладання, наприклад, *вулиця Новочеркаська, вулиця Повітрянофлотська, вулиця Правобережна, провулок Водопровідний, провулок Добродійний* тощо. Це порівняно незначний у кількісному відношенні набір однотипних композитів, загалом в описі назв вулиць м. Дніпропетровська вони привертають увагу лише тоді, коли розглядаються правила написання досліджуваних найменувань.

До перехідних між простими і складеними назвами відносимо годоніми-юкстапозити, які виникають унаслідок зрощення компонентів словосполучення і ще не сприймаються як єдина сегментна одиниця, бо їх складники зберігають свою незалежність. Назв, утворених лексико-синтаксичним способом, серед власних імен дніпропетровських вулиць небагато, та й то вони походять від раніше сформованих і закріплених у мові юкстапозитів, наприклад, подвійних прізвищ чи топонімів (або відтопонімних прикметників) заданої структури: *вулиця Карпенка-Карого, вулиця Немировича-Данченка, вулиця Волго-Донська, вулиця Порт-Артурська* й под. Можемо припустити, що єдина сполука *Амур-Гавань* використана вперше саме для називання вулиці в місті.

Номінативними засобами вираження складених годонімів виступають неоднотипні за структурою лексикалізовані словосполучення, які відображають різноступеневу фразеологізацію компонентів. Інколи це впливає навіть на правопис топонімів – назв вулиць і суттєво відрізняє їх графічне оформлення від написання інших онімів, зокрема антропонімів. Наприклад, прізвища іншомовного походження з основою на приголосний в українській мові відмінюються, реалізуючи в процесі формотворення

парадигму закінчень іменників чоловічого роду II відміни: *Шиллер, Шиллера, Шиллерові (-у), Шиллером* і т. ін. Поєднуючись із деякими апелятивами, семантичними носіями поняття, вони утворюють лексикалізоване словосполучення, а як назви вулиць набувають статусу фразеологізованих сполук, еквівалентних слову, і втрачають здатність змінюватися. Так, зі словами *брати* або *сестри* прізвища іншомовного походження вживаються в однині і в непрямих відмінках в такому разі лишаються незмінними: *брати Грімм, братів Грімм, братам Грімм* і т. ін. [4, 63]. Відповідно до цього правила й назву одного з проїздів Дніпропетровська треба писати *вулиця Братів Міллер*.

Складені власні назви вулиць міста Дніпропетровська займають порівняно незначний ономастичний простір у загальному списку годонімів. Вони представлені такими моделями:

- 1) числівник (оформлений цифрою) + іменник (або сполука прикметника з іменником чи поєднання двох іменників): *вулиця 8 Березня, вулиця 230-ї Стрілецької дивізії, вулиця 40 років комсомолу*;
- 2) відапелятивний іменник – назва людини за родом її діяльності (найчастіше назви військових і наукових звань) + прізвище: *вулиця Академіка Вавилова, вулиця Генерала Григоренка, вулиця Маршала Гречка, вулиця Космонавта Волкова, вулиця Курсанта Скоробагатька*;
- 3) особове ім'я + прізвище: *вулиця Григорія Сковороди, вулиця Ольги Кобилянської, площа Миколи Островського*;
- 4) прізвище або відапелятивна назва + порядковий числівник (оформлений цифрою): *провулок Весніна 1-й (2-й, 3-й), провулок Протипохилій 1-й (2-й), тупик Рибинський 1-й (2-й)*;
- 5) прикметник + іменник-апелятив: *вулиця Аптекарська Балка, вулиця Крутий Яр, вулиця Сухий Острів, провулок Червона Балка*;
- 6) іменник – назва істоти в родовому відмінку множини + власна або поширена загальна назва (у тій же відмінковій формі): *вулиця Братів Бестужевих, вулиця Братів Ковальчуків, вулиця Героїв Краснодарона, вулиця Героїв громадянської війни*;
- 7) іменник – загальна назва + узгоджений з ним прикметник у формі родового відмінка однини чи множини: *вулиця Трудових резервів, вулиця Червоного козацтва, тупик Перекопської перемоги*.

Загальний список найменувань проїздів міста Дніпропетровська, різноманітний за походженням, будовою і творенням, потребує детальних лінгвістичних коментарів – семантико-етимологічних, морфолого-синтаксичних, структурно-дериваційних і (що дуже актуально на цьому етапі вивчення назв вулиць) фонетико-орфографічних, адже як мовні одиниці вони перш за все сприймаються соціумом у графічному варіанті, тому й повинні відповідати нормам чинного українського правопису.

Література

1. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1969. – 208 с.
2. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1985. – 177 с.
3. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – 752 с.
4. Чак С. Д. Складні випадки вживання слів / С. Д. Чак. – К.: Рад. школа, 1984. – 185 с.

УДК 811.161.2'373

Г. В. Зимовець

АТРИБУТИВНІ ДВОЧЛЕННІ ЕРГОНІМИ В ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ ТА КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТАХ

Зимовець Г. В. Атрибутивні двочленні ергоніми в ономасіологічному та когнітивному аспектах.

У статті розглядаються способи утворення найменувань підприємств, з'ясовується зв'язок між типом власної назви та виконуваними нею функціями. Ергоніми проаналізовано з позиції когнітивної лінгвістики, а саме виходячи із компонентів фрейму виробничої діяльності.

Ключові слова: ергоніми, фрейм, метонімія, оцінка.

Zymovets H. V. The attributive binomial ergonims in the onomasiological and cognitive aspects.

The author describes the main means of businesses' names formation and explores interrelation between proper name type and its functions in communication. Ergonims are analyzed from the cognitive linguistics prospective, i.e. based on the components of the frame of goods and services production.

Key words: ergonims, frame, metonymy, evaluation.

Предметом нашого розгляду є ергоніми, тобто найменування суб'єктів господарської діяльності [4, 151]. В ономастиці ці одиниці становлять окрему групу, яка протягом останніх десятиліть привертає до себе дедалі більшу увагу дослідників, що, мабуть пов'язано, з одного боку, із зростанням кількості номінацій у цій сфері, а з іншого, – з усвідомленням специфічності процесів їхнього творення та функціонування. Загальнотеоретичні питання статусу ергонімів та особливості їхнього утворення розглядаються у працях таких видатних ономастів, як Ю. О. Карпенко, Є. С. Отін, Н. В. Подольська, О. В. Суперанська. На матеріалі української мови цей розряд лексики вивчався насамперед у плані мотивованості назви, способів її утворення [1; 6; 8].

Поза увагою дослідників залишився такий істотний момент, як юридично закріплені вимоги до утворення найменувань суб'єктів господарської діяльності, який, безумовно, впливає на способи побудови та функціонування ергонімів. Зокрема, на відміну від інших власних назв, ергоніми становлять складну багатокомпонентну структуру, яка набуває вигляду апозитивного словосполучення, першим складником якого є інформація про організаційно-правову форму суб'єкта діяльності, вербалізована за допомогою таких термінологізованих словосполучень: «закрите акціонерне товариство», «приватне підприємство», «національна акціонерна компанія» тощо. До цього визначення юридичної

форми зв'язком прилягання додається так звана «назва компанії», на позначення якої задля уникнення небажаної омонімії ми використовуємо термін «вирізняльно-індивідуалізуючий компонент». Цей елемент відзначається значним розмаїттям способів вираження, які і є предметом подальшого розгляду.

Нез'ясованою залишається також проблема системності розгляданого лексичного класу та роль когнітивних механізмів у його формуванні. Ми виходимо із засади існування в мові ергономікону – системи взаємопов'язаних пропріальних елементів, значення яких формується, по-перше, у межах наявної матриці лексичних і граматичних зв'язків, по-друге, унаслідок взаємодії між самими ергонімами. Розташування ергономікону на перетині лексики, словотвору та синтаксису значно ускладнює його вивчення.

На перший погляд ергономікон залишає враження різнорідного структурно-семантичного класу, який поповнюється за допомогою цілого спектру словотвірних способів: морфологічних, лексико-семантичних і синтаксичних. Найбільшою продуктивністю відзначається синтаксичний спосіб. У статті ми розглядаємо специфіку ергонімів-словосполучень у зв'язку з виконуваними ними функціями, до основних із яких належать інформативна, експресивна, персуазивна та естетична. Крім того, предметом нашого розгляду виступають когнітивні механізми утворення назви, тобто зв'язок між дійсністю та її вербалізацією в ергономіконі. Об'єктом дослідження послужили назви підприємств України, які містяться у виданні «Золоті сторінки України-2006».

Формальну класифікацію ергонімів-словосполучень можна здійснювати за декількома критеріями, а саме за типом зв'язку, частиномовною належністю та за кількістю компонентів, що й зумовлює складний характер їхньої таксономії. Насамперед, поділяємо всі ергоніми на сурядні та підрядні із чисельним переважанням останніх. На відміну від підрядних, сурядні словосполучення-ергоніми відзначаються гомогенним характером, оскільки складаються з іменників, поєднаних єднальним зв'язком. Підрядні словосполучення в основній своїй масі належать до атрибутивного типу (майже 10 % від загальної кількості ергонімів усіх типів), граматичні форми вираження при цьому варіюються. Найпоширенішими моделями є такі: 1) прикметниково-іменникові з граматичним зв'язком узгодження («*Агроторговий дім*», «*Вентиляційні системи*»); 2) іменниково-іменникові з граматичним зв'язком керування («*Світ сувенірів*», «*Глини Донбасу*»); 3) комбіновані іменниково-прикметникові з одночасним використанням керування та узгодження («*Аграрний союз Донбасу*», «*Бердянський завод сільськогосподарської техніки*», «*Виноградівський завод залізобетонних виробів*»); 4) іменниково-прийменникові («*Агентство з питань банкрутства*», «*Канцтовари на Подолі*», 5) іменниково-нумеральні («*Шість*

континентів»). Об'єктом нашого подальшого аналізу є атрибутивні прикметниково-іменникові двочленні словосполучення із формальним зв'язком узгодження. При цьому слід відзначити, що кількість членів у словосполученні є релевантною ознакою для ономасіологічних особливостей ергоніма, оскільки багаточленні ергоніми вступають у більшу кількість парадигматичних зв'язків, що, безумовно, розширює інформативні можливості та персуазивний ефект у разі одночасного застосування лексем у прямому значенні, метонімічних переносів, метафор або оцінної лексики.

Загалом двочленним прикметниково-іменниковим словосполученням притаманна здебільшого інформативна функція. Ця модель в основному використовується при називанні підприємств різних галузей промисловості та сільського господарства. Спостерігаємо декілька типових тематичних розрядів лексики, які використовуються в межах ергономікону. Подібна уніфікованість моделей утворення назв підприємств і є, на нашу думку, однією з ланок, які забезпечують семантичну цілісність ергономікону. Така інтегральність визначається передусім позамовним чинником, а саме наявністю фрейму, тобто певної сфери життєдіяльності людини, яка відображається в мові [9]. У нашому випадку йдеться про фрейм виробничої діяльності, який складається з таких основних компонентів, як сам виробник, його знаряддя та місце праці, сировина і продукція, споживач. Потенційно будь-яка лексема, дотична до вербалізації елементів фрейму, може бути використана для називання суб'єкта діяльності.

Розглянемо, які саме лексичні одиниці та їхні комбінації використовуються у вирізняльно-індивідуалізуючих компонентах назв українських підприємств. По-перше, спостерігаємо ергоніми, які містять апелятиви на позначення типу підприємства і, відповідно, виступають у своєму прямому значенні: *завод, компанія, управління, союз, центр, музей, спілка, підприємство, коледж, університет, банк, служба*. Залежним членом при зазначених іменниках є прикметники на позначення сфери діяльності. У такий спосіб утворюються назви промислових підприємств широкого спектру галузей: *«Сталеливарна компанія», «Будівельний кластер», «Агропромисловий союз», «Екологічний центр», «Правовий союз», «Геологічний музей», «Театральна агенція», «Геологорозвідувальний інститут», «Гінекологічний центр», «Електроторгова компанія», «Земельний банк», «Страховий союз*. Будучи виключно описовими, такі назви не мають значного потенціалу впливу. Їхні евентуальні конотації є мінімальними, що має як позитивні, так і негативні наслідки для функціонування у сфері ділового спілкування. З одного боку, «сухість» корелює з істотними характеристиками офіційно-ділового стилю. Проте, з іншого боку, як видно із наведених прикладів, такі номінації є недостатньо індивідуалізованими. Остаточна ідентифікація

підприємства відбувається за допомогою юридичних засобів (адреси, ідентифікаційного номера тощо). Безперечно, наслідком цього є недодиференціація найменування підприємства, що зменшує експресивність, а отже, і можливості використання в рекламі.

По-друге, головний іменник позначає не тип підприємства, а відсилає до інших компонентів фрейму, а саме до виробничих приміщень або, ширше, місця здійснення виробничих процесів, тобто має місце метонімічний переніс від лексеми із значенням місця на позначення суб'єкта діяльності: «Будівельний двір», «Музична лавка», «Річковий вокзал», «Закарпатський сад», «Квіткова садиба». Особливо продуктивними в ергономіконі є словосполучення, які містять апелятиви *дім* і *світ*: «Килимовий дім», «Торговий світ». Якщо метонімічний характер використання іменника *дім* не викликає сумнівів, то характер семантичних трансформацій у випадку *світ* є не таким очевидним. На нашу думку, стосовно нього радше слід говорити про метафору, в основі якої лежить порівняння певної виробничої сфери зі своїми законами та характеристиками із загальним всесвітом. При цьому звертає на себе увагу значний потенціал семантичного розширення іменника *світ*: *цей світ, потойбічний світ, новий світ, вищий світ* тощо.

При аналізі деяких ергонімів виникає проблема подвійного трактування окремих випадків або як описових назв, або як наслідку метонімічного переносу від споруди до назви компанії. Наприклад, іменник *майстерня* одночасно має значення певного типу підприємства і виробничого приміщення, що виключає однозначну класифікацію ергонімів з цим компонентом. Те саме стосується лексем *ательє, база, фабрика, завод, комбінат, цех, клуб*: «Автомеханічний завод», «Архітектурне ательє», «Рибна база».

Наступною моделлю є використання в ергонімі двох лексем із значенням сфери або предмета діяльності. У такий спосіб утворено назви промислових підприємств: «Автозбірне виробництво», «Ватні вироби», «Прецизійні абразиви», сервісних компаній: «Архітектурне планування», «Безкоштовні оголошення», «Дорожній сервіс», «Правове сприяння», «Рекламне виробництво», будівельних компаній: «Будівельні рішення™», транспортних компаній: «Вантажні автомобілі», фінансових та страхових закладів: «Глобальні інвестиції», «Громадянський кредит», «Національний кредит», «Страховий капітал»; сільськогосподарських компаній: «Декоративне садівництво», «Екологічні продукти», комп'ютерних та телекомунікаційних компаній: «Комп'ютерні системи», «Оптичні телекомунікації», «Телекомунікаційні системи». Назви цього типу, подібно до розглянутих вище моделей, мають прозору й однозначну мотивацію, у повному обсязі виконують інформативну функцію, однак не відзначаються значним потенціалом впливу на емоційну сферу адресанта.

Як відомо, істотним компонентом фрейму виробничої діяльності є географічне розташування відповідного підприємства. Про вагу цього чинника свідчать випадки переходу в розряд апелятивів топонімів на позначення відповідної продукції: *мадера, коньяк, шампанське, панама, в'єтнамки*. У розгляданому нами типі словосполучень до географічного місця здійснення діяльності відсилає відтопонімний прикметник, іменник натомість називає або сферу / предмет діяльності, або, дуже рідко, її організаційну форму. Звертає на себе увагу можливість трансформації значення відтопонімних прикметників у складі ергонімів, а саме набуття ними семантики якісних прикметників, що найчіткіше видно в таких прикладах, як «*Європейські гардини*», «*Європейський подіум*», де прикметник вказує не на країну-походження товару або місце розташування виробництва, а радше на відповідність діяльності певним стандартам та системі цінностей. У менш явному вигляді якісна семантика присутня також у разі використання прикметників, утворених від назв країн, в оцінній функції: «*Білоруські меблі*», «*Російська косметика*», «*Американська хімчистка*», «*Англійський звук*», «*Віденська кава*», «*Німецький дворик*» (ландшафтний дизайн), «*Японський двір*» (СТО). Відтопонімні прикметники набувають значення позитивної оцінки внаслідок наявності в мовній спільноті стереотипного уявлення про якість товарів або послуг, які походять з певної території. Порівняй у цьому контексті такі усталені оцінні твердження, як «*німецька якість*», «*японська точність*» тощо. В інших випадках відтопонімний прикметник називає місце здійснення виробничої діяльності: «*Бердянські жнивварки*», «*Донецькі вікна*™», «*Берегівський кар'єр*», «*Західно-кримський елеватор*». Саме ця модель є стандартним способом номінації авіакомпаній, відтопонімний прикметник при цьому позначає не місце діяльності, а розміщення головного офісу: «*Австрійські авіалінії*», «*Єгипетські авіалінії*», «*Кіровоградські авіалінії*». В основі використання в ергономіконі відтопонімного прикметника *український* лежать відмінні, порівняно до двох розглянутих вище, стратегії. Стосуючись всієї території держави, цей прикметник створює щонайширшу географічну референцію, яка включає його в опозицію за ознакою «свій – чужий» (пор. у цьому контексті нещодавню рекламну компанію «*Купуй українське!*»). Таким чином, використання названого прикметника у складі ергоніма виконує не інформативну, а швидше самоідентифікаційну, експресивну і, опосередковано, символічну функції, визначаючи державну належність виробника, що є особливо доцільним у разі виходу на інші ринки. Зворотним боком таких широких назв є послаблення можливостей ідентифікації відповідних компаній у межах країни. Наприклад, назву «*Український дім*» у нашому корпусі мають три компанії (агентство нерухомості, громадська організація, туристична агенція), що, безперечно, не сприяє впізнаваності назви відповідного виробника. Дещо більший

диференційний потенціал спостерігаємо при позначенні головним іменником предмета діяльності: «Українські газони», «Українська книга», «Український автобус».

Недостатня визначеність адресанта в разі використання в назві відтопонімного прикметника й іменника на позначення організаційної форми діяльності обумовлює непродуктивність такої моделі номінації, яка зустрічається лише в поодиноких прикладах: «Ветковський завод».

Крім відтопонімних прикметників, місце розташування підприємства позначається в ергонімі також апелятивами, близькими до мікротопонімів: «Калинова балка» (тенісний клуб), «Пищаний берег» (база відпочинку).

Наступним істотним компонентом фрейму виробничої діяльності, який використовується у складі ергонімів, є назва працівника відповідного підприємства: «Львівський залізничник» (пансіонат), «Південний реєстратор» (цінні папери, Севастополь), «Сімейний доктор», «Столичний адвокат». Як видно із наведених прикладів, прикметники у складі ергоніма або ідентифікують за регіоном, або звужують спеціалізацію підприємства.

Метою будь-якої економічної діяльності є задоволення потреб цільової аудиторії, тому цілком логічно побачити в назвах підприємств іменники та прикметники на позначення потенційних клієнтів. Другий компонент ергонімів-словосполучень натомість указує на: 1) сферу діяльності «Взросле радио», «Ділові новини», «Финансовий директор» (періодичні видання), 2) місце діяльності, що є типовим для періодичних видань: «Ділова Буковина», «Дружковский рабочий», «Керченский рабочий», «Молода Галичина», «Православна Таврія». Цікаво відзначити, що деякі ергоніми містять одночасно вказівку і на працівника, і на адресата його послуг: «Сімейний адвокат», «Сімейний лікар». Так само, як і в попередніх моделях, констатуємо переважання інформативної функції.

Іноді іменник відсилає до периферійних членів відповідного фрейму, тобто спостерігаємо використання для утворення назви синекдохи. Відтопонімний або відносний прикметник конкретизує значення апелятива: «Подільський холод» (м'ясо), «Західний грім» (аудіо та відео), «Морська хвиля» (база відпочинку), «Нічний експрес» (вантажні перевезення), «Повітряна кулька» (святкові заходи). Порівняно до випадків метонімії, зменшується вага інформативного компонента за рахунок посилення експресії. Значно більшим є вирізняльний потенціал таких назв, що, однак, не виключає можливого неправильного витлумачення профілю діяльності компанії.

Слід відзначити, що ергоніми-словосполучення можуть одночасно містити як метонімічний, так і оцінний компонент, причому останній здебільшого, але не виключно, виражається прикметником: «Активний пошук», «Весела перерва», «Веселе свято», «Високий врожай», «Добра вода», «Добра новина», «Елітний квартал», «Здорова сім'я», «Морська

свіжість», «Надійний партнер», «Нова електроніка», «Смачний світ», «Сучасне будівництво», «Чиста вода». Іноді оцінка в ергонімі виражається також іменним членом, який виступає у своєму прямому («Подільський смак» (харчові добавки), «Слов'янський стиль», «Віконний стандарт», «Промисловий стандарт») або переносному (метафоричному) значенні («Чорноморська перлина» (сільськогосподарське підприємство). Поєднання в одному ергонімі метонімічних і аксіологічних компонентів, на нашу думку, має на меті посилення персуазивного впливу на адресанта з одночасним збереженням більш або менш чіткої прив'язки до сфери діяльності. Завдяки застосуванню такої стратегії номінації вдається вийти за межі чисто інформативного повідомлення і сформуванню відповідний емоційний фон, нав'язуючи адресанту позитивну оцінку діяльності підприємства. В аксіологічних номінаціях на перший план у значенні ергоніма переміщається його прагматичний аспект, а саме: заздалегідь визначене адресантом ставлення адресата до повідомлення, тобто перший частково перебирає на себе роль останнього. У цьому контексті необхідно вказати на те, що фрейм виробничої діяльності містить аксіологічний компонент, оскільки в потенційного споживача є сформоване уявлення про якість та інші позитивні й бажані характеристики продукції.

Крім аксіологічної лексики, для забезпечення максимального персуазивного впливу використовуються апелятиви, які набули у вторинних моделюючих системах символічних значень. Передусім мова йде про назви кольорів. Поряд із забезпеченням персуазивного ефекту, на перший план у них виходить естетична функція. Високий оцінний потенціал в ергономіконі мають такі кольори: білий («Біла лінія», «Біла точка», «Білий ведмідь», «Білий тигр»), золотий («Золота акція», «Золота балка» (агрофірма, завод соків, завод шампанських вин), «Золота гільдія», «Золотий ангел»), червоний («Червона гвардія», «Червона зірка», «Червона калина», «Червона рута», «Червоний жовтень», «Червоний маяк», «Червоний металіст»), зелений («Зелена гірка», «Зелена дача», «Зелена скарбниця», «Зелене господарство», «Зелений берег», «Зелений гай»); жовтий («Жовта газета», «Жовті сторінки»), чорний («Чорна кішка», «Чорний беркут», «Чорний доктор», «Чорний список»). Зустрічаються також і назви з використанням інших кольорів: «Рожевий слон», «Янтарний берег», «Лазурний берег», «Срібна хвиля». Слід наголосити на складності і багатозначності семантики окремих кольорів в ергономіконі. Так, червоний одночасно представляє і радянську комуністичну систему цінностей, і деякі символи української етнокультури.

Отже, проведений аналіз засвідчив, що формування назв суб'єктів господарювання відбувається в межах фрейму відповідної діяльності. Переважна кількість номінацій є прозорими мотивованими назвами, що пов'язане з виконанням ними інформативної функції. Це, однак, не

виключає можливості подальшого обігування їхньої семантики в різних дискурсивних формах, що стане предметом наших наступних досліджень.

Література

1. Белей О. О. Сучасна українська ергоніміка: власні назви підприємств Закарпаття: [монографія] / О. О. Белей. – Ужгород, 1999. – 111 с.
2. Карпенко Ю. А. Современное развитие русской ономастической системы / Ю. А. Карпенко // Актуальные вопросы русской ономастики: сб. науч. трудов. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 5-14.
3. Отин Е. С. Из истории русской эргонимии / Е. С. Отин // Избранные труды по языкознанию. – Донецк, 1999. – С. 155-166.
4. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская // – М.: Наука, 1988. – 192 с.
5. Соболева Т. А. Товарные знаки: [монография] / Т. А. Соболева, А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1986. – 176 с.
6. Соколова Л. Н. Типи мотивованості ергонімів (на матеріалі ергонімів м. Києва) / Л. Н. Соколова. – Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 65-69.
7. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного: [монография] / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
8. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації в системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) / С. О. Шестакова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01. „Українська мова” – Х.: ХДУ, 2002.
9. Fillmore J. Ch. Frame semantics / J. Ch. Fillmore // Cognitive Linguistics: Basic Readings. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2006. – P. 373-400.
10. Kopertowska D. Tradycja i nowoczesność w kieleckiej chrematonimii / D. Kopertowska // Z najnowszych tendencji w polskim nazewnictwie. – Łask: Oficyna wydawnictwa LEKSEM, 2005. – S. 51-68.
11. Sjöblom P. The Problem of Meaning and Function Related to Company Names / P. Sjöblom // Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences Uppsala 19-24 August 2002. – V. 1. – Uppsala: Språk-och folkminnesinstitutet. – P. 264-276.

УДК 811. 161. 2'37

Я. Я. Іваноў

АД ПРЫКАЗКІ ДА АНТЫ-ПРЫКАЗКІ (эвалюцыя жанру)

Іваноў Я. Я. Ад прыказкі да анты-прыказкі (эвалюцыя жанру).

У статті розкривається еволюція пареміологічних жанрів з урахуванням інтра- й екстралінгвістичних аспектів, визначаються специфіка функціонування прислів'я й антиприслів'я, семантика і прагматика мовних одиниць на матеріалі слов'янських і германських мов.

Ключові слова: паремія, прислів'я, антиприслів'я, функція, соціокультурна девальвація.

Ivanov Ya. Ya. The way from the proverb to anti-proverb (evolution of genre).

The article shows the evolution of proverb genres taking into consideration intra- and extralinguistic aspects, the author clarifies the specifics of proverbs and anti-proverbs functioning; semantics and pragmatics of language units on the basis of Slavic and German verbs are defined.

Key words: proverb studies, proverb, anti-proverb, function, social and cultural devaluation.

Прыказкі як маўленчы (фальклорны) жанр і як моўныя адзінкі шырока ўжываліся, як можна меркаваць паводле антрапалагічных даследаванняў, яшчэ ў эпоху неаліту (прыкладна ў VIII–III тысячагоддзях да н.э.). Так, знакаміты англійскі антраполог Эдвард Барнет Тайлар (1832–1917) у сваёй вядомай працы “Primitive Culture” (1871) заўважае, што ў мове жыхароў архіпелага Фіджы, якія яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя знаходзіліся на той стадыі развіцця, якую б археологі назвалі познім

каменним векам, было зафіксована некалькі прыказак. Тое ж самае было адзначана і ў іншых прымітыўных культурах. Напрыклад, у мове “басута Паўднёвай Афрыкі прыказка *Львы рыкаюць і тады, калі ядуць* азначае, што ёсць людзі, якія ніколі нічым не бываюць задаволеныя. *Злодзей ясі грамавыя стрэлы* – азначае, што злодзей сам наклікае на сябе пакаранне неба” [6, 77].

Аднак можна сцвярджаць, што прыказкі з’явіліся ў мове чалавека значна раней.

Кагнітыўнай перадумовай узнікнення прыказкі трэба лічыць эмпірычнае адкрыццё першабытным чалавекам таго факту, што сувязі паміж тымі ці іншымі аб’ектамі рэчаіснасці здольны мець сталы характар, г.зн. больш ці менш рэгулярна паўтарацца ў аднолькавых умовах існавання гэтых аб’ектаў.

Узнікненне прыказкі як такой адзінкі мовы / маўлення, што адлюстроўвае не асобныя, канкрэтныя рэаліі, а цэлыя іх класы, было непарыўна звязана з узнікненнем знакавага мыслення і магчымасцю катэгарыяльнага размежавання ў свядомасці чалавека думкі і рэчаіснасці, калі агульнае паняцце аддзяляецца ад таго прадмета, які яно абазначае, і пераўтвараецца ў асобную “сутнасць” (што адбылося ў антагенезе чалавечага мыслення прыкладна ў перыяд верхняга палеаліту 50–40 тысяч гадоў да н. э). Менавіта гэты час трэба лічыць у глотагенезе ніжняй мяжой узнікнення выказванняў абагульненай семантыкі, якімі з’яўляюцца ўсе прыказкі, а гэта, у сваю чаргу, значыць, што элементарныя па сваёй сінтаксічнай пабудове прыказкі былі ўласцівыя чалавечай мове яшчэ на самых ранніх стадыях эвалюцыі *Homo sapiens sapiens*.

Аб гэтым сведчаць і некаторыя ўласна лінгвістычныя фактары. Так, моўнае адлюстраванне сталых сувязей паміж тымі ці іншымі аб’ектамі рэчаіснасці патрабуе выкарыстання пазачасавых сінтаксічных канструкцый сказа. Гэтаму ў найбольшай ступені адпавядаюць іменныя сказы, якія, што пераканаўча паказаў выдатны французскі мовазнаўца і культуралаг Эміль Бенвеніст, будучы супрацьпастаўленыя дзеяслоўным сказам як дзве розныя формы выказвання, ніколі не ўжываюцца для апісання фактаў у іх канкрэтнасці, а адлюстроўваюць толькі “абсалютныя ісціны” па-за сувяззю з часам, асобай і абставінамі (таму і найбольш падыходзяць для такога тыпу выказванняў, як “прыказкі”, ды імі звычайна і абмяжоўваюцца), бо “іменны сцвярджалны сказ, унутрана закончаны, ставіць выказванне па-за якой бы там ні было часовай ці мадальнай лакалізацыяй або суб’ектыўнай сувяззю з моўнікамі” [1, 176]. Гэта складае такі тып граматычнай абстракцыі, як “лакацыя (абстракцыя адносінаў чалавека да месца і часу маўлення)”, што разам з двума іншымі тыпамі абстракцыі – намінацыяй і прэдыкацыяй з’яўляецца асновай намінацыйнай, сінтаксічнай і прагматычнай функцыі мовы і характарызуе яе цалкам як сродак зносінаў, пазнання і ўздзеяння [5]. Магчымасць

існавання бездзєяслоўных сказаў сведчыць аб тым, што прэдыкацыя (як сцвярджэнне пазачасавай сувязі аб'ектаў і / або іх прыкмет) цалкам незалежная ад лакацыі (як дэйкісу сітуацыі зносін, што вызначаецца трыадай “я – тут – зараз”) і ў гістарычнай перспектыве развіцця граматычнай структуры мовы не магла ёй не папярэднічаць, бо толькі ў дзєяслоўных сказах спалучаюцца фармальныя паказчыкі і сэнсы ўсіх трох функцый моўных выяўленняў (да прэдыкацыі дадаецца лакацыя праз намінацыю як паказчык спосабу быцця – саму лексему дзєяслова).

Менавіта таму формы прэдыкацыі без дзєяслова (або іншых граматычных форм тэмпаральнасці, аспектуальнасці, персанальнасці і г. д.) у выглядзе простага злучэння двух імёнаў з'яўляюцца найстаражытнейшымі ў антагенезе мовы і настолькі, паводле Эміля Бенвеніста, “усеагульныя”, што лягчэй было б пералічыць канкрэтныя мовы, у якіх яны з цягам часу зніклі (напрыклад, сучасныя германскія мовы). А гэта значыць, што прыказкавае абагульненне як прадукт і сродак маўленча-мысленчай дзейнасці знайшло сваё ўвасабленне ўжо ў першасных формах прэдыкацыі (інакш кажучы, можна меркаваць, што першыя выказванні, пабудаваныя па мадэлі двусастаўнага сказа, былі менавіта абагульненыя), што адлюстравана ў шматлікіх прыказках розных моў свету. Параўн.: бел. *Баязліваму і заяц – воўк, Згуба не загуба, Які чорт Хомка – такая яго жонка*; рус. *Вольному – воля, Попытка не пытка, Ум хорошо, а два лучше*; лац. *Omnis homo mortalis* (‘Чалавек смяротны’), англ. *The sooner the better* (‘Хутчэй – лепш’), *Like father, like son* (‘Сын падобны на бацьку’); ням. *Ehestand Wehestand* (‘Брак – ярмо’), *Mitgefangen Mitgehungen* (‘Грэх папалам і бяду папалам’) і да т.п. Прыказкі такога тыпу, як правіла, маюць вельмі старажытнае паходжанне і ў многіх сучасных індаеўрапейскіх мовах з'яўляюцца рэфлексамі калісьці вельмі прадукцыйнай мадэлі іменнага сказа.

З'яўленне першых прыказак, такім чынам, аддзяляе ад нашых дзён сапраўдная бездань часу. Паказальна пры гэтым, як заўважае Э. Б. Тайлар, што пераважная большасць прыказак у сучасных народаў першабытнай культуры ні ў чым не ўступаюць еўрапейскім [6, 77]. Гэта дазваляе меркаваць, што прыказкі на ўсім працягу гісторыі свайго развіцця як прадукту маўленча-мысленчай дзейнасці засталіся нязменнымі не толькі па спосабах свайго ўтварэння і адлюстравання рэчаіснасці, але і як тып моўных адзінак. Разам з тым, з развіццём цывілізацыі прыказкі паступова страчвалі сваю камунікацыйна-прагматычную актуальнасць, няўхільна звужалася галіна іх прымянення і ўсё больш і больш памяншалася іх роля ў розных сферах жыцця соцыуму.

Сацыялінгвістычная значнасць прыказак на розных этапах развіцця грамадства залежала ад змянення прыярытэтных функцый прыказкавых адзінак у той ці іншы гістарычны перыяд.

Так, у **першабытны час** прыказка была адным з першых моўных сродкаў абагульнення, яна дазваляла значна эканоміць эпістэмалагічныя, кагнітыўныя і камунікацыйныя працэсы і таму мела выключнае значэнне для “першабытнага розуму”. Для першабытнага чалавека прыказка была адразу гатовай формулай маральных паводзін, практычным указаннем, вызначэннем і тлумачэннем рэчаіснасці, жыццёвым прысудам і да т. п. Кансерватыўнасць першабытнай думкі, што заключалася ў вызначэнні крытэрыя ісціны не паводле логікі “здаравага сэнсу”, а паводле “спрадвечнасці”, зрабіла прыказку нязменлівым паданнем, дагматам, настаўленнем, заветаў папярэдніх пакаленняў нашчадкаў. Такого роду функцыю першабытных прыказак можна вызначыць як **д э к л а р а ц ы й н а - с в е т а в ы з н а ч а л ь н у ю**.

Адно з першасных месцаў займалі прыказкі ў **культуры сярэднявечча**. У прыказках ахопліваліся ўсе бакі жыцця сярэднявечнага чалавека – рэлігія, культ і метафізічныя ўяўленні аб свеце, быт, права, суд і грамадскі лад, мараль, штодзённыя паводзіны і сямейнае жыццё, каляндар, агранамічныя парады і назіранні за прыродай (у тым ліку і прагнозы прыродных з’яў) і г. д. Сфера функцыянавання парэмій была амаль неабмежаванай: яны шырока ўжываліся як у вусным, так і ў пісьмовым маўленні. Да прыказак звярталіся ў звычайным маўленні і ў рытарычных тэкстах самых розных жанраў (у тым ліку і канфесіянальных), іх вучылі ў кляштарных школах і універсітэтах, імі падмацоўвалі застольны тост і судовы прысуд, яны шырока ўжываліся ў эпістальярных тэкстах і літаратурных творах (і ў праявінай, і ў вершаванай форме). Дарэчы, адметнай рысай менавіта сярэднявечнай культуры з’яўляецца тое, што функцыянаванне прыказак у мове мастацкай літаратуры не было абмежавана пэўнымі жанрамі. Прыказка ў сярэднявеччы арганічна ўваходзіла і ў тэксты нават т. зв. “высокіх” літаратурна-мастацкіх жанраў (эпічных паэм, рыцарскіх раманаў і г. д.), што не было ўласціва антычнасці.

Росквіт прыказкі як маўленчага жанру ў часы сярэднявечча трэба тлумачыць не тым, што яе іншасказальнасць, алегарычнасць адпавядала сімвалічнаму спосабу мыслення сярэднявечнага чалавека, а яе дыдактычнасць – пераважна маралізатарскай скіраванасці сярэднявечнай літаратуры. Галоўнай прычынай надзвычайнай папулярнасці парэмій у гэтыя часы, думаецца, была іх **с а ц ы я к у л ь т у р н а я з а п а т р а б а в а н а с ц ь** як аднаго з найважнейшых сродкаў адлюстравання не рэлігійнага асэнсавання быцця і, бадай што, адзіна магчымай формы духоўнай культуры сярэднявечнага чалавека, амаль цалкам свабоднай ад рэлігійнага светаразумення. Гэта пацвярджаецца найперш зусім невялікай ужывальнасцю ў складзе сярэднявечных парэмій лексічных адзінак, што належаць да прадметна-тэматычнай сферы “рэлігія і царква” (напрыклад, у старажытнафранцузскай мове лексема *Dieu*

сустракаецца толькі прыкладна ў 100 прыказках і прымаўках, паводле [2, 62]).

У парэміях былі занатаваны веды пра тыя прыродныя і сацыяльныя з'явы, з якімі сярэднявечны чалавек сутыкаўся ў сваёй паўсядзённай практыцы і якія мелі для яго жыццёва важнае значэнне, але не былі часткай рэлігійнай карціны свету. Таму можна сцвярджаць, што прыказкі выконвалі ў часы сярэднявечча менавіта светапазнавальную функцыю.

Але прыказкі не толькі “абслугоўвалі” эпістэмалагічныя запатрабаванні сярэднявечнага чалавека, звязаныя з яго звычайнай жыццядзейнасцю, яны былі яшчэ і, бадай што, адзіным сродкам захавання ведаў аб свеце, заснаваных на эмпірычным вопыце. Акрамя таго, прыказкі былі яшчэ і моцным сродкам выхавання, бо тлумачылі найбольш значныя для чалавека з'явы жыцця. Выдатны французскі філолаг XIX стагоддзя П. Кітар меў падставы, калі ў сваёй вядомай працы “*Etudes historiques, littéraires et morales sur les proverbes français et le langage proverbial*” (1860) сцвярджаў, што “ў дзікія часы сярэднявечча прыказкі былі, так бы мовіць, адзінай асновай развіцця духоўнага жыцця грамадства” [2, 62]. Такое іх прызначэнне можна вызначыць як дырэктыўную функцыю, якая у сукупнасці з светапазнавальнай складае спецыфічную функцыю прыказак у культуры сярэднявечча – дырэктыўна-светапазнавальную.

Сацыякультурная дэвальвацыя прыказкі ў **Новы час** была дэтэрмінавана змяненнем яе функцый – спачатку (з пераходам да класавага грамадства) была страчана першасная роля дэкларацыйна-светавызначальнай функцыі, а потым (з заканчэннем сярэднявечча) і дырэктыўна-светапазнавальнай. Дамінаваць стала функцыя абагульнення разнастайных сувязей паміж з'явамі рэчаіснасці. Менавіта таму значна скарацілася колькасць агульнаўжывальных прыказак. Напрыклад, у сучаснай французскай мове іх налічваецца (без уліку варыянтаў) каля 200 адзінак, у той час як у старажытнафранцузскай мове, прынамсі да XV стагоддзя, было больш за 2000 [2, 61]. Гэта азначае, што кожны француз у сярэднявеччы ведаў прыкладна 2000 парэмій. Зараз нават цяжка ўявіць сабе гэта, бо, напрыклад, у рускай мове агульнавядомых прыказак налічваецца толькі ад 300 да 500 адзінак, што складае яе т.зв. “парэміялагічны мінімум” [3], [4, 143-169], [10], з якіх толькі каля 50 адзінак сапраўды масава распаўсюджаныя і актыўна ўжываюцца на ўзроўні ідыялекту, г.зн. з'яўляюцца сапраўды агульнаўжывальнымі.

Значна зменшыўся і сам парэміялагічны фонд. Асноўная маса прыказак выйшла з актыўнай маўленчай практыкі, але дзякуючы таму, што яны былі “не пазбаўленыя значэння самі па сабе, таму што іх дасціпнасць часта такая ж свежая і мудрасць іх не менш актуальная, як і ў старадаўнасці” [6, 76-77], многія старажытныя прыказкі захаваліся да сённяшняга дня, але толькі як фальклорныя творы. Першапачаткова ж

паремії не магли існаваць па-за сітуацыяй свайго прымянення, па-за маўленнем, калі той ці іншы канкрэтны выпадак тлумачыўся праз пэўную агульную заканамернасць. Гэта яскрава адлюстравана ў шэрагу першых сярэднявечных парэміялагічных зборнікаў, дзе кожная прыказка падавалася ў кантэксце, ў якім паведамлялася пра нейкі прыватны выпадак. Напрыклад, укладзены ў 1180 годзе ананімны фландрскі зборнік *“Proverbes au vilain”* – самая старажытная крыніца французскіх прыказак – цалкам складаецца з вершаваных шасцірадкавікаў, кожны з якіх заканчваецца якой-небудзь парэміяй у якасці абагульнення і словамі *“...ce dit li vilains”* (‘...так кажа вілан, г.зн. селянін’).

Працэс страчвання першароднай сувязі большасці прыказак з мноствам канкрэтных сітуацый штодзённага жыцця абумовіў у свой час спробы інтэрпрэтацыі іх магчымага сэнсу, што прадвызначыла ўзнікненне ў пачатку XVII стагоддзя ў французскай літаратуры жанру т.зв. “драматычных прыказак” (*proverbes dramatiques*, альбо *pièce de paravent*) – невялікіх драматычных твораў у аснову зместу якіх пакладзена нейкая прыказка. У большасці выпадкаў гэта былі аднаактовыя п’есы з двума-трыма персанажамі, зразумеласцю і прастатой самой дзеі, з якой відавочна павінна вынікаць чаканая мараль. Паказальна, што першапачаткова драматычныя прыказкі, якія паходзяць з салонных забаў эпохі Людовіка XIII, былі цалкам імправізаванымі і не толькі не мелі патрэбы ў сцэне, дэкарацыях і касцюмах, але нават і ў прафесійных акцёрах. Выканаўцы, якімі мог стаць кожны з прысутных, праз жывы вытанчаны дыялог, тонкія да манернасці псіхалагічныя партрэты стваралі маленькія замалёўкі нораваў, спрабавалі аднавіць дэклараваныя прыказкай жыццёвыя законы, па якіх ніхто ўжо даўно не жыў. Адсутнасць сувязі з сучаснасцю абумовіла тое, што жанр “драматычных прыказак” хутка перайшоў у галіну літаратурнай драматургіі, дзе паступова набыў штучны характар і ўжо свядома не прызначаўся для сцэны.

Змяненне прыярытэтных функцый прыказкі ў той ці іншы гістарычны перыяд не азначала іх паслядоўнае знікненне. Узніклі і зніклі толькі фактары, якія абумоўлівалі сацыялінгвістычную значнасць прыказак на розных этапах развіцця грамадства.

Зразумела, напрыклад, што з першабытным часам назаўсёды знікла не толькі эпістэмалагічна абумоўленая патрэба ведання прыказак (і звароту да іх) як важнай крыніцы ведаў аб нормах жыцця чалавека і заканамернасцях навакольнага свету, але і абавязковая матываванасць кожнага прыказкавага вобраза, кожнай алегорыі ў свядомасці першабытнага чалавека. З часоў жа сярэднявечча прыказкі і прымаўкі ўжо ніколі не будуць адыгрываць такую вялікую ролю у духоўнай і маўленчай культуры соцыуму (у якасці перш за ўсё эпістэмалагічнага супрацьпастаўлення рэлігійнай карціне свету).

Аднак сацыякультурная дэвальвацыя дэкларацыйна-светавызначальнай і дырэктыўна-светапазнавальнай функцый прыказкі не паўплывала на іх значнасць. Названыя функцыі не зніклі ў працэсе гістарычнага развіцця прыказак [2, 65], а толькі пазбавіліся сваёй прадукцыйнасці (змянілі сваё месца ў парадыгме функцый прыказкавых адзінак).

На першае месца выйшла абагульняючая функцыя прыказак, але яе актуалізацыя не здолела захаваць у новы час колішняе вызначальную ролю прыказак ў маўленчай практыцы і іх заўважнае месца сярод іншых моўных адзінак. Так, ужо ў эпоху Адраджэння ўжыванне прыказак у літаратурных творах было штучным (за выключэннем твораў сатырычна-гумарыстычнага зместу). Можна меркаваць, што менавіта ў гэты час пачало ўсталёўвацца разуменне прыказак як наяўных тэкстаў (асобных твораў слоўнай творчасці). У самым канцы XV стагоддзя выдатнейшы філосаф-гуманіст і пісьменнік паўночнага Адраджэння Эразм Ратэрдамскі выдаў свой знакаміты “*Adagiorum chiliades iuxta locos communes digestiae*” (1500), дзе прыказкі ўпершыню падаюцца як наяўныя (г.зн. фальклорныя) тэксты разам з выслоўямі антычнага паходжання.

У наш час прыказка больш атаясамліваецца з фальклорным творам, чым з паўназначнай моўнай адзінкай, што пацвярджаецца згаданай вышэй колькаснай дынамікай прыказкавага запаса асобнага носбіта мовы ў бок памяншэння актыўных ва ўжыванні прыказак з 2000 у сярэднявечча да 50 у большасці еўрапейскіх моў.

У гэтай сувязі Э. Б. Тайлар меў пэўныя падставы, калі, будучы пад уражаннем дасціпнасці сімвалічных вобразаў туземных прыказак, сцвярджаў, што “на ўзроўні еўрапейскай сярэднявечнай культуры яны, канешне, адыгралі вельмі важную ролю ў выхаванні народа, але перыяд, калі яны ствараліся, напэўна, закончыўся” [6, 78].

Тым не менш, наўрад ці варта было б бяспрэчна пагадзіцца з вядомым катэгарычным меркаваннем таго ж Э.Б.Тайлара, што прыказкі з’яўляюцца толькі перажыткам першабытнай культуры, чым яны былі нібыта нават ужо ў эпоху сярэднявечча, калі, як ужо згадвалася, “перыяд іх стварэння, відаць, закончыўся” [6, 78].

Яскравым прыкладам з’яўляецца шырокае распаўсюджанне ў апошні час (з другой паловы XX стагоддзя) жанру т.зв. **анты-прыказак** – такіх выказаў, у якіх адмаўляецца або парадыруецца традыцыйны змест прыказак, у жартоўнай або іранічнай форме адлюстроўваецца проціпастаўленае традыцыйным нормам асэнсаванне жыцця чалавека ці акаляючай яго рэчаіснасці.

Тэрмін «анты-прыказка» (нем. *Antisprichwörter*, англ. *anti-proverbs*) прапанаваў вядомы амерыканскі парэміёлаг Вольфганг Мідэр, які таксама назваў анты-прыказкі «перакручанымі» (скажонымі) мудрасцямі (нем. *verdrehte Weisheiten*, англ. *twisted wisdom*) [7], [8], [9].

Анты-прыказкі зафіксаваны амаль ва ўсіх сучасных еўрапейскіх мовах, створаны ґрунтоўныя слоўнікі анты-прыказак англійскай і нямецкай моў (В. Мідэра), рускай мовы (Хары Вальтэра і Валерыя Макіенкі). Існуюць анты-прыказкі і ў беларускай мове (хоць і не так многа, як у нямецкай ці рускай мовах), напр.: *Адна галава добра, а дзве – мутацыя; Баба з воза – конь за ёю; Доктар доктару вока не выдзеўбе; Любіш катаца, дык каціся к чорту; Не лезь у пекла ззаду бацькі; Сямёра аднаго заўсёды знойдуць; У гарбатага і магіла гарбатая; Чым далей у лес, тым трэці лішні і да т. п.*

Шырокае распаўсюджанне анты-прыказак з'яўляецца адлюстраваннем, з аднаго боку, імкнення да крытычнай ацэнкі традыцыйных норм жыцця і поглядаў на свет (*Век жыві – век грошы збірай; Не адкладвай на заўтра тое, што можна купіць сёння; Не май сто рублёў, а май сто даляраў; Не месца ўпрыгожвае чалавека, а зарплата і да т.п.*), а з другога, уласцівай сучаснаму грамадству адмаўленню існуючай сацыяльнай рэчаіснасці праз яе карнавалізацыю, што ў сваю чаргу, стымулюе карнавалізацыю мовы на аснове моўнай гульні (*За двума камарамі пагонішся – ні адзін не ўкусиць; Не кажы гоп, пакуль не гопнешся; Не ведаеш броду, не плюй у воду; Пакуль гром не грымне і смажаны певень не кляне і да т. п.*).

Такога кшталту выслоўі, у якіх заключаюцца нейкія агульныя суджэнні або парады на той ці іншы выпадак жыцця, тым не менш ужо не ўспрымаюцца ды і не могуць успрымацца сур'ёзна, разумеюцца толькі як жарт або іронія. Гэта надае жанру прыказак, акрамя вышэй разгледжаных трох функцый яшчэ адну, новую функцыю – жарталіва-парадыйнаю, якая зараз для яго з'яўляецца дамінуючай (прыярытэтнай).

Паколькі анты-прыказкі пабудаваны на аснове традыцыйных прыказак, то патрабуюць добрага ведання апошніх, а г.зн. і добрага ведання традыцыйнай прыказкавай мудрасці, якая парадыруецца або адмаўляецца. У сваю чаргу, вялікая колькасць анты-прыказак, якая ўсё павялічваецца (напрыклад, у рускай мове іх зафіксавана больш за чатыры тысячы адзінак), вымагае ведання значнай колькасці звычайных прыказак, што дэтэрмінуе хуткі рост прыказкавага запаса асобнага носбіта мовы. А гэта дазваляе сцвярджаць (нашуперак Э. Тайлару), што прыказкі не толькі не выходзяць з актыўнага ўжывання, але і не перастаюць стварацца, хай сабе і ў форме анты-прыказак, у якія ўвасобіўся зараз жанр прыказак.

Такім чынам, у на сучасным этапе развіцця грамадства адбылася толькі чарговая змена прыярытэтнай функцыі прыказак, якія не нікуды не зніклі і не збіраюцца знікаць з маўлення і з сістэмы мовы.

Літаратура

1. Бенвенист Э. Именное предложение [1950] // Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред., с вступ. статьей и комм. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 167–183.

2. Назарян А. Г. История развития французской фразеологии: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. языков. – М.: Высшая школа, 1981. – 189 с.
3. Пермяков Г. Л. 300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок = 300 общоупотребителни руски пословици и поговорки: (Для говорящих на болгарском языке). – М. – София: Русский язык – Народна просвета, 1986. – 128 с.
4. Пермяков Г. Л. К вопросу о паремиологическом минимуме языка: (На материале русских народных изречений) // Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – С. 143–169.
5. Степанов Ю. С. Семантическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка) // Известия АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – М., 1973. – Т. 32. – Вып. 4. – С. 340–355.
6. Тайлор Э. Б. Первобытная культура [1871] / Пер. с англ. Д. А. Коропчевского; Предисл. и примеч. А.И.Першица. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1989. – 573 с.
7. Mieder W. Verkehrte Worte. Antizitate aus Literatur und Medien. Hrsg. Gesellschaft für deutsche Sprache. – Wiesbaden, 1997.
8. Mieder W. Verdrehte Weisheiten: Antisprichwörter aus Literatur und Medien. – Wiesbaden, 1998.
9. Mieder W. Phrasen verdreschen: Antisredensarten aus Literatur und Medien. – Wiesbaden, 1999.
10. Permjakow G.L. 300 allgemeingebrauchliche russische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten: (Ein illustriertes Nachschlagewerk für Deutschsprechende) [1985]. – 3., unveränderte Aufl. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. – 160 S.

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КОЛЬОРОНАЗВ У ЛІНГВІСТИЦІ

Іншаков А. Є. Актуальні проблеми вивчення кольороназв у лінгвістиці.

У статті порушуються проблеми історичної лексикології. Привертається увага до історії формування однієї з лексичних підсистем. На тлі ґрунтовних досліджень лексичних систем, семантичних полів, виникає потреба з'ясування історії кольоративів в українській мові. Здійснено аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання відповідної проблеми.

Ключові слова: кольоратив, історична лексикологія, лексико-семантична група, діяхронія.

Inshakov A. Ye. The problems of current importance in studying the color names in linguistics.

The article deals with the problems of historical lexicology. The semantic, functional, stylistic and historical peculiarities of color names are analyzed.

Key words: color names, historical lexicology, lexical and semantic group, diachronism.

Історична лексикологія починає своє становлення з 50-х років ХХ ст. Різні групи давньоруської лексики були розглядані в монографіях Ф. П. Філіна [21], П. Я. Черниха [24], А. С. Львова [9].

Праці М. Я. Брицина [2], Ф. П. Сороколетова [19], Г. Я. Романової [16], Н. Б. Бахліної [1], Ф. П. Сергеева [18], А. А. Бурячка [3], В. О. Винника [4] вивчають історію формування лексичних підсистем східнослов'янських мов: юридичної номенклатури, військової лексики, найменування мір довжини, назв кольорів у російській мові, дипломатичної лексики, назв спорідненості і свояцтва, одиниць виміру й ваги та ін.

Успішному дослідженню проблем поліхронічної лексикології сприяли монографії з історії російської мови з ХVІ ст. С. І. Коткова, Е. М. Борисової, колективна монографія співробітників Інституту російської мови АН Росії (к. ХVІІ – поч. ХІХ); української – монографії М. Л. Худаша [22], В. Й. Горобця [5], М. А. Жовтобрюха [8],

О. Г. Муромцевої [12], А. А. Москаленка [11], колективні монографії Інституту суспільних наук АН України; кандидатські, докторські дисертації присвячені вивченню історичної лексики білоруської мови.

В Україні досліджувалася історія певних семантичних груп лексики: назв одягу (Г. М. Миронова [10]), назв хвороб (Т. В. Олещук [15]), назв страв і продуктів харчування (В. І. Невойт [13]), ботанічної номенклатури (І. В. Сабашко [17]), географічної номенклатури (П. П. Чучка [25]), назв грошей і грошових одиниць (Є. І. Чернов [23]) та ін.

Дисертації, автореферати, збірники доповідей на наукових конференціях, лексикологічні збірники, періодика, досягнення східнослов'янської лексикографії (історичні, діалектологічні, етимологічні, тлумачні словники), видання давньоруських, українських пам'яток сприяли розгортанню серйозних досліджень у царині історичної лексикології.

Історії окремих макро-, мікросистем присвячена монографія „Історія української мови. Лексика і фразеологія”.

Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп, зокрема історії кольоративів в українській мові. Певним зразком може стати монографія В. В. Німчука „Давньоруська спадщина в лексиці української мови” [14], де досліджуються походження, розвиток давньоруської лексики на позначення предметів; явищ навколишнього середовища. Автором вивчаються семантичні групи, номенклатура X – XIII ст., розглядається доля успадкованої давньоруської лексики в українській літературній, діалектній мові протягом її розвитку, співвідносно з деякими фактами інших слов'янських мов.

Останні кілька десятиліть активізувалася увага до кольороназв у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці. Це пов'язано з ґрунтовними дослідженнями лексичних систем, семантичних полів.

У різних аспектах кольоративи вивчаються з 50-60 рр. ХХ ст. Історико-етимологічний підхід до слов'янських лексем на позначення кольору виявляв Г. Герне [26]. Семантичне поле кольороназв досліджували В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик. Зіставляв матеріал споріднених мов П. Хілл [27]. З цього часу публікуються статті, де розглядається використання кольороназв у творчості окремих письменників (М. Горького, К. Паустовського та ін.). І. С. Кулікова описала відповідний матеріал у творчості К. Паустовського та М. Пришвіна.

У 60-х рр. були захищені кандидатські дисертації Л. М. Грановської та М. А. Суровцевої з історії кольороназв, хоч матеріал дещо обмежений: Л. М. Грановська дослідила спеціальну лексику XVII – ХХ ст., М. А. Суровцева розглянула історичний розвиток слів-кольороназв XI – XV ст. [20].

Опубліковані статті, дисертації з історії кольороназв допоможуть нам уточнити об'єкт дослідження, визначити хронологічні рамки роботи, обмежити матеріал.

Розглядувана група слів у пам'ятках XI – XIII ст. незначна, має специфічні особливості вживання. Цікавим, на нашу думку, стане опис масті тварин.

Дослідження лексики кольороназв допоможе встановити історію слів, їх долю, системні відношення синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін., зміни в семантиці кольору у процесі становлення, функціонування, розвиток вторинних значень.

Історію окремих кольорів розглядаємо у трьох аспектах: походження, значення, уживання. Слова на позначення абстрактного кольору (чорний, білий, зелений, жовтий та ін.) виявляють у контексті індивідуальне вживання, ситуативне значення, що теж є об'єктом нашого дослідження.

Відсутність спеціальних узагальнювальних праць із розглядуваного питання зумовлює актуальність нашої роботи.

Дослідження виконується в межах комплексної наукової теми кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету „Проблеми функціонування мовних одиниць і граматичних категорій у різних стилях української мови”.

Мета роботи – монографічне дослідження формування семантичної групи кольороназв в історії української мови.

Досягнення мети передбачає розв'язання завдань:

- 1) виявити склад кольороназв на етапах писемного розвитку української мови;
- 2) здійснити детальний опис функціонування досліджуваної семантичної групи;
- 3) проаналізувати становлення семантики кольоративів;
- 4) визначити рівень продуктивності розглянутих лексем на різних етапах розвитку мови;
- 5) уточнити етимологію, хронологію окремих кольороназв.

Об'єктом дослідження є специфічна лексико-семантична група слів в історії української мови. Вибір теми не випадковий: кольоративи – розгалужена, активна ділянка української лексичної системи, різноманітна з семантичного боку.

Предмет вивчення – група слів, що називають колір. Переважно це прикметники-кольоративи. Проте, за спостереженням істориків літератури, особливістю літератури періоду Київської Русі є обмежене вживання таких прикметників, а тому ми враховуватимемо слова й інших граматичних категорій, що містять кольорову ознаку (дієслова, прислівники, іменники).

Для виконання завдань залучено матеріал із широкого кола різних хронологічних пластів: різноманітні за жанрами й стилями загальновідомі

оригінальні й перекладні пам'ятки XI – XIV ст. (літописи, житія, хроніки та ін.), середньоукраїнської мови XIV – XVIII ст.: історичні словники, що відображають лексику зазначеного періоду функціонування української мови, основні лексикографічні, лінгвістичні праці українських мовознавців XIV – XVIII ст. (лексикони, граматики, порадики, розмовники). Факти для характеристики праслов'янського періоду взято з різних етимологічних словників слов'янських мов, авторських розвідок, присвячених праслов'янському етапу. Такий фактичний матеріал видається нам фоном, перспективою, без яких неможливо зрозуміти всю історію кольоративів в українській мові, дає можливість висвітлити історію досліджуваної семантичної групи в усій складності, багатогранності, охарактеризувати її місце, роль у лексичній системі.

Вибір методів дослідження зумовлений специфікою об'єкта та завданнями роботи. Основними є порівняльно-історичний, описовий методи, прийоми лінгвостатистики.

Наукова новизна дисертації полягатиме в тому, що вперше в україністиці буде здійснено на широкому історичному матеріалі комплексний діахронічний розгляд семантичної групи кольоративів.

Основні положення дисертації, одержані результати дадуть змогу розширити, поглибити сучасні уявлення про формування, еволюцію кольоративів, а тому становитимуть певну цінність для окремих питань історичної лексикології. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці фундаментальних узагальнюючих праць з історичної лексикології, створенні підручників, посібників, у лексикографічній практиці, у вузівській, шкільній лінгводидактиці, укладанні відповідного спецкурсу. Ними можуть скористатися студенти при підготовці курсових, кваліфікаційних, магістерських робіт.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначения в русском языке / Н. Б. Бахилина. – М.: Наука, 1975. – 288 с.
2. Брицын М. А. Из истории восточнославянской лексики / М. А. Брицын. – К.: Наук. думка, 1965. – 160 с.
3. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 150 с.
4. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові / В. О. Винник. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
5. Горобець В. І. Лексика українсько-мемуарної прози I пол. XVIII ст.: На матеріалі українських діаріушів / В. І. Горобець. – К.: Наук. думка, 1979. – 127 с.
6. Грановская Л. М. Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII-XX вв.: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. М. Грановская. – М., 1964.
7. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до середини 90-х рр. XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 416 с.
8. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (к. XIX – поч. XX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
9. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М.: Наука, 1975. – 367 с.
10. Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. М. Миронова. – К., 1978. – 22 с.

11. Москаленко А. А. Українська історична лексикологія: (тексти лекцій із спецкурсу) / А. А. Москаленко. – Одеса, 1972. – 64 с.
12. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 151 с.
13. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. И. Невойт. – К., 1986. – 23 с.
14. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України; Ін-т української мови; відп. ред. С. П. Бевзенко / В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
15. Олещук Т. В. Медицинская лексика в древнерусском книжно-письменном языке: (Наименование болезней и болезненных состояний): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. В. Олещук. – К., 1983. – 24 с.
16. Романова Т. Я. Наименование мер длины в русском языке / Т. Я. Романова. – М.: Наука, 1975. – 175 с.
17. Сабадош И. В. Формирование украинской ботанической номенклатуры: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. В. Сабадаш. – Ужгород, 1986. – 48 с.
18. Сергеев Ф. П. Формирование русского дипломатического языка / Ф. П. Сергеев. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1978. – 223 с.;
19. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI –XVIII вв / Ф. П. Сороколетов. – Л.: Наука, 1970. – 383 с.
20. Суровцева М. А. К истории цветowych значений в древнерусском языке XI – XV вв.: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. А. Суровцева. – М., 1967. – 20 с.
21. Филин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи: По материалам летописей / Ф. П. Филин. – Л., 1949. – 288 с.
22. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів к. XVI – поч. XVII ст. (На матеріалах Львів. Ставропіг. братства) / М. Л. Худаш. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
23. Чернов Е. И. История названия денег и денежных единиц в украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. И. Чернов. – К., 1960. – 16 с.
24. Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии: Древнерус. Период / П. И. Черных. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 243 с.
25. Чучка П. П. История становления украинской географической номенклатуры: автореф. дис. ... канд. филол. нау / П. П. Чучка. – К., 1981. – 24 с.
26. Gerne G. Die Slawischen Farbenbenennungen / G. Gerne. – Uppsala, 1954.
27. Hill P. M. Die Farbwörter der russischen und bulgarischen Schriftsprache der Gegenwart/ P. M. Hill. – Amsterdam, 1972.

УДК 811. 161.2'373

І. О. Іншакова

БОТАНІЧНА ЛЕКСИКА У СЛОВНИКУ Є. СЛАВИНЕЦЬКОГО

Іншакова І. О. Ботанічна лексика в словнику Є. Славинецького.

У статті розглядається ботанічна термінологія української мови XVII століття, зафіксована в “Лексиконі латинському” Є. Славинецького; аналізуються відповідні номени, їх етимологія, зміни у фонетиці, семантиці термінів.

Ключові слова: ботанічна лексика, етимологія, семантика, словотвір.

Inshakova I. O. The botanic vocabulary in the dictionary by Ye. Slavinetskyi.

The article deals with the problems of historical lexicology. The semantic, functional, stylistic and historical peculiarities of botanic names are analyzed.

Key words: botanic names, historical lexicology, semantic, diachronic.

Значна частина українських земель у II пол. XVI ст. опинилася під Польщею, де латинська мова була мовою церкви, державних установ, школи. Саме в цей час латинь проникла в Україну, виконуючи в певних сферах функцію літературної мови.

Латинська лексика інтенсивно проникала в стару українську літературну мову через посередництво польської мови (з XVII ст. вона безпосередньо введена в навчальні курси братських шкіл). Поширення

латині пов'язане з її роллю в тогочасній Польській державі, місцем латині в тодішній українській шкільній освіті, релігійною полемікою, інтересом до наукових, мистецьких досягнень тієї епохи [3, 12].

Неоціненним джерелом для вивчення історії української мови, що фіксує багато українських слів, не відбитих іншими лексиконами та писемними джерелами, є “Лексикон латинський” Є. Славинецького. Це найбільший за обсягом староукраїнський словник (27 000 слів), скарбниця староукраїнської, церковнослов'янської лексики середини XVII ст. Несправедливо забута пам'ятка староукраїнської філології відбиває риси української фонетики, лексики, словотвору, морфології XVII ст.

В. В. Німчук, що підготував видання “Лексикона” в серії “Пам'ятки української мови”, у вступному дослідженні до тексту наголошує на багатому нецерковнослов'янському матеріалі перекладної частини: словник найбільш насичений українським матеріалом серед відомих творів Є. Славинецького [3, 7].

Є. Славинецький використав із словника Г. Кнапського переважно ботанічну номенклатуру.

У церковнослов'янську мову XVI-XVII ст. ширше проникали елементи живої мови в лексику, фразеологію, морфологію, синтаксис. Є. Славинецький використовував українські народні, книжні слова, кальки.

У розгляданій пам'ятці латинські терміни витлумачені церковнослов'янською та книжною українською мовою. У ботанічній номенклатурі здебільшого, за нашими спостереженнями, виступають українські відповідники. Є випадки, коли за церковнослов'янським відповідником іде ширше тлумачення українською мовою і навпаки. Це виразні елементи тлумачного словника.

При словах із галузі природознавства є відповідно постпозитивні (зрідка препозитивні) помітки зеліє, зело, трава, куць, древо та ін. Наприклад: *звонки трава* [249], *румє(н) зеліє* [85], *ива зеліє* [76], *ясе(н) древо* [106], *ви(ш)ня древо* [118], *капари куць* [292]; *дрєво груша* [340], *куць тє(р)нове (н)* [134].

Назви загальновідомих рослин таких приміток не мають: *дубъ* [180], *букъ* [183], *кле(н)* [66], *кропива* [419], *лобода* [121], *рута* [215] та ін.

У пам'ятці представлено назви різних кущів, дерев: *вязъ дрєво* [416], *липа дрєво* [398], *ка(ш)та(н) дрєво* [114], *ти(с) дрєво* [393], *ке(д)рѣ* [116], *купина малини*, *ожини* [356]; назви нижчих рослин: *грибъ* [204], *грибъ пєрунови(й)* [276], *мохъ* [275].

Повно відбито назви диких рослин: *зми(й)никъ трава* [223], *щи(р) трава* [217], *папорот(ъ) трава* [217], *конски(й) щавѣ трава* [357], *кобили(й) щавѣ* [296], *спорижъ трава* [320], *чємерица трава* [276], *още(т) итали(й)ски(й) зеліє* [67], *осетъ трава* [119], *ощетъ* [314], *осе(т) влоски(й)* [122], *лобода* [121], *чє(р)воная лобода* [216], *рогоза* [263], *полинъ гори(с)ти(й)* [253], *кропива* [419], *кропива мє(р)твая* [205], *подорожни(к)*

село [121], *подоро(ж)никъ* [214], *споришъ*, *подорожникъ* [207], *подрожникъ трава* [370], *споришъ зла(к)* [126], *омела* [114], *мята червоная* [420], *мя(т)а во(д)на* [279], *чемерица* [266], *чемерица чо(р)ная* [266], *че(р)ная чемерица* [176].

Багато зустрічаємо назв рослин з позначкою *село*: *яри(й) мле(ч) село* [119], *ро(з)мари(н) село* [110], *пово(й) село* [111], *единоли(ст) зело* [118], *кози(й) зело* [118], *кинамо(н) зело* [123], *романово зело* [158], *медвежая стопа село* [119], *щи(р) село* [121], *пря(с)лиця село* [120].

Словник – прекрасне зібрання ботанічної номенклатури. Тут є різні назви культурних рослин: *бобъ* [192], *горо(х) велики(й)* [122], *диня* [305], *перецъ* [317], *макъ* [87], *капуста* [104], *гре(ч)ка* [147], *рис(ъ)* [300], *овесъ* [105], *жито* [203], *пшеница* [117] та ін.

У мовознавчій літературі досліджувалася історія давньої рослинної номенклатури. Понад 350 ботанічних номенів періоду Київської Русі реконструював І. В. Сабадош [2]. Цю групу лексики як давньоруську спадщину в лексиці української мови, зафіксовану писемними пам'ятками, дослідив В. В. Німчук у своїй монографії [3]. Ми проаналізуємо зазначену лексику лише в “Лексиконі латинському” Є. Славинецького.

Окрему групу становлять терміни на позначення типів вищих рослин, їх будови, частин (часто успадковані з праслов'янської мови): *зелиє* [291], *корє(н) древо* [314], *трава* [340], *ли(с)ть* [200], *пло(д)*, *овоць* [203], *гроздь* [245], *зело*, *трава*, *злакъ* [216], *ягода* [419], *зе(р)но* [211], *стеблиє* [380], *ишика* [381], *кущъ*, *купина* [397], *верхъ стебла* [418], *ве(р)хи травъ и зели(й)*, *и дрєвъ* [405], *стебл(ъ)* [295], *ядро*, *зе(р)но* [282], *корєнецъ* [344], *сучецъ* [196], *желудъ*, *дубл(н)ка* [205], *ядра че(с)никовие*, *головки* [206], *кле(й) ω(т) дрєвъ*, *смола*, *живица* [212], *яблока и грушки* [266], *па(л)*, *ко(л)*, *стольпъ*, *стебл(ъ)* [382], *хвра(с)тиє рокитяное* [415], *прутиє*, *рокитина* [413], *поро(с)т(ъ)* [315].

З приміткою *ягода* фіксуються назви: *ягода бобковая* [113], *ягоди терновиш* [377], *сла(н)нїи ягоди*, *зелїє* [85], *ягоди нарочития* [213], *ягоди ли(с)тве(н)ная* [222], *пози(м)ки ягоди* [201], *дрождные ягоди* [193], *ягоди сладкиє* [253], *ягоди блющовиш или кисовиш* [145], *ягода бабия* [119]. Номен *плодь* виступає в таких назвах: *че(р)нічия плодь* [163], *финикови(й) пло(д)* [315], *пло(д) зелїя ши(ш)ка* [68].

Для передачі загальних родових назв використовували: *родъ дрєва* [255], *родъ трави* [255], *родъ ма(с)лини* [255]. Часто ці частини рослин конкретизовані в термінах: *ми(р)товое ли(с)твие* [222], *ли(с)ть виноградни(й)* [298], *стебли птичєє млеко* [295], *ко(с)тка ма(с)ли(ч)ная* [360], *че(р)нічия плодь* [163], *финикови(й) пло(д)* [315], *ядро ма(с)ли(ч)ное* [340], *корє(н) пє(р)цєви(й)* [246], *корєнїє лицєрумянитє(л)ное* [104], *лакриция*, *корє(н) сла(д)ки(й)* [259], *ра(й)ския травы зе(р)на* [112], *ши(п)ка* [100].

Розгалужений ряд номенів із позначкою *лоза*: *родъ лози* [244], *малая лоза* [415], *лоза дивая* [248], *лоза по(л)ная* [202], *лоза ωгоро(д)ная* [289],

фрее(л)ля(н)ская лоза [202], *лоза масли(н)носа(ж)де(н)ная* [176], *лоза неповязана* [151], *лоза че(р)ная* [102], *лоза чо(р)ная* [307], *лоза раве(н)найская* [377], *гордови(д)*, *лоза че(р)мная* [412].

Від назв засвідчено похідні: *зе(р)ни(с)ти(й)*, *зе(р)норо(д)ни(й)* [211], *стеблнн(й) травни(й)* [398].

У пам'ятці зафіксовано апелятив лядина «бур'ян, трава», який виступає як маніфест семи «поле»: *поле*, *лядина*, *побоіовиско* [110].

На позначення однорічного пагона подибуємо синоніми: пародокъ, *ω(т)ра(с)л(ъ)* [208].

Лексема *розга* («гілка», «зрізаний гнучкий прутик») виступає у словнику з новим значенням – «прутик, яким карають» (сучасна різка): *жезль*, *розга* [414].

Успадковане з давньоруської мови слово *тернь* (збірна форма – *терне*, *терня*) позначає колючки на рослині, різні конкретні колючі рослини: *осе(т)*, *ка(р)до(с)*, *те(р)нь* [112]; *те(р)ниє* [172], *терн(ъ)* [377], *ягоди терновиш* [377], *тернина* [377], *те(р)нище* [356], *те(р)ниє подобно зеленичиє* [259]. Протягом усього староукраїнського періоду лексема *овочъ* (овощь – церковнослов'янїзм) мала значення і «овочі», і «фрукти»: *пло(д)*, *ωвощъ* [203], *слива ωвощъ* [336]. Лише пізніше, з XVIII ст., з німецької мови через посередництво російської входить в українську термін *фрукт* (з латинської) на позначення плодів садових дерев і кущів. А назва *овочі* спеціалізується на позначення плодів городніх культур і городини.

Східнослов'янська інновація – назва *кусть*. Вона зберігалася в старовинній формі в староукраїнській мові. Унаслідок фонетичних змін у групі приголосних ст > шт > шч у словнику зареєстровано *кущъ* [397]: *кущъ низки(й)* [277], *кущъ запалични(й)* [277], *кущи пасты(р)скиє* [96], *капари кущъ* [292], *кущъ те(р)нове(н)* [134], *кущъ те(р)ни(с)ти(й)* [298].

Демінутив *костка* – «насіння з твердою оболонкою м'якого плода»: *ко(с)тки сливниш* [340]. Пам'ятка фіксує дериват *пли(с)ка*: *шипчана пли(с)ка или кожа* [122] «чашечка жолудя або горіха». З цією семантикою є і дериват *лупина* [255]. Ще номені: *ωвощіє в ско(р)лупа(х)* [67], в іншому списку – *шкаралупа(х)*.

Похідне *головка* «головька вживається на позначення складових частин деяких городніх рослин: *ядра че(с)никовиє*, *головки* [206].

У народному мовленні є назва смоли мастикового дерева, що застосовувалася при виготовленні ліків. Форма книжна представлена в «Лексиконі»: *мастикова смола* [264].

У пам'ятці є давнє запозичення *сми(р)на* [276], тут же нижче *мирра трава* [276] (з латинської або грецької).

З праслов'янської мови успадковані давньоруські назви, пов'язані із зрубаним або упалим деревом, пошкодженими деревами, записано без суттєвих семантичних, звукових змін: *пни(к)*, *пе(н)* [116]; похідні *пневы(й)*, *колодяны(й)* [115]; *сукъ* [281].

Словник містить багато назв конкретних рослин, особливо вищих. Найкраще представлена лексика, пов'язана з культурною флорою. Деякі назви дерев зафіксовані через омонімні найменування плодів, страв, продуктів: *ябл(ь)ко* [321], *яб(л)ка сладкиє* [266], *ябло(н)* [261], *яблкородноє древо* [416], *златая яблка* [121], *плодо(но)сна ябло(н)* [125], *ра(й)скиє яблока* [300], *яблоко замо(р)ское* [129], *ска(н)ти(й)скии яблка* [363], *септиа(н)скии яблка* [369]. На позначення груші, сливи, вишні, горіха та їх плодів наведено номени: *родъ грушокъ* [417], *грушки сла(д)кіє* [450], *грушки великии* [417], *гру(ш)ки фавони(й)скїи че(р)влєнїи* [195], *по(м)пони(й)скии грушки* [321], *сєвєрил(н)скии груши* [370]; *слива древо* [336], *сливы* [104], *сливина, сливни(й) садъ* [336]. Серед похідних із коренем слив-а маємо композит-назву *тє(р)нослива* [377], *слива оwoць* [336], *ви(ш)ня древо* [118], *груша древо* [87].

Номен виноград < ст.-сл. *виноградъ* (запозичення, бо неповноголосся) є в сполиці *лоза виноградная* [289], *виноградъ* [357]. Тривалий час до XVIII ст. цей номен існував із значенням “виноградник”. Дериват виноградник зустрічався і зі значенням “робітник на виноградній плантації” – *виноградникъ* [414].

Назви рослин, плодів субтропічних культур були відомі через торгівлю, мандри паломників. У пам'ятці відбито такі назви: *ало(й)* [217], *смоква* [391], *смо(к)ви сла(д)киє* [291], *смокви, че(р)ничия го(р)кия* [263], *прежваная смоква* [357], *родъ смоковницъ* [262], *сухиє смокви* [244], (дериват на позначення відповідного садового дерева – *смоковница* [118]; відсутність переходу о > і в новозакритому складі свідчить, імовірно, про їх книжний характер; *смоква, финикъ* [298], *финикъ* [119], *родъ финиковъ* [361], *ви(д) єсть финика зелєнаго* [69], *финики сухи* [397]. До ряду термінів входить лексема маслина – *ма(с)лина* [290], *родъ маслини* [294], *ма(с)лина малая* [119], *ма(с)лина дивая* [290], *ма(с)лина насажде(н)ная* [109]. Лексема маслина, слова цього кореня є в інших слов'янських мовах. Це свідчить про праслов'янський характер утворення, мабуть, під впливом грецького «оливкове дерево, маслина (плід)».

Для номінації дерева шовковиця використовується в пам'ятці *че(р)ничие, ягодичие* [273], *че(р)ничие, ягодичина* [112], *ягоды, ягодичини* [263], *ягодичие дрєвяное* [391]. Назви давні, не були поширені в живому мовленні, зустрічалися раніше в біблійних текстах, описах чужих південних країн. Біблійська флора була добре відома книжникам старожитньої доби. Номен *ягодичие* Є. Славинецький подає як синонім терміна *черничие*.

Словник фіксує форму з польським неповноголоссям *бросква древо* [311], запозичену з латинської і грецької мов буквально “персидське яблуко”, що означає “абрикос, персик”.

Запозичення на позначення айви – *пигва, пигва оwoць* [145].

Варіант *рожець* – давній ботанічний термін, калька з грецької, назва плоду ріжкового дерева в пам'ятці *роже (и), хлѣбъ ѿтого Іоа(н)на* [118].

З грецької або через латинське посередництво запозичено термін «мигдаль». У словнику є ближча до етимологічної форма з початковим а – *орѣхи, кляти(и), амигда(л)* [81]. Зафіксоване слово клятии є старокнижним. Праслов'янська форма **ръръгъ*, запозичена з грецької або латинської мов через гаплогію початкового складу на позначення спеції перець (плоди чорного перцю): *перецъ* [317]. Етимологічно споріднений з українською назвою шипшина номен плоду гранатового дерева – *шипокъ*. У «Лексиконі» фіксуються і його похідні: *цвѣ(т) шипка, ши(п)ка; ши(п)ковы(й), шипчаны(й)* [100], *шипокъ* [261].

Назви зернових рослин, посівів, злаків були праслов'янською спадщиною. Без змін у фонетиці, семантиці в пам'ятці відбито цілком сучасні терміни: *пшеница* [117], *пшеница, ро(д), жито* [203], *кла(с) и(н)ди(й)скія пшеници* [256], *овесъ* [105], *ячмѣнь* [183], *ячмен(ъ)* [217], *ро(д) ячменя* [169], *ячмѣ(н) го(р)ки(й)* [185], *жито, ро(ж), мука* [194], *жито зеленое* [257], *оркишь, родъ жита, рожь* [420], *ярица, жито ярое* [373], *рожь, жито* [291]. *ярина нѣкая зело* [183], *вработе просо* [166], *гре(ч)ка* [147], *васи(л)ки, гре(ч)ка* [289], *рисъ* [300], *просо* [269].

Словник фіксує в багатьох статтях нову і старовинну назви *жито, рожь* як паралельні. Давнє значення лексеми *жито* – “хлібні злаки, збіжжя”, з XV ст. – нова семантика слова “конкретна зернова рослина” і назва *жито* повністю переходить у клас ботанічних термінів. Автор значення “зерновий хліб” передає назвами *пшеница, ро(ж), жито*. Слово *рожь* мало чоловічий граматичний рід, у деяких списках виступає форма жіночого роду [3, 266].

Дериват успадкованої старовинної лексеми *яръ* із суфіксом – іна засвідчується і зі значенням “городина” – *зелие, ярина* [252]. У пам'ятці є дериват *ярица* на позначення конкретних ярових культур.

“Лексикон” фіксує назву *пыро*: *пыро, жито, рожь* [174]; “жито, або просо” дає переклад у “Лексиконі” П. Беринда. Зміст номена *пыро* – “полба (різновид пшениці)”. До речі, етимологічно *пыро* споріднене з назвою бур'яну пирій. На позначення полби вживалося і слово *оркишь*, запозичене з тюркських мов “дикий ячмінь”.

Для передачі загальної назви трав'янистих городніх рослин здавна виступало слово *зель*. Багато назв конкретних городніх культур, їх плодів успадковані з праслов'янської мови: *бобъ* [192], *горохъ* [317], *горо(х) велики(й)* [122], *ре(д)ка по(л)ная* [92], *па(с)те(р)накъ* [373], *па(с)те(р)накъ лѣ(с)ны(й)* [118], *па(с)те(р)накъ диви(й)* [379], *рѣна* [344], *макъ* [87].

Ці лексеми побутують і сьогодні: біб, горох, ріпа, капуста, мак та ін. Деякі зазнали специфічних змін у звуковому, структурному складі.

Зустрічаємо кілька термінів назв капусти: *капуста* [104], *капу(с)та зелєная* [116], *капу(с)та про(с)тая* [216], *чо(р)ная капуста* [145], *че(р)ная капуста* [182], *капусти мо(р)ския стебл(ь)є* [214].

З давньої лексеми *чеснькъ* утворено староукраїнські форми: *че(с)нокъ* [78], *че(с)но(к) кип(р)ски(й)* [78], *че(с)ноковы(й)* [78]. Тут же зустрічаємо форми з *е > о* після шиплячого: *чо(с)нокъ* [364], *чо(с)никъ*, *лучокъ* [364], *чо(с)ни(к) мо(р)ски(й) или лу(к) мо(р)ски(й)* [106], *чо(с)нокъ* [87], дериват ядра *че(с)никовиє*, *головки* [206].

Праслов'янська звукова форма кореня без метатези голосних засвідчена в назві *кріп*: *копръ італі(й)ски(й)* [199], *копръ ко(н)ски(й)* [263].

Форма *чабер* (вставний *е*) представлена в пам'ятці як *чебрець* [362] (перехід *а > е* після шиплячого або асиміляція його до наступного *е*) – городня рослина, що містить ефірні олії, використовується в кулінарії, медицині, парфумерії: *че(б)рець* [308], *чребрець трава* [149].

Давньоруська форма назви технічної культури конопля представлена як форма *конопъ* [111], очевидно, полонізм.

Давньоруський номен *лень* засвідчений у “Лексиконі” як *лень* [256], *пси(й) ле(н)* [371], *пєси(й) ле(н) зєлиє* [114].

Старовинна лексема *лукъ лу(к) че(р)во(н)ый* [107], *лу(к) аскало(н)ски(й)* [93] у словнику подана поряд з латинізмом цибуля, запозиченим через польську мову: *че(р)влєны(й) лу(к) зєлиє*, *цебуля* [107], *цебуля* [298]. За спостереженням В. В. Німчука, у XVII ст. номен *лукъ* сприймався як архаїчний або церковнослов'янський, поширення нової назви сприяло уникненню омонімії зі словом *лукъ* на позначення різновиду зброї.

Давня назва *сєвклъ* з грецької мови – свекла (метатеза *е / в*): *свєкла* [79], *свєкла лѣсная* [323].

Словник фіксує і лексему *бура(к)* [104]. Можливо, від назви прикметника бурий за допомогою суфікса –ак.

На позначення інших городніх культур у пам'ятці подибуємо назви *рѣпка* [344], *рѣпа дивая* [344], *рѣпа продо(л)говатая* [106], *рѣпа свиная трава* [220], *динѣ* [266], *диня*, *маліо(н)* [305], *маєранъ зєліє* [75].

Поширена сьогодні культура огірок відома була вже в давньоруській мові (запозичення з грецької). У “Лексиконі” подаються форми *сосудецъ огу(р)цевъ* [148], *огорокъ а(л)бо огорочникъ* [148], *о > у* в ненаголошеній позиції, етимологічний *о > і* в новозакритому складі, можливе зближення з прикметником гіркий.

На позначення номена *вика* (можливо, запозичення з латинської) у словнику є *вика трава*, *зєліє*, *выкови(й)* [412], *вика по(л)ная трава* [420].

Широко представлені в пам'ятці назви квітучих рослин з їх варіантами: *фіялокъ* [414], *фіяло(к) зєло* [109], *фѣлокъ бѣли(й)* [302],

фѣя(л)ка чо(р)ная [266], *фиялокъ багря(н)ни(й)* [330], *рута* [215], *рута лѣсная* [117], *по(л)ская рута* [263], *смагличка, рута чо(р)ная* [272], *нарци(с)* [277], *гвоздики по(л)ниє* [253], *барвѣнокъ* [181], *макъ* [87], *макъ диви(й)* [296], *ма(к) лѣ(с)ны(й) злакъ* [127], *макъ жи(т)ни(й)* [221], *ма(к) воронє(й) село* [118], *макъ лѣсни(й)* [205].

У “Лексиконі латинському” повно передані назви лісових та польових дерев. Майже всі вони успадковані з праслов'янської мови: *дубъ* [180], *дубъ че(р)ний* [266], *липа* [314], *вязъ* [416], *ω(л)ха* [78], *ясе(н)* [106], *ясѣн(ъ)* [266], *грабъ* [113], *бєрєза* [102], *вє(р)ба* [360], *ви(д) вє(р)бы дрєва* [80], *вєрба итали(й)ская* [415], *глогъ дрєво* [296], *бозъ дрєво* [67], з різновидами: *кле(н)* [66], *кленъ дрєво* [420], *бѣли(й) кле(н)* [206], *кле(н), яво(р)* [209]; *букъ* [193], *букъ, буковина* [183], *букъ ту(р)ски(й)* [276], *тополь, осика* [66], *божіє дрєво* [63], *бжє дрєво* [64], *дрєво подобо ясе(н)но* [296].

Багато назв дерев відомих лише спеціалістам, сьогоднішні відповідники цим лексемам можна визначити через спеціальні мовні розвідки (у тому числі етимологічні): *ам(м)онѣякъ дрєво смолоро(д)ное* [214], *дрєво бумажное* [210], *дрєво лакриция* [210], *кре(с)тъ дрєво* [205], *дрєво мав(ъ)рита(н)ское* [185], *ума(р)ское дрєво* [183], *анака(р)дъ дрєво и(н)ди(й)ское* [82], *не(с)ня(к) дрєво* [85], *ω(р)му(ш) дрєво* [81], *дрєво авасиль* [75], *алятє(р)нъ дрєво* [76], *ало(й) дрєво* [75], *бы(к) дрєво* [730], *дрєво коробома(ж)ное* [102], *клещовина дрєво* [122], *ци(т)риново дрєво* [125], *ши(ш)коро(д)ное дрєво* [135], *сєно(с) дрєво* [130], *схинъ дрєво* [363], *кле(ч)ка дрєво* [379], *орабина дрєво* [375], *шипокъ дрєво* [371], *чємєри(ч)никъ дрєво* [370], *стираксъ дрєво* [382], *ююба дрєво* [420], *дрєво ба(л)самовое* [420], *дрєво ци(н)намону* [420], *вдє(л)гунъ дрєво* [261], *нєспливъ дрєво* [268], *гальванъ дрєво* [268], *чєтвероу(г)льное дрєво* [270], *дрєво єгипє(т)ское* [311], *рєпина дрєво* [318], *са(н)талъ дрєво* [361], *сєнєсовое дрєво* [358], *дрєво жєлудное* [360], *корок, дрєво жєлудородное* [383], *дрєво нѣкое жєлудоро(д)ное* [72], *великоцвѣтъ дрєво* [248], описова назва *дрєво, по(д) котори(м) погибє Пира(м) и Тизвє* [273], *схинъ дрєво мастичное, смо(л)ное* [253].

Представлені у словнику хвойні дерева: *єль* [269], *ялина* [224], *ти(с)є дрєво, бобъ* [373], *соснка* [145], *сосо(н)ки* [314], *соснъка малая* [151], *пєвгъ лѣсни(й), со(с)на дивая* [317], *дрєво во(н)ное, со(с)на* [381].

Форма ялина з'явилася внаслідок переходу е в а після й початкового складу: про коливання я – є свідчать форми пам'ятки: *єль, ялина*.

Номени *смречіє древо* (316), *смречіє лѣсноє* [316] в пам'ятці позначають назву хвойної рослини – смереки, пізніше виступає повноголосна форма.

Іменник *купина* використовувався на позначення тернового куща, заростей *купина, малини, ожини* [356].

Назва *шипъкъ* „кущ, квітка троянди”, „гранат” – дериват праслов'янського іменника. Етимологічно споріднена з українським шипшина: *роза, шипокъ* (356), *роза че(р)вле(н)ная* [269]. Запозичення *роза* з латинської мови. Нове значення номена (хвороба шкіри червоного кольору) засвідчує словник: *роза недугъ* [183].

Окремі субтропічні дерева, їх назви з давнини відомі мандрівникам, книжникам: *кипарисъ* [150], *дрєво кипарису подо(б)ное* [105] (з грецької мови); *ке(д)ръ* [116], *кедръ, кедровое древо* [398].

З грецької запозичено дендромен *дафнии*: *давніє, давнови(й)* [252]. Ця рослина ще відома під назвою *бобковиє древа, давніє* [252], бо лаврові ягоди подібні до бобу. Листя, ягоди дерева використовували як спеції: *кущъ дафніє* [304], *бобок древо* [221], *бобковое древо алеканъдри(й)ское* [152].

З XVII ст. увійшов до ботанічної української літератури номен лавр (латинського походження): *ля(в)ръ древо* [99]. Назва *пєвг, пєвгъ, сосна* [316] – специфічний різновид сосни, іншомовний еквівалент широковідомого найменування *сосна*, пізніше був втрачений.

Запозичені зі сходу назви ароматичних дерев, омонімічні назви їх плодів, смол фіксує і словник Є. Славинецького. Це *валсамъ* „бальзамне дерево”, *мирт*: *ва(л)са(м), ва(л)самовы(й)* [100], з грецької чи латинської назва *мирта* [276], *ми(р)тъ лѣсни(й)* [276], *ми(р)тъ по(л)ни(й)* [358].

Номенів з позначкою *зєліє* виявлено в словнику близько 160: *велики(й) слѣ(з)* [79], *свѣтлиця зєліє* [120], *роє(в)ни(к) зєліє* [76], *острица зєліє* [86], *рѣпни(к) зєліє* [83], *звонки зєліє* [93] та ін. Можливі фонетичні зміни в складі основ, зокрема, чергування приголосних у словах: *лучо(к) зєліє* [81], *вѣнєчни(к) зєліє* [89], *раждєнєць зєліє* [92], *жєнишо(к) зєліє* [75], *паучни(к) зєліє* [76].

Неповноголосся засвідчено в назвах *брада козия зєліє* [100], *козлобра(д) зєліє* [100], *главка рисова зєліє* [112], *златогла(в) зєліє* [94], *вла(с) Венєры зєліє* [91], *вранє ма(с)ло зєліє* [83], *чо(р)тово млеко зєліє* [81] тощо.

Серед наведених назв переважають суфіксальні творення: *иглиця, рѣпєць, тєрнина, тє(р)нище, орѣшо(к)* та ін. Проте є багато складених назв. Часто їх етимологія прозора: *мє(д)вєжая лапа зєліє* [89], *курїя нога зєліє* [83], *жабия ко(ст)ка зєліє* [87], *ушко мышєє зєліє* [85], *воловы(й) язы(к)* [91], *лиси(й) хво(ст) зєліє* [84], *ко(т)чий хво(ст) зєліє* [82].

Терміни ботанічної номенклатури у словнику Є. Славинецького оформлювалися в дусі української фонетики. Часто на першому місці автор подавав українські відповідники. Слід зазначити, що в народній ботанічній номенклатурі польської та української мов багато спільного. Є. Славинецький використовував українські народні, книжні слова, кальки.

Література

1. Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підготував до видання В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 541 с.
2. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош – Ужгород, 1999.
3. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.

УДК 811. 161. 2

В. І. Кажан, Р. П. Калініна

ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ПОПОВНЕННЯ ГАЗЕТНОЇ ЛЕКСИКИ

Кажан В. І., Калініна Р. П. Запозичені слова як джерело поповнення газетної лексики.

У статті здійснено аналіз запозичень зі сфери політики, економіки, науки, культури, спорту; виявлено спільні для близькоспоріднених мов парадигматично-синтагматичні і словотворчі закономірності; засвідчено розширення словникового складу загальнолітературної мови за рахунок запозичених одиниць із мови ЗМІ.

Ключові слова: запозичене слово, термінологія, активізація, словотвірна система, функціонування.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. The loan words as a source of newspaper vocabulary augmentation.

The article gives the analysis of loan words from the politics, economics, science, culture, sports; common word-forming regularities, paradigmatic and syntagmatic specifics for cognate languages are defined in the article; enlargement of general literary language vocabulary at the expense of loan words from the language of mass media is authenticated in the article.

Key words: loan word, terminology, activization, word-forming system, functioning.

Вивчення мовних особливостей україномовних („Україна молода”, „Критика”, „Коментар”, „Культура і життя”, „Вісті Придніпров'я”) та російськомовних („Аргументы и факты”, „Комсомольская правда”, „МК в Украине”, „Арт-Мозаика”, „2000”) газет та тижневиків за останній період (кінець 2008 – 2009 рр.) засвідчує розширення словникового складу загальнолітературної мови за рахунок іношльових елементів, а також запозичених слів та їх похідних зі сфери політики, економіки, науки і техніки, культури (музики, кіно, мистецтва, літератури, шоу-бізнесу) та спорту.

Мова ЗМІ має бути соціально-значущою, доступною, інформативною „дієвою для різних соціальних категорій і груп” [5, 20].

У своїй більшості запозичені слова є словами-термінами, для яких основна функція номінативна. Отже, можна стверджувати, що термінологічні одиниці запозичуються заради нової інформації: для позначення нових суспільно-політичних реалій, предметів, понять у різних

сферах життя. Йдеться передовсім про використання спеціальної іншомовної термінології для найменування нових понять економіки, політики, бізнесу, мистецтва, комп'ютерних технологій та т. ін. Наприклад: укр.: *автограф-сесія, політикум, референдум, електорат, лізінг, кінофундація, преамбула, етноцентр, іміджмейкер*; рос.: *каденция, корпоративный, тюнинг, блокпост, интернет-форум, рецессия, перформанс, предпоченция, веб-страница, батл-рэппер, поп-чарт*.

Запозичені слова, як правило, відповідають вимогам, що висуваються до термінологічних одиниць: бути максимально точними і короткими. Запозичення нерідко відбувається саме задля економії мовних засобів порівняно з питомими чи калькованими описовими виразами, наприклад: укр.: *презентація* – представлення публіці нового лідера, товару, твору мистецтва; *прайм-тайм* – найдорожчий ефірний час для передвиборної агітації, реклами тощо; *консенсус* – спільна згода зі спірного питання, яка досягається внаслідок переговорів; *реноме* – репутація, усталена думка про кого-, що-небудь; *лікар-геріатр* – спеціаліст, який вивчає і лікує хвороби старості; ноутбук – портативний, переносний комп'ютер; рос.: *трейдер* – торговельний агент; *рецепція* – адміністративний відділ у готелях; *прайс-лист* – перелік цін на товари чи послуги; *спарринг* – тренувальний бій.

Ілюстративний матеріал демонструє відновлення в обох мовах більш ранніх слів-запозичень, які відповідають духу поточного моменту. Більшість із них уже пристосувалася до мови реципієнта: укр.: *трани, референдум, пандемія, рекет, мажоритарний*; рос.: *дефолт, триколор, волонтер, лобби, лоббист*. Вони використовуються в українській та російській мовах здавна, а відновили свою актуальність, набули активності тільки тепер і стали невід'ємною частиною лексики ЗМІ.

Запозичені слова-терміни, які вступають у парадигматично-синтагматичні зв'язки з іншими словами (як термінами, так і нетермінами), можуть розвивати переносні значення (переважно метафоричні), до того ж ця закономірність спостерігається в обох близькоспоріднених мовах. Семантичні зв'язки термінів в іншому функціональному середовищі значно розширюються внаслідок оказіональної лексичної сполучуваності слів, через що відбуваються певні зрушення в їх семантичній характеристиці.

Словосполучення-метафори утворюються з лексичних одиниць поширених галузей діяльності людини. Наприклад: укр.: *ярмарковий ландшафт; геральдико-політичний оксюморон; художні рефлексії; парадигма історії; ціновий волюнтаризм*; рос.: *коллапс финансовой системы; валютные интервенции; оппозиционный плацдарм; экономический геноцид; рецедив мирового финансового кризиса; гуру панк-рока*. Таким чином формується термінологічний експресивно-стилістичний зміст. Функціонування термінологічних одиниць у

переносному значенні спричиняє інколи набуття ними виразного оцінного забарвлення (як позитивного, так і негативного). Запозичені-слова наділяються словотворчими потенціями, що виявляються у формуванні похідних одиниць (переважно прикметників і іменників, рідше дієслів і прислівників). Отже, основною джерельною базою поповнення словникового складу запозиченими одиницями є словотворення.

Запозичені одиниці утворюються:

1) суфіксальним способом: укр.: *оренда* – **орендар**; *номінація* – **номінант**; *інвестиція* – **інвестор**; *онлайн* – **онлайновий**; *креативний* – **креативність**; *рейдер* – **рейдерство**; *шоу-бізнес* – **шоубізнесовий**; *піар* – **піарити**; рос.: *трансфер* – **трансферний**; *ергономика* – **ергономичний**; *мейнстрім* – **мейнстрімовий (мейнстрімний)**; *клипмейкер* – **клипмейстерство**; *рокер* – **рокерша**; *пиар* – **пиарщик**; *пиарить* – **пиариться**; *продюссер* – **продюссировать**; *рок-н-рольний* – **рок-н-рольно**; *виртуальний* – **виртуально**;

2) префіксальним способом: укр.: *інтеграція* – **дезінтеграція**; *стабілізувати* – **дестабілізувати**; *інкарнація* – **реінкарнація**; *культура* – **субкультура**; рос.: *экспорт* – **резекспорт**; *рекордсмен* – **антирекордсмен**; *трендовый* – **антитрендовый**; *продюссировать* – **спродюссировать**; *саундтрек* – **несаундтрек**;

3) шляхом усічення кінцевого суфікса основи (так утворюються деякі іменники чоловічого роду зі значенням абстрактної ознаки, носія ознаки, неживого предмета, які мотивуються прикметниками): укр.: *ексклюзивний* – **ексклюзив**; *примітивний* – **примітив**; *факультативний* – **факультатив**; *інтелектуальний* – **інтелектуал**; *корпоративний* – **корпоратив**; рос.: *креативный* – **креатив**; *компактный* – **компакт**; *контрафактный* – **контрафакт**. Подібні похідні одиниці притаманні як розмовному, так і професійному мовленню;

4) за допомогою інтернаціональних компонентів, які входять до морфемної будови складних слів; таке явище набуває подальшого поширення в обох мовах. Наприклад: укр.: *радіодіджей*, *кінопортал*, *мегапопулярний*, *монодрама*, *автобан*, *телефакс*, *неотероризм*, *нанотехнології*; рос.: *медиамагнат*, *мегафракція*, *мегаяхта*, *аудиоплейер*, *мини-пекарня*, *демо-диск*, *наночастица*, *емо-група*, *промо-сингл*. До складу інтернаціональних залучаються нові компоненти типу *нано-* (маленький, карлик); *демо-* (від демонстраційний); *емо-* (від емоційний); *промо-* (від просувати, сприяти).

5) утворенням лексем-комполітів (переважно двокомпонентних) за такими моделями:

а) запозичене слово – нове запозичене слово (як правило, з англійської мови): укр.: *піар-менеджер*, *етно-шоу*, *веб-портал*; рос.: *интернет-сайт*, *имидж-дизайнер*; *реаліти-шоу*;

б) запозичене слово – питоме слово: укр.: *фешн-простір, арт-ярмарок, інтернет-голосування*; рос.: *флэши-накопитель, медиа-поддержка, мальчик-мажор*;

в) запозичене слово – старе запозичене слово, яке давно ввійшло в лексичну систему мови: укр.: *фольк-проект, фешн-атмосфера, фешн-індустрія, віп-ресурси, шок-рокер*; рос.: *интернет-ресурсы, фэшин-канал, спорт-ревю, тату-салон, фан-зона*.

Процес утворення подібних складних лексем свідчить про розвиток рис аналітизму в українській і російській мовах.

Експресивність газетних текстів забезпечується й утворенням похідних запозичених слів, що мають яскраві ознаки okazionalnosti. Наприклад: укр.: *атракціономанія, кінографоманія, графітник (від графіті), стріт-артник (від стріт-арт), потеріана (від Потер), бондіада (від Бонд), кінофест (від фестиваль)*; рос.: *фанатить, креативить, сфолить, фразер-шоу, сексоголизм, голеодор, дур-шоу, шоубиз*.

Запозичення на сучасному етапі є закономірним соціолінгвістичним явищем. На сторінках газет активно використовуються різногалузеві іншомовні слова, які дотепер ще не зафіксовані тлумачними словниками та словниками іншомовних слів. Наприклад: *бодігارد, корпоратив, флеш, фастфуд, ресепшин, паті, отель-бутік, рингтон, рум-сервіс, ньосмейкер, гуру, караоке, слем, кул, стійл, фронтмен, продакшн* та ін.

Ознайомлення з тлумачними словниками, словниками іншомовних слів та газетним текстами продемонструвало, що деяка частина запозичених слів обновила, розширила свою семантичну структуру. Це стосується зокрема таких запозичень, як: *гуру, легіонер, волонтер, ротація, інтервенція, рейтинг, фігурант, касація, саміт, спаринг* тощо.

Так, наприклад, слова *гуру, легіонер* утратили зв'язок з первинною національно-культурною самобутністю. *Гуру* – це не тільки духовний наставник, а й той, хто вчить і формує світогляд взагалі. Слово *легіонер* розширило сферу функціонування і набуло значення спортивного терміна: зараз *легіонер* – це і „воїн легіону”, і „гравець, який виступає за іншу (переважно зарубіжну) команду”.

У розширенні значень спостерігаємо зв'язок терміносистем. Так, наприклад, музичний термін *касація* тепер має і політичне значення: „термін перебування виконавчого органу при владі”. Слово *рейтинг* первинно мало значення тільки спортивного терміна, а в газетному мовленні вживається в суспільно-політичному значенні: „ступінь популярності політика, суспільного діяча”. Військовий термін *інтервенція* набув значення фінансового (валютна інтервенція): „скупка чи продаж центральним емісійним банком валюти своєї країни для підтримки її”.

Отже, за умови збереження комунікативності та функціонально-стилістичних обмежень запозичення стає одним із джерел поповнення сучасного словника української та російської мов. Похідні одиниці

демонструють словотворчу активність запозичених слів, яка є одним із показників укорінення їх у мові-реципієнті. Очевидно, що певний арсенал запозичених одиниць перейде до загальнонародної мови, а також певною мірою буде відрегульований (перш за все через пошук рівнозначного питомого матеріалу, семантично еквівалентного запозиченому).

Література

1. Большой словарь иностранных слов. – М.: ООО „Дом Славянской книги”, 2009. – 992 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2009. – 1736 с.
3. Крысин Л. П. 1000 новых иностранных слов. – М.: „АСТ-Пресс”, 2009. – 320 с.
4. Новый словарь иностранных слов / глав. ред. В. А. Адамчик. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2007. – 1152 с.
5. Солганик Г. Я. Общие особенности языка газеты / Г. Я. Солганик // Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М.: МГУ, 1980. – С. 5-23.

УДК 811. 161. 2'373. 21 (477. 63)

**В. Л. Казаков,
І. С. Паранько,
В. О. Шипунова**

ГЕОГРАФІЧНІ УРБОТОПОНІМИ МІСТА КРИВОГО РОГУ

Казаков В. Л., Паранько І. С., Шипунова В. О. Географічні урботопоніми міста Кривого Рогу.

У статті проаналізовано зміст топоніміки як науки, поняття топонім і топонімія, функцій назв географічних об'єктів; розглянуто особливості походження, критерії виділення та систематизації урботопонімів з географічним змістом у межах міста Кривого Рогу; виявлено закономірності розміщення географічних урботопонімів по районах міста, еволюції назв.

Ключові слова: географічний об'єкт, урботопонім, місто.

Kazakov V. L., Paranko I. S., Shypunova V. O. The geographic urbotoponyms of the Kryvyi Rih city.

The article gives the analysis of toponymy as a science, such notions as toponyms and toponymy, functions of geographical objects' names; specifics of origin, criteria of separation and systematization of urbotoponyms with the geographic content within the bounds of Kryvyi Rih city are considered in the article; regularities of geographical urbotoponyms allocation in city regions and name evolutions are defined.

Key words: geographic object, urbotoponym, city.

У географічній науці сукупність назв географічних об'єктів прийнято називати географічною номенклатурою. Водночас сукупність географічних назв певної місцевості називають топонімією. Наука, яка досліджує географічні назви, їх походження, розвиток і сучасний стан, їх змістовне значення, лексичний склад, граматичне оформлення і фонетику, їх написання, вимову, передачу з однієї мови іншою, – топоніміка. До евристичних інтересів топоніміки входять питання, що пов'язані з процесом збирання назв, їх систематизації і практичним використанням, питання первинного найменування географічних об'єктів і їх перейменування тощо.

Географічні назви – це частина словникового складу мови, підпорядкована певним мовним закономірностям, але з огляду на те, що ці назви виступають мовою географії і завжди відносяться до конкретної

території, відображаючи закономірності і поняття географічні, топоніміка лежить на стиці лінгвістики та географії. Топоніми – явище досить мінливе в часі і здатне нести певний обсяг історико-географічної інформації про минулі історичні періоди.

Топоніміка оперує термінами. Поняття «топонім» нерозривно пов'язане з термінами «географічний об'єкт» та «географічна назва». Під географічним об'єктом слід розуміти природне, цілісне й відносно стабільне утворення Землі або штучний об'єкт, що існує чи існував раніше і характеризується певним місцем розташування: материк, океан, озеро, порт, залізнична станція тощо. Географічна назва є власною назвою об'єкта, яка застосовується для його розпізнавання серед інших об'єктів.

Для топоніміки найважливішим питанням визнано генезис географічних назв. Утворення топонімів відбувається двома шляхами: з одного боку, виникає власне ім'я з імені загального, а з іншого, – йде спеціальний процес найменування об'єкта. Даючи назву об'єкту, людина «вигадує» ім'я та прагне надати йому форму і структуру відомої категорії назв. Топоніми виконують чотири головні функції: 1) адресну – географічна назва є адресним знаком будь-якого об'єкта; 2) номінальну – полягає в тому, що назва географічному об'єкту надається з прив'язкою до подій реального життя; 3) змістовну – значний пізнавальний потенціал географічних назв, зумовлений тим, що вони відображають дійсність в усіх її різноманітних проявах; 4) виховну – географічні назви несуть заряд культурного й ідеологічного впливу, вони (подібно до історичних пам'яток і заповідних місць) виховують любов і повагу до рідного краю, його минулого та сучасного.

На сьогодні існує багато підходів до класифікації топонімів. Основними принципами розробки класифікацій визнані такі: географічний (ураховується категорія географічного об'єкта, його розміщення на території), лінгвістичний (ураховуються семантичні, етимологічні, морфологічні та мовні ознаки топоніма) та історичний (до уваги береться хронологічна шкала формування топонімічного каркасу території).

У географії найбільш визнаним принципом систематизації топонімів є географічний принцип. Розробками класифікацій топонімів займалася велика група дослідників – О. Афанасьєв, В. Жучкевич, Л. Зеленська, Е. Мурзаєв, А. Лебедев, Є. Маар, В. Ніконов, П. Полянський, А. Селищев, О. Суперанська, В. Томлицький, Р. Траутман та ін.

Міські топоніми прийнято називати урботопонімами. Досліджуючи топонімію міста Кривого Рогу, ми звернули увагу на те, що досить значна частина топонімів має походження від назв самих географічних об'єктів, які знаходяться поза межами міста або є його складовою частиною. Також частина географічних об'єктів Кривого Рогу отримала назву від прізвищ видатних географів, мандрівників і відкривачів. Ці топоніми пропонуємо виділити в окрему нову групу – географічних урботопонімів.

Зрозуміло, що така широка група географічних урботопонімів буде мати найрізноманітніший генезис. Тому за основу типології цього різновиду урботопонімів нами запозичено систематизаційні критерії з різних існуючих класифікацій. Як виявилось, географічні урботопоніми міста Кривого Рогу відповідають 26 категоріям об'єктів: 1) урботопоніми, які походять від назв фізико-географічних об'єктів; 2) хороніми – назви, що походять від назв країн і їх частин; 3) урботопоніми, які походять від назв автономних республік; 4) урботопоніми, які походять від назв адміністративно-територіальних утворень; 5) урботопоніми, пов'язані з фізико-географічними особливостями місцевості; 6) полісоніми – назви від назв міст і міських поселень; 7) комоніми – від назв сільських поселень; 8) фітотопоніми – від назв представників флори; 9) зоотопоніми – назви від назв тварин; 10) персотопоніми – назви від прізвищ видатних науковців, мандрівників; 11) урботопоніми, які походять від назв районів міст; 12) етнопоніми – від назв народів; 13) урботопоніми, що вказують на розташування відносно інших об'єктів; 14) урботопоніми, що вказують на розташування відносно сторін горизонту; 15) картографічні урботопоніми – від найменування картографічних термінів; 16) професійно географічні урботопоніми – від назв сфер роботи географів; 17) урботопоніми, які походять від назв залізничних станцій; 18) календарні урботопоніми; 19) урботопоніми, які походять від назв географічних наук; 20) урботопоніми, які походять від назв півостровів; 21) урботопоніми, які походять від колишніх назв міст; 22) потамоніми – від назв річок; 23) лімнопоніми – від назв озер; 24) урботопоніми, які походять від назви гір; 25) пелагоніми – від назв морів; 26) урботопоніми, які походять від назв островів.

Проведене топонімічне дослідження показало таке. У Кривому Розі нараховують 1689 урботопонімів. Серед них 524 географічні урботопоніми (31%) із 26 категорій об'єктів (табл. 1). Для території всіх міст виділяють 12 видів топонімів: набережна, проспект, площа, спуск, проїзд, тупик, балка, слобода, станція метро, вулиця, бульвар, провулок. Аналіз географічних урботопонімів міста Кривого Рогу показав абсолютну перевагу вулиць – 496 назв (94,6%) за ними йдуть провулки – 20 (3,8%) і невеликі за чисельністю групи представляють інші види урботопонімів.

Численну групу утворюють урботопоніми, що походять від назв міст, їх 242, друге місце посідають урботопоніми, пов'язані з фізико-географічними особливостями місцевості, їх чисельність у 5 разів менша від першої групи і становить 46 назв, наступною за чисельністю географічних урботопонімів є фітотопоніми, їх значно менше за попередню групу – 29 об'єктів, четверте місце займають урботопоніми, які походять від назв країни – 24 назви.

Таблиця 1

Представництво географічних урботопонімів серед певних категорій та районів м. Кривого Рогу

№	Категорія географічних урботопонімів	Інгулецький	Центрально-Міський	Держинський	Довгинцівський	Сакаганський	Жовтневий	Тернівський	Усього
1	Урботопоніми, які походять від назв фізико-географічних об'єктів	2	6	2	2	0	6	3	21
2	Хороніми	2	9	1	2	2	4	4	24
3	Урботопоніми, які походять від назв автономних республік	2	5	2	3	2	0	5	19
4	Урботопоніми, які походять від назв адміністративно-територіальних утворень	0	1	0	0	0	1	3	5
5	Урботопоніми, які пов'язані з фізико-географічними особливостями місцевості	7	9	5	4	3	7	11	46
6	Полісоніми	22	53	26	33	23	41	46	243
7	Фітотопоніми	1	12	6	2	1	2	5	29
8	Зоотопоніми	2	1	1	0	0	1	0	5
9	Персотопоніми	1	8	1	2	1	1	3	17
10	Комоніми	1	3	1	3	0	2	0	10
11	Урботопоніми, які походять від назв районів міст	0	1	0	2	0	1	2	6
12	Етноніми	3	1	0	0	0	0	0	4
13	Урботопоніми, що вказують на розташування відносно інших об'єктів	2	2	0	2	0	1	0	7
14	Урботопоніми, що вказують на розташування відносно сторін горизонту	1	1	0	1	0	0	3	6
15	Картографічні урботопоніми	0	2	0	1	1	1	0	5
16	Професійно географічні урботопоніми	0	1	0	0	0	1	1	3
17	Урботопоніми, які походять від назв залізничних станцій	0	0	0	3	0	0	0	3
18	Календарні урботопоніми	3	2	1	1	1	1	0	9
19	Урботопоніми, які походять від назв географічних наук	1	1	0	0	0	0	0	2
20	Урботопоніми, які походять від назв півостровів	0	3	0	0	1	3	0	7
21	Урботопоніми, які походять від колишніх назв міст	0	1	0	2	1	1	0	5
22	Потамоніми	1	4	1	2	3	7	3	21
23	Лімноніми	0	3	1	0	0	3	2	9
24	Урботопоніми, які походять від назв гір	2	5	0	0	0	1	1	9
25	Пелагоніми	1	3	0	1	1	0	0	6
26	Урботопоніми, які походять від назв островів	0	0	0	1	0	0	2	3

Майже всі географічні урботопоніми, названі на честь міст, походять від назв країн колишнього соціалістичного табору. Виняток становить Женевська вулиця, названа на честь швейцарського міста Женеви (у 1900-1905 рр. у цьому місті проживав Володимир Ілліч Ульянов). Така ж ситуація і з урботопонімами, які походять від назв країн: майже всі країни належать до колишнього соціалістичного табору, окрім Фінляндії, яка також не випадково названа, тому що напередодні Жовтневої революції 1917 року Ленін переховувався саме у Фінляндії (Ялкала, Гельсінгфорс, Выборг).

Урботопонімів, названих від фізико-географічних об'єктів, політична заангажованість торкнулася менше, тут зустрічаються назви об'єктів із капіталістичних країн, наприклад: вулиці Алеутська, Скандинавська, Піренейська тощо. Урботопоніми, які походять від назв автономних республік, пов'язані з назвами в основному Російських автономних республік.

Урботопонімів, які походять від назв сіл, небагато, майже всі села, на честь яких були названі урботопоніми міста Кривого Рогу, розташовані поблизу. Виняток становить село Хохлома Нижегородської області (Росія).

Серед урботопонімів, які походять від назв міст, найбільшу чисельність становлять російські міста – 112 назв, потім майже в два рази менше має Україна – 67 міст, третє місце посідає Казахстан з 10 містами, потім іде Білорусь – 7 міст, Грузія та Узбекистан мають по 6 міст. При творенні урботопонімів від назви міст, як правило, використовують назви столиць країн, виняток становлять три країни: Болгарія, Швейцарія і Афганістан.

Частка географічних урботопонімів у загальній кількості урботопонімів міста Кривого Рогу дорівнює 31. Такі ж показники характерні для Центрально-Міського і Жовтневого районів. Найбільша частка географічних урботопонімів в Інгулецькому районі, а найменша – у Довгинцівському районі Кривого Рогу.

У процесі розвитку міста топонімія Кривого Рогу постійно змінювалася. Змін зазнавали також і географічні урботопоніми, які зникли і, навпаки, з'являлись на заміну попереднім. На початку формування урботопонімів міста Кривого Рогу часто нові назви були вмотивовані сутністю самого географічного об'єкта, фізико-географічними особливостями місцевості. Ці назви мають просторову прив'язку, нерідко відображають природні особливості території, свідчать про характер заселення її людиною і про природні багатства та інші географічні особливості території. Серед перших вулиць виникли Біла Гірка, Глинки, Кам'яна, Нагірна та ін.

Планування за стандартами містобудівництва почалося в кінці 1920-х рр. У період побудови соціалістичного суспільства в назвах вулиць безпосередньо була відбита історія подій, що відбулися у країні. У кінці

1930-х рр. на обліку перебувало до 400 вулиць. Під час окупації деякі вулиці перейменовувалися на німецький зразок. У середині 1950-х рр. затверджено генеральний план забудови Кривого Рогу, що дало поштовх до розвитку мікрорайонів і вулиць. У 1975 р. відбулося масове перейменування вулиць, повторне – у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Так за останні 35 років у Кривому Розі з'явилася численна кількість географічних урботопонімів. Наприклад, проспект Південний мав попередню назву вулиця Шкірятова, а дві вулиці Жданова перейменовували на Таджикицьку і Туркменську. До 1975 р. чисельність полісонімів міста Кривого Рогу була значно меншою, ніж тепер. Їх кількість дорівнювала 168 назвам (69%), майже всі вони пов'язані з назвами міст, які були розміщені на території колишнього СРСР. Тільки три міста знаходяться за кордоном: Бухарест, Прага і Женева.

Від назв російських міст походять 89 назв (79%), від українських міст – 55 назв (82%). Після масового перейменування 1975 р. кількість урботопонімів, які походять від назв російських міст, збільшилася на 23 одиниці (21%), а від українських міст – на 12 одиниць (18%). Серед полісонімів міста Кривого Рогу, які взагалі не збереглися після масового перейменування 1975 р., опинилися назви міст Казань, Обухів і Могильов. Так, останній урботопонім був штучно втрачений через техногенну діяльність людини у зв'язку з розширенням Інгулецького кар'єру.

Хороніми міста Кривий Ріг на той період були пов'язані з назвами лише 8 країн колишнього Радянського Союзу (Україна, Росія, Білорусь, Литва, Латвія, Грузія, Вірменія і Казахстан), а також Канадою. Тобто кількість хоронімів у період масового перейменування 1975 р. зросла більше, ніж у 2 рази.

Наше дослідження показало, що в назвах вулиць, проспектів, провулків районів міста Кривого Рогу є певні географічні закономірності. Вивчення урботопонімів допомагає зрозуміти історію розвитку міста і країни, визначити особливості ландшафтів та їх зміни за історичний час.

Література

1. Афанасьєв. О. С. Географічне дослідження топонімічної системи України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.11. «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / О. С. Афанасьєв. – К., 2006. – 22 с.
2. Жучкевич В. А. Общая топонимика: [учебное пособие] / В. А. Жучкевич. – М.: Мысль, 1980. – 340 с.
3. Зеленська Л. І. Топонімія Дніпропетровської області: [навч. посіб.] / Любов Іванівна Зеленська – Д.: РВВ ДНУ, 2001. – 56 с.
4. Мурзаєв Э. М. Очерки топонимики / Эдуард Макарович Мурзаєв. – М.: Мысль, 1974. – 382 с.
5. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / Владимир Александрович Никонов. – М.: Мысль, 1966. – 509 с.
6. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / Александра Валентиновна Суперанская. – М.: Наука, 1985. – 182 с.
7. Янко М. П. Топонімічний словник України: [словник-довідник] / М. П. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «ЗМІЇ» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: АСПЕКТИ ДІАХРОНІЧНОГО АНАЛІЗУ

Калашник В. С., Філон М. І. Лексико-семантична група «змій» в сучасній українській мові: аспекти діахронічного аналізу.

У статті окреслено аспекти діахронічного аналізу лексико-семантичної групи «змій» в українській мові, наголошено на важливості з'ясування генезису назв із затемненою внутрішньою формою у зв'язку з вивченням проблем формування тематичних груп української лексики.

Ключові слова: семантика, лексико-семантична група, апелятив, власна назва, діахронічний аналіз, внутрішня форма слова.

Kalashnik V. S., Philon M. I. The lexical and semantic group "Snakes" in the modern Ukrainian language: aspects of the diachronic analysis.

The article studies the aspects related to the diachronic analysis of the lexical and semantic group "Snakes" in the Ukrainian language. In connection with performing studies on the formation of thematic groups in Ukrainian vocabulary, the importance of determining the origin of the names with an obscure inner form is emphasized.

Key words: semantics, lexical and semantic group, addressing by name, proper name, diachronic analysis, inner form of a word.

У контексті наукової проблематики, яку продуктивно розробляв Олександр Царук і яка значною мірою репрезентована в його монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (1998 р.), видається важливим звернутися до питань сучасного вітчизняного мовознавства, що знайшли своє методологічне обґрунтування й наукове висвітлення у працях В. Німчука, Г. Півторака, В. Складенка, О. Тараненка, О. Ткаченка та інших провідних українських лінгвістів. Ці питання пов'язані з діахронічним дослідженням окремих лексико-семантичних груп, значущість аналізу яких не обмежується відповідними системними утвореннями, а має вихід у широке коло загальномовних проблем.

Зауважимо, що над результатами вивчення фундаментальних питань походження та еволюції української мови, історичного розвитку її системотвірних елементів завжди буде висіти дамоклів меч апріорності, ненауковості й недостовірності, якщо конкретні студії не будуть спиратися на надійну, достатньою мірою презентабельну, евристично значущу мовну основу. Інша річ, що якість такої основи не можна постулювати, оскільки вона залежить як від визначення об'єкта й предмета лінгвістичного аналізу, так і від теоретичних засад та напрямків дослідницької думки.

У лексико-фразеологічному складі сучасної української мови наявні, зокрема, фрагменти (тематичні або лексико-семантичні групи, понятійні морфолого-словотвірні класи тощо), які містять номінації, різні за своєю історичною глибиною, походженням, важливі і в суто лінгвістичному, і в лінгвокультурному, і в міфологічному планах. Один із таких фрагментів представлений означеною лексико-семантичною групою, яка у своєму повному обсязі ще не стала предметом спеціальних студій, хоч окремі

належні до неї назви (*гадюка, вуж, змія* та деякі інші) постійно перебувають у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Як переконує досвід новітніх реконструкцій прадавніх слів, що залучає в свою орбіту й номінації *змія / змій*, такі назви з плином часу та науковим поступом не втрачають пошукового потенціалу й вагомості для діахронічних досліджень.

До складу аналізованої групи, який виявлено через обстеження словників різного типу, міфологічних і фольклорних текстів, етнографічних та діалектних записів, історичних пам'яток тощо, належать численні номінації (їх у нашому реєстрі разом із варіантами близько 200). Прикметною ознакою досліджуваних лексем є належність до загальних і власних назв, що відзначаються своїми структурно-семантичними та функціональними особливостями.

1. Загальні назви: *змій, змія, змій-літавець, змій-опалиха, змій-одимиха, змій-окатиха, змій-омижсиха, люта змія, змія-гадина, змія-кропня, змії домовії, змії луговії, змії боровії, змії межевії, змії лужевії, змії земляні, змії гноєві, змії подкупні, гад, гадина, гадь, гадина польова, гадина трав'яна, гадина водяна, гадина хатня, гад лісовий, гад луговий, гад степовий, гад водяний, гад гноєвий, гад погрібний, гад загатній, гад хатній, гади польові, гади трав'яні, гади болотяні, гадина ряба, гадина жовтопуза, гадина поджора, гадина сіра, гадина полова, гадина чорна, чорна чорнуха, ряба рябуха, жовта жовтуха, гаді пожарі, гаді полові, гаді чорні, веретільниця, веретенник, вертій, крутильниця-веретельниця, лісаха, водяха, поляха, огненний бугало, лютий звір, цариця полова, вуж, вужіне, жертва, жретва, краса, драко, драк, шаркань, змій-диявол, змій-жеретій, змій-лиходій, змій-чарівник, змій-полоз, чорт-змій, мідянка, луй, лой, лойкуш, луйка, лойка, лойкушка, ящур, смок, лазуха, кривляк, слипень, слимень, сліпачка, сліпеня, велетень, попейєриста, падалка, падалюк, падалниця, падалник, пуганина, свистак, шипошинник, лізунка, поганка, поганюка, негідниця, паршивка, паскудниця, паскуда, біда, бідиці (збірне), паня, нехар, вона, тотя; щезлаби; фиса, зимльиний чирвак, лісовий вуж; та, що в плиттю сидит; та, що сичит; тотя довга і тотя краса, та щезла би; гадина, пек би їй, погане їй імни; гладун-вуж, талиця, красавий, котиця, підземний, газдовник, язя (124).*

2. Власні назви: *змія Осоха-Солоха, змія Коронія, змія Половія, змія Скорпія, змія Шкурна, Шкурапеля, Шкуронея, Шкурепія, Шкулапеля, Шкурлупея, Шкурахвея, Шурпея, Шкурапетина, Шкарамотна, Сукропея, Скулупея, Старая Портупея, змія Жевеса, змія Куртупея, цариця Портупея, змія Марія, Оленина змія, гадюка Вільга, цариця Вольга, цариця Веретільниця, цар Гадюн, цариця Лага, цариця Ляга, цариця Ладина, Мла-гадюка, цар Хан, цариця Ханиця, Агипа-цариця, Куфія, Невія, Палія, цар Савул, цариця Олена, цариця Олениця, цариця Галя, Хівря, Яруслав Лазуревич, цариця Шевелуха, цариця Шавулиця, цариця Оргера, Ганна-*

Полуоліянна, Оляна-Полуоліянна, Анна-Полуанна, Домникія, цариця Яриця, Марія-Полумарія, Лукерія-Полулукерія, Киліяна, Іліяна, гадина Яселуха, Агіпа, Лукерія, Олена, Єлина, Софія, Катерина, Маруся, змія Анастасія, змія Марія, змія Оргера, Шаш, змії безсмертний Козьолок, змії Поганин, гадина Черепаха, цариця Лістриця, цариця Мистриця (72).

Як бачимо, при перевазі загальних назв над власними, останні становлять значну частину української лексико-семантичної групи «Змії».

Її кількісний склад може бути розширений у результаті подальшого обстеження різного роду джерел мовного матеріалу. Однак уже наведені вище факти дозволяють сформулювати певне уявлення про особливості структури та семантики складників цієї групи.

Аналізоване системне утворення можна розглядати як характерне свідчення значущості міфопоетичних інтенцій, зумовлених архаїчним «баченням» *змія, змії, гадюки* та *вужа*, що виявляється в історичній тяглоті способу непрямої номінації та утворенні численних евфемістичних назв, зумовлених табу. Водночас у дискурсивно маркованих виявах ці номінації мають свої відмінності. Так, у загальноновживаній мові домінують синтетичні номінації (*гадина, змія, паршивка, вона* та інші), і навпаки, у мові спеціалізованих дискурсів (фольклорному, міфологічному, обрядовому) переважають аналітичні номінації (*цариця Оргера, змії-жеретій, цар Гадюн* тощо), причому більшість номінацій, що містять власні назви, є складниками ономастикону українських замовлянь та казок. Усі ж виявлені назви конституують відповідні образи представників «зміїного царства», що, утім, не є завершеними й цілісними – і не лише через неповноту мовного матеріалу, а й тому, що окремі риси таких образів проступають неявно або зовсім нечітко, оскільки забутими є етимологічні значення, мотивні контексти та культурні пресупозиції історичного плану.

У цьому зв'язку можна окреслити кілька аспектів діахронічного – історико-етимологічного – аналізу мовних одиниць, належних до означеної лексико-семантичної групи: 1) визначення генезису окремих номінацій із затемненою внутрішньою формою; 2) виявлення шляхів і способів поповнення складу назв; 3) здійснення історичної класифікації мовного матеріалу. Кожен з таких аспектів має комплексний характер і, звичайно, потребує для свого висвітлення надзвичайно об'ємних, розгорнутих дослідницьких контекстів.

Стратифікація мовного матеріалу, результати якої є вихідною точкою для визначення особливостей використання дослідницьких методів і проведення процедур лінгвістичного аналізу, відповідно дозволяє виділити чотири групи номінацій. До першої належать наддіалектні, загальномовні, що відзначаються поліфункціональністю й полідискурсивністю (*змії, змія, вуж, гад, гадюка*), етимологія яких з'ясована на широкому загальноіндоевропейському чи

загальнослов'янському матеріалі. Другу групу становлять менш досліджені діалектні назви, існування яких засвідчують писемні тексти або живе мовлення, причому такі назви обмежені однією чи кількома групами говірок (наприклад, *лой, лойку, лойка, лойкушка* репрезентують лексику гуцульських говірок). До третьої групи відносимо номінації, уживані в текстах лише певних жанрів. Переважно це назви, що наявні у двох-трьох текстах замовлянь або казок (наприклад: *Осоха-Солоха, цариця Яриця, змія Коропія, змія Кропіня, цариця Вольга, гадюка Вільга, Мла-гадюка, цариця Лага*). Четверта група – це назви, репрезентовані в українській словесності одиничними записами (чи то лексикографічними, чи то етнографічними). Такими є, наприклад, назви казкових зміїв – *Шаш, змій безсмертельний Козьолок, Яруслав Лазуревич*.

Чим більшою контекстуальною обмеженістю й функціональною спеціалізацією відзначаються відповідні номінації, чим виразнішою є їхня асоціативна «незвичність» для сучасної мовної свідомості, тим більше суб'єктивних передумов для класифікації таких назв як результату певної мовної гри, коли структурна й семантична значущість форми мовної одиниці, використаної в процесі номінації, не відіграє вирішальної ролі, а справляє враження абсолютної довільності. При цьому сам акт називання реалізується головним чином з опорою на конститутивні ознаки інтенцій міфологічної за наповненням свідомості.

З історичного погляду весь цей матеріал відбиває особливості формування лексико-семантичної парадигми зі значенням «змії» в етнологічному вимірі. Зважаючи на важливу роль змії у світогляді прадавніх народів, спадкоємність культурних форм суспільного життя та діяхронічну стійкість багатьох номінацій, належних до аналізованої групи, можна з певністю стверджувати різночасовий багаточасовий склад останньої. Як відомо, найдавніші назви змії, засвідчені в сучасних слов'янських мовах, виникли ще в праслов'янський період на базі індоєвропейських коренів. До них належать насамперед стрижневі номінації – *змія, вуж, гад*. У цьому зв'язку важливо розглянути відповідний матеріал з метою виявити в ньому давні назви, що виникли в межах української мовної традиції на загальнослов'янському ґрунті або внаслідок історичних міжмовних контактів із неслов'янськими народами. Як показує досвід діяхронічного, зокрема етимологічного, аналізу лексики, остаточних однозначних відповідей на питання про походження того чи того номена отримати не можна. Нерідко пропоновані дослідниками етимології мають лише вірогіднісний характер. Подані в цій статті спостереження так само не є вичерпними й достатніми для з'ясування сукупності питань генезису назв, що репрезентують в українській мові лексико-семантичну групу «змії».

Значний інтерес у дослідженні лексико-семантичної групи «змії» становлять номінації з онімними компонентами. Ономастикон цієї групи

формувався різними шляхами. Особливо продуктивним є виникнення назв змії або гадюки перенесенням власних назв, що позначають інших міфологічних персонажів, наприклад: *Куфія, Невія, Палія* (номінації лихоманки). Широко представлена також ономізація апелювативів, як-от: *змія Половія, цар Гадюн, Мла-гадюка, змії Поганин* тощо. Один із шляхів формування досліджуваного ономастикону – використання власних імен людей: *Анастасія, Галя, Домнікія, Катерина, Марія, Маруся, Хівря* і т. ін. Ця підгрупа доповнюється надзвичайно виразним з точки зору відбиття міфологічних принципів номінації такими власними назвами, як *Анна-Полуанна, Ганна-Полуом'яна, Лукерія-Полулукерія, Марія-Полумарія, Оляна-Полуолянна*. У деяких назвах з онімними компонентами помітний вплив християнства, що виявляється у використанні імен святих (наприклад: *Марія, Олена*) з обереговою метою.

Щодо діахронічних аспектів розгляду назв зміїв з онімними компонентами, то вивчення процесів онімізації в широкому культурно-історичному контексті спрямовує дослідника в царину міжмовних зіставлень лексичних одиниць, належних до різних мов – балтійських, германських, тюркських та ін. У цьому плані значний інтерес становить назва змії *Жевеса*, у якій кореневий голосний [e], очевидно, є наслідком гармонійної асиміляції. А відтак вихідною формою слід уважати [живéса] із коренем *жив* – ‘жити’. Є підстави вбачати спорідненість української назви *Жевеса* з литовською назвою змії – *gyvaté*, що, на думку Н. Лауринкене, споріднене зі словами «*gyvas* ‘живий’, *gyvata* ‘життя’, *gajus* ‘живучий’, тобто корелює в етимологічній площині з лексемами, пов’язаними зі значеннями життя, живості, живучості» [4, 348]. В інтерпретації В. Тодорова форми з частковими збігами визначено як такі, що становлять найбільший методологічний інтерес при дослідженні найдавніших мовних відношень між балтійськими та слов'янськими гілками, оскільки випадки часткової подібності чи розрізнення між мовними фактами дозволяють прослідкувати динаміку їх розвитку. Історичні основи форми *жити* в її міжмовних зв'язках відбивають спеціальні словники, зокрема «Етимологічний словник української мови» [3, 199-200].

Українські міфологічні тексти зберігають протягом віків багато реліктових мовних явищ. Так, номен *змія-кропня*, уживаний в українському замовлянні, може отримати обґрунтовану мовними фактами праслов'янську ретроспективу і бути схарактеризованим інакше, ніж пропонує О. Юдін. На думку останнього, ця назва належить до групи номінацій, яка містить широке коло утворень, запозичених із грецької мови через старослов'янську – *скоропи, скоропій, скорьпий, скорьпня*: «Іншомовні слова, назви змії змінюють фонетичну будову відповідно до того чи іншого переосмислення <...>. Через *кропити* осмислена єдина знайдена українська форма *змія-кропня*» [8, 66]. Ми вбачаємо

етимологічний зв'язок цієї назви з онімом *змія Коронія*, що в свою чергу етимологічно пов'язаний із праслов'янським діалектним **korpa*, який простежується в окремих слов'янських мовах у назвах жаби, наприклад: білор. *курапа*, укр. *коропавка*, *коропаня*, словенське *krapanka* та ін. Так само може бути розширеним інтерпретаційне поле зміїних назв *Лага* і *Ляга*, оскільки, крім слов'янського апеллятивного матеріалу, можна скористатися фактами неслов'янських мов, зокрема грецьк. βασιλεια λαγω – назва зміїної цариці, на яку свого часу звернув увагу український фольклорист та етнограф М. Дикарів.

У гуцульських казкових оповідях зафіксовано назву *язя*, «міфічного персонажа, змія з кількома головами» [6, 199]. Було б надзвичайно важливо розглянути цю своєрідну назву в глибокій індоєвропейській ретроспективі з урахуванням наявності двох відмінних між собою форм **ang^[h]*, **og^[h]* – назв ритуально-міфологічних істот «змія» і «змій» [1, 526], перша з яких, як достеменно встановили етимологи, лежить в основі сучасних східнослов'янських найменувань вужа.

Прикметними для з'ясування особливостей історичного розвитку лексико-семантичної групи «змій» є також гуцульські назви *лой*, *луй* та похідні. Функціонування цих назв обмежене Гуцульщиною. Тим несподіванішим є очевидний зв'язок відповідних назв із тюркськими номінаціями змії або дракона, причому в окремих тюркських мовах зустрічаються варіанти з різними кореневими голосними, наприклад: монгольське *луу* «змія, дракон», давньоуйгурські *lon*, *luo*, можливо, *lō* (у тому самому значенні) [1, 591, 592]. Наведені факти становлять лише незначну частину тих, безперечно, значущих номінацій, що свідчать про найдавніші витоки складників описуваної нами групи. З іншого боку, не менш важливими є мовні свідчення динамічних процесів у лексичному складі української мови, зумовлених реалізацією внутрішньомовних можливостей, особливостями образного бачення світу та менталітету українців, аксіологічним потенціалом базових назв.

Як зауважує О. Гура, для найменування тварин означеного класу найчастіше у слов'янській народній традиції використовуються назви *гад*, *щур*, *погань*, *нечисть* [2, 274]. В українській мові відносно широко вживаються назви, що містять підкреслено негативну оцінку і, безумовно, виникли пізніше базових – *негідниця*, *паршивка*, *поганюка*, *поганка*, *паскудниця*, *паскуда* тощо. У народній уяві імена, як відомо, поділяються на гарні й погані. Наведені вище належать до останніх. Номінації з пейоративною семантикою зумовлені певною прагматичною настановою мовця на осуд. Таку настанову спостерігаємо і в наступній розлогій номінації: *гадина*, *пек би їй*, *погане їй імни*. Подібно до значної кількості наведених власних назв практично всі аналізовані апеллятиви мають евфемістичний характер.

Означені параметри характеристики лексико-семантичної групи «змій» як складника лексичної системи сучасної української мови на конкретному матеріалі демонструють семантичну строкатість та генетичну неоднорідність її складників. Історично-культурна проекція окремих номінацій (*краса, смок, жертва, жретва, веретільниця, Осоха-Солоха, Шаи, люта змія* та ін.) на словниковий склад слов'янських і неслов'янських мов з усією очевидністю свідчить як про архаїчність багатьох назв, що постали на ґрунті праслов'янської мови, так і про мовні контакти давніх українців з іншими народами. З огляду на відзначену полігенетичну структуру лексико-семантичної групи «змій» та її зв'язок із найдавнішими шарами української лексики видається можливим бачити в ній відбиття загальних процесів постання української мови в розумінні О. Царука: «Немає жодного сумніву в тому, що складний своєрідний шлях українського етногенезу не міг не визначити суттєві риси та властивості структури сучасної української мови. Зокрема, пов'язання початків історії протоукраїнських племен із регіоном Середнього Наддунав'я дає змогу гармонійно вписати до іншого говору численні кельтські, іранські, германські, романські тощо запозичені форми» [7, 198]. Усе сказане націлює дослідників на спеціальний етимологічний аналіз номенів на позначення зміїв з урахуванням усіх здобутків вітчизняного й зарубіжного історичного мовознавства.

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелідзе, Вяч. Вс. Иванов – Тбилиси, 1984. – Кн. I–II. – 1409 с.
2. Гура А. В. Символика животных в славянской народной культуре / А. В. Гура – М., 1997. – 910 с.
3. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – 570 с.
4. Лауринкене Н. Образы земли и змеи и их корреляция в литовских заговорах / Н. Лауринкене // Заговорный текст. Генезис и структура. – М. : Индрик, 2005. – С. 348–354.
5. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и межтюркские основы на гласные / Э. В. Севортян. – М. : Книга, 1974. – 767 с.
6. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. – Львів, 2002. – 216 с.
7. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри / Олександр Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.
8. Юдин А. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре / А. Юдин. – М., 1997. – 319 с.

УДК 811.161.2'373 + 811.161.2'282

Г. П. Клімчук

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. Лексичні діалектизми в публіцистичній спадщині Михайла Грушевського.

У статті йдеться про територіально обмежену лексику як один із продуктивних прийомів поповнення словникових ресурсів української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Здійснено аналіз лексичних діалектизмів, репрезентованих публіцистикою Михайла Грушевського, у семантичному та функціональному аспектах, з'ясовано стилістичний статус відповідних лінгвоодиниць у сучасному літературному узусі.

Ключові слова: діалектна лексика, непротиставні й протиставні діалектизми, власне лексичний діалектизм, лексико-семантичний діалектизм, лексико-словотвірний діалектизм, мовна норма.

Klimchuk H. P. The lexical dialectisms in the publicistic heritage of Mykhailo Grushevskyi.

The article deals with the territorially limited vocabulary as one of the productive methods of vocabulary resources augmentation of the Ukrainian literary language at the end of the XIX century and beginning of the XX century. The article gives the analysis of lexical dialectisms presented by the publicism of Mykhailo Grushevskyi, stylistic status of corresponding linguistic units in present-day literary usage is defined.

Key words: dialectic vocabulary, non-opposable and opposable dialectisms, vocabulary dialecticism itself, lexical and semantic dialecticism, lexical and word-formative dialecticism, language norm.

Дослідження проблем функціонування української мови в один із найбільш знакових відтинків її розвитку – кінець XIX та початок XX ст. – важливий крок у процесі повернення української мови до її першоджерел, що набуває виняткової актуальності в сучасному лінгвістичному дискурсі. Відповідний хронологічний етап увійшов в історію української мови передусім як період активної взаємодії між новою літературною мовою і територіальними діалектами з домінуючим впливом останніх. Ця взаємодія «відбувалася на всіх структурних рівнях мови, але особливо виразною вона постає в лексиці» [9, 69].

У новітніх наукових студіях під діалектизмами загалом розуміють локально обмежені позанормативні одиниці, уживання яких без заданої стилістичної мети розхитує мовні норми й свідчить про низьку культуру мовлення. Однак мовна норма – поняття історично зумовлене та динамічне: чимало діалектних слів, використання яких із погляду сучасної літературної мови розцінюється як відхилення від чинних кодифікаційних приписів, були нормативними складовими компонентами лексичної системи української мови чи її окремих регіональних варіантів на тому або тому синхронному зрізі. У цьому плані не можна не погодитися з твердженням І. Матвіяса, який наголошує, що «про діалектну лексику як джерело збагачення нової української літературної мови можна говорити тільки стосовно періоду останніх десятиліть. Для всіх інших етапів розвитку нової української літературної мови наукову проблему становить питання про *шляхи входження* (курсив наш – Г. К.) діалектної лексики в літературну мову, про місце говіркових слів порівняно з недіалектною лексикою в складі літературної мови» [8, 39]. Відтак мета нашої розвідки полягає в тому, аби дослідити територіально обмежену лексику як один із продуктивних способів поповнення словникового складу публіцистичного доробку Михайла Грушевського, мовотворча практика якого на зламі XIX і XX ст. відіграла вагому роль у процесі формування діалектної бази сучасної української літературної мови.

У лінгвістичній літературі побутує низка принципів щодо класифікації діалектних словесних засобів. Так, скажімо, Н. Москаленко рекомендує диференціювати лексичні діалектизми за особливостями їх творення (власне лексичні, лексико-семантичні, лексико-морфологічні і лексико-фонетичні) та семантичним компонентом (назви побутових речей;

назви абстрактних понять; назви людей чи міфічних істот; назви тварин, птахів, комах; назви хвороб; назви страв; назви дій, ознак; емоційно-імперативні слова) [10, 59]. Натомість Ф. Жилко обстоює думку про систематизацію діалектної лексики лише на основі семантичного критерію і виокремлює такі тематичні різновиди лексичних регіоналізмів: 1) лексеми, що відображають пізнання природи певним народом або частиною народу в певній місцевості; 2) лексеми, які відображають виробничі й соціальні відносини людей у суспільстві; 3) лексеми, що відображають розумову діяльність людей, почуття, мораль та ін. [7, 131]. У відповідній статті для упорядкування дібраного фактичного матеріалу послуговуватимемося класифікацією, запропонованою професором С. Бевзенком, який, виходячи з принципу співвідносності, виділяє два типи діалектних відмінностей на рівні лексики: непротиставні й протиставні [1, 177].

Під непротиставними (неспіввідносними) у діалектологічних розробках прийнято розглядати вузько територіальні лексичні одиниці, що виступають номенами специфічних місцевих предметів чи реалій, які не відомі або не використовуються поза межами певних говорів* [1, 177; 13, 192]. Диференційна ознака репрезентантів окресленого контингенту слів зводиться до того, що вони не мають нормативних лексичних еквівалентів у літературній мові, а позначувані ними поняття за потреби можна відтворити лише описовою конструкцією.

У публіцистичних дописах Михайла Грушевського неспіввідносні лексичні діалектизми представлені доволі скромно. Адресант удається до них насамперед в інформаційних статтях і замітках, де названі мовні компоненти функціонують як засоби номінації реалій із повсякденного життя й побуту західноукраїнського населення. За семантичною структурою з-поміж непротиставних діалектних слів можна вичленувати два лексико-семантичні поля:

1) місцеві назви одягу та виробів народного мистецтва: *Було трохи писанок і герданів* [2, 245], де *гердан* – «пов'язка з намистинками на шиї або голові»; пор.: *гердан*, *діал.* – шерстяна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Галичині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають шию або голову, а чоловіки – капелюхи [12, II, 54]; *гуц. гердан* – жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову [5, 52]; *Не було нічого з робіт найголосніших мосяжників, децю лише з Старого Косова й Яворова: кілька лускоріхів, кілька келефів, і топірців із приватних збірок; тобівок, ременів, порошниць майже не було...* [2, 244], де *келеф* – «старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак»; *тобівка* – «оздоблена орнаментом невелика шкіряна

* У курсі «Сучасної української літературної мови: лексика і фразеологія» такі говіркові слова номінуються як етнографічні діалектизми [13, 187].

сумка, що носить на ремінці»; пор.: *келеф* – палка съ рукояткой, преимущественно въ родѣ молотка [11, II, 234]; *гуц. келеф* – різновид топірця із закрученою мідною ручкою [5, 92]; *тобівка* – кожаная сумка, носимая черезъ плечо на ремнѣ [11, IV, 241]; *гуц. табівка* [*тобівка, тобілка*] – оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече [5, 180];

2) назви, що пов'язані зі специфікою природно-географічного положення: *Сею назвою, болдами, повелося в Галичині звати цікаві скали в Стрийській околиці на урочищі Бубнище, над р. Сукіллю* [4, 343], де *болди* – «голі кам'янисті скелі»; пор. з *болдига* – каменная глыба [11, I, 84]; *укр. діал. болдига* – кам'яна брила [6, I, 225]; *Се єдиний раціональний спосіб експлуатування сього капіталу, ужиткування сих кам'янистих «трегітів»* [3, 282], де *трегіт* – «скелясте поле, малопридатне для обробітку»; пор.: *укр. діал. трегіт* [*трехіт*] – кам'янисте поле, скеляста гора [6, I, 591–592]; *гуц. трегіт* – 1) дрібне каміння; 2) кам'янисте поле; 3) кам'яниста гора [5, 54].

Більшість із поданих вище мовних засобів не відображені «Словником української мови» (далі – СУМ), однак чимало з них уміщено в «Етимологічному словнику української мови», «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (далі – СУМГ) та лексикографічній праці «Гуцульські говірки. Короткий словник» (далі – СГГ), аналіз яких уможливорює віднесення цих словесних елементів до категорії лексики діалектного вжитку. Водночас паспортизація аналізованих іменників у СУМГ й ілюстративний матеріал, який подається до них у зазначеному лексикографічному джерелі з творів В. Шухевича та Я. Головацького, а також наявність відповідних одиниць у складі СГГ переконливо свідчать про їх західноукраїнську етимологію.

Предметом посиленої уваги в доробку Михайла Грушевського виступають протиставні (співвідносні) лексичні діалектизми, тобто лексичні утворення, що мають у словникових ресурсах літературної мови семантично рівнозначні відповідники [13, 192]. У межах окресленого типу діалектної лексики вирізняємо три різновиди говіркових елементів: власне лексичні (або словникові), лексико-семантичні та лексико-словотвірні.

Найбільшою продуктивністю в аналізованих суспільно-політичних статтях відзначаються власне лексичні діалектизми, або, іншими словами, територіально обмежені лексеми, для матеріального вираження яких у літературному узусі використовуються словесні засоби, спродуковані від інших похідних основ. Відчутною перевагою з-поміж цього розряду локалізмів виділяються мовні одиниці, що належать до лексико-граматичного класу іменників. За лексико-семантичними характеристиками засвідчені у фактичному матеріалі словникові діалектизми-іменники умовно можна об'єднати в такі тематичні поля:

1) номени на означення загальних абстрактних понять: *Потім викликало велике роздражнення між священиками і громоносну статтю О. Ломницького в «Галичанині» оповідання О. Кобилянської «На полях», властиво, маленький епізод, де оповідається про галабурду, зчинену в церкві п'яною жінкою священика* [2, 154], де *галабурда* – «колотнеча, бешкет»; пор.: *галабурда*, діал. – бешкет [12, II, 18]; *Кляли його (Хмельницького – Г. К.) й народні маси українські за море сліз і крові, розливої з таким малим хісном для долі тих мас* [3, 334], де *хісен* – «користь»; пор.: *хісен*, діал., рідко – користь [12, XI, 75]; *гуц. хосен* – користь, вигода [5, 203];

2) номени на означення адміністративних та виробничих установ: *Новіший крамарський рух <...>, як також і заснування селянських і більших окружних щадниць (кас) і шпихлірів (хлібних магазинів) теж має гарячих адептів і проповідників у священиках* [2, 146], де *щадниця* – «ощадна каса»; *шпихлір* – «хлібний магазин»; пор.: *щадниця*, діал. – оощадна каса [12, XI, 571]; *шпихлір*, діал. – комора [12, XI, 523]; *гуц. шпихлір (шпихлєр, шпїхлєр)* – приміщення для зерна [5, 219];

3) номени на означення фінансово-економічних і юридично-правових понять: *Бо й ціна була кепська, та й начальству прийнялося всякі недоїмки та довги правити, вповаючи на урожай* [4, 265], де *довг* – «борг»; пор.: *довг*, діал. – 1) борг; 2) обов'язок [12, II, 330]; *При томах 1-4 брошура коротко спинюється, говорить тільки загально про те, як скоро вони вичерпувалися і як проф. Гр[ушевський] видавав другий наклад своїм коштом, маючи всякі полегші в друкарні* [4, 193], де *полегша* – «пільга»; пор.: *полекша* – пільга [14, 275]; *полегша*, діал. – полегкість [12, VII, 6];

4) стилістично конотовані номени на означення осіб за фізичними чи політичними ознаками: *І ще Галичина з сусідніми закордонними землями, хлопсько-маломіщанська, з своїми тодішніми священиками-луцаками, що не підіймалися над рівнем своєї парохії, – менше могла дивувати...* [2, 209], де *луцак* – «людина з товстими щоками»; пор.: *луцак*, *луцан* – толстолиций чоловік [11, II, 383]; *Коли темний селянин оберне свій виборчий голос в «квіт за п'ятку», він – хрунь, смішний приклад політичної темноти і неусвідомлення* [3, 283], де *хрунь* – «виборець, що продав свій голос»; пор.: *хрунь*, діал. – 1) лайл. свиня // перен. груба, підла людина; 2) заст. у Галичині – виборець, який продав свій голос [12, XI, 157]; *гуц. хрунь*, лайл. – 1) перен. підла людина; 2) запроданець [5, 204];

5) номени на означення предметів сільського господарства: *Партійна демагогія і реальна політика, в котрій починають виховуватися наші народні маси останніми часами, здобування народної душі трисом і навозом і тресування її в інтересах «нашої партії», а не добра народного, добра поколінь – не віщує добра* [3, 323], де *трис* – «висівки»; пор.: *грис*, діал. – висівки [12, II, 169]; *гуц. трис* – висівки; борошно грубого помолу (переважно для годівлі худоби) [5, 54]; *...треба мати напоготові татар,*

щоб вивезти до Криму «кілька **фір**» української людності... [4, 56], де **фіра** – «віз, підвода»; пор.: **фіра**, діал. – віз, підвода [12, X, 601]; гуц. **фіра** – підвода [5, 197];

б) номени на означення різних природних явищ: *В повній силі виступає вона на двох менших образах: київська церков св. Андрія <...> і калабанька, окружена кущами й деревами, з околиць Гадяча* [2, 224], де **калабанька** – «калюжа»; пор.: **калабаня**, діал. – ковбаня [12, IV, 74]; гуц. **калабані** – калюжа, баюра [5, 89]; *...українське життя – се одна сіра пляма серед великої сірої хляпанини, серед безлічі інших децю темніших або децю ясніших плям російської «імперії народів»* [3, 261], де **хляпанина** – «мряка, сльота»; пор.: гуц. **хляпа**, **хляпавка**, **хляпанина** – сльота, дощова погода [5, 202]; **хляпавка**, діал. – дощ, сльота [12, XI, 91].

Окремий і досить об'ємний лексико-граматичний розряд власне лексичних діалектизмів, якими оперує Михайло Грушевський, становлять репрезентанти процесуальної ознаки. Із погляду семантики дієслівні одиниці діалектного походження виступають номінативними засобами для вираження таких динамічних властивостей:

1) офіційно-ділових стосунків між суб'єктами внутрішньої й зовнішньої політики: *Українські автономісти, хоч і з наріканнями і здавленим незадоволенням, пішли, одначе, дорогою, яку їм витичило російське правительство* [2, 240], де **витичити** – «намітити; продемонструвати; вказати»; пор.: **витичувати**, діал. – намічати, прокладати пряму лінію на поверхні землі з допомогою тичок [12, I, 511]; *Москва взагалі дуже отягалася з участю в українсько-польській війні* [2, 237], де **отягатися** – «зволікати»; пор.: **отягатися**, діал. – 1) відставати, затримуватися; не поспішати; 2) зволікати, вагатися [12, V, 814];

2) політичної поведінки окремих представників чи прошарків суспільства: *Бажаючи свободи своїй вірі, проводирі і члени штунди все бокували від політичних і національних течій...* [2, 431], де **бокувати** – «сторонитися, уникати»; пор.: **бокувати**, діал. – ухилятися від кого-, чого-небудь, сторонитися, уникати когось [12, I, 213]; *...він (Хмельницький – Г. К.) не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників* [2, 236], де **позискати** – «добиватися, домагатися»; пор.: **позискати**, діал. – домагатися, добиватися чого-небудь [12, VI, 814];

3) морально-етичної поведінки (часто негативно-оцінної) носіїв певних політичних ідеологій: *Перед віденськими німцями москвофіли можуть блахманити про російську людність в Галичині...* [3, 59], де **блахманити** – «брехати, затуманювати, заморочувати»; пор.: **блахманити** – затуманювати, дурити [14, 34]; *І дійсно, орган львівських народовців замикає для неї (дискусії – Г. К.) свої шпальти, а заступає її дрібною під'їздовою війною у вступних статтях і фейлетонах, <...> стараючись загулювати опозицію ріжними грізними словами про «межусобицю»...*

[2, 263], де **загулюкати** – «залякати; примусити замовкнути»; укр. діал. **гулюкати** – голосно ганьбити [6, I, 617];

4) абстрактних процесів, що протікають поза відношенням до певних осіб: *Що ж так **наглить** театральну будову?* [2, 266], де **наглити** – «квапити»; пор.: **наглити**, діал. – квапити [12, V, 49]; *гуц. наглий* – 1) невідкладний, спішний; 2) нахабний, грубий [5, 128]; *Розпалена фантазія може, розуміється, представити що хто хоче, особливо тоді, коли вона **лучиться** зі щедрою порцією неутва і байдужості супроти фактів і логіки...* [2, 429], де **лучитися** – «поєднуватися»; пор.: **лучитися**, діал. – єднатися [12, IV, 560]; *...автор їх, якби **попрацював над собою**, не допровадив би до чого. А так може **скапаритися** без останку* [2, 205], де **скапаритися** – «пропасти»; пор.: **скапаритися**, діал. – зникнути, пропасти [12, IX, 251].

Із наведених комунікативних ситуацій видно, що переважна частка говіркових лексичних елементів, до яких удається професор Грушевський, є репрезентантами галицько-буковинського мовленнєвого середовища кінця XIX – початку XX ст., де в окреслений період виступали як нормативні й підносилися до рівня літературних слів. Загалом проілюстровані діалектизми виходять далеко за межі побутової сільської тематики, що відверто суперечить усталеним у сучасному мовознавстві твердженням про співвіднесеність діалектної лексики передусім із побутом, виробничою діяльністю й родинними стосунками [див. 13, 184]. Потрапляючи в структуру суспільно-політичних статей, такі регіоналізми зазнавали переосмислення, розширювали притаманні їм функціонально-стилістичні характеристики та використовувалися насамперед для номінації необхідних на той час абстрактних понять зі сфери громадсько-політичних, фінансово-економічних, культурно-інтелектуальних і морально-етичних взаємовідносин у суспільстві, унаслідок чого поступово відбувалася їх соціальна «перекваліфікація» чи, за термінологією В. Ярцевої, «перекодування», тобто «перетворення територіальних ознак у ознаки соціальні» [15, 13]. У подальшому цей процес, цілком очевидно, що з ідеологічних міркувань, було загальмовано, а тому відповідні словесні засоби відійшли до пасиву лексичної системи сучасної української літературної мови.

Значно меншою групою в складі співвідносної говіркової лексики представлені в публіцистичному доробку Михайла Грушевського лексико-семантичні діалектизми, під якими в лінгвістичній царині традиційно розглядають слова, що в різних діалектах тієї самої мови функціонують з однаковим фонетичним оформленням, але відмінним планом змісту. Поза контекстом зразки цього різновиду територіально обмежених елементів звичайно не пов'язуються з діалектним середовищем і не розцінюються як відхилення від літературної норми, наприклад: *Настільки зрозуміла і приступна буде сама отся великоруська форма, в яку вкладатимуть свій*

талант, дотеп, гнів, щирість чи підступ, лукавство, хитрість ріжні бесідники, що виступатимуть перед ними? [3, 233], де *бесідник* – «людина, яка виступає з доповіддю на зборах; промовець»; пор.: *бесідник* – 3) зах. той, хто виступає на зборах; промовець, оратор [12, I, 162]; *I він* (Шевченко – Г. К.), *не боячися докору і глуму, протягав руку тим давнім борцям, хоч би світ славив їх розбишаками, злодіями, «п'ятном в нашій історії»* – коли чув в них сі *змагання* до правди і добра, а відвертався від пишних гетьманських постатей, коли підозрював в них тільки плазування перед Варшавою або Москвою... [4, 326], де *змагання* – «прагнення»; пор.: *змагання* – 6) діал. прагнення, намір [12, III, 609]. Зі змісту мовленнєвих ситуацій видно, що проілюстровані лексико-семантичні діалектизми виконують передусім власне номінативну функцію й позбавлені будь-якої стилістичної виразності. Як доводить хронологія опрацьованого фактичного матеріалу, такі локалізми, попри їх нечисленну відтворюваність, виступають органічною складовою як львівського, так і київського періодів мовотворчості Михайла Грушевського. Здебільшого автор апелює до відповідних лексичних засобів у жанрі соціально-політичних статей, а це виразно вказує на те, що залучення семантичних регіоналізмів зумовлене номінативними потребами тогочасного українського суспільства. У радянську добу окреслені лінгвоодиниці витіснено за межі лексику української літературної мови, де вони перебувають і сьогодні.

Значно вищою частотністю в розглянутому політичному дискурсі відзначаються протиставні діалектизми лексико-словотвірного типу, тобто слова, що мають спільну кореневу морфему із загальноживаними літературними корелятами, однак відрізняються від них афіксальним формантом. У публікаціях академіка Грушевського репрезентанти цієї категорії територіально обмеженої лексики загалом представлені іменниковими, прикметниковими й подекуди дієслівними утвореннями, що розходяться зі співвідносними нормативними відповідниками такими словотвірними компонентами: 1) префіксальним формантом: *пожиття* – «прожиття» [4, 17]; *припадковість* – «випадковість» [2, 206]; *укінчення* – «закінчення» [2, 149]; 2) суфіксальним формантом: *бочілочка* – «бочка» [2, 244]; *прачкаря* – «пральня» [2, 359]; 3) відсутністю або наявністю зайвої афіксальної морфеми (подекуди з накладанням морфологічних змін): *жура* – «журба» [2, 241]; *заробок* – «заробіток» [2, 242]; *ілюзоричний* – «ілюзорний» [2, 113]; *питоменний* – «питомий» [2, 347]; *тамошній* – «тамтешній» [4, 267]; *духóвий* – «духовний» [4, 173]; *молодіж* – «молодь» [4, 173]; *юдити* – «під'юджувати» [2, 153]; 4) наявністю в словотвірній будові лексеми-композиції зайвої кореневої морфеми: *дивогляд* – «диво» [4, 224]; *дивоглядний* – «дивний» [2, 264].

Наведені приклади переконують у справедливості твердження С. Бевзенка, на думку якого локальні одиниці лексико-словотвірного типу

виступають свідченням того, що «діалектні лексичні системи, як і лексичні системи мови загалом, будучи незамкненими структурами, мають у своєму розпорядженні значно ширші, ніж літературна мова, можливості творення» [1, 183]. За нашими спостереженнями, більшість лексико-словотвірних діалектних засобів, зафіксованих у публіцистиці Михайла Грушевського, відображені сучасною лексикографічною практикою, що, безперечно, указує на високу продуктивність цих слів у говірковому оточенні українських мовців. Водночас авторство ілюстративних контекстів, поданих до відповідних дериватів у СУМ, указує на належність переважної кількості аналізованих діалектизмів до південно-західного наріччя. Дослідження відтворюваності цих лінгвоодиниць у хронологічному аспекті демонструє їх кількісну перевагу в статтях львівського періоду, на подальших етапах публіцистичної творчості Михайла Грушевського окреслені регіональні елементи зведено до мінімуму.

Отже, аналіз наведених мовних фактів доводить, що в публіцистичній спадщині професора Грушевського використання територіально обмежених лексем, із-поміж яких відчутну кількісну перевагу складають репрезентанти південно-західного наріччя, загалом не мало спеціального стилістичного навантаження: відповідні словесні засоби функціонували як невід'ємна й цілком закономірна складова політичних дописів ученого. Більшість із них за канонами сучасної літературної мови кваліфікуються як діалектні, проте в досліджуваний період такі одиниці належали до нормативних у західноукраїнській мовній традиції. Активно обслуговуючи сферу суспільно-політичного буття, вони піддавалися соціальній адаптації та поступово підносилися до рівня літературних, щоправда, у радянський період цей процес було загальмовано, у зв'язку з чим окреслені регіоналізми відійшли на периферію української лексичної системи. У сучасному комунікативному просторі спостерігаємо тенденцію до нейтралізації стилістичних обмежень деяких із них, однак ця проблема потребує спеціального дослідження.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський // редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 592 с.
3. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський // редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–914)». – 704 с.
4. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський // редкол.: П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – 792 с.
5. Гуцульські говірки : короткий словник / уклад. Г. Гузар та ін. ; відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.
6. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах. – Т. 1 : А–Г. – К. : Наукова думка, 1982. – 632 с. ; Т. 2 : Д–Копці. – 1985. – 572 с. ; Т. 3 : Кора–М. – 1989. – 552 с. ; Т. 4 : Н–П. – 2003. – 656 с.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Федот Трохимович Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
8. Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37–43.

9. Матвіяс І. Діалектна лексика в академічному «Словнику української мови» / Іван Матвіяс. – Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 63–69.
10. Москаленко Н. А. Функціонування лексичних діалектизмів у складі фразеологізмів української літературної мови / Н. А. Москаленко // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 59–60.
11. Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. Борис Грінченко. – К., 1907–1909 (Репринтне видання). – К. : Лексикон, 1996. – Т. I. – 1907. – 494 с.; – Т. II. – 1908. – 578 с.; – Т. III. – 1909. – 506 с.; – Т. IV. – 1909. – 563 с.
12. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с. ; 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1972. – Т. III. – 744 с. ; 1973. – Т. IV. – 840 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с. ; 1975. – Т. VI. – 832 с. ; 1976. – Т. VII. – 723 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1979. – Т. X. – 658 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.
13. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія : [підручник] / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 439 с.
14. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – початку XX ст. / Людмила Ткач. – Чернівці : Рута, 2000. – Частина 1 : Матеріали до словника. – 408 с.
15. Ярцева В. Н. Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы / В. Н. Ярцева // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / отв. ред. В. Н. Ярцева и М. М. Гухман / АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1977. – С. 12–26.

УДК 811.161.2'37

Н. С. Колесник

ФОЛЬКЛОРОНІМ *ДУНАЙ* ТА ПРОБЛЕМА ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН

Колесник Н. С. Фольклоронім *Дунай* та проблема етногенезу слов'ян.

У статті розглянуто погляди дослідників на причетність фольклорної назви *Дунай* до слов'янського етногенезу: зроблено спробу, з огляду на суперечності в їхніх поглядах, виявити ті особливості вживання фольклороніма, які можуть бути беззаперечним свідченням певних етногенетичних процесів.

Ключові слова: Дунай, фольклорний текст, фольклоронім, етногенез слов'ян.

Kolesnyk N. S. Folkloreonym the *Danube* and the problem of ethnogenesis of Slavs.

The article deals with different views of scholars on relevance of the folklore name the Danube to Slavic ethnogenesis. An attempt is made to establish the peculiarities of folkloreonym use, as their views are controversial, that might be proof of certain ethnogenetic processes.

Key words: the Danube, folklore text, folkloreonym, ethnogenesis of Slavs.

Останнім часом у вітчизняній ономастиці з'явилися праці, які розглядають систему найменування у зв'язку з елементами культури, проблемами культурних взаємовпливів і міграцій, історичними фактами, релігією, системою суспільних цінностей, ментальністю, процесами глобалізації тощо.

Загалом можемо констатувати неабиякий інтерес слов'янських ономастів до власних назв як джерела певної етнологічної інформації. До онімів усе частіше звертаються як до трансляторів різних смислів і форм культури, акцент з аналізу мовних форм змістився на аналіз смислів, на сьогодні здійснено численні спроби побудови мовнокультурної картини світу за допомогою і через посередництво власних назв. Щодо проблем етногенезу, то залучення фольклороніма *Дунай* (безпосередньо чи опосередковано) до етногенетичних студій має тривалу історію. До такого кроку багатьох науковців спонукало інтенсивне вживання цієї назви у

фольклорі слов'ян. Так, наприклад, російський дослідник Д. А. Мачинський пише, що ще «в першій половині XIX ст. збирачі російського фольклору звернули увагу на широковживану в російських піснях і билинах лексему *дунай* і, не замислюючись, пов'язали її з давньою слов'янською прабатьківщиною на Дунаї і зі східнослов'янським найменуванням цієї великої європейської ріки» [3, 110].

У 1876 році один із найавторитетніших славістів останньої третини XIX – початку XX ст., уже відомий на той час учений, доктор слов'янської філології, завідувач кафедри слов'янської філології в Берлінському університеті В. Ягич опублікував статтю «Дунав-Дунай у народній поезії слов'ян», у якій, переглянувши видання, де Дунай виступає в народній творчості південних і західних слов'ян, та опрацювавши східнослов'янські фольклорні матеріали (до речі, зауваживши, що образ Дунаю найслабше опрацьований у малоруській етнографії), спробував пояснити неймовірну уживаність назви цієї водної артерії в народній словесності. Учений стверджував, що фольклорний Дунай своїм походженням зобов'язаний Дунаю-ріці. Не говорячи безпосередньо про «дунайську прабатьківщину слов'ян» (на той час ця гіпотеза була вже не популярною), усе ж пов'язував фольклорний Дунай із повідомленням з «Повісті врем'яних літ» про те, як «сіли суть слов'яни по Дунаєві», а звідти розійшлися по землі, яке вважав записом народної легенди, та із згадками низки грецьких і латинських авторів про натиск слов'ян на дунайський кордон Східноримської імперії в часи середньовіччя [10].

Учень і молодший чеський колега В. Ягича Ї. Полівка 1914 року в статті «Ім'я Дунай в народній поезії руській» повертається до проблеми фіксації лексеми Дунай слов'янським фольклором, зокрема руським, оскільки з часу появи статті В. Ягича не тільки побільшало збірок слов'янського фольклору, але й поглибшав їх аналіз [11]. Дослідник зосереджується насамперед на східнослов'янському (руському) матеріалі, уважаючи свою працю доповненням студій В. Ягича, і бере до уваги лише ті збірки, які не були його попередником опрацьовані. В українському ж матеріалі він віддає перевагу фольклорним зібранням з підросійської України, пояснюючи це тим, що «малороси, які живуть на схилах південних та північних Карпат, могли мати відомості про велику ріку, яка протікала через усю Угорщину аж до Чорного моря» [11, 262-3]. Оскільки на самому початку Ї. Полівка визначився, що метою його праці є студіювання фольклорного матеріалу тільки за географічними та статистичними параметрами (у яких краях та в яких піснях зафіксовано лексему Дунай), а власне характеристику пісень залишив на потім, тому вислідків етнологічного, тим паче етногенетичного характеру від нього годі було чекати. Проте вчений усе ж певною мірою підсумовує свої спостереження: на його думку, у багатьох піснях назва Дунай є найменуванням не конкретної ріки, а будь-якого водного потоку; щодо її

поширення на величезних просторах аж до Білого моря пише, що сприяло цьому функціонуванню Дунаю як назви конкретного водного потоку в історичних та військових піснях різного віку та змісту [11, 323-324]. Праця І. Полівки донині не втратила наукової вартості з огляду на зібраний у ній величезний фактаж та проведені українсько-російсько-білоруські паралелі.

Починаючи з 20-х років ХХ ст., інтерес до наукових студій, що стосувалися б найменування однієї з найбільших європейських рік в етнологічному чи етногенетичному аспекті, дещо послабшав. До теми Дунаю у слов'янському фольклорі східнослов'янські філологи звернуться (не братимемо до уваги численні зауваги про Дунай в уявленнях давніх слов'ян та про лексему *дунай* у слов'янських мовах, фольклорі та народній культурі, що входять до словникових дефініцій) лише через кілька десятиліть. Найвідомішими на сьогодні є публікації росіян Д. М. Балашова, Д. А. Мачинського [1; 3], українця О. С. Стрижака [4], О. В. Юдина (кандидатську дисертацію захистив, працюючи в Одесі, а нині професор кафедри славістики та східноєвропейських досліджень Гентського університету в Бельгії) [7].

О. С. Стрижак у статті «Тихо-тихо Дунай воду несе...» (1987 р.) розглядає етимологію гідронімів Дунай, Дон, Дніпро, Дністер та говорить про Середнє Подунав'я як прабатьківщину слов'ян: «Розселяючись, слов'яни зі своєї прабатьківщини несли й назви улюблених географічних об'єктів, насамперед річок» [4, 273]. Цитує В. Ягича, а саме його міркування про особливу роль Дунаю у фольклорі українців, звертається до історичних джерел, окремих історичних фактів, пам'яток, звичаїв, текстів українського фольклору і доходить висновку, що «коріння традиції вживання народнопоетичного образу Дунаю в східних слов'ян губиться ще в домонгольському, якщо не праслов'янському часі [4, 272], у такий спосіб «благословляючи» залучення фольклорного матеріалу до етногенетичних студій.

Д. М. Балашов (публікація 1976 року «Дунай»), проектуючи результати аналізу фольклорного матеріалу (а саме билини про богатиря Дуная та богатирку Настасію) на слов'янську історію, повертається до теорії «дунайської прабатьківщини». Образ билинного богатиря Дуная він пов'язує з ім'ям священної слов'янської ріки. Дунай, на його думку, як божество головної ріки слов'ян, до певної міри, у якомусь додатковому смислового навантаженні, – міфологічний предок свого народу [1, 103-105]. Дослідник убачає в назві ріки, що повторюється у приспівках пісень нарівні з *дід-ладо* і, певно, із тим же значенням, заклинання предка-покровителя [1, 97]. І навіть більше, розкриваючи суть конфлікту між Дунаєм-богатирем і Настасією-королівною, Д. М. Балашов уважає: він і вона – це слов'яни і степ, суперечка між ними – це суперечка слов'ян із сарматською військовою організацією, питання: хто – кого? Питання народження та утвердження етносу і питання, яким буде цей етнос, чие

національне начало переможе й утвердиться в боротьбі. Окрім того, Дунай, який добуває для київського князя Володимира наречену, вважає науковець, знаменує передачу традицій давнього слов'янського придунайського центру новому центру – київському. Так поетично, на його думку, було виражено спадковість етнічних традицій, і Дунай, що здійснює подвиг утвердження слов'янського начала в боротьбі із сарматським та зберігає у своєму імені пам'ять про прабатьківщину, стає саме тим героєм, який влаштовує шлюб київського князя, тобто утвердження нової слов'янської державності [1, 105-107]. За часом постання дослідник відносить билину до найдавніших пластів билинного епосу – до докиївської героїчної епохи.

Д. А. Мачинський в одній із найгрунтовніших на сьогодні розвідок («Дунай» російського фольклору на тлі східнослов'янської історії та міфології) (1981 р.) робить спробу поєднати відомі на той час результати археологічних, історичних, мовознавчих та етнологічних досліджень про давнє розселення слов'ян. Зібрані ним матеріали про вживання лексеми *дунай* у східнослов'янському фольклорі розглянуто на тлі сучасних йому даних з історії, лінгвістики та етнології. Дослідник відстоює думку про дунайський регіон як одне з найдавніших історичних місць перебування слов'ян, що збереглося в їхній етнічній пам'яті, але не як прабатьківщину слов'янства [3, 111]. В одному з перших розділів праці вчений зіставляє певні історичні, географічні ситуації, уявлення, реалії з семантичним полем лексеми *дунай* у східнослов'янському фольклорі, а також народних говорах і топонімії. У наступних двох розділах узагальнює наявну інформацію про походження лексеми «дунай» за лінгвістичними й історичними даними та описує язичницьке обрядово-міфологічне тло засвоєння і поширення лексеми. Уключення образу ріки Дунай у міфологію та обрядове життя слов'ян відносить до VI – X ст., коли слов'яни вперше досягли берегів Дунаю, а потім вирушили через нього на південь [3, 133]. У IV розділі своєї праці Д. А. Мачинський розглядає якомога повніше (хоча й наголошує на певному жанровому та сюжетному обмеженні залученого матеріалу) пісенні й епічні сюжети та мотиви, у яких тема «Дунаю» доволі стійка. У V розділі дослідник описує низку важливих співвідношень усередині «дунайського фольклору», що дозволяє йому підсумувати: «...ядро східнослов'янських уявлень про «Дунай», які відобразилися у фольклорі, гідронімії і народних говірках, склалося внаслідок знайомства найбільш активних груп слов'янства з великою рікою в V – VII ст. та наступного розселення частини з них по східноєвропейській рівнині, а також у зв'язку із подіями, що поєднали Русь із Подунав'ям у IX – XII ст. [3, 166].

Проведені автором аналізованої публікації дослідження дозволили дійти висновку, що шар «дунайської» фольклорно-обрядової лексики вкорінився у «всенародну» життєвідтворювальну сімейно-календарну

обрядовість слов'ян, яка вже сформувалася в стійку систему ще до їх масового виходу на Дунай, і що цей шар у слов'янській обрядовості та фольклорі належить до дунайського періоду слов'янської історії [3, 167-168]. Попри те, на думку Д. А. Мачинського, що «певні уявлення про велику ріку могли існувати у праслов'ян ще до виходу на її береги, лише з V-VI ст., коли Дунай став південною межею слов'янської землі і лінією «тяжіння» для усього слов'янства, образ його починає збирати навколо себе всі уявлення слов'ян, пов'язані з культом води, що збагачувалися новими елементами та асоціаціями [3, 170].

Стаття О. В. Юдина «Йордан і Дунай у східнослов'янському магичному фольклорі (2004 р.) містить скурпульозний аналіз сюжетів та мотивів східнослов'янської календарно-обрядової поезії, заклинань, пов'язаних з Дунаєм. Незважаючи на те, що праця не містить етнологічного аналізу, вона для нас у пропонованому контексті має неабияке значення. Річ у тім, що згадуваний дослідник відроджує традицію, закладену ще працями перших славістів В. Ягича та Ї. Полівки, – розглядати кожен із національних матеріалів окремо. Аналіз, проведений О. В. Юдиним, засвідчив, що використання «дунаю» кожним із східнослов'янських фольклорів доволі специфічне і має чимало особливостей, які, вважаємо, мають пряме відношення до етнологічних та етногенетичних студій. Так, узявши до уваги кількісні параметри, дослідник зауважив, що в російських колядках згадки про *Дунай* нечисленні, у білоруських текстах ним зафіксовано близько 10 сюжетів і мотивів, натомість в українських колядках і близьких до них піснях з ним пов'язано неймовірну кількість сюжетів і мотивів [7, 68], лише їх перелік обіймає більше трьох сторінок тексту статті.

У зв'язку з розвідкою О. В. Юдина не можемо не згадати статтю польських дослідників Є. Бартмінського та У. Маєр-Барановської «Дунай у польському фольклорі» (1996 р.), які встановили, що більшість жанрів польського фольклору – від приказок і прислів'їв до колисанок – теж фіксує фольклорнім Дунай, і виявили близько 50 сюжетів та мотивів, пов'язаних з ним. У вступних заувагах до зібраного матеріалу подано інформацію про функціонування в польській традиції аналізованої лексеми як апелятива й оніма. Щодо народної творчості, то, на їх думку, «мовний образ Дунаю є квінтесенцією стереотипів води і ріки, що усталилися в польському фольклорі» [8, 167]. Ще раз наголосимо: праця містить зібраний і систематизований за жанровим принципом багатий національний матеріал [8, 171-181].

У другій половині ХХ ст. у дослідженнях, присвячених проблемам слов'янського етногенезу, залучення ономастичного матеріалу практикується доволі часто. Так, обґрунтовуючи гіпотезу «дунайської» прабатьківщини слов'ян, О. М. Трубачов неодноразово звертається до образу фольклорного Дунаю: „Як інакше, як не пам'яттю про минуле

життя на Дунаї відлунюють, наприклад, старі пісні про Дунай східних слов'ян – народів, зауважимо, які за писемної історії ніколи на Дунаї... не жили і в ранньосередньовічні балканські походи не ходили..." [5, 13]. І далі таке: „Ми, звичайно, не знаємо готсько-гепідських пісень про Дунай, вони до нас просто не дійшли, але ступінь інтимності образів і мотивів Дунаю, характерний для руських народних пісень, хтозна чи можна порівняти з чим-небудь подібним і хтозна чи можна пояснити чужим запозиченням... лише Дунай по-справжньому удостоєний етнічної пам'яті у слов'ян, особливо в руських слов'ян" [5, 374].

Існує певна традиція залучення фольклорного образу Дунаю до етногенетичних студій у польській лінгвістиці. У працях Я. Розвадовського, К. Мошинського, З. Голомба найменування Дунай, відоме усній поезії всіх слов'ян, щоправда, використане на підтвердження іншої гіпотези: «...гідронім Дніпро молодший і заступив первісну слов'янську назву Дунай як назву тієї великої східноєвропейської ріки, що так тісно пов'язана з походженням слов'ян» [9, 215].

Як бачимо, один і той же фактичний матеріал різні вчені вживають на підтвердження доволі різних гіпотез слов'янської прабатьківщини та стосунків слов'ян із середньодунайським регіоном.

Факт наявності Дунаю в усній народній творчості всіх слов'ян, звичайно, доволі промовистий. Важливо насамперед те, що власна назва Дунай належить до архаїчних пластів слов'янської лексики і, очевидно, була включена не лише в комунікацію, але й в інші сфери життя давнього суспільства – магічну, соціальну тощо. З цим найменуванням у народній культурі давніх слов'ян пов'язано багато ритуалів, повір'їв, забобонів (фольклорні тексти – яскраве тому свідчення). Лексема Дунай у фольклорних текстах вербалізує ціле гроно традиційних для слов'ян фольклорних смислів, що постають елементами семантики традиції, конкретизує традиційне значення, а отже, є питомою. Незважаючи на те, що словник етносу чи споріднених етносів може зберігати також і чужий, «почутий» досвід, гадаємо, існують вагомні підстави вважати фольклорний Дунай своєрідним слов'янським маркером. Але сам факт органічності фольклорніма Дунай для слов'янської народної творчості до етногенетичних студій може бути залучений доволі обмежено, оскільки його можна трактувати і як один з аргументів «дунайської» прабатьківщини, і як свідчення перебування (і тільки) слов'ян у дунайському регіоні в прадавні часи, і, на думку деяких учених, як факт на користь другої слов'янської правітчизни, пов'язаної із пшеворською культурою, яка є культурою лише частини слов'ян, а саме: її південної групи на противагу північній «поморській» [6, 34].

Аналіз фольклорних сюжетів та мотивів, пов'язаних із Дунаєм, з огляду на відсутність масштабних досліджень «дунайського» фольклору, виконаних на всеслов'янському (з виокремленням національних

особливостей) матеріалі, теж не можемо визнати надійним джерелом вивчення етногенезу слов'ян. Однією із загальновідомих рис усної народної творчості є мандрівні сюжети. Щоб з упевненістю сказати, який із «дунайських мотивів» питомий і для якого саме фольклорного матеріалу, а в якому випадку він – тільки запозичення, потрібні серйозні порівняльні студії (згадаймо фольклористичні праці О. Потебні). Окрім того, що «слов'янська правітчизна, як і пізніші слов'янські етнічні зони, за влучним висловлюванням О. В. Царука, – не була чимось статичним, застиглим, а нагадувала швидше живу клітину, яка постійно рухається, химерно змінюючи свої контури» [6, 33], протягом століть не раз відбувалося природне, або штучне змішування слов'янських гілок. Росія, наприклад, «розцяцькована» різними за часом постання українськими анклавами. Отож, чи можна беззастережно весь «дунайський цикл», засвідчений на її території, уважати власне російським? Будучи цілковито переконаним і переконуючи інших, що самостійність і самобутність будь-якої мови має бути доведена не політичними гаслами, а ґрунтовними науковими дослідженнями, В. Ягич, і дотримувався своїх проросійських поглядів, підкреслював: «У великоросійських піснях Дунай ... не без імовірності можна було б вважати відгомонам українських народних пісень» [10, 324-325].

Ще одна трудність, з якою неодмінно зіткнеться дослідник етногенезу на матеріалі фольклору полягає в тому, що серед текстів, у яких побутує аналізована одиниця, „Дунай” буде чимало різночасових. Відомо, що «варіювання – це не тільки природний спосіб існування фольклорного тексту..., але й спосіб існування самої традиції, якій притаманний рухливий характер і яка водночас наділена акумулятивністю – здатністю накопичувати й гармонійно урівноважувати елементи різних часових зрізів [2, 3], тому в одному тексті можуть трапитися форми, що належать до різних часових шарів.

Незважаючи на сказане вище, вважаємо однозначним той факт, що фольклоронім Дунай можна залучати до етногенетичних студій. Безперечним є те, що Дунай – слово не тільки величезної мовної, але й соціокультурної ваги. За цим словом стоїть давній фрагмент глибоко архаїчної культури, попри насправді величезну часову дистанцію між ймовірною датою відповідних етногенетичних процесів та їх фіксацією в етнічній пам'яті (зокрема у фольклорі) слов'ян.

Сучасні фольклористи виділяють поняття «традиційності» як базове для народної творчості. До традиційних елементів лексичного рівня фольклорних текстів вони відносять насамперед символічні образи і ключові фольклорні слова, які, на їхню думку, художньо сконцентрували в собі традиційний соціокультурний досвід і виступають у тексті як самостійний мікротекст, що бере свій початок в макротексті традиції загалом. Отже, саме ці символи і ключові слова, які є важливим

механізмом пам'яті культури, єдність їх набору і тривалість культурного життя значною мірою визначають національні й ареальні межі культур [2, 5]. Свого часу відомий дослідник слов'янського етногенезу О. М. Трубачов застерігав від помилки «недооцінювати глибину пам'яті мови й народної традиції» [5, 104].

Зважаючи на обмеженість доступного нам слов'янського «дунайського» фольклорного матеріалу, відсутність загальнослов'янського словника фольклорних назв, не кажучи вже про щось подібне на індоєвропейському матеріалі, ми не можемо робити якихось остаточних висновків, проте деякими міркуваннями все-таки хотіли б поділитися. Хоч Дунай є ключовим словом слов'янського фольклору загалом, проте його використання у межах кожної національної традиції має свою специфіку. По-перше, це різний ступінь інтенсивності використання лексеми (у цьому плані український матеріал поза конкуренцією, до речі, ще В. Ягич зауважив: «Дуже помітним є те, що в українців ця річка, дуже симпатична всім слов'янам, відіграє таку видатну роль, що перед нею всі інші ріки України ... як Дніпро, і Дністер, Дін і Десна, цілком відступають на задній план...» [10, 324-325]). За нашими підрахунками, інтенсивність уживання фольклороніма „Дунай” у пісенному фольклорі українців перевищує б використань на 100 текстів (в обрядових піснях, що належать до найдавніших жанрів, ця цифра більша, ніж удвічі і дорівнює 15 уживанням на 100 текстів). Жоден з інших пісенних фольклорів нічого подібного не має (ми опрацювали авторитетні видання народних пісень білорусів, росіян, поляків, чехів, словаків, болгар, сербів, хорватів, македонців, словен). По-друге, кожен з національних матеріалів відрізняється за багатством та різноманітністю реалізації архетипного образу Дунаю, мовних засобів його вираження. Наприклад, в українському фольклорі спостерігаємо виразне домінування «тихого», значно меншою мірою «глибокого Дунаю» (мимоволі згадується «на ясні зорі, тихі води»), для польського і чеського матеріалу характерним є образ «глибокого і бистрого Дунаю», для болгарського – «білого Дунаю», для хорватського – «Дунаю-води». Щодо наведених відмінностей «архетипного образу» Дунаю, то вони могли сформуватися не тільки і, можливо, передовсім, не в пізнішу епоху самостійного існування слов'янських етносів, а ще в прадавні часи. О. М. Трубачов, наприклад, говорячи про етногенез слов'ян, дотримувався «концепції складної єдності, що не ухиляється від визнання давності діалектних відмінностей» [5, 144]. О. В. Царук теж наголошував на відмінностях у стосунках із середньодунайським регіоном південної і північної групи слов'ян [6, 34]. Можливо, саме дослідження фольклороніма Дунай могло б спростувати або підтвердити цю тезу.

Література

1. Балашов Д. М. «Дунай» / Д. М. Балашов // Русский фольклор. XVI. Историческая жизнь народной поэзии. – М.: Наука, 1976. – С. 95-114.

2. Венгринович М. А. Традиционность как базовая стилевая черта фольклорного текста / М. А. Венгринович // Стереотипность и творчество в тексте: [межвузовский сб. науч. трудов]. – Пермь: Перм. ун-т, 2004. – Вып. 7. – С. 5-16.
3. Мачинский Д. А. »Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии / Д. А. Мачинский // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Л., 1981. – С. 110-171.
4. Стрижак О. «Тихо-тихо Дунай воду несе...» / Олексій Стрижак // Наука і культура: Україна / Відп. ред. О. Сергієнко. – К.: АН УРСР: Знання, 1987. – Вип. 21. – С. 271-275.
5. Трубочев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования: [науч. издание] / О. Н. Трубочев. – М.: Наука, 2003. – 495 с.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [монографія] / О. В. Царук. – Дніпропетровськ, 1998. – 324 с.
7. Юдин А. Иордан и Дунай в восточнославянском магическом фольклоре / А. Юдин // Вопросы ономастики. – 2004. – №1. – С. 55-74.
8. Bartmicki J., Majer-Baranowska U. Dunaj w polskim folklorze / Jerzy Bartmicki, Urszula Majer-Baranowska // Etnolingwistyka 8: Problemy jzyka i kultury. – Lublin, 1996. – S. 167-184.
9. Goi№b Z. O pochodzeniu Siowian w њwietle faktów jzykowych / Zbigniew Goi№b. – Kraków: Universitas, 2004. – 405 s.
10. Jagii V. Dunav - Dunaj in der slavischen Volkspoesie / V. Jagii // Archiv fыr slavische Philologie. 1876. Bd 1. H. 2. S. 289-333.
11. Polnvka J. Jmйno Dunaj v њbrodnn poesii ruskiej. Zvlблтнn otisk «Sborniku filolodickйho» гоипнк IV. (1913) / Napsal Jiшn Polnvka. – V Praze, 1914. – S. 262-324.

УДК 811. 161.2'373.7:35

І. О. Литовченко

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ПОПОВНЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Військова справа як одне з джерел поповнення фразеологічної системи української мови.

У статті розглядаються фразеологізми військової справи, які є джерелом поповнення фразеологічної системи української мови; аналізуються їхні структурні та семантичні особливості; осмислюються парадигматичні відношення.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, військовий фразеологізм, семантика, парадигматичні відношення.

Litovchenko I. O. The military science as one of the sources of phraseological system augmentation of the Ukrainian language.

The article deals with the military phraselogical units as a source of supplement of the phraselogical system in the Ukrainian language. Structural, semantic peculiarities of the military phraselogical units and their paradigmatic relations are analyzed.

Key words: phraselogical unit, military phraselogical unit, semantic meaning, paradigmatic relations.

Повному і всебічному вивченню мови сприяє дослідження всіх її складових частин, а також їхніх взаємозв'язків. Саме тому важливим і перспективним є комплексний аналіз певних підсистем фразеологічних одиниць, об'єднаних на основі наявності в них компонентів, що належать до однієї лексико-семантичної групи. Незважаючи на ґрунтовне вивчення стійких зворотів мови та активне опрацювання проблем, пов'язаних із цими одиницями, в українському та східнослов'янському мовознавстві, окремі групи фразеологізмів ще лишаються поза увагою дослідників, зокрема фразеологізми військової справи.

Військова лексика неодноразово була предметом лінгвістичного аналізу в українській мові: Г. Халимоненко (тюркська військова лексика в

мовленні українського козацтва), Т. Михайленко (інтра- та екстралінгвальні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах), Л. Мурашко (українська військова лексика в її історичному розвитку на матеріалі військових звань та посад), Я. Яремко (формування української військової термінології), Я. Рибалка (структура тематичної групи “військова лексика козацтва” в українській мові XVI – XVII ст.). Це питання привертало увагу багатьох російських та білоруських мовознавців (Ф. Філін, О. Порохова, С. Ледеяєва, Д. Банзаров, Л. Кутіна, Д. Гарибян, А. Абдульманова, О. Кожин, Ф. Сороколетов, А. Львов, О. Булика, Н. Пометько та ін.).

З розвитком фразеологічної науки стає зрозуміло, що фразеологічна підсистема української мови набуває самостійного лінгвістичного статусу і виокремлюється з лексичної системи сучасної української мови. У зв'язку з цим питання ролі військових фразеологізмів, як і фразеологізмів будь-якої іншої тематичної групи, у фразеологічній системі української мови набуває актуальності. Тому мета нашого дослідження полягає в систематизації військових фразеологізмів, які є одним із джерел поповнення фразеологічної системи української мови.

Надалі у статті послуговуватимемося терміном “військовий фразеологізм”. Під цим терміном розуміємо нарізнооформлене, семантично нерозкладне сполучення слів, пов'язане з військовою справою, яке характеризується метафоричністю та слабкою формальною варіативністю.

Класифікація фразеологічних одиниць, як відомо, є важливою проблемою фразеології. Виробленню наукових основ класифікації фразеологічних одиниць присвятили свої роботи Л. Булаховський, Л. Ларін, Г. Удовиченко та ін. Залежно від того, за яким принципом їх групують, розрізняють семантичний (М. Шанський), функціональний (С. Гаврін), генетичний (Л. Булаховський, В. Гаврись), стилістичний (М. Шанський), структурно-граматичний (Л. Скрипник, Ю. Прадід), структурно-семантичний (О. Кунін, О. Райхштейн), семантико-граматичний (В. Архангельський) і структурно-функціональний (Ж. Колоїз) типи класифікацій фразеологізмів.

У своєму дослідженні ми систематизували військові фразеологізми відповідно до структурно-граматичної класифікації. Військові фразеологізми поділяємо на дві групи: 1) структурно співвідносні зі словосполученням (*у першій фаланзі*); 2) структурно співвідносні з реченням (*Добрий козак баче, де отаман скаче*); 3) структурно співвідносні з предикативним словосполученням (*мечі схрестилися*).

Фразеологічні одиниці військової справи на рівні словосполучення зазвичай диференціюють як сурядні та підрядні утворення. Яскравою ілюстрацією військових фразеологізмів, організованих за зразком сурядних словосполучень, є, скажімо, усталена конструкція *вогнем і мечем*, у якій

компоненти репрезентують семантично й синтаксично неподільне поєднання іменників, однотипних за граматичними ознаками. У традиційному витлумаченні вона має значення “з великою жорстокістю, нещадно” [4, 140]. Фразеологічна одиниця виникла на основі омонімічного вільного синтаксичного словосполучення, що пов’язується з ім’ям старогрецького лікаря Гіппократа: “Чого не лікують ліки, тевилікує залізо, чого не лікує залізо, тевилікує вогонь” [5, 49]. Пізніше римські поети (I ст. до н. е.) послуговуються ним зі значенням “знищувати ворога зброєю і пожежами, вогнем і мечем”.

До фразеологічних одиниць, що мають структуру підрядних словосполучень, зараховуємо семантично неподільні стійкі звороти, у яких формально виокремлюється граматично незалежне, стрижневе слово і залежні від нього компоненти. Найбільш численними й різноманітними за структурою є ті фразеологічні одиниці, у яких стрижневе слово – іменник або дієслово, хоч може бути виражене і будь-якою іншою повнозначною частиною мови. У ролі залежного компонента при стрижневому іменнику переважно виступають прикметники й іменники. Наприклад, *гарматне м’ясо* вживається зі значенням “ті, кого посилають на несправедливу, загарбницьку війну”, зазнавши переосмислення, вислів характеризує цинічне ставлення до вартості людського життя взагалі. До цієї ж групи відносимо: *єдиним фронтом* – “дружно, разом, згуртовано”; *широким фронтом* – “1) у великій кількості; 2) у багатьох місцях повсюди; у значних масштабах”; *смертельним боєм* – “дуже, жорстоко нищівно”. Формально залежний компонент узгоджується з іменником у роді, числі та відмінку.

Крім того, подібні військові фразеологізми можуть передбачати лише іменниково-іменникові утворення: *честь мундира* – “гідність особи як представника певної організації”, зрідка засвідчені конструкції ускладненого типу *на відстані гарматного пострілу* – “досить далеко”.

Словосполучення, що вживалися колись лише на означення певних тактичних дій та стратегічних прийомів ведення бою, є одним з основних джерел поповнення фразеологічної системи української мови, оскільки набули фразеологічного значення. Так, скажімо, *брати з бою* – “здобувати, долати що-небудь, переборювати великі труднощі”, *далекий приціл* – “дії, плани, розраховані на досягнення перспективної мети”, *складати зброю* – “відмовитися від будь-яких дій, припиняти боротьбу, визнаючи себе переможеним, або відступати перед труднощами”.

Чи не найбільшу групу досліджених військових фразеологізмів репрезентують дієслівні фразеологічні одиниці. Ці фразеологічні утворення становлять моделі підрядних словосполучень і відзначаються морфолого-синтаксичною різноманітністю. Граматичним центром таких фразеологічних зворотів є дієслово. Залежними словами в дієслівних

фразеологічних зворотах виступають переважно іменники, прийменниково-іменникові конструкції (*схрестити мечі; тримати під вогнем; пахне порохом*). При стрижневому дієслові здебільшого наявне одне залежне слово (*побрязкувати зброєю; здавати позиції*), рідше ціле підрядне словосполучення (*тримати порох сухим; брати зброю у руки*).

Дієслова у складі фразеологічних одиниць мають форми обох видів (*піднімати, підняти на щит; розтирати, розтерти на порох; перековувати, перекувати мечі на орала*), рідше використовуються у формі одного виду: недоконаного (*хапатися за меч; іти війною*) чи доконаного (*підставити голову під кулі; пустити собі кулю в лоб*).

Для військових дієслівних фразеологізмів характерна як стверджувальна, так і заперечна модальність (*складати зброю – не складати зброю; виграти бій – не виграти бій; нюхати пороху – не нюхати пороху*).

Заслуговує на увагу й те, що з-поміж військових фразеологізмів вирізняються іменникові конструкції з неповнозначним компонентом. Наприклад: *під обстрілом, під кулі, на порох*. Деякі з них функціонують у спрощеному вигляді. Наприклад, вислів *до зброї* вживається як заклик до початку військових дій або до боротьби, хоч мається на увазі “шикуйсь до зброї”.

Основною їхньою диференційною ознакою є те, що в одній групі повнозначний компонент поєднується з прийменником: *під аршин, з боєм*, в іншій – із сполучником (часткою): *мов на ножах, ніби з гармати*.

Частина таких утворень постала внаслідок деформації порівняльних зворотів, наприклад, *як ніж у серце; як порох в оці*.

Слід зауважити, що більшість військових фразеологізмів, як і фразеологізмів узагалі, вирізняється варіативністю, тобто зовнішня оболонка тієї чи тієї фразеологічної одиниці зазнала певних модифікацій, але загальна семантика залишилася незмінною. Лексичні варіанти виникають здебільшого на ґрунті синонімічних заміни компонентів: *мечі (списи) схрестилися; тримати на мушці (на прицілі); взяти зброю (меч) у руки; хапатися за меч (за шаблю)*. Щоправда, заслуговують на увагу й граматичні варіанти. Їхній склад передбачає компоненти, що різняться словотвірними елементами та постають як прийменникові, безприйменникові чи різноприйменникові конструкції: *йти (іти) на (під) кулі; брати, взяти боєм (з бою)*.

Військові фразеологізми не є набором ізольованих одиниць, адже їм як одиницям фразеологічного рівня властиві певні закономірності як у плані форми, так і у плані змісту. Військові фразеологізми здатні вступати в парадигматичні відношення, перш за все полісемічні, омонімічні, синонімічні та антонімічні.

Практика опрацювання фразеологізмів військової справи надає яскраві приклади еволюції семантики фразеологічних одиниць. Цей процес

можна проілюструвати фразеологізмом *тримати під вогнем*, що постав унаслідок метафоризації та фразеологізації вільного синтаксичного словосполучення зі значенням “весь час обстрілювати з вогнепальної зброї кого-, що-небудь”. Фразеологізувавшись, утворення набуло усталеності, почало відтворюватися в готовому вигляді зі значенням “постійно критикувати кого-, що-небудь”. Аналогічний процес спостерігаємо й на прикладі синонімічного звороту *тримати на мушці*: 1) цілитись у кого-небудь з вогнепальної зброї; 2) постійно мати на увазі, тримати кого-, що-небудь у полі зору, стежити за кимось, чимось.

Для військових фразеологізмів характерне явище омонімії, що пов'язується передусім із розпадом тотожності полісемічної одиниці. Наприклад: *зелена вулиця*: 1) покарання солдатів шпіцрутенами в дореволюційній Росії; 2) шлях без затримок. Друге значення виникло незалежно від першого, а скоріше набуло окремого значення на основі асоціації з зеленим сигналом світлофора, який позначає вільний рух.

З-поміж військових фразеологізмів виокремлюються і ті, які досить активно вступають у синонімічні відношення: *схрестити мечі – піднімати зброю – йти боєм – йти війною; брати під обстріл – брати на мушку – гострити меч – хапатися за шаблю*. Розвиток синонімічних рядів фразеологічних одиниць насамперед пов'язаний з оновленням образної основи фразеологізмів, об'єднаних однією темою, вираженням більш яскравого образу при збереженні логічної єдності поняття.

Мінімальні військові фразеологізми вступають в антонімічні відношення з фразеологічними одиницями інших тематичних груп, утворюючи різноструктурні пари: *на ножах – на короткій нозі*. Крім того, виділяють й одноструктурні пари антонімів (*з щитом – на щиті*), які входять до складу крилатого вислову *з щитом чи на щиті* “перемогти або загинути”. Цей вислів має глибоке античне коріння, пов'язується з давнім спартанським звичаєм виносити загиблого воїна на його щиті.

До розряду військових фразеологічних одиниць, організованих за структурою речень, належать насамперед прислів'я, приказки, примовки і т. ін., у яких засвідчене життя українського народу і які репрезентують його ментальність.

Одним із найбільших і найоригінальніших джерел військової фразеології є часи козацтва. Фразеологічні одиниці, пов'язані з козаччиною, набули переносно-узагальненого значення й сьогодні використовуються в ситуаціях, які жодного стосунку до військової справи не мають. Наприклад, прислів'я *До булави треба голови* означає, що людина має нести відповідальність за свої дії та вчинки. Вислів *Козацькому роду нема переводу* прославляє мужність, мудрість та силу українського народу, наголошуючи, що майбутнє нації залежить від злагоди в суспільстві.

Такі фразеологізми диференціюються своєю модальністю: стверджувальною (*Без ради військо гине*), заперечувальною (*Не все то козак, що стис має*). Вони можуть використовуватися у формі поради, настанови рекомендації, підказаних життєвим досвідом (*Терпи, козак, отаманом будеш*).

На фоні усталених утворень, що мають характер яскраво виражених суджень речень повчального змісту, вирізняються словесні комплекси без таких відчутних ознак (*Козак козаком; Козак хоч куди*). Помітно, що ці приклади є немовби частинами речення, які виконують функцію, що характеризує поняття.

Військові фразеологізми, організовані як речення, мають величезне пізнавальне значення, зберігають свій зв'язок з авторським чи історичним першоджерелом. Наприклад: *Хто меч підніме (підійме), від меча загине*. Цей крилатий вислів євангельського походження вживається як пересторога проти війни та насильства. “Поверни меч твій на його місце; бо всі хто взяв меч, від меча загинуть”, тоді сказав йому Ісус [Матвія 26: 52].

Узагальненого змісту набули й відомі слова М. Гоголя (*Є ще порох у порохівницях*) з повісті “Тарас Бульба”, які використовуються в ситуації “не зломлена труднощами здатність до боротьби”. У контексті “Есть ещё, батько, порох в пороховницах. Не ослабла ещё казацкая сила; ещё не гнутся казаки!” [5, 91], окрім прямого значення, реалізується й переносне “невитрачені сили для боротьби”.

Отже, на процес розширення фразеологічної системи української мови активно впливають фразеологізми військової справи. Свого часу вони активно оновили фразеологічний склад української мови. Військові фразеологізми вирізняються своїми структурними та семантичними особливостями, пройшли складний шлях свого становлення (від вільних синтаксичних словосполучень чи речень до усталених конструкцій, що репрезентують переосмислену семантику та відтворюються в готовому вигляді).

Література

1. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
2. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Высш. школа, 1963. – 158 с.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1972. – 279 с.
4. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. / [В. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.
5. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К.: Вища школа, 1975. – 335 с.

РОЗВИТОК ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мамчич І. П. Розвиток лексичного значення слів у сучасній українській мові.

У статті розглядаються причини, шляхи і наслідки змін лексичного значення слів у сучасній українській мові.

Ключові слова: лексика, лексичне значення, зміни лексичного значення, розширення лексичного значення.

Mamych I. P. The development of words' lexical meaning in the modern Ukrainian language.

Some reasons ways and results of changes of lexical meaning of words in modern Ukrainian are considered in the article.

Key words: vocabulary, lexical meaning, changes of lexical meaning, extension of lexical meaning.

Загальновідомо, що лексичний рівень будь-якої мови – найдинамічніший. Зміни в лексиці свідчать про розвиток суспільства, оскільки лексика найшвидше відображає зміни в позначувальній дійсності, репрезентує нові явища суспільного життя, розвиток науки, техніки, культури тощо. Так, словник “Нові слова та значення” (2009) містить лексеми на позначення нових реалій нашого життя, відсутні в останньому виданні “Великого тлумачного словника сучасної української мови” (2007): *баєр, бахили, бігмак, бієпіляція, блогосфера, економклас, екотуризм, елітклас, контактер, лігвоцид, нік, пін-код, реанімобіль, рингтон, роумінг, флаєр, чизбургер* тощо.

З виникненням нового слова виникає і нове лексичне значення. Предметом нашого дослідження є лексичні значення слів сучасної української мови. Про зміни значень, зокрема лексичних, йшлося в дослідженнях К. Аллендорфа (“Значение и изменение значений слов”), Г. Пауля (“Принципы истории языка”), Л. Булаховського (“Нариси з загального мовознавства”), О. Тараненка (“Зміни значення”). Метою нашої статті є з'ясування тенденцій розвитку лексичних значень слів, які ввійшли до складу української мови протягом останніх десяти років. Поставлена мета зумовила як завдання дослідження причин і типів змін лексичних значень слів.

Найголовнішою причиною змін лексичного значення слова є поява нових об'єктів позначення, напр. *андеграунд*, мист. 1. Художній напрям у сучасному мистецтві, культурі, пов'язаний із пошуками нових зображувальних засобів з відмовою від загальноприйнятих цінностей, норм, художніх традицій. 2. Твори представників такого напрямку [2, 20]; *біт-кафе*, ком. Кав'ярні, які, крім прямого призначення, можна використовувати як зал засідань чи зал камерної музики [2, 37]; *геймер*. 1. Людина, яка захоплюється комп'ютерними іграми паралельно з іншими людськими розвагами, не нехтуючи своїми соціальними функціями. 2. Людина, яка відчуває нездоровий, патологічний потяг до комп'ютерних ігор, що спричинив певне зміщення, сприйняття реальності, але не

перейшов до розряду психічної ненормальності [2, 52]; *нафто-сміттєзбірник*. Спеціальне судно для очищення поверхні води від сміття і нафтопродуктів [2, 162]; *реалітішоу*, мист. Розважальне шоу, учасники якого перебувають в умовах, максимально наближених до реальності [2, 209].

Переходами слова між різними прошарками мовців можна пояснити появу нового лексичного значення в словах *архітектура* (пор. інф. 1. Концепція, склад і загальна система взаємозв'язків елементів певної структури на логічному, фізичному та програмному рівнях. 2. Комплекс стратегічних рішень із розроблення продукту або серії продуктів, який дає змогу всім частинам розроблення взаємодіяти та розвиватися в часі [2, 24] та *архітектура*. Мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво [1, 42]), *гастролер* (пор. Той, хто здійснює свої злочинні дії (пограбування, шахрайство) не за місцем проживання, а їдучи до іншого регіону країни [2, 51] та *гастролер*. Артист, що перебуває на гастролях [1, 225]), *завантажувати* (пор. інф. Пересилати дані до основної пам'яті комп'ютера з метою безпосереднього використання [2, 83] та *завантажувати*. 1. Наповнювати що-небудь вантажем. 2. Забезпечувати роботою в належному обсязі [1, 378]), *коридор* (пор. ек. Штучні обмеження в чомусь; верхня і нижня межа [2, 122] та *коридор*. Вузький (переважно довгий) прохід у середині будинку [1, 574]), *мобільний* (пор. у знач. ім. Вид швидкого бездротового телефонного зв'язку [2, 153] та *мобільний*. Здатний до швидкого пересування; рухливий [1, 682]), *модератор* (пор. ек. Фахівець, який займається формуванням іміджу нового продукту: проводить опитування, анкетування, вивчає ринкову кон'юнктуру [2, 155] та *модератор*. Пристрій у музичних клавішних інструментах для регулювання сили звуку [1, с. 683]), *подіум* (пор. мист. Сцена, спеціальне підвищене місце, на якому проводять покази моди [2, 190] та *подіум*. 1. Підвищення навколо арени античного цирку з місцями для почесних гостей (імператора, сенаторів і т. ін.). 2. У скульпторів, художників – підвищене місце для натурщика, натурщиці [2, 1009]), *портал* (пор. інф. Сайт, що стає основною відправною точкою користувача при вході в Інтернет [2, 196] та *портал*. Архітектурно оформлений вхід до монументального будинку, переважно громадського призначення [1, 1072]) тощо.

Зміни лексичного значення слова, крім соціально-історичних, можуть бути зумовлені й психологічними причинами, наприклад, через явище евфемізації мови (*авторитет*, крим. Лідер, ватажок кримінального угруповання [2, с. 15]; *чайник*. Людина, яка не розуміється на комп'ютерах [2, 267]; *чорний*. Підпільний, нелегальний, незаконний (про ринок) [2, 269]).

У мовознавстві, див. зокрема [3, 191], виділяються також власне лінгвістичні причини, що зумовлюють зміни лексичного значення слова,

проте в словнику [2] лексем, у яких змінилося б лексичне значення з вказаної причини, нами не виявлено.

Зібраний фактичний матеріал свідчить, що в сучасній українській мові намітилася тенденція до “поліпшення” (меліорації) значення (одночасно з його розширенням), що доводять такі приклади: *донор*, ек. Суб'єкт господарювання, який частину своїх прибутків віддає на підтримку неспроможного до самозабезпечення іншого суб'єкта [2, 72] та *донор*. 1. Людина, яка віддає свою кров для переливання її пораненим та хворим чи орган (нирку, спинний мозок та ін.) для пересадження його в інший організм [1, 317]; *дуплекс*, 1. Радіозв'язок, який відбувається одночасно на двох частотах. 2. Житлове помешкання на два рівні, з'єднані між собою сходами. 3. Режим умонтованого двобічного друку принтера [2, 73] та *дуплекс*. Двосторонній зв'язок одним дротом одночасно в обох напрямках [1, 332], *Євробачення*, мист. 1. Міжнародний конкурс молодих естрадних виконавців. 2. Організація, що об'єднує телебачення країн Західної Європи [2, 80], у словнику [1, 360] зафіксовано лише друге значення цього слова, *зомбі*. Психологічно підпорядкована комусь людина [2, 85] та *зомбі*. 1. Ожилий мрець, вовкулак. 2. Дивна, химерна істота [1, 476]; *інтер-активний*. 1. соціол. Який стосується спілкування з широким колом людей. 2. інф. Який стосується процесу, що переривається під час перебігу іншими процесом чи внаслідок дії оператора [2, 91], словник [1, 500] фіксує лише друге значення слова; *миротворець*, військ., політ. Воїн-контрактник військового загону, який не бере участі у військових діях, а лише стежить за порядком та допомагає відновлювати державне господарство у сусідніх країнах після війни [2, 151]. Традиційно слово *миротворець* мало значення “той, хто сприяє встановленню миру, усуває ворожнечу, сварки” [1, 668] і вживалося в урочистому мовленні; *нелегал*. Трудовий емігрант, який перебуває в чужій країні незаконно [2, 163] та *нелегал*. Про людину, що веде нелегальний спосіб життя або нелегальну діяльність [1, 766]; *нуклеарний*. 1. фіз. Який стосується атомної енергії; ядерний. 2. соціол. Основний, монолітний, повноцінний [2, 168]. Раніше слово мало лише значення “такий, що стосується ядра; ядерний” [1, 794].

Зміни лексичного значення слів найчастіше зумовлені мовним консерватизмом, коли певний об'єкт змінюється, а його назва залишається в межах традиційного значення, напр. *мультиплекс*. 1. Букводрукувальний телеграфний апарат з автоматичною передачею одночасно кількох телеграм одним каналом зв'язку [1, 695] та *мультиплекс*. Базатозальний кінотеатр з можливістю одночасного показу кількох фільмів [2, 159], *піратство*. Промисел, заняття піратів; морський розбій [1, 974] та *піратство*. Несанкціоноване використання або копіювання чого-небудь для отримання прибутку [2, 187]; *саркофаг*. Оздоблена труна (звичайно кам'яна), невелика гробниця, а також кам'яний надгробок у вигляді труни

(переважно в давніх народів) [1, 1295] та *саркофаг*. Герметичне покриття із залізобетону або іншого міцного матеріалу об'єктів для запобігання поширення їхнього шкідливого впливу на довкілля та людей [2, 224]; *човникар*. Робітник на ткацькому підприємстві, який стежить за човником [1, 1604] та *човникар*. Особа, яка займається дрібним приватним підприємництвом (торгівлею), періодично курсуючи між місцями закупівлі й збуту товару [2, 269].

Зміни в лексичному значенні слова можуть бути викликані й зміною наших знань про об'єкт позначення: [*кримінальна*] *ювенологія*. Галузь кримінології, предметом якої є злочинність неповнолітніх [1, 1643] та *ювенологія*. Наука про продовження молодості, омолодження людського організму та активне довголіття [2, 271].

Нове лексичне значення може виникати як у словах літературної мови (*модель*¹. Той, хто демонструє одяг, нові вироби, рекламує їх. *модель*². інф. Умовний образ об'єкта дослідження [2, 154]; *прокатник*. Особа, організація, що організовує прокат чого-небудь [2, 202] та *прокатник*, спец. 1. Той, хто виготовляє щось прокатуванням; фахівець з прокатування. 2. Оператор прокатного стану; робітник листопрокатного цеху, заводу та ін. [1, 1154]; *рейдерство*. Незаконне захоплення підприємства, фірми проти волі власника або керівника [2, 211] та *рейдерство*. Дії одиночного військового судна на морських шляхах противника з метою знищення його суден [1, 1210]; *спред*, харч. 1. Вид харчових жирівих продуктів, які складаються з суміші молочного та рослинного жиру. 2. фін. Межі коливання цін [2, 237–238] та *спред*, фін. Межі коливання цін [1, 1377]), так і в діалектних (*амбасадор*, зах. Посол, повноважений представник [1, 24] пор. *амбасадор*, дипл. Дипломатичний представник однієї держави в іншій; посол. 2. Той, кого посилають з яким-небудь дорученням, завданням [2, 19], *зверхник*, діал. Начальник, керівник [1, 445] пор. *зверхник*, розм. 1. Керівник, вищий за посадою; начальник. 2. Той, хто має владу [2, 84]; *маргінес*, зах. Берег, поле книжки, зошита тощо [1, 646] пор. *маргінес*. 1. Берег, поле книжки. 2. політ. Край, межа в економічному та суспільному розвитку [2, 142]). Саме з новими лексичними значеннями ці слова засвоюються літературною мовою.

Нове лексичне значення може розвиватися і в застарілих словах, напр. *бомонд*. 1. Вище товариство, привілейовані кола. 2. Пересічна людина, яка, не склавши собі ціни, відзначається пихою і зверхнім ставленням до інших [2, 39] пор. *бомонд*, заст. Вишукане аристократичне товариство [1, 92]; *губернатор*. Керівник області; голова обласної адміністрації, призначений Президентом [2, 58] пор. *губернатор*. У дореволюційній Росії – начальник губернії, що призначався царем [1, 265]; *канонір*, спорт. 1. Член футбольної команди, в обов'язки якого входить здебільшого забивання м'ячів у ворота суперника; бомбардир. 2. Назва футболістів клубів “Арсенал” незалежно від країни [2, 98–99] пор. з

канонір, військ., заст. Гармаш [1, 519]; *пірат*. Той, хто займається незаконним копіюванням, розповсюдженням та збутом відео-, кінопродукції, комп'ютерних програм тощо [2, 186] пор. з *пірат*, іст. Морський грабіжник, розбійник [1, 974].

Найчастіше виникнення нового лексичного значення слова можна пояснити на основі психічних процесів асоціювання за суміжністю (*легіонер*, спорт. Найманий гравець спортивної команди [2, 132] пор. з *легіонер*. Воїн, солдат, який входить до складу легіону [1, 609]; *прес-реліз*.

1. Бюлетень для працівників засобів масової інформації, що випускається урядовими установами, міжнародними організаціями і який містить матеріали для термінової публікації. 2. Готова інформація про товар або фірму, яку сама фірма подає для опублікування в пресі [2, 198–199]; *мінізація*, крим. Збільшення частки нелегального сектору в економіці (ухиляння від сплати податків, приховування джерел доходів тощо) [2, 247]) або подібністю (*бліц-інтерв'ю*, журн. Інтерв'ю за схемою: коротке запитання – коротка відповідь [2, 36] пор. з *бліц*. Коротка (звичайно десятихвилинна) шахова партія [1, 88]; *рейдер*. Озброєне судно, що виконує самостійні бойові дії на морських шляхах з метою знищення суден противника [1, 1210] пор. з *рейдер*. Фізична або юридична особа, яка отримує права на акціонерну компанію без згоди акціонерів, співробітників, адміністрації [2, 211]). Проте інколи виникнення нового лексичного значення пояснити важко, наприклад у словах *бестіарій*.

1. Електронний каталог мобільних телефонів зі швидким пошуком, можливістю роздруку обраних апаратів або повного списку. 2. Середньовічні збірники статей про реальних і фантастичних тварин із алегоричним тлумаченням. 3. розм. Політичні діячі новостворених незалежних держав після розпаду Радянського Союзу [2, 31–32] пор. з *бестіарій*. У Стародавньому Римі – приміщення для утримання і догляду хижаків – левів, тигрів, пантер та ін. при Колізеї [1, 77]. Слово утворилося від *бестія* із значенням 1. Дикий звір (заст.) та 2. лайл. Про лиху, хитру людину, бешкетника, крутія і т. ін. [1, 77]. Асоціаціями на основі суміжності можна пояснити лише друге та третє переносне значення слова *бестіарій*; *кантор*, фін. Пункт обміну іноземної валюти на національну й навпаки [2, 99] пор. з *кантор*. 1. Півчий, соліст хору в католицькій та протестантській церквах. 2. У протестантів – вчитель і диригент церковного хору, органіст, який сам часто створював музику для своєї церкви [1, 520]; *стрингер*. Позаштатний кореспондент, який працює, як правило, в екстремальних умовах (зоні воєнних дій, стихійного лиха тощо) і пропонує відзнятий матеріал на комерційних засадах різним засобам масової інформації [2, 240] пор. з *стрингер*, спец. Поздовжній брус у корпусі судна, літака і т. ін., що проходить через усю конструкцію, надаючи їй жорсткості й міцності [1, 1402]; *флеш*, інф. 1. Різновид енергозалежної пам'яті з низьким часом доступу для читання і відносно

високим часом запису. 2. Технологія створення і відображення графічних та анімованих об'єктів для Інтернету, запроваджена компанією Macromedia [2, 261] пор. з *флеш*¹. Верхівка молодого пагона чайного дерева та *флеш*², військ., заст. Польове укралення, що має форму тупого кута, вершина якого спрямована в бік ворога [1, 1540].

У лексичному значенні складних слів, що виникають у сучасній українській мові, домінує лексичне значення лише одного слова, уточнене, звужене лексичним значенням іншого, напр. *інтернет-кафе*, ком. Заклад, у якому відвідувачі можуть не лише випити кави, поїсти, а й скористатися послугами Інтернету [2, 93] пор. з *кафе*. Невеличкий ресторан, де подають відвідувачам каву, чай, закуски тощо [1, 513]; *інтернет-користувач*. Людина, яка користується Інтернетом [1, 501] пор. з *користувач*. Той, хто користується чим-небудь – майном, землею, ком-п'ютером тощо [1, 574]; *наркобазар*, розм. Територія нелегальної торгівлі наркотиками [2, 160] пор. з *базар*. Торгівля (перев. приватна) продуктами харчування або предметами широкого вжитку (часто в певні дні тижня) на площі або в спеціально збудованому приміщенні [1, 55], *піар-послуга*. Надання послуг із пропаганди, реклами певної особи [2, 183] пор. з *послуга*. Дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому [1, 1080].

Отже, у сучасній українській мові діє тенденція до “поліпшення” лексичного значення слова з одночасним його розширенням, зумовлена переважно соціально-історичними причинами. А дослідження принципів семантичних законів у споріднених мовах можна вважати завданнями на перспективу в семасіології.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпін: Перун, 2007. – 1736 с.
2. Нові слова та значення: [словник] / Ін-т укр. мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К.: Довіра, 2009. – 271 с.
3. Тараненко О. О. Зміни значення / О. О. Тараненко // Українська мова: [енциклопедія]. – К.: Укр. енциклоп., 2000. – С. 190-191.

УДК 008+130. 2

Н. О. Мех

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГЕМА *ЛОГОС* В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

Мех Н. О. Лінгвокультурологема *логос* в українському мовному просторі.

Уведено до наукового обігу складне, багатоаспектне поняття *лінгвокультурологема*, встановлено диференційні ознаки лінгвокультурологеми *ЛОГОС*. Запропоновано опис-моделювання лінгвокультурологеми *ЛОГОС* як певної абстракції, культурної універсалії, «константної форми». Досліджено макрополя Розум, Мова, Творчість, Закон у науковому, релігійному та художньому дискурсах.

Ключові слова: лінгвокультурологема, культурна універсалія, макрополе, дискурс.

Mekh N. O. The lingual-cultural concept *LOGOS* in the Ukrainian language space.

The thesis for the first time in Ukrainian linguistics makes cognitive, pragmatic and functionally-stylistic analysis of the lingual-cultural concept *LOGOS*. The thesis offers description and modeling of the lingual-cultural concept *LOGOS* as a certain abstraction, cultural universal concept, “constant shape” that exists

on a higher stage in the hierarchy of semantic formations of ideal conceptual sphere. The macrofields Mind, Language, Creation, Law are examined in scientific, religious and artistic discourses that structure the lingual-cultural concept LOGOS.

Key words: lingual-cultural concept, cultural universal unit, macrofield, discourse.

Нове поняття лінгвокультурологема – інтенційна одиниця знання, репрезентована мовним знаком, основу якої становить визначальна властивість людської свідомості – бути скерованою на об'єкт як предмет досвіду, формувати щодо нього конкретний смисл, утілюючи його в одиниці й категорії мови, співвідносні з різними сферами національної культури. Іншими словами, лінгвокультурологема – складне, багатоаспектне поняття, пов'язане з поняттям інтенційності, з актом скерованості свідомості на об'єкти мислення, представлені в мові (комунікації), і занурене в національну культуру (з виразним компонентом знання).

Спираючись на теорію О. О. Потебні про єдність законів духовної діяльності і творчий характер мови, яка чинить зворотний вплив на думку, піднімаючи її на вищий щабель еволюції, логічно перекинути міст до сучасного розуміння природи мови та факторів, що зумовлюють формування національних мовних картин світу. Так, думки О. О. Потебні про людські мови як шлях до розкриття етнічних культур, історії людської культури співвідносні з основними ідеями концепції іншого українського вченого-мислителя – В. І. Вернадського, який мову розглядав як форму енергії людської культури.

Культурологічне вивчення мови передбачає аналіз мовних явищ, спрямованих на виявлення національно-культурної специфіки комунікації. Увагу лінгвістів привертають передусім лінгвокультурологічно вартісні одиниці, наскрізні концепти, константи, що найтісніше пов'язані з культурою народу і відбивають специфіку його колективної свідомості. До таких одиниць, на нашу думку, належить лінгвокультурологема ЛОГОС. До поняття *Логос* / *логос* звертаються філософи, культурологи, релігієзнавці та ін.

Людська думка матеріалізується в тексті. Текст виступає як особлива система, якій притаманні завершеність та цілісність, а також внутрішня зв'язність та послідовність. Кожен текст – це одиничний, індивідуальний і неповторний носій різних смислів. Аналіз глибинної семантики тексту мотивує появу семантичної універсалиї – лінгвокультурологеми. На основі розглянутого змісту понять «концепт», «лінгвокультурема», «логоепістема» встановлено такі диференційні ознаки поняття «лінгвокультурологема»:

- 1) вищий ніж у понятті «концепт» ступінь абстракції;
- 2) акцент на науковості, книжності знання, на інтелектуальній культурі;
- 3) здатність виступати одиницею виміру інтелектуального рівня

тексту;

4) лінгвокультурологема виступає інструментом виявлення смислу як глибинної сутності змісту поняття;

5) подібно до концепту, лінгвокультурологема може бути вербалізованою або потенційно вербалізованою.

Лінгвокультурологема – це синтез лінгвокультури та логоепістеми, мовного знака та культурного коду, сукупності маркованих щодо культури знань і уявлень носіїв певної мови і культури та дорефлексивних переконань, які приймаються без доказів на підставі їхньої очевидності або традиції.

Лінгвокультурологема – це синергетична (синкретична) одиниця знання, проєктована на мову та культуру, пов'язана одночасно з особливостями свідомості, мови та функціонально-стилістичними різновидами текстів як репрезентантів національної культури.

Наше дослідження ґрунтується на розумінні культури як складного феномену життя певної групи, етносу чи цивілізації, що становить збережені в їхній колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації.

Спостерігаючи за розвитком думки в конкретно-історичному часі, у різноманітних текстах, маємо справу з передаванням думки від покоління до покоління, тобто з комунікацією, яка може здійснюватися через осередки якоїсь культурної сфери.

Досліджуючи синергетичний зміст поняття логос, робимо спробу розмежувати значення лексем логос і Логос. Логос з малої літери – це логічна, раціональна, прагматична одиниця свідомості. Логос з великої літери – це сутність, що існує в усьому.

Лінгвокультурологему ЛОГОС, зокрема її вербально-семантичну реалізацію в різних сферах уживання мови, розглядаємо у зв'язку з роллю мови в різних мисленневих процесах, коли людина оперує певними типами знання та його репрезентаціями у свідомості.

Поняття логос входить до категорійного апарату філософії, лінгвокультурології, теології, лінгвофілософії. На перший погляд, це слово-поняття настільки загальне, дифузне, чітко не окреслене, що в ньому складно виокремити певні семи. Для пізнання їх важливо простежити історію розвитку філософської думки у зв'язку з розвитком культури людства. Осмислюючи шлях пізнання, давні філософи уявляли нерозривним мислення і мову (слово), причому надавали слову важливого значення і ототожнювали його з Розумом (Логосом). Історія розвитку філософії засвідчує, що в різні періоди мислителі зосереджували увагу на різних гранях Логосу.

Подібно до того, як між людиною і світом стоїть мова, Логос стоїть між людиною та її пізнавальною здатністю. Один з інструментів пізнання Логосу (з великої літери) – логічна, раціональна, прагматична одиниця

свідомості, або логос із малої літери.

На основі аналізу історико-філософської та загальнохристиянської парадигм знання можна зробити висновок про універсальний характер слова-поняття логос. Універсалізм лінгвокультурологеми ЛОГОС підтверджується виокремленням таких семантичних складників:

ЛОГОС – єдність мислення і мови, яка межує з їх повною тотожністю.

ЛОГОС – Син Божий, Ісус Христос.

ЛОГОС – Слово Боже.

ЛОГОС – «творчий принцип».

ЛОГОС – слово.

ЛОГОС – думка.

ЛОГОС – розум.

ЛОГОС – знання, що характеризується рівновагою розуму і серця, аналізу та інтуїції.

ЛОГОС – закон буття і логічний принцип.

В історико-філософській парадигмі ЛОГОС об'єднує мислення і мову, тобто становить певну тотожність мови (слова) і розуму (думки).

У загальнохристиянській парадигмі засвідчено значення ЛОГОС – Син Божий, Ісус Христос (Друга Особа Святої Трійці); ЛОГОС – Слово Боже.

Значення чотири – дев'ять становлять розширену семантичну структуру слова-поняття Логос як в історико-філософській, так і в загальнохристиянській парадигмах.

Між виокремленими значеннями лінгвокультурологеми ЛОГОС в історико-філософській та загальнохристиянській парадигмах немає чітких меж. Наприклад, лінгвокультурологема ЛОГОС передбачає наявність концепту «творчий принцип» і складника інтуїція як в історико-філософській, так і в загальнохристиянській парадигмах.

Зміст лінгвокультурологеми ЛОГОС вимірюється макрополями Мова, Розум, Творчість та Закон (Рис. 1.), структурованими на основі когнітивного та прагматичного аналізу наукових, релігійних, художніх текстів різних часових зрізів:

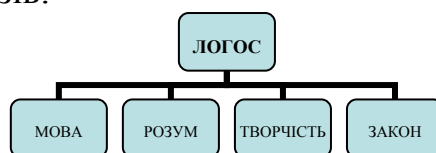

Рис. 1. Структура лінгвокультурологеми ЛОГОС

Лінгвокультурологема ЛОГОС у науковій картині світу репрезентована макрополями Мова, Розум, Закон, Творчість, змодельованими на основі концептуального аналізу наукових (філософських) текстів.

Більшість проаналізованих контекстів підтверджує взаємозамінність

лексем мова і слово, проте відмінність семантичної структури лексеми слово засвідчують уживані словосполучення Слово Боже, слово людське, а також тлумачення поняття «софійність»: Софійність позначає буття, запліднене потенційним словом (С. Кримський).

У досліджуваних філософських текстах простежуємо актуалізацію поняття «слово» в його зв'язках із релігійним дискурсом.

Аналіз наукових текстів другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. дає підстави зробити висновок про ширшу, ніж зафіксована в загальнономовному словнику та філософських, енциклопедичних словниках, семантику вербалізованого концепту слово. Словники не фіксують відповідають диференційної ознаки, ноєми, властивої аналізованому концепту слово, як «слово – модель світу», «слово – потенційна нескінченність сенсів». Відсутнє у загальнономовних, лексикографічних джерелах розрізнення значень словосполучень Слово Боже та слово людське.

Макрополе Розум репрезентовано в науковій картині світу вербалізованими концептами: розум, думка, інтелект, мислення, інтуїція.

У наукових текстах другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. розширюється лексико-семантична сполучуваність номінації розум, що визначає особливості структурування семантики цієї лексеми, виокремлення такого лексико-семантичного варіанта, як розум – вища форма інтелектуальної діяльності. Змодельоване макрополе Розум поповнюється запозиченою лексемою інтелект Інтелект зводиться до феномена логічності, логічність – до доведеності.

Порівняно з функціонуванням у наукових (філософських) текстах слів *розум, інтелект* лексема *думка* характеризується більшою частотністю і меншим ступенем термінологічної однозначності. Термінологічне вживання слова *думка* визначає контекст і система наукового тексту, у якому поряд зі спеціальним слововживанням фіксуємо значення, характерні для загальноновживаного, нетермінологічного слова.

Загальнономовна метафора *сила думки* корелює із семантикою словосполучення *сила розуму*.

Серед складників макрополя Розум лексема мислення вирізняється наявністю семи 'процесуальність', що засвідчують лексико-семантичні варіанти лексеми мислення.

Поняття інтуїція семою 'знання' входить до макрополя Розум, а семою 'натхнення' – до макрополя Творчість.

Структура макрополя Творчість у науковій картині світу містить обов'язковий семантичний компонент – лексему винахід. Зміст цього слова-поняття пов'язаний зі змістом словосполучень «підготовлений розум» та «розум новачка», що називають прямо протилежні принципи творчості: підготовлений розум передбачає асоціативний зв'язок із настановою «скористайся своїм попереднім досвідом»; розум новачка

передбачає настанову «відкидай свій попередній досвід».

Семантика лексем винахід, відкриття мотивує функціонування в наукових текстах назв на позначення суб'єкта творчості, завдяки мисленнєвій діяльності якого встановлюються певні закономірності, певні закони. У макрополі Творчість актуалізуються номінації дослідження, досвід, проблема (типова чи неординарна), припущення, розв'язання, аргумент. Названі номінації передбачають у своїй семантичній структурі наявність компонента 'дослідник', тобто 'суб'єкт творчості', 'творець'.

Мовно-когнітивний аналіз наукових текстів другої половини ХХ – початку ХХІ століть дає змогу виокремити значення вербалізованого поняття закон, що відбивають специфіку сучасного наукового дискурсу й відповідно репрезентовані в загальному словнику, так само, як відзначене термінологічне (юридичне) значення слова закон. Словник, урахувавши комунікативні ситуації, відображені в художній літературі, засвідчує детермінологізацію слова закон, метафоричне вживання цього слова, входження його в синонімічні відношення з такими поняттями, як наказ, веління.

Лінгвокультурологема *ЛОГОС* у релігійній картині світу.

Макрополе Мова репрезентовано такими вербалізованими поняттями, як слово, мова, мовчання, молитва – слово до Бога з «розумом у серці». Відзначено складну семантичну структуру концепту слово в релігійному дискурсі. Стрижневим компонентом його виступає значення: Бог-Слово – Син Божий, Ісус Христос – Друга Особа Святої Трійці. На основі конкретних слововживань, лексико-семантичної сполучуваності й асоціативних зв'язків встановлено різне змістове наповнення висловів Слово Боже і слово людське.

1. Слово – Слово Боже (Господне).

Для досліджуваних текстів характерні стереотипні іменні словосполучення на зразок *слова чисті, слово очищене, слово – щит*, а також дієслівні словосполучення: *держатись слів, виконуйте Його слово, на слово Його вповаю, учини милість за словом Своїм*. У різних семантико-синтаксичних структурах реалізовано асоціативний зв'язком між поняттями слово і розум, розум і світло, пор: *за словом Своїм подай мені розум; вхід у слова Твої світло дає*.

2. Слово – слово людське.

Значення Слово – «слово людське» експліковано тотожним словосполученням, а також синонімічним висловом із негативним оцінним змістом грішне слово безбожного. Таку саму негативну оцінку «людського слова» передають контексти зі словами гріх, підлещуватися, розбишаки, лихослів'я, марнота, пиха, клятва, брехня. Відзначено стильову роль парафрастичних висловів, наприклад, замість слова мова вживаються звороти слова моїх уст, слова мого зойку. Номінація уста в поєднанні з лексемою слово вживається на означення людського слова.

Для релігійних текстів характерне вживання парафразів на позначення змісту 'звучання мови', або сприймання звукової мови, у зв'язку з чим актуалізуються лексичні номінації звук, голос, уста, губи, язик, вухо.

У релігійному дискурсі поняття слово / мова детермінує формування контекстів зі словом мовчання, яке сигналізує про стан «внутрішньої мови». Внутрішня мова реалізує невід'ємну ознаку людини з «розумом у серці».

Біблійний текст – це високо поетичний текст, якому властиві антитези, парафрази на позначення мовотворення і сприймання мови. Поєднання зовнішнього (вуста) і внутрішнього (серце) вираження властиве молитві як слову до Бога з «розумом у серці».

Слова ум і серце належать до частовживаних в аналізованих релігійних текстах, пор. вислови: *привертає ум до серця, Дух привертає ум до серця, ум буває то діяльним то споглядальним, відкриється вхід у серце, внутрішнє діяння серця, входження ума до серця*.

Отже, макрополе Мова в релігійному дискурсі об'єднує вербалізовані номінації понять, що стосуються зовнішньої і внутрішньої природи мови, тобто до цього поля входять як соматизми (язик, вуста), так і загальне найменування процесу говоріння – мова.

Макрополе Розум у релігійній картині світу репрезентовано вербалізованими концептами розум, думка, мудрість, премудрість, а також складними поняттями «розум у серці», «зміна розуму», «велике розуміння». Антонімічні відношення щодо вислову добрий розум зафіксовано в словосполученнях «позбавлений розуму», «сходить із розуму», «не має розуму», «робили без розуму», «стратять розум», а також у семантиці лексеми безумний пор.: *Хто оброблює землю свою, той хлібом насичується, хто ж за марницею гониться, той позбавлений розуму* (Пр 12 : 11).

Макрополе Закон у релігійній картині світу репрезентовано поняттями закон, заповідь, заповіт.

Аналіз біблійних текстів дає підстави зробити висновок про подібну до зафіксованої у загальнономовному словнику та філософських, енциклопедичних словниках семантику концепту закон. Відзначимо лише, що така диференційна ознака, ноєма, властива аналізованому концепту, як «Закон Божий (Господній)» має суттєву конкретизацію: «Закон Господній, даний Мойсею», «Старий Закон», «Новий Закон» та ін. Вербалізоване термінопоняття закон є одним із найчастотніших у Біблії. Уживане з присвійними прикметниками (мій, твій), це слово стилістично маркує біблійний текст як комунікативно інтимізований.

Макрополе Творчість у релігійній картині світу репрезентоване поняттями Творець, творіння, створення.

Макрополя Мова, Розум, Творчість, Закон, що структурують

лінгвокультурологему ЛОГОС у художній картині світу, не мають чітко окреслених меж. Існування понять, що входять одночасно до двох та більше макрополів, свідчить про їхню синкретичну сутність та глибинну семантичну спорідненість.

Евристична доцільність запропонованого поняття лінгвокультурологема детермінована необхідністю знайти одиницю виміру мовно-інтелектуальної культури. Уведення її пов'язане з такими диференційними ознаками, які виокремлюють це поняття з низки подібних абстракцій: концепт, лінгвокультурема, логоепістема.

Лінгвокультурологема – це лінгвокультурологічна одиниця, яка поєднує характеристичні ознаки мови, свідомості та реалізацію їх у функціонально-стилістичних різновидах текстів.

Текст завжди вписано в загальний контекст культури, оскільки знання формується відповідно до системи цінностей і смислів культури, її критеріїв істинності. Згідно з цими критеріями текст інтерпретують заново і вводять до нового тексту, що й зумовлює можливість міжкультурного обміну і трансляції культурної традиції.

Саме в текстовій діяльності актуалізує себе свідомість, мовомислення суб'єкта, оскільки обмін знаннями й досвідом, емоціями, цінностями, ідеалами та нормами неможливий поза межами породження та інтерпретації різностильових текстів.

Лінгвокультурологема ЛОГОС – це певна абстракція, «константна форма», що перебуває на вищій сходинці в ієрархії смислових утворень ідеальної концептосфери. На основі численних словникових визначень лексеми логос, аналізу історико-філософської та загальнохристиянської парадигми, зроблено висновок про когнітивну модель лінгвокультурологеми ЛОГОС, що об'єднує макрополя Розум, Мова, Творчість, Закон.

Вербалізованій науковій свідомості властива розумоцентричність та мовоцентричність. У релігійній картині світу лінгвокультурологема ЛОГОС репрезентована макрополями Мова, Розум, Творчість, Закон, з яких найбільш структурно і функціонально розгалуженим є макрополе Мова, зокрема його вербалізований концепт слово. Вербалізована релігійна свідомість засвідчує, що ЛОГОС – це Бог-Слово, Друга Особа Святої Трійці.

У художній картині світу лінгвокультурологема ЛОГОС корелює передусім зі складниками макрополів Мова і Творчість. Виокремлено такі диференційні ознаки, семи, властиві складникам названих макрополів, як «слово – поетична творчість», «мова – рідне слово» та «мова – поетична творчість», «пісня – словесна творчість».

Вербалізоване поняття закон по-різному репрезентоване в усіх досліджуваних стильових дискурсах, але воно не займає в них ядерної позиції.

Отже, досліджені макрополя Розум, Мова, Творчість, Закон у науковому, релігійному та художньому дискурсах репрезентують лінгвокультурологему ЛОГОС – різноаспектну, багатопланову, поліфункціональну, ієрархічну структуру, яка корелює із символічними, метафоричними, асоціативними знаннями про неї на діяхронному та синхронному зрізах культури.

УДК 811.161.2'276.6

Л. І. М'яснянкiна

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКОМУ РЕКЛАМНОМУ ДИСКУРСІ

М'яснянкiна Л. І. Термінологічна лексика в українському рекламному дискурсі.

Статтю присвячено особливостям функціонування спеціальної лексики в сучасному рекламному дискурсі, наголошено на зв'язку термінології з видом товару, на відсутності термінів реклами семантичного наповнення.

Ключові слова: рекламний дискурс, термінологічна лексика, взаємодія між рекламними і науковими текстами.

Miasnyankina L. I. The terminological language in the Ukrainian advertising discourse.

The author examines function peculiarities of the special lexical elements in the discourse of advertising. The article emphasizes the connection of terminology and brand of the product as well as the reduced semantic content in advertising.

Key words: discourse of advertising, special lexical elements, interaction of scientific and advertising discourses, thematic distribution of the special lexical elements.

Реклама інформує споживачів про товар, закликає придбати його. Функція впливу – найважливіша функція рекламного тексту, тому лексичні засоби є важливим чинником його організації. Більшість лексичних засобів не тільки дають людині нове пізнання світу, а й інформують про певне ставлення до зображуваного.

Мовним особливостям рекламних текстів присвячена достатня кількість досліджень. Мовознавці аналізують типологічні й структурні особливості рекламних текстів (С. Гузенко, М. Кохтєв, І. Кочан, О. Ксензенко, О. Назайкін), прагматику рекламного дискурсу (Т. Іванова, Т. Ліфшиць), „чоловічу” й „жіночу” мову реклами (І. Дубовська, Л. Полубіченко), символізацію в рекламній творчості (В. Ученова), прецедентні тексти в рекламі (Т. Постнова), мовні засоби репрезентації стратегічних програм у рекламному дискурсі (О. Селіванова), порушення мовної норми в рекламі (О. Пономарів, Н. Фурманкевич), граматичні особливості рекламного дискурсу (М. Кохтєв, Н. Ковтун, О. Медведєва, Д. Розенталь).

Малодослідженими залишаються питання функціонування в рекламі окремих лексичних груп, зокрема термінів, які займають у структурі рекламного тексту важливе місце. До термінологічної лексики відносять слова чи словосполучення, які використовують для логічного визначення

спеціальних понять, установлення їх найголовніших ознак. Отже, основною функцією терміна є дефінітивна. Термінологія – одна із найдинамічніших частин лексики, вона постійно поповнюється новими словами й стає головним джерелом збагачення словникового складу української мови. На відміну від слів необмеженого функціонування, більшість з яких багатозначні, терміни в межах однієї науки повинні мати одне значення; їм притаманна абсолютна семантична точність. Але поняття однозначності відносне. Це вимога ідеальної термінологічної системи, а в реальних термінологіях чимало термінів, яким притаманна багатозначність. Крім однозначності, термінам властива ціла низка інших ознак (стилістична нейтральність, системність, точність та байдужість до контексту, відсутність синонімів) [1, 146].

Чітко протиставити термінологію загальноновживаним словам неможливо. Все частіше терміни виходять за межі спеціальних сфер і сприймаються як частина загальноновживаної лексики. Особливо помітним є цей процес у засобах масової інформації. „Найважливіша особливість взаємодії наукового й публіцистичного стилів мовлення – дивовижна „легкість” входження термінологічної лексики в газетну мову” [2, 36]. Через засоби масової інформації в літературну мову потрапляє чимало наукових термінів. Саме цим можна пояснити те, що у словнику „Нові слова та значення” [3] ілюстрацією, яка підтверджує уживання певної лексичної одиниці, є переважно приклади з газет, а також із радіо- та телепрограм.

Функціонування спеціальної лексики в рекламі має свої особливості, що зумовлено специфікою рекламного дискурсу. Рекламний текст цілеспрямовано впливає на споживача з метою переконати його придбати товар. Це означає, що укладачі реклами повинні продемонструвати товар якнайкраще, тобто спочатку подати інформацію про об'єкт реклами, потім викликати бажання купити його, надаючи цьому товару значущості, і, нарешті, стимулювати придбання, вказавши на спосіб реалізації.

Основна функція термінологічної лексики – дефінітивна. Саме спеціальна лексика дає змогу всебічно схарактеризувати товар, підкреслити його унікальність. Термінологія тісно пов'язана з видом товару. Так, реклама побутової техніки, автомобілів насичена технічними термінами, реклама ліків – медичними, а реклама банків – економічними термінами. Порівн.: *Праска Azur 200 має подвійну камеру утворення пару: одну для постійного пару, іншу – для парового удару; Вітчизняні вчені розробили „ Біокальцевіт” – дієвий засіб для попередження таких недуг, як остеопороз, артроз, перелом кісток, карієс та інших хвороб, пов'язаних з дефіцитом кальцію; Ресурси, своєю чергою, нині потрібні не лише для забезпечення класичних банківських операцій, а й для придбання інвестиційно привабливих бізнес і комерційних об'єктів, які через кризу значно здешевіли.*

Але чіткого тематичного розподілу спеціальної лексики в рекламі немає, тому що властивості того самого товару можна описати з позицій різних наук, а відповідно, використати терміни, пов'язані з різними галузями знань. Наприклад, у рекламі посуду, годинників трапляються терміни, що пов'язані з мовою техніки й ювелірної справи, а в текстах, що рекламують парфуми, – медичні, хімічні терміни. Порівн.: *Крем „Ворожея” попереджує появу зморшок. Патентований комплекс dermaceride (аналог керамідів шкіри) відновлює клітини шкіри, сприяє розгладженню дрібних зморшок. Вітаміни E та C, що діють як антиоксиданти, борються з процесом старіння; Кожен ніж Wusthof з 1814 року і до цього часу виробляється тільки в Золінгені (Німеччина). На своєму лезі він має індивідуальний код, завдяки якому гарантується його автентичність.*

Реклама не тільки використовує властивості функціональних стилів, вони органічно поєднуються з функціональним стилем реклами і зумовлюють його головну особливість – поєднання різних, іноді діаметрально протилежних ознак (наприклад, образність художнього тексту в поєднанні з логічною аргументацією наукової літератури). Таке поєднання притаманне рекламі медичних препаратів. Здебільшого такі тексти починають з невеликого емоційного зачину, насиченого образними засобами, властивими художнім текстам (метафорами, порівняннями, епітетами). Порівн.: *Протягом тисячоліть він був єдиним доступним людині солодким продуктом. Його переваги оспівано в легендах Стародавньої Греції, оповіданнях Біблії, сурах Корану. Він – „божественний дар, що падає з неба разом із ранковою росою” (зачин до реклами бальзаму „Промед”); *Всі знають, найцінніший скарб людини – здоров'я. І всім відомо, що саме цей скарб найлегше втратити. Та, на жаль, не всі його належно цінують та бережуть. Коли щось заболить, люди думають: минеться само. А ось це і можуть бути перші симптоми того чи іншого складного захворювання, яке, якщо вчасно не виявити і не почати лікувати, може привести до важких і негативних наслідків (зачин до реклами медичного центру „Вітатекс”).* Після емоційного зачину, який привертає увагу споживача, подають всебічну інформацію про ліки чи медичну послугу. Ця інформація насичена медичними термінами; не всі слова розуміють споживачі, але емоційний зачин налаштовує на позитивне ставлення до об'єкта реклами: *„Промед” покращує роботу репродуктивної системи, його можна застосовувати при гінекологічних захворюваннях, простаті, аденомі. Він має протизапальні, протипухлинні й антибактеріальні властивості. Це дозволяє боротися з такими небезпечними недугами, як грибкові захворювання, псоріаз, нейродерміт.**

В. С. Терехова вважає, що текст, який містить значну кількість термінів (більш, ніж 15 % від загальної кількості використаних у тексті слів), слід називати термінологічно насиченим. Цей термін можна

вживати і щодо рекламних текстів. Здебільшого такими текстами є ті, що рекламують медичні препарати. Це зумовлено психологією споживачів, більшість із яких вважає себе знавцями медицини. Порівн.: *Основними напрямками лікування циститу є антибактеріальна терапія, загальна й місцева протизапальна терапія. Їхній недолік – ризик розвитку патологічних мікроорганізмів, стійких до антибіотиків, а також кандидозу. При хронічних процесах, наявності протипоказань до активної антибактеріальної терапії, виникненні стійких до антибіотиків форм збудників, а також у якості багатомісячної терапевтичної підтримки може успішно застосовуватися „КренМакс”.*

Між деякими науковими і рекламними текстами спостерігаємо формальну подібність за способом аргументації, побудовою синтаксичних конструкцій, уживанням лексичних одиниць. Але терміни на позначення хімічних, фізичних, економічних понять у рекламі позбавлені семантичного наповнення і є частіше не лексичним, а стилістичним прийомом оформлення тексту. Більшість термінів у тексті не пояснено, і тільки шляхом логічного аналізу споживач може здогадатися про властивості об'єкта реклами. Такий прийом трапляється в рекламних повідомленнях, мета яких – створення іміджу наукового відкриття, яке не в змозі зрозуміти звичайна людина. Наприклад: *Уяви розумну техніку. Уяви, одного дня в тебе з'явилася помічниця, яка має особливий кулінарний характер. За допомогою своїх трьох грилів вона швидко та смачно готує найскладніші страви (не кажучи вже про розігрівання чи розморожування). Її фірмовий секрет – дальнє інфрачервоне випромінювання керамічного нагрівального елемента, яке глибоко проникає у продукти. Ось чому ця розумниця вміє готувати продукти рівномірно всередині і зовні, зберігаючи їхню соковитість. Не кожний споживач знає значення термінологічного словосполучення „дальнє інфрачервоне випромінювання”, але в тому, що це властивість найсучаснішої, найрозумнішої мікрохвильової печі, текст реклами переконує, і переконує саме тому, що термін не пояснено.*

У рекламі косметики термінів небагато. Але щоб заінтригувати споживача, копірайтери використовують хоч би одне спеціальне слово, яке підкреслює, що над створенням крему (фарби для волосся, туші, помади) працювали висококваліфіковані спеціалісти. Порівн.: *Уперше в косметичному засобі для боротьби з утворенням зморшок використовується „аденоксин”. Тепер зморшки можна просто видалити. Шкіра розгладжується за 21 день. Гіпоалергенно. На основі термальної води Vichy; Чому б не отримати набагато більше, ніж звичайна фіксація? Додай яскравого блиску своїй зачісці з новим Wellaflex Shiny Hold. Нова формула Flex Shine робить волосся пружним та природно яскравим на 100 %. Ти теж хочеш засяяти по-новому?*

Спеціальне слово без пояснень використовують тоді, коли текст реклами містить невелику кількість термінів, основний ефект досягнуто за допомогою загальноживаної лексики. У термінологічно насиченому рекламному тексті ключове слово обов'язково треба пояснити. Порівн.: *У животу – ніяких революцій! Причиною більшості кишкових розладів є дисбактеріоз – порушення балансу мікрофлори кишечника. Тільки ЛІНЕКС містить три види найбільш корисних бактерій, які природним чином відновлюють нормальну роботу кишечника. Саме тому ЛІНЕКС ретельно лікує дисбактеріоз та попереджує його прояви в майбутньому.*

Говорячи про термінологічно насичені рекламні тексти, наголошуємо на тому, що більшість з них малоефективні. У рекламі „ для широкого читача використання такої спеціальної лексики повинно бути обмеженим” [4, 61].

До термінологічної лексики в рекламі не може бути однозначного ставлення. З одного боку, вона подає всебічну інформацію про товар чи послугу, допомагає створити імідж наукового відкриття, з іншого, – ускладнює сприйняття тексту. Тому при створенні рекламного тексту копірайтери повинні враховувати дві найголовніші функції термінів у рекламі: дефінітивну (інформативну) та функцію створення рекламного іміджу (експресивну). Не бажано конструювати термінологічно насичені рекламні тексти, де більшість термінів не пояснена, а споживач навряд чи буде витратити час, щоб шляхом логічного аналізу здогадатися, що саме є об'єктом реклами.

Література

1. Панько Т. І. Українське термінознавство: [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
2. Терехова В. С. Специальная лексика в языке газеты: [учебное пособие] / В. С. Терехова. – Ленинград: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1982. – 135 с.
3. Нові слова та значення: словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К.: Довіра, 2009. – 271 с. – (Словники України).
4. Короленко І. В. Термінологія і реклама / І. В. Коропенко // Українська мова і сучасність: зб. наук. праць. – К.: УМК ВО, 1991. – С. 56-65.

УДК: 811. 161. 2'373. 611

Г. В. Навчук, А. В. Ткач

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МЕДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Навчук Г. В., Ткач А. В. Проблемні аспекти функціонування українських медичних термінів.

У статті розглянуто й проаналізовано проблемні аспекти у творенні й функціонуванні українських медичних термінів, накреслено альтернативні шляхи їх вирішення.

Ключові слова: медична термінологія, питома українська лексика, синоніми, омоніми, багатозначність, калькування, запозичення, іншомовні слова.

Navchuk G., Tkach A. Problematic aspects of Ukrainian medical terms' functioning.

The article presents and analyzes problematic aspects in creation and functioning of Ukrainian medical terms, outlines alternative ways of their solution.

Key words: medical terms, synonyms, omonyms, original Ukrainian language, polysemy, borrowings, foreign words, replication.

Нинішній етап українського термінотворення характеризується, з одного боку, тенденцією до впорядкування й унормування всіх наявних терміносистем, а з іншого, – неоднозначністю мовних явищ, що супроводжують цей процес.

Стихійний, майже не керований ріст термінологічного фонду призводить до його засмічення неповноцінними, часто невмотивованими термінами, до неточності і багатозначності, зростаючого явища синонімії в науковій лексиці. Відбувається інтенсивне, не завжди виправдане втілення іншомовних слів.

Тому зрозумілим є прагнення дослідників уникнути таких небажаних явищ у термінології, як полісемія, синонімія, багатокомпонентність терміна, перевантаженість епонімічними одиницями, невиправдане надуживання чужомовною лексикою тощо. Показовими з цього погляду є праці І. Борисюка, Т. Кияка, Л. Ковальчук, О. Пономарева, П. Селігея й ін. Мовознавці, зокрема, зазначають, що виникає багато проблем стосовно практичного втілення згаданих вимог. Не винятком у цьому аспекті є й мова медичної науки.

Відповідно до сказаного метою й завданням статті є аналіз проблем функціонування українських медичних термінів на сучасному етапі, з'ясування їх причин та накреслення альтернативних шляхів їх вирішення.

Відомо, що функціональне призначення будь-якого терміна – стисло, точно й однозначно виражати наукове поняття, служити засобом його тотожності й відмінності в спеціальній мові. Для успішної реалізації цієї функції термін, як єдність форми та змісту, повинен відповідати таким вимогам: точності, відповідності, моносемії, однооформлення (термін-слово необхідно виражати однією звуковою формою), позбавленості емоційно-експресивного забарвлення тощо. Однак ці вимоги залишаються більше задекларованими, аніж практично реалізовуваними, швидше ідеальними, аніж реально виконуваними в межах такої складної мікротерміносистеми, як медична. Вони не можуть бути повністю дотриманими через низку вагомих причин.

Так, об'єктивною причиною труднощів у реалізації термінологічних вимог є проблема багатозначності (полісемії) термінів.

За словами І. Борисюка, „ідеальним для будь-якої терміносистеми є той стан, коли одному окремому поняттю відповідає один термін, бо саме така чітка, регламентована співвіднесеність назви й реалії дає можливість уникати можливих різночитань, а подекуди й плутанини в царині термінів” [1, 27]. Незважаючи на це, у медичній термінології, як і в літературній мові зокрема, неможливо зберегти моносемічність, оскільки людські знання завжди поповнюються, і саме в процесі пізнання виникають нові поняття, які вимагають словесного вираження. Новоутворені поняття віддзеркалюються в мові, зокрема в полісемії слова, яка є однією з форм економії мовних засобів. Тобто наявність різних

мікротерміносистем зумовлює використання однакових звукових комплексів для вираження різних понять (напр., *анастомоз* – в анатомії, біології, хірургії; *анестезія* – у неврології, хірургії, стоматології; *корінь* – в анатомії, ботаніці, стоматології). Такі моделі зазнали семантичної еволюції, тобто виникли через процес детермінологізації. Наприклад, початкове значення лексеми *імунізувати* оформлене як „робити кого- чи що-небудь імунним, несприятливим до чогось” (мед.). Нині слово розширило свої змістові можливості та ввійшло до юридичної терміносистеми зі значенням „робити вільним кого-небудь від дії деяких норм права”. Зазначена семантична зміна відбулася за рахунок актуалізації семи „звільняти від чогось”; семи „імунний, несприятливий до чогось” змінилися на інші – „норми права”, що є свідченням заміни сем-спеціалізаторів – уточнювачів та конкретизаторів значення слова.

У процесі детермінологізації виникла така модель, як *аспіратор*, що в технічній термінології використовується із семантикою „прилад для всмоктування газів, повітря тощо з метою визначення їх хімічного складу, вмісту вологи й ін.”. Згодом цей мовний знак розширює свою семантичну структуру через його вживання у двох інших термінологіях – у сфері медицини й техніки – відповідно зі значеннями „прилад для проведення аспірації” (мед.), де *аспірація* – „відсмоктування різних рідин (гною, мокротиння, слини), дрібних часточок чого-небудь або повітря з порожнин, дихальних шляхів й ін. за допомогою спеціального приладу” та „прилад для відсмоктування пороху з повітря у виробничих приміщеннях” (техн.). Отже, сема „прилад” є спільною для обох термінологічних понять, а відмінними є диференційні семи, що вказують на сферу призначення приладів: „дихальні шляхи” (мед.) та „порох”, „виробниче приміщення” (техн.).

Розглянуті вище зміни в науковій мові, що є результатом формування семантичних неологізмів, постають як наслідок дії зовнішніх чинників – інтенсифікації науково-технічного прогресу.

Ще одна причина багатозначності полягає у „відставанні” терміна від еволюції змісту поняття, яке воно виражає. В умовах науково-технічного прогресу те чи те поняття ділиться на два і більше самостійних значення, а для їх вираження в межах однієї мікросистеми чи близькоспоріднених мікросистем продовжує використовуватися один звуковий комплекс. Внутрішньопредметна полісемія завжди викликає труднощі в медичному терміновикористанні, її потрібно позбавлятися шляхом уведення нових термінів при одночасному обмеженні значення твірного терміна (*гіпертонія* і *гіпертензія*).

Можлива й так звана категорійна багатозначність, яка виникає за умови, коли один звуковий комплекс завдяки своїй словотворчій структурі виражає категорійно різні значення (предмет і процес, явище й ознаку, стан і дію, дію та її результат тощо). Напр.: *патологія* – наука і відхилення

від норми; *стерилізатор* – апарат для стерилізації і виконавець (спеціаліст зі стерилізації).

Зауважимо, що медичні терміни, які містять у своєму складі будь-який багатозначний терміноелемент, не обов'язково є багатозначними, однак таке звукове оформлення терміна не дозволяє чітко орієнтуватися в його семантиці, порівн.: *логопед*, *логоterapia* і *термінолог*, *графолог*; *автоліз*, *гемоліз* і *аналіз*, *діаліз*.

Однією із проблем упорядкування медичної термінології є проблема синонімії. Ця обставина, на думку Л. Ковальчук, зумовлена опором мовного матеріалу, що підпорядковується вимогам загальномовної парадигматики [3, 8]. Як частина загальнолітературної лексики, термінологія не може відокремлюватися від законів і процесів її розвитку та функціонування. Очевидно, автор мала рацію, коли писала, що термін не може бути точним і в той же час коротким, не викликаючи асоціацій і маючи прозору, орієнтовану на зміст поняття внутрішню форму та, крім того, бути продуктивним у словотвірному відношенні [3, 12]. У науковій мові активно формуються і паралельно функціонують різні назви для позначення тотожних понять, що мають неоднакову цінність і можуть взаємодоповнюватися одне одним.

Це стосується і мови медичної науки. Терміни-синоніми використовуються майже в усіх галузях клінічної медицини, особливо на позначення назв хвороб, їх симптомів та (частково) у фармацевтичній сфері. На лексико-семантичному рівні синонімічні терміни залежно від тотожності або відмінності ознак у мотивації поділяються на еквівалентні й інтерпретаційні. До першого типу належать синоніми, у звукових комплексах яких відтворена одна мотивувальна ознака, зафіксована різними кореневими або словотворчими елементами з однаковою чи близьким значенням. Синоніми другого типу у звуковому оформленні відображають різні ознаки мотивації.

Серед медичних термінів-синонімів еквівалентного типу переважають міжмовні терміни-дублети – слова (словосполучення) різномовного характеру, кореневі або словотворчі елементи яких володіють ідентичним значенням. Такі дублетні пари представлені переважно словами греко-латинського походження та українськими відповідниками. Власне український (питомий) відповідник (еквівалент) є словотвірною калькою, порівн.: *алопеція* – *облисіння*, *бронхіальна астма* – *ядуха (дихавиця)*, *вісцеральний* – *нутроцевий*, *геморагія* – *крововилив*, *лейкома* – *більмо*, *неоплазма* – *новоутворення*, *торакальний* – *грудний*, *церебральний* – *мозковий*. Український еквівалент у серії дублетів часто представлений не словом, а словосполученням, порівн.: *гематоскопія* – *аналіз крові*, *гіпоксія* – *кисневе голодування*, *ішіас* – *невралгія сідничного нерва*, *круп* – *гостре запалення гортані й трахеї* та ін. Значно рідше трапляються дублетні пари, до яких входять терміни, запозичені з різних

мов, порівн.: *гайморит* (англ.) – *синусит* (латин.), *пародонтоз* (грецьк.) – *альвеолярна піорея* (латин.), *сифіліс* (італ.) – *люес* (латин.) й ін.

З-поміж еквівалентних синонімів трапляються й українські одномовні назви. Спільна мотиваційна ознака представлена в їх звукових комплексах різнокореновими словами або різними словотворчими формантами із тотожним або дуже близьким значенням у загальноновживаній лексиці (*зів матки – отвір матки, черевна порожнина – порожнина живота*).

Особливий різновид синонімії еквівалентного типу утворюють повні й короткі варіанти єдиного звукового комплексу з тотожним значенням.

Скорочені варіанти терміна творяться різними способами, зокрема:

- 1) шляхом переходу складеного терміна (терміна-композиція) в складноскорочену назву, напр.: *гостра ревматична лихоманка – хвороба Сокольського-Буйо – ревматизм, вегетативний невроз – вегетоневроз*;
- 2) способом абревіації – від початкових літер слів, напр.: *дитячий церебральний параліч – ДЦП, нейроциркуляторна дистонія – НЦД*;
- 3) способом пропуску одного із компонентів складного терміна, напр.: *іонтофорез – іонофорез, лейкоцитоліз – лейколіз* та ін.

Загалом синоніми еквівалентного типу не викликають особливих труднощів щодо упорядкування медичної термінології, оскільки вони не мають таких семантичних відмінностей, які давали б підстави сумніватися в тотожності вираженого ними поняття. Однак обмеження їх у використанні, зокрема намагання уникнути невиправданої дублетності, залишається проблемою і термінологів, і авторів різноманітних словників, довідників, підручників, іншої наукової та навчально-методичної літератури.

Значна кількість синонімів інтерпретаційного типу в медичній термінології зумовлена переважно позамовними чинниками – особливостями розвитку медичної науки і практики. По-перше, існує принциповий критерій виділення в одному об'єкті кількох розрізнявальних ознак, що виявляються в термінологізації слів за різними мотивувальними ознаками. Так, для позначення певного захворювання можуть використовуватися і застарілі, й сучасні назви, напр.: *вітряна віспа – оперізувальний герпес; свинка – епідемічний паротит; сухоти – туберкульоз*. По-друге, у зв'язку з поглибленим і всебічним вивченням об'єкта називання збагачується (доповнюється) наукове поняття про нього. На цій основі виникає необхідність висловити розширене поняття новим звуковим комплексом, у якому чіткіше виражена мотивувальна ознака, напр.: *ангіогемофілія – геморагічна капілярнопатія – конституційна тромбоцитопатія*. По-третє, інтерпретаційні терміни-синоніми можуть виникати внаслідок появи нової класифікаційної групи понять, напр.: *дифузний токсичний зоб – тиреотоксикоз – базедова хвороба – щитоподібна гіпертрофія; анкілозуючий спондилоартрит (спондиліт) – хронічне запальне захворювання хребта – хвороба Бехтерева*.

Отже, стосовно впорядкування медичних термінів інтерпретаційного типу виникає проблема розрізнення синонімії й омонімії та багатозначності. Єдиною підставою для ідентифікації є наукове визначення й опис-пояснення, відсутність яких не дозволяє встановити, чи медичний термін виражає поняття загалом, чи лише якісь окремі його ознаки. У синонімічному гнізді необхідно назвати найбільш адекватний поняттю, точний, напр.: *екзофтальмічна офтальмоплегія, хвороба Грейвза* → *злякисний екзофтальм*.

Незважаючи на те, що вибір найбільш вдалого терміна – компетенція вчених (медиків, філологів, термінологів), саме в науці спостерігаємо різнобій у використанні термінів-варіантів, пасивність щодо обмеження невдалих синонімів. А це зумовлює неоднозначність їх інтерпретації, є серйозною перешкодою в обміні науковою інформацією, створює неабиякі труднощі у точному науковому перекладі медичної літератури тощо.

Ще одним недоліком у медичному термінотворенні є невиправдане залучення термінологічних одиниць і терміноелементів з інших мов, перенасичення наукових текстів малозрозумілими, а то й зайвими медичними термінами.

Хоч запозичення є одним із шляхів збагачення лексичного складу національної мови, що єднає її з міжнародними стандартами, з різними культурами тощо, проте у співіснуванні „чужого” і „свого”, інтернаціонального і національного не завжди науковці дотримуються рівноваги, оптимальної пропорції цих двох складових [2; 4; 5; 6; 7]. Стосовно української медичної термінології це означає, що в ній мали б на рівноправних засадах побутовати терміни й запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, і сформовані на ґрунті питомих (слов'янських) словотворчих засобів. Нехтування тією чи тією складовою може зашкодити усталенню наукової термінології, порушити її органічність, пригальмувати розвиток медичної науки. „Калькування чужих слів як засіб номінації доречно тоді, – за словами О.Пономарева, з яким не можна не погодитися, – коли для якогось поняття немає назви в рідній мові” [5, 27]. Однак сучасні наукові праці часто переобтяжені термінологічними запозиченнями, та й дослідники-термінологи нерідко зловживають чужомовними словами (термінами) через недостатнє знання лексичного багатства своєї мови. Інтернаціоналізми в медичних словниках переважають, а то й витісняють національну складову, розхитують норму й посилюють термінологічний різнобій [7, 6].

Відмову від питомих ресурсів при термінотворенні часто пояснюють тим, що слов'янський корінь своїм прозорим походженням (внутрішньою формою, семантичною мотивацією) викликає, як уже згадувалося, зайві асоціації. Проте такі перестороги здебільшого безпідставні, оскільки в науковому контексті власне українські слова автоматично сприймаються у

своєму другому – термінологічному значенні (*речовина, рідина, тіло, тиск*). Чітко виражена внутрішня форма слова не тільки не перешкоджає функціонуванню й розвитку такого значення, але й спроможна краще передати суть позначуваного поняття, полегшує сприйняття фахової мови.

Відомі спроби відмежовувати наукову лексику від розмовної робилися (продовжують і дотепер) за допомогою англіцизмів, давньогрецьких, латинських запозичень тощо. Такі надмірні запозичення докорінно змінюють склад і національну прикметність нашого словника. До того ж у медичному професійному мовленні часто вживані терміни-запозичення із незрозумілою внутрішньою формою інколи переосмислюються відповідно до звукових чи образних асоціацій зі словами рідної мови, зближуючись у звучанні, викликають труднощі в розрізненні значень. Ідеться про явище паронімії, у якому чималу роль відіграють „чужі” лексеми, порівн.: *дефективний* і *дефектний*, *ефективний* і *ефектний*, *ксероз* і *ксерокс*, *штамп* і *штам* та ін. Названі мовні проблеми є „яскравим доказом того, наскільки неприродно, коли термінологія розвивається винятково за рахунок запозичень, і наскільки важливо, щоб належне місце в ній посідала питома лексика” [7, 10]. Адже в результаті маємо тавтології, залежність від чужомовного, невміння мислити самостійно, нестачу творчого інтелекту, руйнування самотності української мови.

Термінів у науці має бути рівно стільки, скільки їх справді потрібно, запроваджувати доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, перевірена досвідом, „коли вдалося довести помилковість чи неповноту дотеперішніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозумінь і плутанини” [6, 60].

Щоб заповнити термінологічні порожнини, можна вдаватися до різних ресурсів позначення нових понять: зовнішніх і внутрішніх типів номінативних засобів (утворення неологізмів, часткове переосмислення наявної лексики, відродження забутого „свого”, утворення словосполук тощо). Чужі слова – важливий, але не єдиний засіб позначати нові поняття.

Розглянуті проблемні аспекти у творенні та функціонуванні українських медичних термінів перешкоджають їм виконувати основне призначення — упорядковувати наукові поняття, найбільш точно й зрозуміло передавати наукові істини, полегшувати спілкування як між фахівцями, так і з пересічними людьми.

Література

1. Борисюк І. Явище синонімії в термінології / І. Борисюк // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 27–28.
2. Кияк Т. Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 35–38.
3. Ковальчук Л. Ю. Синонімія термінів у російському усному науковому мовленні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. Ю. Ковальчук; Одеський державний університет. – Одеса, 1993. – 16 с.
4. Навчук Г. В. До питання про співвідношення питомого та запозиченого в сучасній українській

- медичній термінології / Г. В. Навчук, А. В. Ткач // Компоративні дослідження слов'янських мов і літератур: збірник наукових праць; пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – Випуск 8. – К.: Просвіта, 2008. – С. 78-83
5. Пономарів О. Мовностилістичні поради: лексика іншомовного походження / О. Пономарів // Урок української. – 2001. – № 11–12. – С. 25–27.
6. Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 48–61.
7. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3–16.
8. Ткач А. В. Принципи організації української медичної термінології на лексико-семантичному рівні / А. В. Ткач, Г. В. Навчук // Актуальні питання клінічної та експериментальної медицини: матеріали 86-ої підсумкової конференції науковців Буковинського державного медичного університету. – Чернівці: БДМУ, 2005. – С. 208-214.

УДК 811'27

Л. А. Савєлова

ЛАКУНЫ В СИСТЕМЕ РУССКОГО НАРЕЧИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ)

Савєлова Л. А. Лакуны в системе русского наречия (на материале диалектной лексики).

У статті розглянуто формальні та семантичні лакуни в системі російського прислівника, що виявляються через зіставлення літературної мови і говірок Архангельської області.

Ключові слова: адвербіальна система російської мови, лексичні лакуни, функціонально-граматична парадигма, діалектні прислівники.

Savvolova L. A. The lacunes in the system of Russian dialect (based on the material of dialectal vocabulary).

This paper contemplates upon formal and semantic gaps occurring in the Russian dialect system, which are revealed – standard language vs. Arkhangelsk region subdialects.

Key words: adverbial system of the Russian language, lexical lacunes, functional and grammatical paradigm, dialectical adverbs.

Функционально-социальная дифференциация русского языка определяет состав частных вариантов его адвербиальной системы. В сфере функционирования наречная система литературного языка противопоставлена, прежде всего, территориальным диалектам и сленгу. Варианты наречной системы данных разновидностей русского языка имеют существенные отличия и в области своего лексического состава, и в сфере семантических и словообразовательных связей единиц. Анализ диалектного наречия, с одной стороны, включается в круг проблем, связанных с изучением нелитературной адвербиальной лексики, с другой – представляет собственный интерес.

Предметом описания в предлагаемой статье являются некоторые расхождения в лексическом составе и устройстве диалектного (на материале архангельских говоров) и литературного вариантов наречной системы, проявляющиеся в отсутствии узуальной лексической объективации того или иного понятия. Эти расхождения обусловлены различиями в концептуализации реального мира в разных формах существования языка.

Устным характером бытования диалектной речи и некодифицированностью нормы территориального диалекта предопределяется бо́льшая (в сравнении с литературным языком) степень свободы реализации семантических и словообразовательных потенций слов в системе местного говора. Как частный случай реализации языкового потенциала может расцениваться преодоление территориальным вариантом языка асимметричности, характеризующей некоторые участки общеупотребительного варианта языковой системы, что хорошо просматривается на материале наречной лексики, ср.: «в условиях диалектного существования словообразовательная система наречий имеет гораздо большее число заполненных клеток, чем система литературного языка» [5, 15-16].

В качестве иллюстрации рассмотрим наречие *настояще*, активно употребляемое носителями архангельских говоров в огласовке [насто́я́шшо] или [насто́я́шше]. Оно мотивировано качественным значением прилагательного *настоящий*, от которого в литературном языке бесприставочное наречие не образуется. Соответственно, можно говорить о преодолении диалектом лакунарности на лексическом уровне (имея в виду план выражения). Однако следует отметить, что литературное и диалектное прилагательные семантически нетождественны. По этой причине семантическая структура диалектного наречия *настояще* отличается от общерусского *по-настоящему*. Наречие *по-настоящему* транспозиционно соотносится только с одним из значений прилагательного *настоящий* – ‘такой, который является лучшим образцом кого-чего-либо; именно такой, каким должен быть’ [4, 503]. В значении же наречия *настояще* доминируют семантические признаки ‘основательно’, ‘окончательно’: *тут у н'ево́ насто́я́шишэ пр'ид'елано, на со́в'ес', н'е оторв'о́шши уш* (полка держится крепко, то есть приколочена ‘основательно’); *вам на́до насто́я́шишо узна́т'* (разузнать как следует, то есть ‘основательно’ и ‘подробно’); *с с'емна́цат'и насто́я́шишо-то дал'и гру́ппу* (в семнадцать лет стала самостоятельно доить группу коров, а не помогать другим дояркам, то есть получила в свое распоряжение коров ‘окончательно’). Идея соответствия образцу в семантике наречия *настояще* не является структурообразующей, в отличие от слова *по-настоящему* (ср. *по-настоящему ценить искусство; по-настоящему талантливый музыкант; принял по-настоящему великодушное решение*).

Расхождения в наречных составах литературного языка и диалектов в значительной мере обусловлены различиями в способах вербализации концептуальной информации: диалект свободнее использует наречия как экономный вариант номинации, в литературном языке подобным территориально ограниченными наречиям соответствуют иные грамматические построения (предложно-падежные формы, словосочетания). Результатом расхождений между разными формами

языка в данном случае становится появление лексических лакун. Ср.: о сиротском состоянии: *безматерно* 'не имея матери, оставшись без матери', *безотечно* 'не имея отца, оставшись без отца'; о способе передвижения леса во время сплава: *бревённо* 'по отдельности, по одному бревну'; о месте расположения на воде относительно берега: *бѣрежно* 'около берега'; о характере проживания: *жи́льмя* 'живя постоянно'. Следует подчеркнуть, что единицы разной лексико-грамматической природы, включенные в систему объективации представлений об одной и той же сущности, семантически не тождественны в силу различий в частеречной семантике стержневых слов: «смена категориальной семантики предполагает не только замену одних грамматических категорий другими, но и изменение некоей “энциклопедической” характеристики слова: меняется информация о типе восприятия данной сущности человеком» [11, 154].

Некоторые из такого рода лексических пустот обусловлены выходом наречий из употребления в связи с неактуальностью обозначаемых понятий для большей части носителей языка. Например, в словаре В. И. Даля без помет приводится наречие *бережисто* с толкованием «близ берега, но в воде» [2, I, 82], даются также наречия *бережее*, *бережнее* с пометой «арх.» и сходным толкованием. В СРНГ включены варианты *бережа́е*, *бере́же*, *бережѐе*, *бережо́й*, *бережнѐ́*, *бѣрежнее*, *бережно́*, которые тоже идентифицируются как архангельские [9, 247–249]. В архангельских говорах наречие сохранилось, ср.: *бережно́* (*бѣрежно*) 'на воде вблизи берега', *береже́(е)* 'ближе к берегу, недалеко от берега' [1, 168–167]. Если учесть, что некоторые словари современного русского языка фиксируют наречие *мористо* (*мористее*) [8; 10], антонимичное утратившемуся *бережисто*, то диалектные *голоменно*, *голо́мя* и т. п. 'далеко от берега, в море' можно считать показателями относительных лакун.

Семантическая структура части общерусских слов в составе лексико-семантической системы говора отражает преодоление внутриязыковых лакун плана содержания в рамках одного идиома. Так, в русском языке некоторые существительные с компонентом собирательности в значении проявляют склонность к регулярной многозначности, выражающейся в употреблении их в функции наречия с количественным значением 'много' (*лес рук, куча дел, ворох бумаг*), носителем этого же значения в диалектной речи могут выступать и другие слова, например *артель*: *их артель вить* – 'много, в большом количестве' [6, 25]. Другим примером могут служить наречия *много* и *мало*, связанные отношениями антонимии. В литературном языке данные наречия на семемном уровне асимметричны. У наречия *много* устанавливаются три самостоятельных значения (*много 1* 'в большом количестве, в большой степени', *много 2* 'больше, чем нужно', *много 3* 'значительно, гораздо' [4, 460], у наречия *мало* – два (*мало 1* 'в небольшом количестве, в небольшой степени', *мало 2* 'меньше, чем

нужно' [4, 433]). Антонимическую парадигму образуют *много 1 – мало 1; много 2 – мало 2*. В говорах семантическая структура данных слов сложнее, что помимо прочего проявляется в нетождественности валентностей и позиций в составе высказывания межподсистемных лексических соответствий.

Обратимся к лексеме *много 3*. Если в литературном языке реализация значения 'значительно, намного' конструктивно ограничена сочетанием с формами сравнительной степени (*много старше, много лучше*), то грамматическая сочетаемость диалектного наречия в таком значении расширена: *ста́ра в'е́ра она́ мно́го отл'ич'а́иц'е; э́т'е мно́го оцта́йу́т от т'е́х-то там ца́со́ф* (д. Осиевская Верхнетоемского района). Кроме того, у *много 3* в говорах имеется антоним *мало 3* 'ненамного, незначительно', который распространяет как компаративные формы, так и глагольные: *он то́жо мало мо́ложе-то; ма́ло ра́н'ше ста́йот; ма́ло опозда́и-то е́с'л'и круго́м ит'т'и́-то / дак с'о-и-тык'и н'е боло́том* (д. Першинская Верхнетоемского района). Таким образом, в диалекте в систему антонимических отношений вовлечены все три значения, благодаря чему проявляется семантическая лакуна в литературном языке. В то же время наречие *мало* передает в говорах и другое значение, не имеющее соответствий в семантической структуре наречия *много*, это значение 'вскоре': *ма́ло как взры́ф-то да́лс'е; йа с н'им порабо́тала / ма́ло война́-то нач'ала́с'; ма́ло он пр'иежжа́ет в арханг'ел'ск; ма́ло пр'ихо́д'ит откры́точ'ка* (с. Нёнокса Приморского района), ср. также *пр'ин'есла́ офи'а́-то / мал'е́н'ко ч'ер'ез д'е́н' и друга́йа; мал'е́н'ко с'и́мка б'ежы́т по доро́г'е / пожа́р* (д. Осиевская Верхнетоемского района). Соответственно, полисеманты *много* и *мало*, как и в литературном языке, характеризуются асимметричностью, но область семантических пустот в диалекте уже иная. Примечательно также, что проявленная в литературном языке лакунарность в области семем *много 3 – ∅* (диалектное *мало 3*) соотносительна с формально-морфологической: *намного – ∅* (диалектное *намало*).

Межподсистемная внутриязыковая лакунарность ощутима прежде всего в координатах «наличие наречия в диалекте для передачи данного значения – отсутствие наречия в литературном языке для передачи данного значения». Однако не менее значимы лексические пустоты, вызванные отсутствием реализации тех или иных словообразовательных моделей или функционально-грамматических парадигм в адвербиальной системе литературного языка или диалекта. Эти отличия затрагивают устройство частных вариантов наречной системы русского языка.

Не актуальны для диалекта модели образования отадъективных наречий с аспектным значением ('в отношении...', 'с точки зрения...') – как от относительных прилагательных с основой на **-н** с помощью суффикса **-о**, так и от прилагательных с основой на **-ск** с помощью

суффікса **-и**. О нулевой реализации данных моделей в территориальных диалектах говорить нельзя, но их лексическое заполнение спорадическое и значительно уступает литературному языку, в котором данные модели являются продуктивными, особенно в книжной речи, ср.: *жизненно важный, структурно совпадает, функционально разнообразные; биологически активный, иерархически упорядоченный, логически мотивированный* и др.

Напротив, ряд моделей наречного словопроизводства не имеет аналогов в литературном языке. Например, отглагольные наречия, образованные с помощью суффикса **-(е)чью** со значением способа осуществления действия (*стоечью, сидечью, лёжечью*). Подобные слова образуют замкнутый семантический класс, состав которого определяется лексической ограниченностью мотивирующих глаголов, обозначающих положения человека в пространстве, а также арсеналом аффиксальных средств, включённых в образование наречий в разных формах существования языка. Попутно отметим в связи с этим, что сленг не развивает собственных моделей образования наречий данного класса.

Как показывают наблюдения исследователей, отглагольное словообразование наречий в говорах развито гораздо более существенно, чем в других разновидностях языка. Так, среди моделей образования наречий в архангельских говорах, отсутствующих в литературном языке, О. Г. Гецовой отмечены префиксально-суффиксальные образования от глагольных основ по типу *без-...-о* (*безвыходно, безвыведно, безвывозно, безразгбно*); отглагольные производные с суффиксами **-имо, -емо, -мо, -енно, -анно** (*жалимо, вылечимо, неуставаемо, ухитрённо, неодуманно*); отглагольные наречия с суффиксом **-ма** (*сижма, дрожма, трескма*) и др. [3, 109-114].

Особо следует отметить наличие в системе наречия лакун функционально-грамматического плана. В говорах и литературном языке один и тот же тип функционально-грамматической парадигмы, в состав которой входит наречие, может иметь отличия в реализации. Под функционально-грамматической парадигмой словесного знака понимается его лексико-грамматический потенциал, то есть соотнесенность данного знака с единицами различной семантико-синтаксической природы в пределах одной подсистемы языка.

Русскому языку свойственна, в частности, омонимия форм винительного падежа существительных и наречий (Adv-N₄). Толковые словари, например, отмечают наречное употребление слова *век* 'долго', 'постоянно' [12, 63], которое в отрицательных конструкциях выступает в значении 'никогда' (*век бы не видел*). В литературном языке парадигма Adv-N₄ имеет нерегулярный характер, несмотря на системное употребление падежных форм в обстоятельном значении, частным случаем чего является реализация темпоральных синтаксических

отношений посредством субстантивных форм, обозначающих отрезки времени: *ждать час, отдыхать неделю, отсутствовать год* и т.п. Словоформы *час, неделю, год* не выходят за пределы существительного. В говорах же беспредложный винительный адвербиализуется последовательнее, чем в литературном языке. Причем этот процесс затрагивает не только слова с семантикой времени, такие как *вёсну* 'весной', *лето* 'летом', *утро* 'утром', *день* 'днём', *вечер* 'вечером', *ночь* 'ночью', но также слова с количественным значением (*большинство* 'преимущественно', *часть* 'частично') и с пространственным значением (*встречу, встречу* 'навстречу'): *бол'шинство-то он сам тут з'д'елал фс'о, ну может и йа' ч'ас' помогла* (с. Нёнокса Приморского района); *пошла искат', а он уш фстр'ету б'ежыт* (д. Першинская Верхнетоемского района). Для говоров характерна непозиционная соотносительность наречий с беспредложным винительным, при этом общерусские слова и диалектные не тождественны по типу выражаемой адвербиальной семантики, ср.: *лето* 'в течение лета' (общерусское существительное в обстоятельственном значении) и *лето* 'летом, в летнее время года' (диалектное наречие). В связи со сказанным представляется возможным говорить о том, что в литературном языке рассматриваемая функционально-грамматическая парадигма реализуется лакунарно.

Лексически не заполнена в литературном языке функционально-грамматическая парадигма, объединяющая наречие и имя числительное (Adv-Num), если не рассматривать в составе числительных слова *раз, много, мало*. В говорах же она представлена словами типа *двоима, троима, десятерыма* и т. п. ср.: *нас с л'ит'кой было двоима* (числительное) и *двоима-то скор'а'е управ'имс'е* (наречие).

Выявление состава функционально-грамматических парадигм наречия в говорах и литературном языке должно, на наш взгляд, способствовать целостному представлению семантико-синтаксических парадигматических связей наречий в пределах конкретных вариантов наречной системы и установлению различий в функционально-грамматическом потенциале единиц в разных частных системах.

Межподсистемная внутриязыковая лакунарность в системе русского наречия имеет различные области проявления: она наблюдается на уровне вербализации отдельных признаковых значений, в семантической структуре лексических единиц, при лексической реализации словообразовательных моделей и функционально-грамматических парадигм наречия. Внутриязыковые лакуны не могут не оказывать влияния на «структуру и лексический состав синонимических рядов, ЛСГ и семантических полей, на функционирование слов одной и той же парадигмы в конкретном говоре» [7, 232], они наряду с другими лингвистическими факторами определяют функционально-семантическую

значимість слова как в пределах того или иного идиома, так и в целом в системе языка.

Литература

1. Архангельский областной словарь [Текст] / под ред. О. Г. Гецово́й. Вып. 1. – М., 1980.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: В 4 т. М.: Русский язык, 1998.
3. Гецова О. Г. К проблемам диалектного словообразования. Словообразование наречий [Текст] / О. Г. Гецова // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Вып. II (VIII) / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова; отв. ред. Л. Л. Касаткин. – М.: Наука, 2004. – С. 95–125.
4. Комплексный словарь русского языка [Текст] / А. Н. Тихонов, Е. Н. Тихонова, С. А. Тихонов, О. М. Чупашева, М. Ю. Зуева; под ред. А. Н. Тихонова. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык – Медиа, 2007.
5. Королёва Е. Е. Синхронное словообразование наречий, соотносительных с падежными и предложно-падежными формами имён существительных (на материале архангельских говоров) [Текст]: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 1985.
6. Нефёдова Е. А. Экспрессивный словарь диалектной личности [Текст] / Е. А. Нефёдова. – М.: Изд-во Московского университета, 2001.
7. Нефёдова Е. А. Региональный компонент значения слова в диалекте [Текст] / Е. А. Нефёдова // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Вып. II (VIII) / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова; отв. ред. Л. Л. Касаткин. – М.: Наука, 2004. – С. 232–241.
8. Словарь наречий и служебных слов русского языка [Текст] / сост. В. В. Бурцева. – М.: Рус. яз.– Медиа, 2005.
9. Словарь русских народных говоров [Текст] / под ред. Ф. П. Филина. – Вып. 2. – М.–Л.: Наука, 1966.
10. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка [Текст]: В 2 т. / А. Н. Тихонов. – М.: Русский язык, 1985.
11. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике [Текст] / Е. В. Урысон; РАН. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2003.
12. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка [Текст]. – М.: Альта-Принт, 2005.

УДК: 811.161.2'37

Н. М. Шарманова

АФОРИЗМ У ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Шарманова Н. М. Афоризм у поліпарадигмальному аспекті.

Українська афористика аналізується в тісному зв'язку її структурно-семантичних, функціональних, комунікативно-прагматичних особливостей у парадигмі антропоцентричного, комунікативного й когнітивного підходів.

Ключові слова: афоризм, афористика, структурно-семантична будова, функціональна парадигма, комунікативно-прагматична специфіка.

Sharmanova N. M. The aphorism in polyparadigmatic aspect.

Ukrainian aphorism studies are analyzed in close connection with its structural-semantic, functional and communicative-pragmatic peculiarities. The investigation was held in the paradigm of anthropocentric, communicative and cognitive approach.

Key words: aphorisms, aphorism studies, structural-semantic organization, functional paradigm, communicative-pragmatic peculiarities.

Усебічне дослідження афористики, що є репрезентантом світоглядних канонів людства й невичерпним джерелом етнічного духовного потенціалу, дозволяє з'ясувати певні закономірності функціонування мовних одиниць та виявити їх комунікативну спрямованість, прагматичний потенціал.

Афоризм розглядається нами як логічне, образне судження узагальнюючого характеру, що в категоріях раціональності / парадоксальності відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури: *Військо можна розбити – жінку ніколи* (П. Загребельний); *Спільна таємниця зближує і зовсім сторонніх людей* (Ю. Покальчук).

Афористичні проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (М. Алексєєнко, Н. Барлі, А. Жолковський, В. Калашник, А. Королькова, Г. Крейдлін, Т. Манякіна, Ю. Прохоров, Т. Радзієвська, А. Тяпкіна, М. Черкаський, Є. Шейгал, Ю. Щеглов та ін.).

Мета нашої розвідки полягає в розкритті української афористики в аспекті поліпарадигмального підходу в сучасному мовознавстві. Відповідно до цього передбачається розв'язання кола завдань: 1) з'ясувати основні інноваційні підходи щодо структурної й семантичної типології афоризмів; 2) дослідити комунікативну і прагматичну будову афоризмів на матеріалі сучасного українського художнього дискурсу. Об'єктом дослідження є афористика сучасної української літературної мови.

Афористичний вислів (АВ) є індивідуально-авторським висловлюванням, комунікативна природа якого “ускладнена тенденцією до знакового статусу в системі мови” [2, 610]. Саме висловлювання вважають реальною одиницею мови, у якій відповідні знаки, поєднуючись між собою, розкривають зміст думки, створюючи водночас необхідну смислову основу навантаження змісту. У ряді досліджень термін „висловлювання” вживається як синонім понять „фраза”, „речення”, „НФЄ”, „текст” [7]. Спробу осмислення тотожності / нетотожності цих понять – відповідно їх розмежування – подають і вітчизняні, і зарубіжні мовознавці. Так, україністи І. Меншиков й І. Попова, розглядаючи речення як предикативну, комунікативну й функціональну одиницю мовлення, указують на основні ознаки висловлювання [5, 23-30]. І. Вихованець терміном „висловлення” кваліфікує одиницю мовлення, що побудована за законами відповідної мови [7, 66]. Висловлювання, на відміну від речення, вважається значно ширшою одиницею і містить певний набір відмінностей (структурних, змістових, функціональних), що відрізняють його від речення [9, 90].

Неодномірність структурного плану висловлювання виявляється в таких ознаках: 1) денотативних, або референційних (співвіднесеність із дійсністю); 2) модальних (ставлення мовця до повідомлюваного); 3) власне текстових (сукупність елементів, що вказують на зв'язок з комунікативним контекстом) [7, 66]. У висловлюванні семантика поєднується із прагматикою, основною рисою є орієнтація на учасників комунікації (ситуативність, вибірковість) [9]. Зазначені властивості висловлювання визначають змістову структуру будь-якої одиниці мовлення, а отже є вихідними для розуміння комунікативної природи афоризму.

Афоризм як мовна одиниця реалізує основну лінгвальну функцію. Основною його прагматичною метою є намір поставити адресата перед фактом, істинність або хибність якого може бути установлена лише завдяки фоновим знанням реципієнта.

Такий підхід відрізняється від розгляду висловлювань у логіці, де сутність його зводиться до розповідного речення, смислом якого є певне судження, а значенням виступають такі індекси, як істина, хиба (у класичній двозначній логіці) [3; 4] і парадокс (у рамках багатозначної логіки) [6].

Узагальненість, типізованість, генералізованість судження протиставляють афористичне, вишукане, непобутове висловлювання побутовому, конкретному, ефемерному, що створюється для позначення певної ситуації і конкретних умов мовлення в цей момент: *Розтрощений камінь – уже не граніт* (Л. Костенко); *Часи міняються, міняються й звичаї* (П. Федотюк).

Тому для АВ характерна стереотипність світобачення, поведінки, що виявляються на **трьох рівнях мовленнєвого акту** – іллокуції, перлокуції й локуції – та конкретній обставині мовлення [1]. Таке протиставлення зближує афоризм із загальними, універсальними висловлюваннями, унаслідок чого він може розглядатися як їх різновид [8].

Афоризми як віддзеркалення стереотипів мають універсальну адресацію й реалізують комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі учасника комунікативного акту: *Царство жінки – сім'я, царство чоловіка – держава* (П. Загребельний); *Любов – почуття одноразове* (М. Бриних). Універсальність мовленнєвої ситуації визначається тим, що кожен адресат має можливість ототожнити себе з суб'єктом комунікації.

У семантико-синтаксичному аспекті афоризм є одиницею конструкції, еквівалентної реченню [8, 268]. Афористична еквівалентність ґрунтується на синтаксичних параметрах – співвідношення з предикативними одиницями різних типів. АВ кваліфікується як синтаксично замкнене висловлювання (Л. Скрипник) або „замкнений вислів, клішований від початку до кінця” (Г. Пермяков).

Для афористичних суджень, які обов'язково мають предикативну дериваційну базу, ознаки зовнішньої мовної структури висловлювання є релевантними, оскільки вони виступають як диференційні особливості афоризму. Слушною виступає думка про те, що співвідношення з різними типами речення корелює з відмінностями у змістовій характеристиці й контекстному представленні змісту (В. Калашник). На наш погляд, такий тип співвідношення ґрунтується на спільній семантичній основі.

Зважаючи на внутрішню, логіко-семантичну й комунікативну природу, розглядаємо АВ як еквіваленти предикативних одиниць: простого і складного речень, надфразної єдності (НФЄ).

АВ-еквіваленти простого речення коротко, але чітко і виразно номінують і розкривають явища об'єктивної дійсності в різноманітних суттєвих її ознаках. Саме така синтаксична організація АВ дозволяє оптимально здійснювати в мові узагальнено-типізуючу функцію, наприклад: *Жінки потрясають світом* (П. Загребельний); *Молодь любить жарти* (О. Гончар).

Прямі стверджувальні афоризми передають семантичну цілісність твердження за законами внутрішньої організації (розгортання / згортання): *Життя – це тільки свобода!* (П. Загребельний); *Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе* (Л. Костенко). У наведених афоризмах наявна деактуалізація змісту з логічним навантаженням на другій частині висловлювання за допомогою лексем *життя, любов, почуття, свобода*.

Опозиційними щодо розглядуваного типу АВ виступають заперечені афоризми. Уплив на свідомість і поведінку адресата здійснюється за допомогою комунікативних табу: *Час не наша власність; Жоден поет не був непоетом* (Л. Костенко). Реалізація в мовленні АВ із заперечним смислом відбувається на основі прагматичної установки автора з метою актуалізації й філософського узагальнення лексем *час, поет / непоет* тощо.

Найбільший комунікативний ефект досягається в заперечних АВ на кшталт *Кабінет – не квартира* (П. Загребельний); *Любов – не зло* (М. Вінграновський); *Полон – не мед* (М. Руденко). Актуальна аксіологічна інформація винесена на початок речень (*любов, кабінет, полон*). Додатковим засобом увиразнення смислового ядра є двоскладова будова, яка забезпечує виділення найголовнішого в афоризмі. Заперечні АВ виступають стилістично забарвленими, експресивними одиницями.

Одним із різновидів афоризмів, що конденсовано і стисло у формі повчання чи настанови подають узагальнення, кваліфікуються нами як **АВ-еквіваленти складного речення**: *Хто не зраджує, той не втрачає* (П. Загребельний); *Час пробігає швидше, якщо думаєш про вічне* (М. Бриних). Комунікативна спрямованість АВ визначається розгортанням чи посиленням зіставлення / протиставлення певних понять: *Митцю не треба нагород, його судьба нагородила* (Л. Костенко); *Єси ти сам – з собою врівень, один на сотні поколінь високим гнівом богорівен* (В. Стус).

У сучасному українському художньому дискурсі виділяємо такі афоризми-еквіваленти складного речення, структурна модифікація яких ґрунтується на семантичному явищі зіставлення: *Все блищить, і люди як нові; Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу* (Л. Костенко). Комунікативні стратегії досягаються внаслідок поєднання в межах узагальненого твердження компонентів, що співіснують і зіставляються за неконтрастною ознакою, на основі подібності й спорідненості явищ чи понять (*все – люди, століття – час*,

нове – новітню).

Семантичні відношення причини й наслідку частин афоризму надають АВ виразного прагматичного звучання, наприклад: *Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Л.В. Костенко); *Коли на роботі все як треба та ще вдома благодать – людина здорова душею і тілом* (П. Федотюк); *Коли нічого не маєш, нічого й втратити* (П. Загребельний); *Коли народ пригнічений, – скарбниця порожня* (Р. Іваничук). Прагматику афоризмів визначають саме причинно-наслідкові зв'язки. Це допомагає розкрити такі особливості типу інформації під час комунікативного акту, як максимальна об'єктивізація викладу, його логічність, апеляція до загальновідомих істин.

Особливим комунікативним модусом позначені АВ, у яких спостерігається домінування емоційного над логічним, суб'єктивного над об'єктивним, наприклад: *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Л. Костенко); *Зазирніть у свою душу – і впадінть на коліна* (М. Бриних). Основою комунікативної будови афоризмів виступає наявність особистісного чинника, що виноситься в рематичну позицію (*не скажеш, у свою душу*), а також значна кількість оцінних слів і висловів для номінування емоцій (*невимовне, німою, зазирніть в душу*). Комунікативна специфіка АВ репрезентована або зверненістю до самого адресанта (*як..., чи не...*), або ж позначена іллокутивною силою наказу (*зазирніть, впадінть*).

У сучасному українському художньому дискурсі афоризми аналітичної будови становлять досить поширену групу висловів.

Афоризми-еквіваленти надфразної єдності розкривають явище об'єктивної дійсності у вигляді складних з позиції структури й змісту узагальнених суджень: *Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерціям намагається убити його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням* (П. Загребельний); *Коли люблять, не говорять про кохання. Тоді просто відчують його* (О. Черногуз).

Структурна цілісність піддається розчленуванню афористичного комплексу на окремі синтаксичні конструкції. Сміслова природа таких АВ є неподільною. Саме внутрішня будова й прагматична установка афоризму дозволяє реалізувати художню довершеність, естетичну досконалість і семантичні зв'язки, зокрема: *У нас не діє верховенство права. У нас діє верховенство телефонного права* (О. Черногуз).

Специфікою афоризмів на кшталт *Прийде час – будемо жити! Просто жити і радіти життю, і кожному дневі, який приносить вітху!* (Ю. Покальчук); *У нас час такий. Базарно-ринковий. Усе продається, все купується* (О. Черногуз) є логічна чи образна сміслова домінанта, утворена на основі розгортання внутрішньої форми. За

структурного підходу такі АВ становлять конструкції з синтаксичним членуванням, але внутрішньою неподільністю. У логічних універсальних висловленнях в імперативній чи дефінітивній формі сконденсовано розгорнуті судження про навколишній світ. Логічні АВ мають експліцитно / імпліцитно виражену семантику повчання чи декларації. Образні афоризми визначаються впливом на свідомість учасника комунікації оригінальністю авторських асоціацій, виразністю формулювання думки.

Лінгвокреативні процеси, які відбуваються при породженні афоризму *Шукайте шлях. Бійтеся. Але вірте!* (Ю. Покальчук), позначені конструюванням прагматичних складових: пошуки правильного шляху в житті розкриває сутність життєдіяльності людини в суспільстві, що дає змогу реалізувати особистісний потенціал. Накладання полярних смислів у настанові (*шукайте – бійтеся – вірте*) виявляє важливий для комуніканта безапеляційний характер АВ.

Мовне кодування вислову *Життя, мабуть, як і люди, – мстиве за радість. А особливо – якщо радість для двох – величезна* (М. Матіос) виявляє узагальнення логіко-філософських категорій, пов'язаних із семантикою слова „життя”. Зокрема нові системні смисли цієї лексеми (за використаного порівняння з недосконалою людською природою) пов'язані з поняттями помсти за радість – тривалу або миттєву. Парадоксальність виступає характерною рисою не лише для розкриття семантики, а й комунікативної ситуації (доцільності доведення саме сенсу існування кожної людини, а не ірреальних уявлень когось із комунікантів).

Отже, поліпарадигмальний аспект АВ репрезентує його як одиницю мовлення, для якої характерні референційні й модальні ознаки. Комунікативні властивості афоризму розглядаються як його диференційні властивості. Як різновид універсального висловлювання афоризм має універсальну адресацію й реалізує комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі реципієнта. Інтерпретація афоризмів у семантико-синтаксичному аспекті виявляє специфіку АВ як одиниці конструкції, еквівалентної різним типам речення (простого, складного) чи надфразної єдності.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К.: Вид. центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Калашник В. С. Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики / В. С. Калашник // Вісник Харківського нац. ун-ту. – Вип. 491. Філологія. – 2000. – С. 608-612.
3. Конверський А. Є. Логіка / А. Є. Конверський. – К.: Український центр духовної культури, 1994. – 400 с.
4. Кондаков Н. И. Введение в логику / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1967. – 466 с.
5. Меншиков І. І. Речення як предикативна, комунікативна і функціональна одиниця мовлення: [навч. посібник] / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2002. – 48 с.

6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
7. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Шарманова Н. М. Логічні афоризми-еквіваленти надфразної єдності (на матеріалі сучасної української поезії) / Н.М. Шарманова // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.І. Гончаров. – К.: Знання України, 2003. – С. 268-271.
9. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: БРЭ, 2000. – 688 с.

УДК 811.161.2'276.6:792

С. В. Шевченко

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТЕАТРАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Шевченко С. В. Початок формування театральної термінології української мови.

У статті йдеться про початковий етап формування театральної термінології української мови.

Досліджуються проблеми використання нових термінів та поділу вистав на жанри.

Ключові слова: шкільний театр, вертеп, інтермедія, трагедія та комедія.

Shevchenko S. V. The initial stage of the theatrical terminology formation of the Ukrainian language.

The article investigates the initial stage of the theatrical terminology formation of Ukrainian Language.

It studies problems of new terms defining and performances division into genres.

Key words: school theatre, intermezzo, tragedy, comedy.

Поява театру в Україні збагатила не лише культурне життя, але й була причиною появи нових слів у мові. Театральна термінологія великою мірою залежала від екстралінгвістичних факторів, тому необхідно розглянути історію українського театру, бодай у загальних рисах.

Початковий етап формування театральної термінології української мови пов'язується з виникненням перших шкільних театрів та фольклорних театрів – вертепів, які протягом декількох століть були дуже популярними серед українського народу. І хоч приблизний час виникнення шкільного театру відомий (початок 17 століття), то думки щодо виникнення вертепу різняться. Деякі дослідники стверджують, що вертеп виник у середині 17 століття, інші говорять про початок 18-го.

Вертеп – синтетичне явище, яке розвивалося і функціонувало в системі культури, взаємодіяло з фольклорними театрами інших країн. І тому не дивно, що упродовж тривалого часу вертеп привертає увагу багатьох театрознавців, які сприймають його по-своєму та дають дещо різні визначення [див.: 3].

Частіше цей термін функціонує у значенні театр або драма. Щодо будиночка, ляльок вживаємо: “архітектура вертепу” та “ляльки вертепу.

На відміну від вертепу, шкільний театр мав не лише розважальну, але й дидактичну функцію. Перші театральні вистави відбувалися в духовних школах. Спочатку це були аматорські вистави, але іноді вони переростали у справжні драматичні твори, які потім називалися шкільними драмами.

Шкільний театр мав двояку природу: з одного боку, він виконував естетичну функцію, а з іншого, – був засобом виховання, педагогічним прийомом, який застосовувався у викладанні двох із семи вільних

художеств – поетики і риторики. Саме тому шкільна драма широко використовувалася викладачами Києво-Могилянської академії. Цей вид діяльності застосовували для розвитку в учнів дикції, риторики та правильної вимови. Сюжети для п'єс брались переважно з Біблії та житій святих. Велика роль відводилася також алегоричним образам, що уособлювали різного роду добродійності і пороки. Іноді використовувалися міфи та легенди різних країн [1].

П'єси, які розігрували в шкільних театрах, як уже зазначалося, мали повчальний характер і здебільшого були досить нудні. Тому не дивно, що популярними були не самі вистави, а інтермедії, які показували в антрактах між діями. Інтермедія – коротка гумористична сценка, яку розігрували в перерві основної вистави для розваги глядачів. Поява інтермедії була не випадкова, їй передували драматичні та комедійні елементи в народній творчості та обрядах. Особливо цих елементів багато у веснянках та колядках. У шкільному театрі інтермедії посідали скромне місце “міждій”. Але на практиці веселі інтермедії з їх своєрідним гумором займали зовсім не другорядне місце [1, 211].

У той час чіткого розподілу вистав на жанри не існувало. У шкільних п'єсах реалізовувалися комічні та трагічні сюжети, що є властивим і народному, і середньовічному театру. Іноді один і той же персонаж міг виконувати роль комічного героя й одночасно лякати глядача. Саме комедію та трагедію, як основні жанри тогочасного театру, ми і розглянемо більш детально.

Теорія драми була розроблена в українських шкільних поетиках 17 століття. У них дається визначення комедії та трагедії. Трагедію поетики визначали як твір, що показує нещастя і страждання знатних людей, глядач з неї повинен дізнаватися, чого слід боятися [1, 270]. Трагедія бере свій початок від поклоніння Діонісу, богу вина та веселощів. Під час жертвоприношення хором виконувалися пісні – трагедії, які згодом розвинулися до форми драматичного твору. Сучасна література трактує це поняття так: “Драматичний твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізувати” [2, 681].

Комедія ж розробляє і показує головним чином знижені, смішні сюжети [1, 270]. Вона була актуальною на святах, коли виконувалися пісні, розповідалися історії. Літературознавчий словник дає таке визначення цього поняття: “Твір, у якому засобами гумору та сатири розвінчуються негативні суспільні та побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині” [2].

Поділ п'єс шкільного театру на жанри був формальним, що доводить існування таких жанрів як коміко-трагедія та трагедо-комедія. Але ці жанри виділялися не всіма поетиками, іноді їх об'єднували взагалі в один жанр. Це пояснюється тим, що в той час, за умови існування визначень, не

існувало чіткого розподілу п'єс на комічні та трагічні: комічні та серйозні сцени йшли одна за одною, у тісному контакті. Звичайно, це не могло не вплинути на самі твори. За правилами автори повинні були вказувати жанр п'єси, але часто вони це правило просто ігнорували, не знаючи, до якого конкретно жанру віднести свій твір. Це якраз пояснюється відсутністю чіткого розмежування між указаними жанрами. До нас не дійшло жодного твору, який би був названий комедо-трагедією, а трагедо-комедій відомо декілька. В українській літературі яскравим прикладом цього жанру є п'єса Феодана Прокоповича "Владимир". Автор сміливо поєднує два різні начала: драматичне, пов'язане з діяльністю самого Володимира, та комічне, що втілюється в образах жерців. Тому Прокопович назвав свій твір трагедокомедією. З урахуванням такого принципу поєднання драматичного і комічного в Києві було написано ще декілька п'єс: "Трагедокомедія" Сильвестра Ляскоронского, "Іосіф Патріарх" Лаврентія Горки.

У теоретичному плані трагедія протиставляється комедії. Це протиставлення досить чітке. Наприклад, трактат перекладений з латинської мови, свідчить: "Въ трагедіи же богатыри, вожди, и Царіе, изобразуются... Въ комедіи же влюбленія и девиць похищенія изъясляются..."

У трагедії зображалися героїчні факти, які мали місце в житті, героями трагедії були великі люди. Трагедії, на противагу комедії, писалися високим тоном. Незважаючи на чіткість у визначенні трагедії як жанру драматичного твору, трагедій, які відносяться до кінця 17 століття, відомо лише декілька. Прикладом може слугувати "Трагедія Христос Пасхон" Андрія Скульського.

Основний жанр того часу – комедія, але обсяг цього поняття був досить широким, і за своїм змістом багато п'єс скоріше нагадували трагедії. Як уже зазначалося вище, терміни, які визначали жанри п'єс, використовувалися досить вільно. На це звернули увагу дослідники 20 століття: „п'єси шкільного театру називались частіше за все комедіями, тому що першими прикладами для них були твори класичної літератури, які носили цю назву; але значення терміна розумілось туманно” [2, 54]. Слово „комедія” мало значення драматичного твору, п'єси, але зміст терміна мав інше наповнення, що відрізняється від сучасного трактування. П'єса наприкінці 17 століття сприймалася скоріше як інсценування. Фактично слово „комедія” виділяло драматичний твір із ряду творів інших літературних жанрів. Крім того, поняття самої п'єси та її інсценування не розмежувалися. Лише так можна пояснити досить дивні назви деяких п'єс: "Комедія дня Різдва Христова" Д. Ростовського.

Отже, розгляд термінів, відповідно до яких поділять п'єси на жанри, дозволяє зробити деякі висновки. Незважаючи на те, що слова цієї групи позначали конкретні поняття, чіткості їх використання не було. Відсутність

чіткості зумовлена різними формулюваннями шкільних поетик, що призвело до зміщення понять.

Існування цілого ряду лінгвоодиниць для визначення одного і того ж поняття свідчить про те, що театральна термінологія цього періоду перебувала на стадії формування та не була достатньо чіткою. Це явище характерне і для термінологічних систем різних галузей знання, що розвивалися, але також і для всієї літературної мови 17 століття.

Література

1. Волинський П. К. Історія української літератури / П. К. Волинський. – К.: Вища школа, 1969. – 432 с.
2. Гром'як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 752 с.
3. Федас Й. Ю. Український народний вертеп / Й. Ю. Федас. – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.

УДК 811.161.2'373.421

В. С. Щербатюк

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ „СИНОНІМ” У ЛІНГВІСТИЦІ

Щербатюк В. С. Історія становлення поняття „синонім” у лінгвістиці.

У статті розглянуто історію розвитку синонімії як об'єкта лінгвістичних досліджень, наголошено на відсутності єдності поглядів учених-лінгвістів на природу синонімів, їхнє групування та стилістично-виражальні можливості. Підкреслено, що зацікавленість синонімією зародилася ще в античні часи й залишається актуальною на сьогодні.

Ключові слова: синонім, синонімічний ряд, синонімічні відношення, синонімічний словник, лексикологія.

Shcherbatyuk V.S. Development History of the notion „synonym” in linguistics.

The article reveals the history of synonymy as an object of linguistic studies. The controversy of views postulated by different linguistics on the synonyms nature, their division and degree of stylistic expressiveness are analyzed in the article. It is also underlined that problem of the synonymy attracted much interest of ancient linguists is still topical.

Key words: synonym, synonymic raw, synonymic relations, synonymic dictionary, lexicology.

Лексичні синоніми – одна з важливих і часто досліджуваних семантичних категорій у сучасному мовознавстві. Їм присвячено значну кількість наукових розвідок. Синоніми докладно описані у відповідних аспектних словниках.

Питання про лексичні синоніми має велику історію в лінгвістиці. Зацікавленість синонімами зародилася ще в античні часи й залишається актуальною й нині.

На ранніх етапах становлення мовознавчої науки проблему синоніма порушували на рівні риторики, пізніше – лексикології, а також стилістики мови. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть науковці лексичними синонімами майже не займалися, за винятком поодиноких статей та спроб укласти синонімічні словники. Лише з 40-х років ХХ ст. лексична синоніміка стала об'єктом докладного, різнопланового вивчення.

Попри значну кількість наукових студій, присвячених дослідженню проблеми синонімії, у сучасній вітчизняній мовознавчій науці ця проблема залишається актуальною. Багато питань з теорії синонімії та практики

створення словників синонімів унаслідок їхньої складності й багатоаспектності до цього часу є дискусійними.

Мета статті – дослідити історичні шляхи формування й розвитку проблеми синонімії в лінгвістичній науці.

Природу синоніма визначили ще давні греки: *synonymos* з грецького означає *однойменний*. Аристотель у коментарі до трактату „Про тлумачення” писав, що та сама річ часто називається багатьма іменами. Учений указував на благотворний вплив синонімів на творчість поета. Він уважав, що хоч слова можуть узаємозамінятися, проте одне слово буває більш уживанішим, ніж інше. На його думку, різні слова показують предмет не в одному й тому ж світлі.

Із слов'янських учених першим звернув увагу на синоніми болгарський письменник Іоанн (IX – поч. X ст.). Він уважав, що та сама річ може називатися різними іменами, оскільки вони виражають близькі поняття.

У давньоруських азбуковниках (словниках, складених за алфавітом) пояснення незрозумілих слів відбувалося за допомогою синонімів. Це створювало умови для розвитку в мові синонімів, які збагачували лексику за рахунок старослов'янських слів та іншомовних запозичень.

В українській науці відома лексикографічна праця „Синонима Славеноросская” (друга половина XVII ст). Основою для її складання був „Лексикон Славеноросский и имен тлькованые” Памби Беренди, виданий у 1627 році в Києві. „Синонима Славеноросская” власне була „перевернутим „Лексиконом” П. Беренди (дійшла до нас у рукописі).

У „Лексиконі Славеноросскому” подано пояснення відповідниками української народної лексики 4020 реєстрових слів книжнослов'янського та іноземного походження. Часто ці слова пояснюються одним або кількома синонімами.

У XVIII ст. з'являються перекладні словники, у яких ширше використано принцип пояснення латинських, грецьких, польських та інших слів шляхом підбору синонімів („Лексикон треязычный” (1704) Ф. Полікарпова, „Латино-русский словарь” (1724) М. Максимовича та ін.).

Велике значення в історії питання синонімічних відношень лексичних одиниць мають філологічні праці М. В. Ломоносова. Якщо дослідники минулих років синонімами вважали лише абсолютно рівнозначні слова, взаємозамінні, але такі, що виключають одне одного, то М. В. Ломоносов зазначав, що синоніми можуть використовуватися в тексті поруч для „сильнейшего представления речи”. Для ілюстрації він наводить приклади, як *вольность – свобода, повесть – история, сказание*, але при цьому не вказує на відтінки значень кожного окремого слова. У праці „О пользе книг церковных в Российском языке”(1758) М. В. Ломоносов наголошував на стилістичній ролі синонімів, обґрунтувавши вживання слова в контексті.

Довгий час першим дослідником синонімії в російському мовознавстві вважали Д. І. Фонвізіна, оскільки саме він почав пояснювати значення окремих синонімів. Д. І. Фонвізину були добре відомі праці М.В. Ломоносова, на які він опирався у своїй філологічній діяльності.

1793 року під назвою „Опыт российского сословника” був надрукований перший короткий словник російських синонімів, укладений Д. І. Фонвізіним. Автор описав іменникову, прикметникову й дієслівну синоніміку, згрупувавши 105 слів у 32 синонімічні ряди. До одного ряду Д. І. Фонвізін відніс такі слова: *ум, разум, разумение, смысл, рассудок, рассуждение, дарование, понятие, воображение, толк*, що, на нашу думку, не цілком правомірно. Але роботи Д.І. Фонвізіна в галузі синоніміки були кроком уперед у філологічній науці.

Для того, щоб читач зрозумів значення кожного слова, його семантичні відтінки, І. П. Котляревський додав до своєї „Енеїди” „Собрание малороссийских словъ, содержащихся въ Энеиде”. У першому й другому виданнях книги в додатку письменник пояснив 972 слова, у третьому – ще додав 153 слова. Слова тлумачилися різними способами: російським словом чи словосполученням, кількома синонімічними російськими словами. Українське слово пояснювалося російською мовою описово. Словник І. П. Котляревського став зразком для інших українських словників ХІХ століття.

На початку ХІХ ст. друком вийшли лінгвістичні статті, у яких автори намагалися дати своє визначення синонімів, згрупувати їх у ряди (статті в „Северном вестнике” за 1804 – 1805 рр., збірник праць вихованців „Благородного пансиона Московского университета” „В удовольствие и пользу” (Москва, 1811), стаття А. С. Шишкова „О сословах” тощо).

Практичне значення має стаття Д. Княжевича „Опыт разбора русских синонимов” (1812), у якій науковець описав морфологічні синоніми, указав на їхнє значення в мові, проаналізував деякі синонімічні ряди.

Лексичними особливостями української мови цікавився О. Павловський, автор „Граматики малороссийского нарѣчья” (1805, надрук. 1818). Науковець зазначав, що українська мова багата на слова, які можуть яскраво передавати будь-які почуття. Він рекомендував риторичі звернути на них увагу. А лайливих слів, що також часто трапляються в лексиці українців, радив позбуватися.

1812 року в „Трудах общества любителей российской словесности” було надруковано „Рассуждение о синонимах” П. Ф. Калайдовича, який уважав, що коли б були лише однозначні слова, то це утруднювало б передачу думок; однозначні, тобто абсолютні синоніми, на думку науковця, як слова некорисні, повинні досить скоро вийти з ужитку. Вони існують лише завдяки тому, що вживаються в різних стилях. Отже, П. Ф. Калайдович указує на стилістичну функцію синонімів. Запозичені слова типу *природа – натура* автор статті не вважає синонімами.

1818 року П. Ф. Калайдович, використовуючи матеріал про синоніми, опублікований у різних журналах, видав першу частину своєї праці „Опыт словаря русских синонимов”, у якому подав 77 синонімічних рядів, причому пояснив значення кожного слова. У вступі вчений дав витлумачення синоніма, виходячи з етимології цього грецького терміна, як „соименное слово”. Словник складено ще хаотично: не витриманий ні алфавітний принцип, ні принцип частиномовної належності.

Використовуються синоніми як засіб перекладу, пояснення слів і в усіх подальших словника.

1823 року вийшов словник І. Войцеховича „Собрание словъ малороссійскаго нарѣчія”. У 1861 – 1862 рр. у журналі „Основа” друкувалися матеріали до словника української мови. У 22 книгах подано й пояснено російською мовою до 25 тис. українських слів. 1855 року почав видаватися „Словарь малорусскаго нарѣчія” О. С. Афанасьєва-Чужбинського. Це перший українсько-російський словник, який, на жаль, не був завершений. Автор пояснив близько 3000 українських слів.

1840 року побачив світ „Словарь русских синонимов или сослов, составленных редакцией нравственных сочинений” за редакцією О. І. Галича, у якому охарактеризовано 226 синонімічних рядів, але пояснення слів подавалося неглибоко. У передмові до словника наведено визначення терміна „синонім”, указано джерела походження синонімів. О. І. Галич уважав, що синоніми утворюються внаслідок збагачення літературної мови діалектними словами. У цьому є доля правди, але не всі синоніми виникають таким шляхом.

Певні недоліки наявні були також у матеріалах до словника синонімів І. І. Давидова, що друкувалися в „Известиях Академии наук” (1856 – 1859). У синонімічні ряди науковець інколи об'єднував не тільки синоніми, але й далекі один від одного в семантичному відношенні слова, а слова різного походження, що позначають той самий предмет, він не визнавав синонімами. Помилковою є думка І. І. Давидова, що запозичені та діалектні слова не можуть вступати в синонімічні зв'язки з літературними.

Синоніми використовувалися і в словниках кінця ХІХ ст. Це „Словниця Української (або Юсово-Руської) мови” Ф. Піскунова (1873), „Опыт русско-украинского словаря” М. Левченка (1874), словник М. Уманця й А. Спілки (1893 – 1898), „Русско-малороссійскій словарь” Є. Тимченка (1897 – 1899) тощо. У цих словниках російське слово перекладалося одним або кількома синонімічними українськими словами з наведенням ілюстративних речень.

У другій половині ХІХ ст. значну увагу питанню синонімії приділив Ф. М. Буслаєв. Окремі думки ми знаходимо в методичній роботі „О преподавании отечественного языка” 1844 року, більш широко, докладніше про синоніми йдеться в „Исторической грамматике русского языка” (1869).

Певні зауваження про синонімію знаходимо в О. О. Потебні, який уважав, що значення слів-синонімів найчастіше збігається, хоч ці різні слова при своєму виникненні, наприклад, *путь – дорога*, позначають різні речі, як і слова несинонімічні. Учений представив значний ілюстративний матеріал.

На початку ХХ ст. був упорядкований „Словник української мови” за редакцією Б. Грінченка (опубл. 1907 – 1909 рр.). У ньому подано до 68 тис. українських реєстрових слів, при поясненні яких автори намагалися підібрати близький російський синонім або декілька таких [13].

Порівняно з іншими розділами мовознавства проблема синонімії перших десятиліть минулого століття опрацьована недостатньо. У поодиноких розвідках науковці зосереджували увагу на семантичному аналізі синонімів, на з'ясуванні їхньої значеннєвої природи, інколи підкреслено стилістичну роль синонімічних засобів висловлювання.

У деяких статтях 30-х рр. ХХ ст. увагу синонімам приділяли М. Я. Марр, С. І. Абакумов, М. А. Солоніно, В. М. Ключєва, М. Д. Кузнець, А. І. Стефановський та інші.

Теоретичні моменти проблеми синонімії з'ясовував у своїх філологічних розвідках академік В. В. Виноградов. На його думку, синоніми, якими так багата мова, об'єднуються в окремі групи, „серії”. За їхньою допомогою можна точно передати письменницький задум. Але стилістична класифікація слова значно залежить від його змісту, семантики. Автор підкреслював, що ті ж самі слова, потрапляючи в різні словесні оточення, можуть змінювати свої значення чи відтінки значень і тим самим ставати членом іншої синонімічної серії. Це контекстуальні синоніми, оскільки нове значення цих слів зрозуміле лише в новому контексті. В. В. Виноградов наголошував, що синоніми відіграють важливу роль у збагаченні словникового фонду мови [4].

Відомо, що синонімічні можливості української мови дуже великі, але українська лексикографія поки що не має повного синонімічного словника, не кажучи вже про словники мови письменників. Значним досягненням вітчизняної науки була поява у 2000 році Словника синонімів української мови (у двох томах), який нараховує близько 92000 синонімічних рядів [3]. Після виходу у світ словників Д. Деркача (1956) [6] та С. Караванського (1995) [7] цей лексикографічний довідник є найґрунтовнішим за ступенем систематизації української синоніміки. Працю виконано на базі спеціально укладеної картотеки, сформованої на матеріалах авторитетних словників української мови, лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, мовознавчих досліджень синоніміки української мови.

Всеукраїнське Дніпропетровське державне видавництво „Січ” того ж року опублікувало Словник українських синонімів, що є результатом багаторічної роботи автора-письменника О. С. Вусика. Словник різнобічно

характеризує синоніми сучасної української мови, правда, без літературних ілюстрацій, охоплює понад 1500 синонімічних гнізд[4].

Важливим етапом у розвитку українського словництва є поява 2007 року „Словника українських синонімів і антонімів” Л. М. Полюги. У словнику до слів-домінант синонімічних гнізд (рядів) комплексно підібрані всі можливі синоніми з широким семантичним розгалуженням, які супроводжуються тлумачними й стилістичними ремарками. У цьому ж реєстрі за алфавітом розміщені всі синоніми словника з відсиланням до відповідних синонімічних рядів [11].

Вивчення синонімів української мови значно поживалося у другій половині ХХ ст. Вітчизняні мовознавці у своїх працях розглядали етимологію, словотвірну будову, функціонування синонімів (М. П. Кочерган, Є. Д. Чак, А. П. Коваль, В. С. Ващенко, В. М. Русанівський, С. Караванський), мову історичних пам'яток (Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька). У таких розвідках науковці основну увагу зосереджували переважно на предметно-тематичному аналізі синонімії або вивчали її за частиномовними принципами.

Певні думки про синоніми були висловлені в історичних дослідженнях, які спеціально не присвячені цьому мовному явищу (А. А. Москаленко, А. А. Бурячок, М. А. Жовтобрюх, Л. М. Полюга, В. В. Німчук). У дослідженнях цього типу наявні зауваження про синонімічні зв'язки конкретних лексем у різні періоди розвитку мовної системи, подано еволюцію певних слів, а також указано час виникнення одного з компонентів синонімічного ряду.

Праці Л. А. Булаховського [2], Л. А. Лисиченко [8], О. І. Нечитайло [9], В. М. Русанівського [12], О. О. Тараненка [14] є фундаментальними дослідженнями з лексикології та лексичної семантики української мови. У них репрезентовано важливі зауваження методологічного та конкретно-практичного характеру.

Грунтовнішою висвітлення проблеми у лексикографічному аспекті позичена монографія О. І. Нечитайло „Синоніми в лексикографії” (1987) [8]. Торкаються лексичної синоніміки у своїх працях І. Й. Ощипко [10] та А. Т. Бевзенко [1]. У розвідці „Досягнення вітчизняного мовознавства у вивченні лексичної синонімії” (1958) [10] І. Й. Ощипко аналізує наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних мовознавців із питань синонімії від ХVІІІ ст. і до середини ХХ ст.

Синонімії приділяли значну увагу й зарубіжні лінгвісти (Ю. Д. Апресян, Ш. Баллі, С. Г. Бережан, Б. Г. Вілюман, А. П. Євгенєва, Л. П. Неманєжина, Л. С. Новиков, Ф. М. Палевська, Д. М. Шмельов та інші). Вони досліджували теорію та практику синонімії в синхронії та діахронії.

Про основні особливості розвитку синонімічної підсистеми української мови з боку її динаміки йдеться в дисертації С. І. Терещенко.

Мета її дослідження полягала в „з'ясуванні джерел і характеристиці складу сучасної синонімічної підсистеми з історичних позицій та в аналізі шляхів її формування й розвитку, практичних спостереженнях над семантичною і почасти словотвірною структурою окремих синонімічних мікропарадигм” [15, 3].

Одним із важливих моментів у розв'язанні багатоаспектної проблеми синонімії є дослідження питань функціонування лексичних синонімів у художніх творах українських та зарубіжних письменників. Класики літератури широко використовували багату синоніміку загальнонародної мови, старанно зважували смислові відтінки та експресивну силу кожного слова, досягаючи цим особливої виразності та простоти своїх творів. Аналіз особливостей лексичної синоніміки в художньому стилі проводили А. Т. Бевзенко, Г. В. Горох, Г. М. Колесник, М. П. Коломієць, А. В. Майборода, Н. Ф. Миронюк, І. С. Олійник, І. Й. Ощипко, Л. М. Полюга, А. Л. Порожнюк, Л. І. Станкевич, М. М. Фащенко, А. Г. Ярова та інші.

Про значення й функцію синонімів у художньому творі зауважували І. К. Білодід, Д. Г. Гринчишин, К. П. Дорошенко, Ф. Т. Жилко, З. І. Малярчук, Л. І. Шоцька та інші.

Отже, незважаючи на активізацію інтересу до лексичної синоніміки української мови, особливо в другій половині ХХ століття, лінгвісти не дійшли спільної думки про сутність цього явища. Досі дискусійними залишаються такі теоретичні питання, як витлумачення поняття „синонім”, семантична домінанта в межах синонімічного ряду, виявлення місця синонімів у системі мови й мовлення тощо.

Література

1. Бевзенко А. Т. Лексична синоніміка художнього твору: [тексти лекцій] / А. Т. Бевзенко. – Одеса: Вид-во Одеського університету, 1972. – 62 с.
2. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський – К.: Радянська школа, 1955. – 247 с.
3. Бурячок А. А. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2000.
4. Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
5. Вусик О. С. Словник українських синонімів: Понад 1500 синонімічних гнізд / [за ред. докт. філолог. наук, проф. А. М. Поповського] / О. С. Вусик. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – 424 с.
6. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови / [передмова д-ра філол. наук Л. Полюги] / П. М. Деркач. – Львів-Краків-Париж, 1993. – 208 с., XIV с.
7. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К.: Вид-во „Орій” при УКСП „Кобза”, 1993. – 472 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко – Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 2006. – 150 с.
9. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії: [монографія] / О. І. Нечитайло – К.: Наукова думка, 1987. – 132 с.
10. Ощипко І. Й. Досягнення вітчизняного мовознавства у вивченні лексичної синонімії / І. Й. Ощипко // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн.3. – С. 124.
11. Полюга Л. М. Словник українських синонімів і антонімів / Л. М. Полюга. – К.: Довіра, 2007. – 575 с.
12. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1988. – 236 с.

13. Словарь української мови: В 4-х томах / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К.: Видавництво „Довіра” – УНВЦ „Рідна мова”, 1997.
14. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы / А. А. Тараненко. – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.
15. Терещенко С. І. Шляхи формування лексичної синоніміки української мови (явища синонімізації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Світлана Іванівна Терещенко – К., 1996. – 17 с.

УДК 811. 161. 2' 373.21

Н. Р. Яніцька

МІКРОЕРГОНІМІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА СХІДНИХ РАЙОНІВ ЛЬВІВЩИНИ

Яніцька Н. Р. Мікроергонімія центральних та східних районів Львівщини.

Статтю присвячено проблемі розгляду мікроергонімії в культурологічній парадигмі; визначено основні мотиваційні принципи номінації виробничо-комерційних підприємств у мікротопонімному просторі центральних та східних районів Львівщини.

Ключові слова: мікроергонім, ергонім, мікротопонім.

Yanitska N. R. Microergonomy of central and eastern districts of Lviv.

The article deals with the problem of the consideration of the microergonyms in the culturological paradigm; most typical motivational principles of nomination of the enterprises in microtoponymic space of the central and eastern districts of L'viv region are analyzed.

Key words: microergonym, ergonym, microtoponym.

Формулювання в сучасній мовознавчій науці тези про подібність (ізоморфність) структури і функцій мови та інших форм культури [10, 68], упровадження принципів антропоцентризму та антропоморфізму мови зумовило не тільки новий аспект лінгвістичних пошуків, але й нове розуміння і трактування таких традиційних лінгвістичних понять, як знак, значення тощо [5, 2]. Кожен знак у мовній системі (від фонемі як субзнака до речення як суперзнака) сьогодні розглядається невіддільно від мислення, свідомості, когнітивних процесів, менталітету, побутової та обрядової поведінки, культури, історії, світогляду як окремого індивідуума, так і мовної спільноти, з якою він себе ідентифікує.

Одним із культурно детермінованих феноменів у мові є, безперечно, пропріальна лексика. У її структурі виділяємо специфічну групу власних назв – мікротопонімію, яка є унікальним результатом творчості окремого етносу, його розумово-оцінної діяльності, і тому крізь її призму мовний соціум чи не найяскравіше інтерпретує навколишню реальність і себе самого в цій реальності.

У регіональному мікротопоніміконі можемо виділити групи залежно від того, який тип дрібного географічного об'єкта позначає мікротопонімна одиниця. Наприклад, неофіційні назви дрібних гідрооб'єктів (річок, ставків, озер, боліт і т. ін.) іменуємо мікрогідронімами. Неофіційні номінації таких природних реалій, як гори, горби називаємо мікрооронімами. Цікаву та невід'ємну частину мікротопонімікону мови становлять мікроергоніми, тобто назви дрібних

об'єктів комерційно-виробничого спрямування. Актуальність дослідження цієї групи онімів зумовлена специфікою мотиваційних принципів мікроергонімії. Зауважимо, що в сучасній українській мовознавчій науці ергонімії як одній із великих груп у структурі урбаністичної (міської) топонімії присвячено низку праць. Так, сучасну українську ергонімію на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської області дослідив О. Белей [1; 2], ергонімію м. Луганська у структурно-семантичному та соціально-функціональному аспектах проаналізувала Н. Лесовець [8], структурно-семантичні моделі ергонімів на матеріалі ергонімікону м. Одеси опрацювала Н. Кутуза [7], М. Цілина присвятила працю ергонімам м. Києва [13], до лексико-семантичних інновацій у системі сучасної української номінації на матеріалі ергонімів та прагмонімів звернулася С. Шестакова [14].

Виникнення та функціонування ергонімів у структурі сільської топонімії є недослідженою ланкою в лінгвістичних розвідках. Мікроергоніми, як і мікротопоніми загалом, виникають та функціонують лише в усному мовленні. Тому їх мотиваційні принципи відрізняються від принципів номінації виробничо-комерційних підприємств у міському соціумі. Якщо в найменуванні організацій, виробничих об'єднань, приватних фірм тощо в місті визначальну роль відіграють такі чинники, як „суб'єктивні смаки та вподобання найменувачів, незвичність відповідного оніма, порівняно з іншими, зрештою, мода, що зазвичай мінлива, і т. д.” [4, 59], то мотивація мікроергонімів є абсолютно іншою. Так, вирішальним у виборі власної назви не є суб'єктивний смак найменувача-власника певного комерційно-виробничого підприємства (як це можемо спостерігати у процесі вибору ергоніма), адже найменувачем насправді виступає не власник підприємства, а жителі населеного пункту, яким комерційний об'єкт надає послуги. Вони сприймають запропоновану власником підприємства назву (ергонім), переосмислюють її і в кінцевому результаті або приймають, або відкидають, надаючи об'єкту свою назву, яка згодом стає узусом. Лише частково на виникнення і функціонування мікроергоніма впливають такі фактори, як незвичність зовнішньої форми відповідної офіційної власної назви та мода. Розглянемо, як відбувається процес вибору назв для дрібних підприємств у населених пунктах центральних та східних районів Львівщини.

Найбільш поширеними на досліджуваній території є так звані антропомікроергоніми, тобто назви, мотивувальною базою яких є власне ім'я, прізвище чи прізвисько людини, що є власником чи працівником комерційно-виробничого підприємства. Такий аспект мікроергонімії є яскравим свідченням антропоцентризму мови. У процесі надання власної назви тому чи тому об'єкту найважливішим є суб'єкт – мовна особистість, тому сьогодні дослідники в межах синхронного аналізу власних назв

розглядають проблему не лише етимології, морфологічної будови і семантичної структури топонімних одиниць, але й виявлення фактичного сучасного сприйняття географічної назви членами конкретної мовної спільноти [6, 5]. Такий аналіз є необхідним і при вивченні неофіційних назв комерційно-виробничих підприємств, адже мікроергонім не є ортодоксальним знаком, замкнутим на об'єкт [3, 9]. Будучи продуктом творчості суб'єкта, він спрямований на об'єкт, однак замикається знову ж таки на суб'єкті. Номінація здійснюється суб'єктом, тому й мотивація номінації, експлікація інформації, закованої в ньому, повинна здійснюватися через призму внутрішнього світу носія мови (чи окремого територіального діалекту).

Антропомікроергоніми, зафіксовані в мікротопонімному просторі центральних та східних районів Львівської області, первісно мали вигляд складеної назви, тобто були утвореннями присвійно-релятивного характеру, але згодом утратили означуваний член, після чого означувальний член субстантивувався [11, 81]. У структуру мотивувальної бази таких антропомікроергонімів дуже часто входять унікальні антропоніми, не зафіксовані в жодних інших джерелах, тому становлять цінний матеріал для вивчення антропонімії [12, 8]. Наведемо приклади антропомікроергонімів, зафіксованих на теренах центральних та східних районів Львівської області:

Борика [б'орика] (магазин, с. Ліщини, Жид.) < Борика Магазин (пор. Борик [ТД]);

Висп'янського [ви'сп'ян'с'кого] (магазин, с. Жирівське, Жид.) < Висп'янського Магазин (пор. Висп'янський [ТД]);

Верески [в'ерески] (магазин, с. Дев'ятники, Жид.) < Верески Магазин (пор. Верес [ТД]) (зауважимо, що лексема „Вереска” є власною назвою жінки, похідною від прізвища чоловіка);

Галі [галі] (магазин, с. Борщовичі, Пуст.) < Галі Магазин (пор. Галя [Трійняк, 80]);

Іванка [іванка] (магазин, с. Дуліби, Жид.) < Іванка Магазин (пор. Іванко [Чучка, 237]);

Катрусі [катрусі] (магазин, с. Прибілля, Жид.) < Катрусі Магазин (пор. Катруся [Трійняк, 169]);

Кицака [кицака] (кафе-бар, с. Ямпіль, Пуст.) < Кицака Магазин (пор. Кицак [ТД]);

Кузички [кузички] (магазин, с. Бринці-Церковні, Жид.) < Кузички Магазин (пор. Кузик [Чучка, 310]) (антропонім „Кузичка” є похідним від прізвища „Кузик”);

Ліби [ліби] (магазин, с. Колтів, Зол.) < Ліби Магазин (пор. Ліба [Чучка, 341]);

Ковалє [ковал'є] (магазин, с. Зарічне, Жид.) < Ковалє Магазин (пор. Коваль [Чучка, 271]);

Лемка [л'ёмка] (кафе-бар, с. Ковирі, Пуст.) < Лемка Магазин (пор. Лемко [Чучка, 333]);

Луцихи [луци^ехи] (магазин, с. Жирівське, Жид.) < Луцихи Магазин (пор. Луць [Чучка, 349]) (зауважимо, що мотивувальною базою цього мікроергоніма є найпоширеніший загальноукраїнський тип іменування заміжніх жінок – модель із суфіксом -иха: така модель могла утворюватися „і від прізвища або прізвиська чоловіка, і від його імені, і від назви професії, посади, національної приналежності тощо” [Масенко, 40]);

Максимовича [макси^емо^еви^еча] (кафе-бар, с. Жуличі, Зол.) < Максимовича Бар (пор. [Чучка, 357]);

Муликів [му^ели^ек^ій] (магазин, с. Вибранівка, Жид.) < Муликів Магазин (пор. [Редько, 162]);

Петрусє [пе^етрус^еє] (магазин, с. Бринці-Церковні, Жид.) < Петрусє Магазин (пор. [Трійняк, 293]);

Пікулової Галі [п^ікулової гал^і] (магазин, с. Кнісело, Жид.) < Пікулової Галі Магазин (пор. Пікула [ТД], Галя [Трійняк, 80]);

Свити [світи] (магазин, с. Ямпіль, Пуст.) < Свити Магазин (пор. Свита [ТД]);

Федорака [фе^едорака] (магазин, с. Дев'ятники, Жид.) < Федорака Магазин (пор. Федорак [Чучка, 570]).

Найчастіше в мікротопонімному просторі центральних та східних районів Львівщини такі назви фіксуємо в поєднанні з прийменниками, що вказують на напрямок. Наведемо уривок з мікротопонімного дискурсу: „Як йду в той магазин, то кажу, що до *Луцихи* йду, бо вона там продає” (с. Жирівське, Жид.).

Серед наведених мікроергонімів є одиниці, мотивувальною базою яких виступають прізвища (*Борика*, *Висп'янського*, *Іванка* і т. ін.), імена (*Галі*, *Петрусє* і т. ін.), а також складені структури, компонентами яких є ім'я та прізвище (*Пікулової Галі*). Найбільшу продуктивність виявляють мікроергонімні одиниці, мотивовані прізвищами.

Ще одним досить продуктивним типом мікроергонімів постають одиниці, утворені лексико-семантичним способом. Такі власні назви здебільшого фіксуємо в населених пунктах, де об'єкт номінації (комерційно-виробниче підприємство) є єдиним. Наприклад:

Магазин [магазін] (магазин, с. Вербиця, Жид.; с. Вибранівка, Жид.; с. Голдовичі, Жид.; с. Гутище, Зол.; с. Деревач, Пуст.; с. Дубравка, Жид.; с. Кнісело, Жид.; с. Лапшин, Жид.; с. Ліщини, Жид.; с. Мазурівка, Жид.; с. Молодинче, Жид.; с. Надільне, Зол.; с. Орішківці, Жид.; с. Осталовичі, Пер.; с. Побіч, Зол.; с. Соколівка, Жид.; с. Сугрів, Жид.; с. Тернавка, Жид.; с. Трибоківці, Жид.) < магазин (мікроергонім утворено шляхом онімізації лексеми на позначення приміщення для роздрібної торгівлі, крамниці [ВТССУМ, 502]);

Бар [бар] (кафе-бар, с. Верхня Білка, Пуст.; с. Дмитре, Пуст.; с. Дунаїв, Пер.; с. Дубравка, Жид.; с. Мельнич, Жид.; с. Оброшино, Пуст.; с. Перегноїв, Зол.; с. Словіта, Зол.; с. Стільсько, Мик.; с. Шоломинь, Пуст.) < бар (мікроергонім є результатом онімізації апелятива, що вживається на позначення невеликого ресторану, у якому напої та закуски споживають біля стойки буфету або за столиками [ВТССУМ, 37]);

Будка [будка] (магазин, с. Бережниця, Жид.; с. Садки, Жид.) < будка (мікроергонім утворено на базі апелятива, що позначає невелику споруду для вартового, сторожа, взагалі для тимчасового перебування [ВТССУМ, 65]; зауважимо, що номен *Будка* отримують невеличкі приміщення для торгівлі);

Вагончик [ваг'онч'ік] (магазин, с. Кнісело, Жид.; с. Оршківці, Жид.) < вагончик (мікроергонім утворено шляхом онімізації лексеми, що номінує „перевізні приміщення у вигляді легкого вагона” [ВТССУМ, 72]);

Кнайпа [кнайпа] (магазин, с. Вербиця, Жид.) < кнайпа (мікроергонім утворено лексико-семантичним способом на базі апелятива, що позначає пивну, невеликий ресторан, бар та належить до української жаргонної лексики [Ставицька, 177]);

Корчма [к'орчма] (бар, с. Кореличі, Пер.) < корчма (мікроергонім є результатом онімізації апелятива „корчма”, що в дореволюційній Україні номінував „шинок, заїзд, де продавалися спиртні напої” [ВТССУМ, 457]). Таким чином, будучи застарілою у системі сучасної української літературної мови, лексема „корчма” й досі функціонує у мікротопонімному просторі та розширює свою семантичну структуру (набуває конотативних відтінків).

Якщо ж у населеному пункті є кілька комерційних об'єктів, то на їх позначення вживають номінативно-прийменникові конструкції:

Бар За Церквов [бар зац'ерквоў] (кафе-бар, с. Демня, Мик.) – мікротопонімна одиниця, мотивувальною базою якої є лексема „бар” та інша мікротопоназва-орієнтир *За Церквов* (частина села, с. Демня, Мик.).

Бар На Лагері [бар налаг'е^нр'і] (кафе-бар, с. Ямпіль, Пуст.) – мікроергонім утворено на базі апелятива „бар” та мікротопоназви *На Лагері* (частина села, с. Ямпіль, Пуст.).

Кафе На Заправці [каф'е назапраўц'і] (кафе-бар, с. Оброшино, Пуст.) – мотивувальною базою мікроергоніма є апелятив „кафе” („невеликий ресторан, де подають відвідувачам каву, чай, закуски тощо” [ВТССУМ, 409]) та мікротопонім-орієнтир *На Заправці* (частина села, с. Оброшино, Пуст.).

Іноді в мікротопонімікон мови деякі неофіційні назви комерційних об'єктів проникають під впливом моди, що поширюється здебільшого через медіапростір. Наприклад, реакцією на популярний у дев'яності роки серіал „Дона Бейжа” стала поява як ергонімів, так і мікроергонімів *Бейжа*. Наприклад, *Бейжа* [б'ейжа] (магазин, с. Бережниця, Жид.). Цей

мікроергонім має негативну конотацію („місце, де випивають”), породжену негативною конотацією антропоніма *Бейжа* („розпусна жінка”), унаслідок трансонімізації якого й виник відповідний мікроергонім.

Часто в мікротопоніміконі з'являються мікроергонімні одиниці, що характеризуються відтінком іронічності у структурі доонімної семантики. Вони виникають, безумовно, під впливом екстралінгвальних факторів, швидко узуалізуються та стають заміниками офіційних назв. Наприклад, *Бабські сльози* [бабск'і сл'ози] (с. Перегноїв, Зол.).

Лише зрідка на території центральних та східних районів Львівщини в мікротопоніміконі функціонують ергоніми, тобто офіційні назви комерційних об'єктів. Здебільшого таке явище спостерігаємо у великих селах чи селищах міського типу, де власники та працівники підприємств не завжди відомі усім місцевим жителям. Іншими причинами надання пріоритету ергонімам у мікротопонімному просторі є їхнє зовнішнє оформлення, екзотичність офіційних назв (*Богéма* (кафе, с. Солонка, Пуст.), *Едельвейс* (кафе-бар, с. Єлиховичі, Зол.), *Ельбрус* (кафе, с. Деревач, Пуст.), *Оазис* (кафе, с. Солонка, Пуст.), *Пелагія* (магазин, с. Дуліби, Жид.), *Río de Журавно* (кафе-бар, смт. Журавно, Жид.) і т. ін.

Отож усі мікроергоніми, зафіксовані на території центральних та східних районів Львівщини, можемо поділити на дві основні групи:

1) мікроергоніми, похідні від антропонімних одиниць (*Бóрика*, *Гáлі*, *Петрусé* і т. ін.);

2) мікроергоніми, утворені шляхом онімізації (*Бар*, *Магазін* і т. ін.);

Переважання в мікротопоніміконі мікроергонімних одиниць першого мотиваційного типу свідчить про важливість людського фактору у процесі вибору номенів, а отже, про необхідність вивчення мікроергонімії (як і мікротопонімії загалом) в антропоцентричному ракурсі як одиниць, що володіють цінним культурологічним потенціалом.

Література

1. Белей О. О. Сучасна українська ергонімія (на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. О. Белей. – Львів, 2000.
2. Белей О. О. Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі / О. О. Белей. – Wrocław, 2007.
3. Березович Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Е. Л. Березович. – Екатеринбург, 1999.
4. Вербич С. О. Сучасна українська онімна лексика: функціональний аспект / С. О. Вербич // Вісник НАН України. – 2008. – № 5. – С. 54-60.
5. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. О. Голубовська. – К., 2004.
6. Дмитриева Л. М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая): дис. ... д-ра філол. наук / Л. М. Дмитриева. – М., 2003.
7. Кутуза Н. В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Кутуза. – Одеса, 2003.
8. Лесовець Н. М. Ергонімія м. Луганська: структурно-семантичний і соціально-функціональний аспекти: дис. ... канд. філол. наук / Н. М. Лесовець. – Луганськ, 2007.
9. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвиська / Л. Т. Масенко. – К., 1990.
10. Мова і культура / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, П. Ю. Гриценко та ін. – К., 1986.

11. Петруляк В. Ф. До питання про функціонування відапелятивних топонімів / В. Ф. Петруляк // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 82. – Т. 2. – С. 80-82.
12. Сокіл Н. В. Мікротопонімія Сколівщини: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Сокіл. – Львів, 2007.
13. Цілина М. М. Ергоніми м. Києва: структура, семантика, функціонування: дис. ... канд. філол. наук / М. М. Цілина. – К., 2006.
14. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації: автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. О. Шестакова. – Х., 2002.

Список використаних джерел та їх скорочення

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2003.
- Редько – Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. – К., 1968.
- Ставицька – Ставицька Л. Український жаргон: Словник. – К., 2005.
- ТД – Телефонний довідник міста Львова. – Доступно з:
<http://www.lviv.net/tel/form.php?PHP...f829371b5d3c79>.
- Трійняк І. І. Словник українських імен / Відп. ред. І. М. Железняк. – К., 2005.
- Чучка – Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів, 2005.

Список скорочень

- Гор. – Городоцький район Львівської області.
Жид. – Жидачівський район Львівської області.
Зол. – Золочівський район Львівської області.
Мик. – Миколаївський район Львівської області.
Пер. – Перемишлянський район Львівської області.
Пуст. – Пустомитівський район Львівської області.

СЛОВОТВІРНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

УДК 811.161.2 = 163.1

О. П. Білих

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

У статті на матеріалі стародруків розглядаються особливості творення та функціонування активних дієприкметників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, активні дієприкметники.

Bilikh O. P. The active participles in the Church Slavonic language of Ukrainian edition in end of XVI – XVII centuries.

In the article on the ground of manuscripts peculiarities of active participles formation and functioning in the Ukrainian edition of the Church Slavonic language as of XVI – XVII are observed.

Key words: the Ukrainian edition of the Church Slavonic language, active participles.

Метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей творення та функціонування активних дієприкметників у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. Актуальність такого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю церковнослов'янської мови загалом та її редакцій, хоча це потрібно не лише для характеристики історії церковнослов'янської мови, а й для створення повної картини розвитку української та інших слов'янських літературних мов.

Матеріал для аналізу дібрано шляхом суцільної вибірки переважно із стародруків кінця XVI – XVII ст. (список використаних джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів (із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ*, *ТрЦв*, *Тр* – по 50).

Активні дієприкметники і минулого, і теперішнього часу в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. були досить широко вживаними одиницями. Представлені вони як повними (членними), так і короткими (нечленними) формами. Кількісно в розглянутому матеріалі значно переважають повні форми, однак не є рідкісними і короткі. Вони становлять приблизно четверту частину всіх зафіксованих уживань активних дієприкметників (771 із 3110 серед дієприкметників теперішнього часу і 301 із 1196 – минулого). У тогочасній українській літературній мові такі форми майже не вживалися [3, 257]. Не були вони особливо поширеними і в російській мові XVI ст. [4, 241].

Активні дієприкметники теперішнього часу в розглянутому матеріалі утворювалися від основ теперішнього часу, майже завжди недоконаного виду, за допомогою суфіксів *-щ-* (*-ющ-*), *-щ-* (*-лщ-*). Східнослов'янські відповідники цих суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), які переважали на той час в українській мові [3, 255-256], в обстежених пам'ятках не виявлено.

Суфікс *-щ-* (*-ющ-*) приєднувався до основ дієслів першої дієвідміни, *-щ-* (*-лщ-*) – другої: *идѣщимъ же имъ (ѣ) тѣломъ, звѣзда ... гвнса* Лим, 5*; *Пзблблблбл(ѣ) ... мощи, и ѿ ... недѣговъ, конющихъ не токмо на тѣло: но и на дѣшѣ* ПКП, 16 зв.; *Льы приходѣщѣмъ в(ѣ) вѣрѣнѣ прѣймаше* Лим, 2 зв.; *Пмножащѣм(м)ла братїам(ѣ), ... оумылиша поглавити Црковъ* ПКП, 8. Нетематичні дієслова утворювали активні дієприкметники теперішнього часу також за допомогою суфікса *-щ-* (*быти* від основи *с-*): *Члкъ же мовѣй кротокъ естъ сѣло, паче вѣх(ѣ) члкъ сѣщихъ на земли* ОБ, 66 (2); *мрзокъ бѣвъ вѣдѣщѣм(м) ма* ОБ, 270; *видѣ его идѣща заколинала* Лим, 43. Форма *вѣдѣщїй* у розглянутому матеріалі використовується як прикметник із значенням «майбутній»: *во вѣдѣщѣм(ѣ) вѣщѣ во(з)дѣтѣса* Лим, 47; *Прп(д)енный же много побчи Кнзла ... ѡ вѣдѣщѣмъ сѣлѣ* ПКП, 205 зв. Уживання *-щ-* (*-ющ-*) при основах дієслів другої відміни чи *-щ-* (*-лщ-*) при основах першої не зафіксовано. Не представлені вони і в тогочасній українській літературній мові [3, 255-257], на відміну від російської, де такі випадки виявлені [2, 285-286].

Творення активних дієприкметників теперішнього часу від дієслів доконаного виду для церковнослов'янської мови кінця XVI – XVII ст. загалом не було характерним, лише поодинокі випадки таких форм зрідка трапляються в обстеженому матеріалі: *Г(с)дин(ѣ) же ... солга на Пконы, аки бы написаны были Бгомъ оправдѣющимъ Алумпїа* ПКП, 165 зв.; *ѿ мене махирѣ снїде взыскающїй тебе* ОБ, 111 (2); *вселеса въ родѣ пѣтѣннїй. дондеже прїдѣтъ ми вѣсть ѿ вл(с), сказавї ми о всемъ* ОБ, 148. Подібні форми із значенням вказівки на можливу дію або на ознаку, пов'язану з наступною дією, дослідники фіксують у старослов'янських [1, 378-379] та давньоруських пам'ятках і згодом у староросійських [2, 290]. Однак ці дієприкметники не прижилися ні в українській, ні в російській мові, фактично відсутні вони і в церковнослов'янській.

У ході аналізу активних дієприкметників теперішнього часу окремих коментарів потребують форми Н. в. одн. чол. р. У давніх слов'янських мовах, зокрема і в старослов'янській, у цих відмінках суфікси були

відсутні, і форми мали вигляд *иди, мола, знаа* [1, 272]. Згодом короткі форми такого типу трансформувалися в дієприслівники, а їхнє місце зайняли утворення з *-щ-* (*-ищ-*), *-щ-* (*-ащ-*). Повні уживалися довше, згодом замінюючись формами суфіксальними [2, 364]. Розглянутий матеріал демонструє один із етапів цих змін. Тут безсуфіксні форми Н. в. одн. чол. р. представлені не однаковою мірою серед коротких і повних дієприкметників. Короткі утворення на зразок *мола, знаа* виявлено у великій кількості, однак майже всі вони уже є дієприслівниками і потребують окремого аналізу. Лише зрідка такі форми використовуються в ролі означень або іменних частин присудків, що дає підстави вважати їх дієприкметниками: *Се въ икотѣхъ да исть... вса(к) икотъ надвои дѣла пазногти, и копыто надвои копыта* ОБ, 87; *иноша доброзрѣн(ъ) и бѣлаа нога* *ѿ сп(с)па прійде* Лим, 83; *иѣ совръши г(л) дѣдъ и бѣ подногала на цр(с)тво* ОБ, 163. Замість коротких безсуфіксних форм Н. в. уживалися суфіксальні, вони виявлені, хоча і в невеликій кількості, у більшості обстежених текстів: *ты то оузриши ... когдѣ вхощащъ будши къ ложници* ОБ, 206 (2); *Съвзъ естъ часть слова некланѣма, ѿныа части съвзвѣщъ по чинѣ съчиненіа* ЗизГр, 84; *вогѣа ... свѣтъ великъ, ѿнимащъ зракъ члѣвѣ* ПКП, 149 зв.

Повні безсуфіксні і суфіксальні форми Н. в. чол. р. одн. в аналізованій період, очевидно, вважалися однаково можливими варіантами. Про це свідчить граматика М. Смотрицького, де ці форми подаються як рівноправні: *чтмѣ /или чтѣщій* СмГр, 262. Однак у розглянутому матеріалі значно переважають безсуфіксні утворення. Саме вони є власне основними варіантами повних дієприкметників теперішнього часу Н. в. одн. чол. р.: *Влннѣ же има гнѣ, смртѣю да оумретъ* ОБ, 56 зв. (2); *Единъ же отъ тѣхъ козаковъ, съзиди идыи, знаменіе творяше* ЗапПМ, 87; *и бѣ бѣдѣт помагалѣ намъ* Лим, 45 зв.; *Жаждѣ да прійдетъ и пїетъ* ТрЦв, 657. Суфіксальні повні форми Н. в. одн. чол. р., хоч і виявлені в більшості обстежених пам'яток, представлені лише поодинокими випадками: *Положитѣ(л)ннѣ степенѣ, естъ первѣи гласъ прилагатѣ(л)наго, вѣщъ проггѣо знаменѣщій* СмГр, 44; *шбнганѣщій во пицерѣ Лев старецъ ... лвы ... пріймаше* Лим, 2 зв.; *Ігумень же, тогда тамо сущій именемъ Гедіонъ ... моляше его* ЗапПМ, 53.

Збереження та закріплення безсуфіксних форм Н. в. одн. чол. р. повних активних дієприкметників теперішнього часу стало можливим, на

нашу думку, завдяки їхній фонетичній виразності. Певну роль відіграло також те, що подібні утворення на той час уже практично не вживалися в українській літературній мові (як і в російській). Тому вони стали яскравою ознакою «окремішності» церковнослов'янської мови, а також одним із засобів створення «високого» стилістичного забарвлення.

Проаналізовані активні дієприкметники минулого часу утворювалися від інфінітивних основ дієслів доконаного (частіше) і недоконаного (рідше) видів за допомогою суфіксів *-ви-* (в Н. в. одн. чол. р. *-в-*) та *-и-* (в Н. в. одн. чол. р. нульового). Суфікс *-ви-* приєднувався до основ на голосні, *-и-* – до основ на приголосні, *-ръ-* та на *-нд-*: *Прозовѣтсѧ нма єго ... домъ изъзѣвшиаго сапогъ* ОБ, 91 (2); *хвали въздѣхъ помогъ)шѣмъ мнѣ* Лим, 44; *Ѡ Іовѣа дошедшии отроци* ТрЦв, 28; *умершимъ въстаниі даровалъ єси* Тр, 886; *верѣтсѧ изгнѣшаа драхма* ТрЦв, 692. Лише зрідка *-нд-* зберігається і використовується суфікс *-ви-* (*-в-*): *вѣкъ конѣвнѣа горѣ, смрътїю оумрѣтъ* ТрЦв, 136; *Повелѣ (кнѧзѣ) лѣи єднѧго ѡ нихъ, дѣзѣвшиаго пострѣши (боярина) привнѣсти* ПКП, 127.

Також переважно за допомогою суфікса *-ш-* утворювалися дієприкметники від дієслів з основами на колишні носові голосні: *начѣшимъ) же намъ) прѣносити, видѣхъ иконома плѣща* Лим, 4 зв; *Інокѣвъ ... начѣшихъ) подвизѧтсѧ въ) Пещѣрахъ* ПКП, 2; *Вземшу же намѣстнику ... пѣнѧзи ..., нача ... благодарити* ЗапПМ, 56. Утворення з *-вш-* від такого типу основ у розглянутому матеріалі фіксуються дуже рідко. Виявлено всього дві форми *начѣшемъ* і *кѣвшаго* в *СмГр* і в *ОБ*: *Слѣва Бѣхъ начѣшемъ) и совѣршишемъ* СмГр, 502; *извѣдѣте кѣвшаго) вѣтѣ) полчища* ОБ, 56 зв. (2).

Дієслова з основами на *-и-* могли утворювати активні дієприкметники минулого часу за допомогою або *-вш-*, або *-ш-*. Кількісно в розглянутому матеріалі переважають дієприкметники із *-вш-*: *замѣднѣшъ) же ємъ) зѣтѣ, прѣстависѧ въ) Дѧфнѣ* Лим, 64; *Слѣва ти вѣзглѣснѣшемъ) чѧкѣ* ТрЦв, 10; *Заклинаю чѧ Бѣгомъ) ..., ходѣвшимъ) такѣ) погѣхъ) на плѣщѣ) морѣкѣю* Тр, 39. Зафіксовані також паралельні форми. Причому більшість виявлених форм із *-ш-* мають паралельні нові утворення з *-вш-*, часто навіть у межах однієї пам'ятки: *прѣславиша Бѣа) сотворѣшаго) чѧковоє) чѣдо* Лим, 50 зв. – *нѣлѣнъ) не хотѣ) обѣличити) сотворѣши(хъ) чѧковаа ... рѣче* Лим, 69 зв.; *мѣтѣвъ) творѣтъ) над) рѣж(д)шѣю* Тр, 22 – *рѣвъ) ... днѣсь) родѣвшѣю) ... прѣгѣти* Тр, 22; *за ... Г(с)дѧ, ...*

трьох(д)шагося нїего ради сп(с)нїа ПКП, 4 – Въ первѣхъ седмицѣхъ ..., какъ доврѣмъ подвижникомъ потрудившим(ъ)ся братїямъ ... бывають хлѣбы зѣла чисты ПКП, 85 зв. Особливо помітно переважають нові дієприкметники (із -в-) від дієслів з основами на -н- серед повних форм Н. в. одн. чол. р.: Гїї..., сътворивый нѣбо и зѣмлю ОБ, 216 (2); Не уженивыйся печет(ъ)ся ѿ Г(с)днихъ, ... а уженивыйся пече(т)ся ѿ мирскихъ(ъ) ПКП, 191 зв. Старі повні форми Н. в. одн. чол. р. минулого часу від дієслів на -и- у старослов'янській мові закінчувалися на -ий (сътвори^й, низволи^й) [5, 192]. І хоч вони рекомендовані граматиною М. Смотрицького (твори^й, или /творишій СмГр, 297), уживалися такі утворення в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. дуже рідко. В авторському мовленні в граматиках М. Смотрицького і Л. Зизанія такі дієприкметники відсутні. Не виявлено їх також у ВВ, Лим, ЗапПМ, ТрЦв. В інших обстежених пам'ятках вони представлені поодинокими випадками: Гїа же гїа къ мовїю, ... азъ гїа навлїйся авраамѣ ОБ, 27 (2); Гїа Бже нашъ, рождїйся ѿ сїма Бца Тр, 32; его же дівола, навлїйся въ шербазѣ Гїа Хлѣ, баше прел(ъ)стїлъ ПКП, 12.

Щодо старих форм Н. в. одн. чол. р. взагалі, то можна відзначити, що вони, як і форми Н. в. одн. чол. р. активних дієприкметників теперішнього часу, були, очевидно, однією з яскравих ознак церковнослов'янської мови. Їхня широка вживаність є особливістю розглянутого матеріалу: Повѣда намъ ... авла Феодосїй бывый потомъ сп(с)пъ Лим, 75; Бл(с)венъ Бгъ ... избавый насъ ТрЦв, 2 нн; священник проскомисавый погрѣши ЗапПМ, 117; Хр(с)тосъ вставый ѿ мертвыхъ, ... оуже не оумираетъ Тр, 67; и нача исцѣлѣвый доврѣ смислїти ПКП, 159. В українській мові цього часу подібні форми не вживалися [3, 257], дуже рідко вони були представлені в російській мові [4, 237]. Відчутне «високе» стилістичне навантаження таких форм у церковнослов'янській мові є, очевидно, причиною того, що вони дуже рідко замінювалися новими утвореннями (*бывшій* замість *бывый* і т. д.). Такі заміни у східнослов'янських пам'ятках дослідники фіксують уже з XII ст. [2, 363]. Згодом форми Н. в. одн. чол. р. із -ви- і -ш- стають звичними у східнослов'янських мовах. Були вони можливими, як свідчить граматика М. Смотрицького (СмГр, 297 – 298), і в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., однак у розглянутому матеріалі представлені лише поодинокими випадками: да оубежитъ тамо оубившїй дшѣ не вѣда ОБ, 106 зв.; егда же цѣловахъ его гїа оумершїй Лим, 68 зв.; Стефан ..., бывшїй ... домовымъ отрочищемъ ... повѣда намъ ЗапПМ, 116.

Короткі форми Н. в. активних дієприкметників минулого часу від різних типів основ широко представлені в обстеженому матеріалі, однак вони вже є дієприслівниками і потребують окремого аналізу.

Функціональні відмінності між повними і короткими дієприкметниками у старослов'янській мові не були достатньо чіткими. Цю особливість загалом зберегла й церковнослов'янська мова кінця XVI – XVII ст. Разом із тим, можна відзначити, що в розглянутому матеріалі одні функції більш характерні для повних дієприкметників, інші – для коротких.

Для повних дієприкметників найхарактернішою була атрибутивна функція. Частіше вони виступають у складі поширених, переважно постпозитивних, означень, хоч могли використовуватися і як непоширені означення: *лзъ во єсмь гъ ищѣламы чл* ОБ, 32 (2); *Причастіе єсть часть слова скланяема, причащящася своѣтѣмъ гл* и имене ЗизГр, 386; *Блжнѣи си ти лзвы шазавыи* ТрЦв, 388; *покій чрека вѣставшихъ на нь врагъ єго* ОБ, 96 зв.; *рука дающаа николи же оскудѣваетъ* ЗапПМ, 122; *єаю(т) такъ недѣлающаа свѣтила* ПКП, 153 зв.; *Завѣдшихъ такъ овча погнеше* Тр, 756; *ѡвдѣ* (із печери) *изни(ъ) и вѣставшаа книги, даде имъ* ПКП, 175 зв.

Активні повні дієприкметники могли також використовуватися у складі конструкції «давальний самостійний». Особливістю тут є те, що майже всі зафіксовані в цій конструкції повні дієприкметники ужиті у формі множини: *идущимъ же имъ є(ъ) чѣломъ, звѣзда ... явися* Лим, 5; *Скорѣбющимъ же имъ и по пустыни ходящим, ... обрѣтоша стезю малу* ЗапПМ, 85; *ѡшедши(м) же на(м) ѡ обители ..., и грядущи(м) во єжій гл(л), прійдохо(м) на єло* Лим, 63. Зрідка представлені однинні форми жін. р.: *свѣщи же возжної єдщій, творитъ (священик) ... начало* Тр, 554; *чл же єрани належашей, мнѡзи ... падоша* ПКП, 67. Витіснення коротких множинних форм дієприкметників у давальному самостійному повними дослідники фіксують уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках і вважають це одним із проявів загального процесу втрати короткими дієприкметниками форм непрямих відмінків множини [4, 258-259].

Крім того, в усіх обстежених пам'ятках значною кількістю уживань представлені субстантивовані активні повні дієприкметники в ролі різних членів речення: *И послаша живущій въ гавлонѣ къ їдѣ* ОБ, 101 зв.; *Єди Гї ѡбидаша ма, и въ(з)єрани боруща ма* ТрЦв, 206; *изьави ма ѡ обидшихъ ма* ОБ, (3) 6 (2).

Функціонування коротких активних дієприкметників у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., хоч і не було принципово іншим, порівняно з повними, характеризувалося певними особливостями.

Короткі активні дієприкметники також могли використовуватись як означення, однак значно рідше, порівняно із повними. Крім того, реалізуючи атрибутивну функцію, короткі дієприкметники в основному виступали у знахідному відмінку, частіше в конструкції «другий знахідний»: *видѣхъ глѣ сѣдаща на прѣ(с)толѣ его* ОБ, 206 (2) зв.; *обрѣте ... Строича ... , посредъ церкве стояща* ЗапПМ, 93; *видѣхъ(ѣ) старца Пона ... преклоншася и лежаща на колѣнѣ* Лим, 75 зв. В інших формах вони як означення представлені лише зрідка: *извѣсти вса сіа лавѣ ... , живѣщѣ тогда вѣ(ѣ) лавѣ* Лим, 31; *внѣзапѣ воіа ... свѣтѣ(ѣ) великѣ, ѿимающѣ зракѣ члѣкѣ* ПКП, 149 зв.; *тѣбѣ положшѣ(а) вѣ гробѣ, вѣхѣ(ѣ) вл(д)цѣ Хр(с)тѣ, и смѣртнѣю державѣ разоршомѣ ... са мѣимѣ* Тр, 888.

Значна частина зафіксованих коротких активних дієприкметників виступає в конструкції «давальний самостійний», майже у всіх випадках у формі однини: *обѣт(ѣ)шаша корѣти моа, зовѣщѣ ми вѣ(ѣ) днѣ* ОБ, (3) 6; *хоташѣ ми начѣти подвиги молчаніа, видѣніе видѣ* Лим, 43; *Изшедшу жѣ ему ись пещеры, всаде на конь* ЗапПМ, 73. Множинні форми представлені поодинокими випадками: *прѣвѣкающѣ(ѣ) на(м) на многы дни. снидѣ нѣкѣмѣ ѿ іѣдѣа* ВВ, 69 зв.; *минѣвшѣ(м) жѣ малѣ днѣ(м), пакѣ погребѣш(а) живѣ* Лим 1628, 64 зв.

Дуже рідко в розглянутому матеріалі (в основному в ОБ) трапляються випадки, коли короткі дієприкметники теперішнього часу виступають іменними частинами складених присудків: *ты то оузриши, когда вхѣдашѣ вѣдѣши кѣ ложницѣ* ОБ, 206 (2); *сей соверши гл(д) дѣдѣ и вѣ подносѣла на цр(с)тво* ОБ, 163; *Бѣдѣта шцѣ(ѣ) тѣон призирающѣ на нь* Тр, 38.

Отже, активні дієприкметники в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст., хоч загалом і зберегли притаманні їм ще у старослов'янських пам'ятках характеристики, відрізнялися певними особливостями. Найголовнішою із них було те, що короткі форми Н. в. цих слів перетворилися в дієприслівники, тому старі безсуфіксні форми однини були замінені новими, суфіксальними. Крім того, проаналізований матеріал засвідчує, що в цей час у церковнослов'янській мові здійснювалася заміна старих форм дієприкметників минулого часу від основ на *-и-* новими, із суфіксом *-вш-*. Одним із факторів, які сприяли цьому, був, очевидно, вплив української мови. Особливістю розглянутого матеріалу є також певна спеціалізація в ньому повних і коротких дієприкметників у синтаксичному функціонуванні.

*Примітка. Після скороченої назви джерела через кому подається номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* та *ВВ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ч** і **ц**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

Список умовних скорочень використаних джерел

- ВВ* – Василій Великий. Книга о постничестві. – Острог, 1594 (друкарня К. Острозького). – [7], 160, 292, 143, [1] арк. (стародрук).
ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В. В. Німчука).
ЗапПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ юго-западной России. – Часть I, томъ VII. – Київ, 1887. – С. 49 – 180.
Лим – Лімонарь. *Сирѣчь, цвѣтничь.* – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).
ОБ – *Библія сирѣчь книги ветхого и новаго заветѣ.* – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).
ПКП – *Платрійчь или штечничь печерскій.* – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).
Син – Синописі // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 167 – 181.
СмГр – Смотрицький М. *Грамматики славінскія правилое Сунтагма ...* Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В. В. Німчука).
Гр – *Євхологїон albo молитвослов, или чрѣвничь.* – Київ, 1646 (друкарня лаври). Ч.1 – 860 с. (стародрук).
ТрЦв – *Триодон сирѣчь Триписницъ святой великой Платидисаитници.* – Київ, 1631 (друкарня лаври). – [22], 828 с. (стародрук).

Література

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан; [пер. с франц. В. В. Бородич]. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1952. – 446 с.
2. Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. / под. ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. – М.: Наука, 1982. – 436 с.
3. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К.: Наукова думка, 1967. – 288 с.
4. Никифоров С. Д. Глагол. Его категории и формы в русской письменности второй половины XVI в. / С. Д. Никифоров – М.: АН СССР, 1952. – 344 с.
5. Селищев А. М. Старославянский язык. – ч. 2 / А. М. Селищев. – М.: Гос-ное уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1952. – 206 с.

УДК: 811.161.2'0'367'373.611

П. І. Білоусенко

НАЗВИ СПАДКІВ ІЗ СУФІКСОМ *-ИНА* ТА *-ЩИНА* В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Білоусенко П. І. Назви спадків із суфіксом *-ина* та *-щина* в історії української мови.

На матеріалі, здобутому з широкого кола писемних пам'яток різних стилів і жанрів, від давньокіївського періоду до сучасності описано процеси формування спеціалізованого словотворчого засобу для творення назв спадків.

Ключові слова: словотворчий формант, суфікс, назви спадків, похідні іменники, давньокіївська доба, середньокіївська мова.

Bilousenko P. I. Name of legacy with suffixes *-ina* and *-щина* in history of the Ukrainian language.

Based on the material of wide range of written memoranda of different styles and genres from old Kyiv period to modernity the process of structuring of specialized word formative method for legacy designation was described.

Key words: word formative formant, suffix, names of legacy, derivative nouns, old Kyiv period, middle Ukrainian language.

Суфікс **-ина** здавна творив іменники зі значенням *сукупності*. Так, цей формант у давньоруськоукраїнській мові продукував деривати, що позначають *податки, побори*, наприклад: *старина* (1136 Ср III 494) “давній податок”; *мостовщина* (XII//XV СлРЯ IX 276) “побор, пов’язаний з будівництвом, лагодженням мостів”; *аже боудеть князю городъ роубити ни к городуу а поборомъ и тотарьциною* (ін. список *татарьциною*) *ко князю* (1288 АктиГ-Вол 317); *аже боудеть князю городъ роубити ини к городуу а поборомъ. и тотарьциною* (ін. сп. *татарьциною*) *ко князю* (к. XIII/бл. 1425 ЛГВ 904) “податок, який сплачували татарам” від *татарьскыи* із закономірним переходом **-ск-** у **щ** [шч]; *И свободныхъ ихъ чинимъ во всемъ отъ бояръ и сыновъ и природныхъ нашихъ во данехъ и посеребщинахъ нашихъ во всехъ данехъ свободныхъ чинимо* (1292 АктиГ-Вол 530); *свадебщины и б(ез) законныя поня(т)я все дѣховна(т)я права судя(т) а(р)хїепи(с)ѣи* (1301 АктиГ-Вол 317).

Деривати на **-ина** зі *збірним* значенням у давній руськоукраїнській мові нерідко трапляються й серед *номенів живої природи*. Іменник *дружина* мав значення “товариші, спільники, супутники; громада; військовий загін, військо” (СДЯ III 91; СлРЯ IV 363): *сѣдше думати с дружиною* (1118/1375 МП 247); *обрѣтохом добру дружину многу* (1106-1108/XV ХД 38); *бѣжа и с женою и съ дружиною своєю* (к. XII/1425 ЛК 307); *и ѡстася Изаславъ с маломъ дружины* (467); *и рѣша къ немоу дружина* (XII–XIII ЖБГ 46), див. також [1, 56]. Суфікс **-ина** творить також збірні назви *рослин*, рідше *тварин*: *зеленина* (1076 СлРЯ V 369); *смоквы и ягодина* (1106–1108 ХД 20); *обошла вода и сильна(т)я лозина, и вербье* (1229/бл. 1425 ЛГВ 755) “верболіз” – це слово вжито у збірному значенні в мові XI–XIII ст. лише тут, однак згадана семантика простежується в наддністрянських і надсянських говірках, див. [5, 88]; *бываше мно(ж)ство .. ѡ(т) звѣрины* (1118/1377 ПВЛ 126).

Серед похідних іменників зі значенням сукупності з давніх часів трапляються й деривати на **-ина**, що іменують *спадки*, які теж мають збірний відтінок у значенні [4, 252]: *и прислашася ѡбои къ Глѣбу глїце. Бѣ посадиль тѣ и князь Андрѣина ѡтчинѣ своєи. и на дѣдини в Кыєвѣ* (к. XII/1377 ЛК 357).

Започаткована в давньокиївську добу група дериватів на **-ина**, що позначали спадщину, інтенсивно формується в середньоукраїнській мові. Денотативна база для творення таких іменників невелика, чітко окреслена, адже майно у спадок звичайно одержують від близьких родичів. Мотивуються такі іменники здебільшого прикметиками та іменниками.

Відіменникові деривати. У пам’ятках XIV ст. уживається давнє, очевидно, відіменникове утворення *дедина*: *со всѣми ѡбезды тыхъ дѣдин* (1361 П 36), *коупи(л) єсми оу пана ѡлехна. єго правую ѡтчиною, [и дѣдиною] ... а рапотовъ [у] вотчину и в дѣдиною* (1464 Рус 41), *дідина* (Яв

189) “масток, успадкований від діда”, пор. *прадедина* (1487 ССУМ II 224) “прадідизна”, див. також [8, 21–22], пор. *дедина* (Гр I 374) “село”.

Зі значенням “спадок від батька (батьків)” часто трапляється давній дериват отьчина від отьць або від *отьчи*: *отчина*, *отчына*, *очина* (1418 ССУМ II 112), *даль єсмо ... свою очи(н)оу* (к. XIV – поч. XV М 36), *многія вотчини ... отняли* (1639–1648 ДДО 300); *въ монастырскія вотчини вновъ никого не принимаютъ* (1720 ЛВел III 33); *заве(л) половину о(т)чини* (1731 ПЛ 57); *отчина* (Кв-Осн II 363, Гр III 77) та ін., див. також [10, 96; 8, 20–22].

Деривати на позначення спадків у пам'ятках XIV–XV ст. могли творитися за допомогою суфікса *-(ов)изна* [7, 89], на який, за нашими даними, десь із XVI ст. часто нашаровується формант *-ина*: *выписуе(т)сѧ з неѠ о(д)далюючи са(м) себе и пото(м)кы свои та(к) о(д) дѠдови(з)нины я(к) и о(д) баби(з)ны* (1574 АО 51); *дыдизнина* (ДолГов 56); *дідизнина* (Бандр 7, О I 218); *бабизнина* (О I 37); *вітчизнина*, *материзнина* (ДолГов 56, Бандр 7 та ін.); *бабовизнина* (ДолГов 56). Пор. також структури на *-изнина* з суміжною семантикою: *даризнина* (О I 204) “речі, предмети особистого користування, які молода одержує як придане; дарча”; *даровизнина* (Там само) “дарча; дарчий договір”.

З XIV ст. вживається давнє *відприкметникове* утворення *дѠдина* (*дѠдинина*) від давнього *дѠдьнь* (див. СДЯ III 151): *купиль ... дѠдину кѧ* (1359 Р 10); *дѠдинина* (1409 ССУМ I 335), *дѠдина* (1520 Сл XVI – п.п. XVII IX 4), *дѠдина* (1591 Там само) “спадщина по дідові; земельне володіння”, *дідинина* (Яв 189) “спадок від діда”. Іменник *дяднина* (СБГ 106) має значення “майно батька, залишене в спадщину”, припускається, що в давнину мотивувальне *дядя* мало значення “батько” [3, 83], як архаїзм згаданий дериват *дядьнина* трапляється в сучасних західноукраїнських говорах [Там само, 49].

Із XIV ст. у пам'ятках виступає іменник *вотнина* (<*отьнина*) від прикметника *отьнь* “батьківський”: *купиль ... вотнину* (1359 Р 10), *на своіи вотнинѠ* (1398 Р 57), *и продалъ. на(м) самы(м). своіу правую о(т)нину* (1471 Рус 119), *вотнина* (Яв 120) “спадок від батька”, пор. *праотніна* (1474 ССУМ II 224) “предківщина”.

З давніх часів одним із найбільш поширених прикметникових формантів, що вказували на належність, був суфікс *-овъ* [9, 297], високу продуктивність він зберігає і в сучасній мові [6, 70]. Досить продуктивним серед праслов'янських афіксів, що творили відносні прикметники, був і суфікс *-ьскъ*, “який вказував на групу (колектив)” [9, 292]. Суфікс *-ьск-* у давній руськоукраїнській мові міг додаватися до твірної основи іменника або до основи прикметника на *-ов-*, певною мірою дублюючи при цьому відносно-присвійну семантику останнього (пор. сучасні *батьковий* і *батьківський*). Іменники на *-ина*, які творилися від цих прикметників, структурно і семантично могли вступати в мотивувальні зв'язки як з

іменником, так і з твірним прикметником, наприклад, слово *татарщина* могло сприйматися утвореним від *татарська* (данина) або від іменника *татари*, що сприяло виокремленню суфікса **-щина**. В утвореннях типу *батьківщина* (<*батьковщина*) складні суфікси **-овськ-** (**-івськ-**) мотивувальних основ могли сприйматися або як єдине ціле, у якому не проглядалася первинна присвійна семантика обох складників, або як конструкція, у якій перша частина (**-ів<-ов**) мала посесивне значення, а друга (**-щина**), власне, переводила прикметник в іменник, що теж сприяло самостійному функціонуванню цього форманта. Мотиваційна співвіднесеність структур на **-івщина** (<**-овщина**) безпосередньо з іменниками, зрозуміло, сприяла тому, що згадані сегменти слова теж ставали похідними суфіксами. Тому цілу низку дериватів зі згаданими фіналями можна кваліфікувати як утворення з суфіксом **-ина** або **-щина**.

До мотивувальних **прикметників** на **-ов** (рідше **-ев**, **-ин**), нам видається, більше тяжіють такі деривати: *дядьковщина* (1492 ССУМ I 342) “спадщина від дядька”, І. М. Керницький, орієнтуючись, певне, на єдиний контекст, у якому вжито це слово в XIV–XV ст., кваліфікував його значення як “маєток, успадкований від дядька” [8, 22], *дядьковщина* [1698 3, 18] “спадщина по дядькові”, *дядьковщина* (Яв 214) “майно, що залишилося по смерті дядька”, у говорах сучасної мови збереглися *дядьківщина*, *дядькувщина* [3, 86]; *батьковщина* (**-щина**) (1663 Тимч 61) “батьківщина, спадок по батькові”; *футор ... батковщина* (1724 ЯМ 177), *батьківщина* (Б-Н 51, Гр I 33, ІвШумл 55, О I 46) “земля, успадкована по батькові”, *батьківщина* (СУМ I 112–113) “спадщина”, заст. “спадковий маєток”; *дідівщина* (1926 Саб 138, ІвШумл 55, СУМ II 299), [4, 252] “спадщина від діда”; *отцевщина* [1676 3, 18], пор. *отцівщина* (ІвШумл 146, СУССГ 155, СБГ 373), *вітцівщина* (Гр I 242, Бандр 7) “батьківський спадок; родове майно”, див. також [3, 19]; *братівщина* (Ж 43, ІвШумл 146, Чаб I 102) “спадщина після брата”; *прадідівщина* (Гр III 401), *прадідівщина* (СУМ VII 511) заст. “спадщина від прадіда”; *предківщина* (Гр VII 403, ІвШумл 219, СУМ VII 527) “спадщина від предків”; *свекрівщина* (Гр IV 105, ІвШумл 219, СУМ IX 67) “спадщина, що залишилася після свекра або свекрухи”; *тестівщина* (Гр IV 259); *материньщина* [3, 18), *материнщина* [2, 296] “майнова спадщина по матері”, пор. *материнщина* (Чаб II 275) “те, що залишилося у спадок дочці від матері”; *вітчимівщина* [3, 40].

Іменниками мотивуються поодинокі деривати, у яких закономірно виокремлюємо суфікс **-івщина** (**-овщина**): *бабівщина* (Гр I 14) “спадщина від баби” *бабовщина* (Дзендз 38) “хата, двір, у якому жила баба, її майно”; пор. *пашковщина* (Іннов 89) “надбання, спадщина письменника Є. Пашковського” з відтинанням **-ськ-**.

Віддієсловні деривати пов'язані з різними префіксальними чи конфіксальними модифікаціями твірних, що мають у своїй основі корінь

-мер-: *отумерицина* (1612-1699 МатТимч I 73) “спадщина”; *відумерицина* (Гр I 232, СУМ I 653) заст. “майнова спадщина після померлих”; *умерицина* (О II 317) “земля і все майно покійника”; *змерицина* (Ж 306); *зумерицина* (О I 322) “маєток і речі покійника”, *померицина* (II 110) “спадщина покійника”.

Проаналізовані мовні факти дають підстави стверджувати, що в найменуванні спадків спостерігається поступове витіснення суфікса **-ина** похідним формантом **-щина**; із широкого вжитку вийшли й структури на *-изнина*. Суфікс же **-щина** став спеціалізованим засобом творення іменників зі значенням “спадщина”, що підтверджується й фактами заміни в окремих випадках інших формантів у дериватах розгляданого семантичного типу на цей суфікс, наприклад: *спадківщина* (Ж 898); *спадщина* (Гр IV 172, ІвШумл 219, СУМ IX 483) “майно і т. ін., успадковане від предків” від *спадок* з відтинанням *-ок*.

Перелік скорочень використаних джерел

АКТИГ-ВОЛ	Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – 1286 с.
АО	Акти села Одрехови / Упоряд. І. М. Керницький, А. О. Купчинський; відпов. ред. Л. Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1970. – 260 с.
БАНДР	Бандрівський Д. Г. Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області // Дослідження і матеріали з української мови. Т. IV – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 3-14.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1961. – 1966. – 423 с.
ГР	Словарь української мови / Зібр. ред. журн. “Киев, старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
ДДО	Дополнение дневника Окольского // Летопись событий в Юго-западной России в XVII в. / Сост. Самоиль Величко. – К., 1984. – С. 297-313.
ДЗЕНДЗ	Дзенделівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. – К., 1958. – С. 36-54.
ДОЛГОВ	Верхратський І. Про говор долівський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. XXV – XXVI. – Кн. III і IV. – Львів, 1900. – 127 с.
Ж	Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.
ЖБГ	Съказание и страсть и похвала... бориса и глѣба // Успенский сборник XII–XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. Под. ред. С. И. Коткова. – М.: Наука, 1971. – С. 43-58.
ІВШУМЛ	Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. – Вінниця: видання відділу народної освіти Подільської Губерніяльної Народної Управи, 1919. – 524 с.
ІННОВ	Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): Словник. – Х.: Майдан, 2007. – 144 с.
КВ-ОСН.	Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У трьох томах. – Харків: ХДУ, 1978–1979. – Т.1–3.
ЛВЕЛ	Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. – К.: Українська академія наук, 1926. – 275 с.
ЛГВ	Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 715-938.
ЛК	Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384-707.
М	Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 30-40.

МАТТИМЧ	Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : У 2-х книгах. – Київ–Нью-Йорк: Преса України. – Кн. 1–2.
МП	“Поучень” В. Мономаха // Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – С. 240–251. (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып. 1).
О	Онишкевич М. Г. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.
П	Грамоти XVI ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-показчики М. М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
ПВЛ	Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 1–286.
ПЛ	Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987. – 173 с.
РУС	Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступна стаття і комент. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.
Р	Южнорусские грамоты. Собр. В. Розовым. – К.: Изд. отд. русского языка и словесности Академіи наук, 1917. – 75 с.
САБ	Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К.: Час, 1926. – 436 с.
СБГ	Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов, И. С. Улуханов, В. Б. Крисько. – М.: Русский язык, 1988–2004. – Т. 1–7.
СЛРЯ	Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1–18.
СР	Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
СЛ XVI–П.П. XVII	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
СУМ	Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
СУССГ	Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник українських східнослов'янських говірок. – Луганськ: Луганськ. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 234 с.
ТИМЧ	Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Харків–Київ: ДВУ, 1930–1932. – Т. I. – XXIV, 937 с.
ХД	Житъе и хождение Данила Русьскыя земли игумена, 1106–1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. – Спб., 1896. – 79 с.
ЧАБ	Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни: У 4 т. – Запоріжжя, 1992.
ЯВ	Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. А–К. – Катеринослав: Слово, 1920. – 412 с.
ЯМ	Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1734 гг.) / под ред. А. Лазаревского. – К., 1983–1987. – Ч. I–III. – 418 с.

Література

1. Азарх Ю. С. К истории словообразовательных типов вторичных собирательных существительных в русском языке (имена с суффиксами *-ств(о)*, *-ина(а)*, *-щин(а)*, *от(а)*, *н(я)*) / Ю. С. Азарх // Исследования по исторической морфологии русского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 49–72.
2. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору / Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.
3. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцта в українській мові / А. А. Бурячок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 151 с.
4. Галюк М. Словотвірна семантика іменників, мотивованих відносними прикметниками / М. Галюк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск XI–XII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – С. 250–254.
5. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 284 с.
6. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 207 с.

7. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298с.
8. Керницький І. М. Лексика на означення населення за соціальним складом, суспільно-економічним становищем, майново-правовими відносинами / І. М. Керницький. // З історії української лексикології. – К.: Наук. думка, 1980. – С.6–33.
9. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.
10. Ощипко І. Й. Побутова лексика українських грамот XIV–XV століть / І. Й. Ощипко // Питання українського мовознавства. Книга п'ята. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – С. 90–102.

УДК 811.161.2*38

С. А. Бузько

ОКАЗИОНАЛЬНІ ЛЕКСИЧНІ УТВОРЕННЯ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТМОДЕРНОЇ ПРОЗИ (ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Бузько С. А. Оказіональні лексичні утворення в текстах української постмодерної прози (функціонально-стилістичний аспект).

У статті виявлено й описано функціонально-стилістичні особливості лексичних okazіоналізмів, які функціонують у текстах української постмодерної прози.

Ключові слова: okazіоналізм, стилістична функція, постмодерна проза.

Buzko S. A. The occasional lexical formations in the texts of Ukrainian postmodern prose (functional-stylistic aspect).

The article presents the functional-stylistic features of occasionalisms which function in the texts of Ukrainian postmodern prose.

Key words: occasionalisms, stylistic function, postmodern prose.

Однією з провідних тенденцій у сучасній лінгвістиці є антропоцентричний підхід до аналізу мовних явищ, тобто вивчення “людини в мові” і “мови в людині”, що певним чином відображається в художньому мовленні, виразною ознакою якого є індивідуально-авторське словотворення. Відповідно, актуальними й перспективними стають дослідження інноваційних процесів, що відбуваються в мові, зокрема збирання та опис okazіональних слів як результатів спочатку індивідуальної творчості мовців, а згодом – за сприятливих інтра- та екстралінгвальних чинників – як узуальних мовних одиниць [2, 9].

У сучасних лінгвістичних дослідженнях вивчення okazіоналізмів здійснюється з урахуванням функціонально-стилістичного аспекту. У пропонованому дослідженні під стилістичною функцією мається на увазі “виражальний потенціал взаємодії мовних засобів, що забезпечує передачу денотативної і прагматичної інформації. Різновиди стилістичних функцій: дескриптивна, емотивна, оцінна, характерологічна” [1, 172]. Дескриптивна функція передбачає здатність мовних засобів образно описувати зображуване, емотивна – характеризувати емоційний стан мовця, передавати його суб’єктивні почуття, оцінна – передавати ставлення мовця до предмета повідомлення, характерологічна – характеризувати мовлення мовця, особливості його перцепції і мислення [1, 159-175]. Під номінативною функцією традиційно розуміють здатність засобами мови називати різноманітні об’єкти, процеси, якості, зв’язки, відношення.

Залежно від джерельної бази досліджень (публіцистичне мовлення, художньо-поетичне тощо) учені акцентують увагу на різних особливостях функціонування оказіональних утворень у структурі тексту; відповідно, називають різні функції, які здатні виконувати новотвори. Так, О. Турчак, вивчаючи оказіоналізми в мові української преси, поділяє їх за функціональним призначенням на два типи: ті, що виконують номінативну функцію; ті, що виконують експресивно-стилістичні функції, до яких дослідниця зараховує емотивну (емоційну), експресивну, естетичну та номінативно-експресивну [10, 13-14]. Серед функцій, які оказіональні новотвори виконують у поетичних текстах, О. Жижома виділяє номінативну, номінативно-оцінну, стилістичну (створення гротеску, комічної версифікації), експресивну (при цьому дослідниця розмежовує експресивно-оцінні та експресивно-емоційні утворення), поетичну (створення художнього образу) та текстотвірну функції [5, 9-13]. В. Герман, досліджуючи оказіоналізми на матеріалі сучасної поезії, пропонує диференціювати їх із погляду функціонально-стильового забарвлення (художньо-поетичні, книжні, розмовні) та залежно від характеру мовленнєвої експресії (ліризму, пафосу, гумору, іронії, сарказму) [3, 13-15].

Мета нашої статті полягає у виявленні функціонально-стилістичного призначення оказіоналізмів, які функціонують у текстах української постмодерної прози. Присутність постмодернізму в сучасній українській літературі є, на думку дослідників, самоочевидною істиною, що не потребує доказів. Поширена думка, що український літературний постмодернізм зароджується у 80-х рр. ХХ ст., а в 90-х стрімко розвивається, – у цей час для письменників відкривається перспектива осягнення та вираження загального скепсису, гри, розчарування та зневіри. За свідченням дослідників, постмодерністський стиль письма проявився в творах Ю. Андруховича, О. Ірванця, Ю. Іздрика, О. Забужко, Г. Пагутяк, О. Уляненка, М. Бриниха, С. Поваляєвої, І. Карпи та ін. [див. 12].

Аналізуючи функціональне призначення новотворів, передусім зазвичай визначають номінативну функцію, адже більшість неологізмів з'являється в мовленні у зв'язку з необхідністю назвати нове поняття чи предмет або дати нову назву поняттю, що вже існує. Оказіоналізмів, що виконують власне номінативну функцію, у текстах постмодерної прози порівняно невелика кількість (приблизно 4% відносно зафіксованого нами ілюстративного матеріалу). Такі одиниці мають переважно інформативно-комунікативне навантаження, стилістичне забарвлення виявляється в них доволі слабко: *В укрів почалася тотальна плювофобія* [10, 112]; *харакірництво* стало модним [10, 25]; *наклеювання колючих дідоморозівських борід* [8, 176]; *долинає й до мене приглушений вереск-жебоніння моєї тимчасової сестри по нещастю* [7, 108]; *Гей-життя в Лондоні дуже бурхливе* [11, 83]; *геройністки-початківці* [11, 81];

смакувала всі сороміцькі деталі свого вчорашнього **майже-сексу** зі своїм колишнім ворогом [9, 155].

Деякі оказіональні номінації (близько 6% від дібраних нами оказіоналізмів) зумовлені прагненням дібрати експресивний еквівалент до вже наявного в мові поняття; вони виконують номінативно-експресивну функцію, оскільки не лише по-новому називають якісь предмети, ознаки чи явища, але й передають зміст з більшою інтенсивністю, з емоційним або логічним посиленням: **недоношуваниці**, що в народі називалося **секенд-хендом** [10, 30]; мобільні **«дебільники»** [10, 19]; та **любов-забудьрозум** [10, 67]; **За дверима чулася приглушена метушня і обривки англійської-як-нерідної мови** [10, 105]; **Смерть конякам (худопатикатим бабетам химерного зросту)** [10, 162]; **поруч мене сидів звичайний собі причена-емігрантисько** [15, 31].

Більшість оказіональних новотворів (майже 90%), які функціонують у постмодерних текстах, виконує власне стилістичні функції. У ряді випадків оказіоналізми використовуються постмодерністами задля влучної, дотепної характеристики певних осіб або явищ, яка містить елементи суб'єктивної оцінки; роман М. Матіос "Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів" видається надзвичайно показовим у цьому плані прикладом. Твір є гострою політичною сатирою з властивими цьому жанрові іронією та сарказмом; важливу роль тут відіграють оказіональні новотвори, які виконують передусім оцінну функцію: **І вийшли на арену силачі: шантажорозвінчувач і реформодавач, ...генератор і сокирник не однієї політичної сили і власного імені – Роман Смердний; экс-денді, ВЕНЕТТО-любець, порадник і розрадник... Мішаня Плотський; чотар кришувальників і погромник «дахів», дозорець обмінних пунктів – Сашко Буй-Тур-Чинов; космонідкорювач, экс-Папа у квадраті – Леонід Другий Кудла; кубико-рубико-перекидувач, Монако-житель – Ахмет Магометов; незмінний лапшеріз і окоплюв Пліховшек, єдина прометее-жінка – Тама Підшукуратова, незабудько власних університетів Ромко Збавич** [10, 34-40].

Привертає увагу також індивідуально-авторська трансформація деяких ужитих у названому творі відомих прізвищ, у результаті чого виникають оказіональні антропоніми, основна функція яких також оцінна; структурно-формальні видозміни відбуваються на фонетичному або морфемному рівні, наприклад: **майор Микола Довго-меле-мельченко; примусовий захисник політв'язнів Віктор Мертвечук; трибун і художник слова Олександр Холод; экс-еквілібрист краплинками дощу, словами, хатинками, кораблями і оцадними банками Леонід Крав-Чув; підрахуй живих, мертвих і ненароджених – Серж Кідалов; ескулапиша здоров'я конкурентів – Раїса Муромцева; похирювач слави батьків – Тигран Синьобіловіл** [10, 36-38] (пор.: Мельниченко, Медведчук, Мороз, Кравчук, Ківалов, Богатирьова, Чорновіл). Звісно, для розуміння завуальованих

таким чином натяків адресат повинен володіти певним комплексом фонових знань, що, на думку лінгвістів, обов'язково повинно враховуватися адресантом, адже “природа підтексту полягає в тому, що адресат сам приписує повідомленню певний зміст, добуваючи його елементи із власного інформаційного масиву” [1, 28].

В інших творах оказіональні антропоніми, маючи виразне гумористичне забарвлення, підкреслюють комізм зображуваних ситуацій або посилюють навмисне ігровий, несерйозний тон розповіді: *Далі був Мінін-і-Пожарський* [1, 234]; *Іван Новаковський на прізвисько Новокаїн. Інша версія Ваня Каїн* [1, 122]; *викличуть постового мусора Голосраченка* [1, 197]; *Андрій Самозваний* [12, 20]; *здоровань Расторхуєв* [12, 48]; *Обля, Олена Бляшана* [8, 60]; *Олесь Фіалко-Баранюк* [8, 47]; *Лярвіса* [4, 18]. У ряді прикладів простежуються алузії на відомі прізвища, що не лише підкреслює гумористично-іронічне звучання окремих текстових уривків, але й поглиблює семантичну інформацію тексту, яка являє собою набір відомостей, що змінюють або доповнюють уявлення адресата про зміст повідомлення, наприклад: *я вирішую наректи її “фрау Де” – германський варіант британської ідіоми* [7, 54]; *Фрау Де-не-Де* [7, 80] (пор.: *леді Ді*); *Знаємо особисто і академіка Джугалинського <...> й того другого київського академіка, Івана Будзу* [8, 144] (пор.: *акад. Жулинський, Іван Дзюба*); *серед них були такі світила, як Лишега, Ірпінець, Боракне, Римарук* [7, 65] (пор.: *Ірванець, Неборак*).

Використання оказіоналізмів як засобів комізму значною мірою залежить від індивідуального світобачення автора, від його вміння обіграти ту чи ту ситуацію таким чином, щоб надати їй відповідного гумористичного звучання. Проілюструємо це на прикладі таких текстових уривків: *А є ж бо такі чудові слова, як «дупця, дупелька, дупцюня, дупуся, дупусечка, дупапулька, дуплюська, дупампуся, дупочка, дуплюсечка, дупелюсточка, дуперлінка, дупівонія», а в деяких, жартівливих місцях, – «дупенція, дупокльоцик, дупендра, дупижмо, дупасія, дупекло». Можливо, ці англійці так і кажуть: «Який у тебе чудовий зад!» Але ми – українці! Ми так говорити не можемо. Для кожного свідомого українця жіноча дупця – це брама раю, герб нації. Саме герб. На нашому гербі повинен бути обрій, на якому сходить кругла дупця з золотим промінням на тлі синього неба* [3, 90-91]. Припускаємо, що в цих текстових уривках наявний парадокс, якщо розуміти його як “несподіване формулювання, у якому міститься думка, що розходить з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глузду” [9, 633]. За спостереженнями американського дослідника С. Скенлена, парадокс залишається невід’ємним від бажання письменника дати голос таким суперечливим істинам, що їх, як часто вважають, неможливо виразити [4, 299].

Крім виконання названих стилістичних функцій, оказіональні новотвори, що функціонують у постмодерних текстах, також виявляють

здатність образно описувати зображуване, тобто виконують дескриптивну функцію. Деякі з них виступають засобами метафоричного змалювання дійсності: *Довкола снували привітні тіні розбуджених людей-комах* [2, 55]; *його кроки віддаляються таємничими коридорами школи-риби* [13, 9]; *неба зимового залізобетонносірого* [12, 13]; *І венозно-ліловим тлом того всього – думка про Даня* [9, 12-13]; *дрібно-вітряний дощ* [14, 15]. Найбільш метафоричне звучання мають прикметникові оказіональні композити, які урізноманітнюють лексичний фон художнього мовлення, наприклад: *шкіру має золотаво-шоколадно-шовкову* [1, 124]; *сновидно-видющі вірші* [5, 52]; *З далеких гір долинують солодкотривожні пахоці* [1, 120]; *дивочуйний запах* [5, 149]; *кривавовинні сліди* [6, 12]. Ясна річ, подібні метафоризовані елементи більш властиві поетичному мовленню, тому в текстах прози, зокрема постмодерної, вони мають обмежене коло використання.

Як семантично місткі одиниці, оказіоналізми надають можливість згорнути окремі деталі опису в однослівне найменування, що забезпечує синтаксичну компактність і раціональність побудови тексту. Завдяки цьому “оказіональні слова допомагають формувати структурну цілісність мікро- та макротексту, пов’язують між собою їх змістові відрізки” [5, 13]. Наприклад: *всезнайко, натякальченко і багатомовченко, дисидентокрутій і поліглот, vanish Папи, www-залежний, генерал без війська Евжен Шарчук; хліборозподілювач і строко-нарізувач, носій найкоштовнішого часу і друг подруги свого недруга, маніпулятор і вибачальник – Всесвят Тискун; кризоутворювач-2, координатор усіх можливих небезпек і ексцесів, людина-пароход, людина-кузня, цукровар і Шоколадний Заєць – Петрусь-чорний вус Безпильний; трубоукладач і багатствоскладач, 25-відсотник, медіа-прожсектор і піар-прожсектер, і просто зять – Піня; А то ж ганьбу хотіли зробити Керманичеві Країни. ... Чисторукому. Медовому. Фантазійному. Солодкоустому* [10, 37; 10, 34-35]. У наведених прикладах оказіональні неологізми забезпечують зв’язність тексту, виступаючи вагомими його складниками. Водночас вони виступають потужним засобом їдкої іронії, яка межує з сарказмом, адже в основі творення всіх цих неологізмів лежать певні реалії, пов’язані з суспільно-політичним життям нашої країни початку ХХІ-го ст., – саме на знання адресатом цих реалій розраховує адресант, продукуючи ряд таких новотворів. Очевидно, подібні прийоми автори використовують не лише задля привертання уваги до значення через форму, “а й для загострення сприйняття семантичних особливостей одиниць, що обігруються” [6, 254]. Експлікація, тобто декодування прихованої інформації відбувається на основі виявлення й осмислення адресатом значенневих відтінків, властивих оказіональним одиницям, а також через зіставлення семантики оказіоналізмів зі змістом позначуваних ним реалій.

На окрему увагу в аспекті компактності й раціональності побудови тексту, а також у плані семантичної та експресивної наповнюваності заслуговують складні okazіоналізми – композити, юкстапозити та одиниці, побудовані шляхом злиття в одне найменування різноманітних словосполучень та речень (так звані зразки “компресивної номінації” [6, 238]), наприклад: *третій-безликий-невизначний* [8, 79]; *хлопець-з-метро* [12, 136]; *жертва Шляхобога* [12, 33]; *космотантричний секс-інструктор* [12, 79]; *злокривалазлива; горе-свято* [9, 34]; *Невдовзі або невцьомужитті* [9, 27]; *люди-після-роботи* [14, 141]; *водо-кровотеча* [7, 31]; *тарганята-курортники* [7, 118]; *стрибун-невдаха* [1, 63]; *газетяр-пролаза* [1, 82]. За спостереженнями Ж. Колоїз, сутність складних okazіональних лексем полягає в тому, що вони зменшують кількісний обсяг матеріальної форми вираження певної інформації без шкоди для її змісту. “Продуктування складних okazіональних номем, – зазначає дослідниця, – відповідає тенденції мовної економії, пов’язується з прагненням адресанта звести до мінімуму обсяг комунікативної номінації, наповнивши її максимумом змісту . <...> Причому okazіональні композити перестають бути простими дублетами висловлювань, що їх мотивують, починають власне “буття”, підпорядковуючись тим закономірностям, які характерні для подібного класу слів узагалі, демонструють специфічну смислову структуру, що виявляється безпосередньо через дериваційну базу й особливості її зв’язків з позначуваними реаліями” [6, 238]. Зазвичай значення складних okazіоналізмів легко встановлюється через семантику їх структурних компонентів, наприклад: *кольоровоподієвий сон* [7, 42] – кольоровий сон, у якому відбуваються якісь події; *хлібно-винна маса* [6, 19] – маса, утворена з хліба й вина; *ельцин-матрьошки* [1, 71] – сувеніри у вигляді матрьошок із намальованим портретом Б. Єльцина; *гербомайки* [12, 62]; – майки із зображенням герба; *каламутно-помаранчеві ліхтарі* [12, 56] – ліхтарі з оранжевим тьмяним світлом.

Однак значення деяких складних okazіоналізмів важко встановлюється навіть у контексті (тут слід погодитися з Р. Тюріною в тому, що з погляду гармонізації спілкування наявність okazіоналізмів – явище, яке певною мірою ускладнює декодування тексту [11, 65]); передовсім це стосується тих неолексем, при творенні яких відбулося порушення семантичної або стилістичної поєднуваності компонентів. У результаті такого порушення “народжується слово з яскравим, незвичним семантичним наповненням та значним зарядом експресії” [7, 15-16], наприклад: *до нових територій досвіду-відмирання* [14, 38]; *вчора-сьогодні, сьогодні-завтра, вчора-завтра* [14, 169]; *холодно-пекуче поцілувала тебе у вуста* [8, 95]; *Воля – це маленька-доросла-дівчинка-жінка-наречена* [7, 35]; *чи якийсь янгол-секретар одбирає земні послання при апараті* [5, 37]; *У гір немає зрадливих кольорів-опіків* [9, 57]. Наведені приклади доводять, що okazіональні композити та юкстапозити здатні

виступати в ролі експресивних та компактних за структурою відповідників описових зворотів або окремих речень. Дехто з дослідників, зокрема В. Герман, звертає увагу на різні оцінно-пізнавальні можливості зазначеної групи слів, наголошуючи, що “одні служать для зовнішніх описів, інші – для розкриття внутрішніх ознак зображуваного” [3, 15]. Загалом уживання складних okazіональних утворень зумовлюється естетичними та прагмалінгвістичними інтенціями автора, своєрідністю його творчої манери, особливостями художнього мислення. Більшість складних okazіоналізмів має відчутне емоційне забарвлення, а отже, вони покликані виконувати в структурі тексту емотивну функцію.

У плані стилістичного використання привертає увагу також градація okazіональних лексичних одиниць, ужитих паралельно з узуальними: *Бо прізвище UA обіцяло новації, популяризації, реструктуризації, реприватизації, стабілізації, акції, дотації, нотації, інновації, протикриміналізації, детінізації, антидебілізації, тюрмізації, рукомийнікозації, транзакції, а по всьому – овації! Овації!* [10, 71]. У цьому прикладі слова з абсолютно різним лексичним значенням, але співзвучним закінченням ніби створюють ряд контекстуальних синонімів, що посилює стилістичний ефект і породжує експресію на синтаксичному рівні. Загалом такий стилістичний прийом, суть якого полягає в нагромадженні однорідних членів речення й, відповідно, асоціативних рядів, повністю відповідає принципу гри, що є однією з характерних ознак постмодерністських творів. Удаючись до зумисно “несерйозної”, часом навіть безглуздої гри, і нерідко саме гри словами, “постмодерніст підкреслює ненормальність, протиприродність панівного в реальності стибу життя” [8, 3].

Отже, у текстах української постмодерної прози okazіональні утворення виконують ряд стилістичних функцій. Лише 4% дібраних нами прикладів несуть інформативно-комунікативне навантаження, мають слабе експресивне забарвлення, оскільки виконують номінативну функцію. Близько 6% аналізованих новотворів є експресивними еквівалентами до наявних у мові номінації, адже виконують номінативно-експресивну функцію. Та більшість okazіональних новотворів (90%), які функціонують у постмодерних текстах, виконує власне стилістичні функції, зокрема оцінну та дескриптивну.

Яскрава семантична наповненість okazіоналізмів надає можливість згорнути окремі деталі опису в однослівне найменування і забезпечує таким чином синтаксичну компактність та раціональність побудови тексту; передусім це стосується складних неолексем, побудованих за принципом “компресивної номінації” (комполітів, юкстаполітів та слів, утворених злиттям в одне найменування словосполучень або речень).

Деякі okazіональні лексеми, маючи виразне гумористичне забарвлення, підкреслюють комізм зображуваних ситуацій або посилюють

ігровий характер розповіді. Принцип гри, загалом характерний для постмодерних текстів, реалізується також завдяки оказіональним паронімам та рядам контекстуальних синонімів, у яких узувальні лексеми поєднуються з оказіональними.

Література

1. Арешенков Ю. О. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: [навч. посібн. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Юрій Олександрович Арешенков. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. – 177 с.
2. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): [монографія] / Галина Миколаївна Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524 с.
3. Герман В. В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60-90-і роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. В. Герман. – К., 1999. – 22 с.
4. Енциклопедія постмодернізму [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
5. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. “Українська мова” / О. О. Жижома. – Донецьк, 2003. – 18 с.
6. Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація: [монографія] / Жанна Василівна Колоїз. – Київ: Акцент, 2007. – 311 с.
7. Новоселова А. Г. Оказіональные и потенциальные слова в современной публицистике (на материале произведений 1965-1985 годов): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Русский язык” / А. Г. Новоселова. – К., 1986. – 24 с.
8. Пахаренко В. Постмодернізм у дзеркалі літературознавства / В. Пахаренко // Всесв. л-ра в сер. навч. закл. України. – 2002. – №5-6. – С. 3-6.
9. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД “Школа”, 2008. – 1008 с.
10. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. “Українська мова” / О. М. Турчак. – Дн-ськ, 2005. – 18 с.
11. Тюрина Р. Я. Прагматика окказіоналізмів в лирике Н. Гумилева / Р. Я. Тюрина // Коммуникативно-прагматические аспекты слова в художественном тексте. – Томск, 2000. – С. 65-70.
12. Харчук Р. Б. – Сучасна українська проза: Постмодерний період: [навч. посібн.] / Роксана Борисівна Харчук. – К.: Академія, 2008. – 248 с.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Юрій Андрухович. – К.: Критика, 2003. – 317 с.
2. Бриних М. Електронний пластилін: [повість] / Михайло Бриних. – К.: Факт, 2007. – 244 с.
3. Винничук Ю. Мальва Ланда / Юрій Винничук. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2003. – 540 с.
4. Жолдак Б. Гальманах / Богдан Жолдак. – К.: Факт, 2007. – 248 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: [роман] / Оксана Забужко. – [9-е вид.] – К.: Факт, 2007. – 176 с.
6. Іздрік Ю. Острів Крк та інші історії: [повість, новели, автокоментари] / Юрій Іздрік. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 120 с.
7. Іздрік Ю. Подвійний Леон / Юрій Іздрік. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
8. Ірванець О. Рівне / Ровно (стіна): [нібито роман] / Олександр Ірванець. – Львів: Кальварія, 2002. – 189 с.
9. Карпа І. 50 хвилин трави: [новели] / Ірена Карпа. – Львів: Кальварія, 2006. – 238 с.
10. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів. Mr. & Ms. U-Co in country UA / Марія Матіос. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006. – 136 с.
11. Пиркало С. Не думай про червоне: [роман не для молодшого шкільного віку] / Світлана Пиркало. – [2-е вид.] – К.: Факт, 2006. – 360 с.
12. Поваляєва С. Екзгумація міста: [новели] / Світлана Поваляєва. – Львів: Кальварія, 2006. – 160 с.
13. Ушкалов С. БЖД: [crazy novel] / Сашко Ушкалов. – [2-е вид.] – К.: Факт, 2008. – 240 с.
14. Прохасько Т. Лексикон / Тарас Прохасько. – Львів: Кальварія, 2004. – 187 с.

СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ *БО*, *ЛИ*, *ДА*, *ЖЕ* В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI-XVII СТ.

Висоцька Т. Й. Сполучники підрядності *бо*, *ли*, *да*, *же* в пам'ятках української мови XVI–XVII ст.

У статті проведено аналіз сполучників за виникненням, за походженням і за будовою, розглянуто їх уживання і функції в порівнянні з іншими слов'янськими мовами.

Ключові слова: сполучник, частка, складнопідрядне речення, праслов'янська мова.

Vysotska T. J. The subordinating conjunctions *bo*, *li*, *da*, *je* in the memorials of the Ukrainian language in XVI-XVII centuries.

The article analyzes conjunctions according to their origin, etymology and structure. Besides, their usage and functions are viewed, especially as contrasted with other Slavonic languages.

Key words: conjunction, particle, complex subordinate sentence, Common Slavonic language.

Одним із формальних засобів зв'язку у складнопідрядному реченні є сполучники як показники певних семантико-синтаксичних відношень між нерівноправними частинами. У процесі історичного розвитку української мови група підрядних сполучників зазнала чи не найбільше фонетичних, структурних змін. Аналіз виникнення, походження сполучника допомагає максимально реконструювати його давню форму, визначити належність до тієї чи тієї частини мови, що в подальшому розкриває специфіку його вживання в реченні.

Мета статті – розглянути найуживаніші підрядні сполучники, прості за будовою, проаналізувати їх використання в різних за жанром пам'ятках української мови XVI-XVII ст. Зважаючи на чималу кількість сполучників підрядності, що вживалися в українській мові аналізованого періоду, у статті розглянуто сполучники *бо*, *ли*, *да*, *же*.

За будовою сполучники поділяють на прості і складні. До простих зараховують ті, які „не членуються з структурного погляду” [9, 449], а до складних (їх є значно більше) ті, які утворилися шляхом складання (сполучник + частка, займенник + сполучник, сполучник + сполучник тощо).

Одні з найдавніших простих сполучників у досліджуваних текстах є *бо* і *ли*. Відомі праслов'янській етномовній спільноті слова *бо* (*bo) і *ли* (*li) уживалися первинно як частки, а згодом шляхом кон'юнктивації почали використовуватися як сполучники. Здатність часток *бо*, *ли* передавати різні смислові відтінки в реченні, функціональна різноплановість спричинилися, очевидно, до розвитку додаткових функцій. Отже, *бо*, *ли* уживалися спочатку як частки → сурядні сполучники → підрядні сполучники [3, 67; 12, 20-21].

Слово *бо* (успадковане з праслов'янської мови (bo) < індоєвропейська займенникова форма *bho, споріднена з *bha (від якої походить в українській мові вигук несподіванки *ва*) [5, 102, 216] уживалося

як підсилювальна і стверджувальна частка і стояло після повнозначного слова в реченні.

Основна функція сполучника **во** в пам'ятках української мови XVI-XVII ст. виражальні відношення **причини**. Здебільшого сполучник займає позицію на початку підрядної частини, проте трапляються складні речення з підрядними причинами, у яких **во** стоїть у постпозиції: „... не спѣши сѧ оусты твоїми, и ср(д)це твоє нехай не оустори(т) и(з)нести слово... во бѣ на нѣѣ високо, а ты на зє(м)ли низко...” (Подем. літ-ра, к. XVI поч. XVII ст., с. 212); „И паки молю, сохрани се писаніе, да ми его повратиши, нѣжда во есть” (I/VII, АрхЮЗР, 35).

У сучасній українській мові сполучник **бо** вживається як нормативний у функції причини. У західнослов'янських мовах сполучник **bo** (*bo*) не вживається, натомість є компонентом складного сполучника: *abowiem, albowiem, nebot, jere bo*.

У більшості етимологічних розвідок слово **ли** – праслов'янська питальна частка *li*, пов'язана генетично з частками **le/lě*, співвідносними з лит. *-li* > *nùli* „тепер, зараз”, лат. *-lei* > *nulei* „тепер, тільки що” [24, 413; 22, 68; 7, 229; 23, 419].

Триетапне становлення слова **ли** як підрядного сполучника можемо простежити на матеріалі пам'яток староукраїнської мови XIV-XV ст. [19, 544-545], в українській мові XVI-XVII ст., що свідчить про тяглість синтаксичних традицій.

В українській мові досліджуваного періоду слово **ли** вживається як питальна частка; як сурядний сполучник, що поєднує однорідні члени речення, частини складносурядного речення з сурядним розділовим зв'язком; як підрядний сполучник, що приєднує підрядну умовну, з'ясувальну частину до головної частини складного речення. О. Мельничук називає **ли** „специфічним різновидом сполучних часток, які, з одного боку, зберігали ще в собі залишки свого давнішого лексичного значення, а з другого, відзначались недостатньою розчленованою сполучною функцією, яка в одних випадках була ближчою до сучасної сурядності, а в інших – до сучасної підрядності” [12, 20].

У пам'ятках української мови XVI-XVII ст. зафіксовано **ли** – сполучник, що поєднує підрядну **умовну** частину з головною складного речення і стоїть після дієслова-присудка в підрядній частині: „И хочемо ли правдиве судити, отпустѣмъ же совѣ а идѣмъ далей” (АрхЮЗР, I/ VII, 241); „И хочеш ли въ цр(ѣ)твїй нє(ѣ)но(м) быти. моушишь то вши(т)ко чинити понеже не такого Хѣ потребує” (УЄ-91, 152 зв.). У головній частині дієслова-присудки виражають спонукання, наказ або заохочення до виконання якогось вчинку.

Функція умови сполучника *ли* відома найдавнішим пам'яткам української мови (“Ізборник” 1076 р., “Руська правда” Іпатіївський літопис [18, 400]), що є ознакою продовження україномовних традицій.

Сполучник *ли* приєднує парцельовану підрядну з'ясувальну частину до головної у складному реченні підрядним прислівним зв'язком; у головній частині міститься опорне слово, що потребує роз'яснення, передачі певних відомостей: „И коли его Хї сїнь Бжїи избавите(а) нашъ оувидѣль. тогда и спыта(а) его мовачи та(к). Хочеш ли чїче здоро(в) быти” (УЄ-31, 53 зв.). У цьому реченні сполучник *ли* приєднує непряме питання. У сучасній українській мові такі конструкції називають „з'ясувальними непрямопитальними реченнями” [16, 513].

У досліджуваних пам'ятках української мови XVI-XVII ст. сполучник *ли* вживається передовсім у конфесійному та діловому мовленні. Остаточо утвердитися в ролі сполучника слову *ли* не вдалося, оскільки було витіснене з ужитку більш продуктивними сполучниками, зокрема *єли*.

На сьогодні відоме вживання *ли* як сполучника підрядності у функції умови в сучасній болгарській мові, окрім того, це слово є частиною складеного сполучника *ако ли*, що поєднує підрядну умовну частину з головною складного речення [21, 145]. Слово *ли* використовується в сучасній російській мові як частка і як сполучник.

У сучасній українській мові сполучник *ли* не вживається.

Цікавою і складною є історична доля сполучника *да* в українській мові. У роботі ми схилиємося до думки дослідників, які вважають *да* церковнослов'янізмом. Доказами цього можуть слугувати пам'ятки, у яких переважно використовувався цей підрядний сполучник: учительні євангелія, перекази з життя святих, канони [8, 652-653].

У мовознавчій літературі однозначного тлумачення походження сполучника нема. Слово *да* виводять від індоєвропейської прономінальної основи *dō [25, 135; 11, 22; 1, 269; 15, 41] (це „do” „заховане” в українському прийменнику „до” і в деяких прислівниках української, польської мови, наприклад „куди”, “kie-dy” („коли”) [25, 135]). У праслов'янській мові *da* (*да*) первинно вживалося на позначення стверджувальної частки „так”; згодом у функції підсилювальної і модальної частки, яка перейшла в розряд сполучників. У „Słowniku prasłowiańskim” визначено шляхи переходу з однієї частини мови в іншу: стверджувальна, підсилювальна, модальна частка *да* (первинно) > сурядний сполучник > підрядний сполучник [26, 325]. Отже, сполучник *да* є вторинним.

У пам'ятках української мови XVI-XVII ст. сполучник *да* є виразником з'ясувальних, цільових, причинових семантико-синтаксичних відношень між головною і підрядною частинами складного речення.

Сполучник *да* поєднує з головною частиною складного речення:

а) підрядну з'ясувальну частину: „не хочет бо Христос, да при его рождествѣ дияволскне коллды мѣстце то макт, але нехай собѣ их в пропаст свога занесот” (Виш.Кн., п.1596, 76);

б) підрядну частину мети: „Если же найдете его повѣжете и мнѣ да и ѿ сѣхавши поклониса ємоу” (ПЄ,1556-1561, 24);

в) підрядну частину **причини**: „Бгда же глаголахѹ ємѹ нѣщин, ако не добрѣ єсть часто кѣ божественнымѣ пристѣпати тайнамѣ, да не частого ради дерзндѣна вѣ небреженіє свѣтла прїйдѣтѣ” (АрхЮЗР, I/ VII, 58).

Коло пам'яток української мови досліджуваного періоду, у яких зафіксовано підрядний сполучник *да*, не вирізняється жанрово-стильовим різноманіттям: передовсім це тексти на релігійно-богословську тематику, фрагменти з полемічної літератури Івана Вишенського, повчання Петра Могили; це свідчить про вживання *да* переважно у книжній мові.

У сучасній українській мові сполучник *да*, що з'єднує нерівноправні частини складного речення, не використовується.

В українській мові XVI-XVII ст. одним із найчастіше вживаних сполучників є поліфункційний сполучник *же*. Дослідники розглядають слово *же* як скорочений варіант відносного займенника *јеже* „що, яке”, що утворилося від поєднання відносного займенника *је* „воно” з часткою *же* „же” [6, 190].

Чимало дискусій точиться стосовно походження сполучника *же*. Думки дослідників розділилися: одні вважають його запозиченням з польської мови (О. Мельничук [6, 190]); інші – українським (О. Петренко [13, 59], П. Тимошенко [20, 127]), також існує думка про його загальнослов'янський характер, оскільки сполучник *же* (*že*) наявний „у багатьох інших слов'янських мовах, а не виключно польській” (О. Блик [2, 21]).

Про виникнення сполучника *же* писав О. Потебня. Мовознавець зазначає, що *же* частку слід відрізнити від *же* сполучника, оскільки перша є спільнослов'янська, не містить вказівки на займенник, на відміну від останнього *же* = „что” (відносного займенника середнього роду), а також твердить, що сполучник *же* не був притаманний „російській мові” (очевидно, йде мова про період XV ст., оскільки учений наводить приклад з Іпатіївського літопису) [14, 226].

Підрядний сполучник *же* у функції з'ясувальній та умови зафіксовано в пам'ятках давньоукраїнської мови, зокрема в

Лаврентіївському літописі, „Руській правді” [17, 215], що свідчить про його утворення швидше на українському ґрунті, ніж пряме запозичення з польської мови. Окрім того, цей сполучник продовжував уживатися в староукраїнській мові XIV-XV ст. у з'ясувальній і наслідковій функціях [19, 356].

У пам'ятках української мови XVI-XVII ст. ми зафіксували, що сполучник *же* приєднує підрядну з'ясувальну, наслідкову, причинову, допустову частину до головної складного речення. Розширення функцій сполучника *же* в українській мові аналізованого періоду, очевидно, можна пояснити впливом польської мови, де цей сполучник був часто вживаним [13, 59]. У досліджуваних пам'ятках української мови XVI-XVII ст. сполучник *же* приєднує до головної складного речення*:

а) підрядну з'ясувальну частину: „Знайдете ми моего милого, абысте емѹ оцзълвили, же отз великое милости по нема не могѹ” (Песн.п., поч. XVI ст., 53);

б) підрядну наслідкову частину до головної: „Пото(м) шказова(л) ми то(т) ѿ(п)рѹ(н)... рѹки пови(ты) и везе(н)е(м) повиымаманые, же рѹка(ми) не мо(г) влада(т)” (ДМВН, Житомир, 1609, 141);

в) підрядну частину причини до головної: „Криве поганьскіе, овоцз з себе дали: Презз тое, же Бїга правдиного познали” (Бер.В., Львів, 1616, 79);

г) підрядну частину допустову до головної: „Ш великзжесь ты вертепе, и такз выбраный, Жесь не е(ст) жадными скарбы ошцованный” (Бер.В., Львів, 1616, 75).

Підрядний сполучник *же* представлений у пам'ятках, різних за жанром: це і тексти ділової мови, і художня література, що свідчить про вживання цього сполучника в живій розмовній мові.

Сучасній українській мові не притаманне використання підрядного сполучника *же*, трапляється він у функції з'ясувальній у південно-західних говорах української мови [4, 89].

У сучасних польській і чеській мовах сполучник *že / že* є нормативним. Невластивий він сучасній білоруській мові. За визначенням Ю. Карського, „його могли вживати сильно ополячені люди” [10, 476].

Уживання підрядних простих сполучників *бо, ли, да, же* в українській мові XVI-XVII ст. є продовженням староукраїнських синтаксичних традицій.

З розвитком мови функційна навантаженість сполучників, за винятком сполучника *бо*, розширювалася, що свідчить про ще незавершений процес диференціації їх функцій у мові. До того ж прості сполучники стали частиною складних чи складених сполучників,

* Приклади використані з картотеки до „Словника української мови XVI – I пол. XVII ст.”, що зберігається в Інституті українознавства імені І. Крип'якевича.

зафіксованих у пам'ятках української мови аналізованого періоду: **нво, понеже бо. ли, ли. дабы, ако да. жебы, жебыто.**

Використання сполучників **во, ли, же** стилістично не обмежене, вони наявні в українському діловому мовленні, у конфесійній, полемічній, художній літературі. Натомість уживання сполучника **да** притаманне полемічному письменству (твори П. Могили, Г. Смотрицького, І. Вишенського) і релігійно-богословській літературі, що є ознакою його проникнення в українську мову з церковнослов'янської.

У сучасній українській мові нормативним є лише сполучник **бо**, що приєднує до головної підрядну частину причини у складному реченні; у західноукраїнських говорах виявлене вживання підрядного сполучника **же**. Сполучники **ли** і **да** вийшли з узусу українців.

Література

1. Барановская В. Г. Лексико-грамматические омонимы *да* в языке древнерусских памятников XI-XIV вв. / В. Г. Барановская // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1969. – С. 268-295.
2. Блик О. П. З історії сполучників підрядності в українській мові (на матеріалах канцелярії Б. Хмельницького) / О. П. Блик // Наукові записки Київ. педінституту. – К., 1958. – Т. XXIX. – С. 15-29.
3. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови (Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них) / Л. А. Булаховський // Наук. записки КДУ. – К.: Вид-во КДУ, 1946. – Т. V. – С. 31-71.
4. Григорчук Л. М. Сполучник *що* / Л. М. Григорчук // Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 82-94.
5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К., Наукова думка, 1982. – Т. I (А – Г). – 634 с.
6. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. II (Д-Копці). – 573 с.
7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. III (Кора – М). – 553 с.
8. Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Харків-Київ: Укр. рад. енциклопедія, 1932. – Т. I. – Зош. II (Г-Ж). – 947 с.
9. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 540 с.
10. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – В. 2-3. – М.: АН СССР, 1956. – 518 с.
11. Копечный Ф. Проблема этимологии грамматических слов / Ф. Копечный // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной филологии: [материалы международного симпозиума], 24-31.01.1967. – М.: Наука, 1969. – С. 22-31.
12. Мельничук О. С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах / О. С. Мельничук // V Міжнародний з'їзд славістів. – Софія, 1963. – 62с.
13. Петренко О. Я Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові / О. Я. Петренко // Мовознавство. – Т. XI. – К., 1953. – С. 57-68.
14. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике (Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог) / А. А. Потебня. – Москва-Ленинград: АН СССР, 1941. – Т. IV. – 320 с.
15. Симонова К. С. З історії стверджувальних часток / К. С. Симонова // Мовознавство. – 1980 – № 4. – С. 39-45.
16. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: [навчальний посібник] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. Вища школа, 1994. – 670 с.
17. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / под ред. Р. И. Аванесова. – М.: „Русский язык”, 1990. – Т. III. – 513 с.
18. Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / под ред. Р. И. Аванесова. – М.: „Русский язык”, 1991. – Т. IV. – 526 с.
19. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. I (А-М). – 633 с.
20. Тимошенко П. Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XVI – I пол. XV ст. / П. Д. Тимошенко // Проблеми синтаксису.

- Праці міжвузівської конференції з питань синтаксису, 25-28 січня 1962 р. [ред. колегія: П. П. Коструба (відп.ред.) та ін.]. – Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1963. – С. 116-128.
21. Типология условных конструкций / под ред. В. С. Храковского. – Спб.: Наука, 1998. – 583 с.
22. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лексич. фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 1-25. – М.: Наука, 1988. – Вып. 15.
23. Etymologický slovník jazyka staroslověnského / Hlavní red. A. Erhart. – Praha: Academia, 1997. – Т. VII (kuditi - luna). – S. 381-444.
24. Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. – Praha: ACADEMIA, 1980. – Sv.2. – 783 s.
25. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Nakładem towarzystwa miłośników języka polskiego, 1952-1956. – Т.І. (A-J). – 599 s.
26. Słownik prasłowiański. / Red. F. Sławski. – Wrocław-Warszawa: Ossolineum. Wyd-wo PAN, 1976. – Т. II (C-Davьnota). – 367 s.

Умовні скорочення

- АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1887. – Ч. I. – Т. VII. – Зберігається в Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України.
- Бер.В. – Беринда Памво. **На Рж(с)тво... Вѣрше для ѿтѣхи прав осла(в)ны(м) хр(с)тіаномъ.** – Львів, 1616 // ЧИОНЛ. – К., 1912. – Кн. XXIII, отд. 3. – С. 65-96.
- Виш.Кн. – Книжка Иоанна мниха Вишенского от святых Афонских горы в написание всех православных христиан, братствам и всем благочестивым, в Малой России... жителствующим. – Б.м.н., 1588-1600 // Иван Вишенский. Твори. – К., 1959. – С. 41-158.
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (збірник актових документів) / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К.: Наукова думка, 1981.
- Пам. полем. – Кирило Студинський. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. – Львів: Вид-во НТШ, 1906. – Т. I.
- Песн.п. – Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви // Основа. – 1861. – Ноябрь-декабрь. – С. 49-57.
- ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556-1561 рр. – Зберігається в ЦНБ АН України, № 15512.
- УЄ № 31 – Учительне євангеліє. – Жидачівський р-н Львівської обл., кінця XVI ст. – Зберігається в Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 77.
- УЄ № 91 – Учительне євангеліє. – Б.м.н., XVII ст. – Зберігається в Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 1.

УДК 811.161.2'713:81'37

О. М. Девальєр

СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ АБРЕВІАТУРНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Девальєр О. М. Семантична класифікація аббревіатурної лексики сучасної української мови.

Статтю присвячено дослідженню вживання аббревіатур у сучасній українській мові. Проаналізовано семантичні групи аббревіатурних скорочень.

Ключові слова: аббревіатури, лексичні скорочення, семантична класифікація.

Devalyer O. M. The semantic classification of the abbreviation lexicon of the modern Ukrainian language.

The article is devoted to studying of abbreviation usage in the modern Ukrainian language. The semantic groups of innovative abbreviations which function in Ukrainian language are analysed.

Key words: abbreviations, lexical shortenings, semantic classification.

Соціальні зміни, докорінні економічні, політичні, технічні та культурні перетворення, глобалізація окремих процесів в українській мові кінця XX – початку XXI століття спричинили інтенсивне творення та нагромадження аббревіатурних утворень.

У сучасній лінгвістиці дослідженню скорочених лексичних одиниць приділяли увагу Д. Алексєєв, Л. Бойченко, Г. Віняр, С. Климович, О. Маденова, М. Сердюк та інші.

Підґрунтям сучасної семантичної класифікації аббревіатурної лексики є тематичні групи аббревіатур, що активно утворювалися після революції 1917 року. Вони продукувалися передусім на основі антропонімів. До таких аббревіатур належать аббревіатурні псевдоніми-криптоніми. З-поміж аббревіатурних неологізмів початку ХХ століття виокремлювали ті, що семантично пов'язані з такими реаліями навколишньої дійсності, як поштовий зв'язок (умовні телеграфні адреси), військова справа (умовні найменування вищих посад, звань, військових об'єднань), політичне життя (назви політичних партій), революційна боротьба (назви революційних організацій, комітетів, союзів) [1]. Проте, аббревіатурні назви спортивних організацій, клубів тощо були малопродуктивними та рідковживаними в українській мові згаданого періоду.

На сучасному етапі розвитку української мови кількість скорочених лексичних одиниць постійно збільшується. Тому виникає потреба оновити та доповнити класифікацію семантичних груп аббревіатурної лексики.

Сучасні аббревіатури утворюють семантичні групи, що охоплюють такі назви:

Аббревіатури на позначення територіально-географічного поділу: *НДРС* – Народна демократична республіка Ємен, *ПАР* – Південно-Африканська республіка, *САР* – Сирійська Арабська Республіка, *ОАЕ* – Об'єднані Арабські Емірати тощо. Напр.: *Впродовж року тут виступатимуть закордонні зірки, наприклад ... ляльковий театр із ПАР* (УМ, 26.01.2008, с.2).

Аббревіатури у сфері сучасної економіки: *ЕДІП* – економічна діагностика підприємств, *ІНПП* – ідентифікаційний номер платника податку, *ПДВ* – податок на додану вартість та ін. Серед зазначеної групи лексичних скорочень виокремлюємо ряд аббревіатур, що позначають: **а) назви банків:** *Інвестторгбанк* – Інвестиційний торговельний банк, *Агропромбанк* – Аграрно-промисловий банк, *ЄБРР* – Європейський банк Реконструкції та Розвитку. Напр.: *Функції останніх виконують найбільші банки – «Приватбанк», «Аваль», «Промінвестбанк», «Агропромбанк» та інші* (Д, 20.01.1998); **б) назви асоціацій, союзів, фондів, програм:** *ЕРУМ* – програма «Економічний розвиток українських міст», *ЄАВТ* – Європейська асоціація вільної торгівлі, *ОЧЕС* – Організація Чорноморського економічного співробітництва. Напр.: *ОЧЕС* могла б компенсувати ті речі, які стосуються зростання воєнної напруженості (УіСС, 2007, №46, с.9); **в) назви торговельних організацій:** *ТПП* – торговельно-промислова палата, *СОТ* – Світова організація торгівлі, *МЦОТ* – Міжнародний центр оптової торгівлі. Напр.: *Членство в СОТ є необхідним кроком у проведенні економічних реформ* (УК, 15.09.2007).

Абревіатури у сфері політики та ідеології: *ВР* – Верховна Рада, *політреформа* – політична реформа, *політтехнолог* – політичний технолог тощо. У цій групі аббревіатурної лексики можна виокремити і підгрупи, що позначають такі реалії: **а) політичні партії та об'єднання:** *НДПУ* – Народна демократична партія України, *МПУ* – Молодіжна партія України, *БЮТ* – Блок Юлії Тимошенко, *ДемПУ* – Демократична партія України та ін. Напр.: *Демократична партія України (ДемПУ) обирає політичну стратегію реформування політико-правової системи (УК, 15.09.2007, с.4); б) органи влади:* *ЄК* (Єврокомісія) – Європейська комісія, *ЄП* (Європарламент) – Європейський парламент, *ГПУ* (Генпрокуратура) – Генеральна прокуратура України. Напр.: *Комітет Європарламенту з питань охорони довкілля ухвалив доповідь, яка передбачає повну заборону паління в громадських та на робочих місцях (УК, 15.09.2007, с.3).*

Абревіатури-назви державних та приватних установ, підприємств, організацій: *Мінвуглепром* – Міністерство вугільної промисловості, *Єврорембудсервіс* – європейський ремонтно-будівельний сервіс, *ЛКП* – Львівське комунальне підприємство, *Держкомстат* – Державний комітет статистики. Напр.: *Документи, що підлягали контролю..., затверджені наказом Держкомстату (ФК, 2007, №1, с.16).*

Лексичні скорочення, що називають громадські, у тому числі й молодіжні організації та об'єднання: *НСЖУ* – Національна спілка журналістів України, *УСМ* – Український союз молоді, *УНКМО* – Український національний комітет молодіжних організацій тощо. Напр.: *УНКМО стає структурою, через яку державі буде вигідно проводити державну молодіжну політику (УМ, 30.12.1999).*

Скорочені лексичні одиниці, пов'язані з інформаційними технологіями: *ПЗ* – програмне забезпечення, *ІС* – інформаційне суспільство, *ІКТ* – інформаційні комунікаційні технології, *ЗМІ* – засоби масової інформації, *ТІС* – технології інформаційного суспільства, *ФОД* – формат обміну даними. Напр.: *Існує ПЗ для клієнтів, яке взаємодіє з ними та створює запит і серверне ПЗ, яке відповідає на ці запити (ТБ, 20.05.2009).*

Абревіатури, що належать до сфери засобів мас-медіа. Цю групу лексичних скорочень можна поділити на такі підгрупи: **а) абревіатури-назви друкованих видань, рубрик:** *ЛУ* (*ЛітУкраїна*) – Літературна Україна, *УМ* – Україна молода, *УіСС* – Україна і світ сьогодні, *ІнфорУМ* – інформація «України молоді» (рубрика газети «Україна молода»). Напр.: *Газета «УіСС» поширюється на авіалініях внутрішнього та міжнародного сполучення, а також у VIP-залах аеропортів (УіСС, 2007, №46, С.12); б) абревіатури-назви радіоканалів, радіопередач, телекомпаній, телепроектів, телефільмів:* *MTV* – музичне телебачення, *ТНТ* – твоє нове телебачення, *НТВ* – незалежне

телебачення, *ICTV* – незалежна телевізійна компанія *ПТСН* – Полтавська телевізійна служба новин, *НТКУ* – Національна телевізійна компанія України. Напр.: *НТКУ* позбавила ліцензії на трансляцію деякі телеканали (Р, 20.07.2009).

Лексичні скорочення, що обслуговують сферу освіти: *ЄДЕ* – Єдиний державний екзамен, *ВНЗ* – вищий навчальний заклад, *ВИШ* – вища школа, *ОЗОН* – Особистісно зорієнтоване навчання. Серед цієї групи скорочень можна виділити абрєвіатури, що позначають: **а) назви навчальних закладів:** *НаУКМА* – Національний університет «Києво-Могилянська академія», *КНУ* – Київський національний університет, *ПКТ* – Полтавський комерційний технікум, *ПМДС* – Полтавська місіонерська духовна семінарія. Напр.: У день ювілею *ПМДС* на адресу її Ректора, викладацького складу та всіх учнів надійшли вітання (ВПЄ, 2007, №10, с.2); **б) назви наукових інститутів академій, дослідних центрів:** *ІРІД* – Інститут розвитку інтелекту дитини, *КМІС* – Київський міжнародний інститут соціології, *ДонДІШІ* – Донецький державний інститут штучного інтелекту. Напр.: Сучасне Українське Реєстрове Козацтво, яке очолює член-кореспондент НАН України, ректор *ДонДІШІ* ..., зберігає на новому етапі української історії всі позитивні риси давньої національної еліти (УК, 2007, №9 – 10, с.4).

Абрєвіатури, пов'язані з медичною сферою: *СХВ* – синдром хронічної втоми, *ЖКХ* – жовчо-кам'яна хвороба, *АКТГ* – адренкортикотронний гормон, *ВЕБ* – вірус Епітєйна-Барр, *ПОЛ* – перекисне окислення ліпідів, *ФАП* – фельдшерсько-акушерський пункт, *ЕПДЕЗ* – препарат «Епідеміологічна дезінфекція», *НД* – нейроциркулярна дистонія. Напр.: Нині щосуботи лікар приїжджає для прийому хворих в облаштованому приміщенні *ФАПу* (ТП, 21.12.2007, с.2).

Абрєвіатури, що обслуговують сферу спорту: *СПС* – Союз професійного спорту, *ЄПАКК* – Єдина професійна асоціація карате та кікбоксингу, *ВАК* – Всесвітня асоціація кікбоксингу, *інваспорт* – інвалідний спорт, *НХЛ* – Національна хокейна ліга. Напр.: Сьогодні у нашій країні широкого розповсюдження набуває *інваспорт* (ТБ, 09.2009).

Абрєвіатури на позначення релігійних організацій та установ: *АПЦ* – Автономна православна церква, *УПЦКП* – Українська православна церква Київського патріархату, *УПЦМП* – Українська православна церква Московського патріархату, *кібер-церква* – кібернетична (віртуальна) церква. Напр.: У грудні 2008 року митрополит Онуфрій, член Священного Синоду *УПЦМП*, виклав по-російськи свою думку (ЛУ, 12.02.2009, с.5).

Скорочені лексичні одиниці, що позначають військові реалії: *КПНК-2000* – Курс підготовки надводних кораблів, *ДСВАРС* – Державна спеціальна (воєнізована) аварійно-рятувальна служба, *БЗРК* – Бойовий залізничний ракетний комплекс, *АЗК* – Армія звільнення Косово, *ОДКБ* – Організація договору про колективну безпеку, *ЗСУ* – Збройні сили України

та ін. Напр.: *На керівника комісії, згідно з указом, покладається визнання структурних підрозділів Генштабу ЗСУ об'єднань, установ, організацій, які перевірятимуться (УМ, 07.02.2008, с.4).*

Абревіатури, що належать до сфери охорони правопорядку та боротьби із злочинністю: УБОЗ – Управління для боротьби з організованою злочинністю, АТЦ – антитерористичний центр, РНБОУ – Рада національної безпеки та оборони України, Європол – Європейська поліція. Напр.: *Міністри юстиції 27 країн-членів ЄС доручили керівництву Європолу підготувати доповідь про діяльність російських злочинних груп на території ЄС (ВЗ, 19.04.2008, с.5).*

Скорочені лексичні одиниці, що позначають транспортні засоби: іномарка – марка автомобіля іноземного виробництва, JP – джип, веломашинна, велоковчег, БТР – бронетранспортер, БМВ – автомобіль марки Баварських автозаводів, ВАЗ, КраЗ, КамАЗ ЗАЗ, ГАЗ. Напр.: *Іномарку було знайдено одразу (ТБ, 27.08.2009).*

Абревіатури у сфері технічної лексики: ДКМХ – декаметрові хвилі, РЦКГ – ручка циклічного кроку гвинта, КРІП-ПНС – квазі-резонансний імпульсний перетворювач, що перемикається при нульовому струмі, МТС – мобільна телефонна станція. Напр.: *У квітні у продажу МТС з'явилися спеціальні ваучери поповнення рахунку для абонентів мережі МТС (ВЗ, 19.04.2008, с.7).*

Лексичні скорочення, що належать до сфери дослідження космосу: ЗКПУ – Загально-державна космічна програма України, СККП – система контролю космічного простору, МЦКП – Міжнародний центр космічного права, АКРК – аерокосмічний ракетний комплекс, ГУРТ – Гігантський український радіотелескоп та ін. Напр.: *ЗКПУ на 2007 – 2011 роки (Р, 03.03.2009).*

Скорочені лексичні одиниці на позначення людей за професією, уподобаннями, соціальним станом: нардеп – народний депутат, сільгосптоваровиробник – виробник сільськогосподарської продукції, власкор – власний кореспондент, наркобарон – барон у сфері бізнесу, пов'язаного з наркотиками тощо. Напр.: *На засіданні виступив нардеп від БЮТ (Р, 30.08.2009).*

Абревіатури на позначення реалій культури та дозвілля людини: Фольк-MUSIC – фольклорно-музикальна передача, МЦКД – Міський центр культури і дозвілля, ГогольFest – фестиваль, присвячений 200-й річниці від дня народження Гоголя. Напр.: *ГогольFest – це демонстрація найкращого українського та зарубіжного мистецтва (ТБ, 18.05.2009).*

Усі інші семантичні групи, які є маловживані і об'єднують незначну кількість абронеологізмів, що мають специфічне та локальне використання, у поданій класифікації не наводимо.

До багатьох груп входять підгрупи скорочених лексичних одиниць, які об'єднують абревіатури тематично близьких чи суміжних галузей знань

або видів діяльності. Трапляються лексичні скорочення, що можуть уходити одночасно до різних семантичних груп. Так, аббревіатура *ВІФК* (*Військовий інститут фізичної культури*) одночасно є складником тематичної групи «Освіта», тематичної групи «Спорт» і тематичної групи «Військова справа».

Запропоновану семантичну класифікацію не можна вважати остаточно завершеною, оскільки постійне збільшення кількості аббревіатур у мові спричинить збільшення семантичних груп та підгруп.

Отже, помітне збільшення кількості семантичних груп аббревіатурної лексики за рахунок їхнього поповнення новими лексичними скороченнями підтверджує продуктивність процесу аббревіації як характерної ознаки української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття.

ВЗ – Високий замок

ВПЄ – Відомості Полтавської Спархії

Д – День

ЛУ – Літературна Україна

ТП – Трудова Полтавщина

УіСС – Україна і світ сьогодні

УМ – Україна молода

УК – Урядовий кур'єр

ФК – Фінансовий контроль

ТБ – Телебачення

Р – Радіо

Література

1. Алексеев Д. И. Сокращенные слова в русском языке / Д. И. Алексеев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – 328 с.
2. Маденова О. Аббревіатури-інновації у передовій статті газетного тексту / О. Маденова // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я.Єрмоленко / відп. ред. В. Г. Скляренко. – К., 2007. – С. 346 – 350.
3. Сердюк М. Г. Аббревиатуры и графические сокращения в украинском языке : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10 – 661 «Языки народов СССР (украинский язык)» / М. Г. Сердюк. – Харьков, 1971. – 20 с.

УДК 81'1=161.1

Л. П. Дядечко

О ПОНЯТИИ ОБИХОДНО-МАССОВОЙ ЯЗЫКОВОЙ СТИХИИ И ЕЕ СОСТАВЛЯЮЩИХ

Дядечко Л. П. О понятии обиходно-массовой языковой стихии и ее составляющих.

У статті розглядається ідіом – складова національної російської мови, – що набув нових рис у к. ХХ – поч. ХХІ ст., та його структура.

Ключові слова: Структура національної мови, літературна мова, побутово-розмовна мова, жаргон.

Dyadechko L. P. About the notion of mass colloquial language element and its constituents.

The article outlines the idiom component of the Russian national language, the new characteristics acquired by the former in the 20th and early 21st centuries, its structure.

Key words: national language structure, colloquial language, jargon.

Динамика современного русского языка настолько высока, что затрагивает его структуру, требуя пересмотра некоторых устоявшихся понятий. Поэтому цель данной статьи – дать оценку изменениям, происшедшим в той форме национального языка, которую обычно

называют обиходно-разговорной, а задачи – раскрыть ее суть в сегодняшних условиях и установить состав входящих в нее языковых образований.

Еще в опубликованной в 1966 году статье С. И. Ожегов заявил о новой форме русского национального языка – обиходной, не диалектной, не литературной, но и не просторечной, подчеркивая, что «она только устная». Раскрывая ее специфику, ученый писал, что если литературная форма организована стилистически, то обиходная – экспрессивно. И далее: «В обиходной форме не замечаются как чужеродное явление оканье и аканье (как многие другие “диалектно” не маркированные явления). Обиходной форме присуща широкая свобода пользования моделями в области словообразовательно-морфологических аналогий. Особенно характерна для обиходной формы свобода использования (в том числе и экспрессивного) лексико-фразеологических богатств языка нации» [6, 334].

В современной научной и учебной литературе данная форма национального языка обычно называется обиходно-разговорной, что фактически также указывает на ее обслуживание устного общения. Такое понимание, в частности, объясняется невниманием исследователей к повседневной речевой практике, ограничением объекта лингвистического изучения текстами, представляющими литературный язык в его книжных стилях, несмотря на то, что неcodифицированная письменная речь была известна и ранее (сравн. девичьи альбомы, надписи на заборах и пр.).

Резкий научно-технический скачок коренным образом изменил ситуацию, высветив суть преобразовавшегося явления: рассматриваемая форма национального языка обрела свою полноценную письменную разновидность в SMS-сообщениях, Интернет-чатах, блогах, на форумах и под., по значимости и оперативности приближающуюся к устной, на что уже обращалось внимание в многочисленных публикациях лингвистов. Если к этому добавить, что наметившаяся ранее тенденция формирования «языкового вкуса эпохи» (по В. Г. Костомарову) в основном под влиянием массово-коммуникативных текстов, оттеснивших на второй план художественную литературу, которая, единственная, веками выполняла роль законодательницы в отборе языкового образца, – эта тенденция в последнее время приобрела устойчивый и определяющий характер и что в текстах СМИ, в отражение всеобщей демократизации жизни общества, значительно понижена не только культурно-речевая, но и морально-этическая планка поведения общества, то становится очевидной необходимость устранения терминологического несоответствия. Обиходно-разговорную форму национального русского языка в ее нынешнем состоянии точнее назвать обиходно-массовой языковой стихией, что дает возможность также подчеркнуть проницаемость границ ее составляющих, подвижность ее внутрискруктурных связей.

Итак, обиходно-массовая языковая стихия – наддиалектная поливалентная форма современного русского национального языка, в реальной речевой практике представленная в устных и письменных текстах как более или менее естественное объединение литературных элементов с нелитературными и используемая в ситуации без каких бы то ни было признаков официальности.

С литературным языком данную форму сближает наддиалектный характер (она в принципе общепонятна), наличие устной и письменной разновидности, способность обслуживания всех сфер жизнедеятельности человека (в разных комбинациях литературно-языковых феноменов с нелитературными, например, в общении прихожан – в сочетании с просторечными проявлениями, диалектизмами, на производстве – с непечатной лексикой), а отличает от него – повышенная эмоциональность, подчеркнутая установка на языковую игру в многообразии ее форм, едва ли не абсолютная раскрепощенность говорящего.

Основу обиходно-массовой языковой стихии, позволяющую сопоставлять ее с литературной формой на всех языковых уровнях, составляют региональные явления, идущие от просторечия, диалектов, а также языков, которые непосредственно контактируют с русским на данной территории. В области фонетики к таким явлениям относится, например, слегка манерное московское аканье, или распространенный в южной части России и по всей Украине фрикативный, оглушающийся в [h], или недостаточная – под влиянием украинского языка – редукция второго предударного и заударных слогов в русской речи.

В области лексики и фразеологии – это прежде всего так называемое литературное просторечие – слова и идиомы, уже прошедшие первичную обработку в художественных и публицистических текстах, но еще не разорвавшие ассоциативных связей с привычной для них сферой функционирования; образованными людьми они используются обычно в стилистических целях. Большую группу составляют также регионализмы – некодифицированные специфические наименования местных реалий (от лексических диалектизмов они отличаются тем, что, как правило, не носят узколокальный характер и / или образованы от корней слов литературного языка и по его моделям) – таких, как принятое обозначение маршрутного такси: в Москве – наряду с общеупотребительным *маршрутка* – *автолайн* (от названия фирмы, занимающейся перевозками пассажиров), в Ивано-Франковске – *пыжик* (возникло вследствие паронимии: новый для горожан вид общественного транспорта был вначале представлен машинами фирмы «Peugeot» – «Пежо»), в Севастополе – *топик*. Некоторые регионализмы распространены на больших территориях: так, несмотря на то, что в технической документации закреплено два термина для наименования популярнейшего сегодня средства коммуникации, жители России предпочитают связываться между собой по *сотовому*, а

жители Украины – по *мобильному*; в Литве важные бумаги кладут в *конверт*, хотя берут для этой цели прозрачную упаковку, называемую в других регионах *файл* (или *файлик*).

Наконец, в области грамматики в обиходно-массовой языковой стихии представлены явления, от которых как от неправильных, недопустимых предостерегают авторы справочников и учебников, например: *ложат* вместо *кладут*; *бежат* вм. *бегут*; *кондукторá* вм. *кондукторы*; *говорить за цены* вм. *говорить о ценах*; *смеяться с них* вм. *смеяться над ними* и мн. др. Над такими ошибками в речи жителей своего горячо любимого города подтрунивал И. Бабель: «Одесса очень скверный город. Это известно всем. Вместо “большая разница”, там говорят – “две большие разницы” и еще: “тудою и сюдою”» (рассказ «Одесса», 1916 г.).

Слова, идиомы, грамматические формы, конструкции просторечно-диалектного происхождения обычно допускаются образованными людьми либо вследствие речевой небрежности, либо расширительного толкования литературной нормы. Как правило, такие явления выступают в речи конкретного носителя языка спорадически, как отдельные вкрапления, носят индивидуальный, обычно обусловленный средой формирования данной языковой личности характер (это делает принципиально отличной обиходно-массовую языковую стихию от просторечия: в речи просторечно говорящих такие языковые явления выступают в комплексе, системно). Отступления от литературной нормы свойственны и выдающимся, высоко образованным людям, много сделавшим для нормализации современного русского литературного языка – таким, как В. В. Виноградов и К. И. Чуковский (см. об этом: [4, 39–40]).

Нелитературное (грубое) просторечие в сфере фонетики и грамматики обиходно-массовой речи – крайне редкое явление (оно используется носителями литературного языка в основном для описания речевого портрета, а также как средство создания языковой игры: *Сколько процентов наших доцентов носят портфели?*), но в лексике и фразеологии представлено широко. Такая разновидность просторечия легко – особенно в маскулинном дискурсе – переходит в вульгарную, откровенную брань, основу которой составляет обценная лексика и фразеология.

Никакие запреты, цензура не могли остановить активное функционирование обценизмов в русской повседневной речи. Популярны сейчас писатели Венедикт Ерофеев, В. Сорокин, С. Минаев и др. оправдывают словесную «вольность» в текстах своих произведений стремлением отразить правду жизни. С этой точки зрения те современные труды русских писателей, которые в обилии содержат обценизмы не только в речи персонажей, но и – что важнее – в авторской речи, а также перенасыщенные бранной лексикой газетные и журнальные публикации нельзя признать литературными текстами в строгом смысле.

Подчеркиваемое в науке несовпадение понятий «язык художественной литературы» и «литературный язык», которое в недавнем прошлом в большей степени определялось наличием в произведениях – прежде всего в прозаических и драматургических – диалектизмов и узкопрофессиональной, жаргонной, разговорной лексики, теперь усилилось. Фактически, словесная ткань значительной части художественных и публицистических сочинений конца XX – начала XXI века также подтверждает появление письменной разновидности у той формы национального языка, которая, согласно стойкому убеждению, выступает только как устная.

Другая ведущая тенденция функционирования массово-коммуникативных текстов последнего времени – их жаргонизация, на что обращают внимание исследователи активных процессов в русском языке.

Жаргоны (сленги), характеризующие речь людей из относительно устойчивых социальных групп, не образуют самостоятельной системы в национальном языке, так как не имеют ни собственной фонетической системы, ни собственного грамматического строя, а существуют на базе общенародной фонетики, морфологии, синтаксиса, оформляясь в основном на лексико-фразеологическом уровне (лишь в редких случаях жаргоны могут отличаться особым использованием словообразовательных средств, например: *брателло*, *братан* – в речи молодежи, или ударением в словах, не совпадающим с литературным: *álкоголь* вместо *алкогóль* – в речи медиков; *катáлог* вм. *каталóг* – в речи программистов; *осу́жден* вместо *осу́ждён* – в речи представителей правоохранительных органов). Это дает основание утверждать, что «по своим особенностям социальные варианты речи ближе всего стоят к речевым стилям» [7, 497].

Жаргоны существенно отличаются по степени своей развитости, оформленности. В одних жаргонах имеется разветвленная лексико-фразеологическая система, как в молодежном сленге (сравн. [5]), что позволяет строить даже законченные высказывания: *Фильтруй базар, когда шнурки в стакане* (т. е. 'следи за речью, когда родители дома'). Словарь других жаргонов (например, жаргон альпинистов и туристов) содержит не более сотни слов, лишь инкрустирующих обычную речь. Наконец, в обиходе людей некоторых профессий можно обнаружить всего несколько специфических стилистических дублетов литературных слов, вследствие чего вообще затруднительно говорить о полноценном жаргоне (так, вспоминаются только два таких синонима в речи машинисток – представительниц ныне, наверное, исчезнувшей профессии, которые использовали слово *писать* в значении 'печатать' (*Я в прошлом году писала диссертацию для подруги своей невестки*. Из разговора) и словосочетание *буквы верхнего (нижнего) регистра* вместо 'буквы прописные (строчные)').

Общее количество русских жаргонов не определено: составление их исчерпывающего списка осложнено прежде всего многочисленностью видов деятельности человека, многообразием его увлечений. Кроме того, состав жаргонов изменчив, их границы подвижны: исчезли жаргон русского дворянства, выступающий в XIX веке как «смешенье языков французского с нижегородским», и закрытое аргю офеней; прекратил свое существование бурсацкий жаргон, частично перекочевав в школьный (или шире – молодежный). На смену отжившим жаргонам пришли другие: относительно недавно появились компьютерный жаргон, жаргон «митьков»; в последние 10–15 лет сформировался сленг «новых русских», возникли жаргоны членов новых молодежных объединений (байкеров, хип-хоперов); с широким внедрением сотовой связи начинает складываться сленг пользователей мобильными телефонами (например: *Алик* – телефон фирмы «Alcatel», *Семен* – «Siemens», *Семёныч* – поклонник телефонов «Siemens», *банан* – «Nokia 8110», *мальчик* – телефон с внешней антенной, *переставить одежду* – поменять корпус телефона, *пчелы* – абоненты «БиЛайн», *Сима, Симка* – SIM-карта).

При формировании и функционировании жаргона нередко наблюдается заимствование из других социолектов. Результатом использования одних и тех же выражений в разных жаргонах и – особенно – масштабного вхождения уголовной жаргонной лексики и фразеологии во все сферы речевого общения – в художественную литературу, тексты СМИ, а также в повседневную речь, включая и сленги (молодежный, «новых русских» и др.), стало появление интержаргона, или общего жаргона, кардинально изменившего суть явления, выступавшего прежде исключительно как социально специфицированное. Общий жаргон объединяет слова, с которыми «мы все встречались» [2]; к нему, конечно, не каждый прибегает в своей речевой практике, но во всяком случае понимают его все носители языка.

Принципиально значимым для обиходно-массовой языковой стихии является еще одно новшество в жаргонной сфере – это письменные жаргоны: язык / стиль «падонков» (или «езыг падонкафф», «албанский (язык)», нач. XXI в.) и стиль «превед» («медведовский» язык, с 2006 г.).

Можно назвать не менее трех причин, которые послужили толчком к возникновению языка «падонков», характеризующегося гротескным искажением современной русской орфографии в сочетании с частой апелляцией к матерной лексике и употреблением жаргонизмов – собственно «падонкоффских» слов и выражений: 1) лавина безграмотно написанных постов, спровоцированная массовым приобщением к Рунету, включая и нерадивых учеников (своеобразным ответом на это, принимая во внимание в основном молодой возраст компьютерных пользователей, могли стать меры, принципиально отличные от назойливо-педантических поучений и поэтому закономерно приобретшие форму игры); 2) желание

пишущих – из-за сохраняющегося глубинного чувства порядочности – завуалировать нецензурные слова в своих текстах, обращенных вроде бы к самому себе (в блогах) или к собеседнику (в чатах), но доступных практически всем в глобальной сети; 3) стремление авторов к экономии сетевого времени и пространства и собственных усилий. Последнее нашло свое отражение в формировании «падонковского» словаря, включающего наиболее популярные комментарии (*каменты*) к *креатиффу* – творчеству (на любительском уровне) самих «падонков»: *Аффттар жжжот*, *Пешиш исчо* – положительная оценка; *В Бабруйск, жывотное!*, *Фтопку!* (*В топку!*) – отрицательная оценка; *Пацталом валялсо* ('под столом валялся'), *Ржунимагу* ('ржу не могу') – об очень смешном. Значительную часть составляют также разнообразные сокращения, в том числе созданные по нетипичным (и новым) моделям: *АПВС?* ('А почему вы спрашиваете?'; сравн.: в русских аббревиатурах, как правило, опускаются служебные слова), *ЗЫ* (то есть P. S. – аббревиатурное обозначение постскриптума, набранное в кириллической раскладке).

В игровых целях используются две системы искаженных, но фонетически адекватных написаний. В одних случаях «новый» графический образ слова создается на базе более или менее последовательного применения редкого для русской орфографии фонетического принципа письма с приближением к реальному произношению: *Киса, ты с какова горада?*, *Ниасилил – многа букаф*, *баяцца* ('бояться'), *жызненна* ('жизненно'), *жжжот* ('жжёт'). Это достаточно типичные для школьной практики ошибки. В других случаях налицо полет фантазии, основывающейся на точном знании соотношения звука и буквы, способов представления фонемы на письме (сравн. известное шуточное задание сделать пять ошибок в слове из трех букв, ответ – *истчо* 'ещё'). Исследователи обращают внимание на графические тонкости, с которыми знакомы специалисты в области фонетики и, как оказалось, творцы «аффттарских» написаний, таких, как *пейсатель*: на самом деле «на месте сочетания *ей* в первом предударном слоге возможно произношение [и], например, в словах *рейтузы*, *действительно*» [3, 347]. Искажения такого типа называют «декоративными транскрипциями»; в них эксплуатируются традиционный и морфологический принципы русской орфографии (например, в правописании безударных гласных, не проверяемых ударением, и двойных согласных: *сотона* – 'сатана', *аффттар* – 'автор', *криатифф* – 'креатив'; в единообразной передаче морфем – без учета живых чередований: *аццкий* – 'адский', *пешиш* – 'пиши', *учаснег* – 'участник').

«Декоративные транскрипции», однако, скорее примета «преведа», сформировавшегося, безусловно, не без влияния языка «падонков», на страницах «Живого Журнала» и обычно считающегося самими сетевыми людьми и лингвистами самостоятельным жаргоном, начало которому было

положено словами *превед* и *медвед*. Авторы «ЖЖ» пошли дальше в своих графических экспериментах, «восстанавливая» морфологический принцип при написании утрированно исправленных финалей, оказывающихся в сильной позиции, хотя и нарушая при этом звуковой облик слова: *аналитеги* – ‘аналитики’, *зайчеги* – ‘зайчики’, *красавчеги* – ‘красавчики’, *учаснеги* – ‘участники’.

«Декоративно обработанные» на письме носителями языка, владеющими литературной нормой, слова, или, в терминах Г. Ч. Гусейнова, эрративы [1], вышли за пределы Интернета и сейчас используются в периодике. В новом фонетическом облачении они распространяются и в устной речи, например, уже упоминавшееся *превед* произносится с [e] в предупредительном слогом вместо литературного [i] и без оглушения на конце, обязательного для русской орфоэпии. Эрративы появляются и в произведениях современных маститых писателей. Так, на «албанском» творит свои стихи герой повести В. Пелевина «Empire ‘V’»:

Зачем скажи Начальнег Мира
Твой ладен курицца бин серой?
Кто Бени, Фици, Ары пира?
Они твай акционеры?

На «албанском» пишет и персонаж из другого произведения В. Пелевина – своеобразной, созданной в форме интернет-чата «пьесы» «Шлем Ужаса (Креатифф о Тесее и Минотавре)» – Sliff_zoSSchitan, в речи которого обнаруживаются наиболее популярные фразы-«каменты».

Вхождение письменных жаргонов в общий обиход не только подтверждает проницаемость границ разных социально-территориальных разновидностей языка, но и свидетельствует о возросшей динамике взаимодействия идиомов.

Определенную роль в этом процессе играют социолекты, свойственные малым коллективам. Известное давно языковое образование только сейчас стало активно изучаться. К социолектам, например, принадлежит «семейный язык» (или домашний язык, ойколект – начальная часть от греч. οίκος ‘дом’ [8]). Ойколект по своим характеристикам близок к жаргону, отличаясь от него прежде всего численностью носителей и бóльшей близостью в отношениях между говорящими.

При определенных условиях специфические выражения отдельных лиц могут выходить за рамки речевого общения членов малых социальных групп и становиться достоянием широких слоев населения. Так произошло с повторяющимся восклицанием *У-у, ты кака-а-я!* из юмористического рассказа Е. Смолина «Курортный роман», получившего популярность в исполнении Г. Хазанова. Это выражение произносится с особой, как многие считают, хазановской интонацией. Но, по словам самого артиста, фраза была перенята им от своей учительницы.

Как видно даже из данного беглого рассмотрения, обиходно-массовая форма национального языка имеет весьма сложную структуру, на которую влияют сразу несколько факторов. Поэтому эту форму можно, следуя терминологии Л. Флюдаля – Э. Косериу, признать диатопической, так как она объединяет наддиалектные образования, диастратической, так как она представляет собой совокупность социолектов, диафазической, так как она включает разные стили, обусловленные ситуацией общения.

Дальнейшее изучение сформировавшегося в русском языке идиома может вестись в плане уточнения его черт и детализации его составляющих.

Литература

1. Гусейнов Г. Ч. Берлога веблога. Введение в эрратическую семантику / Г. Ч. Гусейнов. – режим доступа: http://www.speakrus.ru/gg/microprosa_erratica-1.htm
2. Ермакова О. П. Слова, с которыми мы все встречались: Толковый словарь русского общего жаргона: [ок. 450 слов] / О. П. Ермакова, Е. А. Земская, Р. И. Розина / под общим рук. Р. И. Розиной. – М.: Азбуковник, 1999. – 320 с.
3. Князев С. В. Орфография интернет-блогов как источник лингвистической информации / С. В. Князев, С. К. Пожарицкая // Русский язык: исторические судьбы и современность : III Междунар. конгресс исследователей русского языка : Труды и мат-лы / сост. М. Л. Ремнева, А. А. Поликарпов. – М. : МАКС ПРЕСС, 2007. – С. 346-347.
4. Крысин Л. П. Литературный язык / Л. П. Крысин // Современный русский язык : Социальная и функциональная дифференциация / отв. ред. Л. П. Крысин. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 34-47.
5. Максимов Б. Б. Фильтруй базар : Словарь молодежного жаргона города Магнитогорска : [ок. 31500 слов и устойчивых словосочетаний] / Б. Б. Максимов; подгот. текста и вступ. ст. С. Г. Шулежковой; М-во образования РФ, Магнитогор. гос. ун-т. – Магнитогорск : Магнитогор. гос. ун-т, 2002. – 506 с.
6. Ожегов С. И. О формах существования современного русского национального языка / С. И. Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 332-335.
7. Серебренников Б. А. Территориальная и социальная дифференциация языка / Б. А. Серебренников // Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка) / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1970. – С. 452-501.
8. Шарифуллин Б. Я. Язык современного сибирского города // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: Научно-метод. бюл. / Краснояр. гос. ун-т / под ред. А. П. Сковородникова. – Красноярск; Ачинск : Красноярский университет, 1997. – Вып. 5. – С. 8-27.

УДК 808..3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І СЕМАНТИКИ НАЗВ МІСЦЕВОСТІ (КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ НА -ОК)

Качайло К. А. Особливості структури і семантики назв місцевості (конфіксальні іменники на -ок).

У статті досліджені особливості словотвірної структури і семантики іменникових конфіксальних дериватів на -ок – назв місцевості, що зафіксовані у середньо- та новоукраїнській мові. У творенні таких похідних слів бере участь п'ятнадцять конфіксальних морфем із постпозитивною частиною -ок. З огляду на це, виклад матеріалу здійснено у напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Ключові слова: конфіксація, конфікс, конфіксальний дериват.

Kachayilo K. A. The structure and semantics specifics of place's names (confix nouns ending in -ок).

The article deals with the peculiarities of word-formative structure and semantics of noun confix derivatives ending in *-ок* – place's names that are staed in the medium- and new Ukrainian language. The analysis was made in the direction of word-formative types productivness decrease.

Key words: confixation, confix, confixative derivative.

Конфіксацію як словотвірне явище, а також окремі види формантів у слов'янському мовознавстві описали А. А. Амінова, Л. В. Владимірова, Е. В. Казанська, В. М. Марков, Г. О. Ніколаєв, М. К. Пишкало, В. П. Старинін, С. Х. Чекменьова, П. П. Шуба. В українській мові систему конфіксального словотворення іменників вивчали С. В. Воропай, І. О. Іншакова, Л. М. Стівбур та інші. Окремої уваги заслуговують конфікси з другим компонентом *-ок*, які беруть досить активну участь у творенні різних лексико-словотвірних груп іменників.

Мета статті: вивчити особливості структури і семантики назв місцевості в межах конфіксальних іменників на *-ок*, які виникли в XIV–XXI століттях, оскільки порівняно з давньоруськоукраїнським періодом спостерігається збільшення таких назв, що утворюються за допомогою конфіксів із постпозитивною частиною *-ок*.

У творенні назв місцевості бере участь п'ятнадцять конфіксальних морфем на *-ок*, тому подальший виклад матеріалу здійснено в напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Конфікс *при-...-ок*. Лексико-словотвірна семантика “*місце, розташоване поблизу того, що позначене вивідним словом*” реалізується в похідних іменниках – назвах *території*, які фіксуються з XIV століття: *село быбел и со присѢлки* (ССУМ II 245) “село, розташоване біля великого селища”; *придолинкоъ* (Закр 484) “місце на початку долини або відріг її”; *пригривокъ* (Павл 887) “сухе місце на болоті, що прилягає до *гриви*, – трохи підвищеної місцевості по низині або болоту”; *прилобокъ* (Павл 894) “підйом або укіс, пологий схил” (*лоб* “чоло” – передня частина чого-небудь); *принорокъ* (Павл 898) “відгалуження від нори, інший прохід, що знаходиться біля нори”; *придолок* (Ж 744) “початок або відріг великої ями” (*дол* “яма”, діал. *діл*); *прислідок* (Ж 756) “місце, яке має певні ознаки від того, що прилягає до сліду” (*слід* “знак, що лишився після чого-небудь”); *прискалок* (Ж 756) “місцевість, що знаходиться біля скелі, або виступ скелі”; *пригуменок* (Д 243) “місце, що прилягає до гумна” (*гумно* “тік, спеціальне місце для обмолочування із господарськими будівлями біля житла або й за селом”); *присадок* (ІвШ I 87) “квітник, місце, що розташоване коло саду”; *приболоток* (ПТ 222) “край болота, місцевість, що прилягає до болота”; *прибалок* (ТТ 61) “відріг балки, місце, що прилягає до балки”; *прицаринок* (СГУ 447) “назва потоку” (*царина* “необроблена земля”).

Назви *місць, менших порівняно з тими, які позначають твірні іменникові основи*, представлені такими дериватами: *пригорок* (УкрЛ 173) “невеликий горб, пагорок”, “горб, підвищення” (ГТК 161); *пригорбок*

(КартТимч) “невелике підвищення землі” та “пригірок, горб; насип” (ГТК 160-161); **приулок** (Ж 762; Гр III 449) “маленька вулиця, що пролягає біля більшої або поперек неї” (утворене від *улиця* з усіченням **-иц-**); **пригаток** (Гр III 410) “невеликий насип, гребля” (*гат, гата, гать* “гребля, перехід через мокрі місця, зроблений з гілля, хворосту й под.”); **приярок** (Гр III 455; ГТК 161; Матіїв 74) “невеликий яр або його відріг”; **прилісок** (ІвШ I 87) “малий ліс або гай”, пор. “узлісся, клин лісу” (ГТК 161); **прямок** (Лис 175) “невелика яма для картоплі біля великої”, “невелика яма, розташована біля більшої (у гірників)” (ГТ 129); **прискалок** (СГГ 156) “мала скеля”.

Конфікс за-...-ок. У середньоукраїнський період з цим конфіксом починає формуватися група номенів *місця, яке знаходиться позаду або на задній стороні того, що названо мотивувальним словом*. Назвами місцевостей, територій є такі іменники: *Клиноватои нивы границу положити есми уверхъ подле малой долины и замежокъ малой нивки, которая посполита с Клиноватою* (АрхЮЗР I/VI 9) “смуга землі або місце за межею”, пор. **заміжок, замижок** (СЗГ I 171) “поле, нічим не засіяне, пасовище або невеликий сінокіс біля хати”; *При застѣнку Сары Жидовки, надъ болотомъ Цетынскимъ, моркговъ 26 подлыхъ – принял Томашъ* (КартТимч) “поселення за дуже густим лісом (за стіною лісу)”; *а другою стороною домъ братства купецького стоить къ заулку непрохожому, против дому* (КартТимч) “вуличка біля виходу”, пор. **заулок, завулок** (СУМ III 162) “прохід між двома вулицями; провулок”; **задворокъ** (КартТимч), **задворок** (СУМ III 104; СУСГ 81) “частина двору, що знаходиться позаду хати, за основним двором”, пор. **задверок, задвірок** (СЗГ I 165) “місце для зберігання господарського реманенту, подвір'я” та **задвирок** (ГГ 277) “подвір'я”; **закуток** (Б-Н 145) “сховок, затишна місцина”; **захахолокъ** (Б-Н 148) “місце за горбом” (*хахоль* “горб, височина”); **залісок** (Ж 254) “край лісу, узлісся”; **заселок** (Ж 269) “місце за селом”; **затишокъ** (Осн V 34) “захист, огорожа з гілля або очерету для того, щоб не згас вогонь”, пор. **затишок** “яма, обтикана сосновим гіллям, у яку ховався мисливець під час полювання на тетеруків” (СЗГ I 183) або “схил горба, повернений від сонця; земельна ділянка, затінена деревами” (ГТК 82); **затінок** (ГТК 82) “схил горба, що знаходиться в тіні; затінена частина поля”; **задорожок** (ГорбачРоманів 46) “частина ниви за польовою дорогою”; **закосок** (Гр II 53) “невелика підводна піщана відмілина, яка йде від берега до центру ріки”; **закрайок** (Гр II 54; СУМ III 163; СЗГ I 169) “край чогось або місце, яке знаходиться зразу після чогось”; **зарінок** (Гр II 90; СБГ 141) “берег річки, прибережні ділянки землі, покриті рінню, або пасовисько на березі ріки”, пор. **зар'інок** (УГР 656) “пологий берег річки, вкритий рінню; пасовисько” та **зарінок** (ГГ 279) “мілина”, “кам'янисте побережжя ріки” (СГГ 64) (*ріна* “дрібні камінці, відшліфовані водою”); **зарічок** (УРС 1926 280) “річний рукав”, “затока, рукав річки;

заливний луг” (ГТК 80); **Замлинок** (СГУ 205) “ручай басейну Случі, права притока Горині, Прип'яті, Дніпра”; **Зарічок** (СГУ 207) “річки: ліва притока Росі, права притока Дніпра”; **Заставок** (ГСт 134) “став басейну Стиру”; **Застирок** (1993 ГСт 134) “рукав басейну Стиру”; **заводок** (УРС 1926 240) “затока”, пор. “місце, де вода зникає під землею” (ГТК 75).

Конфікс о(об)-...-ок. Наймеуваннями *території* з цією морфемою є такі десубстантиви: *Городен всихъ 18, вежицы две: у вышки ровны съ обланками, у бланокъ оконъ не дороблено* (АрхЮЗР I/7 587) “місце, територія біля лану”; **ωгорокъ** (СлЛекс 148) “місцевість, що прилягає до гори”; **обміжок** (Левч 29) “межа, що розділяє дві смуги поля”, пор. “вузька смуга землі, яка відокремлює одну борозну від іншої” (СУСГ 146); **обніжок** (ФП 160; СУСГ 146) “вузькі смуги землі, що поросли кормовими травами, які обмежують хлібні ниви”, пор. “стежка, доріжка, протоптана чи спеціально зроблена” (ДзПА 63); **осередок** (Ж 577) “серцевина; те, що знаходиться біля центру або всередині” або “місце зосередження чого-небудь, центр; центральна частина чого-небудь; середина” (СУМ V 760); **оцарок** (Гр III 80) “загін для худоби” (*царина* “місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін”); **огрудок** (ДзПА 256) “острів, ділянка суші, оточена з усіх боків водою річки або підвищення на дні річки, яке виникло з нанесеного гравію” (*груда* “кам'яна брила”), пор. “підвищення на дні річки з гравію” (СБГ 360); **окісток** (ГТК 134) “край низини”; **окрайок** (ГГ 312) “скрай лісу”, “кінець поля” (СУСГ 151) та “лід вздовж берега річки” (СБГ 364); **очеренок** (СЗГ II 20) “місце, де росте багато білих грибів” (можливо, від діал. *čerъ, очевидно, пов'язане чергуванням голосних із *корінь*).

Конфікс ви-...-ок. Назви *місцевості*, яка є подібною до тієї, що позначена твірною іменниковою основою, представлені такими дериватами: **выселокъ** (АЖ 138) “невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого населеного пункту, а також поселення людей на новому місці”; **вибалок** (Гр I 144; Матіїв 74) “відріг балки, невелика балка” або “ямка, заглиблена на дорозі, вибита колесами, полозами або водою” (ТЛП 184), пор. “вихід з яру; мокра заболочена низина” (ГТК 38), а також **Вибалок** (СГУ 100) “назва правої притоки Берестової ріки”; **видолинок** (Гр I 158) “невелика й неглибока улоговина”, **видолинок, видолок** (Матіїв 71) “рівна, плоска місцевість, розташована між горбами чи горами” або “яр; долина; вузька протяжна низина” (ГТК 40); **виярок** (Гр I 202; Матіїв 74) “невеликий яр із пологими схилами” або “яр; неглибокий яр; ліс з ярами” (ГТК 47); **вижолобок** (ГТК 40) “заглиблення на вершині гори”; **виямок** (ГТК 46) “яма (природна); невелика яма на дні річки”.

Конфікс про-...-ок. Більшість похідних іменників з цим конфіксом складають *локативи*, наприклад: *Остафѣй даль тому Проселку* (АЛМ I 159) “населений пункт, розташований між селами” (*село*); *Справа записана*

Степана Сосничченка о визнанню плахот, которие в **промурокъ** под манастиром з розним недомір перебирано (АП I 86) “простір між мурами”; **пролісок** (Ж 773) “місце в лісі або на узліссі, вільне від дерев, галявина”, пор. “прогалина в лісі, просіка” (ГТК 165; Матіїв 73), **провулок** (СКВО III 36), **проулок** (СКВО III 63) “обмежений двома рядами будинків простір для їзди й ходіння між двома вулицями”; **проміжжок** (Кр 158) “вільний простір між чимось, або час, що відмежовує одну подію від іншої”; **прошарок** (ТТ 140) “шар чого-небудь у чомусь іншому, між шарами чогось іншого”.

Конфікс під-...-ок. Локативну семантику (“місце, яке знаходиться нижче від того, що названо твірною іменниковою основою”) мають деривати, що вперше з’являються в джерелах кінця ХІХ століття. Найчастіше це найменування місцевості на земній поверхні, наприклад: **підкульок** (Ж 643) “місце під кулем”; **підгірок** (Гр III 162) “нижній схил гори, що переходить у рівнину, або місцевість біля підніжжя гори”, пор. **підгорок** (ГТК 145) “рівнина біля підвищення; підніжжя гори, горба, підвищення”; **Подкумок** (Бодн 246) “права притока ріки Куми”; **Підборок** (СГУ 423) “потік, права притока Слободянської ріки, витік Красного” (бір “сосновий ліс”); **підлісок** (ГТК 145) “узлісся, клин лісу”.

Конфікс пере-...-ок. З кінця ХVІІ століття відомі назви місць, що знаходяться між чимось або сполучають щось, наприклад: **дом мой ...**, **стоячий в перевулку** (ІКІС) “обмежений двома рядами будинків простір для їзди і ходіння між двома вулицями”, пор. **перулокъ** (Павл 735) “те ж, що й первулок”; **перемежжок** (Левч 130) “вузька земельна смуга землі між ділянками городу, лану, поля”; **перехресток** (СУМ VI 315) “місце перетину шляхів, стежок, вулиць і т. ін.”, пор. **перекръсток** (СУСГ 158; СБГ 401) “перехрестя, роздоріжжя” або “перехрещення протяжних географічних об’єктів” (ГТК 141) та **перехръсток** (ГТК 142) “перехрещення доріг”; **перешарок** (СУМ VI 320) “проміжки між шарами ґрунту”; **перешийок** (СУМ VI 321) “вузька смуга суші, що сполучає два материка або материк із півостровом”.

Конфікс су-...-ок. Іменники з цим афіксом є найменуваннями того, що у просторі розташоване дуже близько (прилягає) до чогось, названого вивідним словом, а саме, місцевість, територія: **суболотокъ** (Павл 1161) “місцевість, яка знаходиться біля болота і майже перетворилася на нього”; **суголовок** (ІвШ 184) “поперечна смужка уздовж зораних загонів”, пор. “польова дорога, межа між кінцями нив у вигляді незасіяної смуги” (ГорбачРоманів 85); **судолинок** (ДзПА 253) “придолинок”; **суголовок** (СЗГ II 184) “кінець ниви, де повертають коня під час оранки”; **сумежжок** (СБГ 533) “межа між двома городами”.

Конфікс по-...-ок. Десубстантиви на позначення територій: **подворокъ** (ІКІС) “садиба, дім з дворовими прибудовами”, пор. **підворок**, **підварок** (СЗГ II 49) “подвір’я коло хати; огорожений двір з чотирьох

боків різними господарськими спорудами та високим тином; загорожа для овець” або *пудвурок* (СЗГ II 99) “двір, подвір’я”, *подвірок* (СУСГ 168) “те саме”; *поплісок* (Гр III 332) “вид великої калюжі, що залишилася після дощу або повені на місці, покритому травою” (*плісо*, *плесо* “вільна від заростей, відносно глибока спокійна ділянка якоїсь водойми”); *поднівок* (1984 О II 94) “площа землі, яку можна зорати за день”.

Конфікс від-...-ок. Назви *місцевості*, яка займає положення збоку від того, що позначено твірною іменниковою основою, представлені такими дериватами: *віднорок* (Павл 667) “відгалуження від основної нори”; *відмежок* (О I 122) “вузька земельна зорана смуга, розташована при межі”; *відплесок* (ДзПА 255) “мілкий, глухий (без виток) рукав річки” (*плесо* “вільна від заростей, відносно глибока і спокійна ділянка якої-небудь водойми”).

Конфікс з-...-ок. Локативні номени репрезентовані незначною кількістю утворень, а саме: *згірок* (Д 121) “некрутий горб, схил гори”, пор. “невеликий горбок, насип, підвищення” (ГТК 84; Матіїв 75) або *згорок* (СЗГ I 185) “горбок, невеличкий пагорб”; *здолинок* (Гр II 46) “заглиблення ґрунту”, пор. “низина; рівнина в низині; яр; долина між двома горами чи підвищеннями” (ГТК 84-85); *злбок* (ДзПА 25) “верхня найвища частина гори”.

Конфікс уз-...-ок. Деривати з конфіксом уз-...-ок у морфемній будові вперше фіксуються в пам’ятках XVI століття: *просто на взгорокъ Клинова той ниви* (АрхЮЗР 1/VI 9) “частина гори біля підніжжя або невелике підвищення землі”. У джерелах української мови XVIII століття знаходимо дериват *узгорокъ* (ДНМ 23) “незначне підвищення на поверхні землі біля підніжжя гори”. Функціонують ще кілька іменників із цим конфіксом: *узлісок* (Гр IV 324) “край лісу”; *узміжок* (УРС 1926 796) “край межі”.

Конфікс на-...-ок. Іменники з цим афіксом є назвами *місцевості*, розташованої зверху тієї, яка позначена твірною основою: *нагорокъ* (Павл 502) “невеликий пагорок на горі”; *наглинок* (Бат 279) “верхня верства глини з піском”; *нарінок* (ПТ 206) “верхній шар ґрунту, до складу якого входить гравій” (*рінь* “крупний пісок, гравій”).

Конфікс пів (полу)-...-ок. З XVI століття в проаналізованих текстах фіксуються найменування *місцевості*, *наполовину меншої* від названої мотивувальним словом: *полуланок* (ВГ 214) “поле, засіяна смуга близько 5 десятин” (*лань* “поле близько 10 десятин”); *полустанок* (Ж 694) “невелика стоянка, місце зупинки” (*стан* “поселення людей біля місця зупинки в дорозі”) або “невелика залізнична станція” (СУМ VIII 104); *пйланок* (ДолГов 114) “поле площею в 50 квадратних метрів, як правило, далеко від дому”.

Конфікс па-...-ок. У середньоукраїнській мові засвідчено такі локативні номени: *пагорокъ* (ІКІС) “височина, часто з пологими схилами,

пригір”, пор. *пагірок* (ТТ 131) “невелика височина, яка розташована близько від гори, пригірок” або *пагорок, пагорбок* “схил горба, повернений до сонця; острів на болоті” (ГТК 138), “підвищення, височина часто з пологими схилами, невеликий горбок, насип” (Матіїв 75-76) та *пагурок* (СЗГ II 21) “пагорб; підвищення серед болота; купа землі, наточена кротом”.

Отже, у пам'ятках української мови XIV-XXI ст. зафіксовано значну кількість похідних конфіксальних іменників, які є назвами різноманітної місцевості й виникли та використовувалися на певній території України. Як показує зібраний фактичний матеріал, найбільш продуктивними виявилися конфікси *при-...-ок, за-...-ок, о-...-ок*. Описані деривати, утворені за допомогою п'ятнадцяти афіксів з другим компонентом *-ок*, мають характерні особливості структури та семантики.

Список скорочень джерел

- АЖ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 pp.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 190 с.
- АП Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. 3: Справы вечистые 1672-1680 годов. / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского. – Чернигов, 1914. – 124 с.
- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. – К., 1859-1914. – Ч. 1-8.
- АУМ Атлас української мови. – К., Т. 1. – 1984. – 498 с., Т. 2. – 1988. – 520 с.
- Бат Верхратський І. Говір Батюків / І. Верхратський. – Львів, 1912. – 308 с.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко [Підгот. до вид. В. В. Німчука]. – К., 1966. – 421 с.
- Бодн Боднарський В.С. Словник географічних назв. – К., 1955. – 363 с.
- ВГ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – 245 с.
- ГГ Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я. Закревська – Львів, 2000. – 364 с.
- Горбач Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської обл.– Мюнхен, 1965.– 103 с.
- Гр. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина» / [Упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – Т.1-4. – К., 1907-1909.
- ГСт Словник гідронімів басейну Стиру / Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – С. 130-142.
- ГТ Тутковський П. А. Словник геологічної термінології (Проект). – К., 1923. – 200 с.
- ГТК Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999. – 224 с.
- Д Дубровський В. Словник українсько-московський / В. Дубровський. – 5 вид. – К., без року. – 361 с.
- ДзПА Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзензелівський. – К., 1984. – 308 с.
- ДНМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII століття / [Підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К., 1976. – 415 с.
- ДолГов Верхратський І. Про говор долівський / І. Верхратський // ЗНТШ. – Т. 35-36, 1900. - С. 1-127.
- Ж Желеховський Е. Малорусско-німецький словар / Е. Желеховський. – Т.1-2. - Львів, 1886. – 1117 с.
- Закр Закревський Н. В. Старосѣтский бандуриста. Словарь малороссійскіхъ ідіомовъ / Н.В. Закревський. – М., 1861. – С. 247-628.
- ІвШ Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький, І. Шумлянський. – У 2-х томах.– Липськ-Харків, 1925.
- ІКІС Індекс картотеки словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.
- КартТим Картотека до історичного словника українського язика / [укл. Є. Тимченко]. Зберігається в

- ч інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.
- Кр Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю. Кримський. – К., 1926. – 228 с.
- Левч Левченко М. Опыт русско-украинского словаря / М. Левченко. – К., 1874. – 190 с.
- Лис Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 257 с.
- Матіїв Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів / М. Д. Матіїв. – Сімферополь: Доля, 2004. – 79 с.
- О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. Ч. 1-2. К., 1984.
- Осн Словнички з журналу «Основа», що виходив у 1861-1862 р.р.
- Павл Павловській А. Грамматика малоросійскаго нарѣчія. Краткій малоросійській словарь / А. Павловській. – СПб, 1818. – 114 с.
- ПТ Словник природничої термінології. – К., 1927. – 262 с.
- СБГ Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- СГУ Словник гідронімів України / Гол. ред. К. К. Цілуйко. – К., 1979. – 780 с.
- СЗГ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. У 2-х томах. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
- СлЛекс Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [Підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1973. – 541 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – Т.1-2. – К., 1977-1978. – 630 с., 591 с.
- СУМ Словник української мови. Т.1-11. – К., 1970-1980.
- СУСГ Глуховцева К. Словник українських східнослов'янських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- ТЛП Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К., 1990. – 291 с.
- ТТ Трихвиль Ю., Зубков І. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект). – Київ-Харків, 1930.
- УГР Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон-Львів-Нью-Йорк-Торонто, 2003. – 784 с.
- УкрЛ Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. К., 1987. 606 с.
- УРС 1926 Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К., 1926. – 864 с.
- ФП Словник живої народної, письмової і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгурської Цесарії / Сост. Фортунат Пискунов. – Изд. 2-е испр. и знач. пополн. – К., 1882. – 309 с.

УДК 81'367.633

Т. В. Левакіна

МІСЦЕ МІКРОГРУПИ СОЦІАТИВНОСТІ – ПАРАЛЕЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ У ПРИЙМЕННИКОВІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Левакіна Т. В. Місце мікрогрупи соціативності – паралельного зв'язку в прийменниковій системі сучасної української мови.

У статті визначено склад і семантичні особливості найбільш виразних прийменників соціативності як паралельного зв'язку; обґрунтовано периферійну позицію мікрогрупи паралельного зв'язку в системі мікрогруп соціативності українських прийменників; уведено назву „еквіпрійменник”.

Ключові слова: прийменники соціативності, еквіпрійменники, значення паралельного зв'язку, центральні й периферійні одиниці, функціонування прийменників.

Levakina T. V. The place of the sociativity microgroup – parallel connection in the prepositional system of the modern Ukrainian language.

The article determines the structure and semantic special features of the most expressive parallel connection prepositions of sociative, gives grounds of peripheral position of parallel connection micro group within the system of microgroups of Ukrainian prepositions sociativity; gives a name “equipreposition”.

Key words: prepositions of sociative, equiprepositions, the meaning of parallel link, central and peripheral units, functioning of prepositions.

Прийменникове значення соціативності тісно пов'язане із загальним значенням сумісності, яке тими чи тими способами виражається в кожній мові [6,20]. Так, за Д. Станішевою, соціативне (супровідне) значення в слов'янських мовах виражається сполученням орудного відмінка з прийменником *z* в українській мові, *c* – у російській, *s* – у чеській, *z* – у польській, *ze* – у верхньолужицькій тощо, а орудний соціативний безприйменниковий залишився лише в сербохорватській мові, та й то поряд із прийменниковими сполуками [15]. Прийменниками соціативності вважаємо такі, що виражають відношення сумісності – супроводу, співвияву, відносно рівноправної співучасті в одній справі кількох суб'єктів або об'єктів.

У сучасній українській мові А. Колодяжний першим із дослідників прийменникової системи виокремлює значення „супровідність, сумісність, співучасність” серед різних об'єктних семантико-граматичних відношень прийменникових конструкцій [7, 122].

І. Вихованець, використовуючи термін „соціативність” стосовно прийменникових значень, підкреслює співвідносність прийменників *z*, *разом з* із просторовими, називає їх „соціативно-просторовими” й розкриває зв'язок соціативності та сурядності [5, 174-176], тобто теоретично обґрунтовує наявність соціативних прийменників.

Ці наукові спостереження поглиблює Г. Балабан: вона виокремлює в системі прийменникових відношень підгрупу соціативності, а в межах цієї підгрупи – шість мікрогруп: власне-соціативного значення; соціативності – неподільного зв'язку; соціативності – способу дії; соціативності – керівництва, командування, заступництва; співвияву, співіснування; внутрішньої локалізації [2, 134]. Наразі в сучасній українській мові це єдина спроба аналізу соціативності як мовного явища. Уважаємо за необхідне розширити кількісний склад мікрогруп соціативної підгрупи прийменників і суттєво поповнити систему одиниць соціативної семантики.

Мета нашої статті – на основі аналізу вираження соціативного значення прийменниками української мови виокремити мікрогрупу паралельного зв'язку як периферійну в межах підгрупи соціативності. Дослідження соціативності як паралельного зв'язку передбачає виконання таких **завдань**: 1) окреслення місця мікрогрупи паралельного зв'язку в прийменниковій підгрупі соціативності; 2) виокремлення прийменників, що вказують на соціативність як паралельний зв'язок; 3) розмежування

центральної і периферійної прийменникових одиниць соціативно-паралельної семантики; 4) розкриття статусу, семантики й особливостей функціонування найбільш виразних прийменників досліджуваної мікрогрупи; 5) на основі аналізу прийменників соціативності – паралельного зв'язку довести периферійність однойменної мікрогрупи. У роботі розмежовуємо власне-прийменники та їхні функційні еквіваленти – еквіприйменники. На нашу думку, тлумачення терміна „еквівалент” лінгвістичними довідковими виданнями [1, 502; 8, 58; 11, 383] не відповідає природі прийменкової еквівалентності, тому на позначення прийменникових функційних еквівалентів уводимо назву „еквіприйменник” із першою частиною *екві-* (від лат. *aequus* – *рівний*), що відповідає поняттям „рівнозначність”, „рівноцінність” [12].

У межах логічних прийменників виокремлюємо підгрупу соціативності з 8 мікрогрупами: власне-соціативного значення; соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання; внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини. Ураховуючи спеціалізацію, регулярність використання одних засобів для реалізації цієї семантичної функції (центр) і ослаблення, нерегулярність використання інших засобів як реалізаторів цієї функції (периферія) [3, 216-217], розмежовуємо центральну (власне-соціативну) й периферійні мікрогрупи. Центр визначається максимальною концентрацією специфічних ознак, які характеризують соціативність (значення сумісної дії, множинність учасників, рівноправність й активність суб'єктів або об'єктів дії), периферія означає розрідженість цих ознак (напр., сумісна дія виражається в протиставленні, рівноправність учасників дії стає відносною, послаблюється активність одного з суб'єктів або об'єктів тощо).

Кількісно велику периферійну мікрогрупу прийменників соціативності становлять такі, що вказують на паралельне існування об'єкта чи суб'єкта дії поряд з іншими однорідними об'єктами чи суб'єктами, тобто підкреслюється сумісність учасників дії (у розташуванні в часі й просторі), але нівелюється значення самої дії: *аналогічно з, в унісон, в унісон з, відповідно з, за, за аналогією з, згідно з, на боці, на рівні, на рівні з, на стороні, нарівні з, одночасно (водночас) з, паралельно з, по боці, у відповідності з, у (в) згоді з, у (в) лад з, у (в) мережі, у (в) наборі, у (в) низці, у (в) пандан з, у (в) паралель з, у (в) ряді (ряду, рядах), у (в) серії, у (в) системі, у (в) складі, у (в) тон з, у (в) циклі, у (в) черзі, у (в) числі, улад (влад) з, урівень (врівень, врівні, урівні) з, услід (вслід, слідом) за.*

Частину цих власне- та еквіприйменників (*у (в) наборі, у (в) низці, у (в) ряді, у (в) серії, у (в) системі, у (в) циклі*) виокремлює Г. Балабан у мікрогрупу соціативності – співвияву, співіснування, зауважуючи, що значення однакового становища об'єкта серед однорідних об'єктів

сформувалося на базі просторової семантики первинного прийменника *в* [2, 152-153]. Цим твердженням вона продовжує думку І. Вихованця стосовно набуття загальним просторовим значенням прийменників додаткових відтінків. Зокрема, прийменник *у (в)* набуває таких контекстуальних значень: значення середовища, що виражається формами множини від назв людей; значення якості або становища в людському середовищі [5, 90].

Прийменники-новотвори, які мають *у* своїй структурі прийменниково-відмінкову форму *у (в) + Р. в.*, об'єднуються в мікрогрупі паралельного зв'язку з багатьма іншими – структурно відмінними, але також зі значенням тісного внутрішнього (а не зовнішнього) зв'язку.

У межах мікрогрупи виокремлюємо центральні й периферійні прийменники. Центральні одиниці найзагальніше передають значення всієї мікрогрупи, периферійні акцентують на семантичних відтінках. Центр соціативного значення паралельного зв'язку кваліфікують прийменниково-відмінкові форми, що мають *у* своїй структурі первинний прийменник *з*, від якого й набувають соціативного значення (окрім *в унісон*, зарахований до центру як тотожний *в унісон з*): *аналогічно з + О. в., в унісон + Д. в., в унісон з + О. в., відповідно з + О. в., за аналогією з + О. в., згідно з + О. в., на рівні з + О. в., нарівні з + О. в., одночасно (водночас) з + О. в., паралельно з + О. в., у відповідності з + О. в., у (в) згоді з + О. в., у (в) лад з + О. в., у (в) пандан з + О. в., у (в) паралель з + О. в., у (в) тон з + О. в., улад (влад) з + О. в., урівень (врівень, врівні, урівні) з + О. в.*

Усі вони яскраво виражають відтінок сумісності – паралельність (подібність, відповідність, рівність) об'єктів чи суб'єктів спільної дії в площині й часі цієї дії, напр.: *Интерес до питань стилістики фонетичних одиниць (сегментних і надсегментних) виник одночасно з розвитком досліджень у галузі загальної лінгвостилістики* (В. Берковець); *Паралельно з рублями залишилися в обігу лише цілі турецькі куруші (з їх фракціями) та рагузькі теляри* (О. Огуй); *...Порті напевно відомо, як щиро бажає король польський і Річпосполита жити в згоді з козаками* (М. Грушевський).

Домінанту цієї групи прийменників, за нашими спостереженнями, становить сполука *паралельно з*, яку вважаємо власне-прийменником *з* огляду на те, що вона набула стійкості у вираженні релятивності, не розкривається узгодженим означенням, у прийменниковій функції відтворюється регулярно в усіх стилях сучасної української літературної мови. Як просторовий власне-прийменник характеризує *паралельно з* І. Вихованець [5, 201]. Також із просторовим значенням фіксує цю сполуку Словник української мови (в 11 томах) у прикладі до прислівника *паралельно* [14, VI, 65]. У Словникові українських прийменників її витлумачено як еквівалент темпорального прийменника [13, 233], таке ж значення диференціює Н. Куш, надаючи семантичну характеристику –

одночасність, **супровід** (виділено нами – Т. Л.) дій [9, 147]. Наголошуємо на багатозначності власне-прийменника *паралельно* з: 1) просторове значення, підгрупа напрямку руху: *Майже паралельно з ковпаківцями, в одному напрямі, йшли сабуровці* (М. Шеремет) (За Словником української мови [14, VI, 65]); 2) темпоральне, підгрупа одночасності: *Формування рослинного покриву на відвалах шахт відбувається... паралельно з утворенням едафотопу* (С. Жуков) (За Словником українських прийменників [13, 233]); 3) логічне, підгрупа соціативності, мікрогрупа паралельного зв'язку: *Паралельно з розвитком цієї сюжетної лінії письменник розповідає про історію села Ладого та старовинного жіночого монастиря в ньому...* (О. Микитенко).

Звичайно як темпоральний тлумачать мовознавці власне-прийменник *одночасно* з [5, 218; 2, 95; 9, 147; 13, 229], проте Н. Куш, уважаючи його прийменниковим еквівалентом, виокремлює ще одне значення – способу дії [9, 153]. Соціативним його вважає О. Бугаков, кваліфікуючи відношення дії, що позначається головним словом, до її супровідної дії, яка позначається залежним словом [4, 132]. Як зазначає І. Вихованець, ознака контактність – дистантність у логічних прийменниках модифікується в одночасність – різночасність, саме за цією ознакою вони співвідносяться з темпоральними прийменниками. Тобто логічні прийменники сформувалися на семантичному підґрунті темпоральності [5, 221]. Зауважимо, що одночасність дії є складовою рівноправності учасників цієї дії, а отже, одним із критеріїв визначення сумісності. Первісне темпоральне значення власне-прийменника *одночасно* з трансформується в значення одночасної – спільної – паралельної дії, синонімами до цього прийменника як виразника соціативності – паралельного зв'язку виступають прийменники *разом з, спільно з*, фонетичним варіантом виступає новіший власне-прийменник *водночас* з.

На одночасність і співзвучність дії кількох об'єктів чи суб'єктів указують еквіпрійменники *в унісон, в унісон з*. Як стійку сполуку визначає *в унісон* Словник української мови, витлумачивши три значення: а) співзвучно; б) в однаковій манері; в) однаково, узгоджено з ким-, чим-небудь [14, X, 451]. Згідно з цими значеннями зараховуємо сполуку до мікрогрупи паралельного зв'язку. Г. Балабан також визнає за обома одиницями значення соціативності, але вважає їх виразниками власне-соціативного значення [2, 139-140]. До семантичної підгрупи способу дії відносять *в унісон з* Словник українських прийменників і Н. Куш [13, 38; 9, 153]. Кваліфікуємо обидві сполуки як центральні еквіпрійменники соціативності – паралельного зв'язку: за наявним виразним значенням вихідного іменника й обмеженням функціонування науковими й публіцистичними текстами.

Сполуки *за аналогією з, у (в) паралель з у* прийменниковій функції вживаються рідше, допускають уведення у свій склад означального

компонента (за **повною** аналогією з) й не позбавлені образності, тому надаємо їм статусу еквіпрійменника. Ненормативним, утвореним шляхом калькування російської сполуки *в соответствии с*, є еквіпрійменник у відповідності з.

Як зазначає К. Прусакова, прийменникові обставинні відношення відповідності є проміжними між значеннями порівняння й подібності. Відмінність прийменників відповідності від семантично найближчих – виразників подібності – у тому, що подібність передбачає наявність двох відносно рівноправних об'єктів і їхню ідентичність, аналогію [10, 109]. Не виокремлюючи в межах логічних прийменників підгрупу подібності, пропонуємо власне- та еквіпрійменники на позначення таких відношень зараховувати до мікрогрупи соціативності – паралельного зв'язку, адже соціативність передбачає множинність учасників, їхню відносну рівноправність і сумісність дії, зокрема, її подібність.

Характерним власне-прийменником на позначення соціативної подібності *згідно з*. За сполукою прислівника *згідно* (у значенні прийменника) і прийменниково-відмінкової форми з + О. в. Словник української мови фіксує семантику відповідності з чим-небудь [14, III, 513]. У Словникові українських прийменників *згідно з* характеризувано як еквівалент прийменника зі значенням причини [13, 142]. І. Вихованець і Г. Балабан уважають його прийменником-домінантою (разом із *відповідно до*) групи відповідності [5, 226; 2, 131]. Функціонування власне-прийменника *згідно з* зумовлено особливістю вживання власне-соціативної форми з + О. в., яка позначає соціативні відношення тільки в поєднанні з назвами істот або метафоризованих неістот. Уважаємо цю одиницю виразником двох типів відношень – 1) відповідності (за умови поєднання з назвами неістот); 2) соціативності як паралельного зв'язку (за умови вживання з назвами істот), пор.: 1) *Якщо держава чинить раціонально..., то, згідно з ідеями А. Сміта, ринок забезпечує нормальне економічне зростання* (Р. Грінберг); 2) *...нам шалено пощастило з часом, жити в ньому і мати тридцять років, тобто, згідно з певним поетом, щойно народитися* (Ю. Андрухович).

На підставі нерегулярності вживання синонімічних сполук у (в) лад з, у (в) тон з у ролі прийменника, обмеження у функціонуванні вважаємо їх еквіпрійменниками. Значення соціативності сполуці у (в) тон з надає первинний компонент з, від цього ж компонента еквіпрійменник набуває й особливості вживання: соціативні відношення виявляються за умови охоплення назв істот або уособлених неістот, пор.: *одягти краватку в тон із сорочкою* (значення способу дії – атрибутивності) – *він одягся в тон з дружиною* (значення соціативності – паралельного зв'язку). Так само обмежена у функціонуванні сполука у (в) лад з.

Зрідка вживається еквіпрійменник *улад (влад) з*, який досі не зафіксовано в жодному лінгвістичному дослідженні: *Десь попереду*

заспівала іволга, й заспівала **улад** з нею Вадимова душа, вона переповнилася захватом, натхненням, дзвоном і музикою (Ю. Мушкетик).

Власне-прийменник *урівень* (*врівень, врівні, урівні*) з уживається на позначення двох типів відношень – способу дії та соціативності як паралельного зв'язку, пор.: семантика способу дії – *Тремтлива рука воєводи знялася **врівень** з білою головою* (І. Ле); соціативність – *...вони покинули свої люксові палаци... обростають потом, лепом і волоссям **урівні** з останнім із колишніх наймитів своїх, **урівні** з дикими, первісними, печерними людьми* (В. Винниченко) (За Словником українських прийменників [13, 377]).

Семантика паралельного зв'язку не обмежена відтінками подібності, одночасності, рівності. Відношення соціативності виявляємо також у прийменниково-відмінкових формах на позначення учасника аналогічної дії: *за + О. в., услід (вслід, слідом) за + О. в.*; однакового розташування з ким-небудь: *на боці + Р. в., на рівні + Р. в., на стороні + Р. в., по боці + Р. в.*; паралельного існування об'єкта разом з однорідними об'єктами, серед них: *у (в) мережі + Р. в., у (в) наборі + Р. в., у (в) низці + Р. в., у (в) ряді (ряду, рядах) + Р. в., у (в) серії + Р. в., у (в) системі + Р. в., у (в) складі + Р. в., у (в) циклі + Р. в., у (в) черзі + Р. в., у (в) числі + Р. в.* Ці семантичні відтінки вважаємо вторинними у вираженні соціативності як паралельного зв'язку, тому прийменникові одиниці-виразники таких відношень зараховуємо до периферії мікрогрупи.

Паралельний зв'язок між учасниками двох подібних дій фіксуємо за первинним прийменником *за* і сполукою *услід (вслід, слідом) за*, яку вважаємо власне-прийменником на підставі зневиразнення лексичного значення первинного компонента, регулярного й стилістично не обмеженого вживання в прийменниковій позиції: *Услід за М. В. Всеволодовою, з-поміж часових ПЕ [прийменникових еквівалентів] виділяємо темпоратив...; термінатив-старт...* [9, 145]; *Так. Я міг би це повторити **слідом** за Данилом Кішем* (Ю. Андрухович); *Сократ, а **слідом** за ним і всі ми не раз розмірковували, чому так стається* (Ю. Мушкетик).

Багатозначність прийменниково-відмінкової форми *за + О. в.* у Словникові українських прийменників [13, 110], на нашу думку, розкрито неповно. Уважаємо за необхідне диференціювати *за* цією формою відношення соціативності – паралельного зв'язку на основі семантики подібності, згоди, підтримки, із синонімічним рядом *за – услід за – згідно з – відповідно з – разом з*, напр.: ***За** його прикладом обляглись [на лаві] і Тихович з Савченком (М. Коцюбинський)* (За СУМ [14, III, 11]); *В українській мові наз. і знах. в. центральні і займають ієрархічно вищу позицію щодо інших відмінків (за І. Р. Вихованцем)* [9, 133]; *Стає опеньочок, молиться **за** татом* (А. Тесленко).

Загалом значення паралельного зв'язку кваліфікують 34 прийменники. У центрі мікрогрупи розташовано 18 сполук, які мають у

своїй структурі соціативну форму з + О. в.: 8 власне-прийменників, 8 нормативних і 2 ненормативних (*у відповідності з* (кальк.), *у (в) пандан з* (заст.)) еквіпрійменники. Периферію представляють 16 прийменникових одиниць, із них 7 од. – власне-прийменники (зокрема 1 первинний), 1 од. – ненормативний (*по боці* (заст.)) і 8 од. – нормативні еквіпрійменники.

Усі зафіксовані нами сполуки й первинний прийменник за позначають паралельний зв'язок як відтінок загальних соціативних відношень, а саме: подібність, відповідність, рівність об'єктів чи суб'єктів спільної дії в часі й / або площині цієї дії. Для деяких одиниць (*паралельно з, одночасно з, згідно з* та ін.) значення соціативності не є основним. Велика кількість еквіпрійменників (19 од.) свідчить про нестабільність, неусталеність аналізованої мікрогрупи прийменників української мови. З огляду на сказане вище й урахуваючи, що при загальній функційній значущості периферійних компонентів вони як мікросистеми не відрізняються ні послідовністю, ні замкнутістю, ні парадигматичністю [3, 216], мікрогрупу соціативності – паралельного зв'язку зараховуємо до периферійних мікрогруп підгрупи соціативних прийменників.

Подальшого ґрунтовного аналізу (визначення центральних і периферійних одиниць, розмежування власне- та еквіпрійменників, виявлення особливостей функціонування в різних стилях сучасної української мови) потребують й інші периферійні мікрогрупи: соціативності – неподільного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання; внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – [4-е изд., стер]. – М. : КомКнига, 2007. – 570 с.
2. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Галина Степанівна Балабан; НАН України ; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с.
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования / А. В. Бондарко. – М. : Яз. славян. культур, 2005. – 620 с. – (Studia Philologica).
4. Бугаков О. В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олег Віталійович Бугаков; НАН України ; Український мовно-інформаційний фонд. – К., 2006. – 233 с.
5. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 285 с.
6. Кокла С. В. Категория совместности в современном французском языке : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Сергей Викторович Кокла; Моск. педаг. гос. ун-т. – М., 2004. – 167 с.
7. Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.
8. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. ; за заг. ред. Кротевича Є. В. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
9. Куц Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Валеріївна Куц; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с.
10. Пруссакова Е. М. Система производных предлогов современного русского языка : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кыргызский нац. ун-т им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2002. – 203 с.

11. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : [пособие для учителя] / Розенталь Дитмар Эльяшевич, Теленкова Маргарита Алексеевна – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
12. Семотюк О. П. Сучасний словник іншомовних слів / О. П. Семотюк. – [2-ге вид., доп.]. – Х. : Веста: В-во „Ранок”, 2008. – С. 209.
13. Словник українських приєменників. Сучасна українська мова : [1705 прийменників] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін. – Донецьк : ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І. К. Білодід (голова) та інші ; Акад. наук Укр. РСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
Т. 1. – 1970. – 799 с.
Т. 3. – 1972. – 744 с.
Т. 6. – 1975. – 832 с.
Т. 10. – 1979. – 660 с.
15. Станишева Д. С. Творительный социативный / Д. С. Станишева // Творительный падеж в славянских языках / АН СССР ; Институт славяноведения / С.Б. Бернштейн (ред.). – М. : Издательство АН СССР, 1958. – С. 41-75.

УДК 811. 161. 2' 373. 22'372

О. В. Литвиненко

НАЗВИ ФІЗИЧНИХ ВЕЛИЧИН ЯК СКЛАДОВІ КОНЦЕПТУ «НЕОЗНАЧЕНО ВЕЛИКА КІЛЬКІСТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Литвиненко О. В. Назви фізичних величин як складові концепту «неозначено велика кількість» в українській мові.

У статті розглядається концепт «неозначено велика кількість». Автор наводить фрагмент семантичного поля концепту – назви фізичних величин, ілюструє доборою фактів.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, неозначено велика кількість, національний менталітет.

Litvinenko O. V. The names of physical magnitudes as constituents of the “indefinite large quantity” concept in the Ukrainian language.

The article deals with the concept of “indefinite large quantity”. The author directs to the fragment of the semantic field of concept – the names physical quantities, illustrates it with the real material.

Key words: concept, language picture of world, indefinite large quantity, national mentality.

Знання мови має починатися зі знання її культурно-історичних особливостей, конкретних носіїв, тобто з вивчення своєрідності менталітету кожної нації. За словами Н. Ф. Венжилович, однією з важливих тенденцій розвитку сучасної лінгвістики є антропологізація наукових досліджень, яка базується на усвідомленні того, що пізнати мову не можна, не звернувшись до її творця, носія, користувача – до конкретної мовної особистості [1, 117].

Національна картина світу, на основі якої формується мовна картина світу нації, має певні характеристики, що відображаються на мовному рівні. Згустки характеристик кожного явища (час, простір, розмір, кількість, колір) отримали назву «концепт». Концепт – одиниця ментальної свідомості, що спирається на знання, уявлення про явище дійсності та корегується досвідом й емоційними переживаннями окремого носія. Вивчення специфіки вираження концептів конкретної мови допомагає визначити особливості національної образності, культурних та моральних

цінностей нації, специфіку мислення носіїв мови. Українська мова відображає унікальну картину світу українців, особливості їх світогляду та менталітету. «Національна ментальність, найвиразніше відбита мовою, є основою національної самоідентифікації кожної людини. Вона передує виробленню національної свідомості, яка тільки на її підставі й може розвинути» [12, 5].

Кожен концепт має своє семантичне поле, яке формується різними мовними засобами. Однією з характеристик концепту, за визначенням С. Г. Воркачева, є семіотична щільність, тобто презентація в плані вираження цілим рядом мовних синонімів (слів та словосполучень), тематичних рядів та полів, прислів'їв, приказок, фольклорних та літературних сюжетів і синонімізованих символів (витворів мистецтва, ритуалів, поведінкових стереотипів, предметів матеріальної культури), що безпосередньо пов'язано з релевантністю, важливістю цього концепта в уяві лінгвокультурного соціуму [2, 77]. «Реалізуючись у понятті, образі, символі на ґрунті внутрішньої форми, концепт набуває численних конотацій, зумовлених його «синтаксисом», здатністю втягувати в орбіту своїх смислових зв'язків концептуальні поняття – як наближені до нього за змістом, так і протиставлені йому, утворюючи той комплекс понять, слів, образів, символів, який формує ту чи іншу концептосферу» [8, 112].

Квантитативна характеристика явищ дійсності обов'язково присутня у свідомості, бо людина завжди визначає для себе ступінь вияву того чи того явища. У повсякденному житті є достатнім констатування протилежних вимірів: «мало» чи «багато», які репрезентують концепти: «неозначено мала кількість» та «неозначено велика кількість». Ми звернулися до вивчення концепту «неозначено велика кількість», вираження якого дозволяє простежити національну своєрідність мислення носіїв мови. У мовознавстві вже існує традиція аналізу цього концепту, що став предметом дослідження К. Г. Городенської [3], Н. Ф. Клименко [6], А. В. Рум'янцевої [9], О. Н. Шапкіної [13].

Кожен елемент семантичного поля концепту «неозначено велика кількість» називає специфічну характеристику, виділяє з ряду подібних, але не тотожних, надає нових відтінків значення. Ці відтінки «значною мірою залежать від вихідного, первинного значення іменника, що виконує функцію квантифікатора» [13, 102].

Одним із фрагментів семантичного поля зазначеного концепту є назви фізичних величин. Сполуки таких слів, як *маса*, *сила*, *сила-силенна*, *сила-силецька*, *силенна-сила*, *силеча*, *тиск* з іменниками не тільки вказують на велику кількість, а й відображають властивості, що набуває сукупність.

Маса. Слово «маса» має семантику однорідності, єдності, нечіткості: «3. Великий предмет або предмети з неясними для зору обрисами» [11, 510]. Лексема вживається на позначення великої кількості як предметів, явищ, так і людей. Наприклад: *Мій кмітливий супутник по*

дорозі встиг підмітити, що Дніпро ширший від Суми, сказав, що така маса води викликає в нього підозру і тому він купатися категорично відмовляється (В. Симоненко); *Вершиною спільних веселощів стало гучне весілля з масою приколів* (Н. Хаткіна).

При поєднанні з іменниками на позначення людей слово «маса» надає різних відтінків значення, що залежить від конкретної ситуації спілкування. Реальне спілкування, як зазначає Г. В. Колшанський, завжди визначається межами мікро- або макроконтексту як достатнє підґрунтя та правильне сприймання мовленнєвих актів [7, 55]. Наприклад, можемо виділити такі відтінки значення:

1) зневажливості: *Так, ми такі! А ви – сіра відстала маса* (Н. Хаткіна). Актуалізація цієї семи відбулася порівняно недавно, вона поширилася в сучасному молодіжному сленгові як зневажливе протиставлення «індивідуальності, особистості». Для увиразнення семантики семема «маса» поєднується з прикметником «сірий», що позначає «нічим не примітний, невиразний; позбавлений яскравості, оригінальності» [11, 751] або з лексемами на позначення відсутності здатності мислити, робити висновки – «відсталий, темний, тупий». Т. Ю. Загрязкіна вказує, що концепти культури не є застиглим ментальним утворенням, у результаті еволюції та взаємодії з близькими поняттями створюються рухливі багатоядерні явища мови [4, 116];

2) однорідності, відсутності індивідуальності: *Мені ввижаються маси народу, що носять важке каміння на будови, колосся гойдається на сонці і, наче жовта сонячна ласкавість, – ці звуки... (Ю. Яновський); Утім, не дивно, – стипендію перед Новим роком не видали, справедливо думаючи, що на свята основна маса роз'їдеться по селах, підкріплювати сили кров'яною ковбасою і варениками зі сметаною* (Н. Хаткіна);

3) належності до певного середовища чи конкретної соціальної групи: *... оскільки університетське начальство неабияк побоювалося, що в студентські маси ще, хай йому лихо, проникне й пошириться нова хвороба віку, себто СНІД...* (С. Грицюк).

Сила. Слово означає «1. Здатність живих істот напруженням м'язів робити фізичні рухи, виконувати різні дії; фізична енергія людини, тварини» [10, IX, 163]. Зібрання людей та тварин саме і характеризується наявністю певної фізичної сили, яка в певній ситуації виступає головною ознакою сукупності. «Як такий конативний компонент ґрунтується на стереотипах поведінки, вироблених попереднім життєвим досвідом як окремо взятої людини, так і людської спільноти загалом, що зберігаються в структурах пам'яті» [5, 24]. Наприклад: *До слави – сила клієнтів* (В. Симоненко); *Як випити, – вони кажуть, – один такий порошок, можна набити тигрів силу* (Остап Вишня).

Слово «сила» як засіб вторинної номінації може виражати сукупність фізично-розумових здібностей окремої групи людей: « 10. перев. мн.

Люди, що належать до якого-небудь виробничого колективу, до однієї професії; люди, зайняті якоюсь спорідненою працею, діяльністю» [10, IX, 166]. Наприклад: *Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Карпенко-Карий, Заньковецька... всі то як на вибір. Що то утнуть такі сили* (Панас Мирний).

У розмовному мовленні відбувається розширення семантики до загального позначення неозначено великої кількості : «12. тільки одн., розм.. Велика кількість, безліч, дуже багато // у знач. присудк. сл.» [10, IX, 166]. Наприклад: *Народу сила, ледве продерлись* (О. Стороженко).

Сила-силенна (розмовний варіант – сила-силецька). Уживається як прислівник із значенням «дуже багато» [10, IX, 168]. Лексема «сила-силенна» позначає велику неозначену кількість людей, тварин, предметів, абстрактних явищ. Кількість уявляється необмеженою, такою, що не може бути перерахованою: *Поруч з неймовірними стражданнями сили-силенної людей Мене легше переживав особисту трагедію...* (О. Компанієць); *Цілий, може, натовп учених, цілі, може, століття силу-силенну й тонких, і товстих книг про нього понаписували* (Остап Вишня); *Природа обдарувала її яскравою зовнішністю: розумом, тактом, вихованістю, чемністю..., ще силою-силенною різних принад...* (О. Компанієць); *... мав гарний задушевний голос і знав силу-силенну западенських пісень* (Г. Тарасюк); *... страх перед силою-силенною людського горя, що от-от мало ринути на неї сніговою лавиною...* (Г. Тарасюк); *Це саме через Нього на Паску сила-силенна людей зібралася* (С. Грабар).

Про усталеність функціонування іменника «сила-силенна» на позначення неозначено великої кількості свідчить фіксованість семи у Словнику та можливість використання без пояснювального слова в мовленні. Наприклад: *Та, як виявилось, не лиш провінція – столиця просто-таки була напхана відьомською дрібнотою, шептухами та циганками-ворожками. І вся та сила-силенна, вкрай необхідна ще вчора культурному і невірному в чортівню народові, поділена на клани...* (Г. Тарасюк); *Стільки на Паску зібралось – просто сила-силенна, і ще прибувають* (С. Грабар).

Силенна-сила. Подається як похідна форма від прикметника: «Силенний, а, е, розм. Дуже сильний» [10, IX, 168]. Поеднуються семи великої сили з множинністю, що створює гіперболічний образ позначуваних реалій.

Силеча, рідко. Збільш. до сила [10, IX, 168]. Іменник «силеча» побутує в усному мовленні на позначення надзвичайно великої кількості кого- або чого-небудь, при цьому підкреслюється емоційне сприйняття мовцем чисельності.

Тиск. В образному мисленні фізичні властивості сукупності починають уживатися на позначення самої сукупності, здебільшого спільноти людей. На основі архісеми «1. Дія ваги на кого-, що-небудь;

натискання, стискання. 2. фіз. Сила, що діє на одиницю площі перпендикулярно до поверхні тіла. 3. Рішуча, енергійна дія, рух, спрямовані на кого-, що-небудь; стрімкий натиск, напад» [10, X, 122] розвивається значення «4. розм. Штовханина в тісноті, у натовпі; тиснява» [10, X, 122]. Лексема позначає велику кількість, що сприймається через дію на інші предмети та явища. Така кількість є динамічною, ціленаправленою та сконцентрованою: *А в Римі Свято. Велике свято! Тиск народу, Зо всього царства воєвод* (Т. Шевченко).

Отже, концепт «неозначено велика кількість» може передаватися назвами фізичних величин, що характеризують множинність через інтенсивність вияву та взаємодію з іншими предметами, явищами. Іменники *маса, сила* є вихідними ознаками реалій дійсності, у контексті можуть уживатися на позначення сукупності. При цьому *маса* може не тільки вказувати на чисельність, а й протиставлятися одиничному, індивідуальному. На думку Т. Ю. Загрязкіної, кожне слово, кожен концепт постає через взаємозв'язок з дотичним до нього поняттям [4, 108]. Значення концепту «багато» розкривається у взаємозв'язку з концептом «мало». Слово «тиск» у поєднанні з іменниками на позначення явищ або осіб актуалізує сему «активної, рухливої та ціленаправленої сукупності», що сприймається не тільки візуально, але й фізично. Серед зазначених назв найбільш уживаною є лексема *сила*, яка постає позитивною характеристикою великої кількості.

Функціонування назв фізичних величин як фрагмента семантичного поля концепту «неозначено велика кількість» підтверджує думку про те, що концепти формуються не лише на основі теоретично здобутих знань, а й на основі практичного досвіду та емоційного сприйняття, що зберігається і відтворюється в пам'яті.

Література

1. Венжилович Н. Ф. Концептуальна й семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові / Н. Ф. Венжилович // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 117 – 124.
2. Воркачев С. Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: Истоки и цели / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2005. – № 4. – С. 76 – 83.
3. Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 18 – 21.
4. Загрязкіна Т. Ю. Pere, Patrimoine, Patrie – изменения концептов versus история слов / Т. Ю. Загрязкіна // Вестник Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 3. – С. 108 – 117.
5. Іващенко В.Л. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури / В. Л. Іващенко // Українська мова. – № 4. – 2004. – С. 18 – 28.
6. Клименко Н. Ф. Назви приблизної кількості у сучасній українській та новогорецькій мовах / Н. Ф. Клименко // Іноземна філологія. – 2005. – № 39. – С. 7 – 10.
7. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский – М.: Наука, 1980. – 118 с.
8. Кононенко В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2 – 3. – С. 113 – 117.
9. Румянцева А. В. Словообразовательные и семантические производные со значением совокупности лиц в русском языке / А. В. Румянцева // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2007. – № 6. – С. 73 – 80.
10. Словник української мови: в 11 т./ [гол. Ред. І. К. Білодід]. – К., 1970 – 1980.
11. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (Близько 40000 слів) / за ред. д-ра філологічних наук, проф. В. С. Калашника. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Х.: Прапор, 2004. – 992 с.

12. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О. Б. Ткаченко. – К.: Грамота, 2006. – 240 с.
13. Шапкина О. Н. Феномен «собирательности» в польской языковой картине мира / О. Н. Шапкина // Вестник Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 3. – С. 194 – 201.

УДК 811.161.2'373.21

Н. Є. Михайличенко

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ОЙКОНІМІВ НА *-ЕЦЬ*

Михайличенко Н. Є. Способи словотворення українських ойконімів на *-ець*.

У статті йдеться про способи деривації українських ойконімів на *-ець*, що поділяються на назви населених пунктів доойконімного рівня деривації, утворені способом трансонімізації; назви ойконімного рівня деривації, утворені морфологічним способом за допомогою форманта *-ець*; складені найменування, що виникли способом лексикалізації словосполучень.

Ключові слова: словотворення, деривація, ойконім.

Mykhailychenko N. Ye. The ways of word-forming Ukrainian placenames ending in *-ець*.

The article points out the ways of Ukrainian placenames ending in *-ець* derivation that are divided on the names of settlement of before suffix level of derivation formed with the help of transonimization; the names of suffix level of derivation formed with the morphologic way with help of formant *-ець*; compound names formed by lexicalization of a phrase.

Key words: word-formation, derivation, placename formed with a suffix.

Одне з чільних місць у комплексному дослідженні географічних назв словотвірної моделі займає вивчення структури та способів словотворення ойконімів. Дуже важливим є з'ясування шляхів виникнення назв населених пунктів, адже саме таким чином висвітлюється правильне тлумачення походження найменувань.

Власні назви, як і апелятиви, підпорядковуються загальним законам мови і підлягають лінгвістичному вивченню. Стосовно семантики і структурно-морфологічної будови «топонімія є однією із підсистем мови, яка характеризується сукупністю елементів, тобто однорідних за значенням твірних основ, і формантів, однотипних за мовним джерелом» [4, 5].

Словотворення власних назв залежить від мовних і позамовних факторів. Ця зумовленість виявляється як при виникненні кожної конкретної назви (адже на творення онімів впливають територія, специфіка розташування, природа самих об'єктів, історія заселення краю, склад та рід занять населення, лінгво-діалектні умови), так і при формуванні словотвірних моделей [5, 88; 1, 202].

На специфіці словотвірної моделі українських ойконімів на *-ець* позначаються, по-перше, функції цього форманта, який надавав апелятивам демінутивного (адже значна кількість ойконімів утворилася саме за моделлю *іменник + -ець* із зменшувальною функцією) та нейтрального значення, по-друге, те, що це давній формант праслов'янської гідронімії та топонімії і значна частина назв поселень

виникла шляхом трансонімізації від однозвучних гідронімів (*гідронім* → *ойконім*).

Усі українські ойконіми на *-ець* за способом деривації поділяємо на: назви населених пунктів доойконімного рівня деривації (первинні), назви населених пунктів ойконімного рівня деривації (вторинні) та складені назви, утворені шляхом лексикалізації словосполучень. Перші утворилися шляхом ойконімізації апелятивів та інших груп топонімів, другі – за допомогою ойконімотвірного форманта *-ець*.

I Назви поселень на *-ець* доойконімного рівня деривації (первинні). Назви населених пунктів доойконімного рівня деривації (або первинні) – це оніми, що утворилися шляхом топонімійного переосмислення відповідних апелятивів та інших груп топонімів без участі топонімотвірних формантів. Структурне оформлення первинних ойконімів відбулося до того, як вони стали назвами поселень. Серед ойконімів на *-ець* виділяємо дві підгрупи назв, що виникли цим способом:

1. Ойконіми, утворені способом онімізації. В основах цих найменувань лежать апелятиви:

*1. 1. Відетнонімні та відкатойконімні назви поселень на *-ець*.* Це незначна кількість онімів. Відетнонімні та відкатойконімні ойконіми історично є давніми, і деякі із них не збереглися до сьогодні. До цієї групи зараховуємо найменування, тотожні назвам жителів певної місцевості, території, нації, етносу: **Македонець** (*Makiedoniec*, 1622, Канівське ст-тво, *Źdz XX*, 59); **Половець** (*Połowiec*, XVII ст., Канівське ст-тво, *Źdz XXII*, 530); **Русинець** (*w Ruszienczu*, 1564, Теробовельське ст-тво, Ж. VII, 131); **Українець** (1946, Арбузинський р-н Мк., Укр. АТП, 353).

1. 2. Ойконіми, тотожні апелятивним назвам осіб. Як і до попередньої підгрупи, сюди належить незначний відсоток назв. На відміну від відкатойконімних та відетнонімних назв, вони є значно новішими. В основному це апелятиви, що мають ідеологічне семантичне навантаження: **Комсомолець (4)** (Лутугинський р-н Лг., ІМС Лг., 514; Краснокутський р-н Хрк., Колонтаївська сільрада, Укр. АТП, 604; 1967, Краснокутський р-н Хрк., ІМС Хрк., 665; Великописарівський р-н См., ІМС См., 201); **Переможець (3):** (Броварський р-н Кв., ІМС Кв., 245; Олександрівський р-н Вр., Укр. АТП, 97; д. н. – Чалбурда, Укр. АТП, 931; Скадовський р-н Хрс., Укр. АТП, 631); **Республіканець** (1972, Бериславський р-н Хрс., ІМС Хрс., 178).

2. Ойконіми, утворені способом трансонімізації. Важливою рисою мови є явище внутрішніх взаємопереходів між словами різних мікросистем у системі власних назв, яке називається трансонімізацією [3, 281]. Унаслідок трансонімізації виникли назви поселень з формантом *-ець* від відповідних назв потоків, на яких вони були або є розташовані.

Кількісно це великий клас найменувань. До нього зараховуємо відгідронімні назви поселень на *-ець*, які виникли внаслідок топонімійної

метонімії, тобто розподілення однієї назви на два географічні об'єкти, розташовані поруч. Це спосіб використання назви одного об'єкта для називання сусіднього. Наприклад, **Бистрець** (1946, Жаб'ївський р-н Стн., Укр. АТП, 505) ← **Бистрець**, л. пр. Чорного Черемошу, у цьому ж р-ні І-Ф (СГУ, 48); **Бухтовець** (*Buchtowiec*, 1890, ст-тво Надвірна, SORG, 366) ← **Бухтовець** – л. пр. Бистриці-Надвірнянської, п. пр. Бистриці, п. пр. Дністра, у Надвірнянському р-ні І-Ф (СГУ, 79); **Гирсовець** (1974, Міжгірський р-н Зк., ІМС Зк., 353) ← **Гирсовець** – л. пр. Теремлі, п. пр. Тиси, що протікає через цей НП (СГУ, 131); **Гнилець** (1946, Яблунівський р-н Стн., Укр. АТП, 519) ← **Гнилець**, п. пр. Чорного Черемошу, п. пр. Пруту, л. пр. Дунаю, у с. Пробійнівка Верховинського р-ну І-Ф (СГУ, 141); **Дзвінець** (1946, Олеський р-н Ль., Укр. АТП, 341) ← **Дзвонець** – п. пр. Стрия, п. пр. Дністра, у цьому ж р-ні (СГУ, 173); пор. **Звонець** – п. пр. Сигли, бас. Дністра (СГУ, 210); **Дихтинець** (1946, Путильський р-н Чрв., Укр. АТП, 643) ← **Дихтинець**, що протікає через цей НП, л. пр. Путили, п. пр. Черемошу, п. пр. Пруту (СГУ, 171); **Дунаєць** (1946, Глухівський р-н См., Укр. АТП, 526) ← **Дунаєць** – п. пр. Есмані, п. пр. Клевені, в смт. Ямпіль у цій обл. (СГУ, 188); **Єланець** (давні назви – **Кринична**, **Наградівка**, **Московка**) (1946, Єланецький р-н Мк., Укр. АТП, 358). Село розташоване на берегах **Гнилого Єланця** (притока Південного Бугу) (ІМС Мк., 411); **Жванець** (1946, Кам'янець-Подільський р-н К-П, Укр. АТП, 232) ← **Жванець** – л. пр. Дністра, між рр. Збруч і Китроси, що протікає через цей НП (СГУ, 194); **Зворець** (1946, Боринський р-н Ль., Укр. АТП, 135); (1946, Підбузький р-н Ль., Укр. АТП, 146) ← **Зворець** – п. пр. Опаки, п. пр. Бистриці-Тисьменицької, п. пр. Дністра, Дрогобицький р-н Ль., Турківський р-н Ль. (СГУ, 211); **Кальновець** (1974, Міжгірський р-н Зк., ІМС Зк., 353) ← л. пр. Теремлі, л. пр. Тиси, л. пр. Дунаю, у Колочавській сільраді цього ж р-ну (СГУ, 232); **Кобилець** (1971, Коломийський р-н І-Ф, ІМС І-Ф, 340) ← **Кобилець** – л. пр. Турки, л. пр. Пруту, л. пр. Дунаю, у Назірній цього ж р-ну і протікає через це село (СГУ, 256).

II Назви поселень на -ець ойконімного рівня деривації (вторинні). Ойконіми вторинного рівня деривації – це назви, що утворилися за допомогою топонімотвірних формантів, у нашому випадку – за допомогою суфікса *-ець* від інших назв географічних об'єктів або від апелятивів. Сюди зараховуємо такі структурно-семантичні типи ойконімів:

2.1. *Ойконіми, мотивовані назвами інших населених пунктів.* Зважаючи на демінутивну функцію суфікса *-ець*, за допомогою якого творяться апелятиви зі зменшено-пестливим значенням (*морозець*, *стілець*, *корінець*), на рівні ойконімії з його участю утворюються назви поселень, менші або пізніші, ніж ті, від яких вони походять. Так, сюди належать такі найменування: **Бузуковець** (*Buzukowiec*, XVII ст., Черкаський п-т, *Źdz XX*, 168) ← **Визукow** (Київський п-т, *Źdz XX*, 168); **Ватинець** (1970, Горохівський р-н Вл., ІМС Вл., 210) ← **Ватин** (Торчинський р-н Вл., Укр.

АТП, 74); **Володимирець** (1946, Володимирецький р-н Рв., Укр. АТП, 440) ← **Володимир** (*Włodzimierz*, AS IV, 7); **Глуховець** (1968, Миколаївський р-н Лв., ІМС Лв., 471) ← **Глухів** (Краковецький р-н Лв., Укр. АТП, 333); **Заплатинець** (*w Zaplatinczu*, 1570, Стрийське ст-тво, Ж. VII, 199) ← **Заплатин** (Стрийський р-н Др., Укр. АТП, 151); **Ковраєць** (1946, Гельмязівський р-н Пл., Укр. АТП, 398) ← **Коврай Перший і Коврай Другий** (Гельмязівський р-н Пл., Укр. АТП, 398); **Коршовець** (1946, Луцький р-н Вл., Укр. АТП, 62) ← **Коршів** (Сенкевичівський р-н Вл., Укр. АТП, 72); **Острожець** (1946, Острожецький р-н Рв., Укр. АТП, 456) ← **Острог** (Острозький р-н Рв., Укр. АТП, 457); **Перевозець** (1946, Войнилівський р-н Стн., Укр. АТП, 502) ← **Перевози** (Жовтневий р-н І-Ф, Укр. АТП, 505); **Пулемець** (1970, Любомльський р-н Вл., ІМС Вл., 515) ← **Пульмо** (Шацький р-н Вл., Укр. АТП, 79); **Фастівець** (1946, Фастівський р-н Кв., Укр. АТП, 293) ← **Фастів** (Укр. АТП, 292); **Грушовець** (*Gruszowiec*, 1604, Кам'янецький п-т, біля с. Берлинці (Височок), Крикун II, 464) ← **Грушів** (Великомостівський р-н Лв., Укр. АТП, 327); **Лучинець** (1946, Копайгородський р-н Вн., Укр. АТП, 21) ← **Лучин** (Корнинський р-н Жт., Укр. АТП, 173); **Масловець** (1970, Любомльський р-н Вл., ІМС Вл., 511) ← **Маслове** (Златопільський Кр., Укр. АТП, 304); **Могилевець** (1779–1781, Новоміський п-т, ОНСН, 283) ← **Могилів (Могилів Перший і Могилів Другий)**, Царичанський р-н Днп., Укр. АТП, 129); **Мончинець** (1597, Кременецький п-т, КЗС I, 186) ← **Мончин** (Погребищенський р-н Вн., Укр. АТП, 31).

2.2. *Ойконіми, мотивовані власними особовими назвами.* Українські ойконіми на **-ець**, які походять від прізвищевих назв апелятивного походження, є різноманітними за лексико-семантичними ознаками. Виділено дві семантичні підгрупи цього пласту найменувань:

1) відантропонімні ойконіми з твірними основами на позначення фізичних та психічних ознак їх першоносія: **Довганець** (1946, Костопільський р-н Рв., Укр. АТП, 452); **Егупець** (Егупець, XVII ст., Уманський уїзд, Вел. I, 175); **Жабець** (*Żabiec*, 1570, Кременецький п-т, *Żdz* XIX, 35); **Здоровець** (1973, Ємільчинський р-н Жт., ІМС Жт., 252); **Зубрець** (1946, Золото-Потіцький р-н Тр., Укр. АТП, 567); (*Zubrzec*, д. Коропець, ц. Станіслав, 1785–1788, Й VI – 106, 1819–1820, Ф VI – 56, 133); (*Zubrzecz*, 1515, Львівська земля, *Żdz* XVIII/1, 165); **Каганець** (1967, Сахновищанський р-н Хрк., ІМС Хрк., 849); **Калинець** (*Kaleniec* (*Kalenice*), 1624, Київське в-во, *Żdz* XXI, 365); **Козелець** (1946, Козелецький р-н Чрг., Укр. АТП, 657); **Койданець** (*Koюдaniecz*, 1579, Львівський п-т, *Żdz* XVIII/1, 104); **Копитець** (1967, Дергачівський р-н Хрк., ІМС Хрк., 432); **Котець** (1946, Рокитнянський р-н Рв., Укр. АТП, 461); **Крикливець** (д. н. – **Волосько-Крикливець**, Укр. АТП, 916); **Медведець** (*Miedźwiedzec*, 1698, Самбірська економія, AGZ X, 377); **Середець** (*Seredecz*, 1583, Кременецький п-т, *Żdz* XIX, 148).

2) назви з твірними основами на позначення професії, роду діяльності чи будь-якої дії їх першоносія: **Войтовець** (Wojtowiec (Wojtowce), 1602, Київське в-во, *Źdz XXI*, 77); **Сторожинець** (1946, Чрв., Укр. АТП, 636); **Чернець** (Czernce, 1661–1665, Рогатинське ст-тво, LWR III/1, 123).

2.3. *Назви населених пунктів топографічного характеру.* Це найменування, що вказують на спосіб освоєння, заселення місцевості, характер ґрунту, рельєфу, рослинного покриву тощо. Характерною особливістю багатьох ойконімів цього класу є те, що вони утворилися шляхом субстантивациї відносних прикметників на **-ов-**, **-ин-** через посередництво апелятивів, які виражають відношення до того, на що вказують: **Деренівець** (*Dereniowiec*, 1661–1665, Галицька земля, Теробовля, LWR III/1, 158); **Єзулинець** (*Jezuliniec*, XVII ст., Скальське ст-тво Подільського в-ва, *Źdz V*, 191); **Хоростовець** (*Chorostowice*, 1661–1665, Галицька земля, LWR III/1, 16). До назв населених пунктів топографічного характеру зараховуємо: **Кадлубець** (*Kadhubic*, 1890, ст-тво Підгайці, *SORG*, 395); **Кутець (2)** (1973, Гусятинський р-н Тр., ІМС Тр., 222); (1946, Копичинський р-н Тр., Укр. АТП, 569). (1946, Почаївський р-н Тр., Укр. АТП, 578); **Лиманець** (суч. Кірово) – (60-і рр. XIX ст., Бериславський р-н Хрс., ІМС Хрс., 187); **Лядець** (1946, Ратнівський р-н Вл., Укр. АТП, 69); **Росць** (*Rojec*, 1618, Київське в-во, *Źdz XXI*, 255); **Смаглець** (1596, Кременецький уїзд, КЗС I, 169).

III Складені українські ойконіми на -ець. Серед українських ойконімів на *-ець* велику групу становлять складені найменування, утворені шляхом лексикалізації та ономатизації словосполучень. Це так звані двоелементні назви населених пунктів, що фігурують у формі словосполучень на зразок *Новий Вовчинець*, *Північний Донець*. До цієї групи зараховуємо такі складені оніми: **Липовець Великий** (1969, Путильський р-н Чрв., ІМС Чрв., 499) – **Липовець Малий** (1946, Путильський р-н Чрв., Укр. АТП, 643); **Вільховець Старий** (*Olchowiecz Stary*, 1566, Поділля, *Źdz XIX*, 200); **Луковець Горішній** (до 1960 р.) (1428, Вижницький р-н Чрв., ІМС Чрв., 166) – **Луковець Долішній** (до 1960 р.) (1428, Вижницький р-н Чрв., ІМС Чрв., 176); **Сирець Задній** (*Сырєц Заднии*, 1401–1411, поблизу м. Києва, У гр. XV, 26); **Ровець Червоний** (1973, Коростишівський р-н Жт., ІМС Жт., 366); **Деренковець Другий** (1946, Корсунь-Шевченківський р-н Кв., Укр. АТП, 275) – **Деренковець Перший** (1946, Корсунь-Шевченківський р-н Кв., Укр. АТП, 275); **Веселець Підлісний** (1946, Сатанівський р-н К-П, Укр. АТП, 242); **Донець Північний** (1967, Зміївський р-н Хрк., ІМС Хрк., 510); **Торець Кривий** (с-ще з ст., 1946, Держинський р-н Стл., Укр. АТП, 482); **Торець-Торський** (1946, Констянтинівський р-н Стл., Укр. АТП, 485). Означальні компоненти ад'єктивних словосполучень указують на розмір, зовнішній вигляд поселення (*Ржавець Великий* – *Ржавець Малий*); час

заснування географічного об'єкта (*Олексинець Новий – Олексинець Старий*); характер розташування поселень (*Дубовець Вишній – Дубовець Нижній*); порядок розташування, заснування або заселення поселення (*Малоюрославець Перший – Малоюрославець Другий*); фізико-географічні умови місцевості (*Веселець Підлісний*); зв'язки з іншими об'єктами на території (*Кам'янець-Подільський*).

Отже, за способом деривації усі українські ойконіми на *-ець* поділяємо на: 1) назви населених пунктів доойконімного рівня деривації, що утворилися способом трансонімізації (відгідронімні – *Бистрець, Кальновець*) та онімізації (відкатоїконімні, відетнонімні, відособові – *Українець, Комсомолец, Македонець*), 2) назви ойконімного рівня деривації, що утворилися морфологічним способом за допомогою форманта *-ець* (мотивовані назвами інших поселень, власними особовими назвами, апелятивами – *Коршовець, Довганець, Смаглець*), 3) складені найменування, що виникли способом лексикалізації словосполучень: *Новий Вовчинець, Старий Гвіздець*.

Література

1. Абдула Ю. А. Умови формування ойконімії Харківщини / Ю. А. Абдула // *Studia slovakistica. Ономастика. Топоніміка.* – Вип. 10. – Ужгород, 2009. – С. 202–206.
2. Бучко Д. Г. Принципи номінації в топонімії України / Д. Г. Бучко // *Українське мовознавство.* – К., 1991. – Вип. 18.
3. Ковалик І. І. Про ономатизацію, трансономатизацію і деономатизацію / І. І. Ковалик // *Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці.* – Частина II / упоряди. З. Терлак. – Львів-Івано-Франківськ, 2008. – 496 с.
4. Купчинський О. Найдавніші слов'янські топоніми як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на *-ичі*) / О. Купчинський. – К., 1981. – 252 с.
5. Лисенко А. В. Способи словотворення ойконімів Полтавської області / А. В. Лисенко // *Студії з ономастики та етимології.* – К., 2009. – С. 88–94.
6. Теория и методика топонимических исследований / сост. А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. К. Султанов. – М., 1986.

Джерела та їх скорочення

- Вел. – *Летопись событий Юго-Западной России в XVII веке.* Составил Самоил Величко... 1720. – К., 1848–1864. – Т. 1–4.
- Ж. – *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1895–1900. – Т. 1–3; Львів, 1903. – Т. 7.
- ІМС – *Історія міст і сіл Української РСР.* Полтавська область – Кримська область. – К., 1967–1974.
- ЙФМ – *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики.* Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965, 356.
- КЗС – *Кременецький земський суд.* Описи актових книг. – К., 1959–1965. – Вип. I–III.
- Крикун II – Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в I пол. XVII століття // *Записки НТШ.* – Т. ССXLIII. *Праці Історично-філософської секції.* – Львів, 2002. – С. 374–521.
- ОНСН – *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781).* – К., 1931. – 596 с.
- У. гр. XV – *Українські грамоти XV ст.* – К.: Наукова думка, 1965. – 163 с.
- Укр. АТП – *Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року.* – К., 1947. – 1062 с.
- AGZ – *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.* – Lwów, 1865–1935. – Т. 1–20.
- AS – *Archiwum ksiąg Lunartowiczów Sanguszków w Sławucie.* – Lwów, 1890. – Т. 3–4; Lwów, 1910. – Т. 6.
- LWR – *Lustracja Województwa ruskiego 1661–1665. Ziemia Przemyska I Sanocka.* – Warszawa, 1970. – Cz. I. – 308 s.; *Ziemia Halicka I Chelmska.* – Warszawa, 1876. – Cz. III. – 304 s.
- SORG – *Special orts repertorium vom Galizien. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszahlung von 31 Dezember 1890.* – Wien, 1893.
- Ѕdz – *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1877–1894. – Т. 5–22.

ЗНАЧЕННЯ МОРФЕМИ *БОГ-/БИГ-/БОЖ-/БИЖ-/БАЖ-* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ В ПОРІВНЯННІ ЗІ СПІВВІДНОСИМИ МОРФЕМАМИ У СПОРІДНЕНИХ СЛОВАХ ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Московченко О. П. Значення морфему *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-* в українській мові в порівнянні зі співвідносними морфемами в споріднених словах інших слов'янських мов.

Розглядається походження слова *Бог*, описуються значення морфему *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-* у словах української мови в порівнянні зі співвідносними морфемами в споріднених словах інших слов'янських мов.

Ключові слова: походження, Бог, значення, морфема *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-*, українська мова, слов'янські мови.

Moskovchenko O. P. The meaning of the morpheme *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-* in the Ukrainian language in comparison with correlative morphemes in the cognate words of other Slavic languages.

The origin of the word *Бог* is revised, the meanings of the morpheme *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-* in the words of the Ukrainian language are described in comparison with correlative morphemes in the cognate words of other Slavic languages.

Key words: origin, Бог, meaning, morpheme *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-*, Ukrainian, Slavic.

Вивчення певного явища, усіх його аспектів і граней у будь-якій науці є нескінченим процесом. Наріжним питанням лінгвістики, зокрема етимології, є з'ясування походження слова *Бог*, розвитку його значень, виявлення генетичних зв'язків цього слова не тільки зі словами індоєвропейської сім'ї мов, а й інших сімей. Метою нашої статті є перегляд походження слова *Бог*, висвітлення його спорідненості не тільки зі словами індоєвропейської сім'ї мов, опис значень морфему *бог-/біг-/бож-/біж-/баж-* у словах української мови в порівнянні зі співвідносними морфемами в споріднених словах інших слов'янських мов.

З.-с. *bogъ вважається спорідненим з ав. *baŷa-* : *baga-* "доля", "пан", "Бог", *baḡṣaiti* "бере участь", д.-перс. *baga* "Господь", "Бог", гр. *φαγειν* "їсть, пожирає", утвореннями в давньоіндійській мові (*bhājati* "наділяє", "розподіляє", *bhaga-h* "добробут", "щастя", а також "той, що наділяє, дарує", *bhagavant* "блаженний", "великий"), сучасному гінді (*ḅāgī* "щастя", *ḅāg'vān* "Бог"), тох. А *pāk*, тох. В *pāke* "доля", "частка" [37, 39, 42].

М. А. Monier-Williams подає, крім того, значення слова *bhāga*, які не пов'язані з багатством: "сонце", "місяць", "величність", "краса", "миловидність", "чарівність", "любов", "статева пристрасть", "жіночий статевий орган", "вульва", "зовнішні жіночі статеві органи", "чоловіча промежина". Слово *bhāgavat* він перекладає як "щасливий", "прекрасний, чудесний", "процвітаючий, багатий", "божественний", "святий, священний", "небесний, богоподібний", "шановний" [47]. Зі словами *bhāga*, *bhāgavat* виявляють спорідненість д.-інд. *bhāgá* "частка, доля", "власність", "спадщина" [47, 751; 3].

Г. П. Циганенко відзначає, що слово *Бог* бере початок від і.-є. основи **bhag-* "надбання, багатство" і значення "багатство", "майно"

відображаються в слов'янських мовах. Пор. укр. *збіжжя* із *сьбогъје>сьбожьје "хліб у зерні", "майно"<праслов. *сь-bog-ъj-ь – тотожне; п. *zboże* "хліб", власне "багатство"; в.-л. *zbože* "достаток", "худоба" і т.ін. Первісно слово *Бог* було пов'язане з повсякденним, "земним" життям і означало "надбання", "багатство" > "хазяїн" > "владика" > "податель благ". Це останнє стало підставою для розвитку в слові вторинного, релігійного значення "верховна істота, яка створила світ і керує ним". У цьому вимисленому значенні слово *Бог* проникло в російську мову із церковнослов'янської [38].

Треба зауважити, що значення слів, похідних від слова, що означає "Бог" в інших мовах, зокрема латинській, пов'язували також з багатством, хоч вихідне значення мотивуючого слова, що перекладається як "Бог", не має ніякого зв'язку з багатством. Так, наприклад, споріднені латинські слова *deus* і *divus* "Бог" пов'язані з і.-є. *dei-/di "сяяти", "світити", "яснити", "блищати" [4], а похідний прикметник *dives* перекладається як "багатий", "рясний", "розкішний", "пишний", "чудовий"; "прибутковий, вигідний", "плодоносний", "багатоводний"; "багатообіцяючий"; "красномовний" [24]. Від цього ж кореня походять лит. *diẽvas* "Бог", лтс. *dievs* "тс", д.-прус. *deiws* "тс" і з.-с. *dívъ "бог, божество", яке в слов'ян пізніше витіснено словом *bogъ [39, 252]. Язичницький бог *Див* (*Дий*, *Дій*) [2] має цей же етимологічний корінь.

Нами доведено, що з.-с. *bogъ, утворене за допомогою суфікса -g- від і.-є. *bha- "сяяти", "блищати", "світити", "горіти", а також "говорити", означало первісно "той, що блищить", "той, що світить", "сяйво", "світло", "вогонь", "говорящий", "той, хто говорить", "слово". Це слово споріднене з івр. *богек* "той, що виблискує, лискучий", "яскравий" (про світло), "сяє", *багак* "сяяв", *багір* "ясний", "світлий", *барур* "ясний", "чіткий", "зрозумілий" [9].

Ю. О. Карпенко пише, що на водно-рослинному етапі язичництва подателями благ були вода й рослини, тому й слово *бог* тоді означало "вода, джерело, ріка" та "рослина, дерево". При цьому його значення "вода" і "рослина" вийшли з ужитку, але збереглися в похідних словах (пор. *багно*, *Буг*, *бук*, *бузина* та ін.) [5].

Ми вважаємо, що укр. *багно* споріднене не тільки з рос. *багно*, бр. *багно*, п., н.-л. *bagno*, ч., слц. *bahno*, в.-л. *bahno*, *bahno*, полаб. *bognö*, на що вказують етимологічні словники, а й із с.-х. *бага* "мокрець", англ. *bog* "болото, трясовина", іт. *bagnare* "купати, мочити", "мити, зволожувати", лат. *aqua* "вода", ісп. *aqua*, іт. *acqua* "тс", *Агава* "вода" – область в Ассирії та річка, де Єздра зібрав іудеїв, щоб відправити їх на свою батьківщину [21], ар. *бахр* "море", *бухейра* "озеро". Укр. *багно* та його відповідники в інших мовах містять етимологічний префікс б-, який у словах сучасних мов міцно зрісся з коренем і не виділяється. Етимологічні префікси з однієї букви (b-, f-, s-) можна виділити і в словах англійської мови із семою

"вода": *boggy* "болотистий", *foggy* "туманний", *soggy* "болотистий, сирий", "дуже мокрий, просякнутий водою" (пор. укр. *мокрый*, *вогкий*, рос. *сок* з тією ж семою). *М-* у слові *мокрый* та *с-* у слові *сок* – етимологічні префікси. Слова *bog*, *Vah*, *багно* та споріднені з ними слова в інших мовах містять етимологічний суфікс *-g-* (*-h-*, *-g-*) (пор. *Ea* "ассиро-вавилонський бог води, моря й мудрості" [18], фр. *eau* [o] "вода", а також шумер. та протошумер. *a* "вода" [27]). Етимологічний корінь досліджуваних слів має значення "вода". Детальніше про це та про виділення етимологічних префіксів з однієї букви *б-*, *м-*, *н-*, *п-* див. у [8-13]. Таким чином, ми довели, що слова *Бог* і *багно* мають різне походження, різні корені та відмінні значення коренів.

Значення морфеми *бог-/біг-/бож-/біж-/бж-* в українській мові та співвідносних з нею морфем споріднених слів інших слов'янських мов різноманітні і змінювалися з плином часу. За уявою слов'ян-язичників, боги населяли основні природні сфери (небо, водоймища, ліси, поля), житла, де жили люди, приміщення, де тримали худобу. Аналіз значень іменників, що означають назви різних божеств, духів, а також осіб, хвороб і походять від слів зі значенням "бог", "богиня"; прикметників, похідних від слова зі значенням "богиня" в різних слов'янських мовах, говорить про те, що язичеські божества не завжди були подателями благ, такими істотами, що наділяють й обдаровують. Поляки-язичники, зокрема, створили цілу групу слів з морфемою *bog-* на означення бога й міфічних істот: *bog* "бог", *bogini* "богиня", *boginka* "русалка, німфа", *boginiak* "перевертень, вовкулака". Два останніх слова означали істот, які явно були не подателями благ, а приносили людям зло й викликали в них страх [44; 6-7]. У словаків слово *bohunia* має декілька значень: "богиня" і "чаклунка, чарівниця, відьма" [32]. У сербохорватській мові слова *богаль* "каліка", *богац* "каліка, убогий"; "злидар", похідні від слова *бог*, а також слова *богиньав* "хворий на віспу"; "рябий"; "веснянкуватий", *богиње* "віспа", *богињице* "кір", "вітряна віспа", похідні від слова *богиња* "богиня" [35], також свідчать про те, що бог і богиня сприймалися слов'янами не як подателі, а також ті, що дарують їм щастя, а як такі, що карали й лякали їх. С. Токарев відзначає, що в східнослов'янських народів *віспа*, *холера*, "лихоманки" ("трясовиці") уособлювалися в образі злих і потворних жінок; їх не шанували, а боялися, намагаючись заховатися від них або прогнати їх [34]. Алтайці та алеути уособлювали кір (*кір-ене* – "кір-мати") та *віспу* (*ене-кіжи* – "мати-людина"). У випадку захворювання до них зверталися з молитовними благаннями, ставили для них частування. Віспа уособлювалася в адигейських народів: її шанували як божество, родичі хворого на віспу не сміли митися та прати білизну, щоб вона не подумала, що її вважають "нечистою" [34, 112-113]. В. Даль відзначає, що білоруське слово *баган*, яке можна почути також на Смоленщині, – це якийсь злий і

добрий дух, покровитель худоби: "Багань задушивъ авцу. Багань нарадивъ цяля" [23].

Морфема *bog-* (*bog-*, *бог-*, *баг-*) у вищезазначених словах уживається на означення вищої, таємничої сили, яка керує життям людей і тварин, дарує їм життя, насилає смерть, хвороби і злидні.

Ця морфема вживається також в іменниках, що означають "багатство", "достаток", зокрема "майно", "худоба", "товар", "хліб", "зерно" і т.ін. (наприклад, в.-л. *zbože* "худоба", "достаток", укр. *збіжжя* "майно, речі; пожитки", "рослини та зерно хлібних злаків", п. *zbože*, слц. *zbožie* "хліб, зерно; злаки, зернові культури", ч. *zboží* "товар", рос. *богатство*, укр. *багатство*).

На жаль, у нас немає літературних джерел, які б точно вказували на те, коли виникли ці слова, до чи після прийняття християнства.

З прийняттям християнства досліджувана морфема набуває нових (позитивних) значень. Значення слова *zbožnik* ("Спаситель") у верхньолужицькій мові неможливо пояснити на основі вихідних значень слова *Бог*, які подаються в етимологічних словниках; його можна пояснити тільки тим, що Бог, за християнським віровченням, про всіх турбується [25]. Утворення з префіксом *ne+bogъ* у різних слов'янських мовах окреслюють значення "бідний", "нешасний" (пор. д.-рус. *небогъ*, ст.-сл. *небогъ* "бідний, нещасний", с.-х. *небог* "убогий, бідний"). У зв'язку з тим, що, згідно з християнським віровченням, Бог суцільний і вічний [21, 96; 25, 27-28], у деяких слов'янських мовах утворення з префіксом *ne+bogъ* набули значення "покійник" (пор. в.-луж. *njeboh* "покійний", *njebohi* "покійний, померлий", слц. *nebohú* "покійник"), а в інших, наприклад старочеській, – значення "бідний", "нешасний" і "покійний" (пор. ст.-ч. *nebohú* "покійний", "бідолашний, нещасний", *neboh* "покійник, бідолаха, нещасний") [36; 43; 45; 32, 237]. Зі значенням "покійний, покійник" уживаються також слова *nieboszczyk* у польській, *nebožký*, *nebožtík* у словацькій, *nebožtík* у чеській, *небіжчик* в українській мові [33; 32, 237; 40, 17].

В. Махек вважає, що утворення *ne+bogъ* первісно означало "убогий" і трактує його як "němající podílu" ("той, що не має частки"). *Небіжчик* – це той, хто не має своєї долі (рос. *судьбы*) на цьому світі [46].

На жаль, у нас немає писемних пам'яток, які б підтвердили, чи існували згадані вище утворення з досліджуваною морфемою до прийняття християнства, а якщо існували, то в якому значенні.

Керуючись тлумаченням В. Махека, неможливо пояснити значення українських слів *небіж*, *небога*. Зупинимось детальніше на значеннях слів *небіж*, *небога*, *небіжчик* в українській мові. Згідно зі Словником української мови, іменник *небога* має такі значення: "племінниця", "звертання до жінки, молодшої віком", "бідолаха, сердега"; іменник *небіж* – аналогічні: "племінник", "звертання до чоловіка, молодшого віком",

"бідолаха" [17, 248-249]. За Б. Грінченком, *небога* має значення: "племінниця", "бідолаха; голубонька, мила" (пор. п. *nieboga* "бідолаха", "кохана", розм.). Він подає ті ж три значення слова *небіж*, що й Словник української мови, і додає, крім того, що в Шевченка жінка називає так закоханого в неї [16]. Як бачимо, слова *небіж*, *небога* мають значення "бідолаха", як, наприклад, відповідні слова в чеській або польській мові, але значень "племінник", "племінниця", "звертання до жінки, молодшої віком", "звертання до чоловіка, молодшого віком" не мають аналогічні утворення в жодній слов'янській мові. У той час як слова *njeboh*, *njebohi* у верхньолужицькій, *nebohú* (як іменник, так і прикметник) у словацькій і *neboh*, *nebohú* у старочеській мові мають значення "покійний", "покійник", слова *небіж* і *небога* в українській мові вживаються у значеннях, що належать до семантичного поля "племінник", "племінниця". Ці значення виражають ідею продовження роду, життя (пор. д.-рус. *племя* "потомство", "рід", "рідня", "народ", "плем'я", *племеньникъ* "родич", укр. *плем'я* "рід", "рідня", "родич", рос. *на племя* "на розплід"). Перед нами окремий випадок явища, характерного для слов'янських мов, коли слова з однаковими префіксами й коренями та однаковими або різними суфіксами з однаковими значеннями в різних мовах мають протилежні значення або належать до різних семантичних полів (пор. наприклад, ч. *zapomenouti* "забути" і рос. *запомнить* "запам'ятати", ч. *vonný* "душистий, пахучий, ароматний" і рос. *вонючий* "вонючий, смердючий"). Можливо, українці називали так племінників як втілення продовження роду для того, щоб уберегти їх від нечистої сили, аналогічно до того, як у давні часи батьки називали своїх дітей непривабливими іменами, щоб злі духи не звернули на них уваги й не погубили їх [31]. У такому випадку значення морфеми *бог-/біж-* близьке до "суций". Оскільки племінники і племінниці молодші від своїх тіток і дядьків, то згодом ці слова стали вживатися як звертання до жінки та чоловіка, молодших віком, та як лагідне звертання до осіб жіночої та чоловічої статі (пор. *небожата* "пестливе звертання старшого до молодших"). Значення коренів синонімів *небіж*, *племінник* та *небога*, *племінниця*, на підставі сказаного вище, належать до одного семантичного поля. Якщо ж слова *небіж*, *небога* вживаються в значенні "бідолашний, сердешний" і "бідолашна, сердешна", морфи *біж-/бог-* мають значення "щастя".

Цікавим є те, що слово *небіжчик*, яке за структурою відрізняється від слова *небіж* лише суфіксом *-чик* і має спільне з ним значення "бідолаха", у той же час має інше значення – "покійник". Отже, слово *небіжчик* в українській мові має два значення: "покійник" і "бідолаха", на відміну від інших слов'янських мов, зокрема польської, словацької, чеської, де подібні утворення вживаються тільки в першому значенні (пор. п. *nieboszczyk* "покійник", ч. *nebožtik* "тс", слц. *nebožtik* "тс"). Морф *біж-* у слові *небіжчик* в українській мові має два значення: 1) "щастя",

якщо слово *небіжчик* означає "бідолашний, сердешний"; 2) "сущий", якщо слово *небіжчик* вживається в значенні "покійник".

Автори Етимологічного словника української мови вважають, що слово *Бог* "Господь" пов'язане з укр. *бог* (*богун, богиня*) "шлунок; рубець, перше відділення шлунка жуйних тварин", *божок* "свинячий шлунок", *богук* "начинений свинячий шлунок", *бігун* "сальцесон, копчена ковбаса", *бажок* "шлунок" через давніше значення – "майно, їжа, доля" [3, 219-220]. За Ю. О. Карпенком на скотарському етапі язичництва подателем благ була худоба, тому вона позначається лексемою *бог*, що документується українськими діалектними лексемами *богун, богиня* й навіть просто *бог* "шлунок; рубець", *божок* "свинячий шлунок", *богук, бігун* "страви, виготовлені з використанням свинячого шлунка". Учений дотримується думки, що ці українські слова пов'язані з богом-подателем не через значення "їжа" чи "майно", а безпосередньо: тварина є *богом, богуном* (пор. *Перун*), *богинею* – джерелом існування й тому об'єктом поклоніння [5].

Щоб правильно визначити походження слів, необхідно знати час та історію їх виникнення, сферу вживання, весь комплекс і розвиток значень, які вони охоплюють. Але в нас немає літературних джерел, які б підтвердили, коли слова *бог, богун, богиня, божок, бажок* почали вживати в значенні "шлунок". Без знання цих даних можна робити тільки припущення. Так, можна припустити, що шлунок жуйних тварин і свинячий одержали таку назву після прийняття християнства як орган, який символізує життя (пор. *живит*), за аналогією до того, що Бог – Сущий [21, 96; 25, 59]. Якщо зважити на те, що третє відділення шлунка жуйних тварин, або книжка, перекладається англійською як *bible-bag* (букв. "сумка з Біблією") або *psalterium* (це слово має декілька значень: "книжка", "псалтир", анат. "псалтир, ліра Давида"), німецькою також як *Psalter* ("книжка", "псалтир") [19-20; 30] і в різних мовах відбувається взаємовплив термінології та спостерігаються аналогії в утворенні назв предметів, то можна припустити, що слова *бог, богун, богиня* вживаються тут у переносному значенні як "Сущий", утворюючи семантичне поле з назвою третього відділення шлунка. Слово *божок* на означення свинячого шлунка можна розцінювати як утворення за аналогією. Назви страв із свинячого шлунка *богук, бігун* мають ті ж значення кореневих морфем, що й слово *божок* "свинячий шлунок". Морфема *бог-/бож-/біг-/баж-* вживається в такому випадку в переносному значенні "Сущий".

Назви третього відділення шлунка жуйних тварин в англійській, німецькій та українській мовах, які утворюють семантичне поле з назвами першого відділення шлунка, – це утворення після прийняття християнства. І хоча Феодосій Печерський писав, що й після прийняття християнства русичі у свідомості лишилися язичниками й жили по-поганськи [7, 75], дотримуючись викладеної вище версії походження слів *бог, богун, богиня, божок, бажок, богук, бігун*, можна сказати, що ці слова не належать до

скотарської форми слов'янського (за словами Ю. О. Карпенка, "власне праслов'янського") язичництва [5], що це значно пізніше утворення.

Примітно, що морфема *бог-* уживається в словах, які мають близькі значення до ланцюга значень давньоруського слова *животь* ("існування" – "майно" – "худоба" – "життя" – "смерть" – "шлунок"), які відзначає В. В. Колесов [29].

Залишається таємницею, кого спершу називали Богом люди на нашій планеті, Творця Всесвіту, який існує, поза всяким сумнівом, чи одного з астронавтів-інопланетян, які знали більше, ніж земляни, але все-таки не все знали, не все вміли і не мали такої високої духовності, як Абсолют. Єгова, Бог Ізраїлю, якого сповідують іудеї і християни, згідно зі Старим завітом Біблії, прийшов на допомогу євреям по небесах [22]. Він не є всезнаючим, про що свідчать, зокрема, такі слова: "І промовив Господь: "Через те, що крик Содому й Гоморри великий і що гріх їхній став дуже тяжким, зйду ж Я та й побачу, чи не вчинили вони так, як крик про них, що доходить до Мене – тоді їм загибель, а як ні – то побачу" [14]. Він не має високої духовності Абсолюту, бо дозволяє ізраїльтянину ввести в дім гарну жінку серед полонених і після того, як вона оплаче своїх батьків протягом місяця, увійти до неї і зробитися її чоловіком, а якщо вона після того не сподобається йому, відпустити її [15]. Єгова радить не їсти ізраїльтянам мертвечини, а віддати або продати її іноземцю [15, гл. 14, ст. 21]. Він неодноразово повторює, що Він Бог Ізраїлю, Бог євреїв, що Ізраїль – це Його народ [1]. Чи може істинний Бог, який створив цілий Всесвіт, говорити таке, обмежуючись лише однією країною, одним народом?

Єгова не проявляє любові до жодного з народів, крім євреїв, хоч і їх Він жорстоко карає за найменший непослух. Він наказує побити камінням до смерті чоловіка, який збирав у пустелі дрова в суботу (у суботу євреям заборонено працювати) [41]. Він насилає на Маріам, сестру Мойсея та Аарона, проказу за дорікання Мойсею, що він женився на ефіоплянці [41, гл. 12, ст. 1-10]. Єгова наказує синам Леві вбити тих євреїв, які по дорозі з Єгипту в землю обітовану поклонялися богу-ідолу – тельцю, вилитому із золотих сережок (очевидно, вони не вбачали Бога в Єгові, який супроводжував їх). За один день загинуло близько трьох тисяч осіб [26]. Бог Ізраїлю радить євреям підкорити деякі народи, щоб вони служили євреям і платили їм данину, а у випадку непокори – убити всіх чоловіків, а інші народи – знищити повністю [22, гл. 20]. Щоб заволодіти чужою землею, сини Ізраїлеві (Данове коліно) побити мечем народ міста Лаїс, народ спокійний і безтурботний, який не заподіяв їм ніякої шкоди, а місто спалили [28].

Бог, згідно з Біблією, був не один. Так, змії говорить Єві: Господь знає, що в день, у який Єва й Адам спробують плоди з дерева, яке росте посеред раю, їхні очі відкриються й вони будуть, як боги, що знають добро

і зло [14, гл. 3, ст. 1-5]. Не можна сказати, що тут слово *боги* означає богів-ідолів, зроблених з дерева або металу. І далі читаємо: Господь сказав, що Адам став як “один з Нас”, знаючи добро і зло, і як би він тепер не спробував плодів з дерева життя і не став жити вічно. І вигнав його Господь Бог із саду Едемського, щоб обробляв землю, з якої він був узятий [14, гл. 3, ст. 22-23].

Аналіз священних писань різних народів та залучення до бази порівняння більшої кількості мов з різних сімей сприятимуть більш глибокому вивченню етимології сакральних слів, їх морфемної будови, виявленню спільних префіксів і суфіксів у споріднених словах у мовах різних сімей, зокрема в івриті та слов'янських мовах, допоможуть установити, чи є досліджувані слова омонімічними чи спорідненими утвореннями, розкрити природу непізнаних таємничих явищ, розгадати загадки історії, міжпланетних зв'язків людей.

Література

1. Вихід [Текст]. Гл. 3, ст. 6-20; гл. 7, ст. 4, 16; гл. 9, ст. 1-2, 13 // Біблія. – S.L.: United Bible Societies, 1991.
2. Войтович В. М. Українська міфологія [Текст] / В.М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – С. 146.
3. Етимологічний словник української мови [Текст]. Т.1 / ред. кол. О. С. Мельничук (гол. ред.). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 108.
4. Етимологічний словник української мови [Текст]. Т.2 / ред. кол. О. С. Мельничук (гол. ред.). – К.: Наук. думка, 1982. – С. 34.
5. Карпенко Ю. О. Чи існував скотарський етап слов'янського язичництва? [Текст] / Ю.О. Карпенко // Мовознавство. – 1996. - №2-3. – С. 13.
6. Лозко Г. Українське народознавство [Текст] / Г. Лозко. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995. – С. 27-28.
7. Лозко Г. Українське язичництво [Текст] / Г. Лозко. – К.: Укр. центр духов. культури, 1994. – С. 24.
8. Московченко О. Етимологічні дослідження слів *баки, бачити, мир, багно, болото, ніс, нести, орати* [Текст] / О. Московченко // Теоретична і дидактична філологія: збірник наукових праць. – Спецвип. 2. – К.: Міленіум, 2008. – С. 12-19.
9. Московченко О. Нова версія походження слова *Бог* [Текст] / О. Московченко // Павло Гнатівич Житецький і сучасна українська лінгвістика: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, Черкаси, 15-16 лютого 2007 р. / редкол.: Г. Г. Мартинова (відп. ред.). – Черкаси: ЧНУ, 2007. – С. 50-56.
10. Московченко О.П. До етимології слова *ярій* та споріднених з ним власних імен людей і богів [Текст] / О. П. Московченко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник праць та доповідей Всеукраїнської наукової конференції, Хмельницький, 12-13 травня 2005 р. / гол. ред. В. Г. Каплун. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – С. 37-39.
11. Московченко О. П. До питання про походження слова *Лада* [Текст] / О. П. Московченко // Загальні питання філології: збірник наукових праць. Т.2 / під заг. ред. Ю. О. Шепеля. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 65-69.
12. Московченко О. П. Семантико-морфемні питання походження слів *нав, мавка, Лель, Леля* [Текст] / О. П. Московченко // Семантика мови і тексту: матеріали ІХ Міжнародної конференції, Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2006 р. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 137-139.
13. Московченко О. П. Ще раз про походження слів *чорт, чорний, Бог, святий* [Текст] / О. П. Московченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 “Проблеми граматики і лексикології української мови”: збірник наукових праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 343-348.
14. Перша книга Мойсеєва: Буття [Текст]. Гл. 18, ст. 20-21 //Біблія. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
15. П'ята книга Мойсеєва: Повторення закону [Текст]. Гл. 21, ст. 11-14 // Біблія. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
16. Словарь української мови [Текст]. Т.2/ за ред. Б. Д. Грінченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 537.
17. Словник української мови [Текст]. Т.5 / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.). – К.: Наук. думка, 1974. – С. 248.
18. Ярославський Е. Як народжуються, живуть і умирають боги [Текст]: пер. з рос. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 164.

19. Англо-русский биологический словарь [Текст] / И. Н. Афанасьева, С. Г. Васецкий, Е. Т. Васина-Попова и др.; под ред. О. Н. Чибисова и Л. А. Козяр. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Рус. яз., 1979. – С. 516.
20. Англо-русский сельскохозяйственный словарь [Текст] / И. А. Адаменко, Е. А. Вейцман, Л. П. Дьяконов и др.; под ред. В. Г. Козловского и Н. Г. Ракипова. – [3-е изд., стереотип.]. – М.: Руссо, 1997. – С. 85.
21. Библейская энциклопедия [Текст] / труд. и изд. архимандрита Никифора. – Репринтное изд. – М.: Терра, 1990. – С. 21.
22. Второзаконие [Текст]. Гл. 33, ст. 26 // Библия. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
23. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]. Т.1/ В. Даль. – М.: Рус. яз., 1978. – С. 35.
24. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь [Текст] / И. Х. Дворецкий. – [2-е изд., переработ. и доп.]. – М.: Рус. яз., 1976. – С. 341.
25. Законъ Божій [Текст] /сост. С. Слободской. – Jordanville: Holy Trinity Monastery, 1987. – С. 30.
26. Исход [Текст]. Гл. 32, ст. 27-28 // Библия. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
27. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тысячелетий до н.э. [Текст]. Т.1 / А. Г. Кифишин. – К.: Аратта, 2001. – С. 38, 681.
28. Книга Судей израилевых [Текст]. Гл. 18 // Библия. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
29. Колесов В. В. История русского языка в рассказах [Текст] / В. В. Колесов. – М.: Просвещение, 1976. – С. 23-26.
30. Немецко-русский сельскохозяйственный словарь [Текст] / Е. Ф. Линник, Н. Ф. Пасхин, В. К. Пожарский, И. И. Синягин; под ред. И. И.Синягина, В. Н. Бухаркина, Г. К. Васильева, В. К. Пожарского. – М.: Рус. яз., 1982. – С. 439.
31. Полякова Е. Н. Из истории русских имен и фамилий [Текст]: книга для учащихся / Е. Н. Полякова. – М.: Просвещение, 1975. – С. 15.
32. Словацко-русский словарь [Текст] / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Е. Васильева. – М.: Рус. яз.; Братислава: Словацкое пед. изд-во, 1976. – С. 33.
33. Стыпула Р. Польско-русский словарь [Текст] /Р. Стыпула, Г. Ковалева. – [3-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз.; Варшава: Ведза Повшехна, 1980. – С. 300.
34. Токарев С. А. Ранние формы религии [Текст] / С. А. Токарев. – Изд-во полит. лит., 1990. – С. 113.
35. Толстой И.И. Сербскохорватско-русский словарь [Текст] / И.И.Толстой. – [4-е изд., стереотип.]. –М.: Рус. яз., 1976. – С. 35.
36. Трофимович К. К. Верхнелужицко-русский словарь [Текст] / К. К. Трофимович. – М.: Рус. яз., 1974. – С. 149.
37. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Текст]. Т.1: пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – [2-е изд., стереотип.]. – М.: Прогресс, 1986. – С. 181.
38. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Г.П. Цыганенко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 36.
39. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка [Текст]. Т.1 / П. Я. Черных. – [6-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз., 1994. – С. 98-99.
40. Чешско-русский словарь [Текст]. Т.1 / под ред. Л.В. Копецкого, Й. Филиппа, О. Лешки. – [2-е изд., стереотип.]. – М.: Рус. яз.; Прага: Гос. пед. изд-во, 1973. – С. 454.
41. Числа [Текст]. Гл. 15, ст. 32-36 // Библия. - S.L.: United Bible Societies, 1991.
42. Шанский, Н.М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – М.: Прозерпина: ТОО “Школа”, 1994. – С.27.
43. Bělič, J. Malý staročeský slovník [Text] / J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera. – Praha: Státní pedagogické nakl-ví. – 1978. – S. 168.
44. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego [Tekst] / A. Brückner. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970. – S. 33.
45. Gebauer, J. Slovník staročeský [Text]. Díl 1 / J. Gebauer. – Praha: Academia, 1970. – S. 67.
46. Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského [Text] / V. Machek. – Praha: Academia, 1957. – С. 321.
47. Monier-Williams, M. A. Sanscrit-English Dictionary. Etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European languages [Text] / M. A. Monier-Williams. – Delhi: Motial Banarsidass Publishers Private Ltd, 1995. – P. 743.

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗБІРНИХ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСАМИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олексенко В. П. Словотвірний потенціал збірних іменників із суфіксами іншомовного походження в сучасній українській мові.

У статті дано характеристику словотвірному потенціалові збірних іменників, утворених за допомогою афіксів іншомовного походження, визначено продуктивність дериваційних формантів, з'ясовано семантичні й функціонально-стилістичні особливості збірних іменників.

Ключові слова: афікс, збірні іменники, деривація, субстантив, словотвірна категорія.

Oleksenko V. P. The word-formative potential of collective nouns with the suffixes of foreign growth in the modern Ukrainian language.

Word-formative potential of collective nouns built by affixes of foreign origin are characterized in this article, productiveness of derivational formants are determined, semantic and functional stylistic peculiarities of collective nouns are ascertained.

Key words: collective nouns, affix, derivation, substantive, word-building category.

У мовознавчій науці існує давня традиція вивчення збірних іменників, до яких зараховують субстантиви, що у формі однини виражають нерозчленовану сукупність однакових чи однорідних предметів або істот, яка протиставляється, з одного боку, одиничності, а з іншого – дистрибутивній множинності [7, 83].

На думку І. Г. Матвіяса, до збірних доцільно зараховувати лише ті іменники, які мають семантичні і граматичні ознаки збірності, зокрема відповідні типи словотворення та особливості зв'язку з числівниками [6, 20]. Збірними назвами в суто словотворчому розумінні є лише ті, які мотивовані назвою однієї істоти або одного предмета, що є членом однорідної сукупності [7, 91]. *Nomina collectiva* об'єднує іменники, збірність яких закладена в їхньому лексичному значенні (*народ, листя, люд, посуд, хмиз*) та іменники, збірність яких має морфологічне вираження за допомогою словотворчих формантів як слов'янського (*березник, дівка, дубняк, огудиння*), так і іншомовного походження (*автура, професура*).

У формуванні словотвірної категорії збірності бере участь ціла низка суфіксів іншомовного походження: **-ан/-іан-**, **-ад/-іад-**, **-тек-**, **-аж-**, **-ик/-ік-**, **-ур-**, **-ар-**, **-ітет-**, **-арій-**.

Серед інтернаціональних формантів, що активізувалися останнім часом, помітне місце посідає іменниковий формант латинського походження **-ан/-іан-**. Специфіка його семантичної функції полягає в тому, що, крім значення збірності, він транспонує новоутворену лексему з розряду власних назв до категорії збірних іменників [3, 32]. Практично можливість уходження у відкритий ряд утворень від власних імен (переважно прізвищ) необмежена. У наш час спостерігаємо подальший розвиток продуктивності словотвірного типу збірних іменників із суфіксом **-іан-**. Якщо раніше ці іменники використовувалися для називання

збірників поезій, афоризмів автора (*тютчевіана*), то тепер значно розширилося коло їхніх значень. Вони означають: 1) «зібрання, сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних із життям і творчістю видатної особи»: *пушкініана*, *шевченкіана*; 2) «сукупність творів відомої особи, публікації документів, пов'язаних із життям і діяльністю такої людини»: *франкініана*; 3) «композиція (музична, балетна) із творів автора; твори на честь когось, за мотивами кого-небудь»: *лисенкіана*, *шопеніана*, *иттраусіана*. Отже, іменники із суфіксом **-ан-/-іан-** указують на сукупність творів літератури, мистецтва, які присвячені видатній особі, чи на зібрання творів, написаних цією особою, або ж поєднують обидва ці значення.

Розвиткові словотвірної активності форманта **-іан-** сприяли певні екстралінгвальні чинники: ознаменування в широких масштабах ювілеїв відомих громадських діячів, діячів науки, культури, політики, всебічне вивчення культурної спадщини народів світу.

Суфіксальна морфема зі згаданим словотвірним значенням може виступати у двох аломорфах, уживання яких залежить від кінця твірної основи. З іменниковими основами на приголосний поєднується аломорф **-іан-**: *Гнатюкіана*, *Скрябініана*, *Пушкініана*, *Франкіана*, *Шевченкіана* та ін. Напр.: *Створенню музею передувала копітка праця, роздуми, радощі і невдачі тих, хто по зернині збирав розкидану в багатьох країнах Гнатюкіану. Тисяча експонатів!* (М. Коцюбинський); *Хоч яка в нас нерясна Шекспіріана, а все ж у ній встиг витворитися тип перекладу, робленого «красивою» мовою* (Д. Павличко).

Невідмінювані іменники на голосний сполучаються з аломорфом **-ан-**: *Руставеліана*, *Гейнеана*, *Гетеана*.

Оскільки деякі прізвища і за походженням, і за парадигмою відмінювання є прикметниковими (*Дунаєвський*, *Толстой*), то вони зазнають різного усічення своїх основ у процесі утворення іменників: *Котляревський* + **-іан-(а)** → *котляревсіана*, *Тургенєв* + **-іан-(а)** → *тургеніана*.

Збірні іменники аналізованого типу іноді утворюються і від інших власних назв (найменувань видатних творів): «Заповіт» → (музична) *заповітіана* – «музичні інтерпретації твору Т. Г. Шевченка»; «Фауст» → (українська) *фаустіана* – «переклади українською мовою поеми Й. В. Гете «Фауст».

Грамматична сполучуваність суфіксальної морфемі **-ан-/-іан-** реалізується тільки в поєднанні з власними назвами. Саме той незаперечний факт, що субстантивні утворення на **-іан-(а)** вказують на сукупну множину однакових або подібних між собою предметів (сукупність мистецьких, літературознавчих, мовознавчих та інших творів про видатну особу), оформляються за допомогою суфікса **-іан-** і вживаються в однині, дає підставу, відзначає М. І. Герета, вважати їх збірними назвами [3, 33].

Іменники на **-іан-(а)** у структурному плані відрізняються від інших суфіксальних збірних іменників. По-перше, відмінним є те, що їхніми твірними основами виступають не загальні (на відміну від традиційних збірних назв), а власні назви (переважно антропоніми); по-друге, якщо інші збірні іменники можуть бути багатозначними, пор.: *професура* – 1) посада професора; 2) збірне значення «особи, що обіймають цю посаду, професори», то похідні із суфіксом **-ан-/-іан-** виражають тільки поняття збірності, тобто є однозначними.

Трапляються деривати збірності, утворені від основ іменників-загальних назв: *зор(я) + -іан(а) → зоріана*; *мор(е) + -іан(а) → моріана*; *космон(авт) + -іан(а) → космоніана* (відбувається усичення основи) або від інфінітивної основи: *літ(ати) + -ан(а) → літана* (космічна літана). Такі утворення, хоч і оказіональні, свідчать про поступове розширення словотворчих зв'язків афікса **-іан-** в українській мові.

На основі словотвірного типу із суфіксом **-ад-/-іад-** утворюються субстантиви на позначення спортивних змагань досить широкого масштабу, причому значення збірності в нього тісно пов'язане зі значенням діяльності. Оскільки цей словотворчий формант інтернаціональний, то і вживається він у словах іншомовного походження: *альпініада, олімпіада, спартакіада, універсіада*. «Номінація поняття, – відзначає О. Безпояско, – знаходить вияв у конденсації двох значень – узагальненої дії і сукупності, збірності, напр.: *спартакіада* – змагання багатьох; *альпініада* – масовий похід у високогірні райони» [2, 100].

Деякі деривати із суфіксом **-ад-/-іад-** за своїм значенням синонімічні з дериватами, утвореними за допомогою суфіксальної морфеми **-іан-**, пор.: *фаустіада – фаустіана*.

Словотворчий формант **-ад-/-іад-** поєднується лише із запозиченими основами, які зазнають мутації. А. Бартошевич зауважував, що продуктивність словотвірних типів із суфіксами **-ан-/-іан-**, **-ад-/-іад-** обмежена семантичною вузькістю словотвірного типу і незначною суспільною потребою в таких назвах [10, 57].

Словотвірний тип із суфіксоїдом **-тек-** також служить для утворення дериватів із значенням збірності. Значення збірності в цього суфіксоїда розвинулося на основі його первісного значення в грецькій мові – «сховище», місце, де зберігається щось: *ігротека* – «зібрання (іноді – комплект) дитячих іграшок, які видають дітям для тимчасового користування», *картотека* – «систематизоване зібрання карток, що містять довідкові або облікові відомості», аналогічно *фільмотека, дискотека*, напр.: *В ретельно заведеній картотеці були на точному обліку всі мешканці табору* (Н. Рибак); *Можливості екрана справді невичерпні. Тому фільмотеки мають стати методичними центрами щодо використання технічних засобів у навчально-виховній роботі* (Із журналу).

Для вираження значення збірності використовується малопродуктивний словотвірний тип із суфіксом **-аж**. Інтернаціональний суфікс **-аж-** у XVIII столітті ввійшов до складу суфіксальної морфеми східнослов'янських мов із французької (*age*) безпосередньо через англійську, голландську або німецьку мови (пор.: нім. *Furage* від фр. *Fouage*) [9, 357]. Він поєднується переважно з іменниковими основами іншомовного походження і має значення «сукупність чогось»: *ампераж*, *арбітраж*, *вольтаж*, *кілометраж*, *літраж*, *метраж*, *тоннаж*, *фактаж*.

Іменні утворення вживаються зі значенням кількості, об'єму чого-небудь, вираженого в певній мірі: *літраж* – «сукупність літрів, якою вимірюється, обчислюється що-небудь», *тоннаж* – «сукупність тонн, якою вимірюється що-небудь», аналогічно тлумачиться значення слів *кілометраж*, *метраж* тощо. Напр.: *Часто сценаристам закидають, що їх сценарії довгі і не вкладаються в загальноприйнятий метраж фільму* (О. Довженко).

Аналогічними за своєю структурою є ті деривати, які утворені від основ слов'янського походження, напр.: *сінаж*. Сфера використання іменників із суфіксом **-аж** представлена переважно термінологією виробництва.

Збірний іменник *фураж* належить до термінології сільськогосподарського і торгового вжитку. Ця лексема зафіксована ще свого часу у словнику Б. Грінченка як *кураж* «*фуражъ, продовольство*»: *Як ідеши у Сураж, то й бери свій хураж* [4, 4, 419].

Деривати цього словотвірного типу мотивуються субстантивними основами різної родової належності. Так, від основ іменників чоловічого роду утворюється більшість його найменувань: *ампераж*, *вольтаж*, *метраж*; від основ іменників жіночого та середнього роду – поодинокі іменники, пор: *тоннаж*, *сінаж*. Слід відзначити те, що суфікс **-аж** виявив активність в утворенні дериватів із значенням збірності від основ іншомовного походження. Виняток становлять слова *листаж*, *сінаж*.

Іншомовний словотвірний формант **-ик-/-ік-**, поєднуючись із генетично однотипними основами, утворює збірні іменники на означення неістот: *класика*, *періодика*, *ритміка*, *символіка*, *фантастика*. Деякі з цих іменників можуть набувати вторинного значення – «наука або її галузь, що вивчає ці явища», напр.: *автоматика* – галузь науки й техніки, що розробляє методи й технічні засоби автоматизації виробничих процесів. Словотвірний тип із цим суфіксом об'єднує лексично обмежену групу слів.

Незначною продуктивністю відзначається й словотвірний тип з іншомовним суфіксом **-ур-**, що, приєднуючись до генетично однотипних основ, служить для утворення збірних іменників із значенням колективу осіб якоїсь професії, певного звання: *автура* – «особи, які написали яку-небудь працю або розробили якийсь план, проект»; *агентура* – «представники, довірені особи організації, установи, які виконують різні

доручення, завдання»; *адвокатура* – «особи, що надають юридичну допомогу населенню та організаціям».

Появу інтернаціонального суфікса **-ур-** в іменниках на позначення збірності в російській мові відносять до середини ХІХ ст. «Крім збірних назв, – відзначає Ю.Сорокін, – цей суфікс утворює назви дій (*процедура, коректура*), слова, що відносяться до галузі культури, мистецтва (*архітектура, скульптура*)» [8, 269]. Пізніше лексеми з цим словотворчим формантом з'явилися і в українській мові, про що свідчить їх уживання в художніх творах 20 – 30-х років. Напр.: – *От що цікавить нас, професуру* (І.Микитенко); ...*Бережному треба було схилити на свій бік аспірантуру* (І.Микитенко).

Деякі іменники передають предметні значення: *апаратура* – «сукупність апаратів, обладнання лабораторій, цехів»; *аркатура* – «кілька однакових арок на фасаді або стінах приміщення»; *клавіатура* – «сукупність важелів у музичних інструментах і різних механізмах» тощо.

Суфікс **-ур-** сполучається здебільшого із запозиченими основами іменників. Деривати цього словотвірного типу утворюються за двома моделями: а) повна іменникова основа + **-ур-**: агент + **-ур-(а)** → *агентура*; доцент + **-ур-(а)** → *доцентура*; б) усічена основа іменника + **-ур-**: авт(ор) + **-ур-(а)** → *автура*. Переважає модель «повна основа іменника + **-ур-**».

Іноді спостерігаємо нерегулярне співвідношення іменникових основ (*клавіш* – *клавіатура*, *мускул* – *мускулатура*), що дає підстави виділяти різні морфонологічні зміни на стикові твірної основи і словотворчого суфікса **-ур-**, зокрема: 1) структурні прокладки, або інтерфікси: *мускул-* + *-ат-* + **-ур-а**; 2) інтерфікси й усічення твірних основ: *клавіш-* + *-ат-* + **-ур-а**.

Словотвірний тип із суфіксом **-ур-** повністю ще не освоєний дериваційною системою сучасної української літературної мови: нові слова зберігають іншомовний характер. Причина цього, очевидно, полягає в тому, що запозичений формант **-ур-**, який виділювався внаслідок зіставлення спільнокореневих іншомовних слів на ґрунті української мови, вступає у словотвірні зв'язки переважно з інтернаціональними основами назв осіб, які у свою чергу відтворені посередництвом іншомовних за походженням формантів, найчастіше **-ант-** та **-ент-**, від іншомовних основ (*аспірант* – *аспірантура*, *докторант* – *докторантура*, *доцент* – *доцентура*, *клієнт* – *клієнтура*). Цей характер деривації утворень на **-ур-(а)** є основною причиною обмеженої продуктивності аналізованої групи збірних іменників. Нові слова, хоч і нечасто, з'являються в сучасній українській мові. Напр.: *абітура*.

Словотвірний тип із суфіксом **-ат-** реалізує значення збірності як колективу людей: *деканат* – «адміністративно-навчальне управління факультету», *директорат* – «колегія директорів великого підприємства, відомства, очолюваного головним директором», *ректорат* – «група осіб на чолі з ректором, яка керує всією діяльністю вищого навчального закладу»,

секретаріат – «особи, яких обирають на зборах, конференціях для ведення протоколів, підготовки резолюцій» тощо. Напр.: *Сестра дружини твого героя у нас секретарка деканату* (В. Собко); Ректорат і кафедри університету розробили конкретні заходи по удосконаленню навчально-виховного процесу (Із газети); *Якийсь лисий чоловік, очевидно із секретаріату, клеїв на дощі списки студентів, зачислених до університету* (Григорій Тютюнник). Доповнюють цей ряд іменники *інспекторат, комісаріат, пролетаріат, старостат*.

Лексикографічні джерела ХІХ століття збірних іменників із суфіксом **-ат-** не фіксують. Проте про наявність в українській мові дериватів на **-ат-** свідчить широке вживання іменника *пролетаріат* у творах Лесі Українки, І. Франка та інших письменників цього періоду.

Твірною для утворень цього типу є повна основа іменника: *декан* + **-ат** → *деканат*; *інспектор* + **-ат** → *інспекторат*; *ректор* + **-ат** → *ректорат*. Варіантний суфікс **-іат** використовується у словах, що закінчуються на приголосний **р**: *комісаріат* ← *комісар*, *пролетаріат* ← *пролетар*, *ректорат* ← *ректор*, *секретаріат* ← *секретар*.

До збірних найменувань із формантом **-ат**, що передає предметне значення, належить лише іменник *антикваріат* – «старовинні цінні речі» (від *антикварний*).

Виразником збірного значення є непродуктивний словотвірний тип із суфіксом **-ар-**: *мошкара*, напр.: *Який чудесний танок затіяла над пеньком мошкара!* (О. Копиленко).

Функцію збірності виконують ще й такі суфіксальні морфеми іншомовного походження, як **-арій** (*інструментарій, сонетарій*), **-ітет** (*генералітет, нобілітет*), **-ал** (*персонал, серіал*). Вони поєднуються з генетично однорідними основами. Сформовані на їхній основі словотвірні типи залишаються поки що лексично обмеженими. Запозичення з інших мов, до складу яких входять суфікси зі значенням збірності, збагачують лексичний запас сучасної української мови.

Отже, субстантивні утворення, у яких значення збірності категоризоване за допомогою словотворчих суфіксів, становлять досить значну в кількісному й різноманітну у структурному плані групу дериватів сучасної української мови і мають широкі виразно-оцінні можливості.

Більшість збірних іменників крім основного значення збірності передає різні експресивно-стилістичні відтінки.

Література

1. Азарова Л. Є. Композитні утворення в українському мовознавстві / Л. Є. Азарова // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2000. – № 6. – С. 122 – 125.
2. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / Безпояско О. К., Городенська К. Г. – К.: Наук думка, 1987. – 211 с.
3. Герета М. І. Формант *-іан(а)* як інтернаціональний словотворчий афікс збірних назв / М. І. Герета // Мовознавство – 1974. – № 3. – С. 31 – 36.
4. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: у 4-х т. – К.: Наукова думка, 1907 – 1909. – С. 563.

5. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Закревська Я. В. – К.: Наук. думка, 1976. – 162 с.
6. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / Матвіяс І. Г. – К.: Рад. школа, 1974. – 184 с.
7. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.
8. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка: 30 – 90-е годы XIX века / Ю. С. Сорокин. – М. – Л.: Наука, 1965. – 565 с.
9. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. – М., 1961.
10. Bartoszcewicz A. Суффиксальное словообразование существительных в русском языке новейшей эпохи. – Poznan: UAM, 1970. – С. 57 – 65.

УДК 811.161.2'373.2

А.М. Поповський

УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА З КОМПОНЕНТОМ *-їд-* (*-їж-*)

Поповський А. М. Українські прізвиська з компонентом *-їд-* (*-їж-*).

У статті досліджуються особливості словотвору лексичних одиниць з компонентом *-їд-* (*-їж-*), на основі яких сформувалися українські прізвиська і прізвиська; на широкому ілюстративному матеріалі висвітлено їх специфіку функціонування в різножанровій літературі та способи моделювання українських антропонімів.

Ключові слова: прізвиська, псевдоніми, прізвиська, загальноживана лексика, словотворчі моделі, семантика.

Popowskij A. M. Ukrainian family names with components *-їд-* (*-їж-*).

Particularities of word-building of Ukrainian lexical units with components *-їд-* (*-їж-*) are investigated in this article. Ukrainian nick-names and family names were formed on the ground of those components. Their specification of functioning in different literary genres is reflected with using of illustrative material and ways of modeling of Ukrainian anthroponomy.

Key words: nick-names, pseudonyms, family names, common vocabulary, word-forming models, semantics.

Споконвіку людство турбує проблема достатку харчових продуктів, які є життєдайним енергетичним запасом будь-якого живого організму. Таким для людини на зорі її існування постала їжа, а все їстівне мусило закарбуватися в слові всіх етносів земної планети. Тут маємо розмаїття лексичних одиниць, серед яких своєрідне місце посідають страви, пов'язані з процесом споживання, уподобання їжі, які згодом закріпилися за носіями як прізвиська, а потім – прізвиська. У сучасних лексикографічних працях [7, II, 325; 17, I, 649-651; 18, IV, 258] висвітлено етимологію слова «їсти», його словотвірний потенціал, семантичне багатство, синоніміку, фразеологічні утворення тощо, але цілісна характеристика українських антропонімів, пов'язаних із споживанням їжі, на жаль, залишилася поза увагою дослідників. Відповідні антропоніми організують певну систему й фіксують особливості українського менталітету, творять феномен національного духу за специфічними ознаками.

Безсумнівно, прізвиськові назви виникли в середовищі живого народного мовлення та основі загальноживаних слів на зразок *борцюїд*, *дармоїд*, *кашоїд*, *м'ясоїд*, *ракоїд*, *рибоїд*, *салоїд*, *сироїд*, *юшкоїд* та похідних від них. Вони побутують:

а) у живому мовленні, напр.: *Спасибі за обід, що наївся дармоїд; Тих куркоїдів, як жидів не жили* (М. Номис);

б) у художній літературі, публіцистиці: *Це той перший, що розпинав Нашу Україну, А вторая доконала Вдову сиротину. Кати! Кати! Людоїди! Наїлись обоє!* (Т. Шевченко); *Його чули колись у цьому степу невиразні, як сама давнина, кімерійці, кобилодоїльці, молокоїди убогі, скіти жорстокі, савромати, аляни, гуни, древні войовничі слов'яни* (В. Чапленко); *А може, вони й про мене отак... дармоїдка?..., зринула в голові підленька думка* (С. Грицок); *Слова, слова, слова. Я не збагнув спершу буквоїдної лінгвістики. Букви, букви і правила. Але я зрозумів, що слова мають свою душу і натхнення. Є у великих словах якась дійсна сила* (В. Шаян); *Хоча я думаю, що цей постмодерн раніше чи пізніше закінчиться чимось не дуже гарним для самого постмодерну. Власне як було з класицизмом, відродженням, etc., за всіх умов все коли-небудь закінчується самопоїданням, на це вказували і Хемінгвей, і Бродський («Друг читача»); Дороші бунтували вперше. Півтора тиждні тому чотири доби не виходили з сільради, вимагаючи вдувати знесені будівлі, віддати худобу і реманент, одне слово, повернути все майно, одібране у них у 1934 році. Вказували на портрети товаришів Сталіна, Ворошилова, Калініна, Петровського і кричали: «Люди! Отямтеся! Досить нам годувати паразитів! Це ж банда! Сіли грабіжники нам на шию і думають лише про себе! Шкуродери! Дармоїди! Перестаньмо оплачувати податки і вони загинуть! Будемо працювати лише на себе!»* (В. Шкварчук) тощо.

Тут попри традиційні словотвори з компонентом *-їд-* знаходимо й неологізми в М. Зерова *«сонетоїди»* та *«зайвоїди»* в поезії О. Зайвого: *Я – Зайвий, – та від того не зазнався, Про що й повідомляю зайвознавцям, Хоч Олександр Зайвий не з еліти, – З'явилися зайво любі й зайвоїди. Не маю зла на журналіста Зуба Такі, як Зуб, їдять мене, бо люблять. Ще дошкульнішої характеристики набувають новотвори-шпигачки М. Лукаша в гумористичній мініатюрі «Увага: акценти!»: *Він високо в ціні стоїть, Але по правді менше стоїть: Проходить як фашистоїд, А сам по суті – фашистОїд.**

Останнім часом у пресі набувають обертів стійкі словосполучення, у яких *-їд-* віддзеркалює економічний рівень нашої країни: *Власне, такий економічний клімат і склався на початку року, то ж Юлія Тимошенко, судячи зі всього, мала твердий намір увійти у серця українських виборців як керівник доброго та щедрого «уряду проїдання».* Однак ці надії перекреслила світова економічна криза, яка в своїй українській версії виявилася особливо жорстокою і брутальною («Шлях перемоги»). А в оповіданні Спиридона Черкасенка «Ахметка» цей компонент набуває іншого значення і використовується як просторіччя: *Яка там душа в мухоїданина!*, до якого письменник подає такий коментар: *Так вимовляють робітники слово магометанин* (С. Черкасенко).

У науковій літературі фіксуємо синоніми до лексеми *песиголовець* – *бесиголовець, велетень-людоїд, сиройд*... В основу номінацій *велетень-людоїд, сиройд* покладено вірування українців, що *песиголовці* їли живих людей

[19, 121]; пор. також, наприклад: *«Головним артилеристом» став перший секретар Дніпропетровського обкому партії, член Політбюро ЦК Компартії України О.Ватченко. Він виявився сумлінним виконавцем волі політичного керівництва, яке його вміло використало за рахунок не лише сурової партійної дисципліни, а й тому, що основний негативний образ роману, Володька Лобода, досить влучно «списаний» з деяких штрихів біографії дніпропетровського «юшкоїда» (В. Пашенко). Трапляються в синонімічних рядах й оцінні композити, що різняться лише однією з частин складного слова: книгогриз – **буквоїд**; людоджер – **людойд**; живодер, живолуп – **живойд**, **жироїд** [10, 14]; куркуль, глитай – **мироїд** [17, I, 738] і т. ін.*

Досить продуктивно цей компонент виступає як у традиційних, так і нових номінаціях у сучасній періодиці, наприклад: *Чимало років він очолював профспілкову організацію театру ім. Івана Франка. Знаю: у цій нетворчій діяльності його і поважали, і любили не як сумлінного функціонера-буквоїда, а як розсудливу, задушевну людину, що опинилася на посаді чиновника. Знали: Розтальний розсудить не за буквою і духом припису, а за судом серця («Літературна Україна»); Після футбольного матчу збірної Росії та України мій знайомий довго обурювався колофутбольним московським твалтом. Найдошкульніше допекло йому те, що українців називали «салоїдами» («Літературна Україна»); Перемогу Володимира Литвина не можна назвати тріумфом. 226 голосів «за» жорстокої політичної конкуренції можуть виявитися фатальними, оскільки в майбутньому досягти такого результату буде ще важче. Приклад **комуноїда** й екс-спікера Олександра Ткаченка – яскрава ілюстрація («Українське слово»); Людям, які звикли постійно ласувати рибними стравами, слід переглянути свій раціон, оскільки минтай, оселедець, сом, щука викликають сумніви щодо нешкідливості. Тому вживати їх занадто часто не слід. Та затямим **рибоїдам** не слід впадати у відчай, адже існують види риб, які можна вживати в їжу, зовсім не переймаючись їхньою екологічною чистотою. Такі риби, як форель, сьомга, осетрові, в забрудненій воді просто не живуть («Здоров'я і довголіття»). Подекуди засвідчені й похідні не іменникового, а, скажімо, прислівникового типу: Даватиме виття криваво, **сироїдно** і різатиме страх, мов небуття вогонь («Легенди про козаків»); пор.: **сироїдно** ← **сироїдний** ← **сироїд**. Наприклад, **Сироїди** допускають уживання хліба, тільки приготовленого переважно з необробленого зерна і без дріжджів. На думку сироїдів, після термічної обробки умирає життєдайність їжі, знижується вміст вітамінів, мікроелементів, змінюється смак, що вимагає додавання солі, спецій та ін. Проте сироїдіння, як універсальний засіб від усіх хвороб, себе не виправдовує («Ваше здоров'я»). Подібна ситуація сприяла появі й іншої лексеми – **яйцеїд**: *Якщо ж ви боїтеся поповніти, з'їдайте на сніданок двоє яєць у будь-якому вигляді. Це стверджують і вчені Луїзіанського університету, провівши експеримент**

із жінками, які страждають від ожиріння. Жінки перебували на низькокалорійній дієті, а на сніданок їм пропонували з'їдати двоє яєць або бекон. Вага двох страв, як і їхня калорійність, – однакова. За вісім тижнів у «**яйцеїдів**» маса тіла зменшувалася на 65 % більше, ніж у їхніх харчових опонентів («Ваше здоров'я»).

Такі мовні одиниці знаходимо в науковій, навчальній та довідковій літературі, як-от: **н'огт'ойід** «панарицій» [1, 14], **коропоїд** [20, 207], **каротиноїди**, **ревматоїдний** артрит («Здоров'я і довголіття»), **жемойідь** «жерун, обжера» [7, 192], **бузиноїд** < бузин(а) «подібний до О. Бузини». Наприклад: *Утім, поки є «бузиноїди», пан Гужва та їже з ним будуть на коні й при грошах* [8, 22].

Цікаву етимологію має номінативна одиниця **кашоїд**. Її поява пов'язується з давніми віруваннями, коли селяни вважали: якщо на святого пророка розпочати навчальний процес, то дитина краще засвоюватиме науку, а відтак набереться уму-розуму. З цього приводу казали: «Пророк Наум наведе на ум». Напередодні Наума батьки одвідували дячка (пізніше – вчителя) і зголошувалися про плату. Вона регулювалась умовою, визначеною звичаєвим правом: за науку сина чи дочки потрібно було забезпечити вчителя дровами на зиму, обдарувати салом чи ковбасами на різдвяні свята, допомагати в нагальних роботах під час жнив. Ввечері до «**кашоїда**» мав прийти хрещений батько з букварем. Посеред хати ставили діжу, застеляли її кожушком, і гість, взявши ножиці, підстригав хрещеника – «щоб добре в голову йшла наука» (В. Скуратівський).

Іноді аналізовані похідні, а також їхні спільнокореневі відповідники, представлені й у заголовках здебільшого публіцистичних текстів: «**Сироїдіння** – аргументи за і проти» («Ваше здоров'я»), «**Шлях між людодідами**» («Народний лікар України»); рідше – у заголовках художніх творів: «**Славоїди**», «Тріумф **гичкоїдів**» («Січеслав»); у назвах збірників, видавництв і т. ін.: «**Дармоїди**» (В. Логоза); «**Буквоїд**» («Левый берег»), використовуються як псевдоніми, наприклад: **Їж** [11, 167] – псевдонім воїна ОУН-УПА М. Іванка; **Мухойід** [6, 259] – псевдонім О. Мочаловського; **Неїжмак** [6, 483] – псевдонім М. Комарова; чи топоніми, наприклад: *Ми спокійно проїхали польовими дорогами через село **Несихоїжа**, через ріку Турія* (В. Ромащук).

Семантика розглядуваних загальнономовних лексем досить прозора: **буквоїд** – «формаліст, педант, який надає великого значення дрібницям і за дрібницями не бачать суті» [16, 18], **м'ясоїд** – «той, хто любить м'ясо або харчується ним (на відміну від вегетаріанця)» [18, IV, 83]; **сироїд** – «людина, що вживає сире м'ясо як їжу»; **людойід** – «той, хто любить сир» [18, IV, 201]; **сироїжко** – «той, хто любить їстівні гриби сироїжки» [18, IV, 201]; **салоїд** – «той, хто любить сало», **малоїд** – «той, хто з'їдає мало їжі», **довгойід** – «той, хто любить, не поспішаючи, трапезувати», **ненаїда** – «той, хто постійно хоче їсти чи не наїдається досита»; **об'їда** – «той, хто

об'їдається, переїдає»; *дармоїд* – «той, хто живе на чужий кошт, чужою працею» [17, I, 398] і т. ін. Тих же, хто не любив уживати якихось страв, називали *неїжмак*, *неїжпаска*, *неїжхліб*, *неїжкаша* тощо.

Отже, у живомовній стихії українського народу побутовували слова, які давали достатню характеристику індивідам щодо споживання певних страв (*короїд*, *ракоїд*, *рибоїд*), ознаки ситості (*об'їда*), харчових уподобань (*креїдоїд*, *клеїдоїд*) чи їх несприйняття (*неїжмак*, *неїжхліб*). Вони закріплюються за носіями як прізвиська, а потім успадковуються за родинами як прізвища. Про це свідчать різноманітні фіксації українських пам'яток XV–XX ст.

Більшість з них твориться за такою моделлю – іменник + *-їд-* (*-їж-*) з єднальним *о*, *е*: *Бабоїд* («Хто є в Україні»), *Довгоїда*, *Калоїд* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»), *Короїд* [3, 310], *Кашеїда* («Довідник Спілки письменників України»); *Креїда* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»), *Макоїд* [3, 327; 15, 149; 16, 177], *Малоїд* [21, 235], *Маслоїд* [15, 153], *Мосеїда* < Мосійова їда («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»), *Мукоїд* [2, 10; 3, 327], *Мукоїда* («Вісник Одеського інституту внутрішніх справ»), *Мухоїд* («Довідник Спілки письменників України»), *М'ясоїд* [15, 162], *М'ясоїдов* [3, 204], *Ракоїд* («Міліція України»), *Салоїд* [15, 195], *Силоїд* [16, 177), *Сироїд* [3, 314; 5, 6; 15, 199], *Сероїд* («Січеславський край»); або іменник + *-їд-* + суфікс *-енк-о*: *Куроїденко*, *Макоїденко*, *М'ясоїденко* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»), рідше прислівник + *їж* + суфікс *-к-о*: *Сироїжко* [3: 259] і т. ін.

Менш поширені є моделі прислівник, займенник + єднальний *о* + *-їд-*: *Дармоїд* [9, 277; 12, 51; 16, 177], *Дармоїдка* (С. Грицюк), *Самоїд* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.») та антропонімічні словотвори: а) заперечна частка: *не* + *ї* + *л* - *о*; *не* + *їж* + іменник + флексія *-а* або суфікс *-енк-о*: *Неїло* («Фольклористика Півдня України»); *Неїжмак* («Україна молода»), *Неїжкаша*, *Неїжнапа*, *Неїжпаска*, *Неїжсало*, *Неїжхліб*, *Неїжхліба* [3, 63, 56; 15, 164], *Неїжхлібенко* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»); б) *не* + *на* + *-їд* - *а* + суфікси *-енк-о-*; *-ов-ськ-ий*: *Ненаїда*, *Ненаїденко*, *Ненаїдовський* («Реєстр війська Запорозького 1649 р.»); в) префікс *об* + суфікси *-їд-*, *-чик-*: *Об'їдчик* [4, 134]; *пере* + *їд* + суфікс *-енк-о*: *Переїденко* [15, 178].

Отже, дослідження особливостей словотвору проаналізованих лексичних одиниць з компонентом *-їд-*, (*-їж-*), на основі яких сформувалися українські прізвиська і прізвища є перспективним у відповідній царині українського мовознавства.

Література

1. Баденкова В. М. Народна медична лексика Бузько-Інгульського ареалу: автореф. дис... канд. філол. наук / В. М. Бадейкова. – Запоріжжя, 1999.
2. Галич В. Антропонімія рукописної спадщини Олеса Гончара / Валентина Галич. – Рівне, 1995.
3. Горпинич В. О. Прізвища степової України: [словник] / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.

4. Горпинич В. О. Ономастика і апелятиви / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
5. Гумецька Л. Незабутні імена української науки: програма Всеукраїнської наук. конф. 8-9 лютого 2001 р. / Лукія Гумецька. – Львів, 2001.
6. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) / О. І. Дей. – К.: Наукова думка, 1969.
7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-1985 рр.
8. Лексико-словотвірні інновації (2007): [словник] / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін.; за ред. А. Нелюби. – Х.: ХІФТ, 2009.
9. Митрополит Мученик Арсеній Мацієвич: [історична монографія]. – Вінніпег, 1964.
10. Нагель В. В. Оцінні найменування осіб в українській мові кінця ХХ - початку ХХІ століття: автореферат дис... канд. філол. наук / В. В. Нагель. – Дніпропетровськ, 2008.
11. Павликівська Н. Словник псевдонімів ОУН-УПА / Наталія Павликівська. – Вінниця: О.Власюк, 2007.
12. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995.
13. Пашенко В. О. Олесь Гончар і компартійна номенклатура: до джерел конфлікту / В. О. Пашенко // Український смисл. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – № 1-2.
14. Рабенчук В. Сходження на вулкан / Володимир Рабенчук // Січе слав: Літературно-мистецький та публіцистичний часопис Національної Спілки письменників України. – Дніпропетровськ, 2008. – № 4 (вересень-грудень).
15. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. – К.: Радянська школа, 1968.
16. Словник оцінних найменувань осіб української мови / І. С. Попова, В. В. Корольова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2009.
17. Словник синонімів української мови: у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2001.
18. Словник української мови. в 11 т. – К.: Наукова думка, 1971-1980.
19. Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови: дис... канд. філол. наук / Н. І. Тяпкіна. – Запоріжжя, 2006.
20. Український радянський енциклопедичний словник: у 3-х т. – К.: УРЕ АН УРСР, 1966-1968.
21. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століття: [з етимологічним словником] / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001.

УДК 811.161.2'373

К. С. Савич

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДАБРЕВІАТУРНИХ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Савич К. С. Особливості функціонування відабревіатурних okazіоналізмів у публіцистичному стилі сучасної української літературної мови

У статті розкрито особливості функціонування відабревіатурних okazіоналізмів у публіцистиці початку ХХІ століття, проаналізовано такий прийом творення образного сприйняття інформації, як обігрування й взаємонакладання лексичного значення загальноживаного слова й аббревіатури.

Ключові слова: Оказіоналізм, відабревіатурний okazіоналізм, взаємонакладання й обігрування лексичного значення.

Savych K. S. The peculiarities of abbreviational occasionalisms functioning in publicism of the modern Ukrainian literary language.

The article covers peculiarities of abbreviational occasionalisms functioning in publicism in the beginning of the 21st century, such a method of information figurative perception as overlaying the meaning of the generally used word and an abbreviation and using its lexical meaning with a better effect is being analyzed.

Key words: occasionalism, abbreviational occasionalism, overlaying and using lexical meaning with better effect.

Мета статті полягає в розкритті особливостей функціонування відабревіатурних okazіоналізмів у публіцистиці першого десятиріччя ХХІ століття.

Актуальність досліджуваної теми полягає у шляхах поширення абревіатур у публіцистичному стилі, серед яких особливе місце посідає утворення відабревіатурних okazіоналізмів – виразників соціальних, економічних і політичних зрушень. Поняттям «відабревіатурний okazіоналізм» принагідно позначатимемо використовуваний у публіцистиці авторсько-індивідуальний новотвір, в основі творення якого лежить абревіатурний сегмент.

Аналіз досліджень і публікацій, на які спирається автор. Науковці звертають увагу на образне сприйняття викладеної інформації в публіцистиці засобами мови.

Так, О. Дорофєєва у статті «Авторські неологізми у політичному масмедійному дискурсі» розглядає способи привернення уваги читача. Мовленнєва творчість публіцистів спрямована на відшукування слова-образу, яке б не лише конденсувало інформацію, але й дало чітко виражену авторську оцінку зображеним явищам. Уживання авторських новотворів у політичному масмедійному дискурсі дає можливість привернути увагу читача до свого матеріалу. Широковживані слова можуть не подіяти на адресата, залишити в його свідомості лише поверхневий слід. Щоб інформація не пройшла повз свідомість читача, потрібно або поновити понятійний зміст звичного слова, або створити незнайоме [3].

Л. Вакарюк, С. Панцьо у розвідці «Прийоми неологізації в сучасній українській мові» наголошують на тому, що для процесу неологізації типовими є утворення нових слів із порушенням формально-семантичних закономірностей, які діють у мові. При цьому спостерігаємо два основні види порушень: перший полягає в поєднанні найнесподіваніших морфем та основ, другий – у семантичному розподібненні новоутвореного слова з вихідною одиницею [1].

Достатня кількість наукових праць філологічної спільноти присвячена проблемі okazіональних новотворів. Наукові позиції виокремлення й творення okazіональних номінацій докладно обґрунтовані у розвідці «Неузувальне словотворення: правила «гри без правил»» Євгенії Карпіловської, дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Олени Турчак, наукових працях Жанни Колоїз [4; 5; 9].

Що ж до особливостей функціонування абревіатур саме публіцистичного стилю, то воно зумовлене сферою вживання. За своєю суттю абревіатури позбавлені будь-яких оцінних експресій, їхня найголовніша функція номінативна. Хоч абревіатура й позначає те, що можна інституалізувати, і вживається, аби уникнути конотації, проте абревіатури публіцистичного стилю щодамі набувають експресивного забарвлення. Це зумовлено, по-перше, тим, що абревіатури публіцистичного стилю вважають соціальними [6], по-друге, ергономічні акроніми, які утворюють більшість у текстах публіцистичного стилю, вже

зарекомендували себе як позитивні чи негативні об'єкти соціальних, політичних, економічних та ін. реалій, і це знаходить відображення в мовній дійсності.

Основний зміст досліджуваної проблеми. Поняття okazіоналізму послуговується протиставленням таких термінів, як узуальне / незузуальне функціонування новотворів.

Виникнення okazіоналізму, зокрема в публіцистичному стилі, залежить від екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів мовлення. До екстралінгвального чинника деякою мірою можна віднести логіко-психологічний фактор сприйняття інформації, медіадискурсу. Наприклад, *Успішно освоєна виробнича лінія – кіноспам* [ДТ, 2009]; *Ну є ж на землі «сурогатні матері»*. *Тиняються навколо «сурогатні політики» (кожен другий – у нас)*. *Є й повсюдне «сурогатне телемовлення»* [ДТ, 2009].

В Енциклопедії української мови Ніна Клименко подає таке визначення okazіоналізму: «Okazіоналізм – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи норми мовної, що існує лише в певному контексті, у якому воно виникло. Okazіоналізми зіставляють зі словами узуальними, що від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну незалежно від реального часу їхнього утворення» [10]. У Словнику лінгвістичних термінів okazіоналізми характеризують як слова, утворювані за наявними в мові моделями, але не використовувані в загальноживаному словнику. Олена Турчак наголошує на тому, що okazіоналізм – це незвичне, експресивно забарвлене слово, яке по-новому, свіжо, оригінально називає предмети, явища дійсності, спродуковане з порушенням законів словотворення чи мовної норми, існує лише в певному контексті, у якому воно виникло, має свого автора і характеризується такими ознаками, як належність до мовлення, утворюваність, залежність від контексту, одноразовість і нерегулярність використання, ненормативність, незвичність і новизна, експресивність, індивідуальна належність [9]. Жанна Колоїз розглядає okazіоналізми як слова, що виникають під час мовленнєвої комунікації і не виходять за межі конкретних ситуацій спілкування [5].

Зважаючи на широкий спектр поняття, позначеного терміном «okazіоналізм», «okazіональний», можна зробити висновок, що ним позначені незузуальні, індивідуально-авторські новотвори. У сучасній мовознавчій науці суттєво не розмежовують поняття okazіоналізму та авторського неологізму, тому що за будь-яких умов і okazіоналізм, й авторський неологізм зберігатимуть свою новизну.

Олена Турчак окреслює основні позиції правил утворення okazіоналізмів, які базуються на трьох принципах творення okazіоналізмів. Серед перших можна назвати лексикографічний, заснований на приналежності okazіоналізмів до фактів мовлення. В основі словотвірного

принципу творення okazіоналізмів лежить твердження про те, що okazіоналізми утворюються за непродуктивними або малопродуктивними методами словотвору. Сутність експресивно-стилістичного принципу полягає в тому, що okazіоналізмам властивий найбільший ступінь експресивності й значна виражальна сила [9]. Правила творення okazіоналізмів докладно обґрунтувала Євгенія Карпіловська [4].

Перше правило стосується порушення нормативної когнітивної структури. Неузалежне словотворення за цим правилом становить найґрунтовнішу з мовних аномалій, оскільки стосується відхилення концептів – об'єктів, не передбачених національномовною категоризацією світу, не властивих їй.

Друге правило фіксує порушення ономазіологічної структури словотвірної номінації. В okazіоналізмах, створених за цим правилом за допомогою словотвірних засобів, змістова структура не відповідає нормам.

Третє правило, за своєю суттю спричинене змінами в мовних смаках спільноти, засвідчує вироблення нових словотвірних норм, зорієнтованих на нові тенденції розвитку лексики. Хоч словотворення всупереч активним словотвірним зразкам призводить до появи нежиттєздатних номінацій [4].

Дію цих правил ми можемо спостерігати на прикладі медіатексту, покликаного правильно розкрити явище соціального чи політичного характеру, зафіксувати не лише авторську позицію, але й зорієнтувати читача на сприйняття висвітлюваної події. Найголовніше – вплинути на емоційно-естетичне сприйняття, порушуючи міжстильові канони, надаючи особливої стилістичної виразності.

Слід наголосити, що особливість функціонування саме відабредіатурних okazіоналізмів у публіцистиці полягає у візуальному сприйнятті інформації.

У відабредіатурних okazіональних утвореннях найголовнішою є експресивно-стилістична функція, оскільки такі новотвори покликані виразити будь-яке почуття чи оцінку певного явища. Правильне розуміння аналізованих okazіоналізмів спирається ще й на ерудицію читача.

Найчастіше відабредіатурні okazіоналізми творяться на базі вже наявних у мові слів. Під час творення відабредіатурного okazіоналізму відбувається своєрідне поєднання й обігрування лексичного значення загальноживаних слів, зокрема абредіатури, на що вказує й графічне оформлення. Графічні okazіоналізми сприяють підвищеній інформативності завдяки семантичній сконденсованості, асоціативні зв'язки з відомими словами впливають на свідомість читача. Навмисно записане неправильно загальноживане слово з урахуванням асоціативних зв'язків, семантики каламбурних поєднань створює нове поняття.

Наприклад: *Про що Вашингтон ПРОінформував Київ* [ДТ, 2007]. Слово «ПРОінформувати» утворилося від двох наявних у літературній

мові слів – «поінформувати» абрєвіатури «ПРО». У Великому тлумачному словнику української мови як літературну подано лексему «поінформувати» [8; 2]. Поінформувати, -ую, уєш. Повідомити когонебудь про щось; інформувати [2]. Абрєвіатура «ПРО [про]» позначає систему протиракетної оборони. У цьому випадку слово «ПРОінформувати» має інше значення: окрім процесу повідомлення інформації, наявна вказівка на об'єкт дії, із заголовка видно, що йтиметься про певні домовленості між Києвом і Вашингтоном щодо розташування на території України установок протиракетної оборони. Наведений новотвір окреслює тематику статті. Графічне оформлення оказіоналізму також сприяє зосередженню уваги читачів.

Окрім окресленої тематики статті, у заголовку разом з авторською оцінкою може міститися й узагальнене вираження громадської думки. Наприклад: *На окрему увагу заслуговує проект Основного Закону, що розробляється обома партіями, який, можливо, буде внесений уже на наступному тижні в Раду. Основні його положення були викладені в «ДТ» у матеріалі «Чи ПРиБЮТ Президента?»* [ДТ, 2008]. У цьому новотворі чітко окреслені суб'єкти дії, виражені абрєвіатурами «ПР [пе-ер]» – Партія регіонів, «БЮТ [бют]» – блок Юлії Тимошенко, проте лексичне значення новотвору впливає із загальноживаного слова «прибити». У Тлумачному словнику української мови зазначене дієслово має декілька значень. Але, виходячи з суб'єктів дії, спрямованих на певний об'єкт, і з контексту, доцільним вважаємо значення слова «прибити» – розпинати когонебудь, катуючи, страчуючи; або викликати у когонебудь пригніченість, приголомшувати когось, справляючи гнітюче враження на когонебудь, перешкоджати прояву чогось [2]. Отже, оказіоналізм «ПРиБЮТ» характеризує непорозуміння, що склалася між керівними органами влади – Президентом і двома партіями у Верховній Раді України.

Політичні проблеми породжують утворення відабрєвіатурних оказіоналізмів у публіцистиці початку ХХІ століття, соціальні негаразди також сприяють ряснінню новотворів. Соціальність новотворів виявляється в мовному оформленні соціально вагомих подій та мовному оформленні конфігурації. Причому автори у своїй словесній творчості задіюють не лише лексичне значення загальновідомих слів, але й для створення образу, для експресії використовують усталені фігури мовлення, традиційно черпаючи своє натхнення з народної творчості. Значення новотвору виявляється в поєднанні лексичного значення абрєвіатури й звичайного слова, у контексті, впливаючи зі змісту. Наприклад: *ЖКГнулося і ще як відгукнеться* [ДТ, 2006]. На відміну від вищенаведених прикладів, семантика новотвору «Жигнулося» не простежується окремо від контексту. Очевидно, що оказіональною у такому випадку виступатиме вся фраза. За основу цього новотвору взято відоме народне прислів'я – як гукнеться, так і відгукнеться. Укладач

Словника російських прислів'їв і приказок О. Островська подає тлумачення цього прислів'я як основний принцип взаємодії в соціумі. Соціум ставиться до людини так само, як людина ставиться до нього [7], отже, слід пам'ятати, що все має зворотній ефект. У наведеній ілюстрації okazіonalізм «Жигнулося» містить конкретний суб'єкт дії – «ЖКГ [же-ка-ге]» (житлово-комунальне господарство), навколо якого й розгортатимуться події у статті.

Такі явища можна було б назвати деструкцією одиниць, яка руйнує структурну цілісність слова виокремленням певного сегмента, якби не відбувалося взаємонакладання семантики слів, що функціонують самостійно в мові.

Іноді граматична форма відабrevіатурного okazіonalізму пристосовується до граматичної форми співзвучного загальноновживаного слова. Наприклад: *У новий сезон – із новим «УМом»* [УМ, 2009]. Графічне оформлення новотвору дозволяє стверджувати, що маємо справу з відабrevіатурним okazіonalізмом – «УМ» [ум] – газета «Україна молода». Очевидно, автор наведеного okazіonalізму обігрує лексичне значення російського слова «ум», застосовуючи й граматичну форму вихідного слова – іменник чоловічого роду, ужитий в орудному відмінку. Зауважимо, що це невіддале обігрування, оскільки подібні новотвори сприяють суржикізації мовлення.

В okazіonalічних відабrevіатурних лексичних новотворах, що зустрічаються в публіцистиці початку ХХІ століття, є домішок каламбурного звучання, спрямованого на відтворення авторського емоційно-оцінного ставлення до предмета або на пізнавально-експресивну настанову щодо оформлення думки.

Висновки. Подальше опрацювання зазначеної теми зробить можливим спрогнозувати тенденції шляхів поповнення публіцистики новотворами, зокрема застосовуючи такий прийом, як обігрування й взаємонакладання лексичного значення загальноновживаного слова й абrevіатури, допоможе з'ясувати, наскільки продуктивними є словотвірні моделі абrevіатур.

Література

1. Вакарюк Л., Панцьо С. Прийоми неологізації в сучасній українській мові / Л. Вакарюк, С. Панцьо // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 2007. – Ч.1. – Вип. 3. – С. 69-71.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / укладач і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Дорофеева О. Авторські новотвори у політичному масмедійному дискурсі / О. Дорофеева // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 2007. – Ч.1. – Вип. 3. – С. 180-181.
4. Карпіловська Є. Неузале словотворення: правила «гри без правил» / Є. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – К., 2005. – Том 8. – № 1. – С. 106-117.
5. Колоїз Ж. До питання про диференціацію основних понять неології / Ж. Колоїз // Вісник Запорізького державного університету. – 2002. – № 3. Режим доступу до журн.: <http://web.znu.edu.ua>

6. Савич К., Сікорська З. Абревіатури в українській літературній мові початку ХХІ століття / К. Савич, З. Сікорська // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XV – XVIII. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 196 – 200.
7. Словарь русских пословиц и поговорок / [авт.-уклад. О. С. Островська]. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – С. 138.
8. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – [3-тє вид., випр.]. – К.: Знання, 2006. – 367 с.
9. Турчак О. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. М. Турчак. – Дніпропетровськ, 2005.
10. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Видавництво «Українська мова» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
11. Український правопис. – К., 2003. – 240 с.

Список умовних скорочень

ДТ – періодичне видання «Дзеркало тижня»,
УМ – періодичне видання «Україна молода».

УДК 811.161.2+811.162.1'367.625'373.611

Л. В. Сегін

ТИПИ ДВОЗОННИХ ПАРАДИГМ ДІЄСЛІВ ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Сегін Л. В. Типи двозонних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах.

У статті проаналізовано особливості двозонних словотвірних парадигм українських та польських дієслів динамічної просторової локалізованості. Установлено структурну типологію досліджуваних парадигм і континуум словотвірних значень, реалізованих похідними від досліджуваних дієслів, та кількісну наповнюваність кожного виділеного типу.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірний потенціал, словотвірне значення, дієслова динамічної просторової локалізованості.

Segin L. V. The types of two-zone word-forming paradigms of the Ukrainian and Polish verbs of dynamic spatial localization.

The article analyzes the peculiarities of the two-zone word-forming paradigms of the Ukrainian and Polish verbs of dynamic spatial localization. The article defines a structural typology of the deverbatives researched and a continuum of word-forming meanings realized in the deverbatives from the researched verbs and a quantitative re-stockingness of each group is established.

Key word: word-forming paradigm, word-forming potential, word-forming meaning, verbs of dynamic spatial localization.

На сучасному етапі розвитку науки про словотвір все частіше акцентується увага науковцями на виявленні й описі дериваційної спроможності різних груп слів, з'ясуванні чинників, які уможливають або не уможливають появу похідних. На сьогодні у слов'янському мовознавстві вже є праці, присвячені опису словотвірного потенціалу різних класів слів на рівні словотвірної парадигми (СП), зокрема прикметників, окремих груп іменників, дієслів [1; 2; 3; 7 та ін.], проте мало досліджень із зіставного словотвору, який є одним із пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики [6, 4]. На матеріалі української та польської мов (як і інших слов'янських мов) відсутні описи дієслівних конкретних СП у зіставному аспекті. На думку О. А. Земської, у дослідженнях на рівні СП слід розрізняти конкретну і типову парадигму [4, 73; 5].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб описати особливості СП дієслів динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) в українській і польській мовах. Мета зумовлює реалізацію таких завдань:

1) вичленувати двозонні словотвірні парадигми досліджуваних дієслів та з'ясувати кількісну їх наповнюваність у кожній мові;

2) зіставити конкретні двозонні парадигми названих дієслів з типовою СП;

3) з'ясувати типи СП та їх кількісну наповнюваність, реалізованих похідними аналізованих дієслів;

4) виявити спільні ознаки та відмінності двозонних конкретних СП дієслів-еквівалентів української та польської мов.

Матеріалом для дослідження послужила спеціально укладена картотека, яка містить 144 непохідних дієслів ДПЛ (по 72 в кожній із мов) і 2357 похідних від дієслів ДПЛ (з них 1267 в українській мові і 1090 в польській мові), отримана методом суцільної вибірки з найавторитетніших лексикографічних джерел.

Типова СП дієслів ДПЛ української і польської мов має чотиризонну субстантивно-ад'єктивно-вербально-адвербіальну структуру з 65 семантичними позиціями.

Із 72 проаналізованих СП досліджуваних твірних 24 дієслова української мови і 35 польської мови мають двозонну структуру. Серед двозонних СП домінує субстантивно-вербальна парадигма, найбільшу кількість семантичних позицій серед якої реалізують похідні від дієслів *leżeć/lazić*. Спільними для СП дієслів *leżeć/lazić*, *wieść / wodzić*, *wieźć / wozić* (українські еквіваленти належать до тризонних структур) є те, що в субстантивній зоні в них актуалізуються значення “виконавець”, “опредметнена дія”, “знаряддя”. У вербальній зоні всіх трьох дієслів засвідчені вербатииви із СЗ “у межі”, “за межі”, “досягнення”, “вниз”, “прибуття”, “сативність”, “попрямувати куди-небудь”, “втомитися від переміщення”, “навколо”, “переміщатися протягом певного часу”, “переправити(ся) через що-небудь”, “відвідати багато місць”. СЗ “вгору”, “віддалення”, “наближення” виявлені в похідних від дієслів *wieść / wodzić*, *leżeć/lazić*. Похідні із значенням “подолати певну відстань” реалізуються у СП дієслів *wieźć / wozić*, *leżeć/lazić*, а вербальна зона дієслів *wieźć / wozić*, *wieść / wodzić* представлена значенням “переміщатися з ким-, чим-небудь”. Окремі СЗ реалізовані у СП тих чи тих дієслів: “пейоративність”, “прогулюючись”, “зміна стану”, “переправити з одного місця на інше” (*wieźć / wozić*), “потрапити під щось”, “натикатися на щось”, “завернути за що-небудь”, “облазити у всіх напрямках” (*leżeć / lazić*).

Серед похідних СП *skakać/skoczyć* субстантивної зони зафіксовані девербатииви із СЗ “виконавець”, “опредметнена дія”, “знаряддя”, “місце”, а вербальної зони – “в межі”, “вгору”, “за межі”, “віддалення”, “досягнення”, “перестріти кого-небудь”, “завернути за щось”, “вниз”, “прибуття”,

“наближення”, “оминути”, “подолати певний простір”, “втомитися від переміщення”, “добитися свого”, “однократність”, “сативність”, “навколо”, “переміщатися певний час”, “переміщатися багато разів”, “переправитися через що-небудь”, “переміститися з місця на місце”, “набрати швидкість”, “фінитивність”, “відвідати багато місць”, “почати багато переміщатися”, “переміщатися час від часу, раз у раз”. Українські дієслова-еквіваленти *скакати/скочити* реалізували тризонну структуру.

Двотонні парадигми з реалізованими від 9 до 14 СЗ мають дієслова *bląkać się, brnąć / brodzić, czółgać się, волокту / волочиту*. Пор.:

bląkacz, bląkanina, bląkanie się, bląkiwać się, wybląkać się, odbłąkać się, dobląkać się, zabląkać się, zbląkać się, nabłąkać się, obbląkać się, pobłąkać się, przybląkać się, rozbląkać się;

brodziec, brodnik, bród, webrnąć, wybrnąć, wybrodzić, dobrnąć, zabrnąć, zbrodzić, nabrodzić się, obbrodzić, pobrnąć, pobrodzić, przebrnąć;

czółgacz, czółgista, czółganie się, czółg, wczółgać się, wyczółgać się, doczółgać się, zaczółgać się, podczółgać się, poczółgać się, przeczółgać się, przyczółgać się, szczółgnąć się, uczółgać się;

волочіння, волок, волокуша, воліктися, волоктися, вволокти, уволокти, виволокти, відволокти, відволікти, доволокти, доволочиту, заволокти, заволікти, зволокти, зволочити, наволокти, наволочитися, підволокти, підволочиту, поволокти, переволікти, проволокти, проволочиту, приволокти, приволікти, розволокти.

Українські еквіваленти (*блукати, брести / бродити*) названих вище дієслів належать до тризонних структур, польські (*wlec / włócić*) – однозонних.

Від дієслів *pxати / pchać* утворені похідні із значеннями “опредметнена дія” субстантивної зони та СЗ “у межі”, “за межі”, “віддалення”, “прибуття”, “вниз”, “попрямувати куди-небудь”, “переправити через щось”, “зміна стану” “однократність” вербальної зони. Крім цього, у СП польського дієслова виявлені СЗ “вгору”, “досягнення”, “наближення”, “подолати певну відстань”, “потрапити під щось”, “переміщати протягом певного часу”, “перемістити з одного місця на інше”, у СП *pxати* додатково реалізується СЗ “інгресивність”.

Неоднаково свої словотвірні потенції в різних зонах реалізують дієслова *stynuti / стунати* і *stąpić / stapać*. Так, субстантивна зона твірних *stynuti / стунати* представлена дериватами із значеннями “виконавець”, “опредметнена дія”, “знаряддя”, “місце”. Твірні дієслова польської мови (*stąpić / stapać*) реалізують два СЗ субстантивної зони – “опредметнена дія” і “знаряддя”. Натомість вербальна зона більш заповнена в СП польських дієслів. Крім СЗ, спільних для обох мов, у СП *stąpić / stapać* виявлені похідні із СЗ “прибуття”, “вниз”, “потрапити під щось”, “перейти кому-небудь дорогу”. У СП українських дієслів

актуалізоване також значення “вийти із-за чого-небудь”, “натикатися на щось”. Пор.:

ступак, ступа, ступання, ступанка, стопа, уступити, вступити, виступити, відступити, доступити, заступити, поступити, обступити, оступити, підступити, поступити, переступити, приступити, розступитися, уступити, вступити;

stapanie, stopa, step, stąpić, wstąpić, wystąpić, odstąpić, dostąpić, zastąpić, zstąpić, nadstąpić, nastąpić, podstąpić, postąpić, przestąpić, przystąpić, rozstąpić się, ustąpić.

Подібна тенденція щодо вербальної зони спостерігається і в СП дієслів *чвалати* / *człapać*, де більша кількість семантичних позицій виявлена від твірного *чвалати*.

Особливості дієслів *марширувати* / *maszerować*, *плентатися* / *gramolić się тинятися* / *walęsać się* в українській і польській мовах полягають не стільки в різній кількості засвідчених СЗ у тій чи тій мові (кількість однакова чи майже однакова), скільки до певної міри в різних типах реалізованих СЗ від одного й того ж дієслова в різних мовах. Пор.:

марширування, замарширувати, помарширувати, промарширувати;
marszerowanie, wmarszerować, wymarszerować, pomarszerować, przemaszerować, przymarszerować;

плентання, доплентатися, переплентатися, поплентатися, приплентатися, проплентатися;

gramola, wygramolić się, zagramolić się, zgramolić się, przegramolić się;
тиняння, дотинятися, затинятися, потинятися, протинятися;
walęsa, walęsanie, wywalęsać się, zawalęsać się, nawalęsać się, powalęsać się, przewalęsać się, przywalęsać się, rozwalęsać się.

Натомість близькими за кількістю реалізованих значень і їх типами в обох мовах є СП дієслів *гасати* / *hasać*, *буксирувати* / *holować*. Пор.:

гасання, вігасати, загасати, нагасатися, обгасати, погасати, попогасати, розгасатися;

hasanie, wyhasać się, zahasać, zhasać, nahasać, pohasać, przehasać, przyhasać, rozhasać się;

буксирування, вибуксирувати, відбуксирувати, добуксирувати, прибуксирувати, пробуксирувати;

holownik, holowanie, hol, wyholować, doholować, przeholować.

Польські дієслова *konwojować* і *transportować* реалізували значення “виконавець”, “опредметнена дія”, “знаряддя” субстантивної зони, значення “прибуття” вербальної зони, а твірне *transportować* додатково реалізує ще й СЗ “переправити через щось”. Для дієслів-еквівалентів української мови, зокрема, *конвоювати* характерна двозонна субстантивно-ад’єктивна, *транспортувати* – тризонна структура.

У парадигмі дієслова *taszczyć* відзначено похідні із значенням “опредметнена дія” субстантивної зони та “у межі”, “досягнення”,

“прибуття”, “попрямувати куди-небудь”, “повільно” “втомитися” вербальної зони, від українського еквівалента (*таскати*) утворюються похідні тільки вербальної зони.

Окремі твірні дієслова (*dybać, kusztykać*) характеризуються СП, субстантивна зона яких обмежена похідними із значенням “опредметнена дія”, а серед похідних вербальної зони переважають девербативи із просторовими відношеннями, тоді як для *дибати, кульгати* властива тризонна СП.

У СП дієслів *швендяти, kroczyć* виявлено похідні із СЗ “виконавець”, “опредметнена дія” субстантивної зони, вербальна зона дієслова *швендяти* представлена СЗ “сативність”, “рухатися протягом певного часу”, “почати багато рухатися”, а у СП дієслова *kroczyć* актуалізовані похідні виключно просторових значень. Польський еквівалент *szwędać* належить до однозонних, дієслово *крокувати* – до тризонних СП.

Дієслова *мігрувати / migrować* реалізують однакову кількість та однакові типи СЗ в обох мовах.

Частина дієслів-еквівалентів (*гуляти / spacerować, мчати / ткнуć, пурхати / fruwać, дріботити / dreptać, чвалати / cwałować, шкандибати / chromać*) утворює парадигми, для яких властива різна кількість реалізованих значень у тій чи тій мові. Пор.:

гуляння, гулянка, вигуляти, вигулятися, нагуляти, нагулятися, прогулятися, погулювати, попогуляти, перегуляти, погуляти, прогуляти, розгуляти;

spacerowicz, spacerowanie, wyspacerować, pospacerować, przespacerować;

мчалка, вимчати, відімчати, домчати, замчати, помчати, перемчати, примчати, промчати, розімчати;

ткнуćcie, zetknuć, potknuć, przemknuć, przutmknąć, utknąć;

пурхання, впурхнути, упурхнути, випурхнути, пропурхнути, розпурхнутися, спурхнути;

frucie, wfrunąć, wyfrunąć, odfrunąć, dofrunąć, zafrunąć, nafruwać się, nadfrunąć, podfrunąć, pofrunąć, pofruwać, przefrunąć, przyfrunąć, sfrunąć;

дріботіння, задріботити, продріботити, подріботити;

dreptanie, zdreptać, nadreptać się, przedreptać, przydreptać;

чвал, почвалати;

cwałowanie, zacwałować, nacwałować się, pocwałować, przecwałować, przycwałować, rozcwałować się;

шкандиба, шкандибайло, шкандибання, вишкандибати, дошкандибати, зашкандибати, пошкандибати, пришкандибати, прошкандибати;

chromanie, zachromać, nachromować, pochromywać;

Твірне дієслово *szybować* утворює похідні із СЗ “виконавець”, “опредметнена дія”, “знаряддя”, “місце”, “вгору”, “інгресивність”, “прибуття”, його еквівалент *линути* – похідні тільки вербальної зони.

Дієслова *лавірувати* і *kołować* утворюють деривати із СЗ “опредметнена дія”, “переміщатися протягом певного часу”, у СП *kołować* містяться додатково СЗ “знаряддя”, “навколо”, “попрямувати”, “наближення”, “прибуття”. Дієслова-еквіваленти *lawiować*, *колувати* утворюють похідні тільки субстантивної зони (“опредметнена дія”).

Чотири СЗ реалізували дієслова *eksportować*, *importować* (українські дієслова мають субстантивно-ад’єктивну структуру), а три СЗ – *turkomіти* / *turkotać*:

eksporter, *eksportowanie*, *eksport*, *poeksportować*;
importer, *importowanie*, *import*, *zaimportować*;
туркоміння, *потуркоміти*, *протуркоміти*; *turkotanie*, *odturkotać*, *przeturkotać*.

Від дієслів *чалапати* / *szłapać*, окрім СЗ “опредметнена дія”, “інгресивність”, “попрямувати куди-небудь”, засвідчені похідні із СЗ “виконавець”, “сативність”, “прибуття” – у СП дієслова *szłapać*, а також “досягнення” – у СП *чалапати*.

Субстантивно-ад’єктивна структура СП характерна для дієслів *конвоювати*, *експортувати*, *імпортувати*:

конвоїр, *конвойник*, *конвоювання*, *конвойований*;
експортер, *експортування*, *експорт*, *експортований*;
імпортер, *імпортування*, *імпорт*, *імпортований*.

Ад’єктивно-вербальну структуру реалізували дієслова *дрейфувати*, *iść*, їх еквіваленти або не утворюють похідних (*dryfować*), або належать до однозонних СП (*йти*).

Таблиця 1

Типи двозонних парадигм дієслів ДПЛ в українській і польській мовах

Типи Мова	Субстантивно- вербальна		Субстантивно- ад’єктивна		Ад’єктивно- вербальна	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Українська мова	20	27,7	3	4,1	1	1,3
Польська мова	34	47,2	–	–	1	1,3

Література

- Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук– Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206 с.
- Грещук В. В. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.
- Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: [монографія] / З. О. Валюх. – Київ-Полтава: АСМІ, 2005. – 356 с.
- Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения 1-8. – М.: Наука, 1978. – С. 63-77.

5. Земская Е. А. Соотношение типовых и конкретных словообразовательных парадигм / Е. А. Земская, М. У. Калниязов // Актуальные проблемы русского словообразования: Тезисы V респ. науч.-теорет. конф. – Ч. 1. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ин-та, 1987. – С. 9-13.
6. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – 272 с.
7. Хамидуллина А. М. Словообразовательные парадигмы глаголов движения (внутриглагольная деривация 2 такта порождения) / А. М. Хамидуллина // Исследования по семантике: Межвуз. научн. сб. – Уфа: Изд-во Башкир. ун-та, 1975. – Вып. 1. – С. 93-107.
8. Янценецкая М. Н. Семантические вопросы словообразования: Производящее слово / М. Н. Янценецкая. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – 271 с.
9. Buzassyova K. Simantická struktúra slovenských deverbativ / K. Buzassyova – Bratislava, 1973. – 237s.
10. Jadacka H. Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy / H. Jadacka – Warszawa: PWN, 1995. – 216 s.

УДК 811.161.2*367.622

Н. М. Сологуб

ВАРІАНТНІСТЬ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО РОЗВИТКУ

Сологуб Н. М. Варіантність відмінкових закінчень іменників у контексті сучасного українського мовного розвитку.

У статті йдеться про розвиток варіантних флексій місцевого відмінка, який відбувається через «мотивованість» використання в мові кожного з варіантів, через розмежування сфер їх уживання, що може спричинити семантичну спеціалізацію певних форм.

Ключові слова: варіативність, варіативна форма, відмінкове закінчення, іменник, семантика.

Sologub N. M. The variance of noun declensional endings in the context of modern Ukrainian language development.

The article deals with the development of prepositional object's variant inflexions that happens due to the "motivation" of using in language each of the variants as well as the separation of usage fields that may provoke semantic specialization of specific forms.

Key words: variance, variant form, declensional endings, noun, semantics.

Однією з актуальних проблем сучасного мовознавства є проблема варіантності мовних засобів.

Варіантність передбачає існування в мові тієї самої лексеми, словоформи чи синтаксичної одиниці принаймні у двох різних формальних модифікаціях, не пов'язаних із зміною основного лінгвістичного значення певної конкретної одиниці.

Варіантність є фундаментальною ознакою природних мов, вона може стосуватися форми знака, його значення, а також відношень форми і значення.

Передумови варіантності закладено в самій мові, але реалізує свої варіантні можливості кожна мова не повністю. У системі мови завжди є приховані потенції, які служать основним джерелом виникнення варіантності в реалізації знака. Причини варіантності можуть бути як екстралінгвістичними так й інтралінгвістичними. Варіанти в літературній мові можуть виникати під впливом територіальних діалектів (на різних стадіях розвитку цих мов); як наслідок мовних контактів; причиною їх

виникнення можуть бути історичні зміни у структурі мови; їх може також породжувати «вирівнювання» за аналогією тощо.

Причиною виникнення варіантних флексій, наприклад, місцевого відмінка іменників в українській мові стала перебудова давньослов'янської системи відмінювання, зокрема, змішування давніх **о** та **к** основ. У процесі розвитку української мови під впливом різних мовних чинників відбувалася взаємодія флексій **-і**, **-у**, **-ові**, формувалися принципи їх функціонування.

Проблема варіантності невіддільна від проблеми літературної норми. З погляду розвитку літературних мов провідна тенденція в регулювальному впливі норми полягає в послідовному зменшенні загальної кількості варіантів. Проте варіантність мовних засобів продовжує бути характерною рисою більшості літературних мов, особливо мов із складною структурою, зокрема, флективних, до яких належить українська мова.

У межах літературної норми варіанти мають певну диференціацію. Хоч кожна мова допускає варіанти з вільною альтернацією (повні варіанти), специфіку мови виявляють варіанти комбінаторні, уживання яких пов'язано з певними обмеженнями та з наявністю додаткової інформації поряд із ототожненням основної семантики. З іншого боку, подальший розвиток повних варіантів може перетворювати їх у комбінаторні.

У сучасних мовах варіанти досить зрідка утворюють регулярні ряди, переважно варіантність виявляється лише в певних умовах. Підтвердженням цьому може бути морфологічна варіантність, зокрема варіантність відмінкових закінчень іменників в українській мові. Майже кожен з відмінків в українській іменниковій словозміні позначений варіантністю форм. Нас зацікавив місцевий відмінок.

У плані змісту місцевий відмінок привертає увагу порівняно вузькою семантикою (значення обставини місця в широкому розумінні). У плані вираження він вирізняється як відмінок цілком прийменниковий (дослідники трактують це як ознаку розвитку аналітизму в синтетичних мовах). Прийменниковий локатив прийшов на зміну давньому безприйменниковому. Прийменники конкретизували й доповнювали семантику цього відмінка в сфері просторових значень.

Іменники майже всіх типів відмінювання (у трьох відмінах із чотирьох) у місцевому однини в українській мові мають флексію **-і**, пор. **в(у), на, при, по хаті, книзі, вулиці** – I відміна; **в(у), на, при, по ночі, миті, матері** – III відміна; **в(у), на, при, по курчаті, немовляті**. З такою уніфікацією особливо контрастують форми місцевого однини в іменниках II відміни, у яких закінчення може мати аж три модифікації, **-і, -у, -ові**, пор.: *у піджаку, у піджаці, у піджакові, по світу, по світі, по світові*.

Та в більшості випадків ці флексії не є дублетами, співвідношення між ними складні.

Варіантність флексій місцевого відмінка, основні тенденції в їх розподілі зафіксовано у граматиках, курсах української мови та у працях І. Г. Матвіяса, П. Д. Тимошенка, В. О. Юносової та ін.).

Але в конкретних випадках розмежування та взаємозамінність форм місцевого однини залишаються і досі дискусійними. Як, наприклад, правильно: *в Іраку* чи *в Іраці*, *по полю* чи *по полі*, *у садку* чи *в садкові*? Чи завжди взаємозамінні ці форми?

Досліджуваний матеріал показує, що закінчення **-і**, **-у**, **-ові** у своєму функціонуванні неоднорідні: **-і**, **-у** в основному є взаємозамінними; **-ові** виступає як можливий з погляду літературної мови, але не завжди вживаний у ній варіант. Отже, **-і** та **-у** функціонують як варіанти комбінаторні, тобто під впливом багатьох мовних явищ межі їх використання можуть інколи нейтралізуватися, породжуючи дублетні форми типу *в кулаку* – *в кулаці*, *по лісу* – *по лісі*, але в основному кожне із закінчень має свою сферу вживання. На розподіл цих закінчень впливають певні чинники. Ми їх назвали: морфологічний, словотвірний, морфофонематичний, акцентуаційний.

Морфологічний чинник убачаємо в розподілі закінчень **-і** та **-у** у сучасній літературній мові залежно від прийменника в місцевому відмінку: **-в(у)**, **на**, **при** – закінчення **-і**; прийменник **по** – закінчення **-у**, пор. *у місті*, але **по місту**; *у Києві*, але **по Києву**, *на березі*, але **по березу** і под.

Таке розмежування – наслідок перегрупування відмінків у системі української словозміни. Флексія **-і** в безсуфіксних іменниках II відміни була здавна при прийменниках **в(у)**, **на**, **при** (і – ħ). Форми на **-у** (з прийменником **по**) прийшли в місцевий з давального відмінка. У подальшому ці флексії взаємодіяли. При цьому варіантний ряд форм на **-і** залишився майже непроникним. Форми на зразок: *на самім дну* (І. Котляревський), *на нашому полі* (М. Вовчок), *на узбіччю* (М. Коцюбинський), *у сонцю вилискується* (М. Коцюбинський), *у спокою* (Л. Українка) пояснюємо впливом діалектів на літературну мову. Форми *у продажі*, *у рукопису* і под. кваліфікуємо як відштовхування від давніх однозвучних форм жіночого роду, із сучасного погляду – російських.

Форми з прийменником **по** мають меншу стабільність закріплення флексії **-у**. пор. **по степовім океані** (О. Гончар), **по глиняному ґрунті** (Г. Тютюнник) тощо. Особливо піддалися впливові закінчення **-і** найуживаніші іменники з просторовим значенням (поле, небо, село, море, місто, узлісся, світ, ліс тощо), але також й інші (плече, обличчя, чоло, серце, стіл і т. ін.). Форми на **-і** при прийменнику **по** активно вживані в західноукраїнському мовленні, особливо в південнозахідних регіонах.

Наше категоричне твердження в попередніх роботах про різке звуження форм на **-і** з прийменником **по** сьогодні, у період поживавлення взаємодії східно- та західноукраїнського мовлення, а також у період демократизації, колоквіалізації, за терміном праць О. О. Тараненка, норми звучить дещо некоректно. Така форма функціонує в нашому мовленні, навіть у літературному, але все ж вона має стильову маркованість: форму на зразок **по світі** не вживають у книжних стилях (офіційно-діловому, науковому).

Серед іменників II відміни вирізняється досить велика за обсягом група суфіксальних утворень з основою на **-к** (*столік, возик, садок, літак, стояк тощо*). Ця формальна, яку можна назвати словотвірним чинником, ознака, стимулювала вживання **-у** в місцевому. Іменники з кінцевим суфіксальним **-к** основи майже непроникні для флексії **-у**. Це можна пояснити тенденцією до збереження початкової форми; уникненням омонімічних форм тощо.

Водночас форма на **-у** в цій групі розширюється, зокрема, за рахунок термінів із суфіксом **-ник** (на зразок *луцильник, віброгасник, ракетовіддільник*), які завжди вживаються з **-у**.

Морфемна і фонематична специфіка іншої групи іменників II відміни (наявність у них кореневих **г, к, х**) поповнила варіантний ряд із флексією **-і** в місцевому відмінку. Пом'якшення твердих задньоязикових **г, к, х** і перехід їх у **з, ц, с** у місцевому перед голосними переднього ряду – давня закономірність, у розвитку якої східнослов'янські мови пішли різними шляхами. В українській мові активність морфофонематичного чинника в іменникаа II другої відміни чоловічого роду з кореневими **г, к, х** засвідчують форми на **-і** навіть від запозичень (на зразок *лежали в люці* – Ю. Яновський; *вахтенні... на баці* – О. Довженко; *на рейстазі* – із журналу «Знання і праця»; звичними стали форми *в епілозі, у каталозі, у діалозі, у кемпінзі, у Зальцбурзі* тощо.

Проте форми місцевого від іменників з кореневими **г, к, х**, витворюються в оточенні і під впливом інших чинників, що породжує відхилення у вживанні форм на **-і** поширення форм на **-у**. Доцільно у зв'язку з цим іменники з кореневими **г, к, х** у сучасній українській мові поділити на групи:

1) які з глибокої давнини зберігають перехід **г, к, х** у **з, ц, с** і внаслідок цього витворюють лише форми на **-і**. Це іменники на зразок *берег, плуг, поріг, ріг, луг, потік, крок, кожух, порох, рух, порух, поріг* – відповідно **на, в(у), при березі, плузі, потоці, кроці, кожусі, поросі** і т. ін.;

2) які втратили у процесі розвитку української мови здатність **г, к, х** пом'якшуватися. Таких іменників мало. Це форма на зразок *у снігу, на току, на вовку замість давніх в снĭзĭ, на тоцĭ, на волицĭ*;

3) які допускають поруч з формами на **-і**, форми на **-у**, внаслідок чого виникають дублети на зразок *у сюртуку – у сюртуці; на ланцюгу – на ланцюзі; у келиху – у келисі*.

Цю групу подвійних форм репрезентують також іменники *морок, попереk, сволок, каблук, язик, фартух, жах, одяг, глек, льох, шерех, переляк, стіг, моx, лопух, кашук, піджак, капелюх, башилик, шаплик, блок, фрак, гамак, галстук, кишлак, бамбук, ранг* тощо. Паралельні форми на **-і** та на **-у** в цій групі ми розглядаємо як наслідок одночасної дії різних чинників, зокрема словотвірного і морфонематичного, на іменники з кореневими задньоязиковими. Велику роль у створенні варіантних форм окремих іменників відіграли процеси аналогії.

Помітною компактною групою іменників, яким властиве варіантне вживання флексій **-і** та **-у** в місцевому, є географічні назви з кореневими *г, к, х* пор.: *у Кременчуку і в Кременчуці, у Токмаку і в Токмаці, в Кодаку і в Кодаці*. Це засвідчують записи усного літературного мовлення. Варіантний ряд можна доповнити формами *у Владивостоку і у Владивостоці, у Кагарлику і в Кагарлиці, в Гамбургу і в Гамбурзі, в Люксембургу і в Люксембурзі* тощо.

У групі односкладових іменників на зразок *сад, рай, хід* вирішальну роль у розподілі варіантних форм відіграє акцентуаційний чинник. Наголошена позиція закінчення в цих випадках поповнює ряд із закінченням **-у** (пор. *у саду́, у раю, у диму́*); ненаголошена – із закінченням **-і**, пор. *у саді, у раї* (згадаймо Шевченкові рядки: *у нашім раї, на землі*), *у димі*. Акцентуаційний чинник охоплює невелику групу іменників. Крім названих, це – *бал, біг, бій, борг, вал, вид, гай, герб, гній, гроб, край, лад, лет, льох, мед, міст, піт, пліт, порт, пост, ряд, рів, рід, слід, сніг, став, степ, стрій, тил, тік, торг, хід, хлів, цвіт, цех, чад, чин, шлях* тощо.

1. Флексія **-і** залишається в місцевому більше у предметних значеннях. Флексія **-у** активізує адвербіальні форми на зразок *на ходу, у цвіту, у боргу*. На поширення **-у**, можливо, впливав родовий однини. Помічено, що майже всі односкладові іменники, охоплені акцентуаційним чинником, мають у родовому закінчення **-у** (пор. *лід – льоду – на льоду; піт – поту – у поту* тощо). Напевно, родовий впливає і на семантичну віддаленість опредмечених та адвербіалізованих форм місцевого, а наголошування виступає в цих випадках лише супровідним чинником, що закріплює форму з **-і** чи з **-у**.

Отже, крім визначених нами чинників розподілу закінчень місцевого в іменниках II відміни однини (морфологічного, словотвірного морфонематичного, акцентуаційного), можна говорити про роль у їх розподілі таких явищ, як адвербіалізація, а також (в окремих випадках) десемантизація, фразеологізація, предикалізація.

Зокрема, про адвербіалізацію форм місцевого багато сказано у працях чл.-кор. І. Р. Вихованця. Справді, певна вузькість семантики

місцевого відмінка (обставинні відношення) у поєднанні з постійністю складу прийменників і частотністю вживання створили зручні передумови для лексикалізації відмінково-прийменникових форм та їх адвербіалізації. У прислівниковій функції поширилися в українській мові форми на зразок *на белебні, у принципі, у корені, на покуті, на буксирі, на споді, на чолі, у резерві, у комплексі* тощо. Поруч з такими формами можуть вживатися однозвучні форми в чисто іменниковій функції, пор.: *у принципі це незіставні категорії» і у принципі дії цього агрегата було щось загадкове.* Певні форми місцевого II відміни однини десемантизувалися і функціонують у мові як прийменники, наприклад, *у вигляді, у складі, у супроводі, у центрі*. В інших контекстах вони можуть виступати як прислівники.

Закріпленню певної форми може сприяти також фразеологізація, пор. *що на умі, те й на язиці* чи *на волоску трималося*.

Регулярністю вживання флексій **-і** або **-у** (а не **-ові**) характеризуються також предикалізовані форми на зразок *я перед тобою в боргу*.

Можна також говорити якоюсь мірою про розподіл закінчень **-і** та **-у** за семантикою. Так, у формах з прийменником **по** з часовим значенням, усупереч морфологічним умовам (наявність прийменника **по**), закріпилося закінчення **-і**, пор.: *по обіді, по приїзді, по весіллі* і т. ін. У формах з прийменником **по** в дистрибутивному значенні виступає закінчення **-у**: *дала кожному по великому прянику; узяли по зошиті*.

Незважаючи на активізацію флексії **-у** в місцевому, давніша флексія **-і** залишається найуживанішою.

Флексія **-ові**, яка прийшла в місцевий із давального має в цьому відмінку певні обмеження в порівнянні з давальним (хоч деякі сучасні дослідники проголошують її основною).

Помічено, що чим вищий ступінь адвербіалізації чи десемантизації форми місцевого, тим меншою стає можливість уживання в ній **-ові**. У формах з об'єктним значенням це закінчення в місцевому в сучасній українській мові досить активне.

Отже, розвиток варіантних флексій місцевого відмінка відбувається шляхом «мотивованості» використання в мові кожного з варіантів, шляхом розмежування сфер їх вживання, що може спричиняти семантичну спеціалізацію певних форм. Це повністю відповідає закономірностям будь-якого варіативного процесу.

На варіативний процес у місцевому відмінку, безумовно, негативно вплинуло звуження функцій української мови, яке призвело до пасивності специфічних морфологічних форм, зокрема, закінчення **-ові**.

Варіантні відмінкові флексії – яскравий вплив певної асиметрії структурних можливостей мови у плані їх реалізації. З погляду структури

української мови всі три флексії місцевого (**-і, -у, -ові**) мають однакове функціональне призначення, але різні, структурно зумовлені, реалізації.

У процесі функціонування мови постійно діє тенденція до перерозподілу варіантних форм відповідно до потреб комунікації. У цьому одне з потенційних джерел розвитку мови.

Варіативний процес у місцевому відмінку здійснюється в тісному зв'язку з особливостями його семантичної природи. Більшість форм цього відмінка у своєму функціонуванні наближається до прислівників. Це веде до скорочення кількості варіантів, до «застиглості» форм, а в майбутньому може призвести до змін у відмінковій парадигмі.

УДК 811.161.2'373.43/611

О. А. Стишов

ТЕНДЕНЦІЇ ДО АВТОХТОНІЗАЦІЇ В ЛЕКСИЦІ І СЛОВОТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стишов О. А. Тенденції до автохтонізації в лексиці і словотворенні сучасної української мови.

У статті досліджуються нові тенденції до автохтонізації в лексиці й словотворенні української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. Автор доводить, що вони виявляються передусім в інтенсифікації словотворення з використанням питомих формантів і основ, а також завдяки актуалізації власне українських лексем і внутрішнім запозиченням – колоквіалізмам, сленгізмам, діалектизмам.

Ключові слова: тенденція, глобалізація, автохтонізація, словотворення, спосіб словотворення, оказіоналізм, актуалізація, внутрішні запозичення.

Styshov O. A. The tendencies to autochthonisation of vocabulary and word-formation in the modern Ukrainian language.

The article focuses on the research of new tendencies to autochthonisation in lexis and word-formation of the Ukrainian language at the end of 20th and the beginning of 21st century. The author proves the fact that they are revealed in word-formation intensification with the employing of specific formants and root-morphemes and because of actualization of Ukrainian lexemes proper and internal borrowings such as colloquialisms, slangisms and dialecticisms.

Key words: tendency, globalization, autochthonisation, word-formation, way of word-formation, occasionalism, actualization, internal borrowings.

Праці в українській і зарубіжній лінгвістиці останніх двох десятиліть переконливо засвідчують, що все більшого інтересу (зацікавлення) набуває студіювання як загальних питань динаміки розвитку мов, процесів і особливостей номінації в них, функціонування, так і більш часткових, зокрема оновлення й перегрупування лексико-фразеологічного складу, проблем унормування і кодифікації в мовах, стильової і стилістичної диференціації, семантичних модифікацій тощо.

Помічено, що в переважній більшості слов'янських мов у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. найбільш інтенсивно (як явно, так і приховано) виявляються і діють дві головні тенденції – до глобалізації (інтернаціоналізації) і до автохтонізації (націоналізації) [2; 3; 8; 10]. Якщо першій із них у зарубіжному й українському мовознавстві приділено більше уваги (Л. Крисін, В. Костомаров, Л. Ферм, О. Дуличенко,

К. Вачкова, Ю. Фурдик, Г. Ядацька, К. Вашакова, Ц. Аврамова, В. Уласевич, Н. Клименко, Б. Ажнюк, І. Кочан, В. Радчук, Н. Попова, Л. Кислюк, В. Фурса та ін.), то друга поки що, на жаль, залишається мало вивченою. Їй присвячено окремі роботи О. Лукашанця, Н. Мечковської, П. Садовського, О. Земської, Г. Нецименко, Л. Граудіної, О. Дмитрієвої, О. Новикової, М. Ширяєва та ін. Варто відзначити, що в україністиці останніх років окремого дослідження названої проблеми бракує. Її лише частково у своїх працях торкалися О. Тараненко, К. Городенська, Є. Карпіловська, О. Сербенська, Ж. Колоїз, А. Нелюба, О. Ткаченко, Л. Симоненко, К. Ленець, Г. Віняр, С. Лук'яненко та ін. Характерно, що аналізовані процеси активізуються головню на лексико-семантичному і словотвірному рівнях як найбільш динамічних. Зважаючи на те, що процеси автохтонізації в сучасній українській мові посилюються, набувають особливого значення і ваги, їх студіювання досить актуальне й на часі.

Мета цієї розвідки – з'ясування основних чинників, що сприяють автохтонізації в сучасній українській мові, головних особливостей цього процесу.

Матеріалом для дослідження слугували численні неологічні утворення й відроджені, або актуалізовані, одиниці (понад 2000 слів), зафіксовані передусім у сучасній публіцистиці (програмах і передачах радіо й телебачення, газетах, журналах, Інтернеті, публічних виступах), художній літературі, розмовному мовленні, а також почасти в науковому й офіційно-діловому стилях, які охоплюють значний часовий проміжок – 1985 – 2009 роки.

Зібраний та опрацьований нами фактичний матеріал і праці мовознавців переконливо засвідчують, що тенденція до націоналізації по-різному виявляється у східнослов'янських мовах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Більш інтенсивно вона простежується в українській і білоруській мовній практиці, ніж у російській. Очевидно, це можна обґрунтувати дією передусім екстралінгвальних чинників: панівним і вільним розвитком російської мови в колишньому СРСР та бездержавним статусом, потужним зросійщенням і утисками названих двох східнослов'янських мов. Із цього приводу досить слушним видається твердження відомого білоруського лінгвіста О. Лукашанця: “На відміну від тенденції до інтернаціоналізації, яка загалом досить однакова для всіх східнослов'янських мов ..., тенденція до націоналізації має значно більші відмінності в цих мовах як у кількісному плані, так і в сутнісних характеристиках. Це пов'язано з особливостями не тільки пострадянського періоду розвитку й функціонування цих мов, але значною мірою і з особливостями попереднього етапу поповнення словникового складу та розвитку словотвірних систем білоруської і української мов” [4, 137].

В аналізованій період українська мова поступово змінює свій соціальний статус, досить інтенсивно вживається в різних функціональних стилях і підстилях, при цьому вдосконалюючи і збагачуючи їхні номінативні й виразово-зображальні засоби. У ній, як у кожній живій мові й цілком відкритій системі, активно діє і виявляється досить значна кількість тенденцій. Проте переконливо засвідчено, що все ж найбільш потужною і тотальною виступає тенденція до глобалізації [1; 2; 6; 7; 8; 10]. Однак в останні роки помічено, як поступово «набирає обертів» і стає інтенсивнішою інша (протилежна їй) тенденція – до автохтонізації. Однак одразу ж варто зауважити: хоч ці тенденції і протиставляються, але, безперечно, вони певним чином взаємопов'язані, взаємозумовлені (іноді навіть взаємопереплетені), а також невіддільні від інших менш виразних тенденцій і впливів, на які також треба зважати та враховувати їх у мовознавчих студіях. У сучасній українській мові чітко засвідчено дію (вияв) основного закону філософії – єдності й боротьби протилежностей.

Варто передусім спинитися на з'ясуванні головних причин і факторів, що сприяли відчутному посиленню процесів націоналізації в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. Це зумовлено багатьма чинниками, передусім екстралінгвального, а також інтралінгвального порядку, які нерідко діють у нерозривній єдності й взаємопереплетенні. Тому не будемо їх розділяти окремо. Із-поміж них виділяємо такі, як: 1) демократизація суспільного життя і мови в Україні та усунення цензури й самоцензури; 2) відродження і зростання національної свідомості етносу, поступове збільшення кількості україномовних громадян; 3) набуття українською мовою державного статусу й поступове утвердження його; 4) відродження і збереження її питомих структурно-семантичних особливостей; 5) відштовхування від російської мови (заміна нав'язаних російських слів, калюк із них та російських форм), а останнім часом подекуди й від засилля англійської; 6) реакція на дедалі наростаючу й загрозливу глобалізацію – особливо засилля іншомовних слів і запозичених словотвірних ресурсів, які нівелюють систему (будову) національної мови, нерідко вживаються без потреби; 7) відчутна зміна мовних смаків українських громадян і моди на певні слова та форми; 8) поступове заповнення мовних лакун, а також інтенсивний пошук і витворення вдалих (доречних) питомих одиниць замість запозичень, структурно невідповідних національній мовній системі; 9) пошуки нових засобів вираження і більш експресивних мовних форм; необхідність, доцільність, практичні потреби в цьому носіїв мови; 10) принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів; 11) дія аналогії; 12) помітна лібералізація норм літературних мов; 13) стильове й стилістичне перегрупування й зміни маркованості та конотацій у певних словах та ін.

Тенденція до автохтонізації в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчена в низці конкретних виявів і фактів. Серед останніх виділяємо такі:

1. Словотворення з використанням питомих ресурсів.

Як кожне нове покоління людей має свою мову, так і кожна доба характеризується своєрідністю протікання процесів словотворення. Наприклад, якщо ми порівнюємо особливості українського словотворення радянської доби часів брежнєвського застою і кінця ХХ – початку ХХІ ст., то побачимо істотну різницю у використанні способів словотворення, словотвірних моделей, словотвірних типів, а особливо словотворчих ресурсів (афіксів і твірних основ).

Характерно, що на сучасному етапі розвитку української мови тенденція до автохтонізації експліцитно й імпліцитно найбільш інтенсивно діє (про це переконливо свідчить фактичний матеріал) на словотвірному рівні, продукуючи досить значну кількість мотивованих та немотивованих нових слів (як нормативних, так і okazіональних), що виконують номінативну, прагматичну й стилістичну функції. У процесі використання мовцями такі одиниці проходять випробування на життєздатність, тобто відповідність естетичним смакам і вподобанням етносу й структурі мови. Далі вони або стають нормативними й кодифікованими, або поступово виходять на периферію, а іноді й зникають зовсім.

На сучасному етапі розвитку української мови засвідчено високий рівень динамізму питомих словотворення, як узуального, так і okazіонального. Очевидно, це тому, що потреби в необхідних засобах комунікації й номінації активізують ресурси словотвірної системи мови. Саме тому в загальномовному словнику спостерігається поява значної кількості лексичних одиниць загального вжитку, а також термінів із різних галузей науки – суспільно-політичної, соціально-економічної, науково-технічної, спортивної, мистецької, конфесійної та ін. Характерно, що виникнення нових слів відбувається завдяки: а) активному використанню автохтонних формантів і основ або частково одних із них; б) відродженню штучно усунутих на периферію або й знищених словотвірних моделей, типів, ресурсів, одиниць і форм.

1) Творення неолексем на базі питомих способів словотворення і словотворчих засобів. Помічено, що українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. характерна інтенсифікація деривації з опорою на власну словотворну базу. Особливо варто наголосити на відродженні значної кількості питомих і давно запозичених мотиваційних основ (слів) – переважно проскрибованих у радянську добу слів (*Бог, віра, соборність, незалежність, тризуб, гривня* та ін.).

Порівняно з процесом глобалізації (інтернаціоналізації) власне українські одиниці в ролі ключових слів доби використовуються дещо меншою мірою [див. 9] (*держава, Україна, ВР (Верховна Рада), Рух,*

Чорнобиль, СНД, мова, народ, закон, Ющенко, Тимошенко та ін.), хоч і мають значні словотвірні парадигми, які постійно розширюються, поповнюючись новими утвореннями. Пор.: Україна – *українськість, українішати, україновиховання, українорозбудова, українотворення, україноцентризм, україноканадець, україножер, україноментальний, україноментальність, україножерський, україножерство, україноненависник, проукраїнський, поукраїнити*; закон – *законопокірний, законопокладеність, законслідування, законотворення, законослухняний, законослухняність, законослухняно, законотворець, законотворчий, законотворчість, законята*; держава – *наддержава, державити, антидержавити, державництво, державознавець, державознавство, державотворець, державотворчий, державобудівник, державобудування, державотворення, державовласність, державоутворний, держмито, держгодівниця* тощо.

В аналізованій період серед способів словотворення провідну роль традиційно відіграє морфологічний, особливо афіксальна деривація. Засвідчено зростання продуктивності таких питомих афіксів у процесі творення іменників, прикметників, дієслів і прислівників: а) суфіксів і суфіксоїдів, зокрема *-ик-, -ач-, -ець-, -иц(я) , -к-, -ість-, -щин-, -нн-, -ств-/ -цтв-, -иськ(о), -н-, -льн-, -ов-/ -ев-, -ськ-, -ува-, -о-* та ін. (*пірнальник, обмінник, впроваджувач, даївець, чільниця, керманічка, водійка, провладність, кучміщина, вивищення, європейство, видовисько, інтернетний, голодувальний, пейджинговий, рухівський, миротворствувати, надактивно*); б) префіксів і префіксоїдів: *не-, над-, про-, по-, до-, за-, роз-, без-, між-, пере-, з- /с-, від-, напів-, спів-, перед-, після-, проти-* тощо (*негривневий, надмислення, надособистісний, пропутінський, почорнобильський, докризовий, допрем'єрний, довикликати, зазомбувати, розбільшовизація, безпекотний, міжконфесійний, переструктурувати, з'яничаріти, відстежити, напівгласність, напівоборона, співтовариство, передгривневий, післяпомаранчевий, післякризовий, протизсувний*); в) конфіксів: *по- ... -ї-, по- ... -и-, по- ... -и-, по- ... -ому, у- ... -и-*: *поозер'я, по-кучмівськи, поукраїнити, по-ринковому, ушпиталити, унезалежнити* та ін. Помітно активізувалося в досліджувану добу творення різних видів абrevіатур (*ВРУ, ВНЗ, радбез*), з-поміж яких домінують одиниці з початковими усіченими прикметниковими компонентами (частковоскорочені), як-от: *держ-* (від *державний*): *Держкомінформполітики, держдіяч, держфункціонер*; *укр-* (від *український*): *укравіація, Укрзалізниця; голов-* (від *головний*) *головмитник, головада* та ін. Особливо інтенсивно в аналізованій період виникали слова шляхом осново- і словоскладання (як чистим, так і з суфіксацією): *вогнеборець, лезотримач, кулевловлювач, духозрушення, берегоукріплення* тощо. Нерідко це відбувається за допомогою таких продуктивних складників, як: *висок-, взаєм-, внутрішн-*,

вогн-, все-, нов-, сам-, світ- тощо (*високосвідомий, високодуховний, взаємозалік, взаєморуйнація, внутрішньоурядовий, внутрішньохатній, вогнепальник, вогнеграй, всепогодний, всеземний, новорухівець, новоукраїнець, самозаселенець, самостворення, світогосподарський, світовлаштування*).

Досить інтенсивно в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. утворюються власне національні одиниці лексико-семантичним способом, або семантичною деривацією. Засвідчено розширення і поглиблення змістового вмісту значної кількості слів, тобто виникнення в них лексико-семантичних варіантів, завдяки яким відбувається поповнення й удосконалення виражально-зображальних засобів літературної мови. Адже постійне зростання загального обсягу знань, інтенсивний розвиток суспільства безпосередньо позначаються на значенневих модифікаціях, на збільшенні загального обсягу семантичної структури мови. Фактичний матеріал дає підстави твердити, що в новітню добу помітно зросла активність цього способу номінації, зокрема в іменниках (*одруження* – “возз’єднання, об’єднання, злука”, *човник* – “торговець, який здійснює регулярні поїздки за кордон для закупівлі дрібних партій товару, збуває і знову їде”, *мило* жарт. – “багатосерійний телевізійний серіал невисокого гатунку, сентиментальний за змістом”), дієсловах (*зависати* – “довго засиджуватися, затримуватися десь”, *обкатати* – “перевірити, випробувати на дієздатність, життєвість; апробувати”, *повінчати* – “поєднати, об’єднати; пов’язати”), прикметниках (*живий* – “безпосередньо витворюваний, не фонограмний (про звук), реальний, наявний”, *брудний* – “нечесно здобутий, зароблений”). Пор. у контексті: *Україна: дві в одному. Схід і Захід домовилися про “одруження” 80 років тому* (“Україна молода”, 22.01.99, с.1); *Подружки стали “зависати” у нічних клубах за пляшкою віскі* (“Україна молода”, 23.10.99, с. 8); *Харківські управлінці зробили вже четверту за останні 6 місяців спробу “повінчати” підприємства області з сільською споживкооперацією* (“День”, 27.10.99); *Потрібне базове законодавство, яке має регламентувати механізми попередження будь-яких спроб легалізувати “брудні” кошти, вивезти їх за кордон або ввезти в нашу країну вже “відмиті” гроші для продовження незаконної економічної діяльності* (“Урядовий кур’єр”, 21.01, 99).

Порівняно з іншими способами, невелика кількість одиниць утворена юкстапозицією. Ним поєднано питомі українські компоненти як у загальнономовних (*пісня-одноденка, народ-богоносець, благодійник-жертводавець, письменник-міжнародник*), так і в оказіональних (*люди-метелики, думка-нотатка, дівчата-поглиначки*) новотворах.

У деривації полікомпонентних власне українських одиниць зрідка використовується зрощення, яке може супроводжуватися суфіксацією:

позахутірмихайлівський, стотисячповторювальний, доцьогочасний та ін. Серед таких утворень домінують okazіональні деривати.

2) Досить інтенсивне відродження питомих словотворчих ресурсів, словотворчих моделей і типів. Це переконливо засвідчує в посилення тенденції до заміни невластивих українській мовній системі форм, формантів та основ її питомими структурними елементами.

Так, якщо в радянській період існувала настанова інтенсивніше продукувати і вживати радянізми, а також лексеми, що своєю семантикою і структурою виявляли близькість до “мови міжнаціонального спілкування” – російської, то із середини 80-их – 90-их рр. ХХ ст. і донині діє активний процес (чи тенденція) дистанціювання, віддалення від російської мови, пошуки таких слів, які несли б у своїй структурі характерні ознаки словотвірної системи української мови, пор.: *страусовод – страусівник, лісовод – лісівник, роздатковий – роздавальний* [матеріал], *випереджуючий – випереджувальний* та ін.

Названа вище тенденція особливо помітна в різноманітній термінології, де вона виявилася б: а) інтенсивному використанні іменникових суфіксів *-ник, -ик, -ач* замість *-щик, -чик, -тель* у назвах осіб за діяльністю, фахом (*розпасовщик – розпасувальник, комп'ютерищик – комп'ютерник, цукрозаводчик – цукрозаводник, газовщик – газівник, вимагатель – вимагач, усиновитель – всиновлювач*), а також у номінаціях механізмів, предметів (*глушитель – глушник*); б) заміні (де це можливо) дієприкметників активного стану теперішнього часу та субстантивованих утворень із суфіксом *-уч-* прикметниками з формантом *-льн-, -ов-* (*знеболюючий – знеболювальний, літаючий – літальний, атакуючий – атакувальний, енергозберігаючий – енергозберігальний, випускаюча – випускова* [кафедра]) або іменниками із суфіксами *-ник, -ик, -ач* (*нападаючий – нападник, командуєчий – командувач*); в) активізації прикметникових суфіксів *-ов-, -н-* замість *-очн-, -ичн-/ічн-* (*посадочний – посадковий, виставочний – виставковий, протитипічний – протитиповий, діахронічний – діахронний / діахронійний*); г) відродженні давніх власне українських словотворчих моделей і типів із суфіксом *-н(я)*: *вартівня, плекальня* та ін.; г) використанні компонента *-гін* у складних словах (*нафтогін, газогін* (зам. *нафтопровід, газопровід*) і т. ін. Аналізовану тенденцію почасти спостерігаємо й у формуванні й відродженні деяких власне українських абревіатур. Прикладом цього можуть слугувати утворення на зразок *ВНЗ* (вищий навчальний заклад), *ВЗО* (вищий заклад освіти) замість запозиченої з російської мови назви *вуз* (з рос. высшее учебное заведение), *ЗМОП* (загін міліції особливого призначення) замість *ОМОН* (із рос. отряд милиции особого назначения).

Нині засвідчено також вдале словотвірне калькування, що не порушує структурних і фонетичних особливостей української мови й протистоїть глобалізації, хоч воно має поки що спорадичний характер. Так,

унаслідок калькування англійських слів і словосполучень у сучасній українській мові виникли складні іменники: *рукоборство* (з англ. *armwrestling* від *arm* – рука і *wrestling* – боротьба), *працеголік / трудоголік* (з англ. *workaholic*), *бритоголовий* (з англ. *skin-head* – бритоголовий від *skin* – шкіра і *head* – голова), *новомова* (з англ. *new speak*), а також деякі однокореневі слова: *виживання* (з англ. *survival*).

Варто наголосити, що в аналізовану добу помічено певне кількісне зростання утворень за аналогією до відомих українських форм, словотвірних моделей: *словообіг* (пор. *товарообіг*), *цінопад*, *сльозопад* (пор. *снігопад*), *людиноповал* “масове знищення людей” (пор. *лісоповал*).

Посилення пуризації в словотворенні. У пуристичних настановах, характерних для періодів історичних зрушень у свідомості мовців і суттєвих змін у словниковому складі, розрізняємо позитивні явища, коли йдеться про самобутній розвиток національної мови, збереження її структурних основ, використання загальнонародних лексичних надбань, а також прагнення зберегти неповторність і своєрідність рідної мови, розвинути й збагатити її термінологію (пор.: *плавч-ин-я* (зам. *плавчиха*), *бит-к-а / буч-к-а* (зам. *біта*), *вказівн-иц-я* (зам. *указка*), і негативні інтенції – суб'єктивне намагання нав'язати штучно створені слова замість апробованих і засвоєних мовою запозичень або питомих слів (пор.: *сітківк-ар* (зам. *тенісист*), *навкулачн-ик*, *п'ястук-ар* (зам. *боксер*), *цвях-о-смик* (калька з рос. *звододер* зам. *лапка*) та ін.).

2. Актуалізація (ревіталізація) питомих лексичних одиниць.

Важливим показником відродження національної мовної ідентичності виступають власне українські слова й давно освоєні етранжизми, які після тривалої перерви знову повернулися з периферії лексичної підсистеми до ядра, тобто до широкого вжитку. Чимало з них нині виступає ключовими словами епохи – тризуб, благодійність, соборний, оберіг та ін. Це значний за обсягом корпус одиниць, що постають номінаціями понять, явищ, реалій, які були неприйнятними чи небажаними для радянської ідеології або не відповідали офіційним настановам і стандартам того часу. У добу відновлення національної мовної ідентичності, відштовхування від російської мови, дистанціювання від неї, заміни нав'язаних російських слів, кальок із них та російських форм українці в останні десятиліття перевагу надають давно освоєним питомим словам і формам, пор.: слугувати зам. служити, продавчиня зам. продавщиця, перебіг зам. хід протікання, соборний зам. об'єднаний та ін., а також запозиченим словам, що ввійшли в українську мову безпосередньо чи опосередковано, але не через російську: валіза зам. чемодан, мапа зам. карта (географічна), вакації зам. канікули. Серед них варто виділити лексеми на позначення слів і термінів таких царин, як: конфесійна (*водосвяття, Водохреще / Водохреща, всенічна, сповідь*), суспільно-політична (*державник, урядування, перемови / перемовини* “переговори” ,

просвітянин, віче “збори, зібрання, мітинг”), соціально-економічна (ринок, скарбниця, гривня, безготівка, надвишок), військова (військовик, сотня, рій, вишкіл, хорунжий), спортивна (перегони, ключка, нападник, битка, карний [майданчик]), педагогічно-освітня і наукова (виховник, пластун, виш “вища школа”, виклади “лекції”, покликатися “посилатися на когось, робити зноску”) тощо. Як слушно зауважує О. Муромцева, спостерігається “прагнення відновити, так би мовити, українськість української мови, підкреслити її окремішність від російської ...” [5, 115].

3. Внутрішні запозичення.

У сучасній українській мові все більшої ваги набуває тенденція до активізації власних внутрішньомовних ресурсів (так званих внутрішніх запозичень), тобто використання питомої позанормативної (некодифікованої) лексики, яка під впливом демократичних процесів у соціумі, зокрема орозмовлення на противагу посиленню книжності, пересувається з периферії до центру. До зазначених слів належать: а) розмовні одиниці (колоквіалізми) – *бюджетник, крутелик, міняйло*; б) арготизми й жаргонізми (або сленгізми) – *наїхати* “поводити себе агресивно щодо когось; висувати (мати) претензії; погрожувати, чинити утиски комусь, застосовувати насильство”, *розбір / розбірка* „з'ясування стосунків, зведення рахунків (у кримінальному середовищі, як правило, із застосуванням зброї, побоями, вбивствами)”, *колеса* “таблетки, що містять наркотичні речовини”; в) деякі діалектизми – *шалик, шпигувати, навзаєм*; г) окремі професіоналізми – *розкрутити* “широко розрекламувати, популяризувати (когось, щось)”, *збійка* та ін. Пор. у контексті: *Але п'яний крутелик вніс зміни до дружної родини ...* (Телебачення, канал ICTV, 09.04.2009, о 22.21); *Чому слово “розбірки” так міцно ввійшло до лексики школярів і політиків, домогосподарок і бізнесменів? Певно, тому, що “розбірки” стали частиною нашого життя* (“День”, 11.09.98, с.20); *Український прем'єр [Юлія Тимошенко] навзаєм запросила корейців до своєї країни* (Телебачення, канал ICTV, 16.06.2009, о 18.48).

Отже, посилення тенденції до автохтонізації в лексиці і словотворенні сучасної української мови зумовлене низкою чинників екстра- й інтралінгвального характеру, які нерідко діють у нерозривній єдності й взаємопереплетенні. Вона засвідчена в ряді конкретних виявів і фактів, головні серед яких виявляються передусім в інтенсифікації словотворення з використанням питомих формантів і основ, а також завдяки актуалізації власне українських лексем і внутрішнім запозиченням – колоквіалізмам, сленгізмам, діалектизмам, професіоналізмам. Вважаємо, що з невідворотним посиленням глобалізації відповідно наростатимуть і автохтонізаційні тенденції.

Надалі варто глибше простудіювати як основні автохтонізаційні тенденції в лексиці й словотворенні конкретних слов'янських мов, так і низку побічних, другорядних.

Література

1. Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації / Б. М. Ажнюк // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 50-54.
2. Гутшмидт К. Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках / К. Гутшмидт // *Jazykovednásopis*. – 1998. – № 1–2. – С. 15-26.
3. Карпіловська Є. Тенденції розвитку сучасного українського лексику: чинники стабілізації інновацій / Є. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – №4. – С. 3-15.
4. Лукашанец А. Тэндэнцыя до нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах / А. Лукашанец // *SBowotwyrstwo / Nominacja: Komparacja wspyBczesnych jzykyw sBowiaDskich / Red. nauk. I.Ohnheiser*. – Opole: Uniwersytet Innsbruck – Institut fur Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – S. 137-151.
5. Муромцева О. Про деякі активні процеси в словниковому складі української літературної мови кінця 80 – 90-х років ХХ ст. / О. Муромцева // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 115-116.
6. Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В. Радчук // Українська мова. – 2002. – №3. – С. 3-14.
7. Стишов О. А. Глобалізаційні тенденції в словотворенні української і російської мов кінця ХХ – початку ХХІ ст. / О. А. Стишов // *Лінгвістика*. – Луганськ, 2008. – С. 273-284.
8. Стишов О. А. Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку / О. А. Стишов // *Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-тиріччя*. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С.136-147.
9. Стишов О. А. Нові словотвірні гнізда з ключовими словами сучасної доби в українській і російській мовах / О. А. Стишов // *Проблеми зіставної семантики*. – К.: Вид центр КНЛУ, 2007. – Вип. 8. – С. 109-114.
10. *SBowotwyrstwo / Nominacja: Komparacja wspyBczesnych jzykyw sBowiaDskich / Red. nauk. I.Ohnheiser*. – Opole: Uniwersytet Innsbruck – Institut fur Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – 541s.

СИНТАКСИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗНОГО ТЕКСТУ

УДК 811.161.2'42:659.1

Г. С. Барна

ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ

Барна Г. С. Прецедентні феномени як елемент політичного рекламного тексту.

У статті розглядаються особливості використання прецедентних феноменів у політичній рекламі, здійснено спробу дослідити політичні рекламні тексти з позиції джерел походження залучених до них прецедентних елементів.

Ключові слова: політична реклама, прецедентний феномен, прецедентне ім'я, прецедентна ситуація, прецедентний текст.

Barna H. S. The precedent phenomena as a constituent of political copy.

The article describes peculiarities of precedent phenomenon using in the political advertisement. An attempt of researching political advertisement text from a position of source origin precedent elements, involved to it are made.

Key words: political advertisement, precedent phenomenon, precedent name, precedent situation, precedent text.

Однією з визначальних рис сучасного етапу розвитку й зміни мовної системи є особливий попит на дотепність, експресивність, свободу в асоціаціях і засобах їх мовного втілення. Мовне «гурманство» сучасника вимагає від створювача рекламних текстів постійного пошуку ресурсів виразності для досягнення поставленої мети.

Прагматична спрямованість рекламного тексту, конкретна установка на отримувача інформації визначає не лише відбір мовних і немовних засобів, але й організацію цих засобів і спосіб їх подачі. Приховані можливості мови використовуються для того, щоб нав'язати реципієнту певне уявлення про дійсність, ставлення до неї, викликати емоційну реакцію або намір, що не співпадають із тими, які він міг би сформулювати самостійно. У такому випадку прийнято говорити про мовне маніпулювання, під яким ми розуміємо використання особливостей мови і принципів її застосування зядля прихованого, неусвідомлюваного адресатом впливу в потрібному для адресанта напрямку. Таке маніпулювання може здійснюватися із застосуванням одиниць будь-якого рівня мовної системи.

Метою статті є осмислення поняття «прецедентний феномен» і визначення диференційних ознак прецедентних елементів у політичних рекламних текстах.

Мовна свідомість людини визначається науковцями як прецедентно орієнтована [3, 56]. Тому особливе місце серед маніпулятивних прийомів у рекламі займають прецедентні феномени. Дослідники відзначають, що

рекламні тексти останніх років характеризуються застосуванням прецедентних феноменів як простою і досить дієвою стратегією реклами. Ця стратегія спрямована на акцентування особливо значущих моментів рекламного тексту. Можна навіть стверджувати, що введення прецедентних феноменів у рекламу стає прийомом ціннісно-маніпулятивного характеру, оскільки вони виконують функцію непрямих регуляторів людської діяльності, визначають ставлення людини до предметів купівлі-продажу, установлюють значущість останніх, служать орієнтирами в ситуації вибору рекламованого товару.

Явище прецедентності знайшло свою реалізацію передусім у термінах «чужий текст» і «текст у тексті». Доречним для позначення цього явища нам видається запропонований Ю. Н. Карауловим [4] термін «прецедентний текст», який активно використовується багатьма дослідниками. Йому ж належить і термін «прецедентний феномен». Обидва ці терміни дослідник наповнює однаковим змістом. За його визначенням, це широко відомі тій чи тій особі та її оточенню, зокрема її попередникам та сучасникам, тексти, значущі в пізнавальному та емоційному плані, звернення до яких неодноразово поновлюється.

Доцільними є уточнення, запропоновані О. А. Земською. Дослідниця зауважує, що прецедентними можуть називатися тексти, залучені до тексту як у незмінному вигляді, так і у трансформованому, модифікованому, оскільки навіть у такій формі вони є впізнаваними і легко співвідносяться з оригіналом [2, 157]. Широке розуміння «прецедентного феномена» знаходимо в колективній монографії «Прецедентне висловлювання і прецедентне ім'я як символи прецедентних феноменів». Прецедентний текст тут розуміється як завершений і самодостатній продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності, переважно добре відомий більшості членів національно-культурної спільноти; звертання до нього може багаторазово поновлюватися у процесі комунікації через пов'язані з цим текстом прецедентні висловлювання, ситуації та імена. До прецедентних висловлювань належать цитати з текстів, прислів'я тощо. Прецедентна ситуація – певна «еталонна», «ідеальна» ситуація, пов'язана з набором певних конотацій, диференційні ознаки якої входять у когнітивну базу. Прецедентне ім'я – індивідуальне ім'я, пов'язане або з широко відомим текстом або з прецедентною ситуацією; це певного роду складний знак, при використанні якого в комунікації здійснюється апеляція не до власне денотата, а до набору диференційних ознак цього прецедентного імені [1].

Прецедентні феномени є ніби нагадуванням про минулий досвід реципієнта часто з допомогою лиш однієї деталі, яка є результатом згортання дискурсу, що вже існує. Уведення прецедентних феноменів до рекламного тексту є тим прийомом, який дозволяє розв'язати ключові проблеми його сприйняття: передусім привернення мимовільної уваги, збудження інтересу, формування установки на сприйняття і

запам'ятовування. Маніпулятивний прийом уведення прецедентних культурних знаків у рекламу Ю. Б. Пікулева називає «перенесенням». В основі цього прийому лежить асоціація набору подій, ідей, фактів із ціннісними стандартами, що вже склалася в аудиторії і прогнозовано викличуть потрібну реакцію [5, 21].

З допомогою цього прийому здійснюється додаткове смислове навантаження на повідомлення за рахунок певних фонових знань, що актуалізуються при прочитанні тексту, у якому використано прецедентний феномен. Виникнення асоціативних зв'язків (або, наприклад, комічного ефекту) стає можливим і зумовлено саме тим, що цей текстовий елемент відомий серед усіх носіїв відповідної культури. Тільки аудиторія, ознайомена з оригіналом, може зрозуміти все семантичне наповнення рекламного звернення, у якому використаний такий прийом, і правильно сприйняти значення рекламного тексту. Прецедентні феномени бувають як вербальними, так і невербальними, такими, що є вербалізованими й не піддаються вербалізації. Ми насамперед розглянемо вербальні прецедентні феномени (прецедентні ім'я та висловлювання) і такі, що піддаються вербалізації (прецедентні ситуацію та текст).

Масштабність прецедентних феноменів у рекламі досить широка. Їх діапазон охоплює як віршовані, так і прозові цитати, назви кінофільмів, художніх творів, прислів'я, стійкі вислови, анекдоти, міфи, імена персонажів казок, відомих історичних особистостей тощо. Ремінісцентність у рекламі знаходить свій вияв і на семантичному, змістовому рівні, і на формальному, використовуючи, наприклад, певні рими, форми вірша, прислів'я.

Доцільно, на нашу думку, дослідити політичні рекламні тексти з позиції джерел походження використаних у них прецедентних феноменів. Досить часто в політичних рекламних текстах трапляються запозичення з національної або світової літературної класики. Цей факт пов'язуємо з тим, що за умови багатолітньої відсутності державності на українських землях пошук лідерів й авторитетів український народ здійснює у сфері духовної культури.

Поруч із прецедентним текстом згадується й прецедентне ім'я – зазвичай видатна особистість, авторитетність якої не підлягає сумніву. Прецедентні феномени літературного походження здебільшого вводяться в текст політичної реклами кількома способами. Предмет мовлення згадують принагідно, коли більш важливим у маніпулятивному плані є прецедентне ім'я і маніпулятивний ефект очікується від озвучення самого імені автора вислову. Наприклад: *В Україні буде зручно і затишно всім і кожному – в цьому я вбачаю свій головний обов'язок. Говорячи словами Івана Франка, «мільйони чекають щасливої зміни». Нас в Україні – 48 мільйонів. Разом ми змінимо життя на краще!* (з передвиборної програми кандидата у Президенти України Ющенко В. А.; 2004 р.); *Я бачу Україну, у якій*

*житимуть, як казав Олександр Довженко, «по закону Божеському і людському» (з передвиборної програми кандидата у Президенти України Ющенко В. А.; 2004 р.). Або ж важливішим, навпаки, є те, про що говориться, хоч умова безперечної авторитетності автора все ж залишається обов'язковою: Згадаймо М. Грушевського: «...Українська свобода впала через те що старшина панувати хотіла: з чужого ярма визволяючи, своє накладала... та В. Винниченка: «За право мати своїх українських холопів козацькі отамани стали «холопами» російського царя, а продана ними Україна на триста років загубила свою державність». Висновок: «свої» пани можуть бути нічим не кращими, ніж «чужі» (з передвиборної програми кандидата у Президенти Бойка Б. Ф.; 2004 р.); *Ти знаєш, що ти – людина? / Ти знаєш про це чи ні? / Усмішка твоя – єдина, / Мука твоя – єдина, / Очі твої – одні... / Сьогодні усе для тебе – / Озера, гаї, степи. / І жити спішити треба – / Гляди ж не прости!* (з передвиборної програми кандидата у Президенти Бродського М. Ю.; 2004 р.)*

В окремих випадках прецедентний текст не потребує вказівки на авторство. Це стосується широко відомих абсолютній більшості цільової аудиторії осіб та їх висловлювань, як-от Шевченкове «*Борітеся – поборете!*» (з передвиборної програми кандидата у Президенти України Грабара М. Ф., 2004 р.). Попри те, що вказівка на авторство відсутня, воно все ж актуалізоване імпліцитно, з розрахунком перенесення на політика одіозних рис автора-пророка. Такі прецедентні феномени спрямовані в основному на посилення експресивності мовлення або підтвердження висловленого положення авторитетом автора первісного тексту. Герої й автори літературних творів виступають еталоном, з яким порівнюються учасники передвиборної кампанії, на кандидатів переносяться характерні риси вказаних персонажів і пов'язані з ними оцінки й конотації.

Частотними в політичній рекламі є також прецедентні одиниці з політичної сфери. Це можуть бути цитати авторитетних громадських діячів, у яких дано оцінку кандидату на певний пост. Наприклад, висловлювання Генерального секретаря Соціалістичного інтернаціоналу Луїса Айяли: *Для мене дії соціалістів України, мої зустрічі з Олександром Морозом є кращим доказом європейського вибору України – це вибір на користь стабільної економіки, системи соціального захисту для кожного, громадського контролю над державою, вільного і демократичного суспільства* (листівка Соціалістичної партії). Або ж загальновідомі висловлювання самого кандидата, які використовуються і як антиреклама: *Україна економічно і фінансово живе стабільно, і я можу твердо сказати, що світова фінансова криза на Україну не перекинеться* (Ю. Тимошенко).

Актуалізацією таких висловів тавруються невиконані обіцянки. Вони можуть бути використані й з іншою метою, наприклад, задля створення комічного ефекту, наприклад: *Ми поруч із бюджетом повинні розглянути законопроекти, які будуть уможли... уможливлувати... унеможли...*

унеможливлювати питання розкрадання бюджетних коштів (В. Янукович). Цитата може піддатися й трансформації. У такому випадку незмінними залишають окремі маркери первинного тексту, що імпліцитно містять вказівку на авторство: *Дорогие друзья, я из Донецка. Я могу вам сказать, что там просто «голубой шабаш» какой-то! Значит, стоят сапоги кирзовые рядами, джинсы, фуфайки, палатки вот с таким подиумом. Эти самые... матрасики и все везде российское! Вот! И горы огурцов! Горы банок с огурцами! И это на фоне «голубой вагон бежит-качается»... Понимаете, вот такое вот. Да это просто... просто кошмар! И хочу вам сказать, что эти огурцы непростые. Эти огурцы наколотые. Люди берут один огурец, съели – другой! Вот! И оно тянется и тянется рука... Вот сейчас я сюда ехала в пять часов. И были новости, и сказали: на площади массовое отруєння почалося. И у людей, значит, частое обращение в больницу! Людей везут в больницу с поносом! До чего мы дожили? И стоят, и стоят, глаза просто лубяные!* (із сайту політичних анекдотів).

Сама політична реклама іноді стає джерелом прецедентних одиниць для інших текстів такого ж типу. Трансформуються відомі, успішні лозунги попередніх кампаній, зокрема й інших країн. Наприклад: *Голосуй за своїх, або програєш!* (листівки під час передвиборної кампанії до місцевих рад на Дніпропетровщині). Варто зауважити, що іноді такі запозичення не є очевидними для більшості реципієнтів, тому їх недоцільно вважати прецедентними, як у випадку з лозунгом чилійської революції *Разом нас багато! Нас не подолати!*, з іспанською версією якого Сальвадор Альєнде виграв у 1971 році президентські вибори в Чилі.

Частіше за участю прецедентних одиниць у політичній рекламі принагідно згадуються невиконані обіцянки або проголошені лозунги, що піддаються критиці: *Ось бачте, як нам життя «улучшили вже сьогодні»! Отримала квитанцію за сплату комунальних послуг. А там – 400 гривень! Де їх взяти?* (телереклама БЮТ); *Нас не купиш за пятак, / Ми не хочемо за «Так!», / Ми не хотим за «Тому...» / Віримо лише йому!* (листівка на підтримку П. Симоненка); *Бандитів – із тюрем!* (листівка партії «Наша Україна» про оголошення амністії); політичний блок *«Не так!»*.

Прецедентні феномени рідко вводяться в політичний рекламний текст у повному обсязі, тому вони представлені одиницями різних мовних рівнів. Іноді прецедентний елемент (переважно, прецедентне ім'я), репрезентується однією лексемою або навіть графемою, виділеною певним чином: *ВірЮ! ЛюблЮ!*; *БЮТ щасливим!*; *БЮТ другом, поступись!* (листівки, наклейки БЮТ); *Демократія – це Я* (листівка Партії регіонів); *Є ТАКА влада! Є така опозиціЯ!* *Україні потрібна «Третя сила»!* (листівка політичної партії «Третя сила»). У такому вигляді представлені цифри та їхні комбінації: *Всеукраїнська партія Народної Довіри – партія № 1 в Україні!* *Дзвони: Телефон народної довіри: 8-800-500-911-0.*

Намагання додати експресивності, дотепності, гумористичного ефекту комерційній рекламі в період передвиборних кампаній спричиняє цікаве явище. З'являється чимало комерційних рекламних звернень, стилізованих під політичні. Прецедентні елементи з політичної сфери вводяться до тексту комерційної реклами у трансформованому вигляді задля втягнення читача до мовної гри з автором. Участь у вичленуванні смислу висловлювання, самостійне відновлення інтертекстуальних зв'язків викликає емоційне залучення, що створює сприятливу основу для здійснення запланованого впливу: *Ціна для всіх одна! Скасуємо великі ціни!, Мала ціна – щаслива родина, Країні потрібні томати!, Справедливість перемогла! Справедливі ціни, Всю владу – низьким цінам!* (реклама мережі супермаркетів «Велика кишеня», 2007 р., післявиборний період); *Дратують передвиборчі обіцянки? / Хвилюєтесь за свій вибір? / Дратують політичні сварки? Ново-Пасит. Вам пасує рівновага* (реклама лікарського засобу); *Закон один! Ніхто не повинен бути над музикою! Радіо 96,4* (реклама радіостанції); *За чисті і прозорі вироби!* (реклама мережі магазинів оптики); *...Ці руки нічого не заперали...* (реклама прального порошку); *Теплі фасади. Вони працюють!* (реклама будівельних матеріалів).

Отже, уведення прецедентних феноменів у рекламу є дієвим маніпулятивним прийомом, оскільки вони виконують функцію непрямих регуляторів людської діяльності.

Література

1. Захаренко И. В. Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов / Захаренко И. В., Красных В. В., Гудков Д. Б., Багаева Д. В. // Язык, сознание, коммуникация. – М., 1997. – Вып.1. – С.82–103.
2. Земская Е. А. Цитация и виды ее трансформации в заголовках современных газет / Е. А. Земская // Поэтика. Стилистика. Язык и культура (памяти Татьяны Григорьевны Винокур). – М.: Наука, 1996. – С.157–168.
3. Зірка В. В. Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі: дис... д-ра філол. наук: 10.02.02 / В. В. Зірка. – К., 2005. – 285 с.
4. Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности / Ю. Н. Караулов // Научные направления и новые направления в преподавании русского языка и литературы. – М.: Русский язык, 1986. – С.105–126.
5. Пикулева Ю. Б. Прецедентный культурный знак в современной телевизионной рекламе: лингвокультурологический анализ: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю. Б. Пикулева. – Екатеринбург, 2003. – 26 с.

УДК 159.964.21+007

Л. А. Білоконенко

ЧУТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО СУСПІЛЬНОЇ КОНФЛІКТНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Білоконенко Л. А. Чутки як джерело суспільної конфліктної комунікації.

У статті подається характеристика чуток, які можуть бути джерелом конфліктної комунікації, описуються умови появи чуток у процесі декодування інформації реципієнтом, названо мовні та позамовні фактори, які впливають на розповсюдження суспільних чуток.

Ключові слова: чутка, конфліктна комунікація, суспільні конфлікти.

Bilokonenko L. A. The rumors as a source of social conflict situation.

The author states rumors might be a reason of conflict. The author also describes the conditions of which rumors may arise in the process of interpreting information by the recipient. Factors that influence the spreading of social rumors were also listed, such as: linguistic and extra-linguistic complications.

Key words: rumors, communication, social conflicts.

Лінгвістичний енциклопедичний словник визначає комунікацію як спілкування, обмін думками, інформацією, ідеями тощо: «комунікація характеризується головним чином функціонуванням мови<...>, мова проявляє свою знакову сутність, завдяки чому комунікація стає важливим механізмом становлення індивіда як соціальної особистості, провідником установки соціуму, який формує індивідуальні та групові установки<...>. Комунікація складається з комунікативних актів, у яких беруть участь комуніканти, що породжують тексти та інтерпретують їх» [5, 233].

Як зазначає М. Луман, трансформація індустріального суспільства в інформаційно-комунікативне супроводжується виникненням, розвитком та переосмисленням якісно нового типу комунікативних процесів [8]. За визначенням М. Василика, такі якісні зміни все більше впливають на роль і місце комунікації в розвитку суспільства [1]. Але, незважаючи на значну кількість досліджень з теорії комунікації, доводиться визнати явне відставання теорії від практики. Комунікологія як «...наука про місце та роль комунікації в суспільстві, її процесах та засобах» [17, 14] серед інших теоретичних проблем виділяє визначення та пояснення механізмів комунікативної взаємодії в різних комунікативних системах і процесах. На сьогодні вже існує структура комунікології, яка включає й дисципліну «Міжособистісна та ділова комунікація» [за теорією Д. Гаври]. У рамках існуючих досліджень звернемо увагу на лінгвістичний та психологічний рівні саме при вивченні міжособистісної комунікації, у полі існування якої надзвичайно актуальною є така неформальна комунікація, як чутка.

У процесі спілкування можуть виникати суперечки, сутички, протиріччя. Їх ускладнення та загострення призводить до міжособистісного конфлікту, під яким розуміємо «ситуацію протистояння учасників, яка сприймається ними (або одним з них) як значуща психологічна проблема» [2, 88]. Отже, конфліктна комунікація – це форма взаємодії комунікантів, яка виникає внаслідок особистісних установок людини щодо інтерпретації тексту і яка призводить до психологічної проблеми. Тож поєднання рівня лінгвістичного та психологічного у вивченні конфліктної комунікації є виправданим.

«Джерела конфлікту – це протиріччя, які виникають там, де є неузгодженість: у знаннях, здібностях, <...> емоційний станах, <...> засобах та методах діяльності, <...> поглядах, переконаннях, розумінні та інтерпретації інформації» [6, 24]. Отже, джерелом конфліктної комунікації можуть бути протиріччя через неузгодженість в інтерпретації тексту, через відсутність або нестачу інформації, через хибну інформацію та відмінності

в розумінні її важливості, у способах оцінки. Це і є комунікативні конфлікти. Їх основною ознакою є саме особливість спілкування комунікантів. Комунікативні конфлікти проаналізовано науковцями з позиції мовної взаємодії та впливу на опонентів (засоби вербального, невербального, психологічного, особистого, функціонально-рольового впливів [9; 12; 15; 16]). Зокрема, було визначено, що комунікативний вплив – це внутрішня комунікативна установка особи стосовно себе та опонента, вербальних і невербальних особливостей повідомлення, характеристики комунікативного простору спілкування. Тож комунікативний конфліктний вплив є складовою конфліктної комунікації, до якої ще мають бути додані характеристики сторін конфлікту, умови його протікання, предмет конфлікту, дії опонентів та стратегія їхньої поведінки.

Чутки як вид міжособистісної неформальної комунікації мають за мету вплив у спілкуванні, який за певних обставин виступає як конфліктний. Отже, метою нашого дослідження є визначення умов, за яких у процесі комунікації відбувається дезінформація реципієнта та з'являється чутка, яка стає джерелом суспільного конфлікту.

Як правило, чутки не виникають спонтанно. Тлумачний словник української мови визначає: «Чутка – вістка, повідомлення про кого-, що-небудь, погослос, погослоска, переказ» [10, 784]. Чутки часто мають за мету здивувати, вразити опонента. Вони є досить ефективним психологічним прийомом. У ХХ сторіччя найближче до визначення суті цього феномена підійшли американські психологи Г. Олпорт і Л. Постмен, назвавши дві основні вимоги, яким відповідає інформація, що потрапляє до категорії чуток: 1) істотне значення для комунікатора та реципієнта, 2) невизначеність, яка залишає місце для домислів і припущень.

У соціальній психології чутки визначають як специфічну форму недостовірної або частково достовірної інформації, що надходить від однієї особи або групи про певні події чи ситуації [11]. Для того щоб охарактеризувати чутки як можливе джерело конфлікту, необхідно опиратися на їх класифікаційні ознаки (за характеристикою Л. Орбан-Лембрик) [13].

Наявні класифікації чуток є досить умовними. Визначають чутки за змістом (економічні, політичні, екологічні, культурні тощо), за часовою направленістю (про минуле чи майбутнє), за мірою впливу на поведінку людей (суспільна думка, асоціальна поведінка); за експресивним параметром: чутка-бажання, чутка-страх, агресивна чутка (розраховані на емоційні реакції, розчарування, тривогу, страх, ненависть, ворожість). За інформаційним параметром визначають абсолютно недостовірні чутки; недостовірні, але з елементами правдоподібності; правдоподібні та достовірні з елементами неправдоподібності. Характеристика цієї групи базується на мірі довіри, адже повністю правдивих чуток не буває. За джерелом походження чутки є стихійні та навмисно сфабриковані.

Параметр інтенсивності характеризує продуктивні та непродуктивні чутки. Інтенсивність прямо пов'язана з інтересом до теми, з мірою офіційності повідомлення та довірою до джерела чутки. За вірогідністю виникнення чутки є значної вірогідності та маловірогідні. Якщо існує певна інформація, яка сприймається як правдива, то вірогідність появи чутки щодо неї маловірогідна. Але інформація від джерела, яке не викликає довіри, сприяє появі вірогідної чутки.

Суспільні конфлікти визначаються класифікацією міжособистісних конфліктів за направленістю (разом із професійними та побутовими) [6, 93]. Суспільні конфлікти – це конфлікти різних сфер суспільного життя (економічного, політичного, соціального та духовного), в яких відбувається зіткнення інтересів, цінностей, цілей суб'єктів соціальної взаємодії – націй, держав, класів, партій тощо. Економічний конфлікт – це зіткнення значних суспільних сил через протилежні економічні інтереси. Політичний конфлікт – це протиборство політичних суб'єктів через владні повноваження в зовнішньому або внутрішньому полі. Соціальний конфлікт виявляється через протиріччя в соціальній сфері (умови праці та відпочинку, культура та освіта, охорона здоров'я, соціальний захист). Конфлікти в духовній сфері виникають через протиріччя в розподілі та використанні духовних цінностей. Вони мають свої мотиви, наслідки, обсяг, тривалість, вияв і джерела. Проаналізуємо співвіднесення міжособистісних суспільних конфліктів з параметрами класифікацій чуток як джерел цих конфліктів.

Суспільні конфлікти співвідносяться з чутками за змістом, адже вони повинні чітко їм відповідати за тематикою. Чутка розповсюджується швидше в соціально близькому середовищі, серед людей, які зайняті спільною працею, мають схожі інтереси, проблеми, ставлення до подій чи інформації: тож у них наближені чи однакові сфери взаємодії. Суспільне наближення формується саме завдяки суспільній ситуації, яка і реалізується на вербальному рівні мовними засобами та екстралінгвістичним контекстом. Чутка може бути джерелом конфліктної комунікації лише за умови, що її зміст є зрозумілим для комунікантів, відповідає сфері діяльності.

За часовою направленістю суспільні чутки трактуються неоднозначно: вони спрямовані в майбутнє, адже викликані ними конфлікти орієнтовані на рівень конкуренції, блокади, захоплення влади, майна тощо, тобто на майбутні дії сторін. Разом з тим у соціальній та духовній сферах для створення економічних, політичних, культурних «міфів» чутка пов'язується з минулим, але «працює» на майбутнє. Дослідниками часова направленість чуток часто пов'язується з відсутністю вчасної інформації, з незадоволеним інтересом й очікуваннями. Безперечно, невідповідність у часових та логічних зв'язках між подіями є ефективним прийомом дезінформації.

Експресивний параметр також впливає на виникнення конфліктів, які є результатом порушення прав, гарантій людей, зачіпають основні складові соціальної сфери життя. Чутка-страх, агресивна чутка потрапляють на ґрунт незадоволення громадян, вони можуть «спрацювати» на міждержавному, державному чи регіональному рівнях, розраховані на виникнення невпевненості, страху, деморалізують людей. Дії влади стосовно таких чуток мають бути превентивними, базуватися на інформаційній діяльності. Якщо ж метою є дезорієнтувати суспільство, то приховування чи перекручування фактів, напівправа відкривають шлях до конфліктної комунікації між громадянами та владою.

За інформаційним параметром у суспільних конфліктах можуть бути різні чутки. Абсолютно недостовірні та недостовірні з частковою правдоподібністю нагнітають страх, ворожість, такі чутки виникають за умови незадоволеності суспільства інформацією з актуальних питань його життєдіяльності. Правдоподібні та достовірні з елементами неправдоподібності в індивідуальній та суспільній свідомості заповнюють нечітку, незрозумілу або неприйнятну інформацію, часто свідомо інспіруються засобами масової інформації. Їм легше повірити, отже на їх основі й легше досягти необхідних дій. З цією характеристикою тісно пов'язана сила впливу чуток: правдоподібною чуточкою простіше впливати на процес зміни поведінки групи людей. Спрямований вплив чуток є найбільш продуктивним для досягнення результату. Неспрямовані чутки можуть викликати небажані суспільні дії: страйки, революції, війни, які мають схильність до «зараження», руйнують міжособистісні зв'язки, створюють напругу, тривогу та змушують сторони, замість пошуку виходу з суспільної проблеми, витратити сили на пошук шляхів захисту в конфлікті. Такий неформальний вплив дозволяє сторонам показати свою значущість: міра обізнаності з проблемою підвищує особистий статус.

Джерело походження чуток може бути і стихійним, і навмисно сфабрикованим. Спонтанне походження завдяки сприятливим умовам часто підтримується додатковою «прикрашеною» інформацією, яка спрацює на інтереси суб'єктів соціальної взаємодії. Навмисно сфабриковані чутки формуються завдяки різним прийомам дезінформації суспільства: приховування фактів, напівправди, подання одночасно більш і менш значущих фактів, змішування різних подій. Ці чутки особливо небезпечні для суспільства, адже громадяни, не знаючи їх походження, часто їм довіряють, тому не оцінюють ситуацію критично, не аналізують її, а, навпаки, вдаються до дій, які їм були необхідні «авторам» чуток. Науковці, зокрема М. Василик [1], визначають основні напрями використання слухів, серед них найбільш актуальними є такі: провокування населення на здійснення дій, що необхідні одній із конфліктуючих сторін і відповідальність за які можна покласти на владу; дискредитація опонента в очах населення, явний обман.

У суспільній сфері навмисно сфабриковані чутки розповсюджуються через ЗМІ, певні служби, комп'ютерні мережі. Завдяки їм суспільні конфлікти, окрім об'єктивного та суб'єктивного, мають «підтримку» і неформального фактору, який зараз особливо активно використовується у політичному житті для підміни реальних протиріч неправдивими. Сфабриковані суспільні чутки орієнтовані на певні верстви населення, вони передбачають віковий, гендерний аспекти, з'являються з урахуванням політичних, економічних, соціальних умов життя людей.

Вірогідність виникнення чутки тісно пов'язана з її джерелом. Навмисно сфабриковані в суспільстві часто сприймаються як достатньо вірогідні завдяки джерелу, яке їх формує, емоційному середовищу та ментальній упевненості, що «не буває диму без вогню». Авторитет джерела, його близькість до владних структур, соціальний та матеріальний статус, особисті людські якості підвищують довіру до чутки. Вірогідною чутку робить і її зміст, який має відповідати суспільним потребам, а особливо, якщо вона пройшла через призму суб'єктивного трактування. Сприйняття чутки як вірогідної може впливати на інтенсивність та гостроту суспільної конфліктної комунікації, тож це є вихід на характеристику параметра інтенсивності. Інтенсивність прямо пов'язана з інтересом до теми, із мірою офіційності повідомлення та довірою до джерела чутки. Аудиторії цікаві продуктивні чутки, насамперед ті, що відповідають актуальним питанням життя суспільства, які дають додатковий поштовх у міжособистісних взаємодіях. Саме такі задовольняють і психологічну потребу людей в інформації, у власній «значущості». Непродуктивні чутки не тільки не здатні викликати конфліктну взаємодію, але й нежиттєздатні в розповсюдженні.

Чутки мають три етапи впливу на опонента: комунікативний, процесуальний, результативний. Г. Почепцов зазначає, що чутки належать до категорії повідомлень, які мають певні правила циркуляції [15, 395-396]. І саме комунікативний етап є тим впливом, що провокує конфліктну комунікацію. Так, Н. Муравйова визначає, що код комунікації має запакувати / розпакувати інформацію. Для того щоб комунікація не стала конфліктною, комунікантам необхідно «домовитися» про його єдине використання [9]. Ю. Лотман дійшов висновку, що подібне практично неможливе через «багатомірність» процесу комунікації. Перший рівень конфліктності виникає через установку комунікантів на контакт (усвідомлення / неусвідомлення інформації, діалог / монолог, домінування / підпорядкування), другий – через асиметричний вибір позицій [7]. За відповідних умов на будь-якому рівні інформація перетворюється на чутку, комунікативний досвід комунікантів також створює умови для зародження чуток. Л. Орбан-Лембрик [13] пропонує таку схему цього процесу: комунікатор – повідомлення – реципієнт, причому смисл інформації для комунікатора випереджає процес кодування в символи,

адже той, хто говорить, спочатку має певний задум і лише потім втілює його в систему знаків. Для реципієнта смисл одержаного повідомлення розкривається майже одночасно з декодуванням, потім відбувається його інтерпретація. Якщо комунікативний код не був однаковим, повідомлення набуває нового сенсу. У схемі Л. Орбан-Лембрик штучно створюються умови, коли процес декодування поєднується з дезінформацією. Оскільки декодування повідомлення для реципієнта є обов'язковим, то одночасно відбувається й засвоєння інформації, яка містить певні протиріччя і стає джерелом конфліктної взаємодії.

Схема «комунікатор – повідомлення – реципієнт» неодноразово повторюється, але кожного разу декодування поєднується з усе складнішою дезінформацією. В. Латинов зазначає, що чутки призводять до процесів нівелювання, загострення та уподібнення [4]. Якщо нівелювання прибирає зайву деталізацію в чутці, уподібнення прилаштовує її до соціокультурних особливостей аудиторії, то загострення перебільшує її значення, чутка трансформується та суттєво змінюється. На трансформацію чутки впливає також мовна ситуація, у якій вона передається, екстралінгвістичний контекст (час, місце, обставини) та психологічні фактори. А для чуток, які спричиняють суспільні конфлікти, саме таке поєднання є найбільш провокуючим. Отже, щоб чутка стала джерелом конфліктної комунікації, процес «комунікатор – повідомлення – реципієнт» має повторюватися із загостренням, залучаючи все більше носіїв; інформація повинна бути важливою для суспільства, мати ілюзію достовірності, надавати вільний простір для інтерпретації, легко передаватися. Л. Орбан-Лембрик зазначає, що складною є роль саме реципієнта, адже він повинен проаналізувати повідомлення та нейтралізувати його емоційну складову. Але якщо реципієнт не знає про дезінформацію, її аналіз ускладнюється ще більше: попередня інформація все більше змінюється, з'являються чи нівелюються деталі, зміщуються акценти.

Конфліктна комунікація виявляється, у першу чергу, завдяки джерелу взаємодії комунікантів, адже спільна сфера діяльності дає можливість легше декодувати інформацію. З цією класифікаційною ознакою тісно пов'язано джерело походження, особливо якщо чутка є навмисно сфабрикованою і тому враховує соціально-психологічний стан реципієнта. На другому місці, з нашої точки зору, знаходиться експресивний параметр, який не дозволяє реципієнту нейтралізувати емоційну складову чутки. Інформаційний параметр є наступним, оскільки міра недостовірності чутки впливає на аналіз інформації особою. Далі необхідно назвати вірогідність виникнення, ця складова визначає міру довіри реципієнта комунікатору та, завдяки цьому, дає йому певну установку на декодування з засвоєнням дезінформації.

Отже, чутка – це різновид неформальної комунікації, який є достатньо активним у міжособистісному спілкуванні. Чутки можуть бути джерелом конфліктної взаємодії. Суспільні конфлікти співвідносяться з певною групою чуток, які, у свою чергу, мають ряд класифікаційних ознак. Щоб чутка стала джерелом конфліктної комунікації, процес «комунікатор – повідомлення – реципієнт» має повторюватися із загостренням. У суспільній свідомості чутки є проявом стихійного відображення дійсності в поєднанні з емоційно-психологічною складовою, саме цей фактор призводить до конфліктів.

Література

1. Василик М. А. Наука о коммуникации или теория коммуникации? К проблеме теоретической идентификации / М. А. Василик // Актуальные проблемы теории коммуникации: [сб. научн. трудов]. – СПб: СПб ГПУ, 2004. – С.4 – 11.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина – СПб: ПИТЕР, 2005. – 464 с.
3. Караяни А. Г. Слухи как средство информационно-психологического противодействия / А. Г. Караяни // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. – № 6. – С. 42 – 58.
4. Латынов В. В. Слухи: социальные функции и условия появления / В. В. Латынов // Социологические исследования. – 1995. – №1. – С. 35 – 46.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – С. 233.
6. Ложкин Г. В. Практическая психология конфликтов: [учебное пособие] / Г. В. Ложкин, Н. И. Пьякель. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
7. Лотман Ю. М. Семiosфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство, 2000. – С. 149-390.
8. Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман // Социологический журнал. – 1995. – №5 – С.54 – 64.
9. Муравьева Н. В. Язык конфликта / Н. В.Муравьева. – М.: Термика, 2004 – 214 с.
10. Новий тлумачний словник української мови / укл. Василь Яременко, Оксана Сліпушко.– К.: «Аконіт», 2001.– Т.3. – С. 784.
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: [посібник] / Л.Е.Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Комунікативний простір міжособистісних відносин / Л. Е. Орбан-Лембрик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 4. – С. 130-136.
13. Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 47 – 62.
14. Потеряхин А. Л. Психология слуха: [уч. пособие] / А.Л. Потеряхин. – Черновцы, 2000. – 68 с.
15. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
16. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации / А.В.Соколов. – СПб.: ПИТЕР, 2002 – 319 с.
17. Яковлев И. П. О коммуникологии как науке о коммуникационных процессах / И. П. Яковлев // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. – 1999. – №3 – С. 14 – 18.

УДК 811. 161. 2'38

Т. І. Вавринюк

ЗАСОБИ СУБ'ЄКТИВАЦІЇ ОПОВІДІ В НОВЕЛАХ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Вавринюк Т. І. Засоби суб'єктивації оповіді в новелах М.Коцюбинського.

У статті досліджено засоби суб'єктивації оповіді в новелах М. М. Коцюбинського. Акцент робиться на лексико-граматичних групах слів із перцептивною семантикою, які виражають світовідчуття оповідача, суб'єктивне ставлення мовця до змісту або адресата мовлення. Важливу роль у поглибленні психологізму досліджуваних новел відводиться займенникам.

Ключові слова: суб'єктивація оповіді, слова із перцептивною семантикою, займенники.

Vavrynyuk T. I. The means of narration subjectivation in the short stories of M. Kotsyubynskyi.

The article investigates the means of narration subjectivation in the short stories of M. Kotsyubynskyi. The emphasis is made on lexical-grammatical groups with perceptive semantics that express the narrator's world

perception, subjective attitude of the speaker towards content or interlocutor. Important part in deepening the psychological meaning of the investigated stories is given to prepositions.

Key words: narration subjectivation, words with perceptive semantics, prepositions.

Проблема суб'єктивації оповіді належить у сучасній лінгвістиці та літературознавстві до числа кардинальних. Вона активно розроблялася на різноманітному матеріалі у працях В. Виноградова, Л. Гінзбург, М. Бахтіна та інших дослідників.

Увесь склад зображеного у творі визначає насамперед авторська свідомість. В. Виноградов стверджував, що автор у творі виступає «як утілення суті твору, що об'єднує всю систему мовних структур персонажів у їх співвідношенні з оповідачем... і через них є ідейно-стилістичним уособленням, фокусом цілого» [2, 181]. На думку Б. Кормана, авторська позиція виявляється у виборі суб'єктів свідомості, автор присутній у них, він визначає їх тематику і проблематику, мовний устрій і розташування акцентів. Автор є не лише в монологах героїв, тобто в тексті, але й у зв'язку елементів тексту [3, 89], а значить, має суб'єктивні і позасуб'єктивні форми вираження.

У своєму дослідженні використовуємо поняття *суб'єктивації* як мовне відображення думок, переживань, почуттів, відчуттів будь-якого суб'єкта художнього твору – автора, оповідача, персонажа. Таким засобом вираження суб'єктивного ставлення мовця до змісту або адресата мовлення в художньому тексті може виступати, наприклад, експресивна лексика, лексико-граматичні групи слів із перцептивною семантикою, невласне пряма мова тощо.

У новелах М. Коцюбинського суб'єктивація оповіді займає помітне місце і має різноманітні форми втілення, адже психологічний аспект у зображенні героя є головним для письменників-імпресіоністів.

Художній текст подає нам художню реальність під кутом зору автора. Авторська точка зору розкривається насамперед на рівні мовних одиниць.

Для відображення **зорових картин** мова виробила цілий ряд синонімічних засобів, щоб репрезентувати не лише реальні картини відображеного, а й виражати суб'єктивне ставлення до побаченого. Так, наприклад, зорові враження в українській мові можуть передавати іменники типу *око, очі, зіниця, а також дієслова: побачити, підглядіти, дивитися тощо*. У М. Коцюбинського: *Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці* [4, 279]. Дієслово *застрягати* вказує на негативне, неприємне суб'єктивне враження. Негативне відчуття створює також контекст, в якому передається відчуття запаморочення: *«Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись»* [4, 299]. Дієслова типу *побачити, підглядіти* не можуть

самі вказувати на суб'єктивне ставлення до зображуваного. Порівнюючи *Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези* [4, 300] та *...крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами* [4, 308], ми звернули увагу, що дієслово з нейтральною оцінкою, поєднуючись з іншими компонентами, виражає як позитивне, так і негативне відчуття.

Засоби на позначення побаченого переплітаються із слуховими: *Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт* [4, 307]. Серед засобів вираження зорових картин у малій прозі М. Коцюбинського знаходимо не лише реально бачене мовцем, а й те, що міг би побачити, тобто уявне: *Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів* [4, 303].

Передача **звукових образів** здійснюється в основному за допомогою дієслів *чути, слухати, вслухатися* та іменника *вухо*.

У досліджуваних творах М. Коцюбинського зазначені лексеми, що самі по собі мають нейтральне стилістичне забарвлення, набувають різних модальних значень. Порівнюючи такі приклади: *Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна* [4, 303] та *Вороги й друзі, близькі й сторонні – і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підошв* [4, 300], можемо зробити висновок, що в певному контексті згадані лексеми можуть передавати як негативне, так і позитивне ставлення до почутого. Концептуальними у змалюванні звукових образів у малій прозі М. Коцюбинського є також дієслова іншої семантики, як-от: *свердлить, лоскоче, тремтить*. Наприклад: *Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимось невловимим* [4, 307]. Коцюбинський інколи передає звукові картини через відчуття температури: *Вітер набива мені вуха шматками звуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібловолосі вівса* [4, 302]; через відчуття форми предметів: *Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної пільми меблів і скрип помосту під їх вагою* [4, 299]. У творах М. Коцюбинського часто засобом зображення звукових картин виступає оксюморон. Цей стилістичний прийом ґрунтується на поєднанні протилежних за змістом, контрастних понять у межах речення або словосполучення. Наприклад: *Тоді я раптом почув велику тишу* [4, 299]. Звукові картини передаються вдало обраними метафорами. Їх суть полягає у вживанні слова, що позначає певний предмет (явище, дію чи ознаку) для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їх порівняння, зіставлення за асоціацією. Водночас метафора активно функціонує як троп у поєднанні з іншими

образно-експресивними засобами: *Та пісня має у собі щось отруйне* [4, 307]. Тут перенесення назв предметів і ознак залишається на рівні образного, обмеженого лише конкретними контекстами зображення дійсності. Слухові відчуття мають перевагу над іншими відчуттями людини: слух дозволяє не лише почути те, що поруч, але й те, що знаходиться на відстані від суб'єкта, а це дає змогу визначити суб'єктивне враження саме від почутого, не змішуючи з іншими відчуттями. Наприклад: *Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає* [4, 299]. Звукові образи часто передаються не самотійно, а в поєднанні з іншими діями суб'єкта. Наприклад: *Тепер я бігаю в поле і годинами слухаю...* [4, 306], або: *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу...* [4, 306]. Це дає уявлення про повну картину звукових відчуттів.

Звукові картини в новелах М. Коцюбинського передаються за допомогою сполучень різних за семантикою слів. Наприклад: *Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів*» [4, 307], або: *...тремтить біля вуха чимось невловимим...* [4, 307]. Таке поєднання поповнює лексико-семантичне поле на означення звукових відчуттів. До звукових відчуттів можна віднести й небажання чути. У прозі М. Коцюбинського часто зустрічаються такі фрази: *Затулю вуха...* [4, 300]; *Жену від себе голоси поля...* [4, 306]; *Я вже більше нічого не годен слухати* [4, 307].

Суб'єктивні враження передаються також за допомогою лексики на позначення запаху. Досліджуючи прозу М. Коцюбинського, ми звернули увагу на те, що **запахові відчуття** передаються за допомогою дієслів у поєднанні з відповідними прикметниками та прислівниками. Наприклад: *Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, наче збита крилами бджіл*» [4, 303]; *...Той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне* [4, 306]. Такі поєднання дають нові відтінки словесного живописання, надаючи явищам природи властивостей живих організмів, унаслідок чого створюються образно-метафоричні картини. Прикметники типу *запашний, пахучий* дають змогу виразити силу, інтенсивність запаху та його оцінку як приємного: *Білий пахучий напій пінився у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту* [4, 306].

Засобами вираження запахових відчуттів вказують є дві типові синтаксичні конструкції: у першій іменник із найзагальнішим значенням *запах* виступає в ролі підмета-діяча, поєданого з дієсловом; у другій дієслово із значенням *сприймати* поєднується з іменником на позначення *запаху* взагалі, що виступає в ролі об'єкта дії.

Суб'єктивне ставлення оповідача до зображуваного виявляється також і у використанні лексики на позначення **смакових відчуттів**, хоч вони не так актуалізовані в досліджуваних творах, як інші перцептивні

відчуття. Смакові відчуття М. Коцюбинський передає за допомогою дієслів *почути, пити, вливати, прикладати*. Ці дієслова поєднуються з іменниками *рот, вуста, смак* та іменниками-назвами напоїв і наїдків. Наприклад: *Так взяв, знаєте, в пальці чудову, сочисту сливу...і почув в роті приємний солодкий смак...* [4, 300]; *Навіть коли ти палиш – охоче вливаю в себе вогняний напій і п'янію від нього* [4, 305]. Відчуття смаку передають прикметники-означення *приємний, солодкий* тощо. Часто засобами вираження смакових відчуттів стають вирази, які мають переносне значення, наприклад: *Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зіплющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих* [4, 305].

Отже, суб'єктивні відчуття смаку в малій прозі М. Коцюбинського передаються: а) різними частинами мови, що поєднані семою «смак»; б) частинами мови, що не мають зазначеної семи, але поєднуються з частинами мови із значенням смакових відчуттів.

Важливу роль у поглибленні суб'єктного плану новел М. Коцюбинського є займенники, які виступають тонко осмисленими складниками ідеостилію письменника. Наприклад: *Я утомився...Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутися з людиною. Я не можу бути самотнім* [4, 297]. Особовий займенник *Я* носій тонких стилістичних властивостей. Він є формою безпосереднього вияву авторського «Я», виконує особливо виразні стилістичні функції у творі.

У контексті новел М. Коцюбинського займенники, зокрема особові, можуть послаблювати свої дійсничні функції і вживатися поряд з іменниками для стилістичного увиразнення, як допоміжні елементи. Вони виступають у функції паралельної назви, що підкреслює основну назву. Наприклад: *Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потонула у ній. Вона кричить?* [4, 303], *Я тільки тепер побачив село...Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки...Воно заплуталось в ниві...* [4, 303]. Ще виразніше виступають такі займенники при звертаннях, надаючи їм особливої виразності. Наприклад: *На добраніч вам, ниви. Й, тобі, зозуле* [4, 304].

Стилістично актуалізованими є займенники при їх частотному використанні в межах складного синтаксичного цілого. Наприклад: *Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків – тисячі чорних ротів – вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, реवेश від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в*

середу мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість, і звирячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш» [4, 297–298].

Тут займенники створюють певний наростаючий ряд, що проходить через контекст, виступають підсилювально-увиразнюючим засобом, передають суб'єктивне сприйняття героєм оточуючого світу: особові займенники *я – ти*, а також відповідні присвійні займенники *мій, твій, свій* формують опозицію, що лежить в основі основного конфлікту твору – конфлікту між «Я» ліричного героя і соціумом, який уособлює концепт *людина* (останній у наведеному мінітексті позначений займенниками *ти, твій, свій*). Ліричний герой зі своїм опонентом «на ти», значить, конфлікт особливо загострений, світовідчуття героя набувають максимальної напруги.

Отже, можемо зробити висновки, що М. Коцюбинський вдається до різноманітних засобів суб'єктивації. Важливу стилістичну роль виконують лексико-граматичні групи слів на позначення зорових картин, запахових відчуттів, звукових образів та смакових відчуттів. Ці слова на позначення перцептивних відчуттів мають широкий діапазон емоційних оцінок – від позитивних до яскраво негативних – залежно від контекстуального оточення. Досить активною категорією щодо суб'єктивації оповіді є особові займенники, за допомогою яких можуть творитися оригінальні стилістичні побудови, досягатися найрізноманітніші виражальні ефекти.

Література

1. Бахтин М. М. Проблема автора / М. М. Бахтин // Вопросы философии. – 1977. – С.151-153.
2. Виноградов В. В. О теории художественной речи / Виктор Владимирович Виноградов. – М.: Высшая школа, 1971. – 320 с.
3. Корман Б. О. Изучение текста художественного произведения / Б. О. Корман. – М., 1972. – С. 8-10.
4. Коцюбинський М. М. Твори: у 7 т. / Михайло Михайлович Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 1974. – Т.2. – 381 с.

УДК 811.161.2'367

В. А. Городецька

ЗМІНА ФОРМИ ПРЕДИКАТА В ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ ПРИ ПЕРЕКЛАДАХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РОСІЙСЬКОЮ

Городецька В. А. Зміна форми предиката в односкладних реченнях при перекладах з української мови російською.

Статтю присвячено актуальній проблемі дослідження синтаксичної системи мови на рівні односкладних речень. Специфіка кожної мови особливо виявляється при перекладі. Автор аналізує ситуації зміни форми предиката, а також деформації змісту, спричинені структурними модифікаціями.

Ключові слова: односкладне речення, синтаксичні синоніми, дієслівний клас ОР, прислівниковий клас ОР, інфінітивний клас ОР, іменний клас ОР, партиципний клас ОР, міжмовні модифікації.

Gorodetska V. A. Predicate form change in one-constituent sentences translation from the Ukrainian language into the Russian language.

The article is devoted to the topical problem of syntax system of the language on the level of one-constituent sentences. The author analyzes situations of predicate form change as well as the deformation of content that were motivated by structural modifications.

Key words: one-constituent sentences, syntactic synonyms, verbal sentences, adverbial sentences, infinitive sentences, noun sentences, predicate form change, interlanguage modifications.

При аналізі українсько-російських мовних паралелей виникає нагальна потреба з'ясувати особливості синтаксичної синоніміки односкладних речень. У більшості випадків у процесі перекладу художніх текстів зберігається структура вживаних в оригіналі конструкцій, однак спостерігаються і певні паралелі, у яких зафіксовано зміну структури речення. Під час перекладу може відбуватися зміна форми предиката через те, що в системі односкладних синтаксичних конструкцій існують структури, які становлять своєрідність кожної з мов. І якщо в українському тексті вживається речення, яке не відповідає нормам російської граматики, то перекладачі роблять спроби знайти можливість відтворити зміст граматичними засобами російської мови. Відповідно змінюється граматична форма предикативного центру, а іноді відбувається і деформація змісту речення. Насамперед це стосується речень партиципного класу, в яких стрижневий компонент виражений віддієприкметниковими формами на *-но*, *-то* і які є специфічними саме для синтаксичної системи української мови. Найчастіше такі речення перекладаються односкладними дієслівними конструкціями. Наприклад: 1) *Невже літописець був так засліплений, що не побачив нічого, а чи так дорого йому заплачено за приховування істини, бо комусь надто залежало на тім, аби ввести в оману нащадків?* [7, 31-32] – *Неужто летописец был так ослеплен, что не увидел ничего, или же так дорого ему заплатили за сокрытие истины, ибо кто-то очень заботился о том, чтобы ввести потомков в заблуждение?* [8, 45]; 2) *Приготовлено човни, встелено килимами, завітчано, на одних посаджено збройний почет, на другі – імператорських шпільманів для зведення гостей* [7, 83] – *Приготовили лодки, устлали коврами, украсили, как надлежит: на одни посадили вооруженную свиту, на другие – императорских шпильманов для вселения гостей* [8, 96]; 3) *Працював той чоловік, як шалений, і прозвано його робітником святого Петра, і єпископ радив усім брати його за взірць* [7, 67] – *Работал тот человек как бешеный, и прозвали его работником святого Петра, а епископ всем советовал брать его за образец трудолюбия и смирения* [8, 68]; 4) *Нікому не заборонено писати* [1, 12] – *Никому не возбраняется писать* [2, 15].

Односкладні речення партиципного класу можуть замінюватися двоскладними конструкціями. Наприклад: 1) *Далі, залежно від того, кому призначалося послання, пропоновано підкоритися, або ж обіцяно мир, або ж вимога миру* [9, 91] – *Далее, в зависимости от того, кому*

предназначалось послание, предлагалось подчиниться, или **обещан мир**, или **требование** мира [10, 99]; 2) *Невдячним, щоправда, було те завдання, тяжко було читати, але він читав, першим випивав неминучу чашу гіркоти: «Після упертих боїв **здано**... Після жорстоких боїв **залишено**... [3, 67] – Неблагодарным, правда, было то задание, тяжело было читать: «После жестоких боев **сданы**... После жестоких боев **оставлен**...» [4, 69].*

Односкладні конструкції дієслівного класу української мови при перекладі можуть: I) зберігати свій клас, але при цьому в російському аналозі змінюється форма стрижневого дієслова: 1) *Бо **прокинешся** серед снігів – умреш від тиші й таємничості [7, 17] – Ну-ка **проснись** среди снегов – умрешь от тишины и таинственности [8, 30]; 2) ... хутра такі пишні, що не **продмеш**... [7, 40] – ... меха столь пышные, что дунь – **не шелохнутся**... [8, 54]; 3) Тимофій – правдивий чоловік! – **залунало** навколо... [11, 57] – Тимофій – правдивый человек! – **загудели** вокруг [12, 34]; 4) Слухачів йому ніколи **не бракувало** [7, 85] – В слушателях у него никогда **не было недостатка** [8, 89]; 5) *Що ж, Денисе Івановичу, раз мати на світ породила, – поїхали. Хоч почуємо, яким вітром тепер **дихають** у Совдепії [11, 138] – Что ж, двум смертям не бывает, поедем. Хоть почувем, каким теперь ветром **несет** из Совдепии [12, 99]; II) замінюватися односкладною конструкцією прислівникового класу: 1) *Може, й цьому каменеві **болить** [1, 25] – Может, и этому камню **больно** [2, 29]; 2) ...кількох літ, проведених в абатстві, й **не помічалось** на ній... [7, 73] – ... годов, проведенных в аббатстве, **незаметно** на ней... [8, 76]; III) замінюються односкладними конструкціями партиципного класу: *А цьому ось, ледь живому, **судилося опинитися** тут, поблизу Вузлової на обшурованім вітрами хутіриці, що кимось колись був названий Синій Гай [5, 275] – А этому, чуть живому, **суждено было сказаться** здесь, вблизи Узловой на исхлестаном ветрами хуторке, кем-то когда-то названном Синим Гаєм [6, 7].****

Односкладні речення прислівникового класу в українській мові замінюються дієслівним класом: 1) *Дошкульно, – схвалює Кочубей [5, 275] – Хлестко **получается**, – одобряет Кочубей [6, 8]; 2) *Адже світ, хоч і дивний, але таємничий, і на це **немає ради** [7, 17] – Ведь мир, хотя и удивительный, но таинственный, и с этим **ничего не поделаешь** [8, 30]; 3) *Воно б уже і спати пора, та хіба **можна заснути** в таку ніч? [11, 67] – Вроде бы уже и спать пора, да разве **заснешь** в такую ночь? [12, 41]; 4) *Хіба це козацьке діло – пити бабське питво? Нам оковиту **треба** [11, 111] – Козацкое ли дело пить это бабье зелье? Нам горькую **подавай** [12, 13].****

Односкладні речення української мови при перекладі змінюють інфінітивний центр прислівниковим, наприклад: *Ще й **не знати**, де більше скарбів [7, 85] – Еще **неизвестно**, где больше сокровищ [8, 61].*

Іменний клас односкладних конструкцій української мови при перекладі також підлягає зміні. Іменник у формі називного відмінка

замінюється: 1) прислівником: *І така досада хлопчикові, що він не побачив весни, аж плакати хочеться* [13, 154] – *І так досадно мальчику, що он не увидел весны, прямо плакать хочется* [14, 141]; *Мала втіха* [9, 45] – *Мало радости* [10, 40]; 2) інфінітивом: *Ось де помста* [7,48] – *Так и мстить* [8, 45].

Отже, при перекладі односкладних речень спостерігається процес зміни форми предиката. Серед основних закономірностей процесу, супроводжуваного переходом односкладних синтаксичних конструкцій з одного структурного класу в інший, зазначено такі випадки: 1) конструкції партиципного класу замінюються односкладними структурами дієслівного класу; 2) речення дієслівного класу замінюються реченнями прислівникового, партиципного та дієслівного класів; 3) речення прислівникового класу замінюються реченнями дієслівного класу; 4) конструкції інфінітивного класу замінюються односкладними структурами дієслівного й прислівникового класів; 5) речення іменного класу замінюються реченнями прислівникового й інфінітивного класів.

Аналізуючи міжмовні модифікації односкладних синтаксичних конструкцій, ми тим самим маємо можливість більш повно й глибоко вивчити структуру мовних одиниць споріднених мов, якими є російська й українська мови, заглибитися в культуру іншого народу, уникнути неминучої обмеженості, яка природно присутня при оволодінні тільки однією мовою.

Література

1. Гончар О. Т. Бригантіна: Повість / О. Т. Гончар. – Симферополь: Таврія, 1981. – 416 с.
2. Гончар О. Т. Бригантіна: Повесть / О. Т. Гончар. – М.: Сов. писатель, 1976. – 263 с.
3. Гончар О. Т. Людина і зброя: Роман / О. Т. Гончар. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989. – 321 с.
4. Гончар О. Т. Произведения: в 2 кн.: Кн. 2: Человек и оружие: Роман / О. Т. Гончар. – М.: Худ. литература, 1990. – 312 с.
5. Гончар О. Т. Твори: у 7 т. : Т. 7: Собор: Роман. Твоя зоря: Роман / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1987. – 655 с.
6. Гончар О. Т. Твоя зоря: Роман / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1977. – 399 с.
7. Загребельний П. А. Євпраксія: Роман / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1987. – 320 с.
8. Загребельный П. А. Евпраксия. Львиное сердце: Романы / П. А. Загребельный. – М.: Худ. литература, 1984. – 688 с.
9. Загребельний П. А. Роксолана: Роман / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1979. – 190 с.
10. Загребельный П. А. Роксолана: Роман / П. А. Загребельный. – Кишинев: Лит. артистикз, 1984. – 200 с.
11. Стельмах М. П. Кров людська – не водиця: Роман / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1992. – 376 с.
12. Стельмах М. П. Кровь людская – не водица / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1980. – 288 с.
13. Стельмах М. П. Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір: Повісті / М. П. Стельмах. – К.: Рад. школа, 1984. – 272 с.
14. Стельмах М. П. Гуси-лебеді летят... Щедрий вечер / М. П. Стельмах. – М.: Худ. литература, 1980. – 255 с.

ВИДО-ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Єршова Н. В. Видо-часова організація складносурядних речень у прозі Євгена Гуцала.

У статті досліджено видо-часову організацію складносурядних речень художньої прози Євгена Гуцала; визначено особливості реченнєтворення автора.

Ключові слова: складносурядне речення, видо-часова організація, процес реченнєтворення.

Yershova N. V. Aspect and tense coordination of complex sentences in the prose of Yevhen Hutsalo.

The article deals with the aspect-tense coordination of complex sentences in Yevhen Hutsalo's prose; the peculiarities of the sentence structural process have been defined.

Key words: complex sentence, aspect-tense coordination, sentence structural process.

В українському та зарубіжному мовознавстві приділено значну увагу питанню видо-часової організації складного речення, зокрема проблемі аспектуальних значень і таксисних відношень. Однак у поданих нижче працях [1-7; 17-20] аналізований загальний фактичний матеріал не дозволяє виявити визначальні аспектуальні значення і таксисні відношення складних конструкцій одного виду у творах конкретного автора. Тому матеріал статті є новим з погляду аспектуального і таксисного аналізу складносурядних речень у прозі Євгена Гуцала. Для окреслення особливостей розвитку реченнєтворного таланту митця використаний у статті матеріал дослідження класифіковано на умовні періоди творчості письменника: тексти 60-х, 70-х і 80-х років. Спираючись на провідні ідеї дослідників, ставимо за мету виявити домінанту видо-часової організації складносурядних конструкцій автора: визначальну аспектуальну семантику і таксисні відношення; визначити особливості реченнєтворення автора.

Питанню структурно-семантичної організації речення у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці приділено значну увагу. Чільне місце займають спостереження В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, С. Ф. Бевзенка, В. В. Бабайцевої, О. В. Бондарка, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, К. Ф. Шульжука, А. П. Загнітка, Г. О. Золотової та ін.

Мовознавці є одностайними в думці щодо семантичної структури речення як організованих на предметній основі смислових комплексів, що становлять результат взаємодії семантичних компонентів (Г. О. Золотова [18], С. Ф. Бевзенко [3], К. Ф. Шульжук [20]). Значення складного речення зумовлюється багатьма чинниками, зокрема, "співвіднесеністю модальних площин (видо-часовою взаємодією)" [17, 17]. На важливості видо-часової організації у складному реченні наголошували В. В. Виноградов [5], М. І. Калько [19], В. В. Бабайцева [2] та ін. Ще у працях поч. ХХ ст. В. В. Виноградов визначив текстові функції видо-часових форм дієслів, які "волею автора організують просторово-темпоральний обсяг тексту" [5, 431].

Із поняттям видо-часової організації речення тісно пов'язане поняття аспектуальності: відношення між компонентами, зміст яких передбачає передачу характеру протікання і розподілення дії в часі. На думку О. В.Бондарка, “основними компонентами аспектуальності є граматична форма виду, видові утворення, видові елементи форм з видо-часовим значенням” [4, 76]. Дослідник наголошує на тому, що “граматичні форми виду є центром аспектуальності” [4, 76]. Аспектуальні ознаки, уміщені в контексті, накладаються на характеристику дії, що визначається видовою формою. Правомірним буде зазначити, що функція однієї форми виду відрізняється від іншої форми аспектуальним контекстом.

Дієслово української мови має форми доконаного (ДВ) і недоконаного (НДВ) виду, що вносять у речення протилежну динаміку протікання дії.

Доконана і недоконана форми виду з їх граматичним значенням є тим стрижнем, “який об'єднує згруповані навколо цих форм їх власні значення” [4, 77]. Наприклад, основним стрижневим значенням форми НДВ є процесуальність, яка передбачає конкретно-процесуальне значення, необмежено-кратне, узагальнено-фактичне тощо. У статті ми аналізуватимемо аспектуальні значення складносурядних речень із позицій стрижневих значень ДВ і НДВ.

Категорію аспектуальності неможливо розглядати без категорії темпоральності. Ці два семантично важливі аспекти речення взаємодіють між собою дуже тісно, оскільки вживання одного неможливе без уживання іншого. Особливість категорії темпоральності – часового плану дій – висвітлено у працях В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, А. П. Загнітка, І. Р. Вихованця та ін.

Дієслово є “найцентральнішим із семантико-синтаксичного боку членом речення”, тому його формам (видовим, часовим тощо) приділяють особливу увагу [6, 124]. Оскільки кожен час вказує на певний момент реалізації дії, то в поєднанні з видовими формами дієслова речення набуває специфічної семантики, властивої тій чи тій видо-часовій співвіднесеності.

Скажімо, про форми минулого часу доконаного виду В. В.Виноградов зазначав: “У минулому часі ДВ має елементи або відтінки перфектного значення, виражає результат або стан” [5, 433]. Форми минулого часу ДВ з аористичним значенням, широко використовані в розповідних реченнях, відносяться до певного, конкретного проміжку часу.

Форми майбутнього часу ДВ найбільш вільно виражають значення передбачення дії порівнянно з іншими способами вираження цього значення.

Уживання теперішнього часу вказує на констатацію процесу, поступове розгортання дії; її реалізація розтягнута в часі, а тому важко прогнозувати, коли процес закінчиться.

Минулому часу в науковій літературі приділено значну увагу. Про це свідчать лінгвістичні праці В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, О. В. Бондарка, Ю. С. Маслової, М. Я. Гловинської та ін. Основною семантикою співвіднесення минулого часу і НДВ є значення безпосередньо відтворюваного минулого як процесу, не прикріпленого до проміжку часу і не пов'язаного з яким-небудь моментом у теперішньому. В. В. Виноградов з цього приводу зазначав, що минулий час + НДВ лише констатує віднесеність дії з видовим значенням протилежності або повторюваності до плану минулого, однак не встановлює ніякої перспективи в послідовному розвитку подій чи зміні дій, у їх часових відношеннях [5, 344].

Поєднання майбутнього часу із формою НДВ вказує, за твердженням М. Я. Гловинської, на дію у протіканні, “дія із самого початку віднесена у майбутнє або розпочата в момент мовлення і буде далі продовжена” [7, 80].

Між категорією аспектуальності (аспектуальних значень) і категорією темпоральності змістовно лежить категорія таксису і таксисних відношень. До семантичної сфери таксисних відношень науковці відносять функції вираження одночасності, передування та наступності дії.

Прийнято розрізняти залежний і незалежний таксис. При залежному таксисі має місце другорядна предикація (в українській мові це дієприслівниковий, дієприкметниковий звороти); при незалежному таксисі кожен із компонентів складної предикації характеризується відносною самостійністю.

В основу характеристики аспектуально-таксисних відношень складносурядних конструкцій Євгена Гуцала покладено стрижневу семантику форми НДВ і взаємопорядок структурних компонентів. Аналіз видо-часової організації складносурядних речень автора дав змогу виявити, що типовими є видові форми недоконаного виду – 10 % конструкцій, які вжито в теперішній, минулій або майбутній часовій формах. Такі поєднання утворюють аспектуальну семантику тривалого розгортання дії і таксисні відношення одночасності: *Баба сиділа на лежанці, а теля стояло в кутку* [14]; *У цих зелених та ясних сутінках співають птахи й пахнуть квіти* [15].

Співвіднесеність форми НДВ і теперішнього часу створює в реченні семантику поступового розгортання дії. Конструкцій із таким часовим значенням в аналізованих текстах виявлено значну кількість – 8 % синтаксичних одиниць: *Вона затуляє йому долонею рота, і в цей час зозуля перестає кувати* [15]; *Корній Потуга обома руками береться за блакитний патефон – і ось уже таємничий ящик розчиняється* [15].

У значній кількості речень (7%) ужито аспектуальну семантику фактичності дії і таксисні відношення одночасного її розгортання. Речення з цими видовими формами мають часове значення минулого або майбутнього: *Катря мовила, і в її гострих, бронзової барви зіницях спалахнув мисливський блиск* [11]; – *Без цього тепер ні хліб не вродить, ні сало на свині не наросте* [16].

Домінантний тип речень становлять конструкції, у яких у предикативних частинах співвіднесені форми минулого ДВ – 5 % синтаксичних одиниць. Значення минулого вказує на непов'язаний із моментом мовлення результат завершеної дії: – *В кожному з нас батько давно проснувся, але ж дитина не вмерла...* [8]; *Фросина засвітила світло, проте лиця чоловіків не розвиднилися* [8].

У межах складносурядних речень виявлено видо-часові комплекси “змішаного” типу – 10% синтаксичних одиниць, які виражають аспектуальні значення попереднього (НДВ-ДВ) або наступного (ДВ-НДВ) тривалого розгортання дії, таксисні відношення її різночасності.

Основною часовою формою, що визначає загальний часовий план складносурядних конструкцій, є значення першої предикативної частини. В основу такого підходу покладено порядок авторського розташування рівнозначних структурних компонентів речення.

Аспектуальну семантику попереднього розгортання дії реалізовано у 5,1% складносурядних речень. Часову організацію визначає стрижнева семантика форми НДВ, що може співвідноситися з теперішнім, минулим або майбутнім часом ДВ другої предикативної частини. Домінантним типом поєднання часових форм у видовому комплексі НДВ-ДВ є синтаксичні одиниці з видо-часовою організацією “теперішній – минулий ДВ” – 4% речень: *Випускається в клубі сатиричний “Прожектор”, але останній його номер вийшов ще до дня Восьмого березня* [10]; – *Ага, в Копенгагені тав не ловлять і витрішок не продають, а наше яблунівське правління тільки губу розпустило* [16].

Конструкцій зі співвіднесеними формами ДВ-НДВ у предикативних частинах виявлено 4,9%. Стрижневу часову семантику визначає форма минулого часу ДВ, що може поєднуватися з формами минулого НДВ або теперішнім часом. Такі поєднання вказують на завершену дію, що співіснує з незавершеною (минулий ДВ – минулий НДВ) або завершену дію, пов'язану з розтягненим у часі процесом (минулий ДВ – теперішній) – 3,3% синтаксичних одиниць: *Сусідка докірливо похитала головою, і погляд її знову блукав у сонячних полях, на зеленій волі* [14]; *Ліси може й перемогли б у цій мовчазній, затятій сутичці з садками, але яблуням допомагає людина* [13].

Сферу таксисних відношень у 2,5% складносурядних речень додатково реалізовано формами другорядної предикації:

дієприслівниковими зворотами теперішнього і минулого часів, незначною мірою представлено дієприкметники пасивного стану.

За наявністю форм залежного таксису визначальними – 1,5% синтаксичних одиниць – є конструкції з аспектуальним значенням фактичного (видові комплекси ДВ-ДВ минулого часу), тривалого (видові комплекси НДВ-НДВ минулого часу, НДВ-НДВ теперішнього часу) перебігу дії і таксисних відношень одночасності, з аспектуальною семантикою попереднього або наступного розгортання дії (“змішаний” видовий комплекс НДВ-ДВ минулого часу) і таксисними відношеннями неодноразовості, у яких наявні дієприслівникові звороти теперішнього часу.

Видо-часова організація речень із семантикою одночасного фактичного розгортання процесу вказує на виконану дію, співвіднесена з моментом мовлення: *Мати всміхнулася радо, а батько, ступаючи слідом за сином, спіткнувся раз і вдруге на рівному місці...* [9]; *За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя облетіло, й горобина роздяглась наголо, тьмаво поблискуючи гіллям* [10].

Складносурядні конструкції з аспектуально-таксисними значеннями одночасного тривалого перебігу дії в минулому або теперішньому співвіднесені з теперішнім або існують у ньому завдяки семантиці залежного таксису: *Зрідка оглядався на Василю, погрозово суплячись, а вона йому у відповідь показувала язика* [9]; *Мати, припадаючи на коліно, жала серпом лепеху, а ти складав її вогкі пасма до мішка* [10].

У реченнях зі “змішаним” видовим комплексом форма залежного таксису співвідносить із теперішнім завершено дію, про яку зазначено після тривалого, розтягненого в часі процесу в минулому: *Сонце пригрівало землю, й лисеня якимось майже невловним рухом посунулось уперед, виставляючи розумну мордочку на тепло* [10]; *Священна тиша панувала в цьому сферичної форми приміщенні, й старший куди пошлють, наслідуючи приклад Мейдж, замер на вході, вражено й зачаровано роздивляючись кругом* [16].

У меншій кількості речень – 1% – другорядну предикацію вжито у формах дієприслівникового звороту минулого часу. Означаючи дію, закінчену перед дією присудка, дієприслівники минулого часу нерідко виступають зі значенням, близьким до перфекта: називають дію, пов’язану зі своїм результатом і з часом вияву дії присудка [1, 38]: *Але білка спритно шаснула по стовбуру вниз, і яструб, гострим крилом черкнувши по сосні, зі свистом пролетів мимо, навіть не торкнувшись білки* [9]; *Сонце ховається за обрієм, пустивши огнисті стріли та огнисті списи в присмучені високості, й не смертельні ті стріли та списи горять, наче віщі знаки суду й покари* [12].

На підставі вивчення аспектуальної, темпоральної і таксисної організації складносурядних речень письменника окреслено процес реченнетворення за умовними періодами творчості.

Визначальним є складносурядні конструкції на позначення одночасного перебігу дії – 17% синтаксичних одиниць. Протягом умовних періодів їхня кількість збільшується не поступово: у текстах 60-70-х років виявлено майже однакову кількість конструкцій, у творах 80-х років – у 2,4 рази більше.

Складносурядні синтаксичні одиниці з аспектуальною семантикою тривалого розгортання дії (НДВ-НДВ) є доміантними в системі таксисних відношень одночасності. Для їхнього вживання характерний нерівномірний розвиток: у текстах останнього умовного періоду виявлено в 2,4 і 2,3 конструкцій більше, ніж у періоди 60-70-х років відповідно. Складносурядним реченням фактичного перебігу дії (ДВ-ДВ) притаманний аналогічний процес розвитку.

Таксисна семантика на позначення неодногочасного розгортання процесу наявна у значній кількості речень. Процес авторського творення сурядних конструкцій зі “змішаними” видовими комплексами (ДВ-НДВ, НДВ-ДВ) характеризується нерівномірністю розвитку.

Типи “змішаних” видових комплексів на позначення попереднього (НДВ-ДВ) і наступного (ДВ-НДВ) перебігу тривалої дії в кожному умовному періоді становлять майже однакову кількість. Слабко виражену доміанту виявлено у використаних реченнях із семантикою наступного тривалого розгортання дії.

Загальне творення Євгеном Гуцалом конструкцій зі змішаними видовими комплексами протягом умовних періодів творчості характеризується нерівномірним розвитком.

Отже, специфікою видо-часової організації складносурядних конструкцій прозових творів Євгена Гуцала є домінування речень із семантикою одночасного розгортання дії між предикативними частинами. Серед конструкцій із формами залежного таксису типовими є речення з дієприслівниковим зворотом теперішнього часу. Автор надав суттєву перевагу складносурядним синтаксичним одиницям з аспектуальним значенням тривалого поступового розгортання дії в момент мовлення. Реченнетворення складносурядних речень характеризується неоднорідним розвитком із кількісною перевагою конструкцій у текстах 80-х років.

Література

1. Азарова Л. Є. Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування / Л. Є. Азарова, Є. С. Сошнович. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2005. – 126 с.
2. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: В трёх частях / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – М.: Просвещение. – 1987. – Ч. III. – 71 с.
3. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові: [навч. пос.] / С. П. Бевзенко. – К.: КДП ім. О. М. Горького, 1987. – 79 с.
4. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л.: Наука. – 1983. – 208 с.
5. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – 389 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

7. Гловинская М. Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм / М. Я. Гловинская // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. – М., 1989. – 245 с.
8. Гуцало Є. П. Серпень, спалах любові: оповідання та повість / Є. П. Гуцало. – К.: Молодь, 1970. – 171 с.
9. Гуцало Є. П. З вогню воскресли: Повість, оповідання / Є. П. Гуцало. – К.: Молодь, 1978. – 294 с.
10. Гуцало Є. П. Полювання з гончим псом: Оповідання / Є. П. Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1980. – 288 с.
11. Гуцало Є. П. Шкільний хліб: Повість-диалогія, оповідання / Є. П. Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1981. – 408 с.
12. Гуцало Є. П. Мистецтво подобатись жінкам: оповідання / Є. П. Гуцало. – К.: Рад. письменник, 1985. – 358 с.
13. Гуцало Є. П. З вогню воскресли; Мертва зона; Біль і гнів; Безголов'я: Повісті / Є. П. Гуцало. – К.: Українська видавнича група, 1996. – 432 с.
14. Гуцало Є. П. Твори в 5-ти томах. Т.2.: Повісті / Є. П. Гуцало. – К., 1997. – 456 с.
15. Гуцало Є. П. Твори в 5-ти томах. Т.3.: Повісті. Роман / Є. П. Гуцало. – К., 1997. – 686 с.
16. Гуцало Є. П. Твори в 5-ти томах. Т.4.: Романи / Є. П. Гуцало. – К., 1997. – 461 с.
17. Загнітко А. П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: [навч. пос.] / А. П. Загнітко. – К.: Інститут змісту і методів навчання, Донецький держ. ун-т, 1996. – Ч. 2. – 658 с.
18. Золотова Г. А. Категории времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С. 8-29.
19. Калько М. І. Аспектуальність і дієслівна полісемія: [монографія] / М. І. Калько – Черкаси: “Брама”. Вид. Вовчок О. Ю., 2002. – 144 с.
20. Шульжук К. Ф. Структурно-семантичні параметри складного речення / К. Ф. Шульжук // Слов'янський вісник: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип.1. – Рівне. – 1998. – С. 219-223.

УДК 81'373.237:82

Ж. В. Колоїз**МОЛИТВА ЯК КОНФЕСІЙНИЙ ТА ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ**

Колоїз Ж. В. Молитва як конфесійний та художній текст.

У статті порушуються проблеми текстуальної лінгвістики; молитва розглядається як конфесійний та художній текст; аналізуються семантичні, функціональні та стилістичні особливості конфесійної та художньої (поетичної) молитов.

Ключові слова: текст, молитва, конфесійний текст, художній текст.

Koloiz Zh. V. Prayer as a religious and literary text.

The article deals with the problems of textual linguistics. Prayer as a religious and literary text is described. The semantic, functional and stylistic peculiarities in religious and literary texts are analysed.

Key words: text, prayer, religious text, literary text.

Реальне буття мови є безмежним процесом вербальної комунікації, що робить мову необхідним атрибутом людського суспільства, яке накопичує й передає від покоління до покоління свої знання та досвід. Очевидно, мовний механізм повинен мати таку внутрішню структуру, що уможлиблювала б змістовну комунікацію, зацікавлення якою стрімко зростає. Посилюється й інтерес до конкретних виявів мовленнєвої діяльності, репрезентованої найрізноманітнішими зразками текстів, через які людина висловлює свої думки, почуття та побажання.

На сучасному етапі розвитку мови особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані з так званими конфесійними текстами, стан вивчення яких є ще далеко незадовільним, попри те, що аспекти їхнього дослідження повсякчас урізноманітнюються. Відмова від войовничої

атеїстичної ідеології, відродження духовності, національних морально-етичних засад сприяли тому, що в підсистемі функціональних різновидів мови стали виокремлювати конфесійний стиль, досліджувати його становлення, з'ясовувати диференційні ознаки, роль у розвитку та функціонуванні нової української літературної мови тощо (Г. Арполенко, Н. Дзюбишина-Мельник, В. Задорожний, Т. Мороз, В. Німчук, В. Статєєва та ін.). Подекуди предметом наукових зацікавлень стає художньо-образне слововживання у відповідних конфесійних текстах, проте основний акцент все ж таки припадає на різні семантичні групи конфесійної лексики (І. Бочарова, Ю. Браїлко, А. Ковтун, П. Мальків, Н. Пуряєва, М. Скаб, С. Єрмоленко, В. Ткаченко, Т. Харитоновна, Г. Яворська та ін.).

Мета нашої статті полягає в дослідженні християнської молитви як конфесійного та художнього зразків текстів, у виявленні їхніх комунікативних механізмів, інтегральних та диференційних ознак.

У конфесійній літературі *молитва* визначається як «піднесення розуму й серця до Бога, благоговійне слово людини до Бога» [2, 484], «звернення людини до Бога» [1]. Подібне витлумачення містять і спеціальні лексикографічні праці лінгвістичного характеру, зокрема: «установлений текст, який промовляється, виголошується вірянами під час звернення до Бога, до святих» [4, 537]. У поодиноких випадках маніфестація семантики відбувається через відношення до дериваційної бази, тобто лексема *молитва* пояснюється через дієслово *молити* (*молитися*) [4, 537], де *молитися* означає «знаходитися в особливому внутрішньому стані, коли духовне людське начало входить у безпосередню таємничу взаємодію з Богом та потойбічним невидимим світом». У такий же спосіб (через співвідношення між похідним і вихідним словом) представлено й етимологічний аналіз: *молитва* ← *молити* – «просити», псл. *modliti споріднене з литовським *maldyti, melsti* «благати» (інєв. *meldh* – «говорити ритуальні слова» (в античності молитва була частиною публічного ритуалу, що мав важливе суспільне і політичне значення), раніше, можливо, «приносити жертву, забиваючи тварину» (пор. р. [*молит'ь*] – «забивати худобу», болгарське *молитва* – «жертва; жертвна тварина») [5, 501].

Сучасна молитва є однією з основних складових будь-якої конфесії, до того ж таким елементом, який не роз'єднує, а об'єднує різні конфесійні утворення. Звернена до Господа, вона створює відчуття контакту кожного вірянина, незалежно від його віросповідання, з надприродною, божественною силою. Указівки на факт такого звернення засвідчені неодноразово вже в тексті Старого Заповіту, у ньому ж з'являються й перші точні форми молитов, наприклад: *Тоді скажи перед Господом Богом Твоїм: я відібрав від дому мого святиню і віддав її левітові, прибульцеві, сироті і вдові, за всіма повеліннями Твоїми, які Ти заповів мені ... споглянь від святої оселі Твоєї, з небес, і благослови народ Твій, Ізраїля, і*

землю, яку Ти дав нам – тому що Ти клявся батькам нашим дати нам землю, у якій тече молоко і мед [Второзаконня 26 : 13-16].

Після вавилонського вигнання молитви піддалися детальній регламентації, у зв'язку з чим було встановлено відповідні години для виголошення молитов (згідно із заповіддю Господа про безперестанну молитву давні християни молилися в усі години доби), вироблено певні норми поведінки під час цього дійства і т. ін., як-от, наприклад: *І коли молишся, не будь як лицеміри, які люблять молитися в синагогах і на перехрестях, зупиняючись, щоб бачили їх люди. Істинно кажу вам: вони вже мають нагоду свою. Ти ж, коли молишся, увійди до кімнати твоєї і, зачинивши двері твої, помолись Отцю твоєму, який у таїні, і Отець твій, який бачить таємне, воздасть тобі явно. А молячись не говоріть зайвого, як язичники, бо вони думають, що в багатослів'ї своєму почуті будуть* [Матвія 6: 5-8]; *Кожний чоловік, який молиться або пророкує з покритою головою, осоромлює свою голову. І кожна жінка, яка молиться або пророкує з непокритою головою, осоромлює свою голову, бо це те саме, якби вона була острижена* [1 Коринфян 11: 4]. На основі вчення Ісуса Христа та апостолів давня церква поступово вибудувала єдині правила, що визначали порядок здійснення молитов як на богослужінні, так і в домашніх умовах. Від іудеїв до християн перейшла традиція молитися стоячи: *І коли стоїте на молитві, прощайте, коли щось маєте на кого, щоб і Отець ваш Небесний відпустив вам гріхи ваші* [Марка 11: 25]. Від них запозичений звичай ставати на коліна. Певні типи обрядових дій та культових висловлювань (текстів) мають не лише соціальний, але й знаковий характер. Відповідні нормовані рухи (поклони, хресне знамення, запалення свічок, координація світла тощо) перетворюють молитву в складний семіотичний текст, що об'єднує особистісну і колективну психологію, традиції та світогляд. Дослідження сукупності різних семіотичних явищ сприятимуть глибшому осмисленню конфесійної комунікації, зв'язку спілкування між вірянами та сакральною дійсністю. Ця проблема заслуговує на окрему увагу.

Загальновідомо, що з-поміж усього розмаїття культових знаків важливу роль відводять вербалізованим (слову, висловлюванню, тексту). Якщо культ організований, то в його царині функціонують готові (тобто «чужі») молитовні тексти, що відтворюються учасниками обрядів, до яких вони ставляться як до власних, надаючи їм особливо важливого значення. І це цілком закономірно, адже через них віряни «пропускають» свої переживання та переконання, закріплюють у своїй свідомості відповідні церковні доктрини.

Молитва для справжнього християнина має неабияке значення: вона вселяє віру, дає надію, утверджує любов. У зв'язку з цим, уважають, що існує три основні позиції конкретного адресанта: релігійне сподівання (надія), релігійне розуміння (віра), релігійна відданість (любов). У тексті

Нового Заповіту постійно наголошується на рятівній силі молитви: *Пильнуйте, будьте на сторожі і моліться, бо не знаєте, коли настане час цей* [Марка 13 : 33]; *Пильнуйте повсякчас і моліться, щоб ви сподобилися уникнути всього того, що має бути, і стати перед Сином Людським* [Луки 21: 36].

З лінгвістичних позицій молитви можна диференціювати на: 1) невербальні, виконувані без слів та інших зовнішніх знаків – лише розумом і серцем (так звана внутрішня, духовна, сердечна молитва); 2) вербальні, словесно оформлені та супроводжувані різними знаками благоговіння (так звана зовнішня молитва). Прикладом зовнішньої молитви, засвідченої в Євангелії, є молитва митаря, яку подано у притчі про грішника, що кається: *Боже, будь милостивий до мене, грішного* [Луки 18 : 13]. Вона маніфестує не лише відповідну культову ситуацію, але й те, що людина говорить до Бога і з Богом, звертається до Господа й водночас визнає свою (гріховну) сутність.

Зразком для всіх вербальних молитов (найдосконалішою християнською молитвою) є, безумовно, «Молитва Господня», відома ще й під назвою «Отче наш»: *Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні. І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є Царство, і сила, і слава навіки. Амінь* [Матвія 6: 10-13]. Стиль цього молитовного тексту близький до художнього та ораторського, характеризується книжною риторичністю, діалогічністю (вербальна участь адресанта / невербальна участь адресата), наявністю позамовних засобів вираження (хресне знамення) і т. ін. Він вирізняється спеціальною конфесійною лексикою, зокрема й церковнослов'янського походження, граматичними (морфологічними та синтаксичними) засобами, наявністю вокативних й імперативних форм, характеризується емоційністю, пафосом і, так би мовити, гімністю.

За змістом християнські молитви поділяються на 1) молитви-славослів'я (*Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь* (Мале славослів'я); 2) молитви-прохання (*Царю Небесний, Утішителю, Душе істини, що всюди єси і все наповняєш, Скарбе добра і життя Подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші. Амінь* (Молитва до Святого Духа); 3) молитви-подяки (*Уставши після сну, подяку приношу Тобі, Пресвята Тройце, Боже наш, що Ти з великої милості Твоєї і довготерпіння не прогнівався на мене лінивого та грішного і не дав мені загинути з моїми гріхами, але, з властивим Тобі людинолюбством, підняв мене від сну, щоб зранку прославляти державу Твою. І нині просвіти мої очі мисленні, відкрий мої уста, щоб навчатися слова Твого, і розуміти заповіді твої, і чинити волю твою, і вихвалити тебе в сердечному прославленні, і в піснях славити*

всесвяте ім'я Твоє – Отця, і Сина, і Святого Духа – нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь (Молитва св. Макарія до Пресвятої Тройці). Доволі часто молитва як конфесійний текст поєднує в собі елементи прохання та славослів'я, елементи подяки та славослів'я і т. ін. Наприклад: *Пресвята Тройце, помилуй нас; Господи, очисти гріхи наші; Владико, прости беззаконня наше; Святий, зглянься і зціли немочі наші імені Твого ради. Господи помилуй (трисичі). Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь* (Молитва до Пресвятої Тройці). Такі конфесійні тексти мають не лише диференційні (скажімо, молитви-подяки репрезентують висловлене почуття вдячності адресанта за допомогу; молитви-прохання – увічливе звертання до надприродних сил задля того, аби домогтися чогось), але й інтегральні ознаки. Більшість молитов, незалежно від змісту, містить чітко окреслені три структурні компоненти: 1) зачин (звернення до адресата); 2) основна частина; 3) висновок. У зачині у формі кличного відмінка (у формі звертання) називається здебільшого особа Бога – єдиного в трьох лицах, Пресвятої Богородиці, рідше особи ангелів-охоронців чи тих або тих святих. На увагу заслуговує передусім те, що зачин може мати не лише однокомпонентну, але й кількокомпонентну (поширену) форму, яка подекуди увиразнюється ще й конструкціями прикладкового характеру: *Господи Вседержителю, Боже Небесних Сил і всякої плоті, що на небі живеш і нас, смиренних, доглядаєш, серця й думки випробовуєш і те, що є таємне в людині, добре бачиш; Безпочаткове і Вічне Світло, у якому немає ані тіні зміни або перетворення, Сам Безсмертний Царю, прийми молитви наші...* (Молитва св. Василія Великого); *О Пречиста Діво, Богородице, надіє всіх християн, що живуть на землі!* (Молитва до Пресвятої Богородиці). Основна частина є констатувальною, сутнісною, адресат вербалізує свої думки, почуття, переживання, сподівання і т. ін., що спонукали його звернутися до божественних сил: *Не відвертайся від мене грішного, бо я непохитно надіюся на Твоє милосердя. Погаси в мені полум'я багатьох пристрастей моїх; запали моє жорстоке серце і мій холодний розум любов'ю до виконання заповідей Сина Твого і Бога нашого. Викорени, Пречиста, з мого затьмареного розуму і з мого жорстокого серця безнадійність, недбалість, лінощі та безглуздя і всі темні і брудні думки та наміри. Зціли, Владичице, мої тяжкі духовні й тілесні рани, не попусти, щоб зло перемагало мене, і Твоїми материнськими молитвами прихили до мене милість Сина Твого, Господа нашого Ісуса Христа, бо Ти благословенна від усіх родів, і славиться пречисте ім'я Твоє на віки віків* (Молитва до Пресвятої Богородиці). Кожен структурний елемент такого тексту вирізняється спонукальною модальністю, про що свідчить наявність дієслів наказового способу, які маніфестують граматичне значення другої особи однини (шанобливе ставлення до Бога, Богородиці, святих і т. ін. забезпечується зверненням до тієї чи тієї особи лише на «Ти»). Висновкова

частина абсолютно тотожна в усіх молитвах, представлена лексемою *амінь* («воістину, справді, нехай буде так»), що означає «підтвердження істинності та правильності», є запозиченою зі Старого Заповіту. У єврейській мові вона має той же корінь, що й лексеми *твердий, надійний, постійний*. Слово «амінь» має такі функціональні особливості: по-перше, воно трапляється у Святому Письмі як форма, покликана посилити правильність істин Божественного Одкровення (у такому значенні його використовує апостол Павло: *Бо коли ти благословлятимеш духом, то як проста людина скаже «амінь» на твою подяку, якщо вона не розуміє, що ти говориш* [1 Коринфян 14: 16]; *Бо всі обітниці в Ньому «так», і в Ньому «амінь» – Богові на славу, через нас* [2 Коринфян 1 : 20]; такий же зміст укладає в нього і сам Господь [Матвія 5:18]; як Боже імення воно виступає в Одкровенні св. Іоана Богослова: *І ангелові Лаодикійської Церкви напиши: так говорить Амінь, свідок вірний і істинний, початок створіння Божого* [Одкровення 3 : 14]; по-друге, воно вимовляється після закінчення молитви, проповіді, тексту Святого Письма і є невід'ємною частиною богослужбової практики, так званою літургійною формулою.

Інша диференціація молитов як конфесійних текстів вибудовується з урахуванням їхньої форми та передбачає такі різновиди, як-от: ектенії, псалми, тропарі, канони, кодаки та інші піснеспіви. Так, скажімо, ектенії – це загальні богослужбові тексти, коли священник (диякон) виголошує молитовні прохання, а хор на кожне прохання співає «Господи, помилуй» або «Подай, Господи». Вони бувають кількох видів: довгі (починаються словами «Миром Господу помолимося»); ускладнені (починаються словами «Говоримо всі, від усієї душі...»), з троекратним «Господи, помилуй» (прохальні ектенії закінчуються словами «Подай, Господи»); короткі – складаються з трьох прохань і починаються словами «Знову і знову...» (старосл. «паки і паки»). Кожне молитовне прохання супроводжується хресним знаменням та поясним поклоном. Псалми («хвалебні пісні») – священні молитовні пісні, написані переважно пророком Давидом та зібрані в одну книгу під назвою «Псалтир» (частина Біблії, що складається зі 150 текстів). Сьогодні всі псалми поділяють на хвалебні, покайні та молитовні (ілюстрацією останніх є, наприклад, Псалом 50: *Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоїї і з великого милосердя Твого прости провини мої. Особливо омий мене від беззаконня мого і від гріха мого очисти мене. Бо беззаконня моє я знаю, і гріх мій повсякчас переді мною. Проти Тебе Єдиного я згрішив і лукаве перед Тобою вчинив, отже праведний Ти в слові Твоєм і справедливий у присуді Твоєм. Ось бо в беззаконні зачатий я, і в гріхах породила мене мати моя. Бо Ти істину полюбив еси, невідоме й таємне мудрості Твоїї явив Ти мені. Окропи мене гісопом – і очищуся, омий мене – і стану біліший від снігу. Дай мені почути радість і веселість – і зрадять кістки мої упокорені. Відверни лице твоє від гріхів моїх і прости всі беззаконня мої. Серце чисте*

створи в мені, Боже, і духа праведного віднови в нутрі моєму. Не відкинь мене від лиця Твого і Духа Твого святого не відними від мене. Поверни мені радість спасіння Твого і духом могутнім укріпи мене. Навчатиму беззаконників шляхів твоїх, і нечестиві навернуться до Тебе. Визволи мене від вини кривавої, Боже, Боже спасіння мого, і язик мій радісно славитиме правду Твою. Господи, відкрий уста мої, і язик мій сповістить хвалу твою. Бо коли б Ти жертви забажав, приніс би я: всеспалення Ти не бажаєш. Жертва Богові – це дух упокорений, серцем скорботним і смиренным Ти не погордуєш. Ущаслив, Господи, благоволінням Твоїм Сион, і хай збудуються стіни Єрусалимські. Тоді буде угодна Тобі жертва правди, приношення та всеспалення: тоді покладуть на Жертовник Твій тельців). Тропарями зазвичай називають короткі піснеспіви, що розкривають суть свята чи прославляють того чи того святого: *Уставши після сну, припадаємо до Тебе, Благий, і Ангельську пісню співаємо Тобі, Всемогутній: Свят, Свят, Свят єси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові. Ти, Господи, що від сну підняв мене, просвіти розум та серце і уста мої відкрий, щоб піснею прославляти Тебе: Свят, Свят, Свят єси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. І нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь. Несподівано Суддя прийде, і вчинки кожного виявляться; тому зі страхом взиваймо опівночі: Свят, Свят, Свят єси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. Господи, помилуй (12 разів) (Тропарі Троїчні). Троїчні тропарі передбачають три структурні частини, кожна з яких у своєму складі містить повторюваний елемент (Свят, Свят, Свят єси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас) і засвідчує відповідну градацію ситуацій (пісню співаємо Тобі, Всемогутній → просвіти розум та серце і уста мої відкрий, щоб піснею прославляти Тебе → зі страхом взиваймо опівночі).*

Характерною особливістю усіх конфесійних текстів є їхня формальна односпрямованість. Зазвичай уважають, що спілкування з Богом (іншими святими) не передбачає зворотного зв'язку. Це інтенція душі на єднання з Господом. Для молитви характерні план адресата – Бога, особистість адресанта, його готовність та бажання звертатися до вищих сил. Адресант апелює до верховної сутності (Бога), наділеної вищим розумом, абсолютною досконалістю, усемогутністю, що створила світ та керує ним. Молитва, у широкому витлумаченні цього поняття, – це своєрідна реакція людини на Слово Боже, яке асоціюється з Одкровенням. А відтак, будучи монологічним текстом за формою, вона набуває функціональної діалогічності (ініціатива розпочати «діалог» належить Богові → Бог «чекає» відповіді від кожного з нас → продовження «діалогу» маніфестується нашими молитовними текстами). Конфесійна молитва репрезентує людську поведінку, спрямовану на сферу священного і пов'язану з відповідним релігійним актом. Такий текст отримує особливу референцію. Віряни користуються нею як засобом інтерперсонального

спілкування як у міжлюдському вимірі, так і в контакті з *pummosum* (зі сферою сакруму).

Будь-яка християнська молитва, незалежно від змісту та форми, вирізняється тим, що апелює до загальнолюдських цінностей і до Божої благодаті, любові та милості, протиставляється так званим «язичницьким» заклинанням, зорієнтованим на отримання відповідних благ. У релігійному житті християнських спільнот зберігаються опозиції літургійно-публічної та індивідуальної, зовнішньої та внутрішньої, формально-ритуальної та емоційно-насиченої молитов. В історії релігії боротьба за ту чи ту форму молитви нерідко була пов'язана із суперечностями всередині церкви.

Різні молитовні форми сприяли виокремленню молитви як художнього тексту, розвиткові насамперед релігійної поезії (наприклад, псалмів), згодом – духовної лірики і поетичної молитви.

Вихідною позицією будь-якого творчого акту є репрезентація особистісних смислів у конвенційних одиницях мови. Задля цього авторська інтенція здійснює вибір жанру, що може адекватно реалізувати задум, відтворити ту чи ту образну модель світу. На відміну від релігійної, яка належить до конфесійних (сакральних, культових і т. ін.) текстів і представлена зазвичай установленими (загальними) зразками, засвідченими в молитовниках, поетична молитва ілюструє власне індивідуальне (особистісне) спілкування з Усевишнім, репрезентує діалог авторського «Я» з надлюдським, надземним, надприродним. Наприклад: *Благослови мене, о Боже, Злетить до хмар й не втратить суть! Збери, як плісняву ворожу, Оце бажання першим бутъ. Гординю розтроци на друзки І вперту зверхність відверни. Очисти душу, мов галузку, Од скверни і від сатани. Благослови мене, о Боже, На те прозріння, що втіша. І чорним вороном ворожим Хай не спокуситься душа. Я не посмію більш просити Любові у лихих людей. Навчи прощати і любити Із дня у день. Із дня у день* (Н. Герман); *Просвіти мене, Боже, любов'ю до ближнього, Материнською ласкою до чужої дитини, До дитячого ранку, довірливо-ніжного, До чорнобильської матері-України. Просвіти мене, Боже, до козацького світу, Що розкинувся вічний над Дніпром, над Дністром, над Дунаєм, Щоб я душу проніс через хвилю несамовиту, Що ненавистю Пам'ять мого народу стинає. Просвіти мене, Боже, і рід мій, родину, дитину, Осіяння й сіяння відродженій Україні, Щоб пізнав Благословення до земного загину У столітті, в годині і у летючій хвилині* (В. Гетьман). Безпосереднє молитовне звертання до Бога (*благослови мене, о Боже; просвіти мене, Боже*) засвідчує всеблагальний (молитви-прохання) дух авторських «Я». В обидвох ситуаціях ідеться про гріховну людську сутність (бажання влади – «*злетить до хмар*»; «*першим бутъ*»; гординя, зверхність, скверна, спокуса («*відверни від сатани*») тощо) і велике Господнє милосердя, усещення та любов («*навчи прощати і любити*», «*просвіти любов'ю до ближнього*»). Причому ця «*любов до ближнього*»

набуває персоніфікованого вигляду, скеровується на природне буття і «виливається» в любов «до чорнобильської матері-України» (пор.: подекуди в поетичному тексті говориться від імені «всього народу, нації, держави»: *Отче наш! Стаємо на коліна! Молиться до Тебе Україна. За невинні душі убієнні: За ті, що спалені, Потоплені, Розстріляні, Що під зіркою Полин Живцем зотліли, Що в жнива голодними у землю впали Й житнім колосом над світом проростали... Отче! Молиться до Тебе Україна. Ця земля, обкрадена і зраджена руїна... Дивиться благально Тобі в очі. Поможі їй вижити, наш Отче!* (Г. Костів-Гуска).

Поетичні молитви маніфестують сконцентрований вияв мистецьких засобів мовлення. Вони вирізняються передусім ритмізованою, римованою мовою з певною мистецьки організованою мелодико-інтонаційною лінією, тональністю та музикальністю: *Господь, прости зухвалість нашу, за божевілля не карай, Гірка наповнилася чаша, Не дай пролитись через край! Прости за ріки сліз і жовчі, За роки зречень і проклять, Прости нам, Боже, очі вовчі, Що позивали до розп'ять. Прости за богохульство сите Пригрітих долею базік І тих, у кім Надія вбита І не воскресне вже повік. Прости лукавих і дволиків, Прости незрячих та німих, Звелич посправжньому великих, Зігрій убогих і малих. Дай сили нам в Твоєму Слові Знайти Надію і Любов, Молю, не треба більше крові, Свята це, а чи грішна кров! І якщо нам судилась нині Не зірка, а Зоря Полин, Дай сили нашій Україні, Щоб їй піднятися з колін* (А. Матвійчук). Проілюстрована «Молитва покаєнна», як і більшість поетичних молитов загалом, вирізняється перехресним римуванням (*нашу – чаша, не карай – через край; жовчі – вовчі, проклять – розп'ять (абаб)* і т. ін.). Крім того, вона засвідчує ситуацію надособистісного діалогу: з одного боку, адресант = мовцеві, що є носієм відповідної процесуальної ознаки («*Молю, не треба більше крові...*»), з іншого, – адресант говорить від імені групи осіб, з якими в нього спільні інтереси (на це вказують відповідні розряди займенників: «*прости зухвалість нашу*», «*прости нам*», «*дай сили нам*», «*нам судилась*»). Розгортання текстової інформації здійснюється внаслідок рематизації, вибудовуються своєрідні сакральні орієнтири (*гірка чаша, розп'яття, богохульство, воскресла надія, незрячі і німі, убогі*).

Найважливішою рисою молитви як художнього тексту є актуалізація – адресант здійснює максимальну концентрацію значеннево-емоційного навантаження різних мовних рівнів. Наприклад: *О Господи, о Господи! Прости мене, прости. Ми всі тут тільки гостями В молитвах самоти. За вільні і невольні, За всі гріхи прости, За вірні і невірні Дороги і мости. Прости мене за любощі, Якщо вони були, За заздрість і за грубощі До друзів і жони. Ми всі тут тільки гостями Несем свої хрести. Прошу – прости нас, Господи, Прошу тебе, прости. Я каюся. Покаюся За всіх, хто завинив, за комуністів-каїнів, Цих проклятих синів. За голод тридцять третього, За сорок сьомий теж, за вбитих і застрелених, За полум'я*

пожеж. Якщо ти волю матимеш, Не сотвори їм рай, І вже, якщо каратимеш, То грізно покарай. Щоб все по справедливості Було. Хоча би там, Коли нема можливості Помститись тут катам. О Господи, о Господи, Прости мене, прости, Дай українцю мужності Державу зберегти. Прошу словами гострими – Їх зміст такий простий: Простий мене, мій Господи, За ці слова прости. О Господи, о Господи, Прости всіх нас прости, Бо ми тут тільки гостями В молитвах самоти. Прости, всевишній Господи, За Колиму й Сибір, за кров, пролиту в Грозному, Прости своїх зневір (Г. Булах); О, зглянься на поклик, на смертне благання; Невже ж на землі ми останні, останні?! Яка ж на роду на моєму провина? І чим завинила маленька дитина? Я голосно кличу Тебе, покликаю, Мій Боже, відлуння ж немає, немає... Почуй моє слово і зглянься на мене: Пошли хоч надію спасенну, спасенну... Бо хто ж, окрім Тебе, ще нам допоможе: – О Боже Великий...мій Боже...мій Боже...Дай певність на радість, умнож наші сили, Аби підняли ми обпалені крила, Щоб швидше минувся час лиха й випроби, Щоб змився дощами пекельний Чорнобиль...Зміцни мою віру у завтрашню днину, Щоб славив імення Господнє віднині...О Боже... (П. Мовчан); Отче наш, Володарю незмінний, Ладна знов і знов Тебе прохатъ: Дай моїй праматері-Україні Вистраждану Божу благодать. Глянь, вона знекровлена, згасає: На краю загибелі стоїть! Господи, молю Тебе, благаю, Захисти і утверди її. Хай Твій дар у кожний дім полине, В кожне серце, сповнене мольби, Хай мій рід хоч сотню літ спочине Від насильств, від крові, від ганьби. Вляжуться родинні наші чвари, Перестануть тріскатись лоби, Вимруть – до одного! – яничари, Прихвосні, перевертні, раби... Втомиться Батий наш від щоденних Ненаситних кровожерних справ. Прийде час – святий, благословенний! – Час любові, злагоди, добра. Мій народ, очистившись од скверни, Розцвіте, воскресне – все одно! – І природа з вдячністю поверне Все, що нам від Господа дано (В. Женченко). Поетичні молитви засвідчують наявність відповідних композиційних формул; повтори, здебільшого лексичні, являють собою один із принципів організації текстів; спеціальна лексика, стилістичні тропи та фігури дозволяють відобразити властиве художньому дискурсу бачення світу. Підтекстова інформація забезпечується модальними аспектами, що зосереджує увагу на часовій структурі поетичних текстів. Їхня інтонаційно-мовленнева організація зорієнтована передусім на реального адресата-читача (слухача). Виголошуючи конфесійний текст молитви, адресант здійснює відповідний мовленнєвий акт; поетична ж молитва засвідчує специфічну літературну комунікацію. Різниця між конфесійною та поетичною (художньою) молитвами простежується на осі «адресант – адресат». На відміну від мовленнєвого акту, коли встановлюється безпосередній зв'язок між людиною (адресантом) та Богом (адресатом), літературна комунікація передбачає співвідношення між адресантом – адресатом – нададресатом. Роль адресата в такому разі відводиться тому, на кого розрахований

художній текст (читачеві / слухачеві) і хто, попри те, що він не залучений у прагматичну ситуацію, здатний його прийняти, оцінити й висловити свої думки. Богові ж («мовчазному слухачеві») належить роль нададресата.

Утаємниченість молитовних текстів, як конфесійних, так і художніх, забезпечується образним тлом фізичного та духовного життя людини. В обох випадках наявне молитовне спілкування з Богом (Творцем Світу, Господом, Усевишнім, Уседержителем і т. ін.), а відтак відбувається духовне оновлення, яке дозволяє побороти смуток, подолати зневір'я, очистити душу, плекати споконвічні людські цінності.

Література

1. **Азбука веры**: [православная энциклопедия] // [http: azbuka. ru](http://azbuka.ru)
2. Библейская энциклопедия: [репринтное издание]. – М.: ТЕРРА, 1991. – 902 с.
3. Біблія: Книги Священного писання Старого та Нового Завіту. – К., 2007. – 1415 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [упорядн. та гол. ред.: В.Т.Бусел]. – К.-Ірпінь: Перун, 2001. – 1426 с.
5. Етимологічний словник української мови: у 7-и т. / [уклад.: Р.В. Болдирев та ін.]. – К.: Наукова думка, 1989. – Т.3. – 552 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
7. Православний молитовник. – К.: УПЦ КП, 2004. – 101с.

УДК 811.161.2'366

Л. І. Конюхова

ОБМЕЖУВАЛЬНО-ВИДІЛЬНІ ЧАСТКИ ЯК ЗАСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ В МОВІ РЕКЛАМИ

Конюхова Л. І. Обмежувально-видільні частки як засіб актуалізації в мові реклами.

З'ясовано значення обмежувально-видільних часток у мові реклами, вказано на особливості їх функціонування, проаналізовано специфіку увиразнення комунікативного центру реклами за допомогою цих часток.

Ключові слова: актуальне членування, обмежувально-видільні частки, комунікативна актуалізація, логічний наголос.

Konyukhova L. I. The limiting-intensifying particles as a means of actualization in the language of advertising.

The article defines the meaning of limiting-intensifying particles in the language of advertising, point at the specifics of their functioning, analyzes the specifics of expressing the communicative center of advertisement through these particles.

Key words: actual division, limiting-intensifying particles, communicative actualization, logical emphasis, phonetic means.

Рекламне повідомлення – це комплексна комунікативна передача інформації глядачеві, в якій разом зі змістом, закладеним у тексті, у закодованому вигляді передається інформація про особистість комунікатора, про властивості (колір, розмір, зовнішній вигляд) рекламованого. Мова реклами має свої особливості. Вона повинна відповідати комунікативному завданню й орієнтуватися на важливу в той чи інший момент інформацію, яка є сутністю комунікації й задля повідомлення якої (інформації) ця комунікація відбувається. Рекламисти повинні не лише назвати події своїми іменами, а й підштовхнути

споживача до емоційного сприйняття дійсності, актуалізувати об'єкт пропонованого. Досягнути такої комунікативної мети допомагають різні мовні засоби. Нерідко важливими актуалізаторами рекламованого є частки.

На роль цих службових частин мови як засобів актуалізації звертають увагу провідні українські мовознавці К. Г. Городенська у науковій праці «Теоретична морфологія української мови» [1, 361], І. Р. Вихованець у «Граматичі української мови» [2, 153], О. Д. Пономарів у підручнику «Сучасна українська мова» [3, 301]. Вони вважають, що саме частки відіграють важливу роль у комунікативному виділенні реми – змістового ядра повідомлення. Вони є одним із основних засобів виділення реми. Ставимо собі за мету з'ясувати природу актуалізації висловлювання за допомогою обмежувально-видільних часток на прикладі телереклами.

Наші спостереження свідчать, що значну цінність в актуалізації мовлення має частка **тільки**: *тільки у вересні і тільки для тих, що хочуть бути попереду; тільки до кінця літа; тільки для успішного бізнесу; тільки у нас; тільки на каналі СТБ; тільки для панянок; тільки для стильних жінок; тільки для сучасних чоловіків*. Реклама із препозитивною обмежувально-видільною часткою **тільки** (або синонімічною їй **лише**) допомагає створити ілюзію винятковості. Ця частка не лише актуалізує рему, а й підштовхує споживача до дії, можна сказати, провокує його, нагадуючи: якщо ти не сучасний, не стильний, не успішний, то ця реклама – не для тебе; якщо ти не встигнеш, наприклад, скористатися послугою до кінця літа, то ця реклама теж тебе не стосується. А, зрозуміло, споживачеві хочеться бути в центрі подій, відчувати себе, так би мовити, на висоті.

Ось конкретні приклади рекламних текстів:

Тільки у «Підйомі». Нові зустрічі з учасниками «Фабрики зірок» (Телереклама передачі «Підйом» на «Новому каналі»).

Тільки у нас. Найкраща ціна на ВАЗ (Телереклама автомобілів).

Кількість не завжди означає якість. Тільки найцікавіші фільми, тільки найяскравіші зустрічі, тільки справжні емоції. Всі говорять, а ви побачите - тільки на каналі ТЕТ (телереклама).

Частка **тільки** надає слову, у препозиції до якого вона стоїть, відтінку обмеження. Вона ж логічно виділяє це слово, увиразнюючи його.

Іноді рекламний текст супроводжується запевненнями: *тільки для вас, тільки для тебе, лише вам, лише тобі*. Обмежувально-видільні властивості часток **тільки**, **лише**, поєднуючись із принадою слів *вам, тобі, для тебе, для вас*, допомагають створити враження, що рекламоване стосується людини особисто, а не якоїсь абстрактної аудиторії. Виникає відчуття, що реклама веде діалог безпосередньо зі споживачем. За рахунок такого псевдодіалогу рекламний текст сприймається цікавіше і є дієвим. Займенники другої особи виступають в ролі магніту. Частки ж ще більше підсилюють притягувальний ефект.

Розглядувані частки покликані спонукати споживача до обмеженого вибору саме тим, що вони виділяють рекламове, наголошуючи на його винятковості, унікальності. Своєрідну місію регулятора людських вчинків такі частки виконують у поєднанні з іншими засобами актуального членування: інтонацією (на слово, яке є ремою, падає логічний наголос), порядком слів, парцеляцією, як у перших двох наведених прикладах телереклами. Безпосередньо ж функцію спонукання виконують відповідні синтаксичні структури, морфологічні засоби. Створена за допомогою часток ілюзія винятковості теж здатна спонукати до дії.

Зазначимо: синонімічна до частки **тільки** частка **лише** функціонує в мові реклами аналогічно, як-от: *Лише десять хвилин – і жодної сивини* (телереклама).

Як бачимо, частки **тільки**, **лише** (**лиш**) у мові реклами посилюють обмеження, активно вказуючи на те, що потрібно вибрати ніщо інше, як рекламований товар, ні в якому іншому місці, як у тій фірмі, установі, послуги якої запропоновано, ні в який інший час, окрім вказаного.

Іноді рекламисти в одному невеликому тексті використовують частку **тільки** і синонімічну їй **лише**: *Тільки завдяки новій формулі Gala добре піниться й ефективно видаляє жир. Лише зараз. Gala – 12 відсотків знижки* (телереклама).

Таке часте використання обмежувально-видільної частки дає змогу актуалізувати й назву товару, який рекламується, і час його вигідного придбання.

Дещо іншу функцію виконує частка **саме**. Вона допомагає конкретизувати дію, предмет чи явище, підсилити ту чи іншу ознаку згідно із задумом автора. Ось приклади:

Саме bella perfecta знає, чого бажає жінка (телереклама).

Linex. Саме в ньому максимальна кількість потрібних бактерій. Linex – №1 проти дисбактеріозу (телереклама).

Саме біле вугілля – кращий вибір при розладах шлунку (телереклама).

Шукайте піратські скарби саме у «Кіндерсюрпризі» (телереклама).

Частку **саме** уживають і для уточнення чи підсилення вказівки на час, місце: *Саме зараз час думати про майбутнє*.

Саме зараз час переходити на «Білайн» (телереклама). Зауважимо: тут частка актуалізує час виконання дії).

Саме зараз. «Фактор страху». На каналі ТЕТ (телереклама). Тут частка теж є актуалізатором часу виконання дії, рематичне ж виділення назви рекламованої телепередачі «Фактор страху» відбувається завдяки парцелюванню.

Частка **саме** підсилює адресацію реклами у зворотах на зразок «якщо ви хочете (мрієте, прагнете, бажаєте, намагаєтесь, дбаєте, піклуєтесь і т. ін.)». Такі звороти звучать, як правило, досить-таки спокусливо. Вони покликані перенести споживача у царину мрій, вмикають його уяву чи

ставлять його в умови майбутнього, ніби спонукаючи: помріймо (поміркуймо, зважимо), що потрібно зробити для реалізації заданої умови (**якщо ви**). Підказка ж – у другій частині рекламного тексту:

Якщо ви** прагнете працювати швидко – ця пропозиція **саме для вас (із телереклами кухонних ножів).

Якщо ви** часто втомлюєтеся, не вагайтесь: цей матрац **саме для вас (телереклама).

Для більшої конкретизації уживають і синонімічну до **саме** підсилювальну частку **якраз**, як-от:

*Ваше волосся сухе, як солома? «Тімотей» **якраз** для вас. Візьміть участь у акції від «Тімотей» **саме** зараз* (телереклама).

У розглядуваному рекламному тексті, як бачимо, двічі ужиті підсилювальні частки, які актуалізують адресата і вказівку на час.

Спостереження свідчать, що в рекламних текстах активно функціонує й видільна частка **навіть**:

*Аріель впорається **навіть** при повному завантаженні пральної машини. Купуйте Аріель* (телереклама).

*Парова праска ROBUS підходить **навіть** для тканин з бісером. Парова праска ROBUS* (телереклама).

Обмежувально-видільна частка тут вирізняє й підсилює значення словосполучень, яких вона стосується (*при повному завантаженні пральної машини, для тканин з бісером*). Вона дозволяє зробити більш помітною додаткову інформацію. До речі, цьому сприяє й розташування реми. Як відомо, ремі властива постпозитивна позиція. Частка ж ніби зайвий раз нагадує про рему. Наголосити ж на об'єкті реклами тут допомагають інші засоби вираження актуального членування – фонетичні (логічний наголос на словах *Аріель, ROBUS* та паузи перед назвами рекламованого), синтаксичні (кількаразове повторення назви пропонованого товару). Це ще раз свідчить про те, що в рекламному тексті одночасно можуть функціонувати різні засоби актуального членування. Частка є одним із них.

Функція актуалізації притаманна й частці **і (й)**:

Мільйони громадян уже чекає на свої призи.

Мільйони громадян уже взяли участь в акції.

*Приєднуйся **й** ти* (телереклама).

*Творчий проект «Ковток натхнення» від чаю Lipton. Візьми участь **і** ти* (телереклама).

У наведених прикладах частку **і (й)** вживають у значенні, близькому до **також (теж)**. Вона наголошує на слові, перед яким стоїть, -- на особовому займенникові **ти**, даючи зрозуміти, що реклама адресована саме тому, хто її сприймає, що саме на нього чекають. Тут знову ж таки рекламіст враховує властивість особових займенників бути привабливими для споживача. Підсилюючи звучання особових займенників, частка

манить його, разом із дієсловами наказового способу закликає скористатися запропонованим.

Наші спостереження свідчать, що частку **і (й)** здебільшого вживають у спонукальних структурах. Ось приклади із текстів реклами:

*Створи **й** ти справжній настрій;*

*Вигравай **і** ти на Люкс-FM;*

*Отримай **і** ти своє задоволення;*

*Приходь **і** ти;*

*Відчуй **і** ти справжній смак кави;*

*Насолоджуйся **й** ти цим смаком.*

Перед такими структурами, зазвичай, подано розповідь про когось, хто вже скористався пропозиціями рекламистів і отримав від цього велике задоволення. Таке ж задоволення, наголошує частка, чекає **і тебе** конкретно (тут знову спрацьовує ефект псевдодіалогу).

Ми помітили, що підсилювальна частка **і (й)** у рекламному тексті стоїть у препозиції, в основному, до особових займенників другої особи, щоб зайвий раз наголосити на безпосередньому звертанні до споживача.

Іноді **і (й)** увиразнює інші слова, як-от:

*АЦЦ ефективно лікує кашель. А тепер **і** в новій формулі (телереклама).*

Враховуючи актуалізаторські можливості часток, рекламисти активно насичують ними текст. Так, у рекламі курортного міста Трускавця використано одночасно дві підсилювальні частки, які стоять поруч:

*Відчуйте **ж і** Ви насолоду від відпочинку (телереклама).*

Постпозитивна частка **ж** актуалізує дію, до якої спонукають, препозитивна частка **і** в той же час увиразнює адресата звернення.

Як впливає з досліджень, комунікативну функцію виділення реми виконують передусім частки **тільки, лише (лиш), саме, якраз, навіть, і (й), ж (же)**. Інші частки, що можуть бути актуалізаторами мовлення (**хоч би, хоч**), у мові реклами майже не трапляються. Це пояснюємо тим, що вони здатні вирізняти один із членів речення за ознакою допустовості, що рекламним текстам не притаманне. Уживані ж частки мають фіксовану позицію в реченні: всі, крім **ж (же)**, вживаються в препозиції щодо реми. І хоч виділення реми в рекламному тексті відбувається різними способами, частки все ж відіграють важливу роль у комунікативній актуалізації реми.

Отже, обмежувально-видільні частки чітко вказують на сильну комунікативну позицію в текстах реклами. Вони дозволяють не тільки увиразнити рекламовану продукцію чи послугу, а й правильно подати додаткову інформацію, яку споживач сприйматиме лише за умови, що рекламоване його справді зацікавило.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2004.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993.
3. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1991.

ТЕОРІЯ СКОРОЧЕНИХ РЕЧЕНЬ У ТРАКТУВАННІ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО ТА Ф. ГАРТНЕРА: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОСТІ

Кульбабська О. В. Теорія скорочених речень у трактуванні С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера: погляд крізь призму сучасності

Мета статті – з'ясувати погляди вчених на вторинну предикацію в структурі простого речення. Її репрезентують вторинні синтаксеми, що мають пропозитивну семантику та перебувають у кореферентних співвідношеннях із різними типами підрядних предикативних одиниць.

Ключові слова: вторинна предикація, вторинна предикатна синтаксема, непередикативна пропозиція.

Kulbabska O. V. The theory of contracted clauses in the interpretation of S. Smal-Sotskyi and Ph. Gartner: a view through the prism of contemporaneity.

The aim of this article is to find out scientists' points of view on the secondary predication in the structure of the simple sentence. It is represented by second predicative syntaxemes that have propositive semantics. The sentences that include these components are in the correfferency with different types of sentences.

Key words: secondary predication, valency of predicate, explicitness /implicitness, nonspeech proposition.

В історії українського мовознавства малодослідженими залишаються постаті багатьох учених, знакових у славістиці. З-поміж них – і академік Степан Смаль-Стоцький (1859-1938), визначний лінгвіст, автор першої української граматики (1893), „велика наукова сила”, за спогадами його учня та послідовника Василя Сімовича.

Основною заслугою С. Смаль-Стоцького як філолога нової генерації були граматичні праці, підготовлені на ґрунті фонетичного правопису (співавтор – німецький учений Ф. Гартнер). Мета нашого дослідження – окреслити їх роль у формуванні наукового світогляду мовознавців ХХ ст., зокрема з'ясувати погляди цих учених на процеси предикації. Досягнення окресленої мети зумовило виконання таких завдань: 1) уточнити підходи С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера до трактування понять *предикативність* / *предикація*; 2) проаналізувати засоби вираження первинної та вторинної предикації в простому реченні у витлумаченні цих учених; 3) охарактеризувати прийменник як морфологічний та семантичний варіант вторинних синтаксем з обставинною семантикою; 4) визначити роль праць С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера для розвою семантичного синтаксису.

У науковій спадщині С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера почесне місце посідають праці про теорію простого речення, зокрема в четвертій частині „Граматики української (руської) мови” подано такі розділи: „А. Речення (гадка)”; „Б. Части мови в реченні і форми відмінювання”; „В. Про лад слів у реченні” [8, 109–166]. Релевантною ознакою речення, на думку мовознавців, є його предикативність, щоправда, ототожнена з *присудковістю* („Речення без присудка не може обійти ся” [8, 109]) та *дієслівністю* („Аби висловити стан або дійство, на се маємо в нашій мові осібну часть мови: дієслово. /.../ вже самим своїм закінченням висказує воно, чи подія, про котру говоримо, вражає наш слух саме в тій хвилі, як вимовляємо се слово,

чи вразила його в минулім часі” [8, 111]). Ця важлива думка набула суттєвого поглиблення в сучасних працях із категорійного синтаксису.

Учені, створюючи сьогодні нову наукову парадигму, осмислюють набуте з якісно відмінних позицій і в розрізі переоцінки відомого. „У межах колективного знання на кожному етапі закономірним постає зіткнення різних думок, боротьба напрямів і методів, що уможлиблюють виявлення суперечностей у трактуваннях, полярних рішень, „важких місць” в осмисленні об’єкта, що загалом і забезпечує поступове наближення знання до цього об’єкта” [5, 18].

Граматисти розглядають предикативність здебільшого як „основну властивість речення”, яка „відрізняє його від усіх інших одиниць” [1, 138–139] і виступає ґрунтом для встановлення моделей (структурних схем) речення та їхнього загального переліку [4, 107–108, 128–129]. Предикативність належить до формально-граматичних категорій, а отже, характеризується послідовністю маркування своїх значень [див.: 2, 54–57, 66–113; 6, 28 та ін.].

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер основним репрезентантом предикативності вважали *дієслово*, констатуючи, що воно „виражає таку чинність або такий стан, що притім доконечно треба назвати або хочь подумати собі якусь особу або річ, бо инакше та чинність або той стан були б нерозумні або й неможливі” [8, 113]. У новітніх працях із семантичного синтаксису відношення між елементами речення – суб’єктом і предикатом – називають іншим терміном „предикація” [3, 29], визначаючи цю семантико-синтаксичну категорію з огляду на ступінь важливості у структурі речення як *первинну* (К. Городенська), *пряму* (Н. Гуйванюк), *основну* (В. Гак), *латентну* (П. Лекант), *актуальну* (О. Залевська) тощо.

Відзначимо, що С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер послідовно не розмежовували поняття „предикативність” – „предикація” – „предикатність” – „присудковість”. За норму та зразок логісти обирали ідеальний („повний”) тип речення, найбільш наближений за своєю структурою до схеми судження (суб’єкт, зв’язка, предикат); натомість усі „відхилення” від цього типу пояснювали „скороченнями”, „злиттям” та пропусками конструкцій незалежно від конституції. На нашу думку, визначення зазначених концептів є суттєвим для категорійного аналізу, базовим не лише у трактуванні семантичної елементарності / неелементарності синтаксичних одиниць, а й дослідженні їх взаємодії. Будучи обов’язковою властивістю речення, категорія предикації охоплює семантико-синтаксичні відношення предиката і субстанціальних (зі значенням предметності) синтаксем. Так, *первинна предикація* (основна) відбиває акт творення семантично елементарного простого речення, що є знаком однієї ситуації (праці І. Вихованця, К. Городенської, М. Мірченка, Н. Гуйванюк, Т. Лутак, Ю. Єщенко, Г. Золотової, О. Каминіної та ін.). Вона репрезентує структурний центр речення й одночасно його

структурно-семантичний мінімум, об'єктивні суб'єктно-предикатні відношення; інші компоненти поширюють, ускладнюють висловлення.

Крім первинної, існує ще *вторинна предикація*, що її виявляємо в приписуванні суб'єкту (або об'єкту) додаткової релевантної ознаки. Вона не має самостійного модально-часового значення й ускладнює просте речення нереченневою пропозицією. Отже, вторинна (нереченнева, напівфразна, секундарна) предикація відображає потенційні суб'єктно-предикатні відношення, маркує асиметричні синтаксичні одиниці, пов'язана з активними в наш час процесами компресії та синтаксичної редукції, які в головних своїх виявах репрезентують ті чи ті площини закону мовної економії, „згущення думки” (за О. Потебнею), засвідчують постійну динаміку в українському синтаксисі.

Важливо, що С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер також виявляли вторинну предикацію у простому реченні, щоправда, з опертям на логіку, з огляду на процеси скорочення. На думку вчених, скорочення „основується на тім, що присудкового дієслова не кладемо в одну із трьох осіб, а в дієіменник, дієприкметник або дієприслівник. Н. пр.: *Сестра радила мені менше нині їсти* (= щоб я нині менше їв). *Не годить ся другим перебивати бесіду* (= аби хто другим перебивав бесіду). *Брехати й обманювати других* (= коли хто бреше й обманює других) – *від Бога гріх, від людей сором. Бідна дитина, опущена всіма людьми* (= що була опущена всіма людьми) *просила о милостиню. Маючи дванадцять літ* (= коли мав дванадцять літ), *пішов Ісус із своїми родичами до Єрусалима*” [8, 124]. Проаналізувавши наведені приклади, граматисти дійшли висновку: „В скорочених реченнях побічних нема тих слів, що ними вводять ся ті речення [„злучників”, або сполучників – *О. К.*] /.../ нема також підмету” [8, 127]. І хоча про скорочені речення писали й інші вчені-логісти (Ф. Буслаєв, М. Греч, М. Осадця, М. Равлюк, В. Сімович, В. Муромський та ін.), С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер уперше зосередили увагу на механізмі скорочення. „Як дієслово речення скороченого стоїть в дієприкметнику, то той дієприкметник згоджуєть ся із тим словом речення головного, що мусіло б бути підметом нескороченого речення побічного, і таким чином непевність про підмет речення побічного учувать ся, н. пр.: *Бідна дитина, опущена всіма людьми, просила о милостиню. Бідний хлопець, опущений всіма людьми, просив о милостиню. Даймо поміч бідному хлопцеві, опущеному* (= котрий опущений) *всіма людьми*” [8, 127].

Іншим видом скороченого підрядного речення в концепції С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера є відокремлений напівпредикативний субстантивний зворот, або „придаток прикметниковий” (прикладка). Цей ускладнювальний компонент речення утворюємо внаслідок пропуску „дієприкметника дієслова б у т и: *Се дім бурмістра, що є чоловік правий і розумний*, сорочено: *Се дім бурмістра, чоловіка правого і розумного*” [8, 127]. Крім того, мовознавці переконливо доводять, що „В таких разях

іменник так само як прикметник виражає прикмету приналежного іменника, а згода (кореляція чи напівпредикативний зв'язок – *О. К.*) іменників показує, що вони відносять ся до себе як присудок і підмет”, як-от: *Слово „король” походить від імени франконського володаря Кароля Великого; По смерті брата діти, сироти, перейшли до мого дому, пор.: король є слово, діти є сироти.* [8, 115]. Таке спостереження дає підставу для висновку: „Часть у формі придатка прикметникового вставляється коротко в речення те, що властиво подумане як присудок осібною речення, напр.: *Чернівці, головне місто Буковини, лежить над Прутом* (Чернівці є головне місто Буковини). *Мати, вже давно в сирій могилі, була все взірцем дочці Олені* (Мати була вже давно в сирій могилі)” [Там само].

Дієприслівниками можна замінити лише підрядні „речення прислівникові, але притім треба, щоби підмет завсїгди було видко виразно, н. пр.: *Прибувши до міста, жовніри стали. Він привітав мене, кланяючися низенько; Дитя жис щасливо, не знаючи жури. Не уївши, не пивши, боролися вояки хоробро. Василь говорив довго, а його товариш мовчав, бо не находив доброї відповіді* (не находячи ... задля браку доброї відповіді)” [8, 118, 127].

Іншим різновидом скорочення є інфінітив, „коли не треба додумувати ся ні якого означеного підмету (*Раджували правильно жити*). *Хорий надї ся в короткім часї подужати. Воевода приказав жовнірам зїрвати міст. Він за розумний на те, щоби вірити в такі речі*” [8, 127].

За спостереженнями вчених, „предикативну силу” мають і прикметники, які за певних умов уводять нову важливу інформацію в текстовий масив, оскільки „завсїгди доповнюють якесь ім'я в реченні” [8, 115]. Напр., *Кімната, де я сплю, має два вікна, що виходять на огород.* /... /обі сїї частини можна би заступити якимись прикметниками (н. пр.: *спальний, огородний* або т.п.) [8, 118]. Отже, семантико-синтаксичний зв'язок прикметника з іменником, що знаходить вияв у співвідношенні форм, засвідчує категорійну наближеність явищ атрибуції та предикації один до одного. „В позиції предиката прикметник повною мірою розкриває свій сигніфікативний потенціал, але, навіть виступаючи у функції атрибута, прикметник виявляє свої предикативні можливості і здебільшого потенційно може бути перенесений в позицію предиката” [7, 209].

І, нарешті, засобом вторинної предикації є прийменниково-відмінкові форми та прислівники у функції „придатків прислівникових, що служать доповненням до присудка” і вказують на місце, час, спосіб, ступінь, причину, мету тощо [8, 114]. Основними засобами вказаних семантико-синтаксичних відношень виступають прийменниково-відмінкові форми та дієприслівники.

У „Рускій граматиці” (1907 р.) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера опису та аналізу прийменників за походженням і способом творення присвячено окремий розділ. “В рускій мові приіменників багато, одні з них

дуже давні і поєдинчі, як: *в (в середині, в середину), до, з (із середини), з (зі мною), за, над, о, перед, під, по, під, про, у*. Другі приіменники повстали із зложення двох або й кількох приіменників, як: *знад, ізза, поза, понад, попід, зпід, зпонад, зпід*, а ще інші се давні імена, яких уживано з поєдинчими приіменниками, н. пр.: *довкруги, замість, здовж, назад, около, підчас, побіч, поверх, позад*, або і без них, н. пр.: *верх, коло, кінець, край, кругом, місто, недалеко, право* [9, 197].

Основним критерієм поділу прийменників у вчених є морфологічний, вони описують валентне оточення прийменників, їхню здатність сполучатися з різними відмінками іменників, відзначаючи, що в основі цього поєднання лежить значення прийменника. Водночас, науковці зауважують, що „не раз щойно відмінок показує докладніше, яке значіння має прийменник, н. пр.: *в середині (стояти), але: в середину (іти); на горі (стояти), але на гору (іти)*” [9, 198].

На ґрунті особливостей валентного оточення вчені розмежовують з-поміж прийменників такі групи: 1. З другим (родовим) відмінком іменників продуктивні „поєдинчі приіменники” *без, у, від, для, до, з*, наприклад: *ходити без чобіт, віднести від дому, вертати ся з поля, ще зза часів*. 2. При третьому (давальному) відмінку С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зафіксували лише поодинокі функціонування прийменника *к (д)*, наприклад: *воно не к добру йде*. 3. Із четвертим (знахідним) відмінком уживаються „поєдинчі”: *крізь, про, через* і зложені прийменники: *зачерез, поперед* [9, 198], як-от: *перейти через вулицю*. 4. При шостому (орудному) відмінку використовується прийменник *з (зі мною)*: *хтось зі мною поїхав*. 5. Із сьомим (місцевим) відмінком вживається прийменник *при*. Крім того лінгвісти зауважують, що цей відмінок не можливий в українській мові без прийменника, ілюструючи свою тезу прикладом *Сестра живе при браті на селі*. 6. Із другим та третім відмінком учені зафіксували вживання прийменників *против: против води – против воді*. 7. Прийменник *мимо* використовується з другим та четвертим відмінками, що ілюструється прикладом *мимо хати – мимо хату*. 8. З другим та шостим відмінком уживається прийменник *поміж: поміж людьми – поміж людий*. Отже, учені відзначили варіативність відмінкових форм іменників, проте не описали це явище.

Важливо також те, що С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер виокремили прийменники, які мають здатність сполучатися з різними відмінками іменників, унаслідок чого змінюється семантичне значення утвореного словосполучення, як-от: 1. З четвертим та шостим відмінками уживаються прийменники *над, перед, під* та „зложені” *поза, понад, попід: під стіл – під столом, понад ріку – понад рікою*. 2. Поряд із четвертим та сьомим відмінками „з відмінними значіннями” функціонують *по, о, в: в середину – в середині, по воду – по воді*. 3. Разом із другим, четвертим та шостим відмінками з іншим семантичним значінням учені зафіксували

прийменники *за, межі: за моїх часів, пішов світ за очі, іти за водою, між чотирьох стін, іти межі люди, жити межі людьми*. 4. Із третім, шостим та сьомим відмінками можливий лише прийменник *по: по горах ходити, післати по когось, пізнати когось по чімсь* [9, 198].

У „Рускій граматиці” учені зауважують, що „декотрі прийменники вживаються без приналежного до них відмінка, т. зн. як прислівники, н. пр.: *з година часу уплило, я заплатив з трийцятьом робітникам, тут є зо три риньських, чекати з рік, до сорок людей, що то за чоловік?*” [9, 205]. Щодо семантичної класифікації прийменників, то лінгвісти виділяють лише деякі типи: „найбільша часть приіменників вказує на відносини що до місця, деякі окрім того вказують також на відносини що до часу (або лиш що до часу, н. пр.: *під час*), а лиш кілька вказують на інші відносини, як: *без, для, ради*” [9, 197]. Проте ілюстративний матеріал, наведений авторами, засвідчує ширший спектр семантичних відтінків прийменниково-відмінкових форм, наприклад: локативні (*віднести від дому*), темпоральні (*за моїх часів*), мети (*жити ради дітей*), способу дії (*ходити без чобіт*), сумісності (*сестра живе при браті*).

Прийменниково-відмінкові конструкції є складними лексико-синтаксичними одиницями, утвореними за взаємодії двох компонентів. Прийменник у таких конструкціях розвиває, посилює, уточнює значення відмінкової форми. З'ясовуючи місце зазначених членів у типології поширювачів структурної схеми простого речення, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер справедливо зауважують, що „вони додають до висказу якісь обставини, що деколи для слухача або читача можуть мати велике значення, однак не є так дуже потрібні (як присудок і підмет, а деколи і предмет [об'єкт – *О. К.*]) до того, щоб речення було вповні зрозумілим і цілковитим; без них речення може зовсім обійти ся і буде цілковите. Як я комусь, що шукає ключа, скажу, н. пр.: *Я сховав ключ у лівій шухляді мого столика*, то для нього отсе означення місця має велику вагу; однак речення без того означення місця останець ся цілковитим” [8, 114]. „*Як надходить осінь, листя опадає з дерев...* Тут перше речення супроти иньших речень стало ся придатком прислівниковим часу (= З початком осени). *Квочка скликає курчат, як побачить kota*; в реченні: *Як побачить kota* пізнаємо придаток прислівниковий часу (= на вид kota) до *скликає* [8, 118]. Зрозуміло, наскільки новітніми були думки мовознавців на початку ХХ століття і чому учні С. Смаль-Стоцького – Василь Сімович і Микола Равлюк – підтримали й розвинули теорію „скорочених речень” у подальших студіях.

Отже, сучасна лінгвістична думка підтвердила й розвинула висунуті С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером положення про наявність декількох категорій для вираження тотожних понять відповідно до комунікативних інтенцій мовця. Наукові засади їх граматичних праць, репрезентуючи найповніший на той час образ живої української мови, становлять міцний фундамент сучасної синтаксичної теорії в різних її напрямках і школах. У

цьому аспекті погляди С. Смаль-Стоцького сучасні, далекоглядні, сміливі і перспективні. Подальше комплексне дослідження системи засобів вторинної предикації є актуальним і необхідним, оскільки дає змогу розв'язати актуальну проблему синтаксису – розмежування семантично елементарного і семантично неелементарного речень, розрізнення предикатних і неpredикатних знаків.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист; [ред, вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова]. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 354 с.
3. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності / Іван Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 25–31.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса: [монографія] / Г. А. Золотова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: УРСС, 2001. – 367 с.
6. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення: [підручник] / Л. О. Кадомцева. – К.: Вища шк., 1985. – 126 с.
7. Кононенко В. Категорія атрибутивності в світлі граматичної концепції О. О. Потебні / В. Кононенко, І. Кононенко // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. пр. – К.: Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 207–213.
8. Смаль-Стоцький С. Граматика української (руської) мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – [4-е вид-во]. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1928. – 209 с.
9. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руська граматика: 2-ге видане. – Львів: Друкарня Наук. тов-ва імені Шевченка, 1907. – 246 с.

УДК 821.163.31

О. І. Литвинюк

ІДЕОГРАФІЧНІ ВИМІРИ КОМУНІКАТИВНОГО ЯДРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литвинюк О. І. Идеографічні виміри комунікативного ядра сучасної української мови.

У статті запропоновано укласти синопис идеографічного словника української мови новим методом – визначенням системи концептів комунікативного ядра мови, отриманих завдяки аналізу прозового фольклору базового діалекта та списку прямої мови частотного словника художньої прози.

Ключові слова: комунікативне ядро, частотність, идеографічний, синопис.

Lytvynyuk O. I. The ideographic measurement of the communicative core in modern Ukrainian.

To compile a synopsis for the Ideographic dictionary of modern Ukrainian a new method is proposed: to get a system of concepts of the language communicative core from a basic dialect prose folklore set and the direct speech list of the Frequency Dictionary of Modern Ukrainian Literary Prose.

Key words: communicative core, frequency, ideographic, synopsis.

Розбудова ресурсів національної словникової бази української мови (УМ) [5] вимагає значних фінансових витрат і часу, а навчання УМ як другої (державної) та іноземної потребує різнощаблевих идеографічних, тематичних, навчальних словників, які укладають двома способами: 1) емпіричним добором концептів, які експерт вважає найважливішими (філогенез метода див. у В. В. Морковкіна [2]); 2) за наслідком підрахунку

частоти лінгвальних одиниць у певному корпусі, краще – машинному (наприклад, Британський національний корпус (понад 5 млн. зразків), з якого виділили близько 2000 для тлумачення правої частини статей англо-англійських словників для іноземців). Перший є суб'єктивним, адже відбиває комунікативний досвід та уподобання однієї людини (рідше – декількох), хоч може ґрунтуватися на виваженій теоретичній моделі (як, наприклад, у Ж. П. Соколовської [4]). Другий – дуже витратний і часом занадто об'єктивізований, адже виокремленому фрагменту завжди бракує експертної оцінки мовців. Усе це зумовило потребу збалансувати обидва [3] або віднайти інший.

Мета цієї розвідки – запропонувати третій метод створення синопсису ідеографічного словника УМ. Для цього, не претендуючи на всеосяжність, абрисно виокремимо основні риси комунікативного ядра УМ як найчастіше вживаної частки вербально-семантичного континууму, розглянемо таке ядро як гіпертекст і визначимо його тип; проаналізуємо соціокультурне тло функціонування такого гіпертексту, визначимо поширені форми його експлікації в буденному спілкуванні, виокремимо модельний корпус частотного ядерного словника та запропонуємо принципову схему розбудови його синопсису.

Компоненти комунікативного ядра УМ на всіх рівнях (фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному, семантичному) сприймаються і породжуються автохтонними мовцями автоматично та незалежно від типовості чи винятковості ситуації взаємодії. Отже, поверхова та глибинна семантика є спільним базовим знанням носіїв УМ, а повторюваність ситуацій з супровідним мовленнєвим наповненням достатня для активного функціонування протягом тривалого часу незалежно від географії спілкування (так, історично довго відокремлені русини та слобожанці, діаспоряни північноамериканські та сибірські добре розуміють один одного).

З цього випливає, що безвідносно до діалектних особливостей певний шар УМ залишається незмінним у часі, просторі та за своїм цільовим призначенням. Очевидно, підмурком цієї лінгвальної константи є глибинна семантика УМ, досліджувати яку почали порівняно недавно.

У плані функціонування УМ зазначений шар є певним прецедентним гіпертекстом, який, поряд із іншими завданнями, виконує мовозбережувальну функцію. Оскільки зазначений фрагмент мовного континууму діє протягом тривалого часу, його зручно розглядати з засад функціональної лінгвістики, зокрема, з позицій системно-функціонального підходу М. Хелідея [6].

Наріжним каменем зазначеного підходу до вивчення мови є контекст ситуації, який з'являється внаслідок системних взаємодій між соціальним оточенням, з одного боку, та функціональною організацією мови, – з іншого. Підхід охоплює фонетичний, граматичний, лексичний і

синтаксичний рівні експлікації глибинного семантичного змісту мовної картини світу кожної живої мови, перш за все – англійської, на матеріалі якої він і створювався [6; 11]. Тому доцільно спочатку дослідити соціальний контекст, а потім розглянути, як під його впливом УМ функціонує, будується та змінюється.

Для УМ домінантою такого соціального контексту розглядаємо фольклор як носій системи правил поведінки в соціумі та в міжкультурному спілкуванні, роль якого, на відміну від багатьох інших європейських народів, ще не втрачена, а щільний зв'язок УМ з народною культурою теоретично осмислюється [1].

Драматизм історичних шляхів нашого народу, багатовікова державна розчленованість українських теренів зумовили строкатість соціополітичних та соцікультурних офіційних парадигм, але таке тривале різнобарв'я соціальних контекстів не спотворило українськомовної картини світу, хоча на поверховому рівні призвело до дублювання і навіть примноження лексем на позначення однакових концептів у діалектах і говірках, до креолізації пограничних говірок, прискореної адаптації запозичень, значного прошарку ситуативних неологізмів, залучених до спілкування.

Логічно було б припустити, що за таких соціокультурних обставин УМ мала розчинитися в контактуючих мовах, як це трапилося з іншими європейськими мовами (пруською, валійською і т. ін.). Українська ж не лише збереглася, але й залишилася однаково зрозумілою носіям, які донедавна не контактували тривалий час між собою.

Це дає підстави вважати, що паралельно з тим розмаїттям зовнішніх соціальних контекстів, про які йшлося вище, протягом усього часу існування УМ функціонував і якийсь спільний імпліцитний соціальний контекст, завдяки якому збереглася інтегрованість, цілісність, семантична неподільність УМ та відповідної мовної картини світу.

Зважаючи на живучість українського фольклору (нагадаємо, що в західноєвропейських країнах він у природному вигляді зник ще минулого століття), спираючись на розвідки та висновки провідних вітчизняних фольклористів (О. О. Потебні, В. І. Зеленька та багатьох інших), власні польові дослідження та вивчення дидактичної складової усного народного спадку, таким прихованим соціальним контекстом вважаємо саме фольклор.

З позицій системно-функціонального підходу фольклор нашого народу можна розглядати як гіпертекст, що складається з певного набору типових соціальних контекстів з типовими дидактичними установками, оформленими поетичною мовою. На сучасному етапі розвитку УМ сфера функціонування фольклору під впливом засобів масової інформації звузилася, але активними залишаються деякі його види: пісенний, анекдоти, казки, приказки.

Разом з тим, сьогодні фольклор є прецедентним гіпертекстом (або масивом пов'язаних глибинною семантикою прецедентних текстів). Такого характеру йому надають спільні базові знання та уподобання мовців-носіїв, активне залучення до побутового спілкування, загальна впізнаваність архетипів, лексико-граматичного наповнення та семантичного компонента.

Прецедентні тексти взагалі та фольклорні, як їх різновид, у теоретичному плані широко досліджуються в сучасній лінгвістиці. Вітчизняні науковці, як і західні, перевагу надають вивченню прикладних аспектів впливу цільових прецедентних текстів (виділимо праці Г. Г. Почепцова). Лексикографічний потенціал прецедентних текстів узагалі та фольклорних зокрема ще залишається на узбіччі наукових розвідок. Тому доцільно, хоч би в першому наближенні, дослідити ідеографічний відбиток комунікативного ядра УМ як прецедентного гіпертексту.

Усе це дає підстави вважати, що сучасний прозовий (зважаючи на певні обмеження римованого) фольклор можна розглядати як природно організований корпус комунікативного ядра УМ. Отже, частотний словник прозового фольклору є базою частотного словника УМ, якщо взяти діалект, покладений в основу літературної УМ. Структурувавши отриманий таким чином частотний словник, маємо синопсис комунікативного ядра УМ.

Використавши рукописну збірку сучасного прозового фольклору Придніпров'я, укладену за результатами фольклорних експедицій останньої чверті ХХ століття спіробітниками (науковий керівник проф. К. П. Фролова) лабораторії фольклору, народних говорів і літератури Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара, ми склали такі частотний словник та синопсис як частину дисертації щодо семантичної стратифікації тезаурусу української мови для міжкультурного спілкування (науковий керівник проф. Л. П. Столярова).

Водночас прозовий фольклор як мовленнєво-мовна експлікація комунікативного ядра УМ, вірогідно, не покриває фрагментів ядра, що обслуговують мовленнєву практику, тому частотний словничок (як корпус для синопсису) можна збагатити частотним списком діалогічного мовлення. Науково базована вибірка прямої мови є в «Частотному словнику сучасної української художньої прози» (список №3). Її синопсис складено аналогічно до того, що ґрунтується на прозовому фольклорі.

Нарешті, є шар УМ, який функціонує окремо від суцільного мовного контінууму. Як зазначають діаспоряни з теренів колишнього СРСР, є п'ять народних пісень, яких співають етнічні українці навіть втративши рідну мову як засіб спілкування («Несе Галя воду», «Розпрягайте, хлопці, коней», «Ти казала», «Ой, на горі та женці жнуть», «Ой, у полі два дубки»).

Така стійкість заслуговує на окреме дослідження, але в контексті нашої розвідки ми порівняли отриманий від препарування частотних

словників синопис з системою концептів цього маленького понадстійкого корпусу пісень і виявили досить щільне накладання, що вважаємо доказом правильності отриманого синопису комунікативного ядра УМ.

Отже, комунікативне ядро УМ є, як в інших європейських мовах, прецедентним гіпертекстом, що експлікується частотно вживаними лінгвальними одиницями, але, на відміну від них, ядро УМ не втратило імпліцитної функції збереження самої мови як національно-специфічного контінууму. В УМ ядро експлікується безпосередньо – через сучасний побутовий фольклор, національно забарвлені мовленнєві кліше, опосередковано – через мову архетипів творів сучасної художньої прози. Тому модельним корпусом ядра можна вважати прозовий фольклор та частотний список прямої мови персонажів художніх творів (фактично, препаративний корпус), відібраний експертним шляхом. Укладений частотний словник дозволяє уточнити уявлення про частотне ядро лексико-граматичних одиниць УМ, розписати його синопис та виміряти одиниці самого ядра.

Запропонований спосіб ідеографічного опису комунікативного ядра УМ, не конкуруючи з майбутнім машиноукладеним, дозволяє отримати робочу схему ядра для поточних його досліджень та для прикладних цілей: уточнення змісту мовної освіти для опанування УМ як рідної (у дошкільних закладах та в початковій школі), другої (державної) та іноземної.

Література

1. Кононенко В. І. Мова і народна культура / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 62-69.
2. Морковкин В. В. Идеографические словари / В. В. Морковкин. – М.: Наука, 1970.
3. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем / Ж. П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87-91.
4. Соколовская Ж. П. Модель в семантике и схема идеографического словаря / Ж. П. Соколовская // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20. – С. 51-53.
5. Широков В. А. Організація ресурсів національної словникової бази / В. А. Широков, В. В. Манак // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 3-13.
6. Halliday M.A.K. Spoken and Written Language / M.A.K. Halliday. – Oxford: Oxford University Press, 1985.

УДК 801.73

А. Г. Лошаков

СВЕРХТЕКСТ КАК НЕКАНОНИЧЕСКОЕ ТЕКСТОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Лошаков А. Г. Сверхтекст как неканоническое текстовое образование.

У статті розкривається поняття надтексту (сверхтекста), який розглядається як сукупність автономних текстів, що мають спрямовану асоціативно-сміслову спільність і в лінгвокультурній практиці актуально або потенційно сприймаються як цілісне словесно-концептуальне утворення.

Ключові слова: неканонічне текстове утворення, надтекстова когезія, когерентність, текстова типологія.

Loshakov A. N. The supertext as an apocryphal textual formation.

The article deals with the supertext. The latter is stipulated to a number of autonomous texts marked with associative and semantic homogeneity, which are either actually or potentially perceived as a coherent word & concept formation in the linguistic cultural practice.

Key words: apocryphal textual formation, supertextual cohesion, coherence, textual typology.

Проблема сверттекста, как и других неканонических текстовых образований – интертекста, метатекста, гипертекста, ансамбля, циклоида и др. находится в сфере интересов поэтологии, генристики, металингвистики. Все перечисленные текстовые феномены не имеют однозначного понимания, четко не дифференцированы и не типизированы; остается открытым вопрос о принципах их моделирования, о внешних и внутренних факторах их образования, требуют описания механизмы смыслопорождения, действующие в их семантическом пространстве. Появление нового объекта исследования закономерно конституирует новый раздел в текстоведении (лингвистике текста) – лингвистику неканонических текстовых образований. В науке такая ситуация закономерна, ведь термин, как правило, всегда отстаёт от им определяемого и ему соответствующего явления. Важнейшим методологическим подходом к моделированию сверттекста, постижению его сущности должен стать коммуникативно-деятельностный, который основывается на понимании текстовой деятельности как деятельности диалогической, а диалогичность, по М. М. Бахтину и В. С. Библеру – это особая форма взаимодействия между равными и равноправными сознаниями, текст являет собой равноправного участника диалога.

Взгляд на некоторый класс самостоятельных текстов, обладающих общими для них признаками (единство авторское, жанровое, стилевое, идейно-тематическое, сюжетное, мотивно-образное, генетическое и др.), как на целостно-единое сверттекстовое образование возник задолго до выделения последнего в качестве объекта и предмета научного изучения. Так, уже в трудах А. А. Потебни, Д. Н. Овсянико-Куликовского, А. Н. Веселовского текст (произведение) рассматривалось не просто как звено в истории культуры, но как феномен, соотносящийся с «художественным “капиталом”, данным в самом языке» [9, 118] и реализующий унаследованные повторяющиеся сюжеты, образы, стилистические (пластические, поэтические) формулы, «бессознательно сложившуюся условность», что вкупе указывает на границы личного почина [1, 294-295].

А. А. Потебня настойчиво утверждал, что «слово имеет все свойства художественного произведения» [10, 44, 36, 38]. Обратное, соответственно, тоже верно: произведение сродни слову. Как и слово (образ, единство образов), произведение обладает глубинным измерением, благодаря чему оно говорит понимающему «нечто *иное* и *большее*, чем то, что в нем непосредственно заключено» [10, 155], как и в слове, в тексте

обнаруживаются архаические (архетипические, прототекстовые) смысловые пласты, которые связывают данное произведение со значениями и смыслами предшествующих текстов, относящихся к разным эпохам, традициям, именам. Ср., с одной стороны, тезис Потебни об этимологической истории слова: «Всякое удачное исследование этимологически неясного слова приводит к открытию в нем такого представления, связующего это слово с значением предшествующего слова и так далее в недостижимую глубину веков» [10, 146]; с другой – определение текста как «конденсатора культурной памяти» [5, 21], определение «памяти слова» как его способности актуализировать интертекстуальные связи, открывать «путь как во внутреннюю систему метатропов, лежащую и “внутри” и “над” текстом, так и систему всего поэтического языка и общей поэтической памяти» [14, 89].

Таким образом, слово и произведение мыслились филологами конца XIX–нач. XX вв. как целостные смысловые единицы, данные в точке пересечения языка и речи, синхронии и диахронии, системы и процесса, что и делает их труды неисчерпаемым источником идей, лакмусовой бумагой для новых текстологических концепций.

В логике развития приведенных положений следует рассматривать, на наш взгляд, и идею Б. М. Гаспарова о наличии в сознании человека «цитатного мнемонического конгломерата» (ср.: «бессознательно сложившаяся условность», «художественный “капитал”, данный в самом языке» и другие эвристические формулы из процитированных выше классических филологических трудов начала XX в.): «Языковая память каждого говорящего формируется бесконечным множеством коммуникативных актов, реально пережитых и потенциально представимых»; и «наша языковая деятельность осуществляется как непрерывный поток «цитации», черпаемой из конгломерата нашей языковой памяти» [2, 106]. Б. М. Гаспаров постоянно подчеркивает, что смыслопорождение «индуцируется» языковым материалом, вращается вокруг наличного языкового произведения, от него исходит и к нему возвращается», что «вписывание» в текст новых смыслов отнюдь «не размывает границы текста, а, напротив, увеличивает число и интенсивность ассоциативных связей внутри текста и тем самым утверждает его целостность» [2, 320].

К сказанному добавим, что ассоциативно-смысловой потенциал текста, детерминируя его открытый характер, актуализируя направленные, не противоречащие прагматике автора и текста межтекстовые (сверхтекстовые) связи, выражаемые сквозными, повторяющимися из текста в текст «словесными рядами» (В. В. Виноградов), смысловыми скрепами, провоцирует усмотрение целостности сверхтекстового образования, охватывающего класс сопрягаемых в смысловом плане текстов. Несомненная ценность концепции Б. М. Гаспарова заключается в

том, что она «объясняет реальность языковой деятельности», открывает новый аспект в изучении коннотативной системы языка, важнейшей ее составляющей – интертекстуальных знаков, без которых человек предстает «лишенным языковой памяти и языкового опыта» [11]. Как и слово, текст, благодаря своей концептуальной сущности, цитатному фонду (классу цельностей), также готов «стать подлежащим или сказуемым других вновь возникающих» [10, 35] текстов.

Положение о том, что закрытость отдельного текста относительна, было убедительно обосновано в трудах отечественных филологов, начавших свой путь в науке в первые десятилетия XX в., – М. М. Бахтина, В. В. Виноградова, Г. А. Гуковского, Л. В. Пумпянского, Ю. Н. Тынянова и др. Будучи открытой системой, текст, и прежде всего текст художественный, существует за счет других, предшествующих ему текстов. Сама возможность вычленения в целостном тексте различных текстов (цельностей), данных метонимично, прегнантно, и восприятия их как частей единого целого, в аспекте смысловых излучений, идущих из целого – концепта текста, является следствием смысловой проницаемости границ текста, его «вписанности» в текст культуры.

В 40-е годы Гуковский выдвинул положения о ««растворении» произведения в групповом единстве произведений», о «соотнесении единичного произведения с единством группы произведений», о том, что отдельность произведения («мыслимое читателем единство») условна, что оно живет только в ряду некоторого ряда других произведений, что «смысловая ткань данного отдельного произведения наполняется и реализуется в свете целого комплекса и единства, объединения произведений – традиции, борьбы, направления, стиля» [3, 114, 110, 111]. Эти положения легли в фундамент теории контекста как тексто- и смыслопорождающего фактора, получившей развитие в трудах И. В. Арнольд, Ю. М. Лотмана, З. Г. Минц, Л. Е. Ляпиной, И. В. Фоменко.

Таким образом, базовыми положениями для теории сверткста является, с одной стороны, понимание слова – структурированной цельности – не только как элемента словаря языка, строительной единицы текста, но и как единицы компрессивной, прегнантной, которая хранит в себе след текста и тем самым способна актуализировать свернутый текст, текст-концепт; с другой стороны, признание того, что отношения между текстами сродни деривационным, сродни тем, которые свойственны языковой системе и мыслительной деятельности человека.

Особо значимой вехой в развитии теории сверткста, вобравшей в себя концепцию семантического пространства (М. Н. Лекомцева, Т. М. Николаева, В. Н. Топоров, Т. В. Цивьян), явились труды В. Н. Топорова, посвященные Петербургскому тексту русской литературы. В них прозреваемое научной мыслью понятие сверткста обрело логически непротиворечивое содержание. Сверткст в понимании

В. Н. Топорова представляет собой аккумулятивное, сверхсемантическое образование, которое находится в сложных взаимоотношениях с внетекстовой структурой – контекстом (у В. Н. Топорова это единый объект описания – Петербург).

Модель «петербургского текста», представленная в трудах ученого, может квалифицироваться как тематический («локальный») сверхтекст, и это, надо полагать, только одна из возможных разновидностей сверхтекста, который по определению может создаваться на основе «некоторых общих принципов отбора и синтеза материала, а также задач и целей, связанных с текстом». В набор дифференциальных признаков сверхтекста входят подчиненность его содержания «максимальной смысловой установке», кросс-жанровость, кросс-темпоральность, кросс-персональность [12, 26, 27, 85].

Тесная и специфическая связь сверхтекста с единым, но данным в разных аспектах референтом, может служить одним из критериев отграничения сверхтекста от интертекста и гипертекста [Ср.: 8]. В то же время роль последних в конституировании сверхтекста неоспорима, ибо интертекстуальные (центробежные межтекстовые связи, участвующие в смысловом обогащении тех или иных участков сверхтекста, но, подчеркнем, не экстенсивирующие его состава) и гипертекстуальные связи (система эксплицитных отсылок, позволяющих ориентироваться в текстовом информационном пространстве) прошивают сверхтекст, сообщая ему структурно-семантическое и концептуальное единство.

В нашем понимании сверхтекст – это ряд отмеченных направленной ассоциативно-смысловой общностью (в сферах автора, кода, контекста) и потому кросс-референциальных, кросс-жанровых, кросс-темпоральных, кросс-персональных автономных словесных текстов, которые в культурной практике актуально или потенциально воспринимаются в качестве целостного интегративного многомерного словесно-концептуального образования, тем самым выступая единицей ахронического культурного пространства – текстовой концептосферы.

Словесно-концептуальное пространство сверхтекста, в которое так или иначе втягивается тот или иной текст, становится для этого текста средой существования, своего рода сверхуровнем, или его кросс-референциальной основой. Референтом сверхтекста, таким образом, будет выступать та внеязыковая действительность, та динамическая модель возможного мира, который репрезентируется интегрируемыми сверхтекстом текстами. В нем проявляются системные свойства каждого из входящих в него текстов, причем в той или иной его цельной составляющей – отдельном тексте, субтексте, подтексте находят в той или иной мере *pars pro toto* отражение свойства целого – сверхтекста. Поэтому в пространство сверхтекста можно войти через любой его

архитектонический компонент, через любой составляющий его текст, как и любую составляющую последнего.

Непременным условием моделирования сверхтекста, на наш взгляд, является профилированное (в понимании Р. Барта) прочтение ряда текстов в призме усматриваемой, интенционально полагаемой целостности. Иначе говоря, сверхтекст должен обладать презумпцией целостности, которая устраняет необходимость учета линейности текста, порядка их следования. Как пишет В. А. Лукин, «части текста, объединенные когерентностью, равно как и сама когерентность, не воспринимаются получателем пассивно, а открываются в результате осознанной рефлексии над текстом» [7, 57]. Профилированное чтение предполагает осознанную ориентацию в пространстве составляющих сверхтекста, выдвижение в качестве приоритетных определенных интенционально-интерпретативных установок, задающих и поддерживающих направление смыслопорождающих процессов в рамках релевантных контекстных условий.

Сверхтекст предстает как структура нелинейного образования, динамическая, многомерная и семантически диссипативная. Внутренний аспект целостности сверхтекстового образования связан с теми механизмами, которые обеспечивают его «внутреннюю жизнь», детерминируют смыслопорождающие процессы.

Надо полагать, что типология сверхтекстов должна учитывать не только сверхтексты, которые охватывают тексты первичные, но и сверхтексты, создаваемые метатекстами – исследовательские сверхтексты, а также гетерогенные сверхтексты, которые интегрируют в себе первичные и вторичные тексты.

Обращение к модели литературной коммуникации и метакоммуникации, и прежде всего к их начальным звеньям, представленным полифункциональной фигурой автора, позволяет построить своего рода парадигму авторских сверхтекстов и метасверхтекстов, в которую войдут, например, индивидуально-авторские, коллективно-авторские, квазиавторские, анонимно-авторские сверхтексты.

Ориентация на модель литературной коммуникации логичным образом провоцирует вопросы, во-первых, об адресованных сверхтекстах, однако выделение их условно, поскольку сама по себе категория адресованности не создает сверхтекста, но обуславливает один из возможных путей его прочтения. Во-вторых, о собранных, или закрытых, сверхтекстах, с известным количеством их составляющих, и несобранных (рассеянных), открытых сверхтекстах, ряд составляющих которых не определен. В данном случае, надо думать, речь будет идти не столько о читательских, сколько об исследовательских сверхтекстах. Важно отметить, что основания для классификации сверхтекстов содержатся в работах по лингвистике текста [4] и цикловедению [13; 15]. На основе

критерия усматриваемой общности референта ряда текстов (события, локуса, лица) есть основания выделять различного рода тематические сверхтексты: событийные, локальные, именные. Учет критерия степени связанности, автономности текстов в составе сверхтекстового образования позволяет обозначить, с одной стороны, **сильные**, с другой – **слабые** сверхтексты.

Если сильными сверхтекстами являются прежде всего те, целостность которых мотивирована авторским замыслом, тем или иным образом эксплицирована, то слабые представляют собой совокупности автономных текстов с «нулевой» степенью связанности, их смысловое стяжение происходит, так сказать, *ad hoc* (литературные альманахи, жанровые антологии, различные журналы и др.).

Типология сверхтекстов, как и типология циклов, гипертекстов, не может быть построена на основе однородных признаков. [См. об этом: 6] Границы между разновидностями сверхтекстов подвижны, поскольку одни и те же тексты могут участвовать в конституировании разных сверхтекстов.

Литература

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М.: Высш. школа, 1989. – 406 с.
2. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б. М. Гаспаров. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 351 с.
3. Гуковский Г. А. О стадильности истории литературы [Подготовка текста, комментарии, вступ. статья Д. В. Устинова] / Г. А. Гуковский // Новое литературное обозрение. – № 55. – 2002. – № 3. – С. 106–131.
4. Купина Н. А., Битенская, Г. В. Сверхтекст и его разновидности / Н. А. Купина, Г. В. Битенская // Человек – Текст – Культура. – Екатеринбург, 1994. – С. 214–233.
5. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 464 с.
6. Лошаков А. Г. Сверхтекст: семантика, прагматика, типология: автореферат дис. ...доктора филол. наук / А. Г. Лошаков. – Киров, 2008. – 50 с.
7. Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа / В. А. Лукин. – М.: Изд-во «Ось-89», 1999. – 192 с.
8. Меднис Н. Е. Сверхтексты в русской литературе / Н. Е. Меднис. – НГПУ, 2003 // [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://knigorod.gmsib.ru//files/3_6.rar.
9. Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы в двух томах. Т.1. Статьи по теории литературы; Гоголь; Пушкин; Тургенев; Чехов / Д. Н. Овсянико-Куликовский. – М.: Худож. литература, 1989. – 542 с.
10. Потебня А. А. Теоретическая поэтика: [учеб. пособие] / сост., вступ. ст. и комментарий А. Б. Муратова / А. А. Потебня. – [2 изд., испр.]. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издат. центр «Академия», 2003. – 384 с. – (Классическая учебная книга).
11. Ревзина О. Г. Лингвистика XXI века: на путях к целостности теории языка / О. Г. Ревзина // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2004. – С. 11–20. – Вып. 7 // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/revzina-04.htm>.
12. Топоров В. Н. Петербургский текст русской литературы: Избр. труды / В. Н. Топоров. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2003. – 616 с.
13. Тюпа В. И. Градация текстовых ансамблей / В. И. Тюпа // Европейский лирический цикл. Историческое и сравнительное изучение. Материалы междунар. науч. конф., 15–17 ноября 2001. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2003. – С. 50–63.
14. Фатеева Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или интертекст в мире текстов / Н. А. Фатеева. – М.: Агар, 2000. – 280 с.
15. Фигут Р. Лирический цикл как предмет исторического и сравнительного изучения / Р. Фигут // Европейский лирический цикл. Историческое и сравнительное изучение: материалы междунар. науч. конф., 15–17 ноября 2001. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2003. – С. 11–37.

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ АНГЛІЗМІВ РІЗНИХ СЕМАНТИЧНИХ ГРУП У ТЕКСТАХ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Майструк Т. С. Стилiстичнi функцiї англiзмiв рiзних семантичних груп у текстах публiцистичного стилю.

У статтi йдеться про вживання стилiстично забарвленої англiйської загальноновживаної лексики та англiзмiв обмеженого вжитку в текстах публiцистичного стилю, визначаються найчастотнiшi семантичнi групи англiзмiв та їх функцiонально-прагматичний потенцiал.

Ключовi слова: публiцистичнi тексти, загальноновживана лексика, лексика обмеженого вжитку, стилiстичнi функцiї.

Maystruk T. S. The stylistic functions of English borrowings of different semantic groups in the texts publicistic style.

The article presents the usage of stylistic-colored English vocabulary which is in general and narrow use in the texts of publicistic style, the most frequent semantic groups of anglisms and their functional-pragmatic potential are also determined.

Key words: the publicistic texts, English borrowings in general use, anglisms in narrow use, stylistic function.

Як вiдомо, уживання iншомовних запозичень, зокрема англiзмiв, у текстах публiцистичного стилю є важливим не лише через те, що вони заповнюють лакуни в мовi-реципiєнтi, але й зi стилiстичного погляду, адже ноизна i своєрiднiсть деяких запозичень сприяє бiльшiй виразностi й емоцiйностi повiдомлення.

У сучасному мовознавствi питання стилiстичних функцiй англiзмiв залишається недостатньо розкритим, оскiльки дослiдники в основному намагалися дати загальну характеристику англiйським запозиченням (О. Дьолог, I. Камiнiн, О. Зеленiн), визначити їх семантичнi групи (В. Сiнгалевич, Н. Попова), з'ясувати доцiльнiсть їх використання в українськiй мовi (М. Каранська, Т. Загоруйко, Т. Кияк, Г. Шаповалова). Поза увагою залишилася сама специфiка функцiонування, тобто роль англiзмiв у мовi-реципiєнтi.

Отже, мета нашої статтi полягає в тому, щоб визначити особливостi реалiзацiї стилiстичних функцiй англiзмiв рiзних семантичних груп у публiцистичних текстах.

З усіх досліджених нами англійських запозичень у наукових, публіцистичних та інформаційних текстах 29 % англiзмiв припадає на тексти публiцистичного стилю. З них 16 % виконують лише номiнатиvну функцiю, а 13 % – стилiстичну.

На вiдмiну вiд текстiв наукового та iнформацiйного стилiв, де переважає лексика обмеженого вжитку, у публiцистичних текстах найбільше англiзмiв, що належать до загальноновживаної лексики. Особливiстю загальноновживаних англiзмiв є те, що частотнiсть їх уживання в рiзних контекстах розширює стилiстичнi можливостi, тобто виникають рiзнi варiацiї їх стилiстичного функцiонування. Так, вони можуть уживатися в переносному значеннi й служити при цьому засобом

створення образності, контрасту, іронії, можуть виступати синонімами до питомих лексем, справляючи враження більш високих, урочистих, вишуканих слів, порівняно з українськими.

Фактично йдеться про різного роду стилістичні прийоми, використання яких є надзвичайно важливим у публіцистичних текстах. З їхньою допомогою більшість англізмів, які не є новими, набувають нового звучання.

До таких запозичень належать англізми семантичної групи „Суспільство”, які вживаються в текстах політичної тематики і в основному виконують оцінну функцію. Наприклад: *Тим-то й пояснюється начебто нелогічність вчинків „Леді Ю”. Стверджуючи нині, що вона зробить усе, щоб дострокові вибори не відбулися, Юлія Володимирівна ще задовго до президентського Указу дала команду розгорнути виборчі штаби свого блоку на всіх рівнях* („Українське слово”, № 42, 15-21.10.08). На перший погляд, англізм *леді* не має ніякого стилістичного забарвлення. Він тлумачиться так: 1) у Великій Британії – дружина лорда, а також заміжня жінка з аристократичних кіл суспільства; 2) дружина керівника держави; 3) вихована, благородна жінка, що має гарні манери; 4) форма ввічливого звертання до групи жінок [3, 337]. Усі наведені визначення дають позитивну характеристику особі, однак автор зважився на те, щоб назвати виховану, благородну жінку, поважну в державі особу однією літерою. Використання лише початкової літери імені, на наш погляд, свідчить про негативне ставлення мовця до описуваної особи. В умовах такої лексичної сполучуваності англізм *леді* також набуває негативного забарвлення. Отже, автор використав такий стилістичний прийом, як іронія. З цього приводу Н. Клушина зазначає, що визначальною рисою сучасної журналістики є відмова від відкритої пропаганди, „на зміну їй прийшло завуальоване маніпулювання масовою свідомістю” [4, 52].

Подібним прикладом є іншомовне вкраплення *first lady*, яке також виконує оцінну функцію: *Говорив спочатку наш народний Президент пан В. Ющенко, потім Прем'єр-міністр, наша шановна пані Ю. Тимошенко і наша „First Lady” України К. Ющенко... Розмову президента та Прем'єр-міністра було перекладено на англійську мову, а наша славна пані К. Ющенко говорила англійською мовою* („Українське слово”, № 24, 15-21.06.05). У поданому прикладі англійське запозичення *First Lady*, написане латиницею (у перекл. з англ. *перша леді*), засвідчує процес перемикання кодів, який, за словами Б. Ажнюка, „веде до зростання англійської мовної присутності” [2, 51]. Так, автор тексту намагався наблизити описувану особу до англійської дійсності і цим самим віддалити її від української, адже перша леді України повинна розмовляти українською мовою, а не англійською. У такому контексті англійське запозичення *First Lady* набуває негативного забарвлення, адже змальовує поважну в Україні особу байдужою до української мови та культури, хоч

вона повинна бути взірцем патріотизму. Отже, англійське запозичення, що має позитивне значення, набуло негативного стилістичного забарвлення, що свідчить про використання автором стилістичного прийому іронії.

Іноді іронія досягається шляхом використання англізмів у тій сфері, якій вони не властиві (напр., англізми семантичної групи „Культура” (підгрупа „музика”) у текстах спортивного характеру), що увиразнює висловлювання, допомагає автору точно передати своє ставлення, настрої та переживання: *Веселими видалися матчі четвертого туру національного чемпіонату. Щоправда, цікавої гри власне у футбол було не так багато, але ж скільки емоцій, пристрастей і образів!... До „**ximiv**” туру можна віднести також наставника єдиної команди вищої ліги, яка ще не здобула на старті чемпіонату жодного очка* („Україна молода”, № 153, 22.08.06). Англізм *xit*, як і *леді*, не є новим, однак у такому контексті він виражає індивідуальне, суб'єктивне, властиве лише цьому автору бачення подій, що надає свіжості англізму. Пряме значення запозичення *xit* – популярна пісня, мелодія; переносне – про що-небудь, що користується успіхом, популярністю, попитом [3, 591]. У поданому прикладі англізму з позитивним денотативним значенням за допомогою прийому іронії автор надає протилежного значення, адже виражає своє негативне ставлення до описуваної особи.

Іншим стилістичним прийомом, який теж є досить поширеним у текстах публіцистичного стилю, можна назвати метафору. Найчастіше метафори трапляються в текстах політичної тематики. Ними стають англізми, не характерні для цих текстів (напр., англізми семантичної групи „Економіка та фінанси”). Наприклад: *Наша політика має бути активною і наступальною. Ідеї Помаранчевої революції мають поширюватися в Росію, у її глибинки. Бо ж весь світ визнав, що це була найдемократичніша революція, то чому б не подарувати її „старшому брату”? У Росію треба йти з добрим словом істинної правди і свободи. Як на мене, доречним було б розпочати радіо висилання з України і не лише для українців з України, а й для представників інших національностей... Якщо ж і цього не зробити, то – мало хто сумнівається – піде **імпорт** „російської демократії” ще більш скоординованим порядком* („Українське слово”, № 5, 01–07.02.06). Англійський термін *імпорт*, що значить увезення товару в країну з-за кордону, став частиною метафоричного виразу *експорт „російської демократії”*. Складові цього виразу тісно пов'язані та зумовлюють одна одну. Г. Абакумова слушно зауважує, що емоційності та експресивності терміни набувають не у сфері фіксації, де вони, зазвичай, зберігають нейтральність, а у сфері функціонування [1, 87]. Словосполученням *російська демократія*, взятим у лапки, автор намагався показати читачеві, що російський демократичний устрій далекий від справжньої демократії, а входження такої демократії в Україну знаходить негативну оцінку (засудження) з боку автора. Уживання англізму *імпорт*, на відміну від

питомої лексеми, дозволяє образно віддалити цей негативний процес від України.

Крім загальнономовних (узуальних) англізмів, у текстах публіцистичного стилю є певна кількість англійських запозичень обмеженого вжитку, а саме: розмовні та сленгові англізми.

Ці різновиди лексики мають великий вплив на культуру мови. До них можна віднести англізми семантичних груп „Економіка та фінанси” (напр., *бакси*), „Культура” (напр., *бенд*, *суперстар*). Як відомо, така лексика є небажаною в публіцистичних, інформаційних та наукових текстах, однак у текстах публіцистичного стилю, на відміну від текстів інших стилів, вони набувають особливого характеру. Залежно від ситуації негативно забарвлені англізми стають переконливими виразниками іронії.

Іноді нейтральні англізми, пристосовуючись до норм української мови, набувають українських афіксів. Такі лексеми не можна назвати англізмами, однак вони, на наш погляд, варті уваги, адже походять від англійського кореня і набувають яскравого стилістичного забарвлення. Наприклад: *Справа, єдина в усій низці халеп, починалася успішно... У всякому разі громадянка Лисенко четвертий рік не може домогтися інформації, чи відбулися в її справі якісь зрушення. До слідчого її не викликають, облпрокуратура запиту **відфутболює** у район, низовий рівень по-партизанськи відмовчується або шле послання, більше схожі на шифрограми* („Дзеркало тижня”, № 9, 08–15.03.02). Так, нейтральна англійська лексема *футбол*, що належить до семантичної групи „Спорт”, у текстах суспільної тематики набула нового звучання – українські афікси додали їй ознак згрубілості, створили ефект експресивності. Уживання лексеми на позначення спортивної гри в такому контексті дозволяє порівняти діяльність державних установ із грою і цим самим передати різку, негативну авторську оцінку. Отже, лексема *відфутболює* виконує емотивну, експресивну та оцінну функції.

Аналогічними за функціональним призначенням є англійські запозичення семантичної групи „Культура” (підгрупа „музика”): *Виявляється, у Кузьми до цього модного слівця та поняття своє ставлення. Його дратує, коли „гнилі люди причесали собі пару волосин, одягли ексклюзивні майки і рахують себе **суперстарями**, а власне, гламур Кузьму просто бісить* („Україна молода”, № 175, 23.09.06); *На телефорумі музичний продюсер проекту Сергій Куценко презентував повнометражний ігровий фільм „Куратор”, ... у цьому фільмі звучить пісня гурту „Доміно”... На заключному концерті в один прекрасний момент „мінусовка” відмовила – приблизно як у Тіни Кароль у Юрмалі, і як Тіна перемогла обставини, так і „доміношки” розізлились і „дали **джазу**” – розспівали пісню „Чекала я на тебе до весни” з джазовими мотивами, поїмпрівізувавши вдосталь. Таким чином вони зняли питання про*

стереотип дівочих бендів, які беруть публіку хорошими юними фігурами і відвертими сукнями („Україна молода”, № 222, 29.11.06).

Англізми *суперстар* (від англ. *superstar* – суперзірка) та *банд* (від англ. *band* – група) є сленговими словами, які частіше всього трапляються в мовленні молоді. У публіцистичних текстах вони вживаються зі стилістичною метою – для передачі іронії, емоцій автора та для надання експресивності висловлюванню. Крім того, у другому прикладі англізм *джаз* є частиною фразеологізму – *дати джазу*, що означає „запалити аудиторію, виступити на високому професійному рівні”. Він увиразнює висловлювання, надає колориту невимушеного усного мовлення і таким чином виконує емотивну та експресивну функції. М. Пилинський з цього приводу зазначає, що „яскравість, образність, сконденсований зміст більшості таких зворотів допомагають авторові вільно вести розмову зі своїми читачами, впливаючи на їхні погляди або вчинки. Дохідливість текстів, насичених фразеологізмами, ґрунтується, очевидно, на тому, що, незалежно від їх тематики, читач одразу потрапляє в коло добре знайомих йому образів” [5, 41]. Крім того, зазначений фразеологізм, на відміну від розмовної та сленгової лексики, дає позитивну оцінку описуваним особам.

Ми не погоджуємося з думкою О. Стишова, який зазначає, що „у рекламі, в газетних та журнальних статтях, а іноді й в солідних наукових виданнях, зустрічаємо помилки. Не кажучи вже про те, що використання деяких запозичень – вульгарних, грубих, жаргонних – просто не бажане з погляду культури мовлення: *бакси, кайф, попса, рокер*” [6, 75]. Дійсно, функціонування зниженої лексики в текстах інформаційного, публіцистичного та наукового стилів здається недопустимим, однак слід зважати на різні ситуації, у яких уживають досліджувану лексику. Залежно від конкретної ситуації функції таких слів можуть кардинально змінитися, тоді вони сприймаються не як помилки, а, навпаки, як ознака високої культури мови.

Крім того, культура мови залежить від створення престижу літературної мови, перш за все, через засоби масової інформації. Якщо зростає престиж англійської мови (значно збільшується кількість англізмів в українській мові), то відповідно знижується рівень культури української мови, однак досліджені приклади англізмів, що належать до зниженої лексики, дозволяють простежити протилежний процес. Автори публіцистичних текстів умисно добирають розмовно-просторічні та сленгові англізми, щоб виразити свою негативну оцінку та іронічне ставлення до висловлюваного, відтак породжується негативне ставлення до таких англізмів, а значення питомої лексики зростає.

Як показує наше дослідження, у тестах публіцистичного стилю зосереджено велику кількість англійської лексики. Д. Крістал із цього приводу зазначає, що англійська мова приходить на заміну в ті країни, де низький рівень викладання власної мови або мова дуже вразлива [7, 66].

Цю думку можна спростувати, адже майже всі проаналізовані англізми, які трапляються в публіцистичних текстах, використовуються свідомо, з певною стилістичною метою, що свідчить про високий рівень розвитку мови-реципієнта, а не про її вразливість.

Література

1. Абакумова Г. О. До питання про експресивність терміна / Г. О. Абакумова // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 85-87.
2. Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації / Б. М. Ажнюк // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48-54.
3. Бабик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів : тлумачення, словотворення та слововживання / [ред. С. Я. Єрмоленко]. – Харків : Фоліо, 2006. – 623 с.
4. Клушина Н.И. Язык публицистики: Константы и переменные. Культура речи / Н. И. Клушина // Русская речь. – 2004. – №3. – С. 51-54.
5. Пилинський М. М. Експресивність стилю масової політичної інформації / М. М. Пилинський // Мовознавство. – 1977. – С. 35-46.
6. Стишов О. А. Чи стануть канікули веселішими, якщо назвати їх вакаціями? До питання про лексичні запозичення в українській мові / О. А. Стишов // Відродження. – 1995. – № 4. – С. 74-75.
7. David Crystal. American English in Europe. In C. Bigs by (ed), Superculture : American popular culture and Europe (London : Elec), p. 57-68.

УДК 811. 161. 2'367

Н. М. Малюга

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СПІВВІДНОСИХ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ РЕФЕРЕНТНО ТОТОЖНИХ ЗНАЧЕНЬ: ПЕРЕХІД ВІД ОДНІЄЇ СИСТЕМИ КООРДИНАТ ДО ІНШОЇ

Малюга Н. М. Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення співвідносних засобів вираження референтно тотожних значень: перехід від однієї системи координат до іншої.

У статті йдеться про потребу комплексного системного аналізу формально-семантичних співвідношень синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їх структури, семантики, функціональних та комунікативних характеристик. Референтно тотожні співвідносні форми дають можливість мовцеві передати той чи той реальний зміст з усіма відтінками відповідно до конкретної комунікативної перспективи.

Ключові слова: речення, висловлювання, актуальне членування, дискурс, комунікативно-актуалізаційні співвідношення.

Malyuga N. M. The communicative and paradigmatic approach in studying the correlative means in expressing the referent equal meanings: transition from one system of coordinates to another.

The article deals with the necessity of complex system analysis of formal semantic correlations of syntactical units taking into consideration the variety of their structure, semantics, functional and communicative characteristics. The referent equal correlative forms give a speaker the opportunity to communicate one or another content with all the gradations, according to specific communicative perspective.

Key words: sentence, expression, topical articulation, discourse, communicative and topical correlations.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки вчені прагнуть на основі розуміння мови як процесу досягнути динамічний бік її синтаксичної системи.

Поглиблений аналіз формально-граматичної і семантичної природи синтаксичних одиниць, здійснюваний в українському мовознавстві

О. Безпояско, І. Вихованцем, К. Городенською, Н. Гуйванюк, О. Загнітком та іншими мовознавцями з урахуванням функційно-комунікативних характеристик, поставив на часі потребу по-новому висвітлювати названу проблему. Референційний підхід до вивчення семантики синтаксичних одиниць пов'язаний з ономотологічною функцією мови і процесом номінативної деривації.

Комплексний системний аналіз формально-семантичних співвідношень синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їх структури, семантики, функціональних та комунікативних характеристик уперше в українській лінгвістиці здійснила Н. Гуйванюк. 1999 року вийшла друком монографія «Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць» [3], де в науковий обіг запроваджено поняття кореферентності, яке ґрунтується на референційній тотожності та функційній еквівалентності знаків синтаксичної номінації. Попри те, що, за словами авторки дослідження, «праця збагачує теорію синтаксичної семантики, синтаксичної номінації, номінативної деривації, функціонального синтаксису й функціональної ономотології» [3, 12], нині актуальним залишається аналіз формально-семантичних співвідношень синтаксичних одиниць з урахуванням різноманітності їх структури, семантики, функціональних та комунікативних характеристик.

Питання формально-семантичних співвідношень безпосередньо пов'язане з розбудовою синтаксичної системи, з її національною специфікою, оскільки в кожній мові встановлюються характерні відповідності між категоріями думки і граматичними категоріями. Як зауважує Т. ван Дейк, «синтаксичні і семантичні структури речення і тексту не довільні; вони відображають основні категорії і структури наших моделей пізнання дійсності» [1, 84].

Аналіз формально-семантичних співвідношень через призму комунікативної діяльності мовців безпосередньо пов'язаний з теорією синтаксичної номінації, а також її окремою галуззю – референцією.

За визначенням Н. Гуйванюк, «комунікативно-актуалізаційні співвідношення охоплюють засоби вираження одного і того ж референційного змісту і пов'язані з їх функціонуванням у зв'язному мовленні, у тексті, тобто такі, що відзначаються різним рівнем рематичного членування, різною композиційною структурою, ступенем актуалізації окремих компонентів висловлення в межах фрази, редукацією окремих компонентів тощо» [3, 259-260].

Як нам видається, комунікативно-актуалізаційні кореферентні співвідношення найбільш доцільно розглядати з позицій комунікативно-прагматичних інтенцій мовця-творця окремих висловлювань і зв'язного мовлення взагалі. Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення співвідносних засобів вираження референтних значень у синтаксисі (у нашому випадку української мови) дає змогу виявити багатство

синтаксичних потенцій мовних засобів у плані їх формально-синтаксичних співвідношень з іншими засобами, що спостерігаються саме у процесі комунікативно-інтелектуальної діяльності мовців.

При описі окремих типів комунікативно-актуалізаційних кореферентних співвідношень спираємося на класифікацію Н. Гуйванюк [3, 260].

1. Співвідношення на основі різного ремо-тематичного актуального членування висловлення. Наводимо приклади з художньої літератури, де в межах одного тексту автор з комунікативно-прагматичних потреб подає референтно тотожні конструкції. Порівняймо:

*Скляний собор із музики і сліз
прозорим дзвоном в тиші озивався* (2 строфа) та
*Прозорим дзвоном в тиші озивався
скляний собор із музики і сліз* (5 строфа) [4 , 130];
*Дорога в провалля. В провалля – дорога.
Середина пекла. Розбіглись кінці* [6, 277];
*Нам ряд утрачено. Отерплих душ
не відволодати вовіки-віку.
Нам ряд утрачено. Вовіки-віку
не відволодати отерплих душ* [6, 375];
*І висів тяглий свист над небокраєм.
Нерадий волі, висів тяглий свист
над небокраєм. І, нерадий волі,
над небокраєм висів тяглий свист* [6 , 373].

Прямий порядок розташування *тема – рема* називається прогресивним, об'єктивним, неемфатичним, а зворотний – регресивним, суб'єктивним, емфатичним. Рема (рематичний блок) завжди й облігаторно має у своєму складі інтонаційно позначену словоформу – головний фразовий наголос. Як слушно зауважує М. Всеволодова, «саме наявність головного фразового наголосу робить речення висловлюванням, відрізняючи його від речення-номіналізації» [2, 17].

У першій ілюстрації аналізовані конструкції розміщені дистантно (2 і 5 строфи), у другому, третьому, четвертому прикладах конструкції, що вступають у комунікативно-актуалізаційні співвідношення, мають контактне розташування, що свідчить про застосування автором (В. Стусом) елементів інтелектуальної гри з читачем. Як на дитячих малюнках: знайди, приміром, 10 відмінностей.

Використані митцями слова прийоми, що скріплюють вірш, лише підкреслюють граматичне й тематичне протиставлення перших рядків наступним. До того ж нам видається переконливою думка Т. ван Дейка, згідно з якою «глобальну тематичну значущість синтаксичні структури можуть виражати лише опосередковано, оскільки для її виявлення

необхідно враховувати специфіку синтаксичних побудов цілого ряду речень» [1, 61-62].

2. Співвідношення стилістично нейтральних та емоційно-експресивних комунікативних варіантів на основі семантичної транспозиції окремих форм, уведення часток, вигуків тощо. Як тонко помітила М. Всеволодова, «інтонаційне оформлення речення – це аспект граматичний, що багато в чому випереджає – у процесі продукування висловлювання – його синтаксичний устрій, а зовсім не «вуалька», яку накидають на готову конструкцію заради її прикрашання» [2, 10]. Пор., наприклад:

*О земле втрачена, явися –
бодай у зболеному сні!* [6, 333] та

*О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні* [6, 334];

А ти не бережешся, ні?

А ти – не бережешся? [6, 39];

На озері – і шторм?

На озері – і шторм.

Бо це не просто озеро, а Світязь [4, 23];

*А пам'ятаєш? Так багато губим
за пам'яттю: колись переінакшить*

із нас кожного. А треба пам'ятати?

А треба пам'ятати. Пам'ятай [6, 64].

Г. Почепцов, з'ясовуючи поняття комунікативної семантики, пише: «Речення – це одиниця мови, з якої «силоміць» вилучено комунікативні характеристики», а далі додає: «Висловлювання можна визначити як множину корелятивних пар, одним із членів яких є структурно-мовний елемент, іншим – комунікативний (прагматичний). У цьому разі побудова висловлювань становить правила переходу від однієї координатної системи (мовної структури) до іншої (комунікативної)» [5, 29].

У мовознавстві набув поширення підхід убачати відмінність висловлювання від речення в тому, що воно на додаток до структурно-семантичної схеми речення (і співпадаючи з нею) передбачає модально-комунікативний аспект, який проявляється насамперед в інтонації й актуальному членуванні речення. За такого розуміння поняття висловлювання наближається до поняття фрази в С. Карцевського й О. Пешковського.

3. Співвідношення граматичних речень і дискурсивних висловлень. Наприклад: *Там – Україна. За межею. Там. Лівіше серця* [6, 188]; *Здалося, щось зрушилось у його серці, вивищилося й почало рости. Щось схоже на оту сріблясту хмарку серед неба, а може, й на всю оцю веселу сонячну осінь* [7, 29]; *Хай ніч за нами кинеться в погоню – не дожене. Натомиться. Відстане* [4, 107]; *Там, на хмарі тій, і досі цвітуть бузкові*

квіти-дзвонієки, і це від них сиплеться на землю дзвін. Легкий, мелодійний і закличний [7, 56]; Тоді, коли ми отак сиділи втрьох на подвір'ї, я раптом побачив, що мати гарна. Гарна особливою, внутрішньою красою [7, 82]; Здалося їм, що через двері зайшла до них осінь. Тепла і щедра, але й сумна [7, 7].

Синтаксична сигналізація часто ґрунтується на контрасті. Зокрема, прийом парцеляції речення є синтаксичним засобом привернення уваги до інформації, що виходить за межі норми, тобто до локально значущої інформації. Як стверджує Т. ван Дейк, «значення дискурсу мають бути виражені або сигналізовані, прямо або опосередковано, поверхневими структурами тексту. Семантичні макроструктури сигналізуються безпосередньо тематичними реченнями, словами, зв'язками, займенниками і т. ін. або ж вони виражаються опосередкованим способом послідовністю речень» [1, 47].

Залежно від стратегії інтерпретації, різних знань, переконань, думок, установок, інтересів і мети, кожний користувач мови приписує дискурсу свою макроструктуру. Читачі сприймають неоднакові значення як найважливіші, такі, що становлять інтерес, а також наділяють дискурс різними темами й основним змістом, відтак «зادля однозначного розуміння комунікантом свого висловлювання, тобто задля досягнення комунікативного успіху мовець (у нашому разі письменник – Н. М.) і має сигналізувати про головні акценти адресату» [2, 14].

На підтвердження викладеного скористаємося метафорою М. Всеволодової: «Лексика – це тіло граматики. Слова у словнику «сплять», а живуть і працюють вони в синтаксисі. Як виявилось, слова одного граматичного класу часто «поводяться» індивідуально у плані своїх синтаксичних потенцій, тобто здатності займати в реченні ті чи ті позиції» [2, 11].

Отже, як свідчить ілюстративний матеріал, «мові властиве намагання вирватися з чіткого референційного переходу, створюючи ряд семантичних структур, що відповідають одній референційній» [5, 31].

Аналізуючи фактичний матеріал, констатуємо, що комунікативно-актуалізаційні співвідношення широко можуть використовуватися в поетичному мовленні, оскільки для художнього тексту характерне зростання експресивності й суб'єктно-оцінної виразності художніх засобів. Співвідносні форми дають можливість письменникові (чи звичайному мовцеві) передати той чи той реальний зміст з усіма відтінками, відповідно до конкретної комунікативної перспективи.

Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення співвідносних засобів вираження референтних значень у синтаксисі української мови, як і будь-якої іншої, дасть змогу виявити багатство синтаксичних потенцій мовних засобів у плані їх формально-синтаксичних співвідношень з

іншими засобами, що спостерігаються саме у процесі комунікативно-інтелектуальної діяльності мовців.

Література

1. ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк ; [пер. с англ., сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Всеволодова М. В. К вопросу о категориальном характере актуального членения и его роли в русском высказывании. Статья первая: Общие проблемы / М. В. Всеволодова, Ф. И. Панков // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2008. – №6. – С. 9 – 33.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
4. Пахльовська О. Долина Храмів : Поезії / Оксана Єжи-Янівна Пахльовська. – К.: Рад. письменник, 1988. – 166 с.
5. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики / Георгий Георгиевич Почепцов. – К.: Изд-во при Киев. гос. ун-те изд. объединения «Вища школа», 1987. – 131 с.
6. Стус В. Палімпсест: Вибране / Василь Стус. – К.: Факт, 2003. – 432 с.
7. Шевчук В. О. Маленьке вечірнє інтермеццо : Повісті / Шевчук В. О. – К.: Молодь, 1984. – 280 с.

УДК 811.161.2'38

Т. В. Мелкумова

ГРАДАЦІЯ ЯК ЗАСІБ УВИРАЗНЕННЯ МОВЛЕННЯ МАС-МЕДІА

Мелкумова Т. В. Градація як засіб увиразнення мовлення мас-медіа.

У статті з'ясовуються особливості вживання градацій в інформаційних та публіцистичних текстах ЗМІ. Розглядаються перспективи дослідження стилістичних особливостей функціональних різновидів сучасного медіа-світу.

Ключові слова: градація, інформаційний стиль, публіцистика, виражальні засоби синтаксису.

Melkumova T. V. The gradation as a means of increasing the expressiveness of the mass-media speech.

The article presents the peculiarities of usage of gradations in the informational and publicistic texts of mass-media. The perspectives of researching the stylistic features of functional types of modern media-world are also considered here.

Key words: gradation, informational style, publicity, expressive ways of syntax.

З огляду на зростання ролі мас-медіа в житті сучасного суспільства лінгвісти широко досліджують інструменти впливу та посилення виразності мовлення ЗМІ. Актуальною проблемою сучасного мовознавства є особливості вживання та функції виражальних засобів синтаксису; найбільш частотними з них у медіа-текстах є повтор, парцеляція, риторичне питання. Градація, якщо й не знаходиться на периферії мовознавчих зацікавлень (як плака), тим не менш належить до рідко досліджуваних явищ синтаксичної стилістики. У мовленні ЗМІ зустрічаємо градації питальних речень, спонукальних конструкцій, предикативних частин тощо. Переважно градууються питальні речення. На меті маємо співставити частотність та особливості використання градацій питальних речень в інформаційному мовленні та публіцистиці, виявити перспективи дослідження стилістичних особливостей функціональних різновидів медіа-текстів.

Термін «градація» походить від лат. *gradatio* – поступове підвищення, посилення, від *gradus* – крок, ступінь. Словники розтлумачують дефініцію «градація» таким чином: у загальному значенні – це поступовість переходу від одного до іншого, від нижчого ступеня до вищого і навпаки [2, 258]. Переважно спільної думки дотримуються мовознавці при визначенні градації як стилістичної фігури: поступове нагнітання засобів художньої виразності задля підвищення (клімакс) чи пониження (антиклімакс) їхньої емоційно-сміслової значущості [3, 169; 4, 758].

Окремо взяте питальне речення може бути експресивним засобом синтаксису. Часто низка питальних речень у мовленні сучасних ЗМІ має стилістичне навантаження. Поступове нагнітання та поглиблення проблематики висловлення в кожному наступному запитанні дозволяє характеризувати більшість подібних угруповань питальних речень як градацію: *А що ж Тузла? Як заявив заступник голови адміністрації російського президента С. Приходько, «такої проблеми в російсько-українських відносинах не існує». Так? І давно? А Президент України теж так вважає?* [ДТ, 27.12.2003] – низка питальних речень об'єднана спільним емоційно-смісловим навантаженням.

Рясніє прикладами градацій питальних речень мовлення різноманітних політичних ток-шоу. Часто ведучі саме так починають програми: *Але хто, власне, буде гарантувати безпеку людям? Як це зробити так, щоб українці не переймалися проблемами ядерної безпеки? І взагалі ядерні смітники в Україні на території Чорнобильської станції – це життєва необхідність для України чи предмет політичних спекуляцій?* [ОЗВ, 21.04.2008] – у низці злободенних, актуальних, життєво важливих питань можна простежити вектор зростання інтонаційно-сміслового напруження; трикомпонентна висхідна градація. Учасники програм також градують питальні речення: *А чому Ваш лідер, пан Янукович, зняв статус учасників бойових дій з тих хлопців, які беруть участь у цих миротворчих конфліктах? Це так, щоб їх заохотити до цього, чи підвищити їхній соціальний рівень?* [М, 23.03.2008] – у першому питанні мовець вимагає пояснення причин, у другому – наводить власні припущення.

Виявити спадну градацію важче, ніж висхідну, через низьку частотність антиклімаксу в текстах ЗМІ: *Ще одне варте уваги запитання: чому в запропонованому паном Чечетовим проекті закону так багато похибок? Про що це свідчить – про кричущий непрофесіоналізм юристів, які його готували? А може, про недбальство замовника? Чи про певний замір третьої сили?* [УМ, 14.08.2003] – чотирикомпонентна спадна градація.

Градація питальних речень часто взаємодіє з іншими засобами посилення виразності: <...> чому тоді, коли Президент збирав правлячу

коаліцію, партію «Наша-Україна-Народна-Самооборона» в себе в адміністрації, чому тоді Самооборона відмовилась прийняти участь в цій зустрічі? Що це означає? Чи це означає, що вони не хотіли бачити Президента? Чи це означає, що якісь непорозуміння в самій правлячій коаліції? [Д, 05.06.2008]. Виразність градуєваних питань посилюється контамінацією з анафорою. Уживання синтаксичного паралелізму також впливає на підвищення емоційного тону мовлення.

Чотирьохкомпонентна висхідна градація питальних речень, лексичні повтори, синтаксичні паралелізми, ампліфікації однорідних членів увиразнюють мовлення інформаційного тексту: *Так, пише авторитетний німецький тижневик «Фрайтаг», на українських виборах відзначалися маніпуляції, але, до речі, обома сторонами. Так, Путін втручався, але що являють собою виступи Путіна в Києві порівняно з заявами Буша-старшого, Мадлен Олдбрайт чи Збігнєва Бжезінського, котрі побували в Києві цього року? Що вони порівняно з 600 західними радниками, які працюють у штабах Віктора Ющенка? А порівняно зі 105 мільйонами доларів, що він лише офіційно одержав на виборчу кампанію від Вашингтона, не кажучи вже про неофіційні суми? Чим без цих грошей були б маніфестації і мітинги, лазерні шоу, величезні відеоекрани, рок-концерти Ющенкового табору? Коротше, ані сліду стриманості Заходу* [З, 23.12.2004].

При дослідженні градацій у мовленні ЗМІ неможливо залишити поза увагою виразні приклади з російськомовних текстів українського медіа-простору. Наприклад, зі шпальт «Батьківщини»: *Поэтому вопрос, на который ищем ответ, должен звучать так: есть ли основания для критики нынешнего украинского правительства? И если есть, то у кого?* [Б, 12.06.2008] (двокомпонентна висхідна градація). Двомовність часто характерна для партійно зорієнтованих видань, які прагнуть охопити ширше коло населення. Сучасні українські ЗМІ є переважно україномовними та російськомовними. Із загальної кількості періодичних видань і теле- та радіопередач України лише незначний відсоток мають інші мови (переважно інші слов'янські або західноєвропейські).

У двомовному форматі виходять соціально-політичне ток-шоу «Майдан» (5 канал), конфлікт-шоу «Дуель» (ТРК «Україна»). У висловленнях учасників українською і російською мовами знаходимо нагромадження семантично і синтаксично близьких питальних конструкцій: *Петро Миколайовичу, так чи ні? Коаліційна угода Регіонів, Соцпартії і Компартії – плагіат, чи не так?* [Д, 22.11.2007] (двокомпонентна висхідна градація); *Во-первых, вы знаете обыкновенную статистику? Что сегодня румынский флот имеет 120 боевых единиц кораблей, а украинский ВМФ – 50? Вы знаете, что сегодня Турция, которая по сути будет стремиться к владению Черноморским бассейном, имеет 4:1 по отношению к боеспособности Черноморского*

флота? [Д, 15.05.2008] (трикомпонентна висхідна градація, контамінація з синтаксичним паралелізмом).

Мовлення учасників ток-шоу «Один за всіх» (1 канал) рясніє синтаксичними засобами посилення виразності, зокрема, градаціями питальних речень: *Так почему же вы тогда не начали свою работу с борьбы с этой инфляцией? Знаете, есть такая шутка, когда наступит мировой голод? Когда китайцы начнут есть ложками. Так вот вы знали, что есть проблемы в сельском хозяйстве, знали, что нет структурных реформ. Почему вы начали с того, что вы дали ложки людям, зная, что эту тысячу гривен из «Сбербанка» они пойдут и потратят на продовольственном рынке?* [ОЗВ, 07.04.2008] дуже рідко компоненти градаційної побудови позиційно дистанційовані; у наведеному прикладі це не заважає простежити зв'язок між градонімами.

Дозволена в межах певних програм і видань преси двомовність допомагає інтерв'юєру та опитуваним ним особам висловлюватися домінантною для них мовою, а це, звичайно, часто надає відповідям влучності, ефекту спонтанності, точності. Двомовність більшості телевізійних каналів та значної частини періодики інформаційного спрямування певною мірою сприяє розширенню кола глядачів і читачів, охоплюючи російськомовне та україномовне населення країни. Проте варто зауважити, що двомовність не є корисною для зміцнення позицій державної мови, часто негативно впливає на рівень культури мовлення мас-медіа.

Спостереження за частотністю використання градацій у функціональних різновидах ЗМІ дозволили дійти таких висновків. Градації питальних речень є типовою ознакою публіцистики. У текстах інформаційного стилю трапляються нечасто, передусім у коментарному підстилі, його жанрових різновидах коментаря, інтерв'ю. Градації нехарактерні для власне інформаційних текстів, наприклад, повідомлень. Стилістичний ефект уживання градацій питальних речень у мовленні ЗМІ посилюється іншими засобами творення виразності, зокрема, синтаксичними – паралелізмом, анафорою і т. ін. Виявлені в текстах інформаційного та публіцистичного стилів приклади градацій питальних речень є частіше всього зразками висхідної, рідко – спадної градації.

Досліджені писемні та усні медіа-тексти російською та українською мовами, частково проілюстровані в нашій статті, не містять істотних відмінностей стосовно уживання градацій питальних речень. Публіцистика тяжіє до посилення виразності висловлень як українською, так і російською мовами. Інформаційні тексти у двомовних джерелах є дуже стриманими щодо насиченості градаціями.

Окрім градацій питальних речень, публіцистика та інформаційний стиль містять зразки градуїюваних спонукальних конструкцій, однорідних підрядних частин тощо, дослідження яких є перспективним для

розширення відомостей про стилістичні особливості функціональних різновидів.

Література

1. Арешенков Ю. О. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: матеріали до семінарських та практичних занять для студентів-філологів / Ю. О. Арешенков. – Кривий Ріг: КрДПУ, 2003. – 38 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. (Nota bene)
4. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), П. К. Зяблюк (заступник голови), Є. А. Карпіловська (відпов. секретар). – [2-е вид., виправл. і доп.]. – К.: Вид-во «УЕ» ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.
5. Щербаков А. В. Градация как стилистическое явление современного русского литературного языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Андрей Владимирович Щербаков. – Кемерово, 2004. – 229 с.

Список використаних джерел

Б	–	«Батьківщина» – громадсько-політичний часопис
Д	–	«Дуель» – ток-шоу, конфлікт-шоу (ТРК «Україна»)
ДТ	–	„Дзеркало тижня” – міжнародний громадсько-політичний тижневик
З	–	«Зоря» – Народна газета Дніпропетровщини
М	–	«Майдан» – соціально-політичне ток-шоу про головну подію тижня («5 канал»)
ОЗВ	–	«Один за всіх» – ток-шоу («1 канал»)
УМ	–	Україна молода – щоденна інформаційно-політична газета

УДК 811.161.2'367 + 81'37 М71

Т. М. Мішеніна

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА ПОСЕСИВНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мішеніна Т. М. Структура і семантика посесивних одиниць в українській мові.

У статті розглядається питання про залежність структур і семантики посесивних конструкцій від складу компонентів посесивного зв'язку, про роль цих компонентів у визначенні трансформаційного вектора посесивних одиниць.

Ключові слова: посесивність, компоненти посесивного зв'язку, функціонально-семантичне поле, дериваційний синтаксис.

Mishenina T. M. The structure and semantics of dependent units in the Ukrainian language.

The article investigates the question of structure and semantic subordinate constructions' dependence on the dependent constituents. It also examines the role of these constituents in defining the transformational vector of dependent units.

Key words: dependence, constituents of dependent connection, functional and semantic field, derivative syntax.

Панівним у сучасній лінгвістиці є функціональний підхід до аналізу мовних явищ. Це зумовлено тим, що на сьогодні достатньою мірою досліджена структура мови, взаємовідношення між одиницями в мовній системі, але недостатньо вивчено те, як ці одиниці функціонують. Потенції мовної одиниці, її можливості передавати певний семантичний і структурно-синтаксичний зміст зумовлюють вибір тієї чи тієї одиниці мовцем у процесі мовлення й визначають сферу її вживання.

Функціональний аналіз застосовано в дослідженнях категорій темпоральності, модальності, локативності, аспектуальності, оцінки тощо.

Посесивність же розглядалася лише з позиції реалізації на словотвірному, лексичному або морфологічному рівнях в українській, польській, чеській, болгарській, російській мовах [10; 11; 13; 15; 17].

На рівні предикативних посесивних конструкцій категорія посесивності привертала меншу увагу дослідників. На матеріалі романських і балтійських мов ці питання частково висвітлені у працях Е. Бенвеніста, Л. Лухта, О. Мухіна, О. Селіверстової. На окремі риси синтаксису посесивних конструкцій української мови вказували Л. Булаховський, Н. Гуйванюк, М. Жовтобрюх, О. Курило, О. Мельничук, І. Слинко, С. Смеречинський. Проте, незважаючи на значний доробок науковців, багато питань цієї проблеми залишаються дискусійними; немає єдності й у визначенні критеріїв виділення власне посесивних конструкцій. З позиції функціональної граматики спостереження над посесивною одиницею має спиратися на аналіз семантичних компонентів посесивних відношень і засобів їх реалізації. Сукупність засобів вираження розуміється як певний простір, у якому виділяється ядро й периферія. Ядерна одиниця реалізує в реченні значення категорійної домінанти щодо формального вираження позиції всіх учасників ситуації.

Традиційно ядерними (базовими) посесивними конструкціями вчені вважають одиниці, що конституюються на базі дієслів *мати*, *бути* ($N_1 - Vf$ (мати) – N_4 ; (У) $N_2 - Vf$ (бути) – N_1). Проте поняття ядра й периферії у вираженні посесивних відношень нам уявляється більш широким. Базова одиниця, згідно з теоретичними положеннями дериваційного синтаксису, характеризується симетрією співвідношень власне семантичного, семантико-синтаксичного, формально-граматичного й комунікативного планів. У такому разі постає питання про віднесення ускладнених (семантично і формально) моделей з дієсловом *мати* (конверсивної – з дієсловом *бути*) до ядра чи периферії та про співвіднесеність (або дериваційний зв'язок) таких конструкцій з іншими одиницями з посесивним значенням.

Отже, вивчення посесивних предикативних конструкцій передбачає визначення семантичних компонентів посесивних відношень, які зумовлюють їх структурно-семантичні особливості, а також характеризують зв'язок “посесор – об'єкт володіння”.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого аналізу специфіки конструкцій, що відображають посесивні відношення (володіння). Функціональний підхід дозволяє здійснити аналіз однорівневих і різнорівневих засобів, які взаємодіють на основі спільних семантичних функцій і можуть бути нетотожні як за формою, так і за змістом. Одним із важливих аспектів функціонального аналізу є виявлення загального й відмінного в одиницях на основі порівняння інваріанта й варіанта. У зв'язку з цим актуальним видається виділення формального інваріанта, який у своїй семантичній структурі виявляє компоненти

(посесивного зв'язку), обов'язкові для розуміння категоріальної ситуації. Граматичне оформлення відтінків посесивного значення, відповідно, пов'язується з комбінацією цих компонентів.

Мета публікації полягає в системному аналізі синтаксичних конструкцій посесивності, з'ясуванні зумовленості структурно-семантичних особливостей цих структур в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) з'ясувати зміст поняття “посесивність”, розглянути структуру функціонально-семантичної категорії посесивності;

2) класифікувати різні типи відношень, об'єднані загальним поняттям “посесивність”;

3) виявити особливості функціонування посесивних структур в українській мові.

Об'єктом дослідження є посесивні конструкції, які на сьогодні ще недостатньо описані на рівні структурної й семантичної організації, а також на рівні дериваційних відношень цих одиниць та одиниць інших мовних рівнів (морфологічного, лексичного, словотвірного, синтаксичного).

Предметом дослідження є семантико-синтаксична структура конструкцій посесивності.

Дослідження структурно-семантичних особливостей посесивних конструкцій поглиблює теорію граматики на основі з'ясування механізму відображення в мові складної взаємодії та взаємозв'язку явищ реальної дійсності у вияві посесивних відношень і мовних засобів вираження їх у посесивних конструкціях.

Традиційно категорія посесивності розглядається як одна з універсальних понятійних категорій мови, основним значенням якої є визначення назви об'єкта, що перебуває у відношенні володіння з суб'єктом (особою чи предметом).

З'ясовуючи межі і структурну організацію посесивності, І. Камова зазначає, що „найзагальніше значення посесивних конструкцій є абстрактним і позначає відношення між об'єктами” [8, 4]. Аналіз конкретних систем посесивних значень, що реально репрезентуються в різних мовах [8, 19-22], дозволив дослідниці визначити посесивність як семантико-синтаксичну універсалію, яка означає зв'язок між незалежною субстанцією та залежним об'єктом. Відношення володіння І. Камова розглядає як складні, багатокомпонентні значення, на специфіку яких впливає певним чином загальнотипологічна детермінанта мови [8, 3].

Як бачимо, посесивні одиниці, на думку вченої, слід розглядати з позиції їх взаємозв'язку із загальною моделлю, що реалізує абстрактне значення відношення. З'ясування специфіки функціонування категорійних конструкцій, уточнення обсягу та змісту їх посесивного значення дає підстави визначити належність як семантико-синтаксичну універсалію із

складною структурою, що зумовлює формальні й семантичні особливості посесивних одиниць усіх мовних рівнів.

При моделюванні системи посесивних відношень обов'язковим є визначення напряму зв'язку, ступеня його тривалості. Згідно із зазначеними характеристиками посесивної ситуації російські дослідники (О. Головачова, В. Іванова, Т. Молошна, Т. Ніколаєва, В. Топоров) витлумачують посесивність як відношення між об'єктами зовнішнього світу, коли об'єкт „включається” в посесивний простір суб'єкта (власника, посесора) [3, 44-45].

Характер зв'язку (залежно від ситуації) дозволяє трактувати посесивність як категорію, що позначає єдине фізичне і / чи функціональне ціле. Посесивне відношення усвідомлюється мовним менталітетом і репрезентується на лексичному, морфологічному або синтаксичному рівнях. Отже, зміст категорії посесивності розуміється з позиції диференціації зв'язків, що визначаються як постійні (статичні) і непостійні (динамічні).

Згідно з концепцією функціональної граматики учені (О. Бондарко, М. Воєйкова, В. Гак, С. Храковський, К. Чинчлей), визначаючи посесивність як мовну інтерпретацію широкого кола відношень володіння, виділяють граматичну форму, яка інтегрує найбільш характерні ознаки аналізованої семантичної сфери [13, 99]. Типова структура, що базується на семантичній категорії посесивності, репрезентує той аспект „загальної ситуації”, який розкриває й характеризує посесивні відношення. Подібна структура займає центральне місце в синтаксичному змісті речення, а предикативна ознака володіння інтерпретується як наявність (наявність предмета у сфері володіння).

Як бачимо, учені визначають посесивність на основі поняття про „інваріантне значення володіння” і його інтерпретацію у сфері периферійних реалізацій. Змістовно-формальна єдність посесивних одиниць дозволяє розглядати їх (одиниці) в системній організації, тобто як елементи поля.

Посесивність виражається за допомогою лексичних, морфологічних, синтаксичних засобів. Кожна мова характеризується індивідуальним набором формальних засобів. Одиниці всіх рівнів містять релятивну сему – сему належності. До лексичних засобів вираження посесивності вченими зараховуються складні іменники та прикметники, які в семантичній структурі містять сему володіння. Складні, присвійні й деякі якісні прикметники за умови препозиції утворюють атрибутивні посесивні конструкції. Складні прикметники, що характеризують фізіологічний стан, є показовими в сучасній українській мові. Пор.: *Хлопець має сині очі – Синьоокий хлопець*. Зауважимо, що мовознавці відзначають високу продуктивність аналізованих лексем у всіх слов'янських мовах [11, 209]. Напр.: *синеок*, *белоглав* (болгарська); *црноока*, *кривошија*

(сербохорватська); *czarnowłosa* (польська). Менш уживаними є складні іменники: *синьоок*, *кривоніс*.

Значення належності у формальній репрезентації родового присубстантивного відмінка зумовлене синтаксичним контекстом, сконденсовані конструкції якого утворилися на комунікативному рівні. Їх лексико-граматична характеристика передбачає відповідний набір лексичних значень обох компонентів. Зазначені конструкції становлять субстантивні словосполучення з родовим посесивним. Конструкції з родовим посесивним та присвійним прикметником перебувають у дериваційних зв'язках. Говорячи про функціонування розглянутих конструкцій, слід зазначити, що в текстах староукраїнської доби, за спостереженнями Л. Булаховського та Н. Гуйванюк, друге місце за поширенням після присвійних прикметників посідав родовий належності [5, 8-9]. Активність уживання присвійних прикметників засвідчується в таких джерелах, як “Грамматіки Славенския правильное сунтагма” М. Смотрицького та “Грамматика слов'янська” І. Ужевича. На широке використання присвійних прикметників у мові української преси кінця XIX – початку XX ст. звертає увагу М. Жовтобрюх: *Шевченків вірш, Кулішева повість, Дарвінова теорія*. На сьогодні в українській, як і в білоруській мові, спосіб вираження належності формами присвійних прикметників у приіменному їх уживанні є продуктивним. Напр.: *У Сашикової матері, крім Сашка, була на шиї вервечка дітей...* (Сенченко); *У їй невідомы Кларын муж, якога мы адразу залічылі у інтэнданты* (Навуменка). Показовим у цьому плані є співвідношення частотності вживання присвійних прикметників порівняно з посесивними конструкціями з родовим безприйменниковим: в українській і білоруській мовах кількість присвійних прикметників становить 36%; у чеській мові – 51%; російській – 10% [6, 9]. Про актуальність присвійних прикметників у чеській мові говорить уживання атрибутивних конструкцій на позначення не тільки власне посесивних, а й об'єктних, часових, локативних відношень. Напр.: *Helenino okno, bratrovo pero, Husova doba* [11, 133-134]. Про системність використання присвійних прикметників в українській мові свідчить широкий діапазон зв'язків, що передаються за допомогою синтаксичних конструкцій (суб'єкт – конкретний предмет; особа – особа; особа – тіло; особа – психічний, фізіологічний стан).

На сучасному етапі розвитку української мови конструкції з родовим посесивним та присвійним прикметником широко використовуються і є важливим засобом збагачення її стилістичних можливостей та лексико-синтаксичної синоніміки.

Одиниці всіх рівнів містять сему, яка передбачає зв'язок між двома предметами і може реалізуватися як у лексичних одиницях, визначаючи сам принцип номінації об'єкта, так і на синтаксичному рівні. Тому виділення базової моделі уможливило систематизацію семантичних

компонентів посесивних відношень, які своєрідно групуються у конструкціях певного семантичного різновиду, а також зумовлюють трансформаційний процес через актуалізацію певних компонентів посесивних відношень.

Найвиразнішими і структурно завершеними є посесивні одиниці синтаксичного рівня, де на формальному рівні мають вираження позиції суб'єкта (посесора) й об'єкта володіння. Власне посесивні конструкції, що є основними засобами вираження посесивно-предикативних відношень (реалізують інваріантне значення володіння), конституюються на базі дієслів *мати* і *бути* [13, 99-100]. Такі конструкції виражають значення володіння і називаються власне посесивними. Посесивні відношення в подібних одиницях виявляють ознаки: а) об'єкт володіння є залежною субстанцією, утворює простір суб'єкта; б) суб'єкт володіння (посесор) становить незалежну субстанцію і є носієм предикативної ознаки володіння; в) предикативна ознака володіння представлена як спрямування відношення від посесора до об'єкта.

Розмежування інваріантної одиниці й одиниці, що репрезентує варіативність загальної семантичної функції (посесивності), дозволяє виділити не-власне посесивні конструкції з тематичними дієсловами. Семантико-синтаксична структура подібних одиниць містить імпліцитний семантичний компонент на позначення відношення належності.

На нашу думку, розуміння посесивності в загальному розумінні не дозволяє чітко визначити межі посесивного простору, виокремити групи лексем на позначення суб'єктів, які містять у семантичній структурі сему „володар, власник”.

Формуючи список подібних конструкцій, уживаних у слов'янських мовах, Т. Молошна й Г. Свешнікова характеризують тематичні дієслова як дієслова елементарної дії: *V nohe som zacitil palcivú bolest'* (словацька); *Hned se potáci na slabých nohou* (чеська); *Pan Andrzej przykleknął na jedno kolano* (польська); *Wziął do ręki podłużną białą kartkę* (польська) [15, 226-227].

Наведені вище типи конструкцій ілюструють одиниці з посесивними актантами. На думку вчених, в аналізованих конструкціях між суб'єктом й об'єктом існує референційний зв'язок, проте не завжди об'єкт можна охарактеризувати як власне посесивний. Йдеться про одиниці, у яких об'єкт становить темпорально обмежені характеристики, якості, властивості, особливості поведінки суб'єкта, які можуть з'являтися, зникати, певним чином виявлятися [13, 134]. Такі сутності є невід'ємними якостями людини в той момент, коли вони виявляються. Отже, посесивність у цьому плані розуміється як семантична категорія, що фіксує зв'язок двох об'єктів, де критерієм належності об'єкта до посесивного простору можна вважати відчужуваність / невідчужуваність; функціональний вияв.

Як уже зазначалося, власне посесивні конструкції конституюються на базі дієслів *мати* й *бути*. У зв'язку з цим гадаємо, що необхідним є виділення критеріїв, які уможливають формування одиниць з тематичними дієсловами, семантично співвідносних з власне посесивним дієсловом *мати*, а також дозволяють визначити місце невластивих посесивних одиниць у польовій структурі посесивності. Такі конструкції виявляють позиції посесора та об'єкта володіння. Посесивне відношення експлікується за допомогою предиката, вираженого дієсловом на позначення дії, що відносить такі структури до периферії.

Отже, слід розрізняти поняття, відповідно, “власне володіння” (N1 – Vf (мати) – N4) та “належність як відношення за функцією” (N1 – Vf (дієслово на позначення дії) – N4): *Хлопець має окуляри* – *Хлопець купив окуляри*, *Хлопець узяв окуляри*; *Григорій має сині очі* – *Григорій розплющив очі*; *Оксана має здібності (до чогось)* – *Оксана розвиває здібності*.

Понятійна основа ситуації володіння трактується по-різному. У вузькому розумінні посесивність характеризує зв'язок власне володіння, виражений за допомогою ядерних конструкцій польової структури (N₁ – Vf (мати) – N₄; (У) N₂ – Vf (бути) – N₁) [13, 100-101]. Як зазначають Р. Бірюкович, О. Селіверстова, В. Топоров, у широкому розумінні посесивність виражає просторові відношення, коли один з об'єктів “включається” або “входить” до іншого [14, 153-155]. З метою розмежування „включення” і „входження” дослідники застосовують критерій відчужуваності / невідчужуваності об'єкта; функціонального вияву. До посесивного простору за ознакою „включення” відносять відчужувані об'єкти (*Олег має машину*). До посесивного простору за ознакою „входження” – невідчужувані об'єкти (*Вікторія має сірі очі*) й об'єкти (абстрактні сутності), що пов'язані з духовними, темпоральними й іншими характеристиками існування суб'єкта (*Оксана має неприємності*).

Ми поділяємо думку про те, що посесивний зв'язок слід розглядати як стан „входження” або „включення”, оскільки виділення сфер посесора розширює межі відношень на рівні суб'єкт – об'єктивна дійсність. Володіння з цієї позиції витлумачується у зв'язку з аспектом відносності, а не абсолютності. Таким чином, для характеристики посесивної ситуації актуальним є окреслення меж простору суб'єкта володіння. Посесивні відношення в мовній реальності виявляють зв'язок, що існує між людьми (спорідненість, спілкування, дружба, ворожнеча, емоційні стосунки); зв'язок, який відбиває усвідомлення людиною об'єктивної дійсності (відношення знання, сприйняття, фізичні відношення). Учасниками ситуації можна вважати реалії, між якими виявляються, установлюються ті чи ті стосунки.

Аналізуючи посесивні конструкції, ми орієнтуємося на концепцію функціональної граматики, яка базується на понятті функціонально-

семантичного поля. За О. Бондарком, функціонально-семантичне поле становить змістовно-формальну єдність, що твориться різнорівневими засобами, які взаємодіють, мають спільну семантичну функцію і виражають варіанти певної семантичної категорії [2, 17-18].

Функціональні варіанти семантичної категорії складають зміст категоріальних характеристик (у випадку посесивної ситуації йдеться про семантичні компоненти посесивних відношень). Реалізація граматичними одиницями спільної семантичної функції уможливлується при розгляді функціонально-семантичного поля як двоїстої системи, у якій виділяється парадигматичний і синтагматичний аспекти. Парадигматика полягає у внутрішньому структуруванні поля, що за характером відношень поділяється на ядерну й периферійну сфери.

Оскільки посесивний простір утворюють об'єкти, що є складовими різних рівнів організації дійсності, категоріальна ситуація розширює зони перетину полів, виявляючи додаткові семи атрибутивності, калітативності, темпоральності. Прикладами посесивних одиниць з додатковими семантичними відтінками можуть бути такі: *Сергій має руде волосся (У Сергія руде волосся); Чоловік має два велосипеди (У чоловіка два велосипеди); У Маринки завтра іспит.*

Отже, ми розуміємо посесивність як одну з універсальних категорій, що виявляється на семантико-синтаксичному рівні, відбиває відношення між двома об'єктами (посесором та об'єктом володіння). Посесивний зв'язок визначається за ознакою власне володіння чи володіння за функцією (функціональна єдність). Аналізована категорія розглядається з позиції функціональної граматики, оскільки граматичні одиниці зі спільною семантичною функцією (посесивності) утворюють змістовно-формальну єдність (поле). У структурі функціонально-семантичного поля посесивності виділяється ядро й периферія. Ядерна одиниця ($N_1 - Vf$ (мати) – N_4) кваліфікується як власне посесивна конструкція. Специфічність реалізації посесивних відношень залежно від рівня організації дійсності зумовлює явище інтерференційної взаємодії функціонально-семантичного поля посесивності з іншими полями (локативності, атрибутивності, калітативності, темпоральності).

Література

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип. Структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. М. Ширяев. – М.: Русский язык, 1985. – 195 с.
2. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Модальность. Посесивность / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 133 с.
3. Головачёва А. В. Категория посесивности в плане содержания / А. В. Головачёва // Категория посесивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 44-112.
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 189 с.
5. Гуйванюк Н. В. Засоби вираження присвійності в українській мові / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці, 1976. – 20 с.
6. Иванов В. В. Синхронная и диахроническая типология посесивности / В. В. Иванов // Категория посесивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 5-44.

7. Иванова Л. П. К вопросу о соотношении употребляемости посессивных конструкций в современных славянских языках / Л. П. Иванова // Вопросы филологии. – 1976. – Вып. 5. – С. 3-10.
  8. Камова И. М. Типология посессивного значения: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. М. Камова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 27 с.
  9. Колечко М. Д. Посессивные конструкции в украинском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Д. Колечко. – К., 1995. – 25 с.
  10. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. І. Лонська. – К., 2001. – 19 с.
  11. Молошная Т. Н. План выражения категории посессивности / Т. Н. Молошная, Т. М. Николаева, Т. Н. Свешникова // Категория посессивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 112-216.
  12. Николаева Т. М. Посессивность и другие содержательные категории в высказывании / Т. М. Николаева // Категория посессивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 216-247.
  13. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова, В. Г. Гак. – СПб: Наука, 1996. – 229 с.
  14. Топоров В. Н. О некоторых предпосылках формирования категории посессивности / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. Категория посессивности. – М.: Наука, 1980. – С. 142-167.
  15. Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках / В. В. Иванов, Г. Н. Молошная, А. В. Головачёва, Г. Н. Свешникова. – М.: ИНДРИК, 1995. – 264 с.
- Mrazek R., Brym J. Semantika a funkce ruskeho genitivu s predlozkou "u" // Sbornik prací filosofické fakulty Brnenské university. 1962. – A. 4-10.

УДК 811.161.2+81'367.2: 81'42

О. А. Остроушко

ЕПІЧНО-СПОНУКАЛЬНІ ЗАМОВЛЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МАГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Остроушко О. А. Епічно-спонукальні замовляння в українській магичній традиції.

У статті окреслено особливості структури та семантики однієї з груп багатофразових українських замовлянь – епічно-спонукальних замовлянь. Автор розглядає мовну організацію текстів у тісному зв'язку з їх магично-практичним призначенням та своєрідністю світоглядної системи, у межах якої створюються та функціонують заговірні тексти.

Ключові слова: замовляння, структура тексту, магична функція.

Ostroushko O. A. Narrative-imperative folk charms in Ukrainian magic tradition.

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of one group of Ukrainian some-phrase folk spells – narrative-imperative folk charms. The author considers the language organization of the texts in connection with their magic-practical task and singularity of world outlook system which magic texts are created and used in.

Key words: folk charm, text structure, magic function.

Магічна практика, зокрема вербальна магія, становить дуже особливу сферу народного життя. Антропоцентричний підхід, який передбачає погляд на культурні факти з позиції носія культури, дозволяє говорити про магію як певний світогляд, світовідчуття, певний спосіб співжиття зі світом – це переживання життя, образно-емоційне сприйняття й відображення довкілля (у слові, танці, малюнку тощо), зароджене в надрах первісного світогляду. Магія ґрунтується на визнанні, відчутті-віданні всеохопного зв'язку всього сушого. Це сфера не стільки розуму, логічного мислення, скільки інтуїції, емоцій, підсвідомості. Магія – сфера сакрального, утаємниченого розуміння-відчуття світу. У зв'язку з цим

магічна функція мови, на наш погляд, – це не використання мови в ситуаціях, коли адресатом є неістота, невідома “3-я особа”, потойбічні сили чи сили природи [4, 200; 1, 47]. Магічна функція передбачає використання мови в сакральній сфері буття народу й людини [3].

Замовляння складають важливу частину сакрального езотеричного досвіду народу. Ці тексти, що виникли тисячоліття тому, слід розглядати як яскраву словесну реалізацію, матеріальне втілення своєрідної світоглядної системи.

Наукове вивчення замовлянь, започатковане в ХІХ ст., має чимало здобутків. Так, культурологи, фольклористи, мовознавці досліджували генезис цього жанру усної народної творчості, своєрідність поетики, символіки, структурні, семантичні, граматичні особливості цих текстів, співвідношення слова й дії в заговірних ритуалах, екстралінгвістичні умови побутування замовлянь (роботи О. Потебні, Ф. Зелінського, А. Астахової, В. Петрова, М. Новикової, В. Харитонової, О. Свиридова, О. Павлова, О. Остроушко та ін.). Потребують цілісного опису окремі типи заговірних текстів у магічних традиціях різних народів. Завданням цієї статті є опис одного з типових для української магічної традиції різновидів замовлянь – епічно-спонукальних замовлянь.

Базові структури зазначеного текстового різновиду – двофразові. Організуючим центром тексту, основною його смисловою частиною є формула бажальна, спонукальна чи паралелістична – та, у якій передається інформація про бажання мовця, про мету магічного акту. Передуює їй розповідна формула, основна функція якої – інформувати про ситуацію, що дає підстави для виконання словесної магічної дії. Це може бути:

– повідомлення про дії магічних істот (та наслідки цих дій): *Ішов Ісус Христос через золотий мост та встромив золотий трост. Трост стала, кров перестала. Не йди, кров, не йди, бо буде тобі те, що тому чоловіку: в неділю муку меле, в п'ятницю пісню співає, батька-матір не почитає* (Онищенко); *Кузьма Дем'яна послав дуба рубати, сам став рабу Божому (ім'я) гризь глудати. Годі тобі, гризь, у кості стояти, йди ти берези ломити, гілля троцити, годі тобі кисть крутити* (СМ, 56);

– характеристика магічної істоти (й об'єкта замовляння): *Кури, кури рябенькі! В вас голови маленькі, а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана велика голова. Скрикніть ви сон з усіх сторін на рожденного, хрещеного раба Божого Івана!* (УЗ, 102); *Ви, зорі-зоряниці, ви – божі сестриці. Ви високо літаєте, ви багато знаєте, де сир, де молоко. Принесіть в дійницю, вилийте в вимницю* (СМ, 86);

– повідомлення про дії мовця: ... *Прийшла я до тебе води брати і Господа Бога на поміч призивати. Як до тебе прибуває вода із гір, із ярів, із жерел, щоб так до мене усе добро прибувало* (Українці, 186);

– повідомлення про певну ситуацію, певний стан: *Понеділок з вівторком, вівторок із середою, середа з четвергом, четвер із п'ятницею,*

п'ятниця із суботою, а неділя – їдиниця: який мені молодик судиться, нехай такий і присниться (Дмитренко, 23).

Семантична єдність тексту, як бачимо, досягається кількома способами. По-перше (цей спосіб є найпоширенішим), потенційним суб'єктом бажаної дії є істота (предмет, речовина), названа в розповідному висловленні. По-друге, сусідні висловлення об'єднуються спільністю об'єктів дій. На мовленнєвому рівні це виявляється через повтор і займенникову заміну. По-третє, зв'язок між висловленнями може бути вербально не вираженим, імпліцитним. Висловлення в тексті об'єднуються на основі позамовних зв'язків. Так, останній наведений приклад – замовляння “на сон”: проти неділі (перше висловлення, власне, і вказує на час виголошення тексту) загадують сон, щоб дізнатися про судженого.

У замовляннях-оберегах, що мають розглядувану структуру, перша частина є повідомленням про магічне просторове огороження мовця: *Виходю я з дому, Мати Божя за мною, а ангели впереді. Храніть мене в путі* (Онищенко); *Хрест в ногах, хрест у головах, хранителі по боках. Храніть мене з вечора до півночі, з півночі до світа...* (Онищенко). Констатуючи факт наявності магічних істот чи предметів по різні боки від себе, мовець тим самим припиняє доступ до себе усім шкідливим силам і впливам.

Ускладнення текстової структури епічно-спонукальних замовлянь відбувається двома способами. Перший полягає в розширенні розповідної частини тексту, яка може містити два (рідко – більше) висловлення: *Йшли пусто молодички з пустими цєпами на пустий тік молотити пусту пшеницю. Насипали її в пусті мішки, завезли до пустого млина. Мельник пустий – млин пустий. Дай, Боже, щоб у нашої (ім'я) ніколи не було пусто в животі і на тілі* (СМ, 65); *Не пішком йде мій ворог, а на вовку їде, жабою осідлався, а гадюкою поганявся; не дорогою йде, а здвигжсям та болотом. Здвигжся та болото обходять, а на вовка тюкають, а на жабу плюють, а гадину б'ють: щоб так на його весь мир хрякав і плював, і до своєї ласки не приймав!* (УЗ, 187). У другому випадку текст містить кілька спонукальних чи бажальних конструкцій, які є або функціонально рівноправними, або не-перше висловлення з цього ряду виконує функцію підсилення магічного впливу найчастіше через конкретизацію, уточнення бажання: *Зорі, зірниці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена народженна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Марію. Які ви ясні, красні межі зірками, щоби така була красна межі дівками* (УЗ, 40); *“Добрий день, пороги! Я не прийшла, а приїхала чорним волом, стала перед вашим столом. Щоб ваші зуби і язики стали проти мене, хрещеної, колом. Щоб ви дивилися на мене, як на Матір Божу. Щоб ви любили мене, як Матір Божя любить свого Сина* (СМ, 40). Зрідка текст має по кілька розповідних і спонукальних (бажальних) конструкцій, що, проте, не означає його значного обсягу: *Їхали три брати:*

Петро, Павло і святий Юрій, ще їде сам Господь на сивій кобилі. Бог кобилу мечем січе, кров не тече, – так і ти, руда, не йди. Запікайся, кров, заговорюйся, кров, замовляю тебе не сам своїми духами – Господніми науками! (УЗ, 65). Останнє перформативне висловлення наведеного тексту може бути покваліфіковане як закріпка замовляння.

За описуваною структурою утворені майже всі (за незначним винятком) замовляння від зміїних укусів на зразок *На морі, на лукомор'ї стоїть дуб розложистий, барзо хороший; на тому дубі цариця-Яриця. Будь же ти милосердна, будь милостива: посилає ти три сестри: Марію-Полумарію, Анну-Полуанну, Лукер'ю-Полулукер'ю, нехай виймуть зуб від гадини рябої, від польової, від трав'яної, від земляної, від водяної, від жовтопузом, від жовтобрюхом, від хатньої!* (УЗ, 149). Перша частина цих замовлянь – повідомлення про місце розташування магічного суб'єкта, до якого звертаються по допомогу – змії: *В чистім полі синєє море. У синім морі стоїть чорний явір, на яворові соколине гніздо; в тому гнізді гадина Тетяна* (Українці, 283); *На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці...* (УЗ, 150). Це – типові приклади оформлення локативів на позначення просторового розміщення магічного персонажа на основі послідовного називання просторових координат одної через іншу в напрямку зменшення їх обсягу. Простір замовлянь – концентричний: море – на морі острів – на острові дуб (камінь та ін.) – на дубі (камені та ін.) магічний персонаж. Кількість ланок може скорочуватися до двох (море – на морі дехто), а може й зростати до чотирьох-п'яти. Такий простір, на думку М. Новикової, є нічим іншим, як круговою моделлю святилища або концентричного лабіринту [2, 207]. Концентрична модель простору замовлянь, як свідчать приклади, може мати зрідка й інші семантичні компоненти: *над муковим полем* – груша – у груші *цариця Єлина* (УЧ, 42), Сіонська гора – Вавілон-город – у ньому *цариця Вольга* (УЗ, 154), Сіянські гори – морські плити – Семенове гніздо – у ньому *Олена-змія* (УЗ, 151), Осіянська гора – яблуна – золоте гніздо – у ньому *цариця Швелуха* (УЧ, 44), поле (степ) – грушка – золота кровать – на ній *змія* (УЗ, 148), під сонцем, під лісом – верба – сімсот коренів – сімсот канатів – на них *цар Хан і цариця Ханиця* (УЗ, 146), енісейська гора – свиняче гніздо – у ньому *цариця-совиця* (Воропай, 351).

У другій частині тексту мовець, звертаючись до змії, просить її “вийняти зуби” – знешкодити укуси – або наказати своїм служникам (змія як володарка “нижнього царства” має свій почт) зробити це. У цьому виявляється давнина й архаїчність персонажа: змія амбівалентна – чинить шкоду, і до неї ж звертаються по допомогу. Текст може містити й дві спонукальні конструкції, друга з яких уточнює, конкретизує бажання: *Розлилося синєє море. На синьому морі стоїть дуб: під тим дубом лежить змія неусипущая. Загадає ти своїм панам, десятникам, і звели всім своїм нищим, нехай прийдуть, возьмуть зуби і степовим, і луговим, і куцим, і*

самим злючим. *Нехай прийдуть, возьмуть зуби од шерсти корови рябої* (Воропай, 351). Крім того, для розглядуваних замовлянь характерне функціонування формул погроз, які виконують функцію підсилення магічного впливу останнього спонукального висловлення: *На морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стояв дуб дубнястий, під тим дубом сиділа черепаха, всім гадинам старшаха. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племят, а то я найду такого чоловіка, Середу і П'ятницю їсть, та й тебе з'їсть* (УЗ, 158).

Змія персоніфікується, нарікається власним ім'ям, кожне з яких свідчить про певне значення, яким стародавні люди наділяли змію: *Веретинця* (УЗ, 150) поєднує змію з веретеном, яке є магічним предметом – “прядеться” нитка людського життя [2, 217], *Киляна, Іляна* (УЗ, 150), *Єлина* (УЧ, 42) підтверджують водяну символіку змії, *цар Савул, цариця Олена* (УЗ, 152), *цариця Вольга* (УЗ, 154) – християнські імена-атрибути царственності (викривлені імена константинопольської цариці Єлени, київської Ольги та біблійного царя Саула) [2, 217]. “Вийняти зуб” у змії означає також вийняти лихо, позбавити шкоду можливості “увійти” в людину, оскільки укуси у світі замовлянь, як твердить М. Новикова, – не просто фізична дія, а дія магічна, як і всяке проникнення вглиб чогонебудь [2, 217].

Значна кількість “зміїних” замовлянь, розроблена зміїна атрибутика не означають, що за давніх часів східні слов'яни переживали навалу змії. Річ у тім, що змії усвідомлювалися як переносники, якщо не іпостасі, “уроків”, “прозорів”, хвороб, тому й слід їх найдетальніше перераховувати задля повного вигнання. Це дає підставу припустити, що певна кількість замовлянь, які зараз сприймаються як спрямовані проти зміїних укусів, у давнину могли мати інше утилітарне спрямування.

Таким чином, багатьом замовлянням різних тематичних груп властива структура “повідомлення – волевиявлення”. Смісловим стрижнем таких текстів є паралелістична, бажальна чи спонукальна магічна формула, яка міститься після розповідної частини, що виконує функцію інформування – повідомляє про дії магічних істот, мовця, характеризує певну ситуацію, стан світу, магічну істоту. Таким чином мовець указує на ті обставини, які дають йому можливість висловити певне волевиявлення й сподіватися на його реалізацію в майбутньому.

Список умовних позначень

Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – [у 2-х т.] – Т. 1. – К.: МВП “Оберіг”, 1991. – 450 с.

Дмитренко – Дмитренко М. Народні повір'я / М. Дмитренко. – К., 1994. – 67 с.

СМ – Словесна магія українців / [упоряд., авт. передм. В.Фісун]. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.

УЗ – Українські замовляння / [упоряд. М.Н.Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.

Онищенко – інформант Онищенко Катерина Демидівна (1917-2003 рр.), с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області

Українці – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим. та біограф. нариси

А.П.Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.

УЧ – Українські чари / [упорядн. О. М. Таланчук]. – [2-ге вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Література

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики) / В. А. Аврорин. – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1975. – 276 с.
2. Новикова М. О. Коментар // Українські замовляння / [упоряд. М.Н.Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.
3. Остроушко О. А. Аспекти реалізації магічної функції мови / О. А. Остроушко // Мандрівець. – 2002. – № 3. – С. 41-45.
4. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: “за” и “против”: сб. статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-230.

УДК 811.161.2*18

Maryan Skab

SPECIFIKA APELACE V ČEŠTINĚ OČIMA UKRAJINISTY

Скаб Мар'ян. Специфіка апеляції в чеській мові очима українця.

У статті описано найважливіші з погляду українця особливості вияву функціональної сфери апеляції (зверненої мови) у сучасній чеській мові: використання форм кличного відмінка, застосування ”викання” як одного із способів апеляції, своєрідне лексико-семантичне наповнення назв адресата мовлення.

Ключові слова: апеляція, вокатив, ”викання”, звертання

Skab Marian. Peculiarities of Appellation in Czech from the Ukrainian linguist's Point of View.

The article deals with the most important peculiarities of expression of the functional sphere of appellation (addressed speech) in the modern Czech language from the Ukrainian linguist's point of view: use of the Vocative case forms, use of the 2nd person plural as one of the ways of appellation, original lexical-semantic filling of the names of the speech addressee.

Key words: appellation, Vocative case, 2nd person plural, appeal.

Každý národ během svého dlouhodobého vývoje vytváří vlastní specifické jazykové prostředky, jejichž speciální funkcí je navazování a udržování verbální komunikace mezi nositeli příslušného jazyka. Takové jednotky a konstrukce, jež tyto jazykové prostředky vytvářejí, nazýváme prostředky apelace (termín K.Bullera [9]).

K nim patří vokativ a osobní zájmena pro 2. osobu sg. a pl. jako substantivní formy apelace, a také imperativ jako slovesná forma apelace. Kromě toho jako specifické vystupují i syntaktické konstrukce, jimiž se apelace vyjadřuje. V tomto článku jsme chtěli popsat národní specifiku českých jazykových prostředků a syntaktických konstrukcí apelace. Děláme to z pohledu současného ukrajinského jazyka. Z tohoto hlediska má čeština a ukrajinština mnoho společného. Jak správně napsal polský lingvista A. Siečkovski: «Najpełniej – i to nie tylko na gruncie jez. zachodniosłowiańskich, ale w całej tej rodzinie językowej – reprezentowany jest wołacz w języku czeskim» [5, 254]. Nicméně, co se týče východoslovanských jazyků tento pád zachovala v největší míře ukrajinština.

Pro češtinu, stejně jako i pro ukrajinštinu, jsou platné tytéž tendence rozvoje daných gramatických forem. Například, v obou jazycích jsou známa

mnohá fakta používání forem nominativu ve funkci vokativu. V. Mathesius tento proces popsal následovně: «Nahrazování vokativu nominativem ukazuje zřejmě vliv německý. Ale podle různé tendence u maskulin a feminin myslím, že to nebyl vliv jediný. Alespoň trochu mohly působit i vlivy jiné. Sluší vzpomenouti toho, že u zpodstatnělých adjektiv se vokativ sám sebou rovná nominativu. Pane účetní, pane poklasný, pane Novotný jsou konstrukce zcela stejné formálně s výrazy pane učitel!, pane Novák! Na rozdíl mezi prostými jmény mužskými a ženskými mohl míti vliv vlastně i ten fakt, že se sice užívá ve vokativu hojně zpodstatnělého adjektivu ženská!, ale málokdy analogického adjektiva mužský!» [4, 140].

Tedy, podle našeho názoru, národní specifiku apelace v daném jazyce, v tomto případě v češtině, reprezentují:

1) existence specifických gramatických forem vokativu, morfologicky odlišných od nominativu, a také syntetických tvarů imperativu (exkluzivu i inkluzivu);

2) přítomnost specifických syntaktických konstrukcí;

3) kombinace používaných v tomto jazyku způsobů apelace;

4) zvláštnosti lexikálního významu gramatických forem, kterými se vyjadřuje apelace, především forem vokativu nebo tzv. oslovení.

Ve vztahu k jednotlivým bodům je třeba, dle našeho názoru, zdůraznit především tyto jazykové jevy. Jak jsme již uvedli, čeština má specifické formy vokativu, jichž se používá v různých stylech a pragmatických situacích. Stejně jako i v jiných slovanských jazycích mají speciální koncovky vokativu jména podstatná mužského a ženského rodu jednotného čísla. Kromě toho gramatický význam vokativu se vyjadřuje rovněž pomocí intonace, což znamená, že dokonce když jméno podstatné má koncovku nominativu, může být z hlediska své funkce chápáno jako forma vokativu, která je homonymní s formou nominativu. Lze tedy říci, že vůbec neexistuje „nominativ místo vokativu», pouze existují formy vokativu, které mají koncovky homonymní s koncovkami nominativu.

Tendence použití těchto forem v češtině a ukrajinštině jsou stejné. Jednak se používají pouze v mluveném jazyce (nikdy ne v jazyce spisovném), jednak se často tvary vokativu, jež jsou homonymní s tvary nominativu, používají také ve složených nominacích osob, která zahrnují příjmení, například v nominacích typu pane Novák apod. V. Šmilauer tento jev popisuje takto: «...v jednotném čísle rodu mužského a ženského se vokativ nahrazuje nominativem, zvláště po „pane» (nikdy ne po «soudruhu, příteli, bratře») a při přívlastku. Tento tvar je expresivní, a to v různém smyslu. Svou neosobností vyjadřuje někdy úctu a zdvořilost, jindy povýšenost a strohost» [7, 107]. Podle V. Šmilauera mají některá podstatná jména vlastnosti specifické: «Jiné rozlišení je u slova kmotra; normální vokativ je «kmotra» [...] podoba «kmotro» je pejorativní» [7, 107].

Rovněž je třeba podotknout, že čeština, stejně jako i ukrajinština, v daných nominacích nerada mění výchozí tvar příjmení. H. Běličova uvádí:

«Spisovná čeština užívá vokativ důsledně. V hovorové češtině se u příjmení ve spojení s pane užívá nominativ: pane Novák, pane Krupička a podobně. Běžné je oslovení holka, ačkoli jinak se u feminin pevně drží vokativ: Májo, Evo» [1, 13].

V češtině, stejně jako i v ukrajinštině a jiných jazycích se zřídka používá oslovení prezentované pouze zájmenem ty nebo vy: «Omezeně fungují ve funkci oslovení zájmena ty, vy. Jsou vždy intonačně zdůrazněna, fungují v neoficiálním prostředí [...]. Vůči neznámému adresátovi (mluvčí mu vyká) se oslovení zájmenem považuje za zdvořilostní prohrěšek» [8, 78].

V obou jazycích existují speciální syntetické formy imperativu 1. osoby množného čísla, tj. inkuzivu. Těmito formami označujeme činnost, kterou budou konat společně adresát i adresant řeči.

Jelikož je čeština jazyk západoslovanský (západoslovanské jazyky zachovaly rozlišení osoby nejen u sloves přítomného, ale také budoucího a minulého času, a rovněž způsobu podmiňovacího), je pro ni vynechávání tvarů zájmen osobních typičtější než pro ukrajinštinu. Tím se v češtině zdůvodňuje častější užití forem vokativu jmen podstatných a jejich funkčních ekvivalentů jako názvů adresáta řeči, a rovněž názvů potenciálního subjektu děje, o němž mluvíme. Zájmena osobní se užívají za speciálních podmínek stylistických nebo pragmatických, kdy osoba adresáta odporuje jiným osobám : Já budu psát, a ty (vy) budeš (budete) číst. Vy, a ne on musíte to udělat atd.

Současný český lingvista A.Jurman píše: «Verbální komunikace obsahuje prostředky, které vyjadřují vztahy a postoje mluvčích k jejich komunikačním partnerům. Není pochyb o tom, že užívání jazyka je úzce svázáno s jistými aspekty sociálních struktur. Volbou určité formy oslovení, ať už jde o oslovení zájmené, či jmenné, dáváme najevo svůj vztah ke komunikačnímu partnerovi (sounáležitost, moc, vzdálenost, respekt, důvěrnost atd.) a zároveň (ne) respektujeme panující společenské konvence, jinými slovy dodržujeme, nebo porušujeme pravidla zdvořilosti. Bez ohledu na odlišné tempo vývoje oslovo vacích systémů v jednotlivých jazycích, specifická struktura a funkčního využití jednotlivých prvků systému v jeho konkrétním vývojovém stadiu, se zdá být jisté, že v jazyce vždy zůstávají zachovány minimálně dvě varianty oslovení, umožňující vyjádření proměnlivé míry sociální vzdálenosti mezi komunikačními partnery»[3, 185].

Na rozdíl od A.Jurmana chápeme nazvané projevy apelace jako jednotky komplexní a ne jen pronominální, neboť začleňují ne jenom zájmena osobní, ale také formy slovesné; kromě toho v závislosti na tvaru zájmena osobního mluvčí vybírá vlastní jméno podstatné. Proto označujeme tzv. «tykání», «vykání» atd. jako způsoby apelace a stavíme je do protikladu k prostředkům apelace jako konkrétním gramatickým formám jmen a slovesa.

Můžeme říct, že z tohoto pohledu apelace má čeština také svou výraznou specifikou. Jde především o vyjadřování tzv. «vykání». Na rozdíl od jiných jazyků, v nichž tento jev existuje, v češtině ve větách se slovesy způsobu

oznamovacího a podmíňovacího formálně rozlišujeme oslovení s «vy» k jedné osobě jako jejího hodnocení, a oslovení několika osob s «vy» – jako tvaru, z hlediska stylistického a z hlediska uzuálního použití komunikativních modelů – jako neutrální.

Například ve větách rozkazovacích typu Pane (jedna osoba), posaďte se a Panové (mnoho: dvě n. víc osob), posaďte se slovesné formy jsou stejné. Podobný stav je také v jiných slovanských jazycích, například v ukrajinštině: Пане, сідайте і Панове, сідайте. «Vykání» jedné osobě jako důležitý prostředek jazykového etikety je příznakové v těchto případech formou gramatickou jména podstatného.

Ve větách tázacích se slovesy oznamovacího a také podmíňovacího způsobu v češtině je situace odlišná ve srovnání s jinými slovanskými jazyky: ukr. Пане (jedna osoba), (ви) були в Празі? a Панове (mnoho: dvě n. víc osob), (ви) були в Празі? I čes. Pane, byl jste v Praze? a Pánové, byli jste v Praze? nebo ukr. Пане (jedna osoba), (ви) хотіли би відвідати Прагу? a Панове (mnoho: dvě n. víc osob), (ви) хотіли б відвідати Прагу? a čes. Pane, chtěl byste navštívit Prahu? a Panové, chtěli byste navštívit Prahu?

Kromě základních způsobů apelace jako «tykání» a «vykání» jsou v češtině také jiné, které se užívají zřídka, a to «onkání», «onikání». P. Eisner v knize «Chrám i tvrz» popisuje také i «onikovykání» nebo «onikání vykací»: «máme v češtině tykání, vykání, onkání, onikání. K tomu ještě máme onikání vykací, jež záleží v tom, že sice vím, že se v češtině má vykat, ale člověk, na něhož se obracím, je v tak oblačných výších nade mnou [... – M. S.], že vykání opravdu nestačí» [2, 229].

Ještě jedním charakteristickým rysem českého systému apelace je velice intenzivní používání titulatur [2, 468-473]. Z jiných jazyků slovanských je titulování aktivním prostředkem nominace osoby a jejího oslovení také v polštině. V jazycích východoslovanských titulování v XX. století postupně zaniklo: a jestliže přesto existuje je výrazně stylisticky omezeno. Je často zastoupeno vlastním jménem a jménem po otci, což je specifickým rysem východoslovanského systému apelace. Stejně jako v každém jazyce, i v češtině jsou specifické lexikální prostředky (slova), jichž se používá pouze pro apelaci. Nejznámějším je hovorové oslovení «vole», které se velice často popisuje v jazykovědných pracích [6].

Čeština stejně jako jiný jazyk během svého vývoje vytvořila svůj systém apelace, jehož nejhlavnější rysy jsou, dle našeho názoru, specifické gramatické formy (vokativu a imperativu), existence specifických syntaktických konstrukcí, kombinace používaných způsobů apelace v tomto jazyce, a také zvláštnosti lexikálního významu gramatických tvarů, jimiž se vyjadřuje apelace.

Literatura

1. Běličova H. Konfrontace češtiny a slovenštiny na pozadí spisovných jazyků slovanských / H. Běličova // Přednášky z 41. běhu LŠSS. – Praha: UK, 1998. – S. 5-16.
2. Eisner P. Chrám i tvrz. Kniha o češtině / P. Eisner. – Praha: Lidové noviny, 1992. – 666 s.

3. Jurman A. Pronominální oslovení (tykání a vykání) v současné češtině / A. Jurman // Slovo a slovesnost. – 2001. – R.LXII. – Č.3. – S. 185-199.
4. Mathesius V. Nominativ místo vokativu v hovorové češtině / V. Mathesius // Našá řeč. – R.VII. – Č. 4. – S.138-140.
5. Siczkowski A. Kategoria gramatyczna wolacza w językach zachodniosłowiańskich / Andrzej Siczkowski // PRAČE FILOLOGICZNE. – T.XVIII. – Cz.2. –Warszawa, 1964. – S. 239-262.
6. Styblík V. Quo usque tandem «vole»? (Jak dlouho ještě?) / V. Styblík // Český jazyk a literatura. – R. 49. – 1998-1999. – Č.3-4. – S. 87-89.
7. Šmilauer V. Novočeská skladba / V. Šmilauer. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969. – 574 s.
8. Švehlová M. K problematice oslovení v češtině / M. Švehlová // Rozumět jazyku. Sb. k významnému životnímu jubileu univ. prof. R. Brabcové. – Praha: UK, 1995. – S. 73-80.
9. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / [пер. с нем.]; общ. ред. и коммент. Т. В. Булыгиной, вст. ст. Т. В. Булыгиной и А. А. Леонтьева / К. Бюлер. – М.: Прогресс, 1993. – 502 с.

УДК 811.161.2'38

І. О. Талаш

ВСТАВЛЕНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК МАРГІНАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

Талаш І. О. Вставлені конструкції як маргінальний компонент функціонально-семантичного поля темпоральності в публіцистичних текстах.

У статті проаналізовано особливості функціонування вставлених конструкцій у текстах публіцистичного стилю як компонента функціонально-семантичного поля темпоральності.

Ключові слова: вставлені конструкції, функціонально-семантичне поле, темпоральний план, стилістичні функції.

Talash I. O. The parenthetic constructions as a marginal constituent of functional and semantic field of temporality in publicistic texts.

The article gives the analysis of parenthetic clauses functioning in the texts of publicistic style as one of the components of functional and semantic field.

Key words: parenthetic constructions, functional and semantic field, temporal plan, stylistic functions.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики актуальним є виявлення механізмів взаємодії одиниці з мовним оточенням, яке впливає на особливості реалізації її семантичних відтінків. Зокрема, активно досліджуються одиниці, здатні виражати темпоральну семантику. Оскільки аналізу піддаються одиниці різних рівнів мови, то їх класифікація не можлива, як у традиційній граматиці, за гомогенним принципом. Можливість побудови гетерогенних класифікацій обґрунтовують у своїх роботах О. Бондарко [11], Т. Ніколаєва [6], В. Храковський [11], Н. Шведова [13]. Однією з можливих класифікацій є побудова функціонально-семантичних полів – об'єднання різнорівневих мовних одиниць за принципом польового структурування на основі спільної семантичної ознаки. Так, одиниці, що здатні виражати темпоральну семантику, об'єднуються у функціонально-семантичне поле (далі – ФСП) темпоральності.

Найбільш повно ФСП темпоральності досліджено в працях О. Бондарко [10] та О. Бондаря [1], окремі структурні компоненти поля та становлення його функціонально-семантичних зон описані в працях

Т. І. Вихованця [2], Л. Вишні [3], З. Іваненко [4], Р. Куцової [5], І. Піддубської [7], В. Позанської [8], В. Чекаліної [12] та інших. Аналіз наукових праць виявив, що дослідники не розглядають як компонент поля вставлені конструкції, які передають часові значення. Необхідність визначення місця цих конструкцій у системі ФСП темпоральності зумовлена тим, що вставлені конструкції з часовим значенням поширені в різних стилях мови, зокрема активно використовуються в текстах публіцистичного стилю. Отже, виявлення особливостей функціонування вставлених конструкцій з часовим значенням у текстах публіцистичного стилю й визначення їх місця в системі ФСП темпоральності є актуальним.

Типовою функцією для вставлених конструкцій є „...доповнення, роз'яснення чи уточнення предметного змісту речення” [9, 301]. У текстах публіцистичного стилю найбільш поширеними є вставлені конструкції з часовим значенням, що виконують типову функцію. Наприклад: (1) Від березня до листопада (*коли я склав із себе повноваження і замість мене головою став Л.Танюк*) було проведено вісім засідань і здійснена велика організаційна й дослідницька праця (ЛЛ, с.19); (2) *Тоді закономірно працює формула „влада і культура”, і треба миритися з тим, що влада людей, котрі сьогодні опинилися біля державної корми, є чимось надкультурним, незалежним від цієї культури, уповноваженим нав'язувати народові будь-які моделі, незважаючи на те, чи узгоджуються (і наскільки узгоджуються) вони з українським способом життя* (Дн. – 2001. – №7-8. – С.83). У наведених прикладах вставлені конструкції включаються в загальний темпоральний план висловлювання (приклад 1 – минулий аорист). Якщо висловлювання політемпоральне (у прикладі 2 часові значення послідовно змінюються: теперішній розширений – теперішній актуальний – минулий перфектний – теперішній розширений), то вставлена конструкція включається в часові межі тієї частини синтаксичної конструкції, яку вона пояснює, уточнює.

До основної функції вставлених конструкцій з часовим значенням у публіцистичних текстах також може додаватися оцінна функція: (1) *Коли напередодні мексиканського світового чемпіонату палкий прихильник „відвертого футболу” Е. Малофєєв на посаді тренера збірної СРСР „завалив” команду до непристойного рівня (перед виходом на гру замість тактичних настанов примушував гравців читати пріснопам'ятні „стихи о советском паспорте”), рятувати її в „пожежному порядку” попросили керманіча кийвського „Динамо” Валерія Лобановського* (К. – 2002. – №3. – С.156); (2) *І дід-уряд плаче (згадаймо, Миколу Рижкова так і називали: „плаксивий прем'єр”), і баба-населення плаче, а курочка, що нараз явилася в подобі свободолюбної та супутньої дисидентської еліти, „кудкудаче”: у чому ж проблема! – „дайом” багатопартійну демократію, і я знесу яєчко кожному, та не просте, а золоте* (Дн. – 2002. – №9-10. – С.98). У наведених прикладах у вставлених

конструкціях наявні лексеми, що містять оцінні конотації. До оцінної функції може додаватися функція вираження емоційно-експресивного забарвлення висловлювання, коли часові значень предикативної пояснювальної частини речення та вставленої конструкції відрізняються (як у прикладі (2)).

Висловлювання, у яких часове значення вставлених конструкцій контрастує з темпоральним значенням пояснювальної предикативної частини речення, досить поширені в публіцистичних текстах: (1) *Збірник вибраних творів М.Славінського щойно випущений у Києві зусиллями московських і київських нащадків автора та видавництва „Юніверс”, охоплює його перекладацьку спадщину... кілька віршів, літературно-критичні статті (не всі з них друкувалися в Україні)* (СіЧ. – 2003. – №3. – С.80); (2) *З усіх цих причин „остаточне вирішення” проблеми чужинців (а ними у теоцентричних суспільствах є передусім іновірці) відкладалось у християнській Європі до сприятливіших часів; часами їх виганяли з окремих міст, часами палили на вогнищах чи вирізували впень...* (Б. – 2000. – №7-8. – С.158). У прикладі (1) пояснювальна предикативна частина речення має часове значення теперішнього актуального, на що вказує, зокрема, відповідний лексичний обставинний конкретизатор *щойно*. Вставлена конструкція виражає значення минулого імперфекта. Пояснювальна предикативна частина прикладу (2) має темпоральне значення минулого аориста, а вставлена конструкція – теперішнього абстрактного. У наведених прикладах вставлені конструкції, крім основної функції, виконують додаткову – є засобом вираження експресивно-емоційного забарвлення висловлювання.

Іноді в публіцистичних текстах вставлені конструкції виконують функцію темпоральних конкретизаторів: (1) *Так само опозиція не має достатньої кількості сил – на цей момент – для того, щоби перемогти у вуличний спосіб...* (Б. – 2001. – №5-6. – С.22); (2) *Десь на початку XVII століття вони [тіньові структури] виробили стратегію і технологію державних переворотів, що пройшли випробування під час Англійської (1648р.) і Французької (1789 р.) революцій* (К. – 2001. – №7-8. – С.112). У наведених прикладах вставлені конструкції є за своїм лексико-семантичним вираженням темпоральними конкретизаторами і виконують, з одного боку, типову функцію вставлених конструкцій, а з іншого боку, типову функцію темпоральних конкретизаторів. Адже часовий план висловлювання прикладу (1) – теперішній актуальний – визначає саме вставлена конструкція. У прикладі (2) вставлені конструкції не є першорядним чинником формування темпорального плану висловлювання. Вони лише точно вказують на час, коли відбувалися згадувані події. Зазначимо, що датування є однією з типових і поширених функцій темпоральних конкретизаторів, яку вони виконують у публіцистичних текстах.

Аналіз текстів публіцистичного стилю дозволив виявити, що характер функціонування вставлених конструкції безпосередньо залежить від стилістичних особливостей досліджуваних текстів і зумовлений ними. Так, базовою функцією публіцистичних текстів є волонтактивна. Вона впливає на формування стильових рис аналізованих текстів, основними з яких є точність (передбачає достовірність повідомлюваної інформації); логічність викладу; виразність і некатегоричність висловлюваних суджень. Ці стильові риси структуруються в такі функціональні семантико-стилістичні категорії: оцінки, логічності, діалогічності, експресивності, некатегоричності викладу. Відповідно, вставлені конструкції, що, крім типової, виконують ще й емоційно-експресивну функцію, складають найбільший відсоток від загальної кількості проаналізованих мовних одиниць – 35%. Вставлені конструкції, що виконують лише типову функцію, складають 25%, так само, як і вставлені конструкції, що, крім типової, виконують ще функції темпоральних конкретизаторів (25%). Зазначимо, що реалізація однієї з основних стильових рис публіцистичних текстів точності відбувається передусім за допомогою темпоральних конкретизаторів. Це пояснює високу частотність вставлених конструкцій, що крім основної функції, виконують додаткову – функцію темпоральних конкретизаторів. Досить поширеними є вставлені конструкції із додатковою оцінною функцією (15%), що відповідає стилістичним особливостям аналізованих текстів.

Варто зауважити, що вставлені конструкції в текстах публіцистичного стилю виявляють не власне темпоральну, а модальну спеціалізацію. Вираження ними часових значень є нерегулярним й обмеженим (репрезентують неповну парадигму темпоральних значень). Крім того, до аналізу бралися лише ті вставлені конструкції, що здатні виражати певні часові значення. Разом із тим, іноді в текстах публіцистичного стилю вживаються вставлені конструкції, що не мають темпоральної семантики. Відповідно, вставлені конструкції можна кваліфікувати як компонент далекої периферії ФСП темпоральності.

Отже, можна зробити такі висновки, що, по-перше, вставлені конструкції є компонентом далекої периферії ФСП темпоральності; по-друге, характер функціонування вставлених конструкції безпосередньо залежить від стилістичних особливостей публіцистичних текстів і зумовлений ними.

Література

1. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-онімазіологічний аспект: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Олександр Іванович Бондар. – Одеса, 1998. – 369 с.
2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови: [монографія] / Іван Романович Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 285 с.
3. Вишня Л. І. Вживання часової конструкції з родовим безприйменниковим в українській мові / Л. І. Вишня // Граматичні та стилістичні студії з української та російської мов: Респ. міжвідом. зб. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 206-215.
4. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. Ч.1 / Зоя Іванівна Іваненко. – Чернівці: Чернівець. держ. ун-т, 1967. – 60 с.

5. Куцова Р. А. Прийменникові конструкції із значенням часової попередності у сучасній українській мові / Р.А. Куцова // Функціональна граматики: тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1994. – С. 106-107.
6. Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале четырех выпусков кн. «Теория функциональной грамматики») / Т. М. Николаева // Вопр. языкознания. – 1995. – №1. – С. 68-79.
7. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: автореф. дис... кандидата філол. наук: 01.02.01 / І. В. Піддубська – Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 17 с.
8. Позанська В. Д. Функціональні можливості темпоральної конструкції з прийменником *при* в сучасній українській мові / В. Д. Позанська // Функціональна граматики: тези доп. міжнар. наук.-теор. конф. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1994. – С. 168-169.
9. Сучасна українська літературна мова: Підручн. / [за ред. О. Д. Пономарева]. – К.: Либідь, 1997. – 399 с.
10. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляев, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1990. – 262 с.
11. Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (опыт анализа) / В. С. Храковский // Вопр. языкознания. – 1990. – №5. – С. 18-35.
12. Чекалина В. Л. Особенности взаимодействия лексики и синтаксических структур при решении коммуникативных задач / В. Л. Чекалина // Вестник МГУ. – 2003. – Сер.9: Филология. – №5. – С. 29-42.
13. Шведова Н. Ю. Один из возможных путей построения грамматики русского языка / Н. Ю. Шведова // Проблемы функциональной грамматики русского языка. – М.: Наука, 1985. – С. 30-37.

Перелік умовних скорочень

- Б – „Березіль” – літературно-художній і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України.
 Дн – „Дніпро” – літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал.
 К – „Київ” – літературно-художній і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України.
 ЛЛ – Лук’яненко Л. Нюрнберг-2. – К.: Нора-прінт, 2001. – 114 с.
 СіЧ – „Слово і час” – журнал Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України та Спілки письменників України.

УДК 811.161

И. И. Чумак-Жунь

КОГНИТИВНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Чумак-Жунь И. И. Когнитивно-эстетическая информация поэтического текста.

У статті йдеться про типи інформації, характерні для поетичного тексту. Уперше поетична інформація визначається як когнітивно-естетична.

Ключові слова: поетична інформація, комунікативна ситуація, когнітивні дослідження.

Chumak-Zhun I. I. The cognitive and aesthetic information of the poetic text.

The article deals with kinds of information typical for the poetic texts. It is the first time that poetic information has been determined as the cognitive-aesthetic.

Key words: the poetic information, situation of communication, cognitive research.

В свете современных когнитивных исследований особую роль приобретает представление о различных видах информации, заключенной в разных видах текстов. Именно способность воспринимать информацию и определяет успешность коммуникации, в частности, коммуникации поэтической, при которой происходит восприятие такого специфического продукта речемышления, как поэтический текст. Так как коммуникация есть процесс передачи (возбуждения) некоего информационного комплекса, «посылаемого» от автора к читателю / слушателю, соответственно, механизмом последовательной передачи информации выступает коммуникативная поэтическая ситуация. При этом и продуктом

коммуникативно-познавательной деятельности, и объектом, рассчитанным на понимание, является поэтический текст: *А все-таки уставлю Свои глаза на вас, Себя в живых оставлю Навек или на час, Оставлю в каждом звуке И в каждой запятой Натруженные руки И трезвый опыт свой* (Тарковский, «Я долго добивался...»).

М. Мамардашвили отмечал, что «получить смысл, установить, что есть на самом деле, нам удастся, если мы построим текст. А литература как частный случай текста есть часть нашей жизни; для того, чтобы узнать, что есть на самом деле, мы должны что-то сделать. В данном случае: построить текст, который породит истину. Что значит *породить истину? Придать* смысл разрозненным частям информации или событий» [7, 26].

Итак, для того, чтобы *придать смысл информации*, закодированной в поэтическом тексте, читателю необходимо ее раскодировать. Известно, что по отношению к восприятию художественного текста релевантными являются понятия поверхностного и глубинного смысла [6]. Представление о поверхностном и глубинном смыслах традиционно связывается с особенностями восприятия определенного вида текстовой информации. Согласно концепции И. Р. Гальперина, информация, составляющая содержательный план текста, может быть содержательно-фактуальной, содержательно-концептуальной и содержательно-подтекстовой [3, 26-30]. Другая концепция разработана И. В. Арнольд, которая считает, что есть информация первого рода, то есть содержательно-фактуальная, и второго рода, то есть все то многообразие значений, смыслов, а также воздействий, которое может выражать и оказывать текст [1, 9]. Отражаясь в сознании адресата, содержательно-фактуальная информация приобретает статус поверхностного смысла. Глубинный же смысл текста, который является произведением многочисленных поверхностных смыслов, преломленных в речевой ткани целого текста, можно понимать как совокупность информации, выраженную речью и при ее участии сформированную в сознании человека. Воспринимая текст как предметно-знаковое образование, читатель продуцирует его смысл (поверхностный и глубинный) в соответствии со своим информационным тезаурусом, опираясь на объективный фактор – семантику текста.

Однако в поэтическом тексте с его специфической референтной отнесенностью и обобщенно-обезличенным характером, *изолированно* рассматривать содержательно-фактуальную информацию можно лишь с достаточной долей условности. Известно, что содержательно-фактуальная информация – это информация, которая «включает сообщение о различных фактах, событиях, происходящих или происходивших в окружающем нас мире» [3, 27], эксплицитная, объективная, легко поддающаяся пересказу своими словами. Н. В. Кулибина, описывая в диссертации виды текстовой информации, в качестве иллюстрации приводит стихотворение

М. И. Цветаевой «Москве», в котором вычленяет фактуальную информацию: исторические сведения, последовательно связанные с историей Москвы, имена реальных исторических персонажей и наименования объектов реального мира [5, 39-40]. Однако далеко не во всяком стихотворении легко (или возможно) на основе фактуальной информации определить даже его поверхностный смысл. Ср. стихотворения А. А. Фета «*Это утро, радость эта...*» (1) или вышеназванной М. И. Цветаевой «*Мой письменный верный стол...*» (2):

- 1) *Это утро, радость эта,
Эта мощь и дня и света,
Этот синий свод,
Этот крик и вереницы,
Эти стаи, эти птицы,
Этот говор вод,
Эти ивы и березы,
Эти капли – эти слезы,
Этот пух – не лист,
Эти горы, эти доли,
Эти мошки, эти пчелы,
Этот зык и свист,
Эти зори без затмения,
Этот вздох ночной селенья,
Эта ночь без сна,
Эта мгла и жар постели,
Эта дробь и эти трели,
Это всё – весна.*
- 2) *Мой письменный верный стол!
Спасибо за то, что ствол
Отдав мне, чтоб стать – столом,
Остался – живым стволом!
С листвы молодой игрой
Над бровью, с живой корой,
С слезами живой смолы,
С корнями до дна земли!*

Передать «непоэтически» фактуальную информацию в этих текстах практически невозможно: в отличие от научного текста, в котором можно легко выделить этот тип информации, пересказав иными словами, поэтический текст при подобном пересказе или выражении другими средствами разрушается. Фактуальная информация (*описание времени года?* (1), *обращение к мебели?* (2)) здесь неотделима от эмоциональной, что, собственно, и определяет концептуальную составляющую информации, то есть связь с авторским переосмыслением действительности, представляющим собой фрагмент человеческого опыта

и его осмысление. Глубинная *концептуальная* смысловая информация в любом поэтическом тексте гораздо важнее фактов и событий. Это информация о видении мира, с которым мы столкнулись в данном тексте, о том, какие фрагменты знания и оценок в нем закреплены и т.д., информация, которая, в конечном счете, представляет собой *концепцию* мира, то есть авторский вывод о том, каков этот мир или каковым он должен или не должен быть. Эта информация всегда имплицитна по своей природе и как бы не имеет собственных вербальных носителей – она объективируется не вербальной формой, а с помощью фактуального содержания.

Стоит заметить, что и в анализированном Н. В. Кулибиной стихотворении «Москве» фактуальная информация представлена не в привычном понимании (конечно, М. Цветаева не повествует об истории захвата Москвы Самозванцем или Наполеоном), она дается через призму *цветаевского видения событий*, связанных с историей Москвы. Информация структурирована в соответствии с коммуникативными намерениями автора и оформлена по законам поэтического языка. Концептуальную информацию репрезентируют *образы*, созданные Цветаевой, – *рыжеволосый Самозванец; Буанапарт хладные уста; княгинюшка, красавица, разумница, боярыня Морозова* (о Москве).

Таким образом, фактуальная информация в поэтическом тексте не существует сама по себе, она «оформляется» как информация концептуальная, то есть представляющая собой индивидуально-авторское понимание отношений между явлениями действительной или воображаемой реальности.

В «истинно поэтическом тексте» есть также особая информация, которая часто главенствует не только над фактуальной, но и над концептуальной. Это *эстетическая информация* (А. Моль), передача которой – главная функция поэтического текста. В отличие от информации фактуальной, семантической, которая делает упор на передачу опыта фактов, эстетическая нацелена на передачу оценок, опыта отношений. Ее доминирование обусловлено ведущей эстетической функцией поэтического языка, о которой Я. Мукаржовский писал, что она (его «эстетическая», или «поэтическая» функция) является единственным постоянным признаком языка поэтического. Вслед за Р. Jakobsonом он определял эстетическую функцию как «направленность поэтического выражения на само себя» [8, 55-56]. Особая значимость и специфическая природа поэтического высказывания актуализируется благодаря необычной организации речи, присущей стиху. Она как бы свидетельствует, что данное высказывание – не просто сообщение или теоретическое суждение, а некое самобытное словесное «деяние».

Определяя «прагматику поэзии», Я. Мукаржовский писал: «...эстетическая функция означает сосредоточение внимания на данном

предмете <...> Другое существенное свойство эстетической функции – это наслаждение, которое она вызывает» [8, 55-56]. Эстетическая информация воздействует «не столько на ум, сколько на сердце слушателя благодаря различным средствам создания образности» [2, 167]. Она связана с авторской картиной мира, его целями, мотивами, эмоциями, оценками, воплощенными в образной форме. Цель эстетической информации – отражая авторское мировидение, вызвать «лирическую эмоцию» у адресата. А. А. Потебня в работе «Эстетика и поэтика» демонстрирует различие между обыденным и поэтическим мышлением на примере стихотворения А. А. Фета:

*Облаком волнистым
Пыль встает вдали;
Конный или пеший –
Не видать в пыли.
Вижу: кто-то скачет
На лихом коне.
Друг мой, друг далекий,
Вспомни обо мне!*

Ученый пишет: «...в стихотворении Фета <...> только форма настраивает нас так, что мы видим здесь не изображение единичного случая, совершенно необычного по своей обычности, а знак или символ неопределенного ряда подобных положений и связанных с ними чувств. Чтобы убедить в этом, достаточно разрушить форму. С каким изумлением и сомнением в здравомыслии автора и редактора встретили бы мы на особой странице журнала следующее: «Вот что-то пылит по дороге, и не разберёшь, идёт ли кто или едет. А теперь – видно... Хорошо бы, если бы заехал такой-то!» [9, 340]. Мы позволили себе привести столь объемный фрагмент из работы А. А. Потебни, так как он прекрасно иллюстрирует роль поэтической формы, служащей в поэтическом тексте для передачи особой, эстетической информации. В подобном случае структурные и экспрессивно-стилистические составные поэтического текста, которые в прозаической речи являются вспомогательными, второстепенными, выдвигаются на передний план и образуют смысл всего произведения. Основную роль в понимании поэтического текста, наряду с концептуальной, играет эстетическая информация и в текстах А. Фета и М. Цветаевой, приведенных выше. В некоторых случаях поэтическая форма позволяет вложить в очень короткий текст необычайно глубокий смысл, который передать таким объемом прозаической (в том числе художественной) речи трудно, с нашей точки зрения, – невозможно. Используем в качестве примера стихотворение А. Ахматовой «Распятие» – фрагмент поэмы «Реквием», который давно уже живёт в сознании читателя (и существует в поэтических сборниках) как самостоятельное поэтическое произведение.

Распятие 2.

*Магдалина билась и рыдала,
Ученик любимый каменел,
А туда, где молча Мать стояла,
Так никто взглянуть и не посмел.*

Референтная ситуация, изображенная в тексте, – распятие Христа. Слово *распятие*, вынесенное в заглавие, имеет символический смысл – это символ смерти во искупление, то есть смерти за любовь. Символические смыслы ‘смерть’ и ‘любовь’ актуализируются практически в каждом слове стихотворения. Эстетическую информацию несет всё – имена (*Магдалина* – ‘любящая’, *ученик* – *любимый*, *Мать* – символ любви), предикатный ряд (глаголы, выражающие разную степень проявления величайшего горя: ‘сильное горе’ – *билась, рыдала*, ‘глубокое горе’ – *каменел*, ‘невыразимое горе’ – *молча стояла*), фонетическое оформление (доминирование сонорных *л, м* – «знаков» главного смысла текста – ‘любовь матери’). Синтаксически стихотворение построено таким образом, что каждый стих представляет собой отдельную пропозицию, причем последняя расширяет «жизненное пространство» текста (слова *никто не посмел взглянуть* предполагают свидетелей сцены, изображенной в тексте). Очевидна авторская позиция – позиция чуткого и сострадающего наблюдателя. Средствами поэтического языка в одном четверостишье А. Ахматова сумела гениально изобразить величайшую трагедию человечества и величайшее горе матери. Эта цель могла быть достигнута только с помощью эстетической информации, которую несет в себе поэтический текст. Можно согласиться с мнением Н. С. Болотновой, что «особенностью эстетической информации является отражение автором знаний о мире в образной форме в целях самовыражения и художественного воздействия на адресата» [2, 431].

По мнению С. Ф. Гончаренко, эстетическая информация складывается из пяти составляющих: *собственно эстетической* (оценка и переживание реципиентом соответствия содержания форме), *катартической* (напряженное противоречие между разными уровнями художественной структуры текста, разрешающееся в «коротком замыкании», в очистительной вспышке катарсиса), *гедонистической* (наслаждение от приобщения к таинству поэтического кода и от виртуозного мастерства автора, в совершенстве овладевшего языковой и поэтической техникой и т. д.), *аксиологической* (объективируется в вербальных сигналах, нацеленных на формирование у читателя ценностной картины мира Прекрасного, и в том числе – на формирование метафорического мышления), *суггестивной* (скрытой в крипто сигналах внушения, воздействующих на подсознание читателя / слушателя) [4]. Думается, что весь этот комплекс информации («информационно-эстетическая волна») создается различными вариациями двух

составляющих – 1) поэтической формы, обусловленной законами поэтического дискурса и спецификой поэтического идиостиля, 2) эмоционального отношения к событиям текста, которое автор кодирует определенными языковыми средствами, реализуя при этом экспрессивную функцию поэтической речи. Отсюда следует, что обязательные, специфические характеристики эстетической информации, обусловленные законами поэтической речи, – это примат плана выражения над планом содержания и обязательная экспрессивность.

Таким образом, информация, которую несет в себе поэтический текст, многогранна и разнородна, причем она не сводится к сумме содержания составляющих ее языковых единиц, а представляет собой взаимодействие информации, закрепленной за единицами языка законами дискурса, и дополнительной информации, передаваемой конкретными условиями использования этих единиц.

Итак, модель смысловой информации в поэтическом дискурсе включает следующие обязательные компоненты:

- **концептуальную составляющую** – информацию о модели мира автора, его когнитивных структурах, концептосфере;
- **эстетическую информацию** об особенностях художественного поэтического сообщения, отражающую реальный мир в образной форме с позиций эстетического идеала автора;
- **эмотивную составляющую**, включающую информацию об эмоциональном состоянии поэта, его чувствах при создании стихотворения.

Фактуальная же информация, которую иногда достаточно трудно определить в поэтическом тексте, является «материальным» носителем «иноного, гораздо более существенного, глубинного содержания, составляющего сердцевину лирической коммуникации» [4, 100].

Литература

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка: [Текст] / И. В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1973. – 295 с.
2. Болотнова Н. С. Филологический анализ текста: [Текст]: учебное пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Н. С. Болотнова. – [2-е изд., доп.]. – Томск: Изд-во Томск. гос. пед. ун-та, 2006. – 631 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования: [Текст] / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 137 с.
4. Гончаренко С. Ф. Поэтический перевод и перевод поэзии: константы и вариативность: [Текст] / С. Ф. Гончаренко // Тетради переводчика – М.: МГЛУ, 1999. – Вып.24. – С. 108-111.
5. Кулибина Н. В. Художественный текст в лингводидактическом осмыслении: [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Н. В. Кулибина. – М., 2003. – 328 с.
6. Купина Н. А. Смысл художественного текста и аспекты лингвосмыслового анализа: [Текст] / Н. А. Купина. – Красноярск, 1983. – 160 с.
7. Мамардашвили М. Психологическая топология пути: [Текст] / М. Мамардашвили. – С.-Петербург: Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та: Журн. «Нева», 1997. – 568 с.
8. Мукаржовский Я. Эстетическая функция, норма и ценность [1936]: [Текст] / Я. Мукаржовский // Мукаржовский Я. Исследования по эстетике и теории искусства. – М.: Искусство, 1994. – С. 55-56.
9. Потебня А. А. Эстетика и поэтика: [Текст] / А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

УДК 372.811.161

З. П. Бакум

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Бакум З. П. Компетентнісний підхід: проблеми реалізації на профільному рівні навчання української мови.

У статті визначено аспекти реалізації компетентнісного підходу на профільному рівні навчання української мови; розроблено структуру мовної, мовленнєвої, комунікативної, соціокультурної компетенцій; запропоновано шляхи впровадження окреслених компетенцій у практику навчання української мови.

Ключові слова: компетентнісний підхід, лінгвістична компетенція, мовленнєва компетенція, комунікативна компетенція, соціокультурна компетенція.

Bakum Z. P. The competence approach: problems of realization on the specialization level of teaching Ukrainian language.

The article defines the aspects of the competence approach realization on the specialization level of teaching Ukrainian language. Author develops structures of linguistic, speech, communicative and social-and-cultural competences and offers ways to involve given competences into practice of teaching Ukrainian language.

Key words: competence approach, linguistic competence, speech competence, communicative competence, social-and-cultural competence.

Сучасний етап розвитку лінгводидактики характеризується новими підходами до визначення мети навчання, яка є чи не найважливішою категорією методичної науки. Чітке визначення цілей освітньої системи – необхідна умова ефективності та результативності. У дослідженнях лінгводидактів (О. Бистрова, О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Горошкіна Т. Донченко, С. Караман, В. Мельничайко, Л. Паламар, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, О. Хорошковська, Г. Шелехова) йдеться не лише про засвоєння знань і формування певних умінь, а значною мірою акцентовано на основній меті навчання мови: „формування й розвиток *мовної особистості* – людини, яка виявляє високий рівень мовної, мовленнєвої компетенцій” [6, 192].

Уживані в теорії та практиці навчання терміни *компетентність* і *компетенція* витлумачені у словниках приблизно однаково, як „добра обізнаність із будь-чим” [2, 445]. Педагоги А. Хуторської і А. Дахін пропонувані поняття радять використовувати паралельно, проте вкладати в них різний смисл [10, 58-64]. Компетенція, на їхню думку, – сукупність особистісних якостей (знань, умінь, навичок, способів діяльності), пов'язаних із відповідним колом предметів і процесів, необхідних для продуктивної дії, а компетентність – володіння людиною відповідною компетенцією, що містить особистісне становлення до предмета діяльності. Приклади різноманітних аспектів тієї чи тієї компетенції

подано в дослідженнях останніх років: формування читацької компетенції учнів старших класів (Е. Соломка), удосконалення мовленнєвої компетенції старшокласників (Н. Веніг), психологічні засади розвитку комунікативної компетенції вчителя (С. Макаренко), фонетико-орфоепічна компетенції студентів (Н. Босак) та ін.

Поява нового терміна в лінгводидактиці закономірна і, безперечно, зумовлена досягненнями сучасної психологічної та лінгвістичної науки: теорії мовленнєвої діяльності; комунікативної лінгвістики, предметом дослідження якої є загальні відомості спілкування і функціонування мовних засобів у реальних актах спілкування; когнітивної лінгвістики, що пропонує системний опис, пояснення механізмів засвоєння мови. Та все ж найважливішою теоретичною передумовою введення терміна *компетенція* є розмежування понять „мова” і „мовлення”, оскільки основою шкільного курсу української мови прийнято вважати лінгвістику – досить розгалужену систему знань про мову, її структуру, основні одиниці та способи поєднання їх у тексті. Окрім того, виходячи з сучасних потреб мовної освіти, виділяють і обґрунтовують такі поняття, як функції мови, мовленнєва діяльність, літературна мова та її норми, особливості усного і писемного мовлення, що скеровує „на ґрунтовне вивчення рідної мови, створює великі можливості для розвитку мислення і мовлення учнів” [5, 12].

З огляду на зазначене в теорії та практиці навчання української мови виокремлюють *мовну (лінгвістичну), мовленнєву, комунікативну, культурознавчу* компетенції (О. Бистрова, А. Богущ, Н. Гез, О. Горошкіна, М. Пентилюк, Г. Шелехова), що сприяє більш точному, повному і водночас конкретному визначенню мети навчання мови в школі, моделюванню конкретного уроку, розробці критеріїв та рівнів засвоєння матеріалу, оволодінню мовою, визначенню змісту предмета „Українська мова”. Унаслідок переходу школи на профільний рівень навчання (створюються умови для суттєвої диференціації змісту навчання, підготовки випускників до засвоєння програм вищої професійної освіти, забезпечення поглибленого вивчення української мови) чільне місце в ієрархії компетенцій має посісти мовна (лінгвістична) компетенція, уведена в науковий обіг Н. Хомським приблизно в середині ХХ століття [9]. Цю думку підтримує і М. Львов: „Я стурбований, – пише відомий методист, – перебільшенням комунікативної функції мови і недооцінкою, навіть ігноруванням її внутрішніми функціями: емотивною, естетичною функцією вираження почуттів, когнітивною функцією, творчою роллю мовних засобів у розумінні людини людиною” [4, 20].

Нині в українській лінгводидактиці мовна компетенція тлумачиться як „обізнаність із мовою, знання мовних одиниць, їхніх виражальних можливостей; володіння мовними вміннями й навичками” [6, 192]. Оволодіння мовою відбувається на „підставі загального пізнавального

механізму, який є одним із інструментів набуття мовних та позамовних знань, їхньої обробки та використання в мовленні” [8, 66]. Інакше кажучи, лінгвістична компетенція передбачає послуговування способами дії, що забезпечують розпізнавання мовних явищ і використання їх у мовленні. Важливим у її формуванні є оволодіння навичками самоаналізу, самооцінки, цілеспрямоване формування лінгвістичної рефлексії як процесу усвідомлення носіями мови власної діяльності, її сутності. Окрім того, процес формування лінгвістичної компетенції передбачає оволодіння основами науки про українську мову, відомості про мову як знакову систему і суспільне явище, засвоєння понятійної бази курсу, певного комплексу одиниць і категорій мови: фонема, графема, морфема, словосполучення та ін.). Чинниками мовної компетенції є формування уявлень про устрій мови, її розвиток і функціонування, засвоєння тих відомостей про значення та роль мови в суспільстві, які сприяють вихованню постійного інтересу до предмета, почуття любові й поваги до рідного слова. Нарешті, лінгвістична компетенція передбачає знання про мовознавство як науку, елементи історії науки про українську мову, відомості про її видатних діячів, про методи лінгвістичного аналізу. Важливою також є ідея М. Баранова про те, що мовна компетенція визначає не лише засвоєння окреслених знань, але і формування навчально-мовних умінь і навичок: 1-а група – уміння розпізнавати одиниці мови; 2-а – уміння розподіляти мовні явища на групи; 3-я – уміння виконувати розбір, аналіз (фонетичний, орфографічний, стилістичний та ін.) [1, 17-21].

Отже, на профільному рівні навчання мови необхідно формувати лінгвістичну компетенцію випускників, яка має таку структуру:

- а) знання про систему української мови;
  - б) часткові відомості про методи досліджень мовознавчої науки;
  - в) довідки про видатних лінгвістів;
  - г) елементи історичних коментарів фонетичних явищ;
  - г) мовні вміння і навички: 1) розпізнавальні; 2) класифікаційні;
- 3) аналітичні; 4) синтетичні.

Так, наприклад, розглядаючи *часткові відомості про методи артикуляційних досліджень*, необхідно пам'ятати, що артикуляцію звуків доцільно засвоювати *методом самоспостереження*. Можна аналізувати своє м'язове чуття і таким чином визначати способи творення звуків. Легко зрозуміти, як працюють губи під час вимови різних звуків: коли вони витягуються трубочкою вперед (при творенні звуків [o], [y]), коли нижня губа змикається з верхньою (творення [b], [n]) або наближається до верхніх зубів [v].

Необхідно виявити рух і положення язика в процесі вимови звуків, особливо, якщо порівнювати попарно артикуляцію різноманітних звуків. Наприклад, задньоязикові приголосні [r], [k], [x] творяться під час проходження повітряним струменем перепони, утвореної задньою спинкою

язика при зімкненні чи зближенні з м'яким піднебінням; середньоязиковий [й] твориться за активної участі середньої частини спинки язика, що піднімається вгору і зближується з твердим піднебінням.

Що ж до відомостей про видатних мовознавців, то тут доречно згадати слова М. Шанського, який говорить: „Про математику, фізику, хімію, біологію як науки учні знають чимало, знайомі з видатними вченими тієї чи тієї царини, з їхніми відкриттями і працями, словесність же для випускників суцільна terra incognita” [11, 25]. Тому в процесі формування лінгвістичної компетенції доцільно подавати *довідки про відомих науковців*.

Наконецний Микола Федорович (25.08.1900, с. Новий Тагамлик Полтавської області). Відомий український мовознавець. Досліджував проблеми фонетики, орфоенії, культури мови. У розділі „Фонетика” в „Курсі сучасної української мови” (1951 р.) виклав фонетичну і фонологічну системи української мови в їх статичній і динамічній. У „Сучасній українській літературній мові” (1969 р.) йому належить розділ „Орфоенічні норми та їх значення” (Українська мова. Енциклопедія).

Одним з аспектів такої підготовки є формування вмінь подавати історичний коментар до мовних явищ. Так, наприклад, звукова система сучасної української мови склалася в результаті тривалого історичного розвитку, у процесі якого одні звуки зникали, а інші підлягали якісним змінам. Учні досить часто натрапляють на різноманітні мовні факти, складно пояснювані матеріалами сучасної мови. Тому виникає необхідність у використанні *елементів історії науки про українську мову*. Під час історичних коментарів, пропонованих нами для використання, виникає потреба в розумінні учнями певних понять, на яких будується навчання мови. На цьому етапі доцільно, наприклад, подати періодизацію розвитку української мови після праслов'янського періоду, запропоновану Ю. Шевельовим: 1) протоукраїнська мова (з VII–XI ст. н. е.); 2) староукраїнська мова (з XI ст. – часу появи перших писемних пам'яток – до кінця XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова (кінець XIV ст. до початку XIX ст.); 4) нова українська мова (з початку XIX ст.).

Реалізація мови здійснюється в мовленні – сукупності психофізичних дій організму людини, спрямованих на сприймання і розуміння мовлення або породження його в усній чи писемній формі. На думку авторів сучасних концепцій мовної освіти в Україні, метою навчання рідної мови в школі є формування особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами при сприйнятті (слуханні й читанні), створенні (говорінні й письмі) висловлювань у різних сферах мовлення, у забезпеченні її всебічної *мовленнєвої* компетенції. Інакше кажучи, оволодіння мовою передбачає не лише знання про мову, але й послуговування мовним матеріалом. Звідси розмежування мовної та мовленнєвої

компетенцій у теорії та практиці навчання важливе з тих міркувань, що усвідомлення учнями слів, їх форм, синтаксичних структур, синонімічних засобів мови, уживання їх у мовленні є запорукою успішної мовленнєвої діяльності. На підставі аналізу праць О. Бистрової, О. Горошкіної, Л. Мацько, М. Пентилюк під мовленнєвою компетенцією розуміємо „уміння використовувати мовні засоби, адекватні до мети спілкування; володіння мовленнєвими уміннями й навичками” [6, 192].

Що ж до структури мовленнєвої компетенції учнів на профільному рівні навчання, то до її складових відносимо: знання норм усного і писемного мовлення (орфоепічних, орфографічних, пунктуаційних), які передбачають також і власне фонетичні вміння й навички (правильна вимова ізольованих звуків та залежно від позиції їх у складі, фонетичному слові, синтагмі, фразі; розпізнавання на слух складу, фонетичного слова, такту, фрази; правильне наголошування слів; інтонаційне оформлення власного мовлення; володіння технікою читання вголос та ін. До чинників мовленнєвої компетенції учнів необхідно додати ще й функційно-стилістичне використання мови.

Досвід показує, що можна добре знати норми вимови, слова і правила їх уживання, граматичні форми та конструкції, володіти мовною та мовленнєвою компетенціями, однак не вміти використовувати ці знання і вміння в реальній обстановці, або, як зауважують методисти, у комунікативній ситуації. Саме тому в навчанні мови виділяють третій тип компетенції – *комунікативну*, яку в сучасній методиці розглядає як „уміння спілкуватися для обміну інформацією; забезпечує мовленнєву діяльність її носіїв і впливає на їхній духовний розвиток” [6, 192; 5, 13]. Поглиблюють розуміння комунікативної компетенції дослідження Н. Гез. Вона підтримує думку про наявність у комунікативній компетенції таких складових, як: лінгвістичної компетенції; вербально-когнітивної (предметної); вербально-комунікативної (прагматичної); метакомпетенції (знання понятійного апарату лінгвістики, необхідного для усвідомлення аналізу й оцінювання засобів мовленнєвого спілкування) [3, 17-24], що перегукується з реальною готовністю учня до спілкування, адекватного до мети, сфер і ситуацій.

Варто вказати на певні чинники комунікативної компетенції (знання основних понять, які в методичній науці називають мовленнєвознавчими: стилі, типи мовлення, уміння та навички аналізу тексту та ін.). Треба додати, що ці знання та вміння не можуть цілком забезпечити оволодіння різноманітними видами мовленнєвої діяльності в конкретних ситуаціях спілкування. Чільне місце в комунікативній компетенції посідають комунікативні вміння та навички: уміння обрати необхідну мовленнєву форму, спосіб вираження залежно від умов комунікативного акту.

Отже, *комунікативна компетенція* на профільному рівні навчання мови має таку структуру: володіння спеціальними мовленнєвознавчими

поняттями (про стилі й типи мовлення, про текст і доцільне використання в ньому мовних засобів виразності), уміння застосовувати їх під час аналізу й конструювання тексту; володіння вміннями та навичками в різноманітних видах мовленнєвої діяльності (читанні, слуханні, говорінні, письмі); власне комунікативні вміння та навички – обирати необхідну мовну форму, спосіб вираження залежно від умов комунікативного акту. Безсумнівно, їхнє формування можливе лише на ґрунті лінгвістичної та мовленнєвої компетенцій.

Сьогодні на зміну знанневоцентричній приходять культуроцентрична школа, мета якої полягає в засвоєнні учнями цінностей культури. Знаннева школа налаштовувала на виховання високоосвіченої людини, і нині вочевидь не відповідає тій соціокультурній ситуації, що склалася, оскільки, як показує досвід, засвоєння суми знань, які збільшуються буквально в геометричній прогресії, веде у глухий кут. Вихідною є ідея гуманізації: визнання людини як найвищої цінності. Такий підхід до навчання сприяє формуванню вмінь помічати красу в різних її виявах – у природі, людині, мистецтві, мові, побуті, отримувати від її споглядання естетичну насолоду, прагнути діяти, творити за законами краси; знати загальнолюдські моральні цінності, узгоджувати з ними свою діяльність.

Сучасний період розвитку методики навчання мови характеризує загострений інтерес до кумулятивної (культуроносної) функції мови, що розвиває *соціокультурну компетенцію*: „опанування національних і загальнолюдських культурних та духовних цінностей, норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статтями, націями, сприяють естетичному, морально-етичному розвитку особистості, органічному входженню її в соціум” [7, 6]. Чинними документами освіти визначено складові такої компетенції: знання мовленнєвого етикету, найменувань предметів і явищ традиційного побуту, обрядів і звичаїв [7, 140-142]. До її структури входить знання невербальних засобів спілкування.

З'ясовуючи структуру соціокультурної компетенції у класах філологічного профілю вважаємо за доцільне віднести до неї такі складові: знання лінгвокультурознавчих понять, що передбачає усвідомлення мови як форми вираження національної культури, національно-культурної специфіки української мови; сукупність знань про матеріальну й духовну культуру українського народу, про його соціально-культурні стереотипи спілкування, а також знання одиниць з національно-культурним компонентом значення. Окрім того, у процесі формування соціокультурної компетенції учням необхідно оволодіти такими вміннями, як: аналіз одиниць з національно-культурним компонентом значення; використання національно-маркованих одиниць мови, стереотипів мовленнєвої поведінки.

У процесі вивчення окремих тем (наприклад, фонетики, словотвору,

морфеміки) формувати культурознавчу компетенцію досить непросто, адже тут учні працюють з найменшими одиницями мови (мовлення): фонемами, звуками та ін. Проте побудова кожного уроку – творчий процес, і перед учителем постає широкий простір для вияву власної ініціативи, застосування своїх знань, досвіду, реалізації різних підходів до одного й того ж матеріалу.

Задля усвідомлення учнями мови як форми національної культури, доцільно, наприклад, запропонувати таке завдання:

Уважно прочитайте текст. Придумайте до нього заголовок. Доведіть на конкретних прикладах, що наша мова одна з наймелодійніших мов у світі.

Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер, хоч найменше можуть про це судити носії української мови, оскільки для них мова – знаряддя щоденного спілкування, а не об'єкт спостереження. Але про красу й приємність звучання української мови є більш ніж достатньо усних і писемних свідчень, у тому числі і загальновідомих, і звичайних іномовців, і видатних діячів, і фахівців, а з їхніх слів – і українців.

Ще в середині минулого століття видатний російський мовознавець-славист І. Срезневський звернув увагу на високу музикальність української мови. Він писав: „Сила людей переконана, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи уважить богемській щодо рясноти слів та виразів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю і багатством синтаксичним, мова поетична, музикальна, мальовнича”.

Нагадаємо ще тільки один факт. На конкурсі краси мов у 1934 році в Парижі українська мова зайняла третє місце після французької і перської. Більшого поширення набула думка, що наша мова за милозвучністю йде після італійської (Н. Тоцька).

Учитель-словесник повинен пам'ятати про добір дидактичного матеріалу та різноманітність видів роботи з ним, що допоможе учням усвідомити мову як матеріал передачі думки і змісту, відчуті красу слова, виховати потребу в творчості, прагнення до точності, виразності та образності власного мовлення, бажання навчитися майстерно оперувати мовою, дотримуючись норм у використанні мовних одиниць різних рівнів мовної системи. Цьому сприяє система текстів, зміст яких концентровано репрезентує національну культуру українського народу в тісному зв'язку із загальнолюдською культурою.

Уведення до наукового обігу і в практику навчання мови поняття „компетенція” – закономірний результат теоретичного осмислення мети і змісту навчання української мови. Кожна з названих компетенцій передбачає знання, уміння, навички, які необхідно формувати для її досягнення.

Лінгвістична компетенція удосконалює пізнавальну культуру особистості школяра, мовленнєва та комунікативна – забезпечують розвиток спілкувальної культури. Культурознавча – значною мірою покликана формувати цінносно-орієнтаційну культуру учня. Формування компетенцій сприятиме, крім засвоєння теоретичного курсу мови, вихованню шанобливого ставлення до рідного слова, спонукатиме до уважного вивчення загальнолюдських цінностей.

Література

1. Баранов М. Т. Выбор упражнений для формирования умений и навыков / М. Т. Баранов // Русский язык в школе. – 1993. – № 3. – С. 17–21.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпін'я : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
3. Гез Н. И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований / Н. И. Гез // Иностранные языки в школе. – 1985. – № 2. – С. 17–24.
4. Львов М. Р. Роль родного языка в становлении духовного мира личности / М. Р. Львов // Русский язык в школе. – 2001. – № 4. – С. 18–21.
5. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.
6. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 302 с.
7. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : Українська мова : 5–12 класи / Г. Т. Шелехова, В. І. Тихоша, А. М. Корольчук та ін. ; за ред. Л. В. Скуратівського. – К. : Перун, 2005. – 176 с.
8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / Олена Олександрівна Селіванова. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
9. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Ноам Аврам Хомский. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 170 с.
10. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
11. Шанский Н. М. Школьный курс русского языка / Н. М. Шанский // Русский язык в школе. – 1993. – № 2. – С. 21–25.

УДК 811.161.2'342(07)

Г. О. Бондаренко

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ПРОЕКТІВ У ФОРМУВАННІ ФОНОСТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ

Бондаренко Г. О. Застосування технології проектів у формуванні фоностилістичних умінь і навичок учнів

У статті проаналізовано систему фонетичних і стилістичних умінь та навичок, на їх ґрунті виокремлено фоностилістичні уміння і навички; визначено переваги проектної технології як ефективного засобу розвитку зазначених умінь, подано результати роботи.

Ключові слова: фонетичні уміння і навички, стилістичні уміння і навички, фоностилістичні уміння і навички, проектна технологія.

Bondarenko H. O. The usage of project technology in forming phonostylistic skills of students.

The article deals with the system of phonetic and stylistic skills, gives arguments for developing phonostylistic skills. The author shows advantages of the project technology as an effective way of forming phonostylistic skills, the results of work are given.

Key words: phonetic skills, stylistic skills, phonostylistic skills, project technology.

Метою навчання української мови упродовж тривалого часу незмінно залишається формування національно свідомої, духовно багаті мовної особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно,

комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови. У новому проекті програми для профільного рівня навчання зазначено, що українська мова, як засіб пізнання дійсності, сприяє розвитку інтелектуальних і творчих здібностей старшокласників, їхнього абстрактного мислення, пам'яті та уяви, мовного чуття й мовного смаку, вихованню естетичного інтересу, усвідомленої позитивної мовної поведінки” [4, 2].

На відміну від альтернативної програми для 5-12 класів (рівень стандарту), де відводилася 31 година на поглиблення і систематизацію найважливіших відомостей з фонетики, лексикології, фразеології, словотвору, граматики, правопису та стилістики (10 клас), у новому проекті програми для профільного навчання чітко окреслено практичні вміння, що їх мають набути учні у процесі поглибленого вивчення фонетики:

- з'ясувати артикуляційно-акустичну та функціональну природу голосних і приголосних звуків; порівнює характеристики голосних і приголосних звуків української мови з вимовними ознаками російської мови;

- уміти знаходити і характеризувати зміни звуків у мовному потоці, при словозміні і словотворенні;

- з'ясувати написання літер г і ґ у словах; характеризує їх смислорозрізнявальну роль;

- аналізувати тексти, стилістичний ефект яких створюється артикуляційними ознаками звуків;

- визначати, за допомогою яких засобів твориться звуковий фон тексту;

- складати лінгвістичне повідомлення з тем фонетики;

- усвідомлювати стилістично-виражальні функції звукового збігу різних слів;

- знаходити і пояснювати звукоповтори як особливу інструментовку тексту;

- доречно використовувати засоби милозвучності в мовленні;

- користуючись тлумачним словником, добирати слова, звукове оформлення яких увиразнює лексичне значення;

- у віршах знаходити приклади звукової анафори, епіфори, визначати їх стилістичні функції; здійснювати аудіозапис власного мовлення й аналізувати його;

- писати конспекти статей, реферат на тему “Експресивні можливості звуків української мови” [4, 20].

Як бачимо, в окреслених умовах ураховано функціонально-стилістичний підхід до навчання, який передбачає засвоєння стилістики одночасно з фонетикою. Окрім того, названий підхід сприяє формуванню стилістичних умінь і навичок, визначених М. Пентилюк:

- виявляти стилістично нейтральні і стилістично забарвлені мовні одиниці, співвідносити їх;
- добирати стилістичні синоніми і правильно вживати їх у тексті;
- конструювати стилістично диференційовані тексти;
- удосконалювати стиль написаного [3, 227].

Пропоновані положення є, на наш погляд, універсальними, тому на цьому ґрунті доцільно синтезувати і виокремити **фоностилїстичні уміння та навички**, що матимуть специфічний характер:

- розрізнявати стилі, визначати основні їхні ознаки (характерні особливості на фонетичному рівні, такі, як інтонація, наголошеність / ненаголошеність голосних, наявність / відсутність стилістично маркованих фонетичних одиниць);

- послуговуватися тим чи тим стилем під час продукування мовлення (уміти створювати звуковий ефект, звукообрази за допомогою фоностилїстичних засобів);

- удосконалювати стиль сказаного і написаного (стилїстично доцільно замінювати, дотримуватися правил евфонїї, чергування *в / у, і / й, з / із / зі / зо, до / д, під / піді, над / наді, перед / переді, від / віді / од / оді, о / об* стилїстично редагувати, усувати найпоширеніші помилки: небажаний збіг голосних / приголосних, випадковий звуковий повтор у використанні слів з однаковими закінченнями, небажана епіфора у використанні інфінітивів, повтор службових слів, омонїмічність прийменника і префікса, недоречна рима і невиправдана ритмізація висловлювання);

- робити стилїстичний аналіз текстів, уміти визначати функцію звука в мовленні (знаходити приклади звукової анафори, епіфори та ін., визначати їх стилїстичні функції, здійснювати аудїозапис власного мовлення й аналізувати його, визначати, за допомогою яких засобів твориться звуковий фон тексту, знаходити і пояснювати звукоповтори як особливу інструментовку тексту).

У програмі для профільного рівня навчання наголошено на тому, що “посилюється увага на інтегруванні теоретичних і прагматично-орїєнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилїстика, стилїстична лексикологія, граматична стилїстика, стилїстика і культура мовлення, риторика), ширшому використанні нових освітніх технологій, зокрема інформаційно-комунїкаційних, науково- і навчально-популярних посібників, довідниково-енциклопедичних, комп'ютерних засобів” [4, 4].

З огляду на це для формування фоностилїстичних умінь і навичок плідною вважаємо ідею використання проектної технології – науково обґрунтованої побудови системи чинників майбутнього об'єкта чи якісно нового стану проекту прототипу передбачуваного або можливого об'єкта стану чи процесу, – особливий тип інтелектуальної діяльності, визначальною ознакою якої є перспективна орієнтація, практично

спрямоване дослідження [1, 5]. Така форма педагогічної діяльності ефективна лише в контексті загальної концепції навчання і виховання. Вона передбачає відхід від авторитарних і репродуктивних методів навчання, вимагає обміркованого й обґрунтованого поєднання з різними методами, формами і засобами навчання та є однією з чималої кількості інноваційних розробок в українській освіті.

Активне залучення учнів до змісту тих або тих проектів дає змогу засвоїти нові способи людської діяльності в соціокультурному середовищі. Позитивним є й те, що метод проектів – педагогічна технологія, зорієнтована не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових (часто шляхом самоосвіти).

Пропонований нами проект “Від звука до смислу” проводився протягом 1 чверті в урочний та позаурочний час і передбачав:

- поглиблення знань учнів з фонетики;
- постановку наукових проблем і їх вирішення;
- уміння знаходити необхідну інформацію з різних джерел самостійно;
- уміння працювати в команді;
- розвиток аналітичного і творчого мислення.

Учні були згруповані в різні команди за здібностями. Таким чином було сформовано 5 груп:

- лінгвісти-дослідники, основним завданням яких було ставити проблемні питання, досліджувати звуки в різних аспектах;
- психологи, основне завдання яких надавати матеріал для проведення психолого-лінгвістичних експериментів, стежити за процесом досліджень, аналізувати результати;
- статисти, основне завдання яких робити підрахунки, збирати матеріал, складати діаграми;
- дизайнери, основним завданням яких було оформлення веб-сторінки і учнівської публікації;
- редактори, основним завданням яких було контролювати видання публікацій і веб-сторінок, відповідати за якість і коректність інформації.

Метод проектів дозволив будувати навчальний процес, виходячи з інтересів учнів, що дало змогу учневі виявити самостійність у плануванні, організації та контролі своєї навчально-пізнавальної діяльності, результатом якої є створення якого-небудь продукту або явища. Цей метод ґрунтувався на:

- розвитку пізнавальних, творчих навичок учнів, критичного мислення, умінні самостійно шукати інформацію;
- самостійній діяльності учнів: індивідуальній, парній, груповій, яку учні виконують протягом певного часу;
- розв'язуванні певної значущої для учнів проблеми, яке б моделювало діяльність спеціалістів конкретної предметної галузі;

– поданні підсумків проектів, що реалізується в реальному вигляді, формі (звіт, веб-сайт, доповідь, газета чи журнал та ін.). Ці результати повинні мати конкретну форму й бути готовими до застосування на практиці;

– співробітництві учнів між собою і вчителем [2, 4].

Робота за методом проектів передбачала постановку певної проблеми і наступне її розкриття, розв'язання, з обов'язковою наявністю ідеї та гіпотези з'ясування проблеми, чітким плануванням дій, розподілом (якщо розглядається групова робота) ролей, тобто наявністю завдань для кожного для кожного учасника за умов тісної взаємодії, відповідальності учасників проекту за свою частину роботи, регулярного обговорення проміжних кроків та результатів.

Наш проект мав ключові, змістові та тематичні запитання, які формувалися вчителем разом з учнями:

1. Чи мають звуки настрій?
2. Як людина сприймає інформацію через певний набір звуків?
3. Яким чином звуки мовлення передають почуття людини?
4. Чи існує залежність між внутрішнім змістом звуків і зовнішньою формою їх вираження?
5. Що таке звук?
6. У якому стилі мовлення найбільше голосних? Чому?
7. Як впливає окремих звук на зміст слова?

Ми звернули увагу на те, що метод проектів є результативним тоді, коли в навчальному процесі поставлено певне дослідницьке, творче завдання, для розв'язування якого потрібні інтегровані знання з різних царин. Так, учні мали застосувати знання з математики (під час підрахунку результатів), з інформатики (у процесі створення веб-сторінки), з креслення (під час побудови діаграм і оформлення публікації), з української літератури та англійської мови.

Результатом роботи над проектом були веб-сторінка, учнівська публікація та вчительська презентація.

Веб-сторінка виконана за допомогою комп'ютерних технологій і, відповідно, може бути розміщена в Інтернеті. Вона складається з трьох сторінок, які мають назву: домашня, найцікавіше, більше цікавого. На домашній сторінці сформульовано мету веб-сторінки, подано короткі відомості про тих, хто брав участь у розробці. Далі розміщено дві статті: одна побудована на порівняльному аналізі статистично опрацьованих поетичних творів, в іншій – з'ясовано питання милозвучності української мови, подано короткі відомості про мову. Остання сторінка містить лінгвістичний експеримент, у якому взяли участь діти віком від 3 до 5 років.

Ще одним результатом роботи стала учнівська публікація. Вона має назву “Збірник почуттів”, нараховує вісім сторінок. Робота побудована

головним чином на статистичному аналізі віршів, які згодом були тематично згруповані. Збірник також містить цікаві статті та результати статистичного опрацювання текстів різних стилів. Слід зазначити, що учнівська публікація виконана за допомогою комп'ютерних технологій (програма Publisher). Такий вигляд мають деякі сторінки “Збірника почуттів”:

<i>Сила</i>	<i>Ніжність</i>	<i>Туга, Розпач</i>	<i>Кохання</i>
<p><i>Рінь</i> <i>Де шлях у</i> <i>жовті</i> <i>врізується</i> <i>стіни</i> <i>І урвище над</i> <i>закрутом</i> <i>стремить,</i> <i>Наш погляд</i> <i>неуважливий на</i> <i>мить</i> <i>Затримує</i> <i>жорсткий</i> <i>прошарок ріни.</i> <i>Вода суха і сіра.</i> <i>Але вії</i> <i>Примкнеш</i> <i>перед камінням</i> <i>у піску.</i> <i>І раптом чуєш</i> <i>силу вод рвучку</i> <i>І різкість вітру,</i> <i>що над ними</i> <i>віяв.</i> <i>Олег Ольжич</i></p>	<p><i>Ви знаєте, як липа</i> <i>шелестить...</i> <i>Ви знаєте, як липа</i> <i>шелестить</i> <i>У місячні весняні</i> <i>ночі? –</i> <i>Кохана спить,</i> <i>кохана спить,</i> <i>Піди збуди, цілуй</i> <i>її очі.</i> <i>Кохана спить...</i> <i>Ви чули ж бо: так</i> <i>липа шелестить.</i> <i>Ви знаєте, як</i> <i>сплять старі гаї? –</i> <i>Вони все бачать</i> <i>крізь тумани.</i> <i>Ось місяць, зорі,</i> <i>солов'ї ...</i> <i>“Я твій” – десь</i> <i>чують дідугани.</i> <i>А солов'ї!..</i> <i>Та ви вже знаєте,</i> <i>як сплять старі</i> <i>гаї!</i> <i>Павло Тичина</i></p>	<p><i>Серце музики</i> <i>Серце музики</i> <i>спинилось...</i> <i>Чуєте – серце</i> <i>музики!</i> <i>Серце, що</i> <i>ритмами билось,</i> <i>Вже заніміло</i> <i>навіки.</i> <i>Ох, як те серце</i> <i>любило –</i> <i>До нестерпучого</i> <i>болю!</i> <i>Як воно тяжко</i> <i>боліло</i> <i>За Україну, за</i> <i>волю...</i> <i>Повне святої</i> <i>розпуки,</i> <i>Серце музики</i> <i>стискалось,</i> <i>Далі – не стерпіло</i> <i>муки</i> <i>І розірвалось!..</i> <i>Микола Вороний</i></p>	<p><i>Поміж березами</i> <i>дівча іде</i> <i>Рожевий схід.</i> <i>Галуззя молоде</i> <i>Пісні виспіває</i> <i>привітні.</i> <i>Поміж деревами</i> <i>дівча іде</i> <i>У хусточці</i> <i>блакитній.</i> <i>Рукою гладить пасмо</i> <i>золоте,</i> <i>Іде, співаючи, в</i> <i>долину...</i> <i>І, може, більше</i> <i>дівчину ніде</i> <i>Ніколи не зустріну.</i> <i>Стою під кленом</i> <i>біля джерела –</i> <i>У серце йдуть пісні</i> <i>привітні.</i> <i>А дівчина, як</i> <i>молодість, пішла</i> <i>У хусточці</i> <i>блакитній.</i> <i>Михайло Стельмах</i></p>
<p>[p] - 13; [p']- 4; [m] - 6; [m']- 6; [n] - 8; [n']- 2; [v] - 12; [c']- 2; [m] - 9; [j]-7; [k] - 8; [l']- 2; [y] - 14; [a] - 18; М'яких - 23</p>	<p>[a] - 35(!); [i] - 19; [o] - 13; [j]-17; [n] - 10; [c] - 14; [l] - 10; [l'] - 2; [m] - 11; [m'] - 10; [n'] - 3; [c']- 3; [ц'] - 2; [p']- 4; [z']- 1; [d']- 1; М'яких - 43</p>	<p>[e] - 21; [p] - 13; [c] - 12; [c'] - 4; [o] - 23; [n] - 6; [l] - 8; [l'] - 5; [z] - 8; [m] - 8; [n'] - 1; [z']- 1; [m'] - 1; [j]- 5; М'яких - 17</p>	<p>[i] - 33(!); [a] - 17; [l] - 12; [e] - 20; [n] - 11; [ч] - 7; [d] - 11; [d'] - 5; [n'] - 8; [c] - 12; [p']- 1; [l']- 2; [m']- 3; [ц']- 2; [z']- 1; [j]- 8; М'яких - 30</p>

Останньою складовою проекту була вчительська презентація, що містить найголовніші відомості щодо проведення роботи. Метою вчительської презентації є представлення результатів проекту, ознайомлення із завданнями, перевагами та труднощами, які виникали під час роботи.

Отже, великою перевагою проектної діяльності є вміння, які набувають учні, а саме: планувати свою роботу, попередньо прораховуючи можливі результати; використовувати багато джерел інформації; самостійно збирати і накопичувати матеріал; аналізувати, зіставляти факти, аргументувати свою думку; приймати рішення; встановлювати соціальні контакти (розподіляти обов'язки, взаємодіяти один з одним); створювати "кінцевий продукт" – матеріальний носій проектної діяльності (доповідь, реферат, фільм, календар, журнал, проспект, сценарій); підготувати цикл занять з тем, які зацікавили б учнів середніх класів; представляти створене перед аудиторією; оцінювати себе та інших.

Література

1. Ісаєва Г. Метод проектів – ефективна технологія навчання / Г. Ісаєва // Підручник для директора. – 2005. – № 9-10. – С. 4-9.
2. Морзе Н. В. Метод навчальних проектів / Н. В. Морзе // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – № 3. – С. 3-7.
3. Практикум з методики навчання української мови / за ред. М. І. Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
4. Українська мова: 10-12 класи (профіль - українська філологія) [Електронний ресурс]: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/prog12> навч. програма з проф. навч. для учнів 10-12 кл. загальноосв. навч. закл. / Л. Мацько, О. Семенов. – Київ – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 152 с.

УДК 372. 811.161

В. В. Борисенко

ТЕКСТ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Борисенко В. В. Текст як засіб формування професійної мовленнєвої компетенції майбутніх фахівців економічного профілю.

У статті обґрунтовано необхідність формування професійної мовленнєвої компетенції студентів-економістів за допомогою текстово-мовленнєвої діяльності, запропоновано ряд вправ.

Ключові слова: текст, зв'язне мовлення, мовні та мовленнєві вправи, мовленнєва компетенція, студенти-економісти.

Borysenko V. V. The text as a means of forming the professional speech competence of future specialists of economic description.

The necessity of forming professional language competence of economic specialities students on the basis of texts is substantiated in the article, series of exercises are offered.

Key words: text, connected speech, language exercises, students of economic specialities.

Мова як засіб комунікації знаходить свій вияв у текстовій діяльності, тому актуальним залишається питання формування

професійної мовленнєвої компетенції студентів-економістів на основі тексту.

Метою статті є розгляд різноманітних способів використання тексту для вивчення мовних явищ, органічно пов'язаних із завданнями мовленнєвого спілкування.

У науковій літературі тексти класифікують за соціологічним, психолінгвістичним, власне комунікативним, функціонально-прагматичним напрямками.

Соціологічний напрям дозволяє поділ текстів на усні й писемні, різних стилів, інформаційні, метамовні тощо.

Психолінгвістичний напрям поділяє тексти на спонтанні й підготовлені, фіксовані (формуляр-зразок), напівфіксовані (кліше), нефіксовані, експліцитні (державні угоди), імпліцитні (поезія).

Власне комунікативний напрям розрізняє тексти, спрямовані на процес (мемуари, науково-популярні тексти), тексти, спрямовані на результат (ділова кореспонденція, наукові тексти тощо).

Функціонально-прагматичний критерій виокремлює «деонтичні» (договори, накази, інструкції), «аксіологічні» (оцінні), «епістемічні» (описові) тексти наукового, ділового та ін. характеру [1, 150].

Т. В. Радзівська класифікує тексти за їх «поведінкою» в межах певної комунікації, вона розрізняє ділові, наукові, публіцистичні тексти, інструкції, оголошення, звернення, листи, розповіді, анекдоти, прогнози погоди, ворожіння і т. ін. [4].

Ю. М. Караулов увів до наукового обігу поняття «прецедентний текст», що являє собою текст, основними ознаками якого є значущість як для окремих осіб, так і для значної кількості людей, а також неодноразове звернення до нього в дискурсі цих особистостей [3]. Особливістю такого тексту є наявність у ньому натяку, цитат; у них певним чином характеризується якась епоха, тому оволодіння прецедентними текстами української культури – важливе завдання самовиховання студентів-економістів, а уміння використовувати ці тексти у спілкуванні – необхідна риса освіченої людини.

Останнім часом виокремлюють і патогенний текст, до якого відносять тексти, спрямовані на підриг вірувань, державних інтересів; тексти, що загрожують суспільній моралі. Зразком таких текстів є реклама, що підсвідомо впливає на людину.

Способи використання тексту в мовленнєвій діяльності студентів-економістів визначаються видом знань, якими вони володіють і які необхідно дати.

Розроблена нами науково-методична система навчання мовлення та мови на основі тексту містить різноманітні завдання.

Спираючись на граматичне значення розглядуваних категорій і форм, ставиться таке мовленнєве завдання на основі тексту, у результаті

якого привертається увага до особливостей та значення вжитих термінів, що часто траплятимуться у професійній діяльності, а також студенти вчать пояснювати чи обґрунтовувати свою думку. Наприклад:

Із тексту випишіть віддієслівні іменники, укажіть шляхи їх творення. Поясніть, з якою метою вони використовуються в наукових та офіційно-ділових текстах. У дві колонки випишіть терміни (1 – іншомовні; 2 – власне українські). Терміни якого походження переважають в тексті? Чи всі значення іншомовних термінів Вам зрозумілі, при необхідності користуйтеся словником.

Обсяги іпотечних кредитів українському населенню можна збільшити шляхом: зниження відсоткових ставок; збільшення терміну кредитування; застосування страхування ризиків позичальника; удосконалення процесу оформлення документів з кредитування; збільшення кількості публікацій у ЗМІ на тему іпотеки; залучення ріелторських організацій до роботи з іпотекою; удосконалення роботи пенсійних фондів і страхових компаній щодо їх участі в системі іпотечного кредитування.

Перспективи розвитку іпотеки в Україні залежать від економічного зростання, стабільності цін та обмінного курсу національної валюти, удосконалення фінансово-кредитної системи та ринку нерухомості.

Виконуючи такі комплексні завдання студенти-економісти формують не тільки мовну, а й мовленнєву компетенції.

Вивчаючи тему «Уживання прийменників в офіційно-діловому стилі. Синонімія прийменників», вони спостерігають роль прийменників у вираженні думки. Пропонується розглянути текст, у якому пропущено прийменники.

Прочитайте текст, допишіть прийменники, яких не вистачає в реченнях. Чи можна в спілкуванні обходитися без прийменників? Для чого слугують ці слова?

... сьогодні законодавчо не визначені показники, ... якими слід проводити аналіз стану розвитку регіону ... плануванні та прогнозуванні його розвитку. ... науковців немає одностайності ... можливості кількісної оцінки рівня розвитку регіону.

Оцінку економічної ситуації не варто проводити ... наступними показниками: випуск, фінансовий результат, дебіторська та кредиторська заборгованості, інвестиції ... основний капітал.

Дописавши до поданих словосполучень прийменники, створіть невеликий текст. При потребі змінюйте закінчення в словосполученнях.

Колеги ... роботі, комісія ... оцінці збитків, ... всій країні, наказ ... відділенню, ... закінчення терміну, взяти ... уваги, один раз ... місяць, згідно ... закон, називати ... ім'я.

Уставляючи необхідні прийменники, студенти-економісти переконуються, що передати думку без прийменника неможливо, усвідомлюють граматичне значення цієї частини мови – Зв'язок слів у реченні.

Як бачимо, вивчення мовних явищ органічно пов'язане із завданнями мовленнєвого спілкування, це допомагає студентам розуміти роль цих мовних засобів у висловленні думки.

Виділяють три способи використання тексту залежно від змісту мовної категорії, від сутності істотних ознак, які треба зіставити, а також досвіду студентів:

- 1) безпосередній розгляд і аналіз тексту або зіставлення двох текстів;
- 2) складання зв'язного висловлювання за певною дією, ситуацією;
- 3) переконструювання тексту, порівняння його з вихідним [2, 27].

Використання тексту доцільне для ознайомлення з граматичними поняттями, сутність яких найкраще виявляється в мовленні. Студенти спостерігають за виучуваними поняттями в тексті та їх аналізують. Це уможливорює постановку пізнавальних завдань і привертає увагу до особливостей виучуваних форм, спонукає самостійно добирати відповідні граматичні форми.

Так, при вивченні числівника, що дуже часто трапляється в мовленні фахівців економічних спеціальностей, пропонуємо провести бесіду за таким текстом:

На кінець 2008 року обсяги угод щодо консолідації капіталу на європейському ринку фінансових послуг, порівняно з попереднім роком, зросли на 77% і досягли 137 млрд. євро. При цьому вартість угод на внутрішніх ринках збільшилась втричі, порівняно з 2007 і досягла 76 млрд. євро. У 2007 році обсяг угод щодо злиттів та поглинань у європейському фінансовому секторі становив 78,9 млрд. євро, що виявилось на 73% більше, ніж у 2006 році. Скажіть, за допомогою якої частини мови автор передає обсяги угод на фінансовому ринку? Яку роль виконує числівник у реченні? У яких відмінках вжито числівники? Запишіть словами вжиті числівники, порівняйте їх вживання в російській мові. Із числівниками 73, 137, 2 утворіть складні прикметники. Будь-які три числівники провідмініайте.

На нашу думку, такі вправи допомагають студентам проводити спостереження за числівниками, дійти висновку про особливості їх відмінювання та роль у тексті. Наявність готового тексту полегшило залучення до процесу бесіди навчального матеріалу. З опорою на текст студенти свідоміше виконують аналіз числівників, оскільки розуміють необхідність засвоєння цієї теми, цієї частини мови, з якою постійно зіштовхуватимуться в майбутній професійній діяльності.

Варто на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням) використовувати евристичну бесіду з опорою на сюжетну гру. При цьому об'єктом спостереження за граматичними явищами стає мовлення самих студентів – зв'язна розповідь, складена за сюжетною грою. Завданням викладача є зосередження уваги студентів на тому, як вони говорять, і за допомогою запитань і завдань підвести до розуміння того явища, яке необхідно вивчити.

Опрацьовуючи тему «Ознаки культури мовлення, ділового мовлення, норми ділового етикету», викладач пропонує студентам змодельовати ситуацію виробничого характеру (прийом на роботу, співбесіда з керівником відділу міжнародної торгівлі, запізнення на роботу, конфлікт з колегою тощо).

При складанні зв'язного висловлювання студенти повинні використовувати формули мовного етикету, користуватися професійною лексикою, щоб справити враження обізнаного фахівця.

Опорою для аналізу професійних термінів, формул мовного етикету, норм ділового етикету є спостереження за власним мовленням. При цьому студенти чіткіше, уважніше, доцільніше використовують у мовленні виучувані явища. Розуміння того, що зв'язне висловлювання буде потім аналізуватися колегами змушує їх ретельніше відшукувати та користуватися різноманітними мовними засобами, остерігатися невмотивованого вживання слів.

Ще один спосіб використання тексту для формування мовленнєвої компетенції полягає в тому, що спостереження за мовними явищами, сукупність запитань і завдань ґрунтуються на зіставлення двох текстів – запропонованого і переконструйованого самими студентами. Завдання переконструювати текст є засобом активізації мовленнєвої діяльності студентів-економістів. Це завдання спонукає вживати відповідну форму у своєму висловлюванні, акцентувати на ній увагу, а далі зіставити її з відомою формою та зробити висновок.

Прискореними темпами я біг на роботу, оскільки начальник відділу кадрів, що ніс відповідальність за своєчасне прибуття працівників на робоче місце, пообіцяв пред'явити догану тим, кого не помітить на робочому місці о восьмій. Очевидно, це вказувало на те, що він добре справлявся зі своїми обов'язками. Тому за останній місяць я добре налагодив справи з бігом на короткі й довгі дистанції. Біг проходив на високому рівні, як і пред'явлення догани тим, у кого біг ще перебував на початковому етапі.

Чи не викликає цей текст комічний ефект? Спробуйте переписати його у потрібному лексико-стильовому ключі. Порівняйте, які зміни відбулися? Зіставте деякі слова та словосполучення. Чи можливе їхнє вживання в іншому контексті? Чи доречно вжиті вони в даному тексті? Коротко розкрийте зміст поняття «доречність мовлення».

Виконання цих завдань здійснюємо на основі текстів, за допомогою яких засвоюємо мовні знання і застосовуємо їх у процесі спілкування. Цим ми розвиваємо граматичні й мовленнєві вміння.

Спостереження за функціонуванням іменників, що позначають посади, поєднується з відпрацюванням умінь використовувати правильні граматичні форми (рід іменників, що позначають посади), рід іменників, у яких він не ідентифікується закінченням. Частина помилок, що трапляється при визначенні роду, виникає під впливом російської мови.

Постановка завдань комплексна, поєднується розвиток граматичних і мовленнєвих умінь.

Під час формування умінь використовувати граматичні знання в монологічному мовленні застосовуємо як редуційні, так і індукційні прийоми, тобто від цілого до частини і від частини до цілого:

- 1) виділення з тексту виучуваних слів, їх редагування, переклад;
- 2) побудова за головним словом словосполучень і введення їх у зв'язне висловлювання.

Такий прийом дає змогу поєднувати дидактичну і розвивальну мету, досягти засвоєння граматичних навичок у контексті монологічного мовлення.

Нам видається, що всі названі види робіт необхідні для розвитку мовленнєвих умінь, адже мовна компетенція є підґрунтям мовленнєвої.

Для успішної мовленнєвої компетенції і повноцінного спілкування майбутнім фахівцям економічного профілю необхідно вміти:

- 1) орієнтуватися в умовах мовлення;
- 2) планувати своє висловлювання;
- 3) добирати відповідні мовні засоби для вираження думки;
- 4) контролювати правильність сказаного.

Для цього існують такі види вправ: інформаційно-змістові; структурно-композиційні; лексико- та граматико-стилістичні; редагування [2, 67].

Інформаційно-змістові вправи потрібні студентам-економістам для формування умінь розуміння змісту висловлювання, орієнтування в умовах спілкування, добору мовних засобів для оформлення думки.

Структурно-композиційні вправи розвивають уміння систематизувати матеріал, добирати засоби зв'язку в тексті.

На наш погляд, варто звернути увагу на вправи, які вчать стисло передавати зміст почутого, прочитаного, редагувати текст з метою усунення тавтології, плеоназмів, повторень, одноманітних синтаксичних конструкцій чи занадто великих складних речень.

Вправи на редагування повинні сформулювати вміння вдосконалювати висловлювання, учать виокремлювати з тексту недоречно вжиті слова, помічати порушення мовних норм сучасної літературної мови,

неправильну побудову речень, непослідовність та нелогічність викладу, тобто всі три попередні види вправ можуть містити редагування.

Не варто забувати, що зміст мовленнєвих вправ для майбутніх фахівців економічного профілю повинен бути цікавим, професійно орієнтованим, містити інформацію про регіон, державу, національні здобутки.

Отже, текст для таких вправ повинен бути стилістично виразним, професійно цікавим, комунікативно спрямованим, виховним. Вправи повинні формувати у студентів розуміння, що залежно від мети висловлювання відбираємо стиль спілкування.

Варто пам'ятати, що в економічному виші тільки викладач української мови має можливість поєднати народознавчий, етнокультурний та мовний аспекти у своїй роботі. Тільки в сукупності цих аспектів можливе формування освічених, своєрідних, креативних, культурних, конкурентоспроможних фахівців.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. – (Альма-матер).
2. Варзацька Л. С. Навчання мови та мовлення на основі тексту : методичний посібник / Лариса Олександрівна Варзацька. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 112 с.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов ; отв. ред. Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1987. – 261, [2] с.
4. Радзівська Т. В.. Текст як засіб комунікації / Тетяна Вадимівна Радзівська. – К., 1993. – 191 с. (НАН України ; Інститут укр. мови / під. ред. М. М. Пешак).

УДК 378.147

Л. В. Кондрашова

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННАЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Кондрашова Л. В. Духовно-нравственная и эмоционально-интеллектуальная направленность университетского филологического образования.

У статті йдеться про посилення духовно-моральної та емоційно-інтелектуальної спрямованості університетської філологічної освіти, про оновлення змісту навчання, гармонізацію інтелектуального та емоційного в його структурі.

Ключові слова: філологічна освіта, духовно-моральна та емоційно-інтелектуальна спрямованість, зміст навчання.

Kondrashova L. V. The spiritual and moral, emotional and intellectual orientation of University philological education.

The article shows the strengthening of spiritual and moral, emotional and intellectual orientation of University philological education, speaks about the renewing of education's content, the harmonization of intellectual and emotional in its structure.

Key words: philological education, spiritual and moral, emotional and intellectual orientation, education's content.

Процессы, происходящие в современном мире, обострение отношений между странами, конфликтность и бескомпромиссность в их

взаимодействии, ставит народы на грань войн. В снятии напряженности большая роль принадлежит человеческому фактору, гармонизации отношений между людьми, воспитанию толерантности и терпимости, особенно среди молодого поколения. Коренные изменения нравственных, правовых ценностей привели к утрате многими людьми ценностных ориентиров. Все это обуславливает потребность в качественном образовании, которое выступает механизмом трансляции ценностей, нравственных норм, идеалов и смыслов бытия, без чего не может состояться личность, ее гражданская позиция. Огромные возможности в решении этих задач содержат в себе циклы гуманитарных дисциплин, среди которых ведущее место в формировании личности специалиста, его профессионально-мировоззренческого облика принадлежит литературе, языкам, истории.

Образование сегодня рассматривается как средство создание образа – духовного облика человека, становление которого происходит под влиянием моральных и духовных ценностей. Еще В. Вернадский писал о том, что высшая школа развивает чувство личности и личного достоинства, вырабатывает свободного человека [1, 8].

И. Гревс, занимаясь преподавательской деятельностью в университете, он писал: «... не следует ли вернуться от понятия профессионального образования к понятию образования человеческого: прежде человек, потом мастер или специалист?» [2, 5]. Общеобразованность, по его мнению, спасет общество от краха, ибо «универсальное воспитание ... делает человека образованным и нравственным: светлый разум и интуиция добра, облагораживающие чувства, направляющие на истинную деятельность к высшему благу, двигательная сила идей. Это такое воспитание, которое дает, как теперь говорят, мирозерцание, знание мира, природы, человека и культуры, дает истину об окружающем и о себе» [2, 9]. К сожалению, в настоящее время образование утрачивает свою главную функцию – развитие духовности человека.

В условиях открытого всем мирового информационного поля, когда увеличивается объем нового знания, проблема состоит в том, чтобы научить будущих специалистов в общем потоке информации найти нужное знание, превратить его в ценности, придать им личностный смысл, научиться владеть им как инструментом практического действия. Будущие учителя-филологи за годы обучения в университете должны в процессе овладения содержанием филологических дисциплин осознать их главный смысл. Главным в их содержании выступают три момента: узнавание себя, постепенное формирования образа своего «Я», овладение средствами становления собственной индивидуальности, приобретение опыта использования гуманитарного знания в развитии личности будущих воспитанников. В содержании филологического образования идея

Человека должна служить основой становления будущего учителя-филолога. Смысл этой идеи состоит в том, чтобы через содержание университетского образования (в том числе и цикл филологических дисциплин) реализовать свою человеческую сущность, индивидуальность, творческий потенциал, реализовать свои профессиональные возможности.

Университетское филологическое образование должно быть направлено на постоянную духовно-нравственную и эмоционально-интеллектуальную работу по формированию профессионального образа и имиджа будущего учителя-филолога, основанную на гуманистических и демократических принципах. Одним из средств модернизации образовательного процесса университета являются гуманизация и демократизация.

Гуманизация университетского образования сопряжена с решением ряда актуальных задач:

- обоснование новой модели университетского образования, основанного на интересах не только преподавательского коллектива, общества и государства, но и студентов, работодателей и местных органов власти;

- оптимизация качества университетского образования и уровня профессионализма преподавательского корпуса;

- создание гибкой системы обучения студентов, сочетающей в себе фундаментальность теоретической подготовки, свободный выбор заданий и способов решения учебных проблем, позитивно воздействующей на рост творческих способностей и профессиональной самодостаточности будущих учителей-филологов;

- внедрение в университетскую практику новейших образовательных технологий, обеспечение каждому студенту условий для карьерного роста.

Решение этих задач сопряжено с переводом профессионального обучения с репродуктивного уровня на личностно-развивающий уровень. Определяющим для такого обучения становится не объем усвоенной студентами учебной информации, а их способность генерировать новое знание, превращать знание в ценности и личностные смыслы. Процесс личностного роста современного специалиста реализуется через гуманизацию общения, обогащения интеллектуального и духовно-нравственного багажа его. Концепция личности современного специалиста предполагает напряженную интеллектуальную деятельность по развитию профессионально-личностных качеств.

Проблема интеллектуального аспекта обучения всегда находилась в центре внимания ученых. Вопросы усвоения знаний как основы развития теоретического мышления (В. Давыдов, Д. Эльконин), развития способов умственной деятельности и поэтапное ее формирование (Д. Богоявленская, П. Гальперин, Н. Менчинская, Н. Талызина), теоретические основы

проблемного обучения (Т. Кудрявцев, И. Лернер, М. Махмутов, М. Скаткин), решение интеллектуальных задач (Г. Костюк, Т. Матис и др.) раскрыты в работах. Процесс формирования интеллектуальных способностей носит непрерывный характер. Их основу составляет общий уровень интеллекта – совокупность всех познавательных процессов человека.

Но для гармонического развития природного потенциала личности явно негативна тенденция к преувеличению в педагогической практике интеллектуального и недооценке эмоционального фактора в образовательном процессе. Проблеме эмоций как психического состояния личности, тоже посвящено немало работ психологов. Культура чувств и эмоций волновала многих ученых. Педагогический аспект этой проблемы нашел отражение в работах Я. Коменского, Дж. Локка, Ж. Руссо, в трудах украинских педагогов Г. Ващенко, О. Духновича, В. Сухомлинского, П. Юркевича. В исследованиях более позднего периода (Т. Гавриловой, Л. Коваль, А. Лука, Г. Шевченко) уделяется внимание поиску путей, средств, форм и методов эстетического и эмоционального развития личности. Однако вопрос гармонизации интеллектуального и эмоционального факторов как основы гуманизации филологического образования не получил пока полного теоретического обоснования в научной литературе.

Цель нашей статьи состоит в обосновании единства интеллекта и эмоций в образовательном процессе как основания его гуманизации филологической подготовки студентов педагогического университета.

Полученные данные подтвердили, что неумение преподавателей и студентов адекватно выражать свои эмоции, правильно распоряжаться эмоциональными возможностями собственной личности негативно влияют на результативность образовательного процесса, стимулируют напряженность отношений, создает эмоциональный дискомфорт. Игнорирование эмоционального состояния участников образовательного процесса и ориентация усилий лишь на интеллектуальной его стороне значительно снижает результативность обучения, закрепляет отрицательную мотивацию учения, формализует отношения преподавателей и студентов.

Результатом гуманизации обучения и отношений его участников выступают ценности. Среди этих ценностей, гуманизирующих учебный процесс, выделяют свободу и толерантность. Преподаватель и студенты в ходе обучения обязаны быть свободными. Их свобода проявляется в возможности спонтанной творческой активности и в определении ее направления. Гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов при получении знаний будущими специалистами стимулирует участников учебного процесса к творческому поиску, открытию нового знания. В открытии студентами нового знания преподаватель играет

немаловажну роль. Он структурирует учебный материал в лаконичной форме, сильной для восприятия студентами, заботится о выразительных средствах, эвристических приемах, которые не только активизируют мысль, но и создают эмоциональный фон, на котором разворачиваются творческие акты.

Единство интеллекта и эмоций как гуманизирующей основы образовательного процесса проявляется в сотворчестве, т. е. согласованных действиях преподавателя и студентов во время проявления свободы творческой активности. Процесс сотворчества возможен в том случае, если преподаватель и студенты осознают ценность изучаемого материала, истинность знаний, которая раскрывается в диалоге, посредством осмысления содержания учебного материала.

Гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов в учебном процессе создает «эффект сопричастности», выступающего основой гуманизации обучения, отношений преподавателя и студентов. Сопричастность имеет различные формы проявления: от мысленного принятия «на себя» определенной роли, позиции – до реального воплощения замысла в реальность, что способствует превращению знаний в ценности. В научной литературе сопричастность понимается не только как эмоциональный отклик на учебный процесс, а как процесс внутреннего поиска смысла учения и собственного профессионального становления студентами, как сплав интеллекта и эмоций. В ходе учебной работы сопричастность и связанное с ней соучастие, сочувствие выступают процессом и результатом проявления личной позиции, поиска собственного смысла в изучаемой информации. Возникновение сопричастности в ходе учебных занятий служит показателем гуманизации их атмосферы и является пусковым механизмом превращения студента в субъект деятельности, способный в учебных ситуациях рефлексировать и брать на себя ответственность за свои действия и принятые решения. Субъективная позиция помогает студенту осознать значимость собственного профессионального «Я», личностный план и его соотнесенность с профессиональным ростом. Субъективная позиция проявляется и в сфере познания и в сфере эмоций, в профессиональной сфере и в сфере отношений преподавателя и студентов. Гуманизация учебного процесса проявляется в том, что субъектная позиция позволяет наращивать рефлексию, обеспечивающую студенту раздвоение (Я – исполнитель, Я – организатор и руководитель), что обеспечивает каждому студенту «быть» и «уметь».

Обеспечение гуманистической позиции «быть» и «уметь» в образовательном процессе высшей школы предполагает:

– включение в содержание занятий информации, которая помогает студентам осознать ответственность за свои действия, решения и их последствия;

– усиление в теоретическом обучении ценностно-ориентировочных, коммуникативных, эстетических и творческих компонентов образовательного процесса;

– насыщение всех форм учебной работы содержательно-процессуальными и эмоциональными отношениями;

– обеспечение условий для накопления студентами профессионального опыта и опыта творческой работы.

Будущему учителю-филологу необходимо знание норм и правил коммуникации, владение умениями педагогической деятельности, способами педагогического взаимодействия, навыками работы в группе. Коммуникативная деятельность требует умения учитывать особенности коммуникативных ситуаций, готовности к ведению диалога культур, способности формировать систему взглядов на изучаемую информацию. Решение этих задач обеспечивает специальная лингвистическая подготовка будущих учителей-филологов. Ее организация нуждается в новых подходах, технологиях, обновлении содержания гуманитарного знания. Содержание этой подготовки должно быть направлено на обеспечение единства двух форм мышления: собственно филологического, которое формируется на материале филологических дисциплин, и профессионально-педагогического. В ходе изучения программного материала важно акцентировать внимание будущих филологов на проблемах этического плана, развитии их способности самостоятельно обобщать, делать выводы, принимать решения, отвечать за свои действия.

Гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов как механизма гуманизации обучения обуславливает определенные требования к учебным заданиям. Среди этих требований немаловажную роль играют:

– взаимосвязь теоретических знаний с практическим их применением, самостоятельного решения познавательных проблем и создания продукта, технологии его получения и плана по превращению знаний в инструмент практических действий;

– сочетание посильности с возрастающим уровнем сложности и с учетом индивидуальных возможностей и способностей студентов, что позволит каждому участнику учебной работы увидеть и осознать перспективу собственных учебных достижений;

– прогнозируемые учебные результаты должны иметь профессиональную значимость, осознаваться студентами как реальные механизмы их профессионального становления;

– сочетание коллективных, групповых и индивидуальных форм, позволяющих каждому студенту осознать свои сильные и слабые стороны, увидеть пути достижения учебных задач, обеспечить условия для саморазвития, самовыражения и самоутверждения их.

Гуманізація навчального процесу на основі гармонізації інтелектуального і емоційного факторів створює ту реальну основу, на якій відбувається професійне розв'язання і становлення майбутніх фахівців.

Структурування змісту навчальних занять в університеті на основі єдності інтелекту і емоцій створює необхідні умови гуманізації навчання, гуманізації відносин викладача і студентів в навчальному процесі, а саме:

- усвідомлення студентами себе суб'єктами в пізнанні і самодостаточності в особистісному плані;
- актуалізація ефекту співучастності як механізму активного засвоєння навчальної інформації і перетворення знань в цінності, надання їм особистісного значення;
- усвідомлення категорій «бути» і «вміти» як основи власного професійного розвитку;
- формування стратегії креативної діяльності, що дозволяє творчо підходити до розв'язання навчальних проблем;
- розвиток толерантних стратегій мислення і діяльності як основи педагогічного взаємодія, співпраці і співтворчості в системі відносин «викладач – студенти»;
- розвиток і підтримка активної суб'єктної позиції на навчальних заняттях через включення студентів в різноманітні діалогічні, проблемні, імітаційно-ігрові ситуації і форми спілкування.

При вивченні філологічних дисциплін необхідно виховувати у студентів позитивне ставлення до вивчаємого матеріалу, компетентний підхід до вивчення гуманітарного знання, емоційно-естетичну налаштованість на оволодіння ним. Важливо виховувати майбутніх філологів розуміти вивчаєму матеріал, порівнювати його з вибраною професією, усвідомлювати його прикладність до майбутньої професійної діяльності. В процесі занять необхідно використовувати етичні і естетичні стимули, організувати пізнавальний процес таким чином, щоб в процесі оволодіння знаннями студенти переживали почуття гідності, власної цінності. В підготовці викладача-філолога позитивну роль виконують форми розвитку мовних навичок (написання міні-оповідей, написання есе, есе, міні-оповідей і др.), збагачення навчальних занять мистецтвознавчо-емоційними засобами (театралізація, драматизація, мистецтвознавче ілюстрування), створення інтелектуального середовища, т. є. збагачення знань в процесі самостійної роботи.

Високий рівень професіоналізму студентів обумовило необхідність використання емоційного фактора в навчальному процесі, розробки і реалізації його програми, основою якої стали різноманітні форми і методи: рольові і ділові ігри,

диспуты и дискуссии, беседы за «круглым столом» и дебаты, телефон доверия и скорая помощь. Все это позволило максимально использовать эмоциональный фактор в гармонии с интеллектуальным в профессионально-педагогической подготовке будущих учителей-филологов. Различные формы и методы проявления эмоционального и интеллектуального факторов в обучении обеспечили каждому студенту возможность испытать себя в различных ролях, разобраться в эмоциональном состоянии участников педагогического процесса, вместе сопереживать, радоваться успехам и огорчаться при неудачах.

Совпадение характера интеллектуальной деятельности с потребностями студентов порождает внутренние потребности к участию в ней и положительный эмоциональный настрой, который предопределяет личностные достижения. Еще В. Сухомлинский писал, что личность профессионально созревает, если в условиях образовательной среды она играет активную роль, когда чувства участников учебного процесса положительно эмоционально окрашены. Именно гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов в учебном процессе мобилизует внутренние силы будущих специалистов для профессионального самовыражения, саморазвития и самоутверждения, создает необходимые условия гуманизации отношений преподавателя и студентов.

Таким образом, проведенная работа позволяет говорить о том, что гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов в учебном процессе высшей школы позитивно влияет на гуманизацию и демократизацию его. Разумно и педагогически целесообразно организованная деятельность является важным средством обогащения интеллектуального и эмоционального опыта будущих учителей-филологов.

В ситуациях свободного общения студенты испытывают положительные эмоции, проявляют различные эмоциональные реакции, учатся управлять ими, что позитивно сказывается на их отношении к учебной работе, степени активности их познавательной деятельности.

Было установлено, что интерес к учебным занятиям значительно возрастает, у студентов появляется потребность в систематической познавательной деятельности и творческой активности, а также положительный эмоциональный настрой, если в образовательном процессе имеют место импровизированные, эмоциональные ситуации, дискуссии, мозговой штурм, деловые и ролевые игры, минутки эмоциональной разгрузки. Гармонизация интеллектуального и эмоционального факторов в обучении актуализирует не только знания и умения, но и эмоциональную восприимчивость студентов.

Снятие излишней эмоциональной напряженности, психологического дискомфорта в отношениях преподавателей и студентов позитивно влияет

на учебные достижения студентов, уровень их эмоциональной культуры и готовности к профессиональной деятельности.

В заключении можно отметить, что усиление духовно-нравственной и эмоционально-интеллектуальной направленности университетского филологического образования, обновление содержания обучения, гармонизация интеллектуального и эмоционального в его структуре – лишь некоторые возможные направления для дальнейших поисков и решения проблем обеспечения качественного высшего образования, соответствующего мировым стандартам.

Литература

1. Вернадский В. 1911 год в истории русской умственной культуры. Из ежегодника газеты «Речь» на 1912 год / В. Вернадский. – М., 1913.
2. Гревс И. Два педагогических идеала / И. Гревс // Педагогическая мысль. – 1921. – № 1-4.

УДК 811.161.2:372.46

О. А. Павлик

СПЕЦИФІЧНІ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ЯК СИСТЕМА ОРІЄНТИРІВ У НАВЧАННІ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНОГО МОВЛЕННЯ

Павлик О. А. Специфічні лексико-граматичні засоби як система орієнтирів у навчанні близькоспорідненого мовлення.

У статті розглядаються особливості розвитку писемного мовлення учнів 4 класу на уроках української мови як другої з урахуванням специфічних для української мови лексико-граматичних засобів.

Ключові слова: специфічні лексико-граматичні засоби, українське писемне мовлення школярів, інтерференція.

Pavlyk O. A. The specific lexical and grammatical means as a system of guiding lines in teaching of close cognate speech.

The article deals with the specifics of pupils' written speech development in the 4th grade at the lessons of the Ukrainian language as a second one based on specific lexical and grammatical means.

Key words: specific lexical and grammatical means, Ukrainian written speech of schoolchildren, interference.

На сучасному етапі соціально-політичного та економічного розвитку України проблема мовленнєвого розвитку є найбільш актуальною, оскільки мовлення – це не тільки засіб спілкування, а й основний фактор процесу пізнання. Через вербалізацію набутий досвід структурується в єдиний смисловий простір. Тому мовлення, насамперед писемне, відіграє вирішальну роль у формуванні особистості дитини. Розвиток писемного мовлення, на думку психологів і психолінгвістів (Л. С. Виготського, М. І. Жинкіна, І. О. Зимньої, О. Р. Лурія, В. Я. Ляудіс, І. П. Негуре, С. Л. Рубінштейна, І. О. Синиці), сприяє переведенню психічних процесів у дітей на вищий рівень функціонування, тому його повноцінне становлення не тільки спричиняє удосконалення всіх інших форм мовлення, а й слугує необхідною умовою успішного розвитку абстрактно-

логічного мислення, самоконтролю, психічного та соціального формування особистості.

Згідно з основними державними документами, що регулюють процес навчання, формування мовленнєвих умінь і навичок, набуття мовної і мовленнєвої компетенції під час засвоєння мовної системи – це головні завдання при вивченні державної мови. Мовна компетенція – широке поняття, що охоплює спектр мовних здібностей, знань, умінь та навичок, які забезпечують успішне здійснення мовленнєвої діяльності. Мовленнєва компетенція виявляється у формуванні вмінь користуватися усною і писемною мовою, багатством її засобів виразності залежно від цілей та завдань висловлювання і сфери суспільного життя.

Писемне мовлення включає декілька рівнів: 1) рівень власного письма, що передбачає графічно й орфографічно грамотну фіксацію власного усного мовлення; 2) рівень писемного мовлення, тобто продукування писемного висловлювання з усіма його властивостями; 3) запис-репродукція (писання), що полягає в записі букв, слів, фраз без комунікативної мети, запис чужого мовлення під диктовку. Перший і третій рівень писемного мовлення у лінгводидактиці пов'язують з навчанням орфографії, другий – з методикою розвитку зв'язного мовлення.

Як свідчить аналіз науково-методичної літератури, проблема розвитку зв'язного мовлення є достатньо дослідженою в навчанні рідної мови. Питання щодо розвитку українського мовлення учнів початкової школи з російською мовою навчання висвітлено в працях науковців Н. О. Воскресенської, Т. Ю. Горбунцової, А. О. Свашенко, В. А. Трунової, О. Н. Хорошковської. Проте проблема формування писемної форми мовлення російськомовних учнів поки що не знайшла достатнього висвітлення в монографічних дослідженнях.

Мета цієї статті полягає в описі специфіки формування писемного мовлення молодших школярів засобами близькоспорідненої мови.

Якщо кінцевою метою вивчення української мови як рідної є формування складних властивостей мовлення, то метою вивчення державної мови є перш за все навчання спілкування цією мовою. Причому стратегія навчання української мови як нерідної повинна враховувати психологічну закономірність засвоєння іншої мови, відкриту Л. С. Виготським.

Як показують спостереження за навчальним процесом, під час вивчення близькоспорідненої мови оволодіння писемною формою мовлення ускладнюється тим, що кожен з учнів відчуває мовленнєві труднощі, спричинені неповноцінним функціонуванням мовленнєвого механізму, лексико-граматичною недорозвиненістю мовлення.

На етапі початкового навчання української мови як другої, стверджує О. Н. Хорошковська, розумове навантаження школярів зростає, оскільки “учневі доводиться одночасно виконувати подвійну роботу – пригадувати,

логічно впорядковувати, відтворювати в уявленні побачене чи пережите і добирати відповідні слова, уживати їх у потрібних граматичних формах” [7, 36], диференціюючи лексико-граматичні засоби російської та української мов. За умов дії суміщеного механізму творення текстів близькоспорідненими мовами учні шкіл з російською мовою навчання текстотворчу діяльність спочатку здійснюють у внутрішньому мовленні в кодах рідної або більш уживаної для них російської мови. Далі на етапі зовнішнього мовлення, як переконують дослідження, вони здійснюють переклад, допускаючи при цьому помилки, зумовлені дією інтерференції. Наразі процес текстотворення російськомовних школярів перетворюється на вправляння в перекладі з рідної мови близькоспорідною. Контрольно-корекційний етап побудови писемного тексту при цьому не відбувається. У результаті створене учнями висловлювання часто не відповідає достатньому рівню.

Як справедливо зазначає М. І. Пентилюк, в умовах навчання другої мови засвоєння лексичного і граматичного мінімумів “не тільки сприяє вивченню відповідних розділів, а й забезпечує засвоєння літературних норм української мови і допомагає дітям правильно конструювати тексти” [6, 4]. Отже, для того щоб оволодіти писемним мовленням, учням необхідно насамперед засвоїти певне коло лексико-граматичного матеріалу. У зв'язку з цим нам видається слушним зауваження В. Дороз про те, що збагачення лексичного запасу школярів потребує систематичного запровадження спеціальних вправ на пояснення значень слів у текстах та активізації словника [3, 17]. Це ж стосується повною мірою і засвоєння граматичного матеріалу.

У методичному посібнику колективу авторів за редакцією Л. З. Шакірової зазначено, що “перехід від однієї мови до іншої не є простим механічним наклеюванням одних «ярликів» на місце інших, а складним психологічним процесом, який вимагає особливої уваги. ...Друга мова при цьому «накладається» на базовий, первинний код мислення рідною мовою” [5, 20-21]. Ось чому під час формування українського писемного мовлення важливо навчати школярів генерувати думки за допомогою засобів близькоспорідненої мови, тобто переходити на код другої мови у внутрішньому мовленні, що є важливим, на нашу думку, за умови попередньої підготовки усного тексту.

Механізми рідного мовлення не функціонують на тому ж рівні, що і мовленнєві механізми засобами другої мови; їх, за твердженням С. Ф. Жуйкова, необхідно коригувати. “Механізми ж сприйняття й створення специфічних конституційних ознак засвоєної мови, переконує психолінгвіст, треба спеціально формувати” [4, 42]. Це твердження, на нашу думку, обґрунтовує доцільність корекційної роботи у процесі розвитку українського писемного мовлення молодших школярів.

Отже, у процесі опанування учнями близькоспорідненого мовлення важливим завданням постає формування диференціації установок усвідомленого текстотворення або автономного механізму синтезування висловлювань українською мовою, що вимагає, на думку О. О. Гулієва, “певного ступеня усвідомлення мовних засобів” [2, 99]. Міжмовна транспозиція створює умови для позитивного переносу знань, умінь і навичок, набутих на уроках першої мови, на український мовний ґрунт. При цьому паралельно постає проблема подолання впливу старого динамічного стереотипу, що проявляється в помилках інтерферуючого характеру на всіх рівнях мовної системи (фонетико-графічному, лексичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному). Оскільки асоціативне гальмування та додаткове психічне навантаження у процесі навчання української мови супроводжують учнів шкіл з російською мовою викладання переважно на репродуктивно-продуктивному рівні, спеціальну увагу треба приділяти засвоєнню школярами специфічних лексико-граматичних засобів близькоспорідненої мови, синтезуванню українських висловлювань.

На думку лінгводидактів (О. Н. Хорошковської, М. І. Пентилюк, О. М. Беляєва та ін.), зміст навчання української мови й мовлення становить «усе, що не збігається» і визначається результатами порівняльного аналізу рідної й української мов, який проводиться на всіх мовних рівнях, насамперед лексико-граматичному [8, 32]. При цьому слід урахувувати результати досліджень лінгвістів, що працюють у галузі порівняльної граматики (М. Я. Брицина, М. А. Жовтобрюха, А. В. Майбороди, Г. П. Іжакевича та ін.) [1].

Будь-який процес, як свідчать науковці, має свої закономірності, урахування яких сприяє підвищенню його ефективності. Досліджуючи особливості опанування школярами другої мови й мовлення, лінгводидакти виділяють фактори, від яких залежать темпи та якість процесу навчання. Л. З. Шакірова вказує на такі фактори, як “стан учнів, їхні здібності, попередній досвід, особливості вчителя, методи й засоби навчання”, проте основними, на думку методиста, є: “1) мотивація учнів, 2) повторення засвоєваних дій та 3) підкріплення окремих повторювань якимись значущими для організму стимулами” [5, 27].

Більшість науковців (М. Б. Успенський, О. Н. Хорошковська, А. Є. Супрун, Н. А. Пашковська, В. А. Трунова та інші) надають перевагу фактору міцності знань, сформованих на уроках першої мови. Вони зазначають: чим вищий ступінь засвоєння рідної мови, тим більший позитивний перенос знань з метою оволодіння другою мовою. Крім того, вчені підкреслюють значення оптимального співвідношення в часі між засвоєнням навчального матеріалу на уроках першої та другої мов, урахування специфічних ознак методики навчання близькоспорідненої мови й мовлення.

Виділені фактори О. Н. Хорошковська називає умовами транспозиції, до яких відносить і такі: “уміння усвідомлювати свої дії, здатність до узагальнення свого досвіду, одержаного під час виконання практичних вправ, а також уміння застосовувати його в новій навчальній ситуації, на новому навчальному матеріалі; індивідуально-психологічний фактор, зокрема, такі особливості дитини, як здатність до навчання, гнучкість і самостійність мислення, уміння швидко включатися в роботу)” [7, 71-72]. Окремо О. Н. Хорошковська визначає вимоги до уроку української мови як другої, що забезпечують його ефективність: “створення українського мовленнєвого середовища, установка на українське мовлення, комунікативна спрямованість навчального процесу” [7, 22]. Заслуговують на увагу виділені науковцем умови успішної роботи з розвитку умінь українського мовлення молодших школярів. Це “забезпечення потреби у спілкуванні українською мовою, увага до мовлення дітей з боку вчителя, вправлення у діалогічному й монологічному мовленні” [7, 247]. Отже, суттєво впливає на процес розвитку писемного мовлення молодших школярів в умовах російсько-українського мовного середовища врахування вчителем специфіки навчання української мови як другої, рівень знань та вмінь дітей з першої мови, загальний розвиток школярів, мотиваційне забезпечення та комунікативна спрямованість навчального процесу.

Методична система навчання близькоспорідненої мови й мовлення має бути побудована з урахуванням закономірностей засвоєння нового мовного матеріалу, направлена на подолання причин, що викликають труднощі засвоєння, тобто на попередження і зняття інтерференції. Причому дотепер методистами не вироблено системи вправ на попередження і зняття інтерференції, відсутня і класифікація відповідних методичних прийомів.

Усі вправи на попередження і зняття інтерференції можна класифікувати так:

- 1) вправи на зняття інтерференції на різних рівнях мовної системи;
- 2) вправи на зняття інтерференції в мовленні.

До першої групи вправ належать:

- вправи на спостереження й аналіз відібраних мовних явищ, що викликають найбільші труднощі;
- вправи на тренування (імітативні, на підстановку, питально-відповідні, трансформаційні, вправи за зразком и т. п.);
- вправи на переклад.

До другої групи вправ належать:

- репродуктивні вправи (переказ, переказ з елементами трансформації);
- репродуктивно-продуктивні (зіставлення діалогів, коротких текстів за зразком);

- продуктивні (ситуативні, комунікативні);
- творчі (бесіда, дискусія).

Водночас викладання української мови в сучасних умовах вимагає від учителя зовсім нових, інноваційних підходів як до змістової частини уроку, так і до вибору освітніх технологій, ефективних методів викладання, проведення діагностики рівня володіння українською мовою як нерідною. Це вимагає від учителя вибору ефективних форм роботи з текстами різних типів і стилій мовлення, аудіювання, говоріння. Велике значення має чітка організація словникової роботи на уроці української мови. Серед ефективних прийомів організації словникової роботи на уроці української мови належать:

- переклад з української на рідну мову;
- зворотній переклад;
- побудова асоціативного ряду;
- словесне (графічне) зображення слів;
- проговорювання та інше.

Під час проведення уроків української мови до ефективних технологій можна віднести технології роботи в групах (пари, групи змінного складу та ін.). Технологія навчання в групах дозволяє створити на уроці певні мовленнєві ситуації, залучати до організації роботи в групі учнів, що сприяє формуванню комунікативної компетенції школярів.

Література

1. Брицин М. Я. Порівняльна граматики української і російської мов: [посібн.] / М. Я. Брицин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода– К.: Вища школа, 1987. – 264 с.
2. Гулиев А. А. Формирование способов конструирования речевых высказываний при овладении русским языком / А. А. Гулиев // Вопросы психологии. – 1989. – №3. – С. 99-105.
3. Дороз В. Помилки в українському мовленні учнів національних спільнот та шляхи їх подолання / В. Дороз // Українська мова та література. – 2004. – № 38 (390). – С.14-19.
4. Жуйков С.Ф. К проблеме интенсификации обучения русскому языку в национальной школе / С.Ф. Жуйков // Вопросы психологии. – 1988. – №2. – С.37-44.
5. Методика преподавания русского языка в национальной школе: [учебн. пособие для уч. нац. групп пед. училищ] / Л. З. Шакирова, А. Г. Саяхова, К. З. Закирьянов и др.; под ред. Л. З. Шакировой. – Л.: Просвещение, 1990. – 416 с.
6. Пентилюк М. І. Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання: [посіб. для вчит.] / М. І. Пентилюк. – К.: Рута, 2000. – 128 с.
7. Хорошковська О. Н. Лінгводидактична система початкового навчання української мови у школах з російською мовою викладання: [монографія] / Ольга Назарівна Хорошковська. – К.: УкрНДПСК, 1999. – 305с.
8. Хорошковська О. Н. Теоретичні основи відбору змісту мовного і мовленнєвого матеріалу у шкільному курсі української мови як державної у школах національних меншин України / О. Н. Хорошковська // Початкова школа. – 2005. – №.7 – С.31-35.

УДК 372.881.161.1

И. Ю. Токарева

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ

Токарева И. Ю. Формирование культурно-языковой компетенции школьников при изучении социально дифференцированной лексики.

У статті йдеться про використання лінгвокультурологічного матеріалу на уроках російської мови, про формування в учнів знань щодо культурних відмінностей загальнонавчальної лексики та лексики, обмеженої щодо вживання, уміння співвідносити явища мови з особливостями культури.

Ключові слова: компетенція, лексика, соціолінгвістика.

Tokareva I. Yu. The forming of cultural and linguistic competence of students in the process of studying socially differentiated vocabulary.

The author points out the ways of forming the cultural and linguistic competence during the studying of the socially differentiated vocabulary.

Key words: competence, vocabulary, sociolinguistics.

С недавних пор наблюдается повышение интереса учителей-словесников к содержанию и формам обучения, способствующим формированию культуроведческой компетенции учащихся на уроках русского языка. Это связано, во-первых, с указанием в Государственном образовательном стандарте на необходимость формирования и развития названной компетенции, во-вторых, с тем, что данный аспект преподавания русского языка мало разработан в научно-методическом отношении.

Методика вплетения лингвокультурологических знаний в преподавание предмета может быть обращена ко всем разделам языка, но наиболее благодатной почвой для формирования указанной компетенции является раздел «Лексика». Остановимся на изучении таких тем, как «Диалектная лексика», «Профессиональная лексика», «Жаргонная лексика». Предложим общие методические подходы и конкретные задания, направленные на формирование культуроведческой компетенции.

Лексические особенности тульских говоров дают возможность изучать ряд тем этого раздела, используя региональный материал. Например, работу над диалектизмами можно полностью построить на словах, употребляемых в указанной области. В этом случае слово диалектизм воспринимается детьми не как лингвистический термин, а как возможность проникнуть в старую народную лексику, имеющую своё начало в глубокой древности.

Интересным для учащихся становится знакомство со словами, называющими особенности человека, его характера, действий. Ведь этими словами предки не только называли, но и оценивали (*охряпка* – неряха, *беспривязный* – навязчивый, настойчивый, *длиннобудылый* – длинноногий, голенастый, *галдить* – шумно, крикливо и беспорядочно говорить, *гребоватъ* – брезговать).

Проанализировав приведённое учителем утверждение о том, что в тульских говорах особенно развита производственная лексика, учащиеся самостоятельно приходят к выводу о связи этого факта с трудовой деятельностью предков. Известно, что земледелие было ведущей сельскохозяйственной отраслью у населения бывшей Тульской губернии. Поэтому частично можно познакомить учащихся с диалектными словами, относящимися к полеводству, животноводству.

При изучении темы «Профессионализмы» интересным и познавательным для учащихся может оказаться обращение к истории тульского ремесленничества, которое было широко распространено на территории этой области. Русское ремесленничество создало уникальный лексический пласт, отражающий картину мира человека. Ремесленник конструировал что-либо по образу и подобию человека. Открытием для учащихся является тот факт, что продукт своего труда ремесленник осмыслял как нечто живое, наделял его душой, сопоставлял с человеком. Предложенный для наблюдений ряд слов (*щечка, макушка, борода, ручки, пятки, ножки, шейка* (название деталей самовара), *головки, ручки, пятки* (детали грифа приводит) детей к выводу о том, что сделанный предмет или орудия труда имели сходные с человеческими внешние черты.

Профессионализмы, используемые в гармонном производстве (*стойла, кобылина, косяк, репеек, шишка, чашки, лежак, карниз, гнезда, черепашка, конюшки, стебель, малинка, репеек, кухня, лежак, каретка* и др.), указывают на близость данного промысла к обиходу.

Познакомившись с вышеизложенным материалом, учащиеся приходят к выводу, что промысловые терминологии являются своеобразным отражением внутреннего мира ремесленника.

Использование подобного краеведческого материала позволяет не только сформировать у учащихся представление о профессионализмах, но и осознание того, что русский язык является средством хранения информации о жизни предков, особенностях их мировидения и миропонимания.

Приведём примеры заданий, направленных на формирование культуроведческой компетенции.

Тема. Профессиональная, диалектная, жаргонная лексика

Цели: сформировать понимание того, что у носителей одного и того же языка картина мира может быть разной, что обусловлено социальным статусом человека (его положением и ролью в обществе).

Форма: эвристическая беседа

Методы: проблемно-поисковый

Задание 1. Прочитайте диалектные слова, соответствующие литературному слову *трудолюбивый*: *безустальный, огняный, заботный, добытный.*

Какие образные основания выбирает говорящий на диалекте? Какие установки отражают данные образные основания? Определите содержание эмоционально-оценочного значения в этих словах. Какие ценности отражены в этих компонентах значения? Используется ли образное основание слова *огняный* в общеупотребительных словах, фразеологизмах, пословицах? Почему?

Задание 2. В диалектах хорошо разработано тематическое поле «Помощь в труде». Различные виды помощи именуется в зависимости от существа дела: при уборке урожая – *выжинки, спожинки*; при рубке капусты – *капустки, капустница*.

Можно ли сказать, что указанная тематическая группа также хорошо разработана в общенародном языке? Как вы думаете, почему?

Задание 3. Ремесленник-самоварщик так называл части самовара: *щёчка, носик, макушка, борода, шейка, горлышко, пятка, ножки, ручки*. К какому общему (базовому) образу восходят данные термины. Как вы думаете, почему?

Задание 4. Исследователи молодёжного жаргона утверждают, что наиболее разработанными тематическими группами в молодёжном жаргоне являются «Досуг», «Быт».

Как этот факт можно связать с ценностями людей, употребляющих жаргонизмы?

Задание 5. Жаргонизмы, называющие тот или иной вид трудовой деятельности: *горбить, жара, вешалка, капкан*, - имеют отрицательное эмоционально-оценочное значение.

Как вы думаете, какую культурную установку он отражает? Совпадает ли она с общенародными установками. Ответ обоснуйте примерами слов, фразеологизмов, пословиц общенародного языка.

Слово учителя. Итак, картина мира (мировидение и миропонимание) у говорящих на одном языке может существенно отличаться, что объясняется несовпадением роли, ценностей, культурных установок разных групп людей.

Домашнее задание. Ремесленник-гармонщик, живущий в городе, называл один изгиб меха гармони *складка*, ремесленник-гармонщик, живущий в деревне, называл этот же предмет – *борина*. Как вы думаете, почему?

В ходе изучения указанных тем с включением использования лингвокультурологического материала у учащихся были сформированы знания о культурных отличиях общеупотребительной лексики и лексики, ограниченной в употреблении, умение соотносить явления языка с особенностями культуры. Задания продолжали формирование знаний о том, что язык является средством мировидения и миропонимания, способности культурной референции.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МОРФОЛОГІЇ

Цоуфал Л. С. Формування комунікативної компетенції учнів у процесі вивчення морфології.

У статті висвітлено лінгводидактичні засади формування комунікативної компетенції учнів у процесі навчання морфології, охарактеризовано структуру комунікативної компетенції.

Ключові слова: комунікативно-діяльнісний підхід, комунікативна компетенція, комунікативні уміння і навички, морфологія.

Tsoufal L. S. The forming of communicative competence of students in the process of studying morphology.

The article shows the linguistic and didactic basis of forming the communicative competence of students in the process of morphology study, the structure of communicative competence.

Key words: communicative and active approach, communicative competence, communicative skills, morphology.

Одним із завдань реформування змісту мовної освіти є забезпечення системи знань про мову й мовлення, формування творчої діяльності, емоційно-ціннісного ставлення до світу, переорієнтація процесу навчання на розвиток особистості учня, формування його компетентностей. Відтак розроблення нової стратегії освіти передбачає компетентісно зорієнтоване навчання, спрямоване на формування в учнів якостей, необхідних людині в будь-якій сфері діяльності.

У сучасній лінгводидактиці обстоюється думка, згідно з якою показником високого рівня мовної освіти, крім орфографічно-пунктуаційної грамотності та володіння нормами літературної мови, є вміння спілкуватися, використовуючи відповідно до потреб комунікації фонетичне, лексичне багатство, різноманітні синтаксичні конструкції, стилістичні можливості рідної мови. «Основна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетенції» [5, 3]. Тому сьогодні є актуальним пошук нових підходів до проблеми мовленнєвого розвитку учнів, удосконалення змісту і методів навчання української мови (З. Бакум, О. Біляєв, М. Вашуленко, О. Горошкіна, Т. Донченко, С. Єрмоленко, С. Караман, О. Кучерук, В. Мельничайко, А. Нікітіна, С. Омельчук, М. Пентилюк, Н. Подлевська, Л. Скуратівський, В. Сульниченко, Г. Шелехова).

Мета статті – висвітлити методичні основи формування комунікативної компетенції учнів, завдання – розробити методичні рекомендації для навчання морфології на комунікативній основі.

У сучасних концепціях мовної освіти акцентовано на необхідності посилення уваги до мовленнєвого розвитку учнів, визначено підхід,

спрямований на засвоєння мови як засобу спілкування: у новій школі не повинно мати місця зайве теоретизування, вербальне заучування граматичних положень і правил, процес навчання необхідно здійснювати в певній системі на основі комунікативно-діяльнісного підходу. Відповідно, такий підхід спрямований на формування комунікативної компетенції.

У словнику-довіднику з української лінгводидактики комунікативна компетенція пояснюється як здатність користуватися мовою залежно від ситуації, особлива якість мовленнєвої особистості, набута в процесі спілкування або спеціально організованого навчання [7, 70]. За визначенням О. Бистрової, комунікативна компетенція – це знання, уміння і навички, необхідні для розуміння чужих і породження власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування. Вона передбачає: знання основних понять лінгвістики мовлення – стилі, типи мовлення, побудова опису, розповіді, роздуму, способи зв'язку речень у тексті; уміння і навички аналізу тексту і власне комунікативні уміння – уміння і навички мовленнєвого спілкування відповідно до різних сфер і ситуацій спілкування, з урахуванням адресата, стилю [2, 5].

Науковці по-різному визначають структуру комунікативної компетенції, оскільки вона продовжує бути предметом наукових дискусій. Лінгводидакти М. Пентилюк, С. Караман, О. Горошкіна вважають, що комунікативна компетенція складається з мовної компетенції, мовленнєвої компетенції, предметної компетенції, прагматичної компетенції [7, 70]. Під мовною компетенцією розуміють знання мовних одиниць, їх виражальних можливостей; володіння мовними уміннями і навичками. Мовленнєва компетенція – уміння використовувати мовні засоби, адекватні меті спілкування; володіння мовленнєвими уміннями і навичками. Предметна компетенція стосується вмінь відтворювати в свідомості картини світу – предмети, явища й взаємозв'язок між ними на основі активного володіння загальною лексикою. Прагматична компетенція виявляється в здатності до здійснення мовленнєвої діяльності, зумовленої комунікативною метою, до свідомого вибору необхідних форм, типів мовлення, урахування ознак функціонально-стильових різновидів мовлення (опису, розповіді, роздуму).

Г. Лещенко запропонувала модель комунікативної компетенції, до складу якої входить три компоненти: мовна компетенція, мовленнєва компетенція, лінгвокраїнознавча компетенція, – які, у свою чергу, поділяються на дрібніші структурні елементи [3, 3-4].

Учені-лінгвісти найважливішими складовими комунікативної компетенції вважають мовну компетенцію; дискурсивну компетенцію; соціолінгвістичну компетенцію; іллокутивну компетенцію; стратегічну компетенцію; соціокультурну компетенцію [1, 125-126].

Комунікативна компетенція спрямована на розв'язання таких основних завдань: ефективно отримувати інформацію; ефективно

передавати інформацію; досягати поставленої мети шляхом переконання співрозмовника й спонукання його до дії; отримувати додаткову інформацію про співрозмовника (визначення рівня соціально-культурного розвитку людини, її соціального статусу, оцінювання емоційного стану співрозмовника, розуміння можливого підтексту); здійснювати позитивну самопрезентацію – тобто справляти приємне враження на співрозмовника або читача на основі володіння культурою мовлення.

На думку Т. Радзівської, комунікативна компетенція є явищем багатозаровим: вона складається в носія мови в результаті багаторічної мовленнєвої практики, у результаті навчання та самонавчання, завдяки читанню текстів та їх утворенню [6, 85]. З огляду на це вважаємо, що вчитель повинен спонукати учнів до постійного вдосконалення умінь ефективного спілкування, контролю за своєю мовленнєвою поведінкою, ознайомлення з кращими творами української та світової літератури.

Комунікативна спрямованість навчання мови передбачає не лише кількісні переваги практики над лінгвістичною теорією, а насамперед навчання діяльності спілкування. Необхідно не тільки сформувати в учнів уявлення про українську мову, її правила та закони, домогтися засвоєння норм, а й навчити ефективно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях. Школярі повинні усвідомити, що комунікативні вміння, необхідні для правильного розуміння інших людей і ефективної взаємодії з ними, сприяють успішності людини в сучасному суспільстві. Важливо, щоб у процесі навчання учні оволоділи структурою власної мовленнєвої діяльності, бачили і контролювали всі її складові ланки, починаючи від усвідомлення власних потреб, мотивів, мети і завершуючи самооцінкою результатів мовлення.

Це можливо лише у випадку, коли учні усвідомлять перспективу комунікативно доцільного вживання мовних засобів. Знання школярів з граматики часто не одержують належного застосування в мовленнєвій діяльності, оскільки учні не розуміють, чим вони можуть допомогти при виконанні мовленнєвого завдання. Результатом є невміння школярів аналізувати, оцінювати й порівнювати відтінки значень, які виражено за допомогою певних граматичних форм, незнання можливостей і умов заміни одних форм іншими. На нашу думку, мотивована мовленнєва діяльність учнів на уроці сприяє формуванню комунікативних умінь, якщо вимагає застосування різних мовленнєвих операцій і пояснення правил використання морфологічних одиниць у мовленні. Морфологічні знання, вміння і навички – це підґрунтя, на якому будується навчання школярів різних видів мовленнєвої діяльності, удосконалюється культура усного і писемного мовлення. Навчання учнів спілкування під час вивчення морфології порушує проблему об'єднання нормативного і комунікативного рівнів, які взаємозв'язані і взаємозумовлені. Норми виробляються в суспільстві в процесі спілкування людей, щоб

задовольнити потребу взаєморозуміння. Відбір норми відбувається в мовленнєвій діяльності В. Сульниченко зазначає: «Розгляд нормативного і комунікативного рівнів в інтеграційному аспекті дає змогу продуктивніше вводити в активний словниковий запас учнів значущі мовні одиниці, стимулюючи мовленнєву практику, забезпечуючи відбір матеріалу, адекватного процесу спілкування, урахування помилок, що виникають у зв'язку з труднощами вживання морфологічних одиниць у мовленні [11, 100]. Методисти зауважують, що для створення в учнів системного поняття про певну частину мови необхідно постійно звертати увагу на два співвідношення: форми мовної одиниці і її значення, форми мовної одиниці і її вживання, тобто форми і функції [3]. Ознайомлення з функціями частин мови у процесі вивчення морфології передбачає розгляд граматичних категорій з урахуванням їхнього призначення для реалізації комунікативних намірів. Розуміння учнями комунікативної функції мови дає змогу отримати системні знання про одиниці мови і ефективно здійснювати свідоме й автоматизоване слововживання. Науковці розрізняють комунікативні вміння і навички, витлумачуючи перші як свідоме слововживання, а другі – автоматизоване, що в сукупності визначають рівень сформованості комунікативної компетенції.

В умовах реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до навчання мови навчальний процес характеризується такими критеріями: цілеспрямованістю діяльності вчителя й учнів, що виконується для досягнення усвідомленої комунікативної мети; мовленнєво-мислительною активністю учнів, їх участю в розв'язанні комунікативних задач; ситуативністю, що передбачає застосування реальних і навчальних мовленнєвих ситуацій; системністю мовленнєвого розвитку учнів.

Ефективним методом навчання комунікативної діяльності є моделювання мовленнєвого висловлювання, що реалізується за допомогою ситуативних вправ. Ситуативно-тематична організація дидактичного матеріалу презентує відбір комунікативно значущих слів, які стимулюють мовленнєву практику учнів, зумовлюють тип і стиль мовлення, збагачують словниковий запас. Методисти пропонують використовувати на уроках мови комунікативні практикуми, виконуючи які, учні навчаються швидко і правильно орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, планувати своє мовлення, аналізувати його зміст, знаходити адекватні мовні засоби щодо завдань комунікації.

Навчальна мовленнєва діяльність сприяє інтеграції всіх змістових ліній чинної програми з української мови – мовленнєвої, мовної, соціокультурної, стратегічної, а значить, і формуванню комунікативної компетенції.

Поділяємо думку Ф. Бацевича, який вважає, що комунікативна компетенція перебуває на найвищому щаблі в ієрархії типів компетенцій людини, оскільки поєднує в собі всі інші [1, 126]. Тому формування

комунікативної компетенції є основною метою навчання української мови не лише на спеціальних уроках розвитку мовлення, а й на аспектних у процесі засвоєння основ науки про мову. Комунікативна спрямованість навчального процесу актуалізує його виховний і розвивальний потенціал, сприяє оволодінню учнями культурою мовленнєвої поведінки та міжособистісного етичного спілкування.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 344 с. (Альма-матер)
2. Быстрова Е. А. Коммуникативная методика в преподавании родного языка / Е. А. Быстрова // Русский язык в школе. – 1996. – № 1. – С. 3 – 8.
3. Лещенко Г. Комунікативна україномовна компетенція школярів у контексті сучасної мовної освіти / Ганна Лещенко // Дивослово. – 2003. – № 7. – С. 2 – 5.
4. Пентилюк М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / Марія Пентилюк, Олена Горошкіна, Алла Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 1. – С. 15 -20.
5. Практикум з методики навчання української мови / Колектив авторів за ред. М. І. Пентилюк: С. О. Караман, В. О. Караман, О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна та ін. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
6. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5 – 12 класи / [ред. Л. В. Скуратівський]. – К.: Перун, 2005. – 176 с.
7. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / АН України. Ін-т української мови. – К, 1993. – 194 с.
8. Словник-довідник з української лінгводидактики: Навчальний посібник / Кол. авторів за ред. М. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 149 с.
9. Сульниченко В. Вчимося спілкуватися правильно / Володимир Сульниченко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 6. – С. 99 – 104.

СЛОВО ПРО ЛЮДИНУ, НАУКОВЦЯ, ПРОСВІТНИКА

Migocze płomień świecy... Requiem Mozarta... Pamięć odżywa wracając do przeszłości, uskrzydlając, wysławiając...

Pan Caruk... Jego błyskawiczny lot przez życie przerwany został zbyt wcześnie. Kłębią się myśli-ślady. Nikt nie jest w stanie pojąć dla czego zabrakło wśród nas bicia niezamąconego źródła jego przyjaźni, wielkoduszności, szlachetności, niezawodności i oddania. Wkrada się smutek. Na zawsze zabrakło jego natchnionych opowieści, szczerości, błysku w oczach, niepohamowanej chęci podzielenia się tym, co odkrył dla siebie, zrozumiał, odnalazł...

Ale powoli to ziarno wspomnień o Nauczycielu zaczyna kielkować rozmyślaniami o dalekosiężności krótkiego bycia we wspólnej przestrzeni, o niepohamowanym pragnieniu stawiania sobie trudnych pytań oraz próbą zaspokojenia go znalezieniem wielu odpowiedzi. Pamięć o nim - to kamerton służący do strojenia samodzielnych dociekań: otwartości i nieograniczoności myślenia, kreowania nowych idei oraz wiary we własne siły.

I te właśnie myśli hołubią w sercu dumę z tego, że ulotność życia nie stała się zaprzeczeniem rozwoju: że naukowiec stał się uczonym, filolog – językoznawcą, a nauczyciel – krzewicielem oświecenia. Oraz z tego, że Pan Oleksandr został uhonorowany pięknym uszanowaniem-wskrzeszeniem: dostąpił zaszczytu bycia dla wielu natchnieniem!

Świeca gaśnie... Melodia zmienia się (brzmi absolutnie nie minorowa)... Życie trwa...

Maryna Bilozor-Twardy

Миготить полум'я свічки... Реквієм Моцарта оживлює пам'ять. Повертає, надихає, опіває...

Олександр Васильович Царук... Стрімкий політ крізь життя обірвався занадто передчасно – лунає в думках. З незбагнених причин навечно бракує звучання чистого і прозорого джерела його людяності, шляхетності, незрадливості, надійності та відданості. Пульсує смуток за натхненними розповідями, щирістю, блиском в очах, нестримним бажанням поділитися збагненим, віднайденим...

Але, поступово, зерно пам'яті про нього проростає роздумами про глибинність та далекосяжність уривчастого буття у спільно-досяжному просторі, невгамовною спробою ставити правильні запитання і невтоленою необхідністю знаходити відповіді на них... Пам'ять ця – ніби камертон – налаштовує на необхідну висоту звуків для самотійного любомудрствування: на неординарність і необмеженість мислення, пошук нових ідей, освоєння незнаного, горіння, віру...

I от уже в серці зоріє прагнення пишатися тим, що стрімкість, не заперечивши зростання (науковець став ученим, філолог – мовознавцем, освітянин – просвітником), нагородила Олександра Васильовича дивовижним: шанною-воскресінням – бути натхненням!

Свічка догорає... Музика змінюється (бринить абсолютно не мінорна)... Життя продовжується...

Марина Білозор-Тварді

Кафедра української мови Дніпропетровського державного університету

Кафедра української мови
Криворізького державного педагогічного інституту (1992 рік)

Остання зустріч із родиною (поруч із мамою, дружиною *Наталею*,
сестрою *Валентиною* та племінницею *Євгенією*)
(м. Кривий Ріг, червень 1999 року)

Мужній зболений погляд при найрідніших людях
(з дружиною *Наталею* та донькою *Христиною*)
(м. Кривий Ріг, червень 1999 року)

На презентації книги «Українська мова серед інших слов'янських:
етнологічні та граматичні параметри»
(м. Київ, Будинок Учителя, 25 лютого 1999 року)

На могилі чоловіка і брата (дружина *Наталія* та сестра *Ніна*)

Н. В. Царук-Гуйванюк***ВІН ЛЮБИВ ВАС УСІХ, А НАЙБІЛЬШЕ ЛЮБИВ УКРАЇНУ...***

Десять літ, як уже немає з нами улюбленця нашої родини і мого наймолодшого брата Олександра Царука. А проте мені й досі здається, що живе він, як і жив, там же, у далекому від Чернівців Кривому Розі разом зі своєю дружиною Наталею і донькою Христинкою. І ось скоро прийде літо, і ми знову зустрінемося в батьків, у Золотому Полі в Криму, приїдемо на вчительські канікули сім'ями – у гості до мами і тата... На подвір'ї під виноградом стоятиме великий стіл, за яким кожного вечора збиралися *гості* – ми всі зі своїми дітьми, що, накупавшись за день у Чорному морі у Феодосії (приблизно 40 км від Золотого Поля), втомлені спекою і дорогою, поверталися аж увечері додому, та наші щасливі батьки Василь Павлович і Ольга Юхимівна, хоч і зморені нелегкою працею на винзаводі (тато працював бондарем, а мама – простою робітницею) та щоденними турботами по господарству... Пригадую, з яким апетитом ми смакували маминим неповторним борщем, який вона готувала з усіх овочів, з усієї городини, яка тільки росла на городі. Стіл зазвичай накривали разом, особливо допомагали невістки Ельвіра (дружина брата Колі) та Наталя, дружина Саші. А коли ще приїздила сестра Валя з далекого Красноярського краю й привозила з собою своїх четверо дітей та ще сусідських двоє-троє „сибіряків”, то за столом було вже майже ціле весілля. Отак ми кожного дня вечеряли, засиджуючись допізна, майже щоразу щось пригадуючи з дитинства, розповідаючи про своє життя... Особливо часто згадували рідне село Волицю на Хмельниччині, де ми всі були разом: я, брат Коля, сестра Валя і малий Сашко – і яке нам довелося покинути давно...

Я дуже добре пам'ятаю, коли ми жили у Волиці, день 1 серпня 1961 року, коли народився найменший братик, якого ми, старші діти, ще задовго до народження назвали Сашком. Мені тоді було 11 років. Мама народжувала його вдома, бо в селі не було лікарні, а вести породіллю в район було ризиковано. Пологи приймав місцевий фельдшер на прізвище Ковальчук, який був єдиним, але всезнаючим лікарем на все село. Отож, усіх нас мама народила в нашій рідній старенькій хаті, збудованій ще дідусем Павлом і бабусею Химою... Так на світ з'явилося напрочуд спокійне (навіть не плакало) смагляве хлоп'ятко з чорними розумними очима. І я відразу взяла його на руки, полюбила його на все життя, стала йому другою мамою. Пам'ятаю, як одного разу наша мама поїхала у якихось справах у районне містечко Слауту (кілометрів 10 від села Волиці) і там затрималася до пізнього вечора (не було чим добиратися, і вона пішла пішки). А Саша плакав і не хотів пити з пляшечки молоко. Тоді ми з сусідкою – тіткою Ганою, у якої вже було четверо дорослих дітей,

придумали таке: вона «годувала» його своїми грудьми, а я зверху поливала її груди молочком, яке стікало таким чином Саші в ротик. Пам'ятаю також, як у восьмимісячному віці він захворів на запалення легенів і мало не помер (лікарі вже втратили надію його вилікувати і навіть сказали про це мамі), і тоді бабуся Хима, яка жила в Славути, забрала Сашу з мамою до себе без дозволу лікарів і помаленьку виходила якимись народними методами. Ще немовлям я брала Сашу всюди з собою – на вулицю і навіть у сільський клуб, де «крутили кіно». Пригадую, як усі діти сиділи на денному сеансі кінофільму в сільському клубі на лавах, а я позад усіх ходила взад-вперед з дитиною на руках: Саша спав, а я дивилася фільм...

А ще за отим великим родинним столом у Золотому Полі мама часто згадувала епізод з Сашиного дитинства, коли йому було десь рочок-півтора. Вона взяла його з собою і пішла, щоб допомогти своїм батькам (нашим дідусеві Юхиму і бабусі Христі, які так само жили у Волиці) копати картоплю. Саша самостійно грався поряд з дорослими на городі, а потім забрів на сусідське подвір'я, хоч там був дуже злий собака. Ох і налякав він сусідку, яка, побачивши в себе перед хатою незнайоме смагляве немовля, подумала, що це цигани підкинули їй дитину (сусідка не мала своїх дітей!). І лише коли перелякана, з дитиною на руках, з криком прибігла на город до бабусі Христі, усі побачили, що це був Саша...

Наймолодший братик ріс напрочуд слухняною і дуже доброю дитиною. Він ніколи не шукав причини, як зазвичай буває, щоб не послухати батьків чи побігти гратися без дозволу. Усі люди Волиці знали і дивувалися, що Саша Царук – наймолодший в селі пастушок, що він дуже маленьким самостійно пас корову, і корова його слухалася, не забігала у шкоду...Завжди Саша був поряд з татом, коли той щось майстрував, допомагав батькам по господарству і якимось по-особливому жалів їх. Дуже любив слухати мамині пісні і розповіді про село, про наших прародичів.

У Волиці була лише початкова школа (чотири класи), а в сусідньому селі Губельцях – восьмирічка, для закінчення середньої освіти потрібно було їхати в районний центр (м. Славуту) або у віддалені села, де була десятирічка. Я покинула Волицю в 1964 році, після закінчення Губелецької восьмирічної школи, перебралася жити до бабусі Хими і дідуса Павла в Славути, закінчила Славутську середню школу № 1, а згодом поступила на філологічний факультет Чернівецького університету.

У 1965 році батьки з молодшими дітьми (Миколою, Валею і Сашею) переїхали до районного містечка Славути на постійне місце проживання, а звідти – у 1966 році в Крим. Чому переїхали? Тато все життя хворів, був комісований з армії (переніс менінгіт), боліло серце. От і порадили йому двоюрідні сестри і брати, які тоді мешкали у Криму, переїхати туди ж. Клімат, мовляв, хороший та й зарплати непогані. Отож Саша пішов уже до школи в перший клас у Золотому Полі в Криму. Цю школу ж і закінчив. Учився добре, хоч медалі не отримав. Дуже шанували його друзі,

однокласники. Пригадую такий випадок з його шкільного життя у Золотополенській школі. Якось увесь клас проштрафився і вчителька-класний керівник вирішила усім учням поставити двійки зі свого предмету. І тоді весь клас пішов просити вчительку, щоб Саші Царуку вона не поставила двійки, бо він найкраще знає предмет і такої «покари» не заслуговує. Особливо любив Сашко історію, мови і літературу (українську, російську, зарубіжну). Читав постійно (і коли пас корову уже в Золотому Полі, і коли, допомігши батькам по господарству, використовував будь-яку вільну хвилину). На городі він навіть побудував був собі такий спеціальний шалаш-читальню, провів сам туди світло і там читав різні книжки. У старших класах він зацікавився інформатикою і їздив аж у Сімферополь на якісь спеціальні курси. Ці знання знадобилися йому в майбутньому. Сашу цікавило все: і література, і історія, і політика, і географія. Учитель історії казав учням класу: «Якщо ви не подивилися вчора телевізор, де в новинах ішлося про якісь події в Україні чи світі, – запитайте в Саші Царука». А коли на канікули приїздив брат Коля зі своїми друзями з геофаку з Чернівців, то часто Саша влаштовував для них диспут: задавав різні запитання і на рівні з ними перемагав.

Коли я після закінчення першого курсу філологічного факультету вперше приїхала на канікули в Золоте Поле, то Саша закінчив лише перший клас. Проте упродовж усього літа він цікавився тим, що ми вивчали в університеті. Просив навчити його виразів латинської мови, розповісти грецькі античні міфи чи будь-який твір з літератури. Усе було йому цікаво. Ходив слідом за мною і все розпитував...А згодом він уже сам мені оповідав щось цікаве з історії, яку я знала набагато гірше, ніж він. Він якось так зримо уявляв і так цікаво розказував про різні події, ніби вони відбувалися не в далекому минулому, а в той час, коли ми жили. Він розповідав про різні країни й епохи художньо, навіть пробував у дитинстві писати якийсь історичний твір і переказував мені його. Писав вірші, хоч і не друкував їх. Присвячував їх учителям, батькам, друзям. І я тоді вже знала, що Саша буде або філологом, або істориком. Так і сталося.

Після закінчення Золотополенської школи Саша Царук приїхав у Чернівці, а я вже, закінчивши університет та аспірантуру, працювала викладачем української мови. Я порадила Саші вступати все-таки на філологічний, знання з історії йому дуже пригодилися в майбутньому. Навчався він на відмінно, особливо старанно вивчав англійську мову, читав нею вільно романи і повісті (викладачка англійської просто захоплювалася ним і ставила всім студентам у приклад, як потрібно вивчати іноземні мови), самотужки вивчав Саша і слов'янські мови (крім того, у нас в університеті читалися курси білоруської та польської мов).

Проте після закінчення другого курсу Чернівецького університету Саша перевівся на навчання до Таврійського університету. Передусім тому, щоб ближче бути до батьків (з Чернівців він міг поїхати у Золоте

Поле лише два рази на рік – на канікули). Ми всі, старші його сестри і брати, були вже на той час одружені і рідко мали змогу поїхати в Крим провідати батьків (хіба лише один раз на рік). А він був дуже домашньою дитиною. Почуття сім'ї, родини у нього було найдорожчим, він якось по-особливому переживав за рідних, тягнувся до всієї родини й особливо поважав батьків.

Будучи студентом Таврійського університету, він так само мав багато друзів. Вони організовували цікаві студентські вечори, залучаючи і студентів-іноземців, розучували і співали завдяки Саші українських пісень. Улюбленою піснею в них тоді була жартівлива народна „Пісня про студента”, якої Сашу навчила мама. А звідки мама знала цю пісню, вона й сама не може пригадати.

У 1983 році Саша одружився з Наталею Некрахіною, студенткою російського відділення філологічного факультету, родом із села Калинівка, що неподалік Азовського моря. Відгуляли веселе студентське весілля, на якому серед гостей були і негри – студенти Таврійського університету. Жили молоді дуже дружно, як голуб'ята, усе робили разом, завжди і всюди були разом. Аж усі їм просто заздрили.

Закінчивши Таврійський університет, Саша служив в армії, учителював у ближніх до Сімферополя сільських школах. Наталя, хоч і навчалася на російському відділенні, завдяки чоловікові бездоганно вивчила українську мову. Коли Саша навчався в аспірантурі у Дніпропетровському університеті, то Наташа працювала лаборантом на кафедрі української літератури.

Коли ми влітку приїздили в Золоте Поле, то він завжди допомагав щось батькам побудувати чи полагодити біля хати. У нього були просто золоті руки. З пам'яті виринає образ Саші: у руках молоток, гвіздки чи ще якісь інструменти. Він майстрував навіть меблі з різних підручних матеріалів... А в перервах – знову розмови уже про наукові справи (робота над дипломною, згодом – над кандидатською і докторською).

Іще пригадую, що він часто просив маму співати старовинних народних українських пісень (а мама знає їх незліченну кількість). Його улюбленими піснями були: «Ой у полі при дорозі», «Іхав козак з України», «Про сестру і брата», «Скотився місяць з гори та в долину» та інші.

Ми дуже раділи за Сашу. І коли він закінчив аспірантуру в Дніпропетровському університеті (науковим керівником його був професор Дмитро Харитонович Баранник), і коли у 1990 році захистив кандидатську дисертацію про архаїчні типи українського дієслова – „Багатопріфіксні дієслова в українській мові” (офіційними опонентами у нього були професори Ілля Корнійович Кучеренко з Київського університету, знаний в Україні граматист, і Василь Васильович Грещук з Івано-Франківська, відомий дериватолог). Потім заради квартири

переїхали Царуки (Саша з Наталею і маленькою Христинкою) до Кривого Рогу, де їм надали трикімнатну (розкішну після гуртожитку) квартиру.

Як він радів цій переміні в житті, як любив Кривий Ріг, як радів власній квартирі, як любив він свою роботу, любив студентів, шанував кожного з викладачів! Ми зустрічалися не часто, як завжди влітку, під час канікул, у Золотому Полі, але завжди він щиро ділився radoщами свого буття, свого сімейного благополуччя, своїми науковими здобутками. Згодом Саша закінчив докторантуру (і знову його науковим консультантом погодився бути професор Дмитро Харитонович Баранник, на жаль, сьогодні вже також покійний). Працюючи над докторською дисертацією, Саша набирив сам на друкарській машинці, яку я йому подарувала, текст монографії (це був надзвичайно складний для друку текст, бо, висвітлюючи тему про місце української мови серед інших слов'янських мов, доводилося видруковувати слова і вирази різними слов'янськими мовами, які поступово він сам вивчив дуже добре). Він вільно читав книги і різні видання слов'янськими мовами, щось постійно занотовував...

Його мрією було побувати в Чехії, попрацювати в чеських наукових бібліотеках, щоб доповнити відомості про історію слов'янських мов. І в 1998 році його мрія збулася – він поїхав на місячне наукове стажування до Оломоуцького університету в Чехії. Приїхав звідти окрилений, бо знайшов там підтвердження своїм гіпотезам. Був вдячний долі за знайомство з відомим українським мовознавцем Й. Ф. Андершом, який працює в Оломоуці, та багатьма іншими славістами. Таким окриленим і щасливим я його і запам'ятала останнього літа 1998 року. У цьому році він закінчив докторантуру. У грудні 1998 року видав монографію і привіз її в Чернівці. З якою радістю він роздаровував свою книгу усім викладачам Чернівецького університету і своїм друзям-однокурсникам, кого зустрічав, знав і хто пам'ятав його! В очах у нього світилася невимовна радість якоїсь надзвичайно важливої перемоги, але мене непокоїв зовнішній вигляд брата. Він помітно схуд і зблід. Але, помітивши мій стривожений і трохи засмучений погляд, Саша тут же попросив мене не турбуватися (мовляв, трохи перевтомився, друкуючи монографію)...

З Чернівців він поїхав на Хмельниччину і Різдвяні свята провів разом з батьками, які на той час уже назовсім повернулися знову в Слауту й оселилися в хаті бабусі Хими (бабуся Хима була на той час самотня, почувала себе погано, була геть старенька і слабка, не могла обійтися без сторонньої допомоги). Тоді Саша відвідав також усіх наших родичів, що проживали у Слауті й Волиці (мама казала, ніби попрощався з усіма). І разом з тим він готувався до презентації своєї книжки «Українська мова серед інших слов'янських мов», яка невдовзі мала відбутися в Києві.

У Києві він попросив, щоб його докторську дисертацію обговорили в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні. В обговоренні взяли участь академік Віталій Григорович Скляренко, академік і автор відомої праці

«Українці, звідки ми і наша мова», Григорій Півторак, академік і тоді директор Інституту української мови Василь Васильович Німчук, доктор філологічних наук Надія Миколаївна Сологуб та інші. Мовознавці рекомендували його докторську дисертацію до захисту...

А презентація книги відбулася 25 лютого 1999 р. у Будинку Вчителя в Києві і викликала справжній фурор серед учених і всіх тих, кого турбувала доля й історія рідної мови. Його книжка йшла всупереч тим доводам, що українська мова походить з давньоруської, хоч прихильників такої теорії на той час ще було чимало, зокрема й серед авторитетних українських учених. Автор монографії Олександр Царук наголошував, що при визначенні історичного розвитку мови потрібно брати до уваги не тільки власне лінгвістичні дані, але й археологічні та історичні факти, етнографічний матеріал. На жаль, я не змогла тоді поїхати до Києва на презентацію, про що тепер дуже шкодую. Але згодом Саша подарував мені касету із записом його інтерв'ю в Києві на Всеукраїнському радіо 26 лютого 1999 року з журналістом Ярославом Оросом. Тепер маю змогу почути його рідний голос, як також його неповторні й переконливо-сміливі думки – талановитого українського мовознавця-славіста...

А потім у березні того ж 1999 р. був схвильований дзвінок з Кривого Рогу від дружини Наталі: Саша серйозно хворий, лікарі поставили невтішний діагноз, він зараз у лікарні, але робити операцію пізно... пухлина шлунка і метастази... Лікування лише трохи полегшило його страждання. У травні я поїхала провідати його. Саша, як завжди, заспокоював мене, що і на цей раз з ним нічого страшного немає, що лікарі можуть помилятися, а він відчуває себе набагато краще. За довгими розмовами, ніби між іншим, Саша, проте, робив якісь узагальнення, значення яких я збагнула й осмислила лише згодом. Він казав про якусь свою місію в житті, що він щасливий, адже завершив працю, яку думав зробити все своє життя, що він таки встиг її зробити... Щасливий, що саме йому вдалося виконати її... Щасливий, бо у принципі все, що він задумував зробити у цьому житті, зробив... І це у його тридцять сім років... Ми були безпорадними врятувати Сашу від непоправної біди, яка насувалася з неймовірною швидкістю. Ми з Наталею, щоб не бачив Саша, плакали тихо на кухні. Я бачила, що Наталя робить усе, щоб врятувати чоловіка. Але... Час минав, а йому знову ставало все гірше. Як висловилася Ліна Костенко, – «не час минає, а минаєм ми...». Він «минав» з кожним днем аж до найнещасливішої дати у тому році – 13 липня 1999 року, коли Саші не стало...

На похорон прийшли і з'їхалися всі, хто знав Сашу – Олександра Васильовича Царука (родичі, батьки, друзі, студенти, учителі його й колеги з Дніпропетровська і Кривого Рогу). Були серед них і Дмитро Харитонович Баранник та Анатолій Михайлович Поповський, яких він по-особливому поважав і любив, і багато-багато інших. Стояла

майже сорокаградусна спека... Так ми провели Сашу на його останній спочинок. Невтішним було горе наших мами і тата, Наталі і Христинки.

У розквіті сил і таланту пішов від нас у вічність надзвичайно добрий і здібний, ще зовсім молодий чоловік, який видав фундаментальну монографію з історії української мови, опублікував автореферат докторської дисертації, офіційними опонентами якої мали виступити доктори філологічних наук – Левко Михайлович Полюга, Дмитро Григорович Бучко і Василь Васильович Грещук. Захист докторської дисертації мав відбутися у вересні... «Усе зробив, усе, що задумав, зробив... Я спокійний...» – згадувалися мені не раз братові останні слова... Наталя розповідала мені про його останні дні. Страшні болі він переносив без знеболюючих ліків, був проти того, щоб викликати лікарів і швидко допомогу, рятувався від болю – лежачи у холодній воді у ванні – так було легше... Такий він був, мій брат Саша, якого ми всі дуже любили. Його не можна було не любити. Він був до всіх добрий і надзвичайно уважний. Найменшу зміну в чиємусь настрої помічав і все питав, що сталося, умів заспокоїти, допомогти. А моїм дітям, своїм племінничкам, Оксанці та Інесі, яких дуже любив, завжди надсилав якісь несподівані і дуже симпатичні сувеніри-подаруночки на дні народження...

Найбільше переживали за маму... Намагалися її всіляко підтримувати, але горе їй було невітшим... Так само не могла змиритися із втратою коханого чоловіка Наталя. Вона кожної неділі ходила на могилку, обсаджувала її квітами... Розраду знаходила в роботі, працюючи на кількох роботах, ростила донечку Христинку, яка тепер навчається у Празі. Та горе підірвало здоров'я і Наталі. Не могла вона ніяк змиритися з тим, що немає поряд Саші, що «його пережила її любов»... Якось я написала їй листа і надіслала невеличкого віршика, присвяченого братові. Там були такі рядки: *Сашуню, навіщо залишив нас в горі? Ніколи ж нікого не скривдив в житті... Чи мусив так рано метеликом чорним Лишитись на білім холоднім хресті.* Не сподівалася я, що Наташа, обписавши Сашин пам'ятник своїми віршованими рядочками пам'яті і розпачу, напише на пам'ятникові свого чоловіка і ці мої, болем написані рядки, з підписом «Сестра Ніна».

Доля Олександра Царука дуже схожа з долею Назарія Яремчука, з яким він був особисто знайомий (брат Коля учився з Назарієм на географічному факультеті Чернівецького університету, жили в одній кімнаті в гуртожитку, Назарій приїздив з Колею гостювати в Золоте Поле на канікули, отож вони з Сашею любили спілкуватися, мали споріднені романтичні душі і були палкими патріотами). І коли я сьогодні чую пісню-молитву, присвячену Назарію Яремчуку, де є такі рядки: «Він любив вас усіх, а найбільше любив Україну...», то думаю, що це також пісня і про мого брата – Олександра Васильовича Царука...

М. Татарин-Кнігніцька

УСЕ ЖИТТЯ – У ТВОРЧОМУ ГОРІННІ

Вродливий, стрункий юнак із терновими допитливими очима, з вольовим обличчям, що світилося щирою приязню, з доброзичливим поглядом, у якому вгадувалася безмежна душевна щирість, кришталево чисті помисли, – таким запам'ятали Олександра (Сашка) Царука ми, його перші однокурсники в Чернівцях.

Серпень 1978-го року... На філологічному факультеті Чернівецького держуніверситету хвилюються абітурієнти, адже треба успішно скласти чотири іспити, щоб стати студентом. Цікаво, що серед бажаючих пізнати красу і багатство рідного українського слова багато хлопців, тож дівчата вболівають за кожного, бо усі труднощі студентського життя долати легше, опираючись на міцне і надійне чоловіче плече.

Сашко приваблював і зачаровував одразу. І зовнішньою красою (його чорна шевелюра й уважний погляд розумних очей заставляли схвильовано битися не одне дівоче серце), і тактовністю, делікатністю, благородством, якоюсь внутрішньою інтелігентністю. У свої сімнадцять літ хлопець володів глибокими знаннями. Ми оцінили його інтелект одразу, вступні экзамени були усними: коли Сашко відповідав на запитання білета, не тільки екзаменатори, але й усі присутні слухали зацікавлено.

Скромний і ввічливий, урівноважений і розсудливий юнак викликав симпатію своєю невичерпною добротою, чуйністю. Він умів дружити, любив допомогти у важку хвилину. Здебільшого неговіркий, іноді дивував усіх іскрометним дотепом. Безперечно, Сашко мав неоціненний дар – нести людям світло, нічого не вимагаючи взамін.

Непомітно пролетіли два роки навчання, і Сашко перевівся до Сімферопольського держуніверситету. Уявіть, як сумно було прощатися з ним, улюбленцем усього курсу. Та, на щастя, зв'язок Сашка з Чернівцями не обірвався. Приємно було дізнаватися про його успішні кроки в царині науки, про щастя в особистому житті, радість батьківства.

І раптом болюча звістка прилетіла в Чернівці: на орлиному злеті, у розквіті творчих сил обірвалося життя Олександра Царука. «Пішов у синє небо він...», – ніби гукала моя душа (слова ці лунали в пісні, присвяченій пам'яті Володимира Івасюка). Чому саме ці слова? Бо долі їх, напевно, у чомусь схожі: усе життя – у творчому горінні!

У липні минулого (2008-го) року до рідної альма-матер у Чернівці злетілися з різних куточків України ми, випускники філфаку 1983-го року

(до речі, це була лише друга наша зустріч за 25 років). Не передати словами радості спілкування з друзями та викладачами.

Та головне – це пам'ять про тих, кого немає з нами. Тому урочистості наші розпочалися зі служби Божої в університетській церкві в пам'ять про померлих однокурсників і викладачів – Олександра Царука, Ігоря Чеховського, Анатолія Миколайовича Добрянського, Юрія Андрійовича Гречанюка...

«Нехай земля їм буде вічно пухом, і пам'ять хай про них не погаса!» – лунало в аудиторії № 21, де ми колись слухали лекції наших викладачів, – і всі присутні схилили голови у скорботному мовчанні. І лунали незабутні спогади й про нашого однокурсника Олександра Царука... Він залишив на землі добрий слід: буйно квітує сад його наукових ідей, естафету батька з гідністю понесе його донька. А для нас, друзів-однокурсників, Олександр Царук залишається вічно юним!

В. В. Явір

НІЩО В ЖИТТІ НЕ МИНАЄ БЕЗСЛІДНО...

Наукова спадщина Олександра Васильовича кількісно невелика. Однак чи ж тільки кількісні виміри визначають зроблене? Ф. де Соссюр, приміром, залишив по собі лише одну фундаментальну працю, видану його учнями. Але ж яку! Як молодий науковець, Олександр Васильович тільки почав розгортати свої глибокі й серйозні дослідження, присвячені історичним аспектам української мови. Уже в його ранніх працях простежується наукова сумлінність, виваженість висновків, оригінальність підходів до витлумачення досліджуваного мовного матеріалу.

Навчаючись в аспірантурі Дніпропетровського університету, він дочасно виконав і захистив кандидатську дисертацію, присвячену архаїчним типам українського дієслова. А через вісім років у розквіті творчих сил, у свої 38, завершив роботу над докторською дисертацією. У передмові до монографії, присвяченої з'ясуванню глибинної суті власної мови, Олександр Васильович ставить за мету «подивитися на історію української мови не з московської, а з нашої, київської сторони, із Савур-могили і сторожового горба, не зігнорувавши при цьому принципу об'єктивності й послідовності у встановленні наукової істини». І це йому вдалося як молодому науковцю з неабиякими потенційними можливостями.

Олександр Васильович був красивою людиною, не обділеною ні вродою, ні шляхетністю, притаманною українському інтелігенту, який

виростав і формувався на кращих народних традиціях добра, порядності, внутрішньої тактовності. А ще він знався на Слові, його тонкощах, мав почуття гумору, міг влучно, тонко, дотепно по-царуківськи пожартувати щодо себе передусім. Він ніколи не зраджував свої переконання й принципи. Тому у виборі теми своєї докторської дисертації Олександр Васильович, безумовно, керувався не лише науковим зацікавленням, а й високим почуттям причетності, морального обов'язку долучитися до наукових пошуків у царині з'ясування тих істин, яких нашому народу, нашій гуманітаристиці сьогодні найбільше недостає. А крім того, узятися за дослідження місця і значення української мови серед інших слов'янських, основних етнологічних і граматичних параметрів українського глотогенезу Олександра Васильовича спонукав відповідний фаховий рівень, ерудиція, неабияка наполегливість. На таке дослідження, очевидно, зважився б не кожен науковець, тим більше молодий периферійний доцент, який усвідомлював, на скільки підводних каменів він наражатиметься у своїх наукових пошуках і висновках. Адже дослідження такої серйозної мовознавчої проблеми в усі часи супроводжувалися певним політичним присмаком, а то й категоричними приписами про «колискову трьох братніх народів».

Як результат, україністика збагатилася вагомим дослідженням, що викликало зацікавлення (і схвалення!) у багатьох дослідників історії української мови. Монографія, яку автор презентував у наукових колах для громадськості Києва, Чернівців, Кривого Рогу викликала неабияке зацікавлення і була високо оцінена колегами. Крім мовного матеріалу, до наукового осмислення проблеми Олександром Васильовичем були залучені археологічні, етнографічні, історичні та інші джерела. І це додало науковим висновкам автора виваженості й переконливості. Дослідження стало пошуком відповіді на одне з тих вічних, принаймні для нас, українців, питань: Чиї сини? Яких батьків?, тобто на питання, якого ми роду-племені.

Цього року минуло десять років, як відійшов в інші світи наш колега. А було б йому зараз лише 48! Той вік, коли приходить зрілість для творчих і наукових злетів. Доля, на жаль, зробила свій вибір. І не тільки щодо Олександра Васильовича. Його дружина, Наталя Анатоліївна, – вродливиця, розумниця, шляхетна, яка була Берегиною родини Царуків, теж відлетіла вслід за подружжям. Воістину лебедина вірність! Як продовження себе в цьому житті подружжя Царуків залишило прекрасну доньку Христинку, гідну дитину своїх батьків, студентку Празького університету.

А. В. Козлов

ЗА КРИТЕРІЯМИ ЛЮДСТВА

Тисячоліттями людство виробляє систему критеріїв оцінок і цінностей, і тисячоліттями окремі люди все ще оцінюють одне одного й усіх навколишніх, виходячи передусім зі своїх особистісних уподобань та симпатій чи антипатій...

Мабуть, саме тому ми буваємо такими необачними й безапеляційними в оцінках і людей загалом, і, на жаль, усього того, що вони роблять. Може тому, Олександр Васильович Царук не раз жалівся мені особисто на те, що до змісту його монографії учені поставилися, легко кажучи, по-різному: від палкого схвалення до вбивчої іронії. Не обійшлося й без тих, хто побачивши, як дорожить своєю працею автор, і зрозумівши, якою важливою для науки вона може стати, вирішили «нагріти руки» на її виданні – спочатку пообіцяли видрукувати працю за 500 гривень, а врешті-решт «ограбували» автора на 2500 гривень, чим остаточно підірвали йому не тільки матеріальний стан, а й здоров'я.

Мій видатний викладач і учений С. П. Самійленко ще в середині ХХ століття, палко обстоюючи концепцію праїндоевропейського походження мови й нації України, не лише виявив, обґрунтував і оприлюднив 183 корені праїндоевропейського походження, а й загалом простежив основні шляхи та процеси модифікацій цих кореневих утворень як у слов'янських мовах, так і в багатьох мовах Західної Європи.

Ученим залишилося начебто й небагато – продовжити пошуки Степана Пилиповича. Проте знайшлася людина, що ще й аналітично простежила магістральні шляхи й навіть деякі «стежки» рідної мови від праазійського санскриту й урарту аж до нинішньої України. І зробив усе це О. В. Царук не тільки ціною здоров'я, а й життя.

Звичайно, далеко не всі вчені виявилися здатними навіть належно поцінувати справжній подвиг ученого, скоріш за все, вони виходили зі своїх «особистісних критеріїв» оцінки і життя, і діяльністю вченого та його праці – час уже розставляє його, загальнолюдські, оцінки.

Виходячи з усього сказаного й неказаного, зокрема й з нашого спілкування з Олександром Васильовичем Царуком, вважаю сказати бодай найважливіше: по-перше, це людина наскрізь пронизана добротворчими намірами й справами, тобто – вищою мірою одухотворення; по-друге, працелюбність викладача-ученого заслуговує на найвище схвалення; по-третє, не менш вагомими рисами характеру Олександра Васильовича були його виняткова порядність і поважність у ставленні до тих, хто його оточував; по-четверте, можна говорити й про повну наукову заангажованість – аж до самозабуття.

А. М. Поповський

ІЗ КОГОРТИ СЛАВЕТНИХ ...

Одна річ писати про своїх колег-однодумців, з якими постійно зустрічаєшся, спілкуєшся, дихаєш одним повітрям і сприймаєш життя як вічність, інша – писати про тих, хто спалахнув яскравою зорею в сузір'ї мовознавчих світил і раптово згас у творчому польоті за обрієм небокраю...

На мій погляд, таким був життєвий і творчий шлях вельми вродливого і від природи талановитого, а до того ж і не байдужого до долі України, Олександра Царука, вихідця із Хмельниччини, частина життя якого певним чином пов'язана з казковою Буковиною, що подарувала українській культурі видатних майстрів художнього слова Юрія Федьковича та Ольгу Кобилянську, мовознавців Смаль-Стоцьких, кіноактора Івана Миколайчука, співаків, чиї голоси зворушують людські серця на всіх континентах нашої планети, – Дмитра Гнатюка, Назарія Яремчука, Володимира Івасюка.

Олександр Васильович якимось по-особливому любив їх, вивчав і пишався ними. Його обличчя випромінювало той стан душі, який навіювала українська пісня в їхньому виконанні в радіо і телепередачах. Він міг годинами вести про них цікаву задушевну розмову, інкрустуючи її цікавинками бувальщин з особистого життя відомих митців. Живою силою Буковини пульсувала в ньому постійно, де б він не був. І хоч навчання в докторантурі Дніпропетровського держаного університету призвичаювало до інших умов життя великого промислового центру України, Олександр Царук залишався тим свободолюбивим буковинським легінем як в особистому житті, так і творчому осмисленні мовознавчих проблем та світоглядній громадянській позиції в питаннях розбудови суверенної України.

Його завжди можна було побачити на різних зібраннях філологічного факультету, на зустрічах із відомими письменниками, громадськими діячами, до яких у нього завжди були болючі запитання. Особливо переймався суспільними успіхами та негараздами перших державотворчих кроків незалежної України, коли рушійною силою був Народний Рух, коли гостро постало питання впровадження української мови в усі сфери суспільної діяльності. Молодий докторант став активним поборником повнокровного відродження державної мови й усім своїм єством протистояв імперським зазіханням доморощених русифікаторів різних мастей. У цих дискусійних питаннях він проявляв виняткову тактовність, твердість й аргументованість своїх переконань, від чого агресивний запал опонентів спадав до нуля.

Та основну силу своєї творчої снаги ретельно спрямовував на виконання планових завдань дисертаційної роботи, опрацьовуючи в бібліотечних фондах Дніпропетровська, Києва, Одеси, Чернівців чималі стоси різножанрової літератури, а також на підготовку публікацій до фахових збірників чи тез до республіканських, міжнародних наукових конференцій, симпозіумів. А коли робота була завершена, то почалися клопоти з виданням монографії. Боляче переживав ідеологічні закиди ревнителів радянського мовознавства щодо його нових положень, які не відповідали усталеним вимогам марксизму-ленінізму. Однак від своїх творчих переконань не відступав, а захищав їх терпляче й аргументовано.

Готуючи документацію до захисту, звертався до старших колег за порадами, прислухався до них, і все, здавалося б ішло на лад, якби не пошуки відповідального редактора до монографії. Хтось порекомендував йому звернутися з цього приводу до відомих мовознавців Києва, як кажуть, для солідності. Проте охочих до цієї справи він там не знайшов, бо оскільки робота видавалася в Дніпропетровському видавництві, то відповідальним редактором мав бути хтось із місцевих науковців.

Обходивши з чолобитним проханням професуру в *alma mater*, зайшов до мене пригнічений і промовив:

– Оце на Вас ще тільки надія. Будьте ласкаві, не відмовте...

– Дорогий мій Олександр, я сам ще в докторське пір'я не вбрався. Є ж у нас авторитетні солідні професори...

– Корифеям, мабуть, моя тема не до шмиги. Будьте ласкаві, не відмовте...

В останніх словах скільки було енергетичного *contra spem spero*, що камінь не відмовив би. Так довелося стати відповідальним редактором його монографії «Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри».

З виходом роботи у світ О. Царук готувався до захисту, повернувшись у колектив кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету, де ректорат пропонував йому посаду завідувача цього підрозділу.

У квітні 1999 року Валентина Василівна Явір запросила мене взяти участь у проведенні кандидатських іспитів аспірантів цієї кафедри. Олександр Васильович, скориставшись цією нагодою, знайомив з історичними пам'ятками м. Кривого Рогу як справжній екскурсовод-професіонал. А вже у власній оселі дружина Наталя й донечка Христинка пригощали українськими стравами, а господар показав прекрасну колекцію своїх художніх витворів (кераміка, різьба по дереву, графіка) та унікальні бібліотечні скарби.

В оселі панував простір і гармонія української гостинної світлиці, облаштованої українським орнаментом, художніми картинами і робочим

місцем педагогічної родини, кожен член якої жив повноцінним творчим життям...

13 липня 1999 року серце господаря зупинилось, а Слово... Слово живе в лебединій пісні його – «Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри». Розкрийте її, і вона зазвучить.

**РОЗМОВА У «КНИГАРНІ БІЛЯ БРАМИ»:
Інтерв'ю Олександра Царука і Ярослава Ороса
(26 лютого 1999 року, м. Київ)**

Ярослав Орос: Творче виробниче об'єднання художніх програм запрошує вас послухати передачу «Книгарня біля брами». У студії **Ярослав Орос**. Вітаю вас.

Сьогодні знову на хвилях українського радіо звучить передача «Книгарня біля брами». Чому саме «книгарня» і, власне, «біля брами»? Неподалік Золотих воріт у Києві якраз і працює для вас літературна редакція. А ще сюди часто сходяться літератори і молоді митці, ведуть розмови як про раритетні видання, так і про сучасний розвій красного письменства. Тож, гадаю, і вам буде цікаво послухати їхні думки.

Сьогодні до нашої господи завітав викладач Криворізького педагогічного інституту пан Олександр Царук, автор наукової розвідки «Українська мова серед інших слов'янських». Пане Олександр, відразу хочу засвідчити перед нашими слухачами, що нарешті завдяки Вашій праці в українському мовознавстві з'явилося ґрунтовне дослідження, що має перспективу змінити зашкарублий погляд на історію розвитку української мови. З чим вас і вітаю.

Олександр Царук: Дякую.

Ярослав Орос: Ваше розкуте, сміливе дослідження я порівняв би з працями сучасного французького історика Даніеля Боуа: і він, і Ви свій науковий виклад подаєте надто легко, дохідливо, я навіть сказав би, як художній твір. А ще Ви один з перших мовознавців-славістів розробили свою концепцію спорідненості слов'янських мов, розподілили їх на дві підгрупи: **антську** та **словенську**. Коротко ознайомте нашого слухача зі своїми твердженнями як мовознавець-новатор.

Олександр Царук: Слід сказати, що ще на сьогодні слов'янські мови традиційно поділяються на три підгрупи: це східні мови, західні мови і південні слов'янські мови. Українська мова традиційно за цією класифікацією належить до східної групи мов, разом із російською мовою і білоруською. Якщо ми подивимося, власне, як групуються ці мови, то зокрема східна група мов, фактично кордони ці і є кордони колишньої

російської імперії. Тобто можна припускати певну штучність цього групування і це, зокрема, помітили видатні українські історики. Зокрема, Михайло Грушевський так говорив, що такий розподіл є тільки географічний, але аж ніяк не генеологічний. Те ж саме говорили і такі відомі славісти, як Ольджих Гуєр, такий славіст, як Нікола Свамвейк. Є і сучасні розвідки, які заперечують цю традиційну концепцію. І ось в цьому руслі працював і я, намагаючись певним чином не стільки змінити, скільки об'єктивно висвітлити, об'єктивно підійти з позиції і моєї власної, а також із позиції тих українських славістів, які займалися цими питаннями і були заперечені або кинуті, знехтувані офіційною наукою. Зокрема такі імена потребують свого не тільки увіковічення як у назвах вулиць, у пам'ятниках, але й, звичайно, у сучасних наукових концепціях, такі імена, як Михайло Грушевський, Степан Смаль-Стоцький, Дмитро Дорошенко, а також Ярослав Пастернак та інші дослідники.

Вивчаючи історію української мови, її походження, я порівнював не тільки власне мовні факти, а також брав до уваги факти археологічні, факти історичні, навіть часом і антропологічні свідчення, тобто різноманітні дані, які дозволили по-новому, власне об'єктивно висвітлити історію української мови. Коли я порівняв всі ці свідчення, то виявилось, що українська мова найбільш тісно пов'язана з такими мовами, як білоруська, польська, чеська, словацька, сербсько-хорватська мова, точніше власне хорватська мова, з якою українська мова так само пов'язана тісно окремими рисами. Близькість української і російської мов – це явище більш пізнє, явище, зумовлене регіональним сусідством українців, росіян і білорусів.

Ярослав Орос: Пане Олександрє, мене насторожує те, що Ви будете мати дуже багато недругів як тут в Україні, так, безумовно, і в Росії. Власне, від суших українських, скажімо так, учених, Ви будете мати несхвальну думку тому, що Ви є сміливий учений, Ви є людина, яка нарешті після, я сміливо можу це сказати, після Михайла Максимовича продовжили думку про розвій української мови не на догоду усім цим інституціям, які є в Києві і не тільки в Києві. Ну і безумовно, наш «старший брат» Вас також по голівці не погладить.

Олександр Царук: Я свідомий цього, що моя концепція знайде не тільки прихильників, але, звичайно ж, і критиків. Ці критики є і в нас на Україні, і напевно ж вони будуть і за межами нашої держави. Однак я хотів би зауважити, що книга не є політичним твором. Книга є твором об'єктивним науково, і зокрема для росіян, якщо вони цікавляться історією своєї мови, було б цікаво прочитати цю книгу, продивитися її, тому що насправді, коли я подовжую розвиток української мови в передісторичне минуле, аналогічно я подовжую розвиток і російської мови. І російська мова набуває своєрідної унікальної історії в моїй концепції, яка, можливо, не менш цікава і не менш авторитетна і вагома, ніж сучасна російська

історія, сперта, я можу так сказати, на фальшивих традиціях єдиної давньоруської мови, єдиної держави, і часто самі росіяни не можуть виборсатися, власне, із цих тенет. Уважаючи, що існувала єдина давньоруська мова, вони часто свої власні питомі риси повинні оголошувати церковнослов'янськими, і зокрема, у західній славистиці поширена така думка, що російська мова взагалі не є самостійною мовою, а це є мішанина: церковнослов'янська й українська, якась по-російськи «несуразица».

Ярослав Орос: Пане Олександрє, родом я сам із Закарпаття, і на що я завжди звертаю увагу, це на те, що, власне, у нас у гірських селах багато збереглося слів, які побутують, власне, у російській мові. Тут, на теренах Східної України, їх немає. І власне, у Вашій праці, що нещодавно побачила світ, я помітив, що Ви є перший, наголошую на цьому, що доводите, чому, власне, у Закарпатському регіоні збереглася спорідненість кількох, звичайно не всього ареалу слів, але спорідненість з російською мовою. Нашому слухачеві, безумовно, це буде цікаво вельми.

Олександр Царук: Ну я, в першу чергу, хочу навести слова Агатангела Кримського, відомого українського дослідника, який так само відзначив цю рису і сказав, що у західних українських говорах є багато слів, спільних із російською мовою. Він сказав: «Але це ніякі москалізми, це прадавні українські слова». Так ось, якраз вибудовуючи свою концепцію, я звернув увагу на те, що багато сучасних слов'янських мов постали внаслідок перетину різноманітних, генетично відмінних слов'янських груп населення. Наприклад, це справедливо щодо білорусів, де ми маємо, наприклад, проторосійські риси і протоукраїнські риси; це справедливо щодо словаків, які визначають, наприклад, південнослов'янські елементи і західнослов'янські елементи у своїй мові. Це справедливо щодо верхньої лужиці, зокрема сербський дослідник Шустер Шевць говорить, що верхньолужицька мова склалася на основі місцевих елементів, а також другої частини етносу, який прийшов з теренів України, він наводить конкретні приклади власне українських рис, не давньоруських, а власне українських рис, які є у верхньолужицькій мові. Те ж саме можна сказати і про українську мову. Коли утворювалася українська нація, то відбувалася взаємодія різних етнічних елементів, зокрема, переважна частина українців – це анти, але до української нації входили також і словени, які мешкали поруч, і зокрема оці словенські елементи якраз і є і в російській мові, вони є і в словацькій мові, і є в закарпатських, і в прикарпатських українських говірках. Це явище цілком нормальне, усі слов'янські мови є змішаними.

Ярослав Орос: Гадаю, коротко слід, власне, зупинитися на цих двох підгрупах, що Ви їх виводите, на двох підгрупах слов'янських мов, маю на оці антську та словенську, тому що сучасний українець, та не тільки українець, і гадки не має про ці дві підгрупи, а Ви у своїй праці дуже

переконливо доводите, що справді одна слов'янська єдність все-таки розподіляється на дві підгрупи за своєю мовою. Будь-ласка.

Олександр Царук: Ідеться про дві генеологічні підгрупи, тобто такі підгрупи, які мають у своїй основі спільну прамову. Це такі прамови, як **антська прмова**, спільна для українців, білорусів, поляків, чехів, словаків і хорватів, і **словенська прмова**, спільна для росіян, болгарів, македонців, словенців. Справа в тому, що колись існували два слов'янських народи – **анти** і **словени**. Ці народи мали своєрідні культури, мали унікальний світогляд і, очевидно, що мали певні лінгвістичні риси, які їх роз'єднали. Унаслідок великого слов'янського розселення ці два етноси своєрідно перемішалися, я вживаю таке слово, як «амальгамація», тобто «переплавилися», і з того всього вийшли сучасні слов'янські мови. У кожній слов'янській мові є як антські, так і словенські риси в різних пропорціях. Так-от, українська мова фактично є такою, яка найбільш повно зберігає у своєму складі риси антської прамови. Вони не підлягали великому слов'янському розселенню на захід, хоч із наших теренів пішли на захід такі племена, як дуліби, лучани, хорвати, несучи з собою певні протоукраїнські риси, які сьогодні виявляються в таких мовах, як чеська, де ми маємо ту ж саму «хату», маємо те ж саме «маля», те ж саме «вовча», те ж саме «небожа», ту ж саму «квітку» і з ікавською вимовою, тобто ті риси, які найбільш яскраво виявляються в українській мові; я вже не кажу про таку характерну рису, як глотковий «г», наш український, який, крім української мови, зустрічається ще тільки в чеській і у верхньолужицькій мовах.

Ярослав Орос: Пане Олександрє, аби перейти до другої підгрупи, що має назву „словенська”, я знову хочу зупинитися на тому, що наші урапатріоти українські, а їх так багатенько на селах, тільки працівників мало, а патріотів у нас вистачає, то вони вам закинуть, безумовно, що, мовляв, Олександр Царук дозволив собі перший, зауважу перший, навіть від російських мовознавців вивести, що російська мова давніша, ніж уважають самі росіяни. То, будь ласка, дайте тлумачення, на яких, власне, Ви засадах маєте право це стверджувати?

Олександр Царук: Ви знаєте, справа в тому, що російська мова і болгарська мова має багато спільних елементів. Традиційно це пояснюється просто, що болгарська мова близька до церковнослов'янської мови, церковнослов'янська мова вплинула на російську. Це незаперечний факт. Але ж справа в тому, що спорідненість між російською і болгарською мовою не вичерпується лише добором церковнослов'янізмів. Існує спорідненість на рівні загальноживаної, експресивної лексики, наприклад, якщо ми говоримо про такі слова, як «брезговать», такі слова, як «латать», такі слова, як «грусть», «грустить», і такі слова, як «сор», «ссориться». Ці слова абсолютно чужі українському мовленню, вони чужі і церковнослов'янській мові, однак вони широко вживаються в південно-

слов'янських мовах, зокрема, наприклад, у сербсько-хорватській мові. Таке слово, як російське «улыбаться», яке певним чином пов'язане зі словом «глиб», або слово «череп», так би мовити, вони є в болгарській мові. Ми не можемо «улыбаться», як росіяни. А так можуть «улыбаться» болгар, можуть серби. Тобто існує шар лексики експресивної, і це, до речі, довели останні дослідження українських лексикографів, що українська мова лексикою сильно пов'язана із південно-слов'янськими мовами, і ця пов'язаність існує, і я її пояснюю, тому що колись існував єдиний словенський масив, коли поруч жили прашури і болгар, і росіяни, і немає нічого дивного, що тепер такі риси ми відстежуємо.

Ярослав Орос: Нагадуємо, ви слухаєте передачу «Книгарня біля брами». Сьогодні в нас у гостях викладач Криворізького педагогічного інституту Олександр Царук, автор наукової розвідки «Українська мова серед інших слов'янських». Веде передачу Ярослав Орос.

Не хотілося б мені лукавити, але чогось здається, що, власне, Російська академія наук першою визнає Вашу працю, аніж українська. Бо вже так у нас справді повелося, що на своїй рідній землі ми не вміємо або й не хочемо цінувати те, що маємо. Пане Олександр, я знаю, що Вам за книжку, яку Ви видали, звичайно, довелося платити, тобто книжку видавати за свій кошт. Невже справді ані в Кривому Розі, ані на Дніпропетровщині, яка багата нашими партійними державними діячами, звідки йдуть великі кошти як і за кордон, так і Бог зна куди, не знайшлося земляків, не знайшлося навіть тут, у Києві, щоб Вам допомогли й посприяли видати це видання? Дуже прикро, але треба про це сказати.

Олександр Царук: Ну, я хотів би сказати, що, звичайно, я не альтруїст, я намагався зробити все можливе, що знайти собі спонсора, я звертався і до мера міста Кривого Рогу, і до різних організацій, і до фондів, намагаючись знайти ту копійку, яка була необхідна на видання книги. Видання здійснене в умовах фінансової кризи, коли будь-яке видання стає нерентабельним. І годі говорити, що моє видання мені принесе якусь користь. Єдине, чим я керувався, це щирим бажанням зробити якийсь внесок до того, щоб наш український народ таки краще зрозумів свої витоки, свої корені, щоби він набув гідності, набув якоїсь гнучкості, вірив у свої сили. А те, що мене зрозуміє Російська академія наук швидше, ніж Українська, я так не думаю. Я думаю, що і на Україні є багато людей, розумних людей, які мене підтримають. І зокрема, нещодавно відбулася презентація моєї книги, де я почув такі відгуки про мою книгу позитивні.

Ярослав Орос: До речі, я був присутній на тій презентації і мушу вам сказати, шановні слухачі, що справді не всі хвалили пана Царука за його працю, але не всі могли і заперечити йому, а це вже щось та важить. Тому що, як великий Вольтер сказав: «Я можу не погоджуватися з вашою думкою, але я зобов'язаний вислухати». Пане Олександр, цікаво буде

знати, а кого Ви вважаєте за своїх учителів? Власне, Ви продовжуєте традицію вчених як мовознавців, так і славістів?

Олександр Царук: Це надзвичайно цікаве питання. Справа в тому, що, починаючи писати свою працю, я виходив з певного постулату: я намагався простежити генеологічне дерево української славістики, об'єднати ті течії, які були схарактеризовані як буржуазні, націоналістичні і ті, комуністичні, бачачи розумне і в тих, і в тих течіях, вибираючи найбільш такі аргументи, які є переконливі. Тому що і Булаховській – це великий вчений, і Смаль-Стоцький – це великий вчений, і Огоновський – це великий учений, і сучасні українські вчені багато зробили для того, щоб стала можливою моя праця. Я не хотів нікого заперечувати, навпаки, я спирався на весь розвій української науки, я намагався представити українську школу як самостійну, як вагому славістичну школу в загальнославістичній царині. Більше того, можливо, що часом і славістичні дослідження, які з'являються в інших країнах, поза Україною, вони дещо нехтують досягненнями українських славістів. І я, зі свого боку, якраз вважаю це певним досягненням, що я спирався на українську школу, на того ж Михайла Максимовича, на того ж Агатангела Кримського, на Івана Огієнка, і не тільки на лінгвістів, а це є й історики, зокрема Михайло Грушевський. І ще нагадаю, що і сучасні українські дослідження враховані таким чином, що саме завдяки цьому і стало можливим моє дослідження.

Ярослав Орос: Пане Олександрє, але, гадаю, Ви не зупинитесь тільки на цій праці, напевне, на Вашому робочому столі зараз іде розробка іншого матеріалу.

Олександр Царук: Тут важко щось сказати однозначно. Справа в тому, що ця справа забрала в мене багато сил, багато коштів фінансових і, звичайно, перебуваючи в Кривому Розі, мені дуже важко робити щось таке, що б мало загальнославістичну вагу. Тому що, як це було перед цим. Однак я продовжую працювати, я шукаю нові свідчення, свідчень цих – безліч. Дослідження є багатовекторним, і воно є далеко не завершеним. Ще багато можна зробити для того, щоб упевнитися щодо наших коренів, наших витоків, історії нашого народу. І не тільки у лінгвістиці, але й, зокрема, залучити сюди і фольклорні дані, і етнографічні свідчення та інші.

Ярослав Орос: Я гадаю, що цю передачу з цікавістю послушали люди, яких справді цікавить і болить українське питання. То хто хотів би придбати цю книжку Вашу, Вашу працю ґрунтовну, то, можливо, можуть звертатися до міста Кривого Рогу, до педагогічного інституту і, я гадаю, що Ви їм безумовно надішлете. Це звичайно не реклама, а це є те, що ми українці повинні один одному все-таки допомагати, бо ми звикли тільки один одного бити і паплюжити. Але ми є оптимісти, і я ще раз хочу Вас привітати і привітати у Вашій особі українське сучасне мовознавство, що, нарешті, зашкарубла думка, яка віками, можемо сказати, у цій царині була, нарешті зрушилася з місця. А вам, шановні слухачі, хочу запропонувати

невеличке інтерв'ю із завідувачем кафедри української мови національного університету Києво-Могилянської академії пана Володимира Житника. Я мав з ним напередодні розмову, щоб він дав оцінку як фахівець цій праці. То, будь ласка, шановні слухачі, слухайте це інтерв'ю, а Вам, пане Олександр, я зичу всього найкращого. Бувайте здорові.

Олександр Царук: Спасибі.

Ярослав Орос: Пане Володимире, щойно Ви прослухали розмову, свої враження висловили як Ви, так і ваші колеги-фахівці, працівники-мовознавці, про працю Олександра Царука, що має назву «Українська мова на тлі інших слов'янських мов». Я так зрозумів, що майже всі ваші колеги сходяться на тому, що справді це щось незвичне з'явилося в українському сучасному мовознавстві. Що б Ви сказали як фахівець?

Володимир Житник: Ну справді, робота дуже цікава, дуже оригінальна, вона цікава перш за все як наукова праця, цікава тим, що уособлює теперішній рівень науки, теперішній рівень сучасної філології, сказати б, модерний рівень, коли раніше, скажімо, мовознавство було тільки мовознавством, літературознавство тільки літературознавством, у кращому разі з виходом десь в історію. Тепер уже всі розуміють, що суто таким вузьким розумінням цих дисциплін обійтись не можна, і тут залучається археологія, залучається історія, залучається етнографія і ціла низка інших допоміжних дисциплін, і в такому комплексі це все дає можливість об'ємно дослідити цю проблему. А робота сама надзвичайно цікава. По-перше, *я би відзначив її наукове значення*, по-друге, – *вона має і велике громадське значення на формування громадянської свідомості*, оскільки, власне, саме в цій царині панувало часом досить багато уявлень, які далеко, скажімо м'яко, не відповідали дійсності. Ось ця книжка на суто науковій основі, це автор сам підкреслює, що він намагався мінімально якимось бути пристрасним чи бути суб'єктивним. Він намагався на об'єктивному матеріалі дослідити походження української мови й інших слов'янських.

Ярослав Орос: Скажіть, будь ласка, а ось як би Ви як викладач поважної інституції Києво-Могилянська академія потрактували таку думку, що ну, принаймні, мене, Вас навчали дивитися на українську мову, на її походження дивитися з одного боку, а тепер доведеться, як кажуть, навпопад ставити, догори дригом цю свідомість, дивитися на українську мову як на щось справді виняткове в цілісному світі.

Володимир Житник: Я не прихильник ставитися чи робити винятковість узагалі будь-якої мови, у тому числі й української, і звичайно, коли посилаються на Велесову книгу чи ще на якісь інші такі речі і доводять давність української мови, то я часом до цього ставлюся, сказати б, скептично, мабуть, таки скептично. До нас колись приїжджав Шевельов, Ви знаєте, цей учений з Америки, він робив лекцію про

походження української мови і сказав: «Я не боюся бути єретиком, але я вам не скажу, що українська мова існує з трипільської культури». Ну взагалі мова – це таке делікатне явище, що вона існувала безумовно, але вона за один день не з'являється і точно датувати її дуже небезпечно. Ну але те, що, звичайно, доведеться переглянути і десь відсунути, мені так здається, межі появи української мови туди, у більшу глибину, у більшу давнину, то це факт. Через те, що нас як учили? Нас учили, що десь 14 ст. і все. Київська Русь розпадається, колиска трьох братніх народів. І от, значить, з цієї колиски викочуються три мови.

Ярослав Орос: Передачу підготували і провели режисер Василь Обручов, звукооператор Оксана Голічанська, автор і ведучий Ярослав Орос. До побачення!

М. С. Скаб

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Царука Олександра Васильовича «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри». – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.

Час від часу в розвитку будь-якої науки настає момент, коли накопичений фактичний матеріал вступає в протистояння з усталеними науковими положеннями чи класифікаціями, що для багатьох просто перетворилися в аксіоми. Тоді з'являються роботи, автори яких відважуються плисти проти течії, здатні протистояти сформованій десятиліттями або й століттями науковій, а в нашому випадку й політичній догмі. Саме таким дослідженням, на нашу думку, є праця Олександра Царука «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри». Дослідник ставить перед собою винятково відповідальне й серйозне завдання – переглянути низку положень, які сьогодні стоять на заваді подальшого розвитку славістики (с.5). Відзначимо, що йдеться не про якісь часткові питання, а про вирішення фундаментальних проблем.

Олександр Царук пропонує нову концепцію слов'янської генеалогічної та генетичної спорідненості, подаючи зокрема оригінальний дуалістичний розподіл слов'янських мов (на антську і словенську підгрупи), особливе тлумачення процесів виділення української мови з праслов'янської, а відповідно заперечує наявність дуже зручної багатьом політикам «давньоруської» мови, переосмислюючи місце та значення української мови серед інших слов'янських.

Дослідження О. Царука приваблює передусім високим науковим рівнем, який виявляється, по-перше, у глибокій обізнаності автора монографії з історією досліджуваного питання, по-друге, у навіть

незвичній для сучасного лінгвіста лінгвославістичній ерудиції, по-третє, у вдалому поєднанні та погодженні фактів різних наук: історії, археології, етнографії, антропології та лінгвістики.

Дивлячись, услід за М. Максимовичем, на історію української мови не з московської, а з нашої, київської сторони, із Савур-могили і сторожового горба (с.4), автор монографії проте не ігнорує принципи об'єктивності та послідовності у встановленні наукової істини. Зазначимо, що концепція О. Царука не постала на голому місці, а є цікавим і закономірним продовженням та розвитком ідей відомих учених-славістів, передусім українських: М. Максимовича, М. Грушевського, С. Смаль-Стоцького, К. Німчинова, Є. Тимченка, І. Огієнка та багатьох інших.

Розділ «Етнологічні підвалини генеалогічного розподілу слов'янських мов» є вдалим прикладом застосування комплексного підходу для з'ясування найважливіших проблем слов'янського етногенезу. Особливо цікавими, на нашу думку, є міркування О. Царука про антські та словенські племена, анто-слов'янську взаємодію, а відтак про слов'янські мови як амальговані різношарові лінгвістичні системи, про роль старослов'янської мови в розвитку української та російської мов.

Теоретичні положення, сформульовані в перших двох розділах, знаходять застосування в достатньо глибокому та різнобічному зіставленні слов'янських мов, здійсненому О. Царуком у 3 розділі «Методологія і методика зіставного аналізу слов'янських мов». Особливо актуальною в ньому є частина, присвячена проблемі існування праруської та давньоруської мови.

О. Царук суттєво розширює усталені обрії зіставних студій, використовуючи для аналізу поруч з одиницями фонетико-фонологічного та лексико-семантичного ярусів мови й інші найрізноманітніші елементи структури мови. Цікавим, на нашу думку, є, наприклад, зіставлення слов'янських ономатопічних форм, спостереження словотворчих властивостей різних мов, характеристика морфологічних та синтаксичних особливостей української мови на тлі інших слов'янських мов.

Незважаючи на складність проблем, які висвітлюються, виклад їх є легким, переконливим, емоційним.

Монографія Олександра Васильовича Царука «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» є, на наш погляд, глибоким, цікавим та неординарним дослідженням фундаментальних проблем української мови зокрема та лінгвославістики загалом. Фактичний матеріал і теоретичні положення та висновки дослідження становлять великий інтерес для науковців, що працюють у різних галузях славістики, і можуть бути активно використані в процесі вузівського викладання на філологічних та історичних факультетах. Погляди О. В. Царука, безперечно, ще довгі роки будитимуть думку дослідників цих невичерпних проблем.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арешишков Юрій Олександрович – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Бакум Зінаїда Павлівна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Барна Ганна Сергіївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Білих Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Білка Олена Леонідівна – аспірант кафедри філологічних дисциплін Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Bilozor-Twardy Maryna – tłumaczenie Warszawa (Польща).

Білоконенко Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Білоусенко Петро Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету.

Бондаренко Ганна Олександрівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Борисенко Валентина Володимирівна – старший викладач кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління.

Борута Валентина Михайлівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Бочина Татьяна Геннадьевна – доктор филологических наук, профессор, завкафедрой русского языка как иностранного Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета (Россия).

Бузько Світлана Андріївна – асистент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Вавринюк Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Величко Ганна Глебівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Вербовий Микола Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Висоцька Тетяна Йосипівна – здобувач кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

Віняр Ганна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Гамалі Ольга Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Глущенко Володимир Андрійович – доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Голікова Наталія Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Городецька Вероніка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Гуйванюк Ніна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Девальєр Оксана Миколаївна – аспірант кафедри філологічних дисциплін Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Дядечко Людмила Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту філології.

Єршова Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту ділового адміністрування (м. Кривий Ріг).

Зимовець Галина Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Іванов Евгений Евгеньевич – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри англійського, загального і славянського мовознавства Могилевського державного університету ім. А. А. Кулешова (Білорусь).

Іншаков Артур Євгенійович – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Іншакова Ірина Опанасівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан факультету української філології Криворізького державного педагогічного університету.

Казаков Володимир Леонідович – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри фізичної географії та геології Криворізького державного педагогічного університету.

Кажан Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Калашник Володимир Семенович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Калініна Раїса Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Клімчук Галина Петрівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Козлов Анатолій Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету.

Колесник Наталія Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент, лектор української мови Карлового університет, Інституту східнослов'янських та славістичних студій (Прага, Чехія).

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Кондрашова Лідія Валентинівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, проректор з наукової роботи Криворізького державного педагогічного університету.

Конюхова Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови засобів масової інформації Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

Коротич Катерина Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Косьонкіна Ганна Юріївна – аспірант кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Кульбабська Олена Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Левакіна Тетяна Василівна – аспірант кафедри української мови Херсонського державного університету.

Литвиненко Ольга Вікторівна – здобувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету

Литвинюк Ольга Іванівна – здобувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

Литовченко Ірина Олександрівна – старший викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту ділового адміністрування (м. Кривий Ріг).

Лошаков Александр Геннадьевич – доктор філологічних наук, професор кафедри російського мови Северодвінського філіала Поморського державного університету імені М. В. Ломоносова (Росія).

Майструк Тетяна Сергіївна – асистент кафедри англійської мови з методикою викладання Криворізького державного педагогічного університету.

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мамчин Інна Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

Мелкумова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Микитюк Оксана Романівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Михайличенко Наталія Євгеніївна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

Мішеніна Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Московченко Ольга Павлівна – перекладач Інституту зрошувального садівництва (м. Мелітополь).

М'яснянкінна Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови засобів масової інформації Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

Навчук Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Овчаренко Вадим Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Олексенко Володимир Павлович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики, директор Інституту філології та журналістики Херсонського державного університету.

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Павлик Олена Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри змісту та методики початкового навчання Криворізького державного педагогічного університету.

Паранько Ігор Степанович – доктор геологічних наук, професор кафедри фізичної географії та геології Криворізького державного педагогічного університету.

Пилипенко Євген Михайлович – аспірант кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

Полюга Лев Михайлович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Рябініна Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Савєлова Любов Анатольевна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри російського мовознавства Московського державного педагогічного університету (Росія).

Савич Катерина Сергіївна – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.

Сегін Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Скаб Мар'ян Степанович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Собко Інна Оттівна – викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Сологуб Надія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Стишов Олександр Анатолійович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету.

Талаш Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики початкової освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Татарин-Кнігніцька Марія – учитель української мови та літератури с. Підвисока Городенківського району Івано-Франківської області (однокурсниця О. В. Царука)

Тихонова Оксана Федорівна – старший викладач кафедри іноземної філології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.

Ткач Алла Василівна – старший викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Токарев Григорій Валерьевич – доктор філологічних наук, професор, завкафедрою документознавства та стилістики російського мовознавства Тульського державного університету ім. Л. Н. Толстого (Росія).

Токарева Інна Юрьевна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарного освіти Інституту підвищення кваліфікації та професійної перепідготовки працівників освіти Тульської області (Росія).

Фаріон Ірина Дмитрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка».

Фельчак Олександра Олександрівна – аспірант кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Філон Микола Іванович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Холодова Наталя Вікторівна – аспірант кафедри загального та російського мовознавства, теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Цоуфал Любов Сергіївна – старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Чумак-Жунь Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського мовознавства та методики його викладання Белгородського державного університету (Росія).

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Шевченко Сергій Васильович – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Шипунова Віра Олександрівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та геології Криворізького державного педагогічного університету.

Шутак Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Щербатюк Вікторія Станіславівна – старший викладач кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Явір Валентина Василівна – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Яніцька Наталія Романівна – аспірант кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакційна колегія приймає статті до збірника наукових праць «Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету» (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації *Серія КВ № 14479-3450Р від 19.09.2008 р.*)

Рукописи не повертаються. Редакційна рада залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1 ln, абзац – 1,25 см.
3. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом.
4. Для посилань на джерело цитування використовувати квадратні дужки.
5. Список літератури в алфавітному порядку оформлюється згідно з державним стандартом.

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії.

За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

Адреса для спілкування:

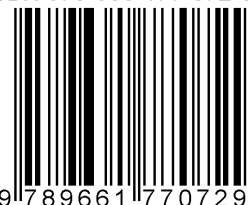
**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг,
т. (0564) 71-42-47**

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

**Коректори
Макет і верстка**

**Г. Г. Величко, Г. О. Бондаренко
Р. А. Козлов**

ISBN 978-966-177-072-9

9 789661 770729

Наукове видання

**Українська мова серед інших слов'янських:
етнологічні та граматичні параметри**
матеріали Міжнародної наукової конференції
(Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.)

Підписано до друку 20.10.2009.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 33,4. Обл.-вид. арк. – 40,2.
Тираж – 200 прим.

Видавництво ПП «Видавничий дім»
Свідоцтво ДК № 515 від 03.07.2001.
вул. Тухачевського, 26, м. Кривий Ріг, 50063

Друкарня СПД Щербенок С. Г.
Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027